

SRI VANI VILAS SASTRA SERIES No. 1.

ADHVARA MIMAMSA
KUTUHALA
२ २ २ VRIITI

OF
SRI VASUDEVA DIKSHITA

EDITED BY
B RUPPUSWAMY SASTRICAL M A.,
Principal Madras Sanskrit College

WITH THE CO-OPERATION OF

Professors Brahmashri R CHANDRASEKHARA SASTRICAL
and Brahmashri P. V PANCHAPABESA SASTRICAL.

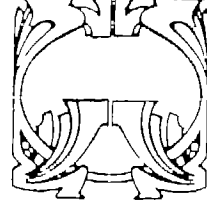
VOL I

—————
SRI VANI VILAS PRESS
————— SRIRANGAM —————

अध्वरमीमांसा २ २ २

कुतूहलवृत्तिः

श्रीवासुदेवदीक्षितविरचिता

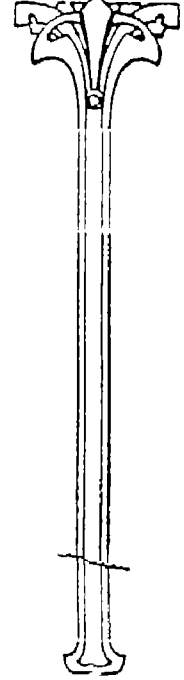
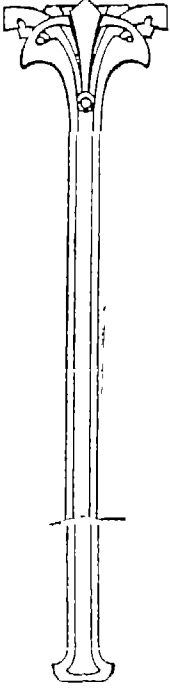
मैलापुरस्थगीर्वाणमहापाठशालाध्यक्षेण
एम्. कुप्पुस्वामिशस्त्रिणा

सह

तत्पाठशालाध्यापकाभ्या

आर्. चन्द्रशेखरशस्त्रिणा
पि. वि. पञ्चापगेशशस्त्रिणा च
सशोधिता ।

(प्रथमोऽध्यायः ।)

ADHVARA MIMAMSA

KUTUHALA VRITTI

EDITED

S KUPPUSWAMY SASTRIGAL M A,

Principal, Madras Sanskrit College

WITH THE CO-OPERATION OF

Professors Brahmansri R CHANDRASEKHARA SASTRIGAL

and Brahmansri P V PANCHAPAGESA SASTRIGAL

TIME was when the intellectual activity among the Indian Pandits was so great that in spite of the absolute scarcity of the modern facilities, literary, scientific and philosophical works were abundantly produced and widely circulated from one end of India to the other within incredibly short periods. But circumstances have now changed so much that a true lover of Indian Literature has to witness with bleeding heart the pitiable sight of many literary, scientific and philosophical monuments huddled together either in the sacred corner of a Pandit's habitation or in the innermost recesses of an Oriental Palace, eventually to become a prey to moths and white ants. Such is the plight of many a manuscript, in spite of the not inconsiderable attempts that are being made by several lovers of truth both in the East and in the West at the construction of something like a historical and scientific edifice at once magnificent and consistent, out of the mass of Sanskrit Literature, philosophical and religious, which has handed down untarnished all the different phases of the subtle workings of the Hindu mind through the ravages of time and changing circumstances. The Indian Philosophy is the most important part of the Literature of India and of Universal Philosophy. It is only in a country like India that such a rich development of philosophical thought as we can vouch in the six systems of Philosophy could have taken place. A study of these six systems, otherwise known as Shad Darshanas, is very important, not only in the eyes of Sanskrit scholars but of all who wish to become acquainted with all the solutions which the most highly gifted races of mankind have proposed for the eternal riddles of the world. As Max Muller says, the Indian philosophers can certainly claim a place among the Valhalla of the real philosophers and the time will surely come when no one can claim the name of a philosopher who is not acquainted at least with two prominent systems of the ancient Indian Philosophy. Of these six different systems the only one that can be said to be still living is the Vedanta or Uttara Mimamsa in its several branches. The Purva Mimamsa is still studied in Southern India but not much in other parts. As for the other systems they are almost neglected. The founder of the Purva Mimamsa school is Jaimini who undertook to reduce to a system the Karma Kanda of the Vedas. The Sutra of Jaimini are now almost forgotten and hitherto there has not been sufficient facility for getting at the real purport of his words. So, with great pleasure we publish this Kutuhala Vritti of Vasudeva Dikshita which, combining in itself the dialectic features of the Mimamsa Darshana and a faithful interpretation of Jaimini's utterances, cannot fail to commend itself to all Shastraic Scholars and lovers of our ancient lore.

The present edition is based upon a collation of the following Mss. —

1 A Ms prepared for the Madras Sanskrit College Library from two Mss in the Madras Government Oriental Mss Library, kindly placed at our disposal by the authorities of the said College. This Ms is marked ॠ

2 A Ms kindly placed at our disposal by Mr. Aiyaswamy Sastrigal, Sub-Magistrate of Perambalur and a near kinsman of the author of this work. This is marked ॡ

3 A Ms from the house of the well-known Tatacharyars of Srirangam, kindly placed at our disposal by Mr. M. S. Raghunatha Tatacharyar. This is marked ॢ

4 A Ms from the Travancore Palace Library, kindly placed at our disposal by H. H. Kerala Varma, C. S. I., F. M. U., M. P. A. S., F. R. H. S., Maharaja of Travancore. This is marked ॣ

We take this opportunity to heartily thank the above mentioned gentlemen for the kindness with which they have allowed us the use of their manuscripts.

The special features of this edition are

1 *An Alphabetical list of the several quotations occurring in the text with their sources identified. This list will be found in each Sanchika for the quotations found in that Sanchika alone. When the work itself is completed an exhaustive index of quotations with full references incorporating all these monthly lists will be given, as also a full index of the Mimamsa Sutras and Adhikaranas, of the authors referred to in the body of the work and of any other particulars that have to be necessarily noted.*

2 *A faithful representation of the various readings. The reading which is considered to be the best is incorporated in the text itself while the others are noted in the footnotes.*

3 *A careful summary of each Adhikarana. This summary is prepared with great care and is sure to be found very useful. The pages of this summary are numbered separately so that they may be collected together when the work is bound.*

4 *On the completion of the whole work will be given an elaborate introduction reviewing as perfectly as possible the Mimamsa Darshana in general and Kutuhala Vritti in particular.*

When we first proposed the publication of this mammoth work the enlightened and public spirited committee of the Madras Sanskrit College were kind enough to permit Mr. S. Kuppaswamy Sastrigal M. A., the Principal of the said College to undertake the editorial work of this Publication with two other Professors, Brahma sri R. Chandrasekhara Sastrigal and Brahma sri P. V. Panchapagesa Sastrigal. Thus our heartfelt thanks are due not only to the Madras Sanskrit College Committee but also to these learned editors for their noble labour of love. We would be failing in our duty if we do not acknowledge the services rendered by Pandits S. Subrahmanya Sastrigal and R. V. Krishnamachariar in the matter of the preparation of the copy for the Press and the correction of the proofs. Their innate love of Sanskrit Literature has made one and all of these learned scholars to work for this publication and truly illustrate the Lord's saying "Work for Work's sake."

In conclusion we would feel amply rewarded if the publication of this work leads to a more general study of the Purva Mimamsa and to a greater appreciation of the rich mine of Indian thought by all the scholars throughout the world.

॥ श्रीः ॥

अध्वरमीमांसा

॥ कुतूहलवृत्तिसारसंग्रहः ॥

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ विधयर्थवादस्मृतिनामरूपचतुर्लक्षणीलक्षणस्य प्रथमाध्यायस्य तर्कपादाख्यः प्रथमः पादः ।

१. धर्माधर्मजिज्ञासाधिकरणम् ॥ तत्र, अर्थज्ञानस्य अध्ययनविधिभाव्यत्वाश्रवणेन अनुमानेन तदर्थमध्ययनस्य प्राप्तत्वेन च तस्य प्रयोजनत्वायोगात्, पाधिकाध्ययननियमस्य च नियमादष्टानुपयोगेन अनुपपत्तेः, अर्थात् स्नायादिति स्मृतिविरोधात्, स्वर्गस्य विश्वजिज्ञासायेन भाव्यत्वोपपत्तेश्च प्रयोजनविषयायमात्रेण, प्रामाण्यान्वधारणेन च स्वाध्यायविधेः शास्त्रारम्भेऽप्रयोजकत्वमाशङ्क्य, असत्यव्ययननियमविधौ अधिकारिनियमालाभादत्रैवर्णिकन्वाप्याधिकारापत्त्या, अध्ययननिग्रमादृष्टस्य च अवघातादृष्टवत् विविच्यत्वादेव सर्व-
कत्वपूर्वेषूपयोगस्य कल्पनेन अनारभ्यावातन्याप्यध्ययनस्य क्रतुविध्याक्षिप्तार्थज्ञाने उपयोगसमयेन च स्वाध्याय-
विधेर्नियमत्वमुपपाद्य, उक्तस्मृतिविरोधे च त्यज. पूर्वकालिकत्वमात्रपरतया परिहृत्य विचारमन्तरा निर्ण-
यासभवात् शास्त्रारम्भर्णायमिति व्यवस्थाप्यते ॥

२. धर्माधर्मस्वरूपलक्षणाधिकरणम् ॥ तत्र, धर्माधर्मयोर्लौकिकाकारहीनयो लक्षणप्रमाणा-
सभवात् तद्विचारस्याशक्यत्वाशङ्का स्वर्गादिसाधनताख्यस्य चोदनागम्यस्य आकारस्य सत्त्वात् लक्षणं सुवच-
मिति परिहृता । अस्मिन् सूत्रे अर्थपदं हिमादीनां धर्म-वचारकं ज्ञेयनाद्यभिचारवारकं वेति मतभेदमनुरुध्य
ज्ञेयनादीनां धर्मस्य तदभावो निरूप्य अन्य सूत्रस्य धर्माधर्मोभयलक्षणता अभिचारस्याधर्मत्वं च स्वमतत्वेन
वर्ण्यते ॥

३. प्रमाणपरीक्षाधिकरणम् ॥

४. प्रत्यक्षादीनां धर्मे अप्रमाणताधिकरणम् ॥ तत्र, यागादिक्रियारूपो धर्मः प्रत्यक्षः, जगद्वैचि-
न्यानुपपत्तिकल्पितश्चायमनुमानार्थापत्त्यन्तरगम्य इति न चोदनैकगम्यत्वं धर्मस्येति प्राप्ते, अभिधीयते— अलौकिक-
स्य धर्मस्य प्रत्यक्षाविषयत्वात्, योगिप्रत्यक्षस्य च चोदनाधीनानुष्ठानाधीनत्वात्, विशिष्य धर्माधर्मविवेचने च
अनुमानार्थापत्त्योरम्वान्तत्वात् चोदनेन शरणमिति ॥

५. **चोदनाया धर्मे प्रामाण्याधिकरणम् ॥** तत्र, शक्तिग्रहसापेक्षया चोदनाया अप्रवृत्ते, सवादाभावात्, शब्दत्वेन वेदस्यापि पोरुपेयत्वात्, चोदना न धर्मे प्रमाणमिति शब्दार्थसंबन्धस्य अल्पत्तिकत्वात्, तज्ज्ञानस्यापेक्षाकत्वात्, अज्ञातज्ञापकत्वे सति धर्मसद्योपस्थानज्ञान त्रिविधपुरूपानुप्रवेशाभावात्, सवादन्यापि समधातु, स्वतः प्रामाण्ये सवादानपक्षत्वाच्च चोदनाया निर्वाधेति समाधीयते । तार्किकप्रमालक्षण प्रतिक्षिप्य यामर्थ्ये सति अनाभिगतायगन्तव्यमेव तद्विपत्त्यस्य कालस्य ऐन्द्रियकत्वाभ्युपगमेन तदनभ्युपगमेऽपि धारावाहिकज्ञानव्यक्तेरकत्वेन तत्संश्लेषे दो स्वसमानविषयकज्ञानानपेक्षोत्पत्तिकज्ञानत्व प्रमान्त्वमिति सर्वमप्रतिपन्न परिष्कार क्रियते । त्रैकिकस्य गौण प्रमात्वम्, वाक्यानां ब्राह्मणार्थो यथा नास्तीति चार्तिकानुरोधेन पदार्थेषु अप्रामाण्यम्, तदभावयोः स्वतस्त्वपरतस्त्वे च विचार्यन्ते ॥

६. **शब्दनित्यत्वाधिकरणम् ॥** अत्र, प्रतिबन्धकनिर्गमेन मन्कारविशेषाधानेन वा प्र-
 ङ्गत्वकल्पनाया अयोगात्, प्रयत्नोत्तरकाले दशनस्य प्रयत्नजन्य-वप्रमापकत्वात्, अस्थिरत्वात्, वाच-
 व्यवहारात्, प्राण्यन्तरे युगपदुपपत्त्यभावात्, विक्रियमाणत्वात्, उच्चारयितृवाहुत्वेन अवयवप्रचयकृतमहत्-
 अनित्यः शब्द इति पूर्वपक्षः । अत्र सिद्धान्तवादे, प्रयत्नोत्तरकालदर्शनस्य अभिव्यङ्ग्यत्वपक्षेऽप्यतिरोध-
 यिनोऽपि शब्दस्य अभिव्यङ्ग्यकाभावेनादर्शनापत्तेः, अधिष्ठानभेदेन मन्कारव्यवस्थया मन्कारविशेषाधाने
 भिव्यङ्ग्यत्वोपपत्तेः, उपपत्तिविरूपहृष्टपर्यवसायिसन्कारस्यैव बहिरेकत्वत्वापमवलम्ब्य मन्कार्यस्यैकत्वेन देउ
 किञ्चित्करत्वापादनस्यार्थोपात्तात्, विलक्षणसामर्थ्यानां स्वनीनामभिव्यङ्ग्यकत्वकल्पनन व्यवस्थापपत्तेः.
 व्यवहारस्य उच्चारणविषयत्वेनोपपत्तेः, आदित्यवर्गागपत्रसमवाच्च न अनित्यः शब्दः । व्यन्युत्पत्तिरे
 त्रयाणां ससर्गभ्रमात् प्राच्याम् एतावदन्तराले शब्द इत्यादिप्रत्ययो भवति । स्वनीना दृश्यत्ववायुगुणत्व
 शान्द्रदीपिकाया प्रदर्शितः । वायुसयागविभागानामेव व्यङ्ग्यत्वमिति भाष्यमतम् । त्वन्यात्मकस्य शब्दस्य
 गुणत्व प्रतिक्षिप्य वायुगुणत्वमुपपायते । वर्णानां गुणत्वसाधकानुमान निरस्य तपामानित्यन्तसाधका-
 सधप्रतिपक्षतत्त्व प्रतिपक्षानुमानवाधकप्रत्यनुमानयोर्निर्गमपूर्वकमुपपाय, अनित्यत्वे प्रत्यभिज्ञातिरोध च
 द्रव्यत्व साध्यते । उदात्तत्वादप्रतीतिर्भूतिनिविपया । दाव अत्रेयतः दृश्यत्रत्यन्यान्यत्वात् विक्रियन्ते
 व्याकरणस्य साधुतामात्रज्ञापकत्वमिति भाष्यादिषु विन्तरः । वक्तव्यहुत्वात्तादवृद्ध्या शब्दो महानिति
 उच्चारितशब्दादर्थे प्रत्येमीत्यनुभवात्, तस्मिन् शक्तिग्रहाभावात्, शब्दस्याकृतिवचनत्वात्, एकशब्दो
 वृत्तौ शब्दवहुत्वाप्रतीतेः, समवायादिकारणानपेक्षत्वात्, वाच्यवयवसयोगानुपलम्बेन वायुकारणकत्वाभ-
 वैदिकलिङ्गदर्शनाच्च नित्यः शब्दः— इति निर्णयिते ॥

७. **वेदप्रत्यायकत्वाधिकरणम् ॥** तत्र, पदानां तत्समृद्धस्य पदार्थानां वा धर्मबोधकत्वायो-
 दना न धर्मे प्रमाणमिति सशये, वाक्या र्थरूपधर्मबोधस्य पदार्थमूलकत्वेन समलकत्वाद्दृष्टीतप्राहित्योक्तिक-
 त्पुरूपानपेक्षणाच्च धर्मे चोदना प्रमाणमेवेति परिहारः ॥

८. **वेदपौरुपेयत्वाधिकरणम् ॥** वेदानां कटादिभिः समाख्यायमानत्वात्, तस्य च प्रवचन-
 त्कत्वायोगात् अनित्यपदार्थदर्शनाच्च ते पोरुपेया इति पूर्वपक्षयिन्वा वेदाध्ययनस्याधुनिकाध्ययनवद-
 ७

पूर्वकत्वात्, समाख्यायाः प्रवचनातिशयनिमित्तकत्वेनाच्युपपत्तेः, यन्नगदीना प्रवाहनित्यतया च वेदानामपौरुषे-
यत्वमिति सिद्धान्त्यते । गाथो वेत्यादीना प्रशसाद्वारा कर्मसु विनियोगः । पौरुषेयत्वानुमाने साध्यं दुर्निरूपम् ।
प्रसङ्गतोऽन्यपराणामपि प्राप्तिविरोधयोगभावे स्वाधे प्रामाण्यं निरूप्यते । देवताना वज्रहस्तादिवाक्यप्रमितविग्रहा-
दिकस्य यद्वाध्यकारैरुत्सृज्य निराकरणं तस्य प्रौढिवादत्वोक्तिः । आत्मप्रणीतत्वसाधकानुमाननिगमपूर्वकमपौरुषेयत्व
प्रसाध्यते ॥

बोधकत्वात्, सप्रयोजनत्वात् निरपक्षत्वाच्च चोदना धर्मे प्रामाण्यमिति

प्रथमपादार्थसंग्रहः ॥

— — — — —

द्वितीयः पादः ॥

— — — — —

१. अर्थवादाधिकरणम् ॥ अस्मिन्पादे अर्थवादमन्त्रभागयोर्द्विगुण्यं प्रामाण्यं वर्णयते । अथवादा,
कचिद्धम प्रमिते न वेति सशये अर्थवादजातं कारिकावाच्यसदृशं प्रमादाद्विदवाक्यस्यकृतं पठ्यमानं न धर्मे
प्रमाणं भावनाप्रसापकत्वाभावात्, वाक्यादिदेवतासमर्पकत्वेन अपिष्टत्वादिगुणसमर्पकत्वेन विधेयस्तुतिसमर्प-
कत्वेन वा विध्यनन्तर्भावात्, निरर्थवादस्येऽपि इष्टसाधनतायसोः, तत्र तत्र शान्तं (विधिः) प्रत्यक्षशान्तिदेश-
(अर्थवादान्तरं) विरोधैर्यथाभूतार्थप्रमितेरायजनकत्वात्, कचिद्वाधितफलप्रतिपादनात्, कचिदितरेषां कर्मणा-
मानर्थक्यप्रसङ्गात्, कचिदप्रसक्तप्रतिषेधात्, कचिदनिर्णयपदार्थप्रतिपादनाच्चैतन् पूर्वपक्षः । अर्थवादा विध्यैकदेश-
स्युः स्तुत्यपेक्षेण विधिना सभूय विशिष्टकार्थप्रतिपादनादिति सिद्धान्तः । अत्र लिङ्गयोर्निरूप्यते । शब्दार्थभावा-
नयोः प्रवृत्तिनिमित्तमशत्रयं चोपपाद्यते । विध्यैकदेशत्वत्पदानिष्ठाननुबन्धित्वज्जापने अर्थवादा उपयुज्यन्ते ।
स्वाध्यायविधेर्वेदत्वावच्छेदेन प्रधानवद्विषयत्वाक्षेपकत्वाच्चद्वलेनार्थवादानां विध्यपेक्षितप्राशस्त्ये लक्षणा । सा चार्थ-
वादपदसमुदाये सिध्यति । अत्र भाष्यवार्तिकचूडामणिदीधितिभिरुक्तमितिः । विध्यर्थवादयोः पदेकवाक्यता वाक्यैकवा-
क्यतेति मतभेदं निरूप्य निरर्थवादस्यैव विधीनामेव शक्तिद्वयं कल्पयते । अर्थवादाः साप्रदायिकत्वाच्च वेदेषु प्रमादप-
ठिताः । स्तेन मन इत्यादौ वाच्याविवक्षया उपपन्ति । आपो वै शान्ता इत्यादिषु विधेयस्तुत्यभेदेऽपि गुणवादत्वा-
दुपपत्तिः । स्तेन मन इत्यादिषु स्तेनादिशब्दे प्रच्छन्नवादिविवक्षया धूम एवाग्नेरित्यादिष्वनुवर्तमानदृशशब्द-
प्रतीतदृग्भूयस्त्वावगमात्मसृष्ट्येवमन्त्रस्तुतिपरत्वकल्पनेन, न चैतद्विद्वा इत्यादिष्वसकीर्णब्राह्मण्यस्य मानुरेव सुवि-
जानत्वात्, कर्तुरेव पुत्र इत्यस्यापस्तम्बादिभिर्निर्धारणात्, प्राद्धे कुण्डगोल्कनिर्धेयं (निर्गुणानुकल्पप्रसक्तत्वेन तस्मि-
न्निधानुपपत्त्या ब्राह्मणमातापितृकत्वरूपब्राह्मण्यस्य सुविजानत्वकल्पनायोगात्, न चैतद्विद्वा इत्यस्य ब्राह्मण्यस्य दृजानत्वे
गौणत्वाच्च देवाः पितर इति मन्त्रजपस्तुतिपरत्वकल्पनेन, को हि तद्वेदेत्यादिषु सशयवचनस्य परोक्षत्वे गौणत्वात्,
विदेशे ईप्साया गौणत्वात्, गृहिकफले सर्वेषामात्मासम्भवात् तदशसया अतीकाशकरणस्तुतिपरत्वकल्पनेन,

गामने इत्यादिषु विधाप्रशस्यया पूर्णादित्यत्यादिषु सर्वशब्दस्य तत्तदधिकृतसर्वफलपरत्वात् गुरुत्तुष्टुर्कर्मणामन्पन्वम
 न्यत्परम्येन त्वाकृत्फले विशेषाच्च अन्पानर्थक्यामभयत् अर्थवादाना गणशब्दत्वेन गुणाभिधानत्वमुपपद्यते
 न परिपामित्यादिषु पूर्णत्वा चयनप्रतिषेधस्य स्थित्यान्तर्हितचयनविधिवस्तुत्यर्थत्वात्, नान्तरिक्ष इत्यां
 निचानुवादत्वात्, ववर इत्यादौ नेपा प्रवाहिनित्यन्वाद्येप । अन्ययोरिति सूत्रे पौनरुक्त्यमाशङ्क्य पृ
 थक्प्रशानुक्तार्थेऽप्रामाण्यशङ्कसा दोषस्य पुनरुन्मपानाभिगमनित्या न दोष इति परिगहयते । अर्थवा
 गुणवादानुवादभवात्तदादामनां त्रिविधा । अध्ययनविधा तत्रप्रत्ययस्य उत्पाद्यत्वात्प्रत्ययसकार्यत्वस्
 क्तमन्त्रो आपयो रक्तवासमवात्, द्वितीयतृतीययोश्चऽपि फलाकाङ्क्षाया अनुपरभात्, अनारभ्याधीतस्य
 तत्रचयनस्य सामर्थ्यादय क्रतुविध्यातिमार्जने उपयोगसमवात्, प्रयोजनवदर्थान्वयोधस्य फलत्वेन ग्रहणात्
 प्रथोत्तम न्यःस्यापना प्रवयाध भावयेदित्यध्ययनविधयो वार्तिकदिसमत । अक्षरग्रहणे चरितार्थस्य अध्ययनदि
 वरर्थावगम व्यापाराभावात् तदर्थत्वे अध्ययनाकाल्यप्रसङ्गात्, सामान्यतो जाने वा अनिश्चितपामाध्यकविशे
 षान वा विशेषयौ यकामनोपपादनस्याशक्यत्वात्, अनन्तविधाप्रशानानामेकबुद्ध्या विशेषाकारण उद्देश्यत्वात्समवात्
 सामान्यतस्तद्देशे च सामान्यजानस्यैव फलत्वापत्तेश्च, अर्थावगमस्य उद्देश्यत्वायोगेन, वेदस्य स्वाथ तात्पर्याद
 गमस्य उपक्रमादिनेव समभन च अव्ययनविधिरक्षरग्रहण एव पर्यवस्यति । अत्र वेदभाष्योदाहृतपुरुषार्थानुशासन
 सूत्रसमति । अस्मिन्क्षेत्रे ब्राह्मणेनेत्यादिश्रुतो अयश्चेति पृथग्विधिरर्थवान् । अर्थावगमा नित्य इति स्थाणुरयमित्या
 दिभ्यो लभ्यत । अध्ययनविधिरतस्वपदन स्वशान्तामात्राध्ययनार्थजानयोर्नित्यतावगम्यते । अत्र ज्ञाने च वाचनः
 हीनिसूत्रेण भाष्यवार्तिकसमति । एतदभ्युपगम एव कल्पसूत्रपण्यनार्दानामुपपत्तिः । अक्षरग्रहणपक्षानुरोधेन भाष्य
 कारीत्या रक्तपटगकन्पन्पाने विध्यर्थवादानामन्वतराकाङ्क्षाया एकवाक्यतामुपपाद्य परस्पराकाङ्क्षाया तदेक
 वाक्यतेति वार्तिकमत प्रतिश्राप तत्सामान्यादितरेषु तथात्वमिति न्यायेन अर्थवादाना स्वार्थेऽप्रामाण्यमिति
 प्रच्छन्नवाद्भवतमुपपत्त्यस्य । गुणवादस्त्वित्यादिसूत्रविरोधान्मन्त्राधिकरणस्यगुणसूत्रविरोधात् यवपराहादिव्यहृद्धि
 र्गणशक्योपात्त, नैवेऽन्यर्थवादा अवयवात्तनतिक्रमेणैव प्राशस्त्यपरा इति वैदिकमूर्धन्यवार्तिककारगतमुपवर्णयते ।

२. विधिविधिरादाधिकरणम् ॥ 'सामायाण व्रतम' इति प्रकृत्य प्रवृत्तस्य 'ओदुम्बरो यूपो
 भवति इत्यादिविधिविधिरादस्य विधित्वमर्थवादत्व वेति सशये, अर्थवादमात्रस्यानर्थकप्रायत्वात् ऊर्गाधरोधे
 ओदुम्बरतामाधनत्वस्य लोकवत्पामत्यासमवाद्धिप्रवन्निगदेध्वेवजातीयकेषु फलविधिः स्यादिति पूर्वपक्षः ।
 तादृशचतुर्थ्या ब्राह्मणाय यूप इत्यादौ सात्त्वत्ववर्षाभिचारित्वात्, यूपकर्तृकभवनाक्षिमाया भावनाप्रामोदुम्बरताया
 एवापुरुषार्थत्वेऽपि विधिप्रत्ययाश्रवणेन सतिधानेन च भाव्यत्वमभवात्, ओदुम्बर इत्यादिः अवरुद्ध्या इत्यन्तस्या-
 धवादत्वम् । एव च ओदुम्बर यूप कुर्वीतेति विधिः कल्पनीय — इति सिद्धान्तः । 'असु योनिर्वा' इत्यादि
 वाक्यदृष्टान्तन उक्तार्थो दर्शयते । अर्थवादमात्रतो विधिकल्पने 'यो विदग्धः स नेर्द्धतः' इत्यादीनामपि
 विधिकल्पकता स्यादित्यादिषु, तत्र विधिकल्पने प्रकृतौ निवेशासमवात्, विदग्धविषये महापितृयज्ञे अपक-
 रप्रसक्तेः, नेर्द्धतनुपनिचयोद्देशेन त्रिदाहविधिकल्पने तु यत्तच्छब्दयोर्व्युत्क्रमप्रसक्तेः, दर्शपूर्णमासप्रकरणे
 अन्विदाहविधिशेषत्वेन निवेशासभवे अपकर्षादेश्योराच्च नैवजातीयकेभ्यो विधिकल्पनमिति समाधिः क्रियते ।
 ओदुम्बरवाक्येन विधिकल्पनेऽपि रात्रिसत्रत्यापस्य प्रसरमाशङ्क्य, स्तुतिफलयोर्व्यापारद्वयकल्पनया वाक्याहृ-
 तप्रसक्तेः, केवलादुम्बरगाया, केवलयूपस्य वा ऊर्गाधरोधफलकत्वे अन्यतरस्यानर्थक्यात्, उभयोस्तत्फलकत्वे

वाक्यभेदप्रसक्तः, विशिष्टविधौ तु गौरवात्, विशेषणान्वयस्य विशेष्यान्वयानन्तरभावित्वेन वाक्यभेदताद-
वस्थ्याच्च औदुम्बरविधि. आर्धवादिक फलमुपेक्ष्य प्राकरणिक क्रतूपकारमेव स्वीकरोति ॥

३. हेतुवन्निगदाधिकरणम् ॥ 'शूर्पेण जुहोति, तेन ह्यत्र क्रियते' इत्यत्र तेन हीत्यादिना होमसा-
धनत्वे अन्नकरणत्वस्य हेतुत्व प्रतिपाद्यते वा स्तुतिर्वा इति सशये, द्विशब्दस्य हेत्ययकत्वात्, निरर्थवादस्यत्व इव
प्रवृत्त्युपपत्तेः, शूर्पे प्रकृष्टसाधकत्वाभावेऽपि स्तुतिपरत्वपक्ष इव प्रणाञ्ज्या अन्नकरणत्वोपपत्तेः, अन्नसाधनत्वहोमसा-
धनत्वयोर्व्याप्तिरूपाधिकार्थत्वाभावेन हेतुवादस्य प्रयोजनवत्त्वाच्च श्रुतानुमितैकदेशानिर्णयदृष्टवाक्यजातस्य प्राप्ता-
प्राप्तविवेकेन सामान्यव्याप्तिवचनस्य शूर्पाद्ये अनुवादत्व दृष्ट्याद्ये विदित्व भवति पूर्वपक्षे— अन्नकरणत्वे
हेतुत्वस्य वैदैकगम्यत्वाद्द्व्यादिकस्याचोदितत्वेन, प्रत्यक्षकल्पितवचनाभ्यां शूर्पदृष्ट्यादिविधाने विषमशिष्टविकल्पा-
पत्तेः अधिकार्थलाभासम्भवेन, स्तुत्येव सार्थक्ये हेतुवादत्वनिर्वाहकसामान्यवचनोपपत्तये विकल्पस्याप्यङ्गीकाराया-
गेन च तेन हीत्यादिः स्तुतिरेवेति सिद्धान्तवित्वा, तदुपरि तेनेति तृतीयायाः क्विचन इति लटश्चानुपपत्तिमुद्राव्य,
आपेक्षिकत्वत्वत्वादि लौकिकव्यवहारवत् गौणस्याप्यन्नकरणत्वस्य स्तुत्यवत्त्वमनन्वसम्भवेन, विधिदेशे लक्षणाया
अदोषतया, लटश्च प्रगेचनानिर्णयपर्यागेन, हेतुवादत्वपक्षे विधां लक्षणाश्रयणप्रसङ्गेन च न टोप इति समर्थ्यते ।
हेतुवादन्वाभ्युपगमेऽपि तेनेति श्रुत्यैव परामर्शेन तार्णधूमन्यायेन तत्रैव होमसाधनत्व सिध्यति । दैवधर्मनाधिका-
र्थलाभाय सामान्यवचनाश्रयणे विधेयदर्पणदयो नावधार्येन । करम्भपात्राणीत्यत्र एव तेषां होमसाधनत्वप्राप्तौ
सामान्यविवैयर्थ्यं प्रसज्येत । जुह्वनिप्रसव्युदासेन सार्थक्ये तु अन्नपदवैयर्थ्यमापयेत् । अतो न हेतुवादत्वसम्भव ॥

४. मन्त्रलिङ्गाधिकरणम् ॥ अविबधितवचना मन्त्राः किमदृष्टद्वारा यागोपकारकाः, उत दृष्ट-
द्वारा विवक्षितवचनाः इति सशयः । अविबधितवचना अदृष्टार्थी मन्त्राः । अन्यथा नित्यवदाप्तानवैयर्थ्या-
पत्तेः, साक्षान्नियोज्यव्यापारगोचरोच्चारणादृष्ट विहाय अतर्थाविधायेप्रकाशनाश्रयनिर्णयमादृष्टकल्पनानुपपत्त्या उपा-
यनियमत्वस्यायोगात्, क्वचिन्मन्त्रार्थे तद्विनियोजकशास्त्रस्योपलम्भात्, क्वचिदानुपपत्तिविशेषनियमात्, क्वचिच्छास्त्रा-
न्तरावगते सप्रैषात्, क्वचिद्वाधितप्रतिपादनात्, क्वचिदचेतनविषयकप्रार्थनप्रतिपादनात्, क्वचिद्विद्वद्विप्रतिपाद-
नात्, क्वचिदुच्चारणाभ्यासविभावपि अर्थप्रकाशनाभ्यासविप्रभावात्, क्वचिदार्थाभावात्क्वचिदनित्यसयोगाच्चेति
पूर्वपक्षः । दृष्टकल्पने लाघवाद्दुपायनिर्णयमादृष्टगौरवस्य तु फलमुख्यत्वेन अदोषतया लोकवर्द्धवक्षितार्था मन्त्रा इति
सिद्धान्तः । अभ्रयादानमन्त्राणां पुनर्विनियोगस्य चतुष्टुरूपगुणार्थत्वात् समुच्चयार्थत्वात्, अन्वाभिधानीमिति
वचनस्य परिसख्यानार्थत्वात्, फलतः परिसख्याभ्युपगमेन त्रैदोग्याभावात्, पुरोडाश प्रथयतीत्यत्र पुनः
श्रवणस्य मन्त्रलिङ्गकल्प्याविधिभिन्नदेशत्वेऽपि प्रथनविधिशेषत्वोपपत्त्या अर्थवादात्थत्वात्, आनुपूर्वदृष्टानि-
वारणेनैव दृष्टार्थज्ञानानुपेक्षणीयत्वव्यवस्थापनात्, सप्रैषस्य चादृष्टार्थत्वात्, 'चत्वारि शृङ्गा' 'शृणोत ब्राह्मणः'
'अदितिर्द्यौः' इत्यादेश्वार्थवादत्वात्, यजकर्म प्रधानमिति न्यायेन यजसयुक्तानामेव मन्त्रप्रकाशयत्वात्,
सृण्येवेत्यादौ सत एवार्थस्य सामग्रीविरहेणाज्ञानोपपत्तेः, उक्तप्रवाहनिन्यतया अनित्यसयोगस्यादोषत्वाच्च न
मन्त्रा निरर्थकाः । तत्र तत्र आग्नेया इत्यादिलिङ्गस्य, ऊढतत्प्रतिषेधयोः, मन्त्रव्याख्यानरूपवाक्यशेषाणां च
मन्त्राणामर्थवत्त्व एवोपपत्तिः । तां चतुर्भिरित्यादिमन्त्रेषु स्पष्टतया, इषे त्वेत्यादिषु अभ्याहारेण च अनुष्ठेय-
प्रतीतिरनुष्ठानप्रयोजकव्यापारता लभ्यते । क्रियमाणानुवादिषु युवा सुवामा इत्यादिषु तु स्मरणविच्छेदे तद्वाक्या-

एव नेयमनुष्ठेयप्रतीतिरवकल्पते । मन्त्राकाङ्क्षेय स्मारकाकाङ्क्षोत्थापनाभ्युपगम एव इत्याहान्वाहोपनिबन्धेन
 रतिः । अत्र तन्त्रसारमतिः । हुतानुमन्त्रणादिमन्त्रेषु कृतस्याकृतत्वशङ्काविच्छेदाय तस्याः प्रतीतिः स्मृति-
 द्वाङ्क्षेनेतुत्व कल्पनीयम् । गार्हपत्याभिमन्त्रणादिमन्त्रेषु दृष्टानुपलम्भात् अदृष्टकल्पनेऽपि अर्थाभिधानमादाय
 धेन्व न हीयते । उच्चारण विहाय 'अनुमन्त्रयते' इत्यादिश्रुतिबलात् 'मन्त्रमुच्चारयन्नेव' इत्यादिवचनबलात्
 ज्ञानस्य अदृष्टत्वात्समुपपद्यते । स्तुतशस्त्राधिकरणाविरोधेनैव स्तोत्रशस्त्रमन्त्राणाम्, नवमे योनिभतत्रद्वेकतानुप-
 भावाभिप्रायकत्वोभानर्थकत्वोक्त्यविरोधेन च स्तोभानामपि कात्यायनस्तोभभाष्यरीत्या दृष्टार्थता स्वभावात्
 वतश्च मन्त्राः श्रोतुर्वा प्रयोक्तुर्वा अर्थप्रत्यायका इति उक्त्यत्र विचार्यते । अत्र प्रयोक्तुरेवेति भाष्ये
 रकारादिमतम् । वक्तुर्वोधस्य व्यवहारान्पूर्वभावित्वेन परप्रत्ययनेनैव प्रयोगस्यार्थवत्त्वात्, आविशिष्टस्तु
 इति मन्त्रे अविशिष्टपदमन्त्रमिन्विषये लोकमन्त्रयोरपि वैकल्याभाव एव स्वारस्यात्, प्रायेण सर्वोत्पादित्यस्य
 श्रोतृप्रत्ययपक्ष एव स्वारस्यात्, अत्रैव पक्षे अभिसानित्यपदेशस्तु इति वादरायणसूत्रतद्भाष्यानुग्रहात्, नवमे
 यकारेण देवताविग्रहादिनिर्गकरणस्य पक्षे तिर्यगाधिकरणे वक्ष्यमाणरीत्या सूत्रवार्तिकविरोधेनोपेक्षणीयत्वात्
 श्रोतृप्रत्ययपक्ष एव स्तवशस्त्राणां स्वारस्यात्, वक्तुर्वोधपक्षे च सततमन्वाहेति सातत्यविरोधात्, द्वादश्यात्
 यदशमाधिकरणे सिद्धान्तितस्य मन्त्रान्ते कर्मादिमनिपातस्य वक्तुर्वोधस्यऽनुपपत्तेः, श्रोतृवोधपक्षे च जपानाम-
 णादिमन्त्रवत्सर्वत्र श्रोतृवोधमादायैव दृष्टार्थत्वसंभवात्, लोकवेदयोः परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वस्यानुमानात्सिद्धान्तित-
 तद्दृष्टत्वस्य च तुल्यत्वात्, 'देवेभ्यः प्रतिप्रोच्य' 'ताभ्यामेव प्रतिप्रोच्य' 'प्रजापतये प्रतिप्रोच्य' इत्यादिर्थादितवाक्यरोपाणां
 श्रोतृवोधपक्ष एवानुकूलत्वात्, लोकवद्वक्तुर्वोधस्य वेदवचने नान्तरीयत्वस्य
 भवात् यो ह वा अविदितेत्यात्यापैयब्राह्मणस्य उपनीयमानोपनीतमात्रमन्त्रविषयन्यथानुपपत्त्या व्युत्पत्त्या
 व्युत्पत्तसाधारण्येन ऋषिच्छन्दोजानदहेवतापरिज्ञानमात्रे तात्पर्यावसामेनाविरोधात्, सकर्षिकाण्डे च
 धेस्य तृतीये देवतागच्छध्यानमात्रस्यावश्यकत्वेन सिद्धान्तितत्वात्, करणमन्त्रत्वादिद्वयवहारविरोधतया
 हारयोःभयत्र तुल्यत्वात्, ऊहे शाब्ददृष्टार्थत्वस्याप्रयोजकतया प्राकृतस्य वैकृताभिधानान्तेरेव तदा
 जनया चाविरोधात्, अनुमन्त्रयते अभिमन्त्रयते इत्यत्र कल्पभाष्यस्य मन्त्रमुच्चारयन्नेत्यत्र शान्तुः
 भेयास सुतमित्यादिवाक्यरोपस्य च श्रोतृवोधपक्ष एवोपपत्तेः श्रोतुरेव मन्त्रा अर्थप्रत्यायकाः । प्रयोक्तुरर्था-
 ज्ञाने तु अभ्युदय इति च स्वमतमाविक्रियते ।

अत्र च मन्त्रे प्रसङ्गतो विधिप्रयमपि विचार्यते ॥

इति द्वितीयपादार्थसंग्रहः ॥

॥ श्रीः ॥

अध्वरमीमांसा

॥ कुतूहलवृत्तिः ॥

प्रथमोऽध्यायः ॥

निर्मभ्य निगमसिन्धुन्विविधन्यायाभिधानमन्थानैः ।
धर्मसुधामुद्धरते भूयो मुनये नमोऽस्तु जैमिनये ॥ १ ॥

जैमिनिमतिप्रसृष्टा^१ अध्वरकुमारप्रकामनिष्कृष्टाम् ।
मीमांसा^२ दीदासारीत्या वृत्त्या परिष्कुर्वे ॥ २ ॥

स्फायच्छावरभाष्यवार्तिकमहाप्रन्थैकलेलीभव-
त्शुभ्यजैमिनिसूत्रजालमपृथग्भृगिप्रचारश्च^३ ।
उद्धृत्य स्फुटबालबोधनकृते श्रीवामुदेवाध्वरी
तन्कौतूहलवृत्तिमाकलयते मन्तो दयन्तामिह ॥ ३ ॥

अथेयमध्वरमीमांसा नारद्व्याख्या प्रयोजनाभावान् । न चाध्ययनविधिमाध्यार्थज्ञानस्य विचारमन्तरेणानुपपत्तेस्सदेव प्रयोजनमिति वाच्यम् । अर्थज्ञानस्याध्ययनविधिभाव्यत्वाश्रवणान्, अध्ययनमर्थज्ञानहेतुरध्ययनत्वाद्धारतान् अध्ययनवदित्यनुमानेन तदर्थमध्ययनस्य प्राप्तत्वाच्च । न च लिखितपाठादिना पक्षप्राप्तमध्ययनमत्र नियम्यत इति वाच्यम् । वैयर्थ्यात् । नियमा-

१. जैमिनिमतप्रसृष्टा स्व. २. मीमांसा—क, ख, ग ३. अध्वर स्वयम्—क

दृष्टस्य हि न तावदर्थज्ञान उपयोग, तस्य तदन्तरेणापि जायमानत्वान् । नापि कृत्वपूर्व, अध्ययनविधेरनारभ्य विहितत्वेन तदयोगान् । किञ्च 'अर्धात्य स्नायान्' इति स्मृतेरध्ययनान्तरं समावर्तनं विदधानाया' गुरुकुलवास्तव्येन विचारकरणे बाध स्यात् । अथाध्ययनविधेः किं भाव्यमिति चेत्, विश्वजिदादिवत्स्वर्ग इति गृहाण । अतः प्रयोजनाभावात्त एव च विषयाद्य भावाभारच्छब्दा धर्ममीमासा । 'प्रायेणानृतवादित्वात्पुसा भ्रान्त्यादिसम्भवान्' इति न्यायेन पुरुषे- विशेषप्रणीतवेदस्य प्रामाण्यानवधारणाञ्जत्यादिशङ्कापरिहारायाध्वरमीमासाशास्त्रस्येदमादिम सूत्रम्—

अथातो धर्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

अत्राथशब्द आनन्तर्यं वर्तते । तच्चानन्तर्यमर्थाद्वेदाध्ययननिरूपितमवगम्यते । न हि वेदैकबोधो धर्मो वेदाध्ययनमन्तरा शक्यो विचारयितुम् । अतः शब्दो वृत्त वेदाध्ययन हेतुत्वेन १. धर्माधर्मजिज्ञासा स्थिरीकुर्वन्नथशब्दस्यानन्तर्यातिरिक्तार्थपरता निराचष्टे । जातुमिच्छा जिज्ञासा । सा च धर्मे विशिष्य ज्ञाते न सम्भवति, अज्ञाते च 'नतरामिति सामान्यतो ज्ञाते विशेषजिज्ञासा । विशेषज्ञानं च विचारमन्तरा न सम्भवतीत्यन्तभूतो विचारो जिज्ञासेत्यने- नोक्त्यते । कर्तव्येत्यध्याहार्यम् । तथा च वेदाध्ययनानन्तरं तद्वेतुको धर्मविचार कर्तव्य इति सूत्रार्थः । तत्र धर्मस्वरूपविचारस्तावच्छक्यपदश्रुतिरूपया श्रुत्या गम्यमानत्वाच्छ्रौत । तदतिरिक्तप्रमाणादि- विचारस्वरूपार्थिक । न हि वेदैकगम्यधर्मविचारो वेदप्रामाण्यविचारमन्तरा सम्भवति । नापि साधन- फलनिर्णयमन्तरा तत्सम्भव । साधनफलनिर्णयाभावे ह्यनुष्ठानद्वारा तदभ्युदयपर्यवसानाभावादलौ- किकश्रेयसाधनता कर्मरूपं कथं सिध्येत् । नापि बुद्ध्याद्यागमाभासतदवगतधर्मस्वरूपसाधनफलाभाव- निरूपणं विना तद्विलक्षणप्रमाणस्वरूपसाधनफलनिर्णयसम्भव । तदेव श्रुत्यर्थाभ्या प्रमाणस्वरूपसाधन- फलैस्सदभावैश्च धर्मस्य जिज्ञास्यत्व प्रतिज्ञातं प्रतीम । तथा चायमर्थः ॥ अथ वेदान्ययनानन्तरम्, अतः विचारहेतुभूताध्ययनस्य 'वृत्तत्वाद्धेतोः, धर्मस्य प्रमाणस्वरूपसाधनफलैरग्रे निरूपयिष्यमाणै- जिज्ञासा विचारात्मिका चिन्ता, कर्तव्येति शेषः ॥ अयमाशयः । अध्येतव्य' इति नियमविधिः । तत्र यथा दर्शपूर्णमासापूर्वेऽवघातनियमादृष्टस्योपयोगो विधिवत्कल्पयते, तथा सर्वकृत्वपूर्वे- प्वध्ययननियमादृष्टस्याप्युपयोग कल्पय — अध्ययनगृहीतेनैव स्वाध्यायेन प्रणाड्या कृत्वपूर्व- जन्यत इति । अनारभ्याधीतस्याप्यध्ययनस्य सामर्थ्यादेव क्रतुविध्याक्षिप्तार्थज्ञान उपयोग सम्भवति ।

१. समावर्तनविधानाय—ख २. नितरा—ख. ३. अत्रयारभ्य तथाचायमर्थ इत्येतत्पर्यन्तं क पुस्तकं नास्ति, न प्राक्त्वात्—क ४. अयेतव्यमिति—क, ग.

किञ्च, असत्यव्ययननियमविधावभिहोत्रादिशास्त्राणि विद्वांसमलभमानान्यविद्वासमेवाधिकृत्य, विद्यामन्तरेणानुष्ठानामभवादिद्यामाश्रिपन्तीति तान्यविशेषेण चतुरो वर्णानधिकुर्युः । सति स्वध्ययननियमविधौ 'वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत' इत्यादिवाक्यावगतोपनयनसंस्कृतत्रैवर्णिकानां क्वचिद्विनियोगापेक्षायां तत्सनिधौ पठितस्य चाध्ययनस्यानिर्दिष्टकर्तृकस्य कर्त्रपेक्षाया परस्परमन्वये सत्यव्ययनमुपनयनसंस्कृतत्रैवर्णिककर्तृकम्, तच्चार्थज्ञानपरपरया क्रतुसाध्यस्वर्गादिपुरुषार्थपर्यवसारीति लभ्यते । एव चाभिहोत्रादिशास्त्राण्यपि विद्वद्भैवर्णिकाधिकारिलाभान्न शूद्रमधिकुर्वन्तीत्यपशूद्राधिकरणे वक्ष्यमाणोऽधिकारिनियमोऽप्यव्ययनविधिसूलक मगच्छते । न 'चार्थीतमाङ्गस्यार्थज्ञान विचारमन्तरेणापि सभवतीति वाच्यम् । 'ज्ञानोत्पत्तावपि निर्णयस्य विचाराधीनत्वात् 'अक्ता शर्करा उपदधाति' इत्यञ्जन येन केनचित्, उत घृतेनैवेति मशयस्य 'सदिग्धे तु वाक्यशेषान्' इत्यनेनैव निरासान् । 'अर्थात्स्य म्नायान्' इत्यत्र तु क्त्वाप्रत्ययान् पूर्वकालत्वमवगतम् । न त्वानन्तर्यम् । 'तच्च क्वचिद्भ्यते । न तु सर्वत्र । न हि भुक्त्वा दण्डद्वय स्थित्वा प्रजति पुरुषं भुक्त्वा व्रजति इति न प्रयुञ्जते । प्रयुक्तमपि नापप्रयोग मन्यन्ते । तस्माद्धर्मावबोधफलकत्वात्, अत एव च विषयादिलाभान् आरब्धव्या धर्मसमीपमात् । अत्र सूत्रे धर्मपदमधर्मस्याप्युपलक्षणम् । अकारप्रश्लेषेण वा योज्यम् । हान्नाय तस्यापि जिज्ञास्यत्वात् ।

ननु तथापि धर्मविचारो न कर्तुं शक्य, धर्मस्य लौकिकाकारहीनत्वेन लक्षणप्रमाणयो-
रसंभवान् । न ह्यस्य लौकिकाकार कश्चिद्दृश्यते । नापि प्रमाणमस्ति । न तावत्प्रत्यक्षम्, रूपादि-
२. धर्माधर्मस्वरूपलक्षण रहितत्वात् । नाप्यनुमानोपमाने, तयो प्रत्यक्षपूर्वकत्वात् । नाप्यर्थापत्तिः,
णाधिकरणम् । धर्मं विना कस्याप्यनुपपन्नत्वाभावात् । नापि शब्द, सगतिग्रहणस्य प्रत्य-
क्षानुमानमूलकत्वात् । नाप्यनुपलब्धि, तस्याभावमात्रविषयकत्वात् । अत आह—

चोदनालक्षणाऽर्थो धर्मः ॥ २ ॥

सत्यम्, न तस्य लौकिकाकारोऽस्ति । तथापि चोदनागस्य स्वर्गादिमाधनताख्य आकारो-
स्त्येव । लक्षणमपि सुवचम् । प्रवर्तनावबोधकलिङ्गादिममभिव्याहृत वाक्य चोदना, सा लक्षण
माण यस्य स अर्थ धर्म इति धर्मस्वरूपनिर्वचनान् । ज्येन्ताश्चिचारवारणाय अर्थ इति ।
नर्थफलकत्वान्कान्त श्रेय साधनत्व विवक्षितम् । अन्ये तु, चोदनाशब्देन प्रवर्तक निवर्तक च
वाक्यमुच्यते । ततश्च 'न हिस्यान्' इत्यादिनिषेधवाक्यगम्यहिमार्दीना धर्मत्ववारणायार्थपदम् ।

१ अर्थात्माङ्गस्याय-- ग २ ज्ञानोत्पत्तावपि क ३ तनु--ग

अतिपिद्रवमत्र त्रिवक्षितम् । तथा च प्रवर्तकवाक्यगम्यत्वे सत्यनिषिद्धत्वं धर्मत्वमिति फलति
इयेनाग्भिचारस्य तु धर्मत्वमेव । न च न हिस्यादिति निषेध इयेनाग्भिचारे प्रवर्तते । निषेधश्च
हिमाविषयत्वाच्छेनादेश्चाहिमात्वात् । अत एव 'यो हिमितुमिच्छेत्तस्यायमभ्युपायः' इति
इयत्फलस्यैव हिमात्वपर भाष्ये समञ्जसम् । न चाभिचारस्य धर्मत्वे शिष्टानां तत्र प्रवृत्त्यापत्तिः
तेषां तत्फलच्छाभावात् । इयेनानुष्ठायिष्वधार्मिकत्वव्यवहारस्य फलमादायैवोपपत्तेश्चेत्याहुः
वस्तुतस्तु अधर्म इत्यपि च्छेदः । पूर्वसूत्रे अधर्मविचारस्यापि प्रतिज्ञातत्वेन तदक्षणावश्यकत्वात्
चादनेति प्रवर्तकं निवर्तकं च वाक्यमुच्यते । अर्थपदेन इष्टसाधनमनिष्टसाधनं चोच्यते । तत्र
प्रवर्तकवेदवाक्यबोधितश्रेयसाधनताकत्वधर्मत्वम् । निवर्तकवेदवाक्यबोधितानिष्टसाधनताकत्वमधर्म-
त्वमिति फलति । अस्मि चेद यागादौ हिमादौ च, प्रवर्तनानिवर्तनाभ्यामिष्टानिष्टसाधनत्वकल्पनात्
अभिचारस्वधर्म एव 'नाभिचरित वै' इति निषेधान्, मन्वादिभिरुपपातकेषु तस्य परिगण-
नाश्च । अब लक्षणोक्त्या प्रवर्तकं निवर्तकं च वेदवाक्यधर्माधर्मयोः प्रमाणमित्यप्यर्थादुक्तं भवति

अथ धर्मप्रमाणपरीक्षा प्रतिजानीते—

३ प्रमाणपरीक्षा-
। प्रकरणम् ।

तस्य निमित्तपरीष्टिः ॥ ३ ॥

तस्य धर्मस्य यत् निमित्तं प्रमाणम्, तस्य परीष्टिः परीक्षा, क्रियत इति शेषः ।

तनु चोदनेनैव धर्मे प्रमाणाभित्यनुपपन्नम्, धर्मस्य यागादिक्रियारूपस्य प्रत्यक्षत्वात् ।
अनुमानमपि तत्र प्रमाणम् । अर्थापत्तिर्वा । जगद्वैचित्र्यानुपपत्त्या तत्कल्पनात् । तत्राह—

मत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं
विद्यमानोपलम्भनत्वात् ॥ ४ ॥

इन्द्रियाणां मत्संप्रयोगे विषयसंनिकर्षे मति पुरुषस्य बुद्धिजन्म प्रत्यक्षस्यात्पत्तिर्भवति ।
तत्र प्रत्यक्षधर्मस्यानिमित्तस्वरूपनिश्चायकं न भवति । कुत, विद्यमानमात्रप्राहित्वात् । अनुमाना-
३ प्रत्यक्षागतानां वम देवैरनुपलक्षणमेतत् ॥ यद्यपि यागादिक्रिया प्रत्यक्षेण गृह्यते । तथापि श्रेय-
प्रसप्तता प्रकरणम् । साधनत्वरूपेणाग्रहणात्त दोषः । अलौकिकश्रेयसाधनताकत्वमेव हि धर्म-
स्वरूपम् । अत एव शत्रुकृतयागादिर्न धर्मः । न च योगिप्रत्यक्षमेव तत्र प्रमाणमिति वाच्यम् ।

। तस्यापि शृणुय - क

योगिनां हि तत्सामर्थ्यं नाकस्मिकम् । किन्तु धर्मानुष्ठानादेव भवति । तच्च न धर्मज्ञानं विना भवितुमर्हति । अथ तेषां धर्मज्ञानं योग्यन्तरादिति चेन्न । अनवस्थापत्तेः । तस्मान्नादौ नैव शरणम् । अनुमानमर्थापत्तिश्च, यागादिधर्मो हिमादिधर्म इति विशिष्य विवेचनासमर्थत्वात्तत्समर्थां चोदनामेवोपश्रंते । सा चेदङ्गीकृता, अलमनुमानार्थापत्तिभ्याम् । तस्मान्नादौ नैव धर्मं प्रमाणम् ॥

ननु कथं चोदनाया धर्मप्रामाण्यम्, तस्या शक्तिग्रहापेक्षत्वात्, शक्तिग्रहस्य चालौकिके धर्मोऽसंभवात्, संकेतरूपशक्तेः पुरुषकल्पिततया तस्या पुरुषदोषादिमूलकत्वसंभवाच्च । किञ्च चित्रया चोदनाया धर्मं प्रामा- यजेत पशुकाम इत्यादिचोदना अप्रमाणमेव, यागानुष्ठानानन्तरमेव फला- प्याधिकरणम् । दर्शनान् । न च कालान्तरं तत्संभवतीति वाच्यम् । अनन्तरमेवासजा- तस्य पश्चाद्भवतोपेक्षाया मनोरथमाश्रत्वात् । किञ्च शब्दानामनित्यत्वेन तद्विशेषात्मकतया काठका विममाख्यया च वेदस्य पौरुषेयत्वात्कथं प्रामाण्यम्, प्रायेण पुरुषस्यानृतवदनभ्रमप्रमादादिदो- षवद्गुलत्वात् । तस्मान्न चोदनाप्रमाणकत्वं धर्मस्येत्यत आह—

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेक-
श्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षत्वात् ॥ ५ ॥

शब्दस्यार्थेन संबन्धं प्रत्याख्यप्रत्यायकभावलक्षण औत्पत्तिकं नित्यं, ज्ञाने शब्दार्थ- त्वस्याकृत्यधिकरणे व्युत्पादयिष्यमाणत्वात्, ज्ञानेश्च नित्यत्वात्, शब्दनित्यत्वस्य चानुपदमेव वक्ष्य- माणत्वात् । एतेन शक्तेरनित्यत्वदोषो निवारितः । तस्य शब्दार्थसंबन्धस्य शक्तेः ज्ञान शक्तिग्रह- मिति यावत् । उपदेशे वेदवाक्यम्, जनयति प्रसिद्धपदसमभिव्याहारादिति शेषः । उपदेश इत्यस्य प्रसिद्धपदसमभिव्याहार इत्यर्थ इत्यन्ये । 'कमलोदरे मधुनि मधुकरं पिवति' इत्यत्र मधुकर- शब्दस्यार्थमज्ञानतोऽन्येषां पदानामर्थसवगत्य तत्समभिव्याहारात्कमलमध्यगते मधुपानं कुर्वति इत्यमाने भ्रमं मधुकरशब्दस्य सगतिं गृह्यतो वाक्यार्थशोधवत् । चित्रया यजेत पशुकाम इत्या- दावपि लोकप्रसिद्धपश्चादिपदसमभिव्याहारात्पशुभाव्यकयागकरणकभावनायामलौकिक्या -लिङ्- सगतिं गृह्यतो यागं पशुमाधनमिति शोधः संभवति । तेन धर्मं संकेतग्रहासंभवं निरस्तं । अलौकिकश्रेयसाधनत्वमेव हि धर्मस्वरूपम् । अनुपलब्धे प्रत्यक्षाद्यगृहीतेऽर्थे विधिवाक्यजन्यज्ञा- नस्य अव्यतिरेकश्च व्यभिचारोऽपि नास्ति, विपर्ययमशयजनकत्वं नास्तीति यावत् । अनुपलब्ध इत्यनेनानुवादत्वनिरासः । तत्र तस्मात् अगृहीतार्थविषयकत्वे सति भ्रमसंशयान्यज्ञानजनकत्वात्

चोदनावाक्य प्रमाणम् । तुल्यधारणे, प्रमाणमेव । अनपेक्षत्वात् पुरुषान्तरे प्रत्ययान्तरे = हित्वात् । वाक्येषु हि वेधा पुरुषानुप्रवेश पदपदार्थसंबन्धद्वारेण वाक्यतदर्थसंबन्धद्वारा च स्यैव वा भारतादिवत्पौरुषेयत्वेन । तत्र पदपदार्थसंबन्धस्य नित्यत्वमौत्पत्तिकशब्देनोक्तम् । 'कारिणा वृष्टिकामो यजेत' इत्यादौ समतन्तरभाविदृष्टफलके सवादमन्वान्, स्वन् सवादानपेक्षत्वात् । वादरायणग्रहणमादरात्, अनधिगतार्थगन्तृत्वमेव प्रमाणलक्षणमा त्वन्यदिति । तार्किकास्तु प्रमाकरणं प्रमाणम् । प्रमात्वं च यथार्थानुभवत्वम् । यथार्थं श्रेयकत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वम् । अनुभवत्व तु अनुभवामीति प्रतीतिभिर्द्व साक्षात्कारा पमितिशब्दबोधसाधारण स्मृतिव्यावृत्तौ जातिविशेष, न त्वगृहीतप्राहित्वम् । धारावाहि प्रेत्याहुः । तदेतदयुक्तम् । अनुभवामीति प्रतीतिसिद्धानुभवत्वस्य साक्षात्कार एव स्वत् त्यादावव्याप्तिः, स्वर्गमनुभवाभि पर्वते वह्निमनुभवामीति प्रतीत्यभावेनानुमित्यादौ तत्स्वत् भावान् । तस्मादनधिगतार्थगन्तृत्वमेवानुभवत्वम् । न च धारावाहिकेऽव्याप्तिः, विशिष्टघटादेः पूर्वपूर्वज्ञानागृहीतस्यैवोत्तरोत्तरज्ञानविषयत्वात् । इदानीं स्पृशामि, इदानीं मीत्यादिप्रतीत्या कालस्यापि परिनिर्दयव्यत्वात्, कालान्यद्रव्यचाक्षुषत्वस्यैव रूपका दकत्वात्, अनुभवानुसारण कार्यकारणभावकल्पनात्, अन्यथा लाघवाच्चाक्षुषत्वस्यैव च्छेदकत्वापत्तेः । न च कालोऽतिप्रसङ्गमन्वात्कथं प्रत्यक्षप्राप्त इति वाच्यम् । ज्ञानधारायां किमत्र घटोऽवस्थित इति पृष्टं सन्कथयति- अस्मिन्क्षणे मयोपलब्ध इति, प्रातरारभ्यैना मयोपलब्ध इति च । कालभेदे त्वगृहीते कथमेव भवेत् । शतपत्रपत्रशत मया सूच्या युगा तु स्थूलकालविषयकम् । वस्तुतस्तु धारावाहिकस्थले तावत्कालव्यापिन्येकैव जानव्यन्ति, न भावात्, तद्भेदकल्पने मानाभावात्, 'योग्यविभुविशेषगुणानां त्रिक्षणावस्थायित्वस्य परिभाषा वस्तुतस्तु स्वममानविषयकज्ञानानपेक्षोत्पत्तिकज्ञानत्वमेवानधिगतार्थगन्तृत्वम् । अतः कालभेदे वेद्यत्वाभावेऽपि न क्षतिः । दिनान्तरं गृहीतस्य घटादेर्दिनान्तरे पुनर्ज्ञानमपि प्रतीत्यर्थमपि प्रमाक्षणं देयम् । तच्च तद्वति तत्प्रकारकत्वं विशयावृत्त्यप्रकारकत्वं वा । अपि वह्निविशिष्टं पर्वतो विषय इत्यनधिगतार्थगन्तृत्वम् । न च पर्वतस्थानुमि पर्वतमनुमिनोमीत्यनुद्यवसायापत्तिः । विधेयताख्यविषयताशालित एवानुमिनोमीत्यनुद्यव नित्यमात् । एवमुपमितावयवनिधिगतार्थगन्तृत्वं बोध्यम् । लौकिकशब्दजन्यज्ञानं तु अनधिगतार्थगन्तृत्वाभावात् । न च लौकिकशब्द प्रमाणम्, उक्तप्रमाकरणत्वाभावात् । त्रैः

तज्जन्यज्ञाने च प्रामाण्यव्यवहारस्तु तद्वति तत्प्रकारकत्वाशमादाय गौणः । आपत्त्वं चात्रैवोपयुज्यते । वेदस्तु प्रमाणम्, तस्योक्तलक्षणाकान्तत्वात् । 'त्रीहिभिर्यजेत' इत्यादिवाक्येषु यागादिपदार्थविषयेऽप्रामाण्यमिष्टमेव । तदुक्तम्— ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद्ब्राह्मणकस्वले । देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युरन्तर्थाः' इति । प्रामाण्यं च स्वतः अप्रामाण्यं तु परतः । स्वतस्त्वं च कारणगुणस्वात्म्यार्थक्रियाज्ञानानधीनत्वम् । परतस्त्वं तु बाधकज्ञानकारणदोषविस्वादाज्ञानाधीनत्वम् । याथाऽर्थघटितप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वम्, अयाथाऽर्थरूपाप्रामाण्यस्य च परतस्त्वम् ज्ञानप्राप्तत्वं कारणदोषादिज्ञानप्राप्तत्वं च क्रमेण बोध्यमित्यन्यत्र विस्तरः ।

अथ यदुक्तं शब्दार्थयोर्नित्यं संबन्ध इति, तत्राश्रिपति—

कर्मके तत्र दर्शनात् ॥ ६ ॥

क्रियते इति कर्म कार्यं शब्दः, अतस्त्वसंबन्धोऽयमित्य इति केचिन्मन्यन्ते । कुतः तत्र दर्शनात् । तत्र तस्मिन्प्रयत्नेऽन्तरकाले दर्शनात् प्रयत्नजन्यत्वनिश्चयात् । न च प्रयत्नव्यङ्ग्यत्वेन तदु-
 ६ शब्दनित्यत्वा- त्तरदर्शनमुपपद्यते इति वाच्यम् । प्राक्तनत्वन्त्वे मानाभावात् । अभिव्य-
 विकरणम् । क्तिरपि किं प्रतिबन्धकनिर्गमने, उत मस्कारिविशेषाधानेन । नाद्यः, प्रतिबन्ध-
 कान्तुपलब्धे । अथ कर्णे स्मिन्नैरवयवैराच्छादननिर्गमे च तदाभिव्यक्तिरिति चेन्न । एव सति सर्वेषां शब्दानां सर्वगतत्वेन श्रोत्रसंनिकृष्टतया प्रतिबन्धकाभावदशाया युगपच्छ्रवणापत्तेः । न द्वितीयः । मस्कारोऽपि हि तैः शब्दस्य, उत श्रोत्रस्य, अर्थाभयोः । नाद्यः तस्यैकत्वात्सर्वगतत्वा-
 दनवयवत्वेन चावयवमस्कारायोगात्सुब्रह्मैर्वायुभिः मस्कृतस्य पाटलीपुत्रेऽयुपलम्भापत्तेः । न च द्वितीयः, श्रोत्रं ह्याकाशम्, तस्य सर्वेषामेकतया एकदेशस्थध्वनिभिरपि मस्कारात्सर्वेषां शब्दोपलब्धिप्रसङ्गः । न तृतीयः, पञ्चद्वयोक्तदोषप्रसङ्गात् । अतः शब्दोऽनित्यः । न च तस्यानित्यत्वेऽपि समवायवत्संबन्धो नित्योऽस्त्विति वाच्यम् । समवायनित्यत्वस्यापि परिभाषामात्रत्वात् ।

इतोऽप्येवमित्याह—

अस्थानात् ॥ ७ ॥

न च शब्दस्योच्चारणानन्तरं जातस्य चिरकालस्थितिरूपलभ्यते । अतोऽपि तदनित्यत्वम् ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

करोतिशब्दात् ॥ ८ ॥

शब्द कुर्वकार्षीत्करोतीत्यादिव्यवहारादपि न नित्य शब्द . कृष्य उत्पन्न्यर्थकत्वादिति भाव ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

सत्त्वान्तरे च यौगपद्यात् ॥ ९ ॥

सत्त्वान्तरे प्राण्यन्तरे यौगपद्यात् . उपलम्भस्येति शेष . नानादेशस्यैवकर्तृभिरुच्चारिता युगपन्नानादेशेषुपलभ्यन्ते . न चेद नित्यस्यैकस्य सम्भवति . न च नित्यत्वेऽप्यनेकत्वादिदमुपपद्यते . न हि नित्यमेकमेवेति नित्यम इति वाच्यम् . प्रत्यभिज्ञा हि नित्यत्वे मानम् . यथा ह्यस्तना-
ह्यस्तनयोस्तथा नानावक्तृकशब्देऽपि प्रत्यभिज्ञाबलान्नित्यत्वे तदैक्यमपीति नानादेशेषु युगपदुपल-
दिधार्त्वरूढेत्याशय ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

प्रकृतिविकृत्योश्च ॥ १० ॥

दध्यन्नेत्यत्र प्रकृतेरिकारस्य विकृतेर्यकारस्य च दर्शनादिति शेष . न हि विक्रियमाणस्य नित्यत्व सम्भवतीति भाव ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

वृद्धिश्च कर्तृभृम्नास्य ॥ ११ ॥

कर्तृभृम्ना उच्चारयित्वाहुल्येन वृद्धि महत्त्वं दृश्यते . अवयवप्रचयकृत महत्त्वमित्यवय-
विजननं तत्रेति गम्यते . अभिव्यङ्ग्यत्वे तु नेदमुपपद्यते . न हि बहुभिरल्पैर्वाभिव्यङ्ग्यो घटोऽ-
न्यथोपलभ्यते . अवयवाल्पत्वबहुत्वाभ्यां तु घटादिरन्यथैवोपलभ्यते . अतो घटाविवदनित्य . शब्द
इति भाव . यद्यपि तार्किकैः शब्दस्य द्रव्यत्व नाङ्गीकृत नापि तस्यावयवित्वम् , तन्मते गुणत्वादि-
ति . तथापि तदन्य एवात्र पूर्वपक्षीत्याशय ॥

अनित्यत्व दृषयति—

समं तु तत्र दर्शनम् ॥ १२ ॥

तुर्गतित्वं व्यावर्तयति । तत्र प्रयत्नोत्तरकाले दर्शनं समम् , कार्यत्वाभिव्यङ्ग्यत्वयोरिति शेष ॥

यदुक्तमुष्कारितप्रध्वस्तं शब्द इति तत्राह—

सतः परमदर्शनं विषयानागमात् ॥ १३ ॥

परमित्यव्यय युक्तमित्यर्थे 'खलु प्रमाद्यतु परं सज्जने तदमापतम्' इति यथा । स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञया सतः स्थिरस्यैव शब्दस्य अदर्शनं युक्तम् । कुतः, विषयानागमात् विषयशब्द प्रति अभिव्यञ्जकानामनागमात् असम्बन्धान् । प्रयत्नोत्तरकालिक शब्दस्य दर्शनं न शब्दस्य कार्यत्वं साधयति, प्रयत्नव्यङ्ग्यत्वेनापि तदुपपत्तेः ॥ यत्तु कथमभिव्यङ्ग्यत्वमिति, श्रोत्रेन्द्रियसंस्कारेणैति ब्रूमः । श्रोत्रेन्द्रियं च कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नमाकाशम् । तच्च प्रतिपुरुष भिन्नमिति नानिप्रसङ्गः । अधिष्ठानभेदान्च संस्कारव्यवस्था । न चैकेनाधिष्ठानेनाकाशस्य संस्कृतत्वात्सर्वेषामुपलब्धिः स्यादिति वाच्यम् । भोगायतने हि स्वशरीरे पुसा ज्ञानमुत्पद्यते, न त्वन्यत्र । शब्दज्ञानाङ्गचायमधिष्ठानसंस्कारः । प्रधानसमदेशत्वं चाङ्गानां गुणः । तेन देहान्तरगतं पुरुषस्य यत्स्वदेहे निष्पादयितव्यं ज्ञानं तस्य तद्देहगतं एव संस्कारो निष्पादकः, न तु देहान्तरगतः । विगुणो हि सः प्रधानदेशत्वाभावान् । नन्वेवमपि संस्कारस्यैकत्वात्तद्द्वारत्वाच्च संस्काराङ्गभावस्य देशभेदोऽकिञ्चित्करः, बहिरेकत्वेन तत्संस्काराणामातिशयाकालानामयुपसद्वर्तीषोमीयाङ्गत्वादिति चेत् । न श्लेष्मिन्नाधिष्ठाने सर्वेषां ज्ञानमुपलभ्यते । साधारणसर्पीन्द्रियं विज्ञानसमानदेशसंस्कारसचिवं विज्ञानमुत्पादयति, नान्यथेति कल्पनेनानतिप्रसङ्गान् । किञ्च, यद्यथाकाशमेकमनवयवं च तथापि तस्य परिच्छिन्नैर्घटादिभिर्ये सयोगास्तेऽपि परिच्छिन्ना एव । एव च कर्णशष्कुलीसयोगानां प्रतिपुरुष भिन्नत्वात्तदवच्छिन्नाकाशस्य च श्रोत्रत्वात्सत्यपि स्वरूपैक्येऽवच्छिन्नरूपाणां तेषां भिन्नत्वाद्यवस्थामिद्धिः । न चैवमपि संस्कृतसंस्कृतं श्रोत्रं सर्वशब्दान्प्रकाशयेदिति वाच्यम् । ध्वनयो हि तात्वादिसंपर्काद्विजातीयया विलक्षणसामर्थ्या निष्पद्यन्ते । ततश्च कश्चिदेव ध्वनिः काचिदेव शब्दमभिव्यनक्तीति व्यवस्थोपपत्तिः । दृष्टा च समानेन्द्रियप्राज्ञाणामायमभिव्यञ्जकव्यवस्था । सावित्रं हि तेजो घटादीनामेवाभिव्यञ्जकं न तु नक्षत्राणाम् । तिस्रस्त्वक् चन्दनगन्धस्यैवाभिव्यञ्जिका न तु गन्धान्तराणाम् । किञ्च शब्दसंस्कारपक्षेऽपि न सर्वपुसामुपलब्धिप्रसङ्गः, ध्वनीनां परिच्छिन्नत्वेन तद्देश एव शब्दस्य संस्कारान् । संस्कृतेन शब्देन यम्येन्द्रियं सन्निकृष्टम्, स एव शृणोतीति कल्पनान्नाभिव्यङ्ग्यत्वे कश्चिद्दोषः ।

१ बहिरेकत्वेन— क. २ संपर्काद्विलक्षणसामर्थ्यात्— ख विजातीयया विलक्षणसामर्थ्यात्— क.

यदुक्तं कर्गेतिशब्दादिति तत्राह—

प्रयोगस्य परम् ॥ १४ ॥

परम् अन्यत् यत्कारणमुक्तं कर्गेतिशब्दादिति, तत्र प्रयोगस्य उच्चारणस्य, 'शब्दं कर्गेर्तु-
त्यत्र शब्दोच्चारणस्य उत्पत्तिर्विवक्षितेत्यर्थः ॥

एकस्य नित्यस्य युगपन्नानादेशोपलम्भः कथम् । तत्राह—

आदित्यवद्योगपद्यम् ॥ १५ ॥

आदित्यस्य एकस्य यथा युगपद्दर्शनं तथा शब्दस्यापीत्यर्थः ॥ 'सर्वगतो हि शब्दो
भिन्नदेशैर्ध्वनिभिः स्वे स्वे देशेऽभिव्यज्यमानो भिन्नदेशेऽवभासते । ध्वनयो हि श्रोत्रदेशमागत्यापि
शब्दं व्यञ्जयन्त स्वोत्पत्तिदेशमिव शब्दं भासयन्तीति दर्शनबलादभ्युपगम्यते । ननु, अप्राप्यकारि
श्रोत्रम्, न च ध्वन्युत्पत्तिदेशा श्रोत्रेण प्राप्यन्त इति कथं तद्विशिष्टशब्दग्रहणं श्रोत्रेणेति चेत् ।
श्रोत्रं हि स्वदेशावस्थितमेव शब्दं बोधयदपि न तद्विशिष्टं बोधयति, किन्तु स्वरूपेणैव । शब्दोच्चारण-
दिशः^१ आगता ध्वनयस्तु तथा विशिष्टं शब्दं बोधयन्ति । सा च दिक् श्रोत्रप्राप्ता कालवच्छब्दविशेष-
णतया शक्यते श्रोत्रेण ग्रहीतुम् । ध्वनयश्च क्रमेण मन्दीभवन्त प्रत्यासन्नाद्दृतराज्ञं देशादागतास्तीक्ष्ण
मन्द मन्दतरं च शब्दं बोधयन्ति । बोधविशेषाच्च प्रत्यासन्नदृगादिरूपेणानुमानाद्भ्रान्त्युत्पत्तिदेशो
हृदय^२ तद्रूपेणागच्छति । तत्र यः शब्दस्य परमार्थदेशस्तस्याग्रहणाद्विशिष्टस्य शब्दस्वरूपस्य च
ग्रहणात् ध्वन्युत्पत्तिदेशस्य च ग्रहणाभ्याणां समसंभ्रमादेवंविधं प्रत्ययो भवति— प्राच्या दिश्येनाव-
दन्तराले शब्दः^३ इति शास्त्रदीपिकाया व्यक्तम् । अत्र 'आगता ध्वनयः' इत्युक्त्या ध्वनीनां
द्रव्यत्वमूचितम् । 'वायुगुणत्वमुक्तम्' इत्यादिसंदर्भेण गुणत्वमपि प्रपञ्चितम् । तत्र गुणत्वपक्षे
ध्वनिमद्वयव एव स्वदेशे यत्नेनोत्पन्ना श्रोत्रमायान्ति । वीर्यतरङ्गन्यायेन कदम्बमुकुलन्यायेन वा
तार्किकाणां शब्दगुणस्येन्द्रियमनिकर्षो वा बोध्यः । भाष्ये तु 'वायवीया संयोगविभागा एव व्यञ्जका'
इति स्थितम् । ध्वनय एव च लोके नाहशब्देन व्यवहियन्ते । न चाकाशगुणत्वशब्दस्य युक्तम् ।
तस्य शब्दाद्यवच्छिन्ने तस्मिन्नुत्पत्तेर्वीच्यतया मनिकर्षाभावेन श्रोत्रेन्द्रियेण ग्रहणानापत्तेः । वस्तुतस्तु
वायोरभिघातकारणत्वेनावश्यकत्वात्तद्गुणत्वमेव युक्तम् । वर्णास्तु नित्यानि द्रव्याणि, वर्णा न

१ जेयम् । शब्द— क, घ २ तद्विशेषशब्दग्रहणं स्व, ग तद्विशेषशब्दग्रहणं क ३ दिश आगता.— स्व, ग ४ हृदयदेश तद्रूपेण— क, ग ५ दिश आगता— क, ग

गुणा , ध्वन्यन्यत्वे सति श्रावणत्वान् शब्दत्ववह्निरवत्कालवक्ष्यत्यनुमानेन अगुणत्वे सिद्धे परिशेषेण द्रव्यत्वमिद्धे । दिक्कालयोश्च श्रावणत्वस्य 'अनुभवमिद्धत्वात्प्रामिद्धि । एतेन अस्पर्शत्वे सत्येकेन्द्रिय प्राण्यत्वाद्द्रुपादिवद्गुणत्वमिति प्रत्युक्तम् , शब्दत्वे व्यभिचारान् । ननु वर्णा अनित्या 'सामान्यान्यत्वे सत्यस्मदादिवाच्यैकेन्द्रियप्राण्यत्वात् , इत्यनुमानादिति चेन्न । अस्यानुमानस्य श्रोत्र नित्यद्रव्यप्राहक भिरवयवेन्द्रियत्वान् मनोवत् इति सत्प्रतिपक्षतया असाधकत्वात् । न च श्रोत्र नित्यद्रव्याप्राहकम् अनित्यभूतविशेषगुणप्राहक वा वह्निरिन्द्रियत्वादिन्द्रियत्वाद्वा चक्षुर्वदिति प्रत्यनुमानबाध । प्रथमेऽनुमाने दृष्टान्ते साध्यवैकल्यात् , चक्षुष आकाशादिनित्यप्राहकत्वात् । द्वितीये च ध्वनिप्राहकतया सिद्धसाधकत्वात् । किञ्च, व्यक्तिसेदाभावात्स एवाय गकार इति प्रत्यभिज्ञाया ज्ञातिविषयकत्वकल्पनानुपपत्त्या प्रत्यभिज्ञाविरोधोऽपि दुर्वारः । न च द्रुतो गकारो विलम्बितां गकार इति विरुद्धधर्मसमर्गित्वाद्गकारव्यक्तिभेद इति वाच्यम् । तस्या प्रतीतेर्ध्वनिविषयत्वान् । एतेनोदात्तत्वादिप्रतीतिरपि व्याख्याता । ध्वन्युत्पत्तिश्च तात्वादिव्यापारान् । स्थानभेदानु मन्त्रोदात्तत्वादिव्यवहार । कि बहुना, शब्दानित्यत्वपक्षेऽपि नानादेशोपलब्धेर्भ्रान्तिव्यवहारपरिहार्यम्' श्रोत्रस्य प्राण्यकारित्वाभावेन वक्तृमुखादिरूपदेशग्रहणस्य भ्रान्तित्वावश्यकत्वात् । तस्मान्नित्य शब्द ।

यदुक्त विक्रियमाणत्वादनित्यत्व तत्राह—

शब्दान्तरमविकारः ॥ १६ ॥

अथि अत्र इत्यस्मान् दध्यय इति शब्दान्तरम् । न यकार इकारस्य विकारः । यथा कट चिकीर्षुस्तुणान्यादन् न तथा यकार प्रयुयुक्तेरिकारोपादान् सभवति, त्वया तस्य गुणत्वस्वीकारान् , अस्मन्मते विमुत्वेन द्रव्यान्तराप्रकृतित्वान् । व्याकरण तु साधुत्वमावजापकम् , न तु प्रकृतिविकारबोधकम् । अत एव 'सिद्ध तु नित्यशब्दत्वात्' 'किमर्थं शास्त्रमिति चेत् , निवर्तकत्वात्सिद्धम् इति वृद्धिसम्बन्ध तद्वार्तिक तद्भाष्य च समच्छते । अभियुक्ताश्चाहु 'उपाया शिष्यमाणाना शाला नामुपकारका । असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा तत् सत्य समाहते' इति ॥

यदुक्त वक्तृबहुत्वाच्छब्दमहत्त्वमिति तत्राह—

नादवृद्धिः परा ॥ १७ ॥

परा अन्या वृद्धिर्या उक्ता वक्तृबहुत्वाच्छब्दस्य वृद्धिरिति सा वृद्धिर्न शब्दस्य, किन्तु

। युक्तानुभवसिद्धत्वात्—क ग. २ सामान्यवच्य सति - क ग घ. ३ अपरिहारम् घ + वर्णान्तरम्

नादवृद्धिः, नादो ध्वनिः तस्य वृद्धिः शब्दस्यान्वयवत्वेन महत्त्वानुपपत्तः । बहुभिर्नेरन्तर्येणोच्चार्य-
माणैर्नादैः सर्वतः कर्णशकुली प्राप्नुवद्भिः शब्दो महानिति भ्रमः । न तु तस्य महत्त्वमिति भावः ॥

एव परमतं दृषयित्वा स्वमतमाह—

नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वात् ॥ १८ ॥

तुरवधारणे । नित्य एव शब्दः स्यात् । दृश्यते अनेनेति दर्शनमुच्चारणम् । तस्य पर-
प्रत्यर्थपत्यायनार्थत्वात् । न ह्युच्चारितस्य शब्दस्य नाशे अन्यस्मान्छब्दजशब्दादर्थप्रतीतिः सम्भवति
उच्चारितान्छब्दादर्थः प्रत्यमीत्यनुभवविरोधान् शक्तिग्रहाभावाच्च ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

सर्वत्र यौगपद्यात् ॥ १९ ॥

सर्वव्यक्तिषु बाधस्य यौगपद्यात् नित्यः शब्दः । गोशब्देऽभ्युच्चारिते युगपत्सर्वामा गो-
व्यक्तीनां प्रतीतेरानुभाविकत्वेन आकृतिवचनत्वः शब्दस्याध्यवसीयते । न चाकृत्या अनित्यशब्दस्य
सवन्धः कर्तुं शक्यः । नित्यत्वे तु पूर्वपूर्वप्रयोगात् सः शक्यग्रह इत्यर्थः ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

संख्याभावात् ॥ २० ॥

दश गोशब्दानुच्चारयतीति संख्याप्रतीतेरभावादपि नित्यः शब्दः । दशकृत्वा गोशब्दमुच्चा-
रयतीत्येव प्रतीतिः ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

अनपेक्षत्वात् ॥ २१ ॥

यथा घटादि कार्यं स्वात्पन्नौ समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणमपेक्षते तस्मात् न च नश्यति
नैव शब्दः तस्य समवाय्यादिकारणाभावात् । तस्मान्नित्यः ॥

ननु वायुकारणकः शब्दः, वायुसयोगवियोरौर्जायमानत्वात्, वायुरापद्यते शब्दताम् इति
शिभाकृदुक्तञ्च । तस्याह—

प्रेक्षाभावाच्च संयोगस्य ॥ २२ ॥

शब्दे वायव्यवयवसंयोगस्यानुपलब्धे न वायुकारणक शब्द । प्रख्याभावाच्च योग्यस्य' इति पाठे योग्यस्येति जातावेकवचनम् । वायव्यवयवानां प्रख्याया उपलब्धे अभावादित्यर्थः । यथा पटावौ तन्तवस्तदवयवा उपलभ्यन्ते नैव शब्दे ॥ ननु वायुर्न प्रत्यक्षः, किंतु तदीय एव स्पर्श स्पर्शनप्रत्यक्षः, अतः शब्दे वायव्यवयवानुपलब्धिर्गिति चेन्न । वायुं स्पृशामीति प्रतीत्या तस्यापि प्रत्यक्षत्वात् स्पर्शमात्रोपलम्भापत्तिमभवाच्च । न च शब्दे अनुद्धतस्पर्शकल्पनात्त दोष इति वाच्यम् । तथा कल्पने मानाभावान् । चकार अनुक्तसमुच्चयार्थं इमेव शङ्कापरिहारं समुच्चिनोति ।

नित्यत्व शब्दस्य वेदसमतस्पर्शत्याह—

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २३ ॥

वाचा विरूप नित्यया' इति नित्यत्वानुवादाद्विङ्गादपि नित्य शब्द ॥

ननु तथापि वाक्यार्थे धर्मे चादनाया प्रामाण्यं न भवतीत्याक्षिपति—

उत्पत्तौ वावचनाः स्युर्थस्यातन्निमित्तत्वात् ॥ २४ ॥

वाशब्द प्रत्यवस्थाने । उत्पत्तौ अवगम्यते इत्युत्पत्ति वाक्यार्थो धर्मः अलौकिकश्रेय-साधनताकयागादिभावनात्मकः, तत्र विषये चादना अवचना । करणे ल्युट् । अप्रमाणानि ।

७ वदप्रत्यायकत्वा- कुत, अर्थस्य अतन्निमित्तत्वात् धर्मावबोधलक्षणकार्यस्य^१ चादनाहेतुकत्वा- विकरणम् । भावान्, चादनावाक्यस्य धर्मावबोधे असामर्थ्यादिति यावत् ॥ तथा हि— किं पदानि प्रत्येक वाक्यार्थे धर्मं बोधयन्ति उत तन्ममृहात्मक वाक्यम्, पदार्था वा । नाद्यः, इतरवै-यर्थ्यात्प्रत्येक बोधादर्शनान्, पदानां वाक्यार्थविशेषं सकेतप्रहाभावाच्च । अत एव न द्वितीयतृती-यौ । सकेतमनपेक्ष्य बोधकत्वे तु व्युत्पत्तिवैयर्थ्यं बालानामपि बोधप्रसङ्गश्च ।

समाधत्ते—

तद्भूतानां क्रियार्थेन समाप्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ २५ ॥

तद्भूतानां सिद्धपदार्थेषु विद्यमानानां पदानां भावनार्थकेन पदेन सह समाप्नाय पाठ

१ प्रख्याभावाच्च योग्यस्य २ इति तस्यापि— स्व ग ३ वाटनित्यत्व— घ ४ समावबोधकायस्य— घ ५ प्रसिद्ध—घ

नश्यत । अत्र वाक्याद्यथाय सम्भवति । कुत, अर्थस्य वाक्यार्थबोधस्य तन्निमित्तत्वात् पदार्थोपस्थितिद्वारा पदानिमित्तकत्वात् ॥ पदैर्गमिहिता पदार्था एव हि वाक्यार्थं बोधयन्ति, न तु पदानां वाक्यस्य वा तत्र व्यापार, पदार्थबोधनेनैव कृतार्थत्वात् । अत एव सत्यपि वाक्यश्रवणे अनर्वाहितस्य वाक्यार्थानुबोध, दीर्घवाक्यैकदेशविस्मरणेऽपि पदार्थस्मृतिशालिनो वाक्यार्थबोधश्च । न च पदार्थानां वाक्याथे सवन्धप्रहाभावान्नैतदुपपद्यत इति वाच्यम् । वाक्यार्थलक्षणाया सवन्धप्रहस्थानुपयोगात् स्वरूपमत सवन्धस्यैवोपयोगात् । एतेनात्यन्ताप्रसिद्धे वेदार्थे धर्मे सवन्धप्रहासभावदप्रामाण्यमिति परास्तम् । न चाव्युत्पन्नस्य वाक्यार्थबोधप्रसङ्ग, पदपदार्थसवन्धप्रहस्यावश्यकत्वात् । समभिध्याहारस्य च नियासकत्वात्त्रातिप्रसङ्गोऽपि । एव च वाक्यार्थबोधस्य पदार्थमूलकत्वेन निर्मूलकत्वाभावात् पुरुषापभवाच्च निःप्रत्यूह धर्मे वाक्यार्थे प्रामाण्य चोदनाया ।

लोक त्वन्यथापीत्याह —

लोके सन्नियमात्प्रयोगसंनिकर्षः स्यात् ॥ २६ ॥

लोके सन्नियमान सति मानान्तरेण गृहीतेऽर्थे नियमान^१ प्रयोगस्य पुरुषसवन्ध स्यात् । वेदार्थे तु नैव मानान्तरयोग्यत्वमिति भाव ॥

अथ वेदस्य पौरुषेयत्व पूर्वपश्यति—

वेदांश्चैके संनिकर्षं पुरुषाख्याः ॥ २७ ॥

एके अन्ये तार्किका वेदान संनिकर्षं गमयन्ति सन्निकृष्टकालान्वदन्तीति यावत्, यतस्ते वेदा पुरुषाख्या पौपलाद कालाप काठकमित्याधुनिकपुरुषेण समाख्यायमाना भवन्ति ॥ अनया ८ वेदापौरुषेयत्वा हि समाख्यया पुरुषविशेषसवन्धो वेदानामवगम्यते । न चेय प्रवचननिष्करणम् । सित्ता भवितुमर्हति, प्रवचनस्य साधारणत्वेन समाख्यानिमित्तत्वायोगात् । कर्तृत्व तु सा घटते । स्वातन्त्र्येण वाक्यरचयितृत्वं हि कर्तृत्वम् । तत्र रचकस्यैव, अन्येषा तु तादृक्कृत्योच्चारयितृत्वेऽपि न स्वातन्त्र्यम् । अत एव भारतरघुवंशाद्विवाक्योच्चारयितृत्वस्मात् न तत्कर्तृत्वव्यवहार । एव च वर्णानां नित्यत्वेऽपि तदानुपूर्वीविशेषविशिष्टवेदस्य पौरुषेयत्वादप्रामाण्यम् ।

उतोऽप्येवमित्याह—

१ एक सन्नियमान २ नियमान शब्दप्रयोगानियमान घ

अनित्यदर्शनाच्च ॥ २८ ॥

‘ववर प्रावाहणिकामयत इति धृत्तार्थकथनेन तस्मिन्समये वेदो नाम्नादित्यवगमा-
दपि न तस्य प्रामाण्यम् ॥

सिद्धान्तयति—

उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम् ॥ २९ ॥

तुः पूर्वपक्षव्याघृत्तौ । शब्द शब्देन पूर्वपक्षाध्ययनम् । तत्पूर्वकत्वमुत्तरोत्तराध्ययनस्य
अध्येतृभिरुक्तम् । ततश्च विवादाध्यायित वेदाध्ययनमध्ययनपूर्वकम् अध्ययनत्वात् इदानीतनाध्ययन-
वत् इत्यनुमानान्नैव वेदस्य प्रथम कश्चिदध्येतास्ति, येन सकर्तृकत्वं वेदस्य 'स्यादिति भाव ॥

काठकादिस्माख्यामन्यथयति—

आख्या प्रवचनात् ॥ ३० ॥

प्रवचनातिशयान्काठकादिस्माख्या उपपद्यते ॥

अनित्यदर्शनादित्यत्राह—

परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम् ॥ ३१ ॥

परम् अन्यदप्रामाण्यसाधकं यदुक्तमनित्यदर्शनम्, तन्न श्रुतिसामान्यमात्रमेव । श्रुतीति
कर्मणि क्तिच् । ‘धाता यथापूर्वमकल्पयन्’ ‘यथर्तावृत्तुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये । दृश्यन्ते
तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु’ इति प्रतियुगं श्रुता प्रवाहणवधरादयः । तन्सामान्यं प्रवाहण-
त्वादिकमेव प्रवाहणादिपदेन विवक्षितम् । आर्सादिति भूतत्वं च भविष्यन्कल्पापेक्षम् । तुर्नार्थे ।
अतो न दोष इत्यर्थः । तथा च प्रतियुगमनुवर्तमाना ववरगदयः प्रवाहन्तित्यतया चन्द्रमर्यादिवद्वैदि-
कपदगोचरा सन्तो नैव वेदस्य नित्यता व्याकोपयन्तीति भावः ॥

नन्वेवमपि ‘गावो वा एतत्सत्रमासत’ ‘सर्पा सत्रमासत’ स आत्मनो वपामुदग्विदन्’
इत्यादिवेदवाक्यानां प्रसक्तगीतसदृशानां कथं प्रामाण्यमित्यत आह—

कृते वा विनियोगः स्यात्कर्मणः समत्वात् ॥ ३२ ॥

वाशब्दोऽवधारणे । कृत इति भावे क्त । कृते कर्मणि प्रशमाद्वाग गाव इत्यादीनां विनियोग अन्वय स्यात् । अतो धर्मप्रामाण्यसस्येव । सत्रादिकर्मण प्रशमापेक्षाविषये वाच्यं धेनुमालभत भूतिकाम वायुर्वे श्लेषिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति, स एवैन भूति नमयति इत्यादिविहितकर्मभिस्तुल्यत्वात् । एतच्चाग्रे व्यक्त भविष्यति । कर्मण सन्नन्धान् ' इति पाठोऽपि सत्रादिकर्मण प्रशमापेक्षस्य सन्नन्धान् सानिध्यादित्यर्थे ॥ वेद पौरुषेय वाक्यत्वात् भारतादिवत् इत्यनुमान त्वेव निराकर्तव्यम्— किमिदं पौरुषेयत्वं पुरुषार्थानोत्पत्तिकत्व वा, मानान्तरेणार्थमुपलभ्य रचितत्वं वा । नाद्य, सिद्धसाधनत्वात् । आकाशवन्नित्यानां सर्वगतानां कालतो देशतश्च क्रमशःन्याना वर्णानामनित्योन्चारणप्रतिपत्तिक्रमविशिष्टानां पूर्वपूर्वक्रमानुस्मृतिनिमित्तनत्तन्मद्गोत्तरोत्तरक्रमवत्ता वेदशब्दवाच्यानां पुरुषार्थानोत्पत्तिकत्वात् । न द्वितीय, कालिदासादि-कृतशुक्लशादिमाधारण्यापत्ते । किञ्च पुरुषोऽपि कन्त्वाभिमत कश्चिन्मनुष्यो वा योगी वा ईश्वरो वा । नाद्य मनुष्ये धर्मादिज्ञानस्य वेदजन्यत्वेन तत्र तस्य कर्तृत्वसम्भवात् । न द्वितीयः, योगि-नोऽपि हि धर्माधर्मादिप्रमापक न तावद्वाह्येन्द्रियम्, धर्मादेस्तदयोग्यत्वात् । नापि मन, 'तज्जनित-ज्ञानस्य आत्मयोर्यतद्गुणानिरिक्ताविषयत्वात् । तन्वस्मदादिज्ञानस्य तथात्वेऽपि विवेकवै-राग्यादिवद्गुणशालिना योगिना तादृशज्ञानमस्त्विति चेन्न । एव सति वेदस्यानादित्वेन अस्मदिष्टापौरुषेयत्वमिद्रे । न हि तेषा 'तादृशसपत्तिर्वेदाध्ययनतदर्थोचरणमन्तरेण सम्भवति, आकस्मिकत्वापातान् । न तृतीय, वेदादीश्वरमिद्वावन्योन्याश्रयात् 'ब्रह्म स्वयम्' 'वाचा विरूप नित्यया अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा । 'स्वयम्भूषे भगवान्वेदो गीत स्वयम्भुवा । शिवाशा ऋषिपर्यन्ता स्मर्तारोऽस्य न कारका ।' इति श्रुतिस्मृतिपुराणवचनैर्वेदानां नित्यत्वावगमेन ईश्वरकर्तृकत्वकल्पनायोगाच्च । नन्वेवामन्यपरत्वाच्चैभ्यो नित्यत्वमिद्विरिति चेन्न । अन्यपरगणामपि मानान्तरप्राप्तिरिरोधयोगमतो स्वार्थे प्रामाण्यस्यार्थवादाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव विशि-ष्टविधेर्विशेष्यविशेषणाभयपरत्वे वाक्यभेदापत्त्या विशिष्टमात्रपरस्य विशेषणांशोऽपि प्रामाण्यमि-ष्यत एवेति ऐवत्यधिकरणे वक्ष्यते । अप्राप्तावाधितार्थबोधकत्वमेव हि प्रामाण्यम्, न तु तात्पर्यप्रदितमपि शब्दान्यप्रमाणे तदभावात् । नन्वेवमन्यपरस्यापि 'वज्रहस्त, पुरद्वर' इत्या-द्यर्थवादस्य स्वार्थोऽपि प्रामाण्ये देवताधिकरणविरोध इति चेन्न । देवताधिकरणे 'देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्गोत्तनस्य तदर्थत्वात्' अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधान स्याद्गुणत्वेन देव-ताश्रुति इति सन्नकृता याग एव फलस्य प्रयोजक देवता तु यागस्य गुण, न तु यागागधिता

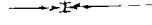
१. सन्नन्धान् २. तज्जनितस्य आत्म— घ ३. तादृशगुणसपत्ति — घ

देवता फल प्रयोजयतीत्येव देवताया गुणभावो याग प्रतीत्येतावदेश व्यवस्थापयिष्यते । देवता-
विग्रहादिक तु भाष्यकृतैवोत्सव निराकरिष्यते प्रौढिवादेनेति तत्रैवास्माभि प्रपञ्चयिष्यते । न च
काठकादिसमाख्या कर्तृनिबन्धनैवोपपाद्येति वाच्यम् । तस्या 'प्रवचनातिशयनिबन्धनताया उक्त-
त्वात् । पदविभागक्रमपाठतदर्थव्यापनादिकमेव तदतिशय । न च वेदा अनाप्राप्रणीतत्वादाप्रप्रणीता-
इदानीतनवाक्यविशेषवदिति वाच्यम् । आत्माकाशादौ व्यभिचारात् । अशब्दत्वे सतीति विशेषण-
मिति चेन्न । आप्रप्रणीतत्वमात्रस्य उक्तविधया वेदेऽप्यङ्गीकारात् । वेदा अपौरुषेया सप्रदाया-
विच्छेदे सति अस्मर्यमाणकर्तृकत्वात् आत्मवदिति सत्प्रतिपक्षत्वाच्च । न च सत्यन्तामिद्धि,
समारचक्रप्रवर्तकत्वेन सप्रदायविच्छेदाभावात् । नन्वाप्रप्रणीतत्वाभावे बालोन्मत्तादिवाक्यवद-
प्रामाण्य स्वादिति चेन्न । प्रमाणानां स्वतः प्रामाण्याभ्युपगमात् । अनाप्रवाक्येष्वनाप्रसवन्धात्प्रति-
बन्ध इत्याद्याकरे स्पष्टम् । एव च बोधकत्वात्सप्रयोजनत्वात्त्रिरेपेक्षत्वाच्च चोदना धर्मं प्रमाणमिति
मिद्ध चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति ॥

इति प्रथमाध्याये प्रथमः पादः ॥

द्वितीयः पादः ॥

निर्मम्य निगमस्मिन्वृत्तिविधन्यायाभिधानमन्थानै ।
धर्ममुधामुद्गरते म्रयो मुनये नमोऽस्तु जैमिनये ॥

पूर्वस्मिन्कपादे विध्यर्थवादमन्थनासंधेयात्मकवेदस्य सामान्यतः प्रामाण्यं विशिष्य च विधिभागस्य प्रामाण्यं वर्णितम् । अथास्मिन्द्वितीयपादे अर्थवादमन्त्रभागयोर्विशिष्यं प्रामाण्यं वर्णयते ॥

• वायुश्च श्रेयिष्ठा देवता, वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैव भूतिं गमयति ।
इत्याद्यर्थवादा धर्मप्रमाणं न वेति सशये पूर्वपक्षयति—

आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानां तस्मादनित्यमुच्यते ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्पादे तद्भूतानां क्रियार्थेन समाप्नाय इत्यधिकरणे आम्नायस्य वेदस्य क्रियार्थत्वात् किं केन कथमित्येव फलतन्माधनतदितिकर्तव्यतात्मकाशत्रयविशिष्टपुरुषप्रवृत्तिरूपभावना-
ः अर्थवादा- प्रतिपादनार्थत्वावधारणान् अतदर्शानां भावनातदशत्रयानिषिक्तार्थकानामर्थ-
विरक्षणम् । वादानाम् आनर्थक्यं धर्मप्रमितिरूपप्रयोजनशून्यत्वम् । न ह्यर्थवादिषु भावना गम्यते, तद्बोधकलिङ्गाद्यभावात् । ननु तर्हि तेषां वेदत्वमेव न स्यात्, प्रमाणान्तरागोचरधर्मावेदकत्व-
स्यैव वेदशब्दपवृत्तिनिमित्तत्वादित्याशङ्क्य इष्टापत्त्या परिहरति — तस्मादिति । तस्मात् भावनात्मक-
धर्मप्रसापकत्वाभावाद्देवो अर्थवादजातम् अनित्यमुच्यते । नित्यं वेदवाक्यम् ततोऽन्यदनित्यं लौकिक-
वाक्यम् उच्यते प्रसादाद्देववाक्यसवलितं पश्यते ॥ यद्यपि वायव्ययागविधौ वायुरन्तर्भवति, तथापि नात्र स्वरूपेण स वर्णयते, लोकत एव तस्मिन्ने । नापि देवतात्वेन, वायव्यमित्यनेनैव सिद्धे । श्रेयि-
ष्टत्वादिकं तु वर्णयमानं न विधावन्तर्भवति, लोकसिद्धं च । न च विधेये इष्टमाधनतावगमक-
स्तुतिमसर्पकतया अर्थवादानां विध्यन्तर्भावादस्तु प्रामाण्यमिति वाच्यम् । इष्टमाधनतावगतिर्हि विनापि स्तुत्या विधिवत्त्वादेव भविष्यति, इष्टमाधनतावगतिं विना विधेः प्रवर्तकत्वात्मभवेन विधि-

नैवेष्टमाधनतावगतिलाभान् । न चैव मति लोके^१ इय गौर्वहुर्क्षीरा बहुर्जीवन्स्त्र्यपत्या इत्यादि-
स्तुतिवैयर्थ्यं शङ्क्यम् । लोके स्तुतेरिष्टमाधनतावगतिदाह्यार्थत्वान्, वेदे च समीहितमाधनतावगतेर्वे-
दजन्यत्वेनैव दृढतया स्तुत्यनपेक्षणान् । अन्यथा 'ब्रह्मणे ब्राह्मणसालभते' इत्यादिनिर्गर्थवादस्थले
का गति । तस्मादर्थवादा न धर्मं प्रमाणम् ।

ननु धर्मप्रमाणत्वाभावेऽपि यथाभूतार्थानुवादितया प्रमाणत्वसम्बन्ध्याशङ्क्यं यथाभूतार्थप्र-
मितिजनकत्वमपि नास्ति, किमुत धर्मप्रमितिजनकत्वमिति वक्तुं मिद्वार्थेऽप्यप्रामाण्यमुपपादयति—

शास्त्रदृष्टविरोधाच्च ॥ २ ॥

शास्त्रविरोधान् दृष्टविरोधान् शास्त्रदृष्टविरोधाच्च भूतार्थप्रमाणत्वमपि नार्थवादानामित्यर्थः ॥
'स्तेन मनोऽनृतवादिनी वाक्' इति श्रूयते । अनृतमेव वदति न तु सत्यमित्यनृतवादिनी ।
तान्छीलिको णिनि । अब मनस परद्रव्यापहरणरूप स्तेयम्, वाचश्चानृतवदनैकस्वभावत्वं वाधितम् ।
अतो लक्षणया मन पूर्वक चोरयेत्, वागवच्च कदाचिदनृत वदेदिति कल्पनायाम् 'न चोरयेत्'
'नानृतं वदेत्' इति शास्त्रविरोधः । दृष्टेति भावे क्त । प्रत्यक्षविरोधादित्यर्थः । 'धूम एवाग्ने-
र्दिवा दहते नाग्निं' इति प्रत्यक्षविरोधात्प्रमाणम् । तथा 'न चैतद्विद्यो ब्राह्मणा स्मो वयसश्चाह्वणा
वा' इत्यपि प्रत्यक्षविरोधात्प्रमाणम् । दर्शपूर्णमासयोगोपेयवरण प्रकृत्य ह्येतच्छ्रुतम् । न ह्येतस्म-
भवति,—ब्राह्मणाधिकृतवामन्तिकोपनयनादिपूर्वक दर्शपूर्णमासौ कुर्वाणो ब्राह्मण्य स्वगत प्रति
सदिग्धे इति । तथा 'को हि तद्वेद यश्चमुष्मिँल्लोकेऽस्ति वा न वा' इति स्वर्गसंशयपर वाक्ये शास्त्र-
दृष्टविरोधात्प्रमाणम् । दृष्टेति भावे क्त । दर्शनसवगमः । 'स्वर्गकामो यजेत' इति शास्त्रान्तर्गतस्व-
र्गपदजन्यतदवगतिविरोधादित्यर्थः । पूर्वत्र शास्त्रेण विरोधः, उह तु तदेकदेशस्वर्गपदेन विरोध
इति भेदः । अथवा पूर्वत्र विधिवाक्येन विरोधः, उह तु अमुष्मिन् लोके म्रिय संभवति'
इत्याद्यर्थवादान्तरेण विरोध इति भेदः ।

इतोऽप्येवमित्याह—

तथा फलाभावात् ॥ ३ ॥

गर्गविरात्रब्राह्मण प्रकृत्य श्रूयते 'शोभतेऽस्य मुखं य एव वेद' इति । अब गर्गविरात्र-
ब्राह्मणार्थं जानान्तस्य शोभते इति लटा वर्तमानमुखशोभालक्षणस्य फलस्य तदानीमविद्यमानस्य

१. लोके इति घ पुस्तके नास्ति २. शास्त्रदृष्टि ३. वरणप्रवा- -क, ग

प्रतिपादनाम्बाधेऽयप्रामाण्यम् । न हि तदानीं मुखशोभास्ति, प्रत्युत पदपदार्थसगमनव्याप्तचित्त-
विश्रोभप्रयुक्तमुखविकारस्यवानुभूयमानन्वान् ॥

इतोऽप्येवमित्याह —

अन्यानर्थव्यात् ॥ ४ ॥

आद्याने श्रयते पूर्णाहुत्या सर्वाङ्कामानवाप्नोति' इति । अत्रापि लटा तदानीं
सर्वकामावाप्तेरविशमानाया प्रतिपादनादप्रामाण्यं पूर्वसत्रान्मिद्धमेव । अथापि लेट्कल्पनया फलाय
विधिरिति कश्चिद्भयान् । न प्रत्युच्यते । नेष फलाय विधिः, तथा सति अभिहोत्रादिकर्मणा स्वर्गादि-
फलाय विद्यान्तार्थक्यप्रसङ्गान् । 'ऋतुभिर्हि फलान्याजिर्हीर्षमाणं ऋतुमाधनीभृताहवनीयाद्यग्निनि-
र्वर्तकान्यायेयान्तर्गतपूर्णाहुत्यैव सर्वऋतुफलावाप्तौ सत्या किमिति ऋतुषु प्रवर्तेत । तदाहुः—
अन्ते चेन्मद्यु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् । इष्टस्यार्थस्य संप्राप्तौ को विद्वान्यत्र साचरेत्' इति ।
गृहकोणोऽन्ते इत्यपि इति जयन्त ।

इतोऽप्येवमित्याह —

अभागिप्रतिषेधात् ॥ ५ ॥

भागं भजनं प्राप्तिं प्रसङ्गं अस्यास्तीति भागि प्रसक्तम्, अभागि अप्रसक्तम्, तस्य
प्रतिषेधादित्यर्थः । न पृथिव्या नान्तरिक्षे न दिव्यग्निश्चेतव्ये' इत्यप्रतिषेधप्रतिषेधादप्रमाणम् ।
पृथिव्या हि चयनं विहितत्वादप्रतिषेध्यम् । अन्तरिक्षे द्विविधं च चयनमप्रसक्तमेव ॥

इतोऽप्येवमित्याह —

अनित्यसंयोगात् ॥ ६ ॥

यवः प्रवाहणिरकामयत्' इत्याद्यप्रमाणम्, अनित्यैर्जन्तिमद्भिः प्रवाहणादितदपत्यव-
रादिभिरर्थैर्वाच्यतया संयोगात् । न हीदानींतनान्पुरुषान्प्रतिपादयद्विदं स्वार्थं प्रमाणं भवितुम-
र्हति, आदिमत्तादोषप्रसङ्गान् । अतो नैवजातीयकमर्थवादजातं स्वार्थेऽपि प्रमाणम् किमुत धर्मम् ॥

अथ सिद्धान्तयति—

विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः ॥ ७ ॥

1. जानयकरात् 2. ऋतु माण इति ख पुस्तकं नास्ति 3. यतकाम्पाद्याना- ख
4. एक-क ख घ 5. या मा 6. २ ७. 5 प्रातपवाच

तु पूर्वपक्षव्यावृत्तौ । विधीनामित्यवयवपट्टी । अर्थवादा विध्यकदेशा स्यु । विधि-
भागस्य च प्रामाण्य पूर्वस्मिन्पादे व्यवस्थापितमिति भवत्येषा प्रामाण्यम् । कुत एषा विध्यकदे-
शना, स्तुत्यर्थेन विधिना एकवाक्यत्वात् । स्तुति प्ररोचना प्राशस्त्यवर्णना तामर्थयते अपेक्षत
इति स्तुत्यर्थो विधि । तेन सम्यक् विशिष्टैकार्थप्रतिपत्तिजनकत्वादित्यर्थ ॥ तथा हि— लिङा-
दिप्रत्यया प्रवर्तनाया विहिता । प्रवर्तयितुर्व्यापार प्रेरणाख्य प्रवर्तना । आचार्यो हि गामानयतु
देवदत्त इति वदति^१ । ततो गामानयन्देवदत्तो ब्रवीति,—आचार्यप्रेरितोऽहं गामानयामीति । स च
प्रेरणाख्यव्यापारो नियोजयितुपुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषो लोके । वेदे त्वर्नाश्रवणादे लिङादिनिष्ठो
धर्मविशेष कल्प्य । मेश्वरवादे तु ईश्वरेच्छैव प्रवर्तना । सा च लिङादिशब्दनिष्ठत्वाद्वा तत प्राधा-
न्येन गम्यमानत्वाद्वा शब्दभावेत्युच्यते । तथा च किं केन कथमित्यत्रयवर्ती पुरुषप्रवृत्तिर्भा-
व्यते । मेयं प्रवृत्ति शब्दभावनाभाव्यत्वात् फलोत्पादनव्यापारात्मकत्वाच्च अर्थभावेत्युच्यते फल-
भावेनेति च । इमा चार्थभावना प्रति गृहीतशक्तिकलिङादितो ज्ञाता शब्दभावना प्रयोजिका । ततश्च
लिङादिशक्तिग्रह शब्दभावनाज्ञानद्वारा शब्दभावनाभाव्यार्थभावनानिर्वर्तकत्वात् शब्दभावना प्रति
करणम् । इष्टसाधनताज्ञानमपि करणम्, तस्य शब्दभावनाभाव्यप्रवृत्ति प्रति कारणत्वात् । अर्थ-
वादलक्ष्यप्राशस्त्यं तु तत्राङ्गत्वेनान्वेति । तथा हि लोके इष्टसाधनान्यत्र प्रेक्षावत् प्रवृत्तेरभा-
वादिष्टप्रतिसाधनेऽपि विषमसृष्टान्नभ्रंशे प्रवृत्तेरभावादनिष्ठाननुवर्धीष्टसाधनतासार्थार्थाद्विधिप्रत्ययो
गमयति, तज्ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात् । सर्वस्यापि लौकिकवैदिककर्मण किञ्चिदायासाधायकस्य
कष्टात्मकस्यानिष्टसाधनताया अपि सत्त्वात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योरौदार्यापत्तेर्बलवत्त्वेनानिष्ट विशेष-
णायाम^२— बलवदनिष्ठाननुवर्धीष्टसाधनताज्ञान प्रवर्तकमिति । भोजनाद्यायामस्य चानिष्टस्य
इष्टतृप्त्याद्यपेक्षया न बलवत्त्वम्, तृप्त्यादिफलोत्कर्षस्य तत्रानुभवसिद्धत्वात् । अत एवोत्कटे-
च्छापरनामधेया तत्र रुचिर्भवति निकृष्टतया ज्ञाते फले तदसम्भवात् । सा च रुचिरिष्ट-
साधनतावगत्या निष्पद्यते । तदुत्पादने च कर्तव्यं सतोऽसतो वा गुणस्य कथनेन बलव-
दनिष्ठाननुवर्धित्वज्ञापने मति नान्तरीयककिञ्चिदनिष्टाधायकेऽपीष्टसाधने द्वेषनिरास इति लोकसि-
द्धमेतत् 'औषधं पित्र, शिखा ते वर्धियते' इत्यादौ । ततश्च विधीना प्रवर्तकाना फलोत्कर्षकथना-
पेक्षाणाम्, अर्थवादानां च धर्मप्रमित्युपयोगेन सार्थक्यमपेक्षमाणाना श्रुतशब्दशक्तिविधया साक्षाद्-
धर्मप्रमितिजनने अक्षमाणा परपरया च तज्ज्ञाने द्वारविशेषमपेक्षमाणाना परस्परकाङ्क्षावशात् विध्यपे-
क्षितफलोत्कर्षापरनामधेयप्राशस्त्यलक्षकत्वमर्थवादाना पर्यवस्यति । स्वाध्यायविधिरेव च प्रयोजन-
वदार्थावबोधपर्यवसानं कृत्स्नस्य वेदस्य बोधयनं प्राशस्त्यतात्पर्यकत्वमर्थवादानां गमयति ।

तात्पर्यात्तत्र यत्रा इत्यक्षयान्यन्वयविस्तरः । प्राशस्यप्रतिपादनप्रकारस्तु क्षिप्रदेवतासाध्यकं कर्म
 त्रिसव फलदास्यति अतः प्रशस्तोऽयं याग इत्येव यथायथमुच्यते । अर्थवादपदानि च न
 पश्येत् प्राशस्य लक्ष्यन्ति पदान्तरवैयर्थ्यापत्तेः । किंतु पदसमुदायः । न च समुदा-
 यस्य क्वचिदायशक्तत्वात्स्वशक्यसवन्धरूपलक्षणा कथं तत्र स्यादिति वाच्यम् । अवयवद्वारा
 शक्यसवन्धस्य समुदायेऽपि सत्त्वान् । साक्षात्स्वावयवद्वारकत्वसाधारण्येन स्वनिष्ठशक्त्या स्वप्र-
 तिपाद्यसवन्ध एव हि लक्षणा, न तु साक्षादेव स्वनिष्ठशक्त्या स्वप्रतिपाद्यसवन्ध, गौर-
 वान् । अवयवशक्तिलक्ष्यैश्च वायुश्रेपिष्ठादिभिर्नैर्वायुदेवताकार्यायप्राशस्यस्य उत्कृष्टफलाधा-
 यकत्वलक्षणस्य अविनाभावलक्षणो ज्ञाप्यज्ञापकभावः सवन्धः । वायुश्रेपिष्ठादिपदशक्यैरर्थैर्हि
 प्राशस्य ज्ञाप्यत— क्षिप्रतमो महात्मा वायुरतिक्षिप्रमुत्कृष्टफलदास्यति, अतः प्रशस्तं तदेव-
 ताकं कर्मात् । ततश्च वायुश्रेपिष्ठादिपदेषु स्वशक्यार्थद्वारा प्राशस्यज्ञापकता तद्वारा तत्समुदाये-
 ष्विति सिद्धम् । तदतः तथा यपस्य वेदि इत्यधिकरणे 'अर्धमन्तर्वेदि, अर्धवहिवेदि' इति समुदा-
 यतः दशविशेषो लक्ष्यत इति भाष्यवार्तिकादिषु ध्वनितम् । स्पष्टीकृतं च चूडामणिदीक्षितैः । सैषा
 अर्थवादविव्युद्देश्या पदैकवाक्यता विज्ञेया अन्यतरविनाभूतयोस्तयोः साकाङ्क्षत्वात् । तथा च
 वक्ष्यति 'अथेकत्वादकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्थानं' इति । केचित्तु अङ्गप्रधानविव्युद्देशाना-
 मिव विधायकलिङ्गादिभेदात्स्वार्थनिर्गाकाङ्क्षतया प्रयोजनवशेन सवन्धाद्वाक्यैकवाक्यतेत्याहुः । निर-
 र्थवादविविप्रदेशेषु तु विधीयमानेव द्वे शर्त्का कल्पयामः । न च सर्वत्र विधेरेव शक्तिद्वयकल्पनोप-
 पत्तौ किमर्थवादैरिति वाच्यम् । आम्नातस्यैव हि वयमर्थं वक्तुं प्रभवामः, नाम्नातं पर्यनुयोक्तु-
 मित्याम्ना तावन् ।

तनु पौरुषेयाण्येवार्थवादवाक्यानि वेदेषु प्रमादपठितानि कुतो न स्युः, तत्राह—

तुल्यं च सांप्रदायिकम् ॥ ८ ॥

चो ह्यथ । सांप्रदायिकं सन्वादिस्मृतृपारपर्यसिद्धं नियमाव्ययतम्, तदेतत् शिष्टवैदिकपरंप-
 र्या विधिभागानामर्थवादभागानां च तुल्यम् आद्रियमाणं दृश्यते । अतः अर्थवादानां पौरुषेयत्वं
 न युक्तमाश्रयितुम् ॥

अथ 'शास्त्रदृष्टविरोधाच्च' इत्यादिना केषांचिदर्थवादानां स्वार्थेऽप्यप्रामाण्यमुपक्षिप्तं
 परिहर्तुमुपक्षिपति—

अप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थ-

स्त्वप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्यते ॥ ९ ॥

उक्ता अनुपपत्ति 'स्तेन मन ' इत्यादिवाक्यम् अप्राप्ता वेदितव्या । कुत । हि यस्मान् विधिकल्पनया स्तेयादिप्रयोगे उच्यमाने विरोध स्यात् । नैवमस्ति, विधिकल्पनाया अनभ्युपगमान् । तर्हि प्रतीयमानार्थं मन स्तेन्यादावस्ति विरोध इत्यत आह — शब्दार्थस्त्वप्रयोगभूत इति । शब्दतो वाच्यविधया प्रतीयमानो मन स्तेयादिरर्थस्तु अप्रयोगभूत प्रयुज्यते अनेनेति प्रयोग तात्पर्यनामधेयोऽभिप्रायविशेष, न प्रापो न भवति अविवक्षित इति यावत् । अतस्तद्विषये विरोधो नास्ति । विधेयस्तुतिमात्रपरत्वादिति भाव । तस्मान् अनुपपन्नभावान् स्तेन मन ' इत्यादिवाक्यम् उपपद्यते संगतार्थक भवति ॥

ननु 'वेतसशाखा चावकाभिश्च विकर्षति' इत्यग्रन्याख्यस्थण्डिलविकर्षणे वेतसशाखा अवकाश्च विधीयन्ते, आपश्च स्तूयन्ते आपो वै ज्ञान्ता ' इति । एवजानीयकानां विधेयस्तावकत्वस्याप्यभावात्कथं धर्मप्रामाण्यम् । तत्राह—

गुणवादस्तु ॥ १० ॥

तुरवधारणे । गुणवाद गुणाभिधानमेव, स्तुतिरेवेति यावत् । अपा स्तूय्या हि तत्प्रभवा वेतसशाखा अवकाश्च स्तुता भवन्ति यथा व्रशे स्तुते देवदत्तादयः । गुणादागतश्च वादो गुणवादः । गौण शब्द इति यावत् । आप इत्ययं शब्द आकार्यत्वगुणयोगाद्धेतसशाखासु वर्तते, अतो विधेयस्तावकत्वमुपपद्यते । एवमन्यत्रापि यथायथमुच्यम् । उत्तरमत्राणि गुणवादत्वस्यैव प्रपञ्चनपराणि ॥

¹ स्तेन मनोऽनृतवादिनी वाक् ' इत्यत्र गुणवादत्वमुपपादयति—

रूपात्प्रायान् ॥ ११ ॥

गुणवाद इत्यनुवर्तते । तस्मावर्तते । गुणाभिधान स्तुतिरित्येकोऽर्थः गौण शब्द इत्यन्योऽर्थः । 'हिरण्य हस्ते भवत्यथ गृह्णाति' इत्यशुभ्रह्रहणे विहित हिरण्य स्तूयते 'स्तेन मनोऽनृतवादिनी वाक्' इति । तत्र स्तेनमिति प्रच्छन्न रूप लक्ष्यते । अनृतवादिनीति प्रायेण अनृतवदनस्वभावत्व लक्ष्यते । मन स्तेनवत्प्रच्छन्नम्, वाक् प्रायेण अनृतवदनशीला । हिरण्य तु तद्दोषद्वयरहितमित्यभ्यर्हितमिति विधेयस्तुतिरुपपद्यते ॥

'ध्रुम एवाग्नेर्दिवा ददृशे' इत्यत्र गुणवादत्वमाह—

दृग्भृयस्त्वात् ॥ १२ ॥

1 तत्र स्तेन मनो—क ग, घ 2 गुणशब्द—क 3 ददृशे—ख

गुणवाद इत्यनुवर्तते । पर्ववदर्थद्वयम् । धूम एवाग्नेर्दिवा दृश्ये' इत्यत्र 'अग्नि वा वादित्य
साय प्रविशति तस्मादग्निर्देराश्रक्त दृश्ये' इति पर्वतरवाक्यात् दृगादित्यनुवर्तते । तत्र दृगादिति
द्वयभ्यम्बे गौणम् । दिवा अग्न धूम अतिदृगाद्दृश्यते । अत 'उच्यन्त वावादित्यमग्निरनुसमारोहति'
इति पर्ववाक्योक्त युज्यते । तस्मान् अग्निर्ज्योतिर्ज्योति सूर्य स्वाहेत्येव साय होतव्यम् . सूर्यो ज्योति-
र्वातिरग्नि स्वाहेति प्रातः' इति विहितसम्प्रहोमसन्त्रस्तुतिरूपपद्यत इति न विरोधः ।

अथ न चैतद्विद्य इत्यत्र गुणवादत्वमाह—

रुयपराधात्कर्तुश्च पुत्रदर्शनात् ॥ १३ ॥

गुणवाद इत्यनुवर्तते । 'देवा पितरः पितरो देवा योऽहमस्मि स मन्यजे । यध्वास्मि
न तमन्तरेमि' इति प्रवरे प्रत्रियमाणे यजमानो जपति' इत्यत्र एतच्छ्रुयते 'न चैतद्विद्य' इत्यादि ।
न विद्य इति ब्राह्मण्यस्य दुर्ज्ञानत्वे गौणम् । कुत । रुयपराधात् सातुर्व्यभिचारसम्भवात् । व्यभि-
चारश्च जागिर्णाजारयोगव मुविज्ञान । पुत्रस्योत्पादक तु बीजिन जागिणी जानाति न तु जागोऽपि,
जागन्तरसम्भवात् । ततश्च स्वर्णेश्च स्वर्णासु जायन्ते हि सजातय । विभ्रास्वेष विधि स्मृत'
इति स्मृतिभिर्ब्रह्मणात्स्वभार्याया ब्राह्मण्यामुत्पन्नत्वलक्षण ब्राह्मण्य सातुर्वैकस्या मुविज्ञानम् ।
तन्वेव सति श्राद्धे ब्राह्मणास्त्रिमश्रयेत' इत्युपक्रम्य कुण्डगोलकयोर्निमश्रणनिषेधान्यथानुपपन्न्या
ब्राह्मणमातापितृकत्वमेव ब्राह्मण्यम् तत्तु श्लेषिणमादाय सर्वस्यापि मुविज्ञानमित्यत आह,—कर्तुश्च
पुत्रदर्शनादिति । 'उत्पादयितु पुत्र इति हि ब्राह्मणम्' इत्युपक्रम्य 'रेतोधा पुत्र नयति' इत्या-
दिना रीजावापस्य कर्तुर्जागस्यैव पुत्र, न तु श्लेषिण इत्यर्थस्य 'आपस्तम्यादिभिर्निर्धारणादित्यर्थः ।
श्राद्धीयब्राह्मणनिमश्रणे कुण्डगोलकनिषेधस्तु 'सगुणानामलाभे तु निमश्रया निर्गुणा अपि' इति
प्रसक्तत्वात्सगच्छत इति विज्ञानेश्वरादिभिरुक्त परिहार अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकार समुच्चिनोति ।
ततश्च स्वभार्याया ब्राह्मण्या ब्राह्मणादुत्पन्नत्वलक्षणमेव ब्राह्मण्यम् । तच्च मावेकसमधिगम्यम् ।
इतरस्य तु दुविज्ञानम् । तदेवविधमपि ब्राह्मण्यमेतन्मश्रजपेन अब्राह्मणभ्यापि सपद्यत इति
स्तुतिरूपपाया ॥

अथ 'को हि तद्वेद इत्यत्राह—

आकालिकेप्सा ॥ १४ ॥

१ अध्वरवात, २ आपस्तम्यादिभिः स्तुतिभिः—क

‘ आकालिकहाशन्तवचने ’ इति पाणिनि । समानकालावाशन्तौ उत्पत्तिविनाशौ यस्येत्यर्थे समानकालशब्दान् ठञ् प्रकृतेराकालादेशश्च निपात्यते । समानशब्द एकत्ववार्त्ता । उत्पन्नमात्रविनष्टमित्यर्थ इति तद्भाष्यकैयटयो स्पष्टम् । इह तु आमुष्मिकफलापेक्षया आशुतरविनष्टवरमैहिक फल लक्ष्यते । आतुमिच्छा ईप्सा । आकालिकस्य ईप्सा आकालिकेप्सा । गुणवाद इत्यनुवर्तते । पूर्ववदर्थद्वयम् । ‘ अमुष्मिन् लोके अस्ति वा न वा ’ इति सशयवचनमामुष्मिकस्य कालान्तरदेहान्तरभावित्वलक्षणपरोक्षत्वे गौणम् । विद्विश्रेण्याया गौण । दिश्वतीकाशान्करोति ’ इति सौमिकशालाया गवाक्षकरण विहितम् । तस्य च धूमोपद्रवनिवृत्तिरैहिक फलं सद्य प्रत्यक्षम् । ज्योतिष्टोमकर्मजन्यमामुष्मिक तु फल कालान्तरदेहान्तरभावि परोक्षमेव । प्रत्यक्षत्वात्तत्कालिकत्वाच्च ऐहिक एव फले आगोपालाङ्गनमीप्सा भवति । अत ऐहिक फलमनादृत्य परोक्षमामुष्मिक फल को वेद क ईप्सति । तस्मान्मशो धूमनिवृत्तिफलकसर्तीकाशकरण श्रेष्ठमिति स्तुतिरुपपद्यते ॥

अथ ‘ शोभतेऽस्य मुखं य एव वेद ’ इत्यत्राह—

विद्याप्रशंसा ॥ १५ ॥

गुणवाद इति पूर्ववन । ब्राह्मणतो गर्गत्रिरात्रस्य ज्ञानादेव मुखशोभाफल भवति चेत् तदनुष्ठानात्कीदृक्फल भवेदित्येव विद्यया ज्ञानेन गर्गत्रिरात्रस्य प्रशंसा क्रियते । यद्यपि पदपदार्थमगमनव्यापृतक्षुब्धचित्ततया^१ तदानीं मुखवैवर्ण्यमस्ति तथापि पदवाक्यन्यायविजृम्भितै शिष्य-स्पृहणीयै शब्दै शोभमानैर्मुखशोभावचन गौणम् ॥

‘ पूर्णाहुत्या सर्वान ’ इत्यत्राह—

सर्वत्वमाधिकारिकम् ॥ १६ ॥

गुणवाद इति पूर्ववन । तत्सर्वफलसाधकसर्वकत्वपेक्षिताहवनीयादिनिष्पावकत्वान् सर्वफलार्थन्याग्न्याधेयिकी पूर्णाहुति स्तुयते । वर्तमानत्वमविवक्षितम् । सर्वपदमाधिकारिकं तत्सदधिकृतसर्वकृतफलापेक्ष गौणम् । अतोऽश्वमेधावीनां राजन्यादिमात्राधिकृतत्वेऽपि न दोष ॥

फलवादत्वमभ्युपगम्य यदुक्तम् ‘ अन्यानर्थक्यात् ’ इति तत्राह—

१ तत्प्रकृतेः— क २ न्यापृतचित्तक्षुब्धतया— ख,

फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः

'फलविशेषः स्यात् ॥ १७ ॥

स्वर्गादिफलस्य पूर्णाहुत्यग्निहोत्रादिगुरुलघुकर्मभिर्निष्पत्तिश्रवणान् तेषां कर्मणा परिमाणतः अल्पत्वभूयस्त्वतारतस्यात् फलविशेषः फलतारतस्य स्यात्, लोकवनं लोके सेवादितारतस्यात्फलतारतस्यवनं । ततश्च पूर्णाहुत्या स्वर्गादिसर्वफलान्यल्पानि भवन्ति, अग्निहोत्रादितस्तु ततस्ततो भूयासीत्युक्तं भवति ॥

'न पृथिव्याम्' इत्यत्र 'ववरः प्रावाहणि' इत्यत्र चाह—

अन्त्ययोर्यथोक्तम् ॥ १८ ॥

पूर्वपक्षे 'अभागिप्रतिषेधान्' अनित्यसंयोगान्' इत्यन्तिमसूत्रोक्तयोर्दोषयो उक्तप्रकारेण परिहारो वेदितव्यः ॥ तथा हि— 'स्तेन मनोऽनृतवादिनी वाक्' इति वाङ्मनसयोरनिन्दा हिरण्यविधिस्तुत्यर्थेत्युक्तं प्राक् । एवमेव पृथिव्या चयनप्रतिषेधो हिरण्यान्तर्हितचयनविधिस्तुत्यर्थः, 'नान्तरिक्षं न दिवि' इति तु नित्यानुवादः 'अग्निर्हिमस्य भेषजम्' इत्यादिवत् । तथा 'यथर्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये । दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु' इति न्यायेन प्रति-युगमनुवर्तमाना ववरादयः प्रवाहनित्यतया चन्द्रसूर्यादिवद्वैदिकपदगोचरा सन्तो नैव वेदस्य नित्यता विरुद्धत इत्यादि पूर्वपादे 'परं तु श्रुतिस्मान्तर्यम्' इत्यत्रोक्तम् । अतः 'ववरः प्रावाहणि' इत्यादावयनित्यसंयोगदोषः परिहृतः । न च पौनरुक्त्यम्, चन्द्रसूर्यववरादीनां प्रवाहनित्यतावचनस्यापि पूर्वपक्षदशायामप्रामाण्यास्कन्दितत्वेन तद्विषये अनित्यसंयोगदोषस्य पुनः समुन्मेषे सति सिद्धान्तदशायामर्थवादजातस्य साधितप्रामाण्यतया 'यथर्तावृतुलिङ्गानि—' इति ववरादीनां प्रवाहनित्यत्वेनानित्यसंयोगदोषपरिहारस्य पुनरुदयावश्यंभावान् । अत्र लोकवेद-विरोधाभावे अर्थवादानां स्वार्थेऽपि प्रामाण्यम्, तद्विरोधे तु 'स्तावकत्वमेव । 'विरोधे गुणवादस्यादनुवादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः ॥' ततश्च, अचिन्त्यशक्तिकपरमेश्वर-तत्कर्तृकसृष्टिप्रलयादिकमायस्तीति वार्तिककारैर्वैदिकजिरोमणिभिः प्रपञ्चितम् । अनीश्वरवादिनस्तु प्राभाकरादयो वैदिकैरतादृत्या । अत्रैव वक्तव्यम्— 'स्वाध्यायोऽध्यतव्यः' इति वेदार्थज्ञानाया-ध्ययनविधिः । अत्र हि विधौ कर्मणि तव्यप्रत्ययः । उत्पाद्यत्वमायत्वः सस्कार्यत्वः वा कर्मत्वम्, यथा

‘घट करोति’ ‘ग्राम गच्छति’ ‘व्रीहीन्प्रोक्षति’ इति । अव्ययन च भावार्थाधिकरणन्यायेन भावनाया करणत्वेनान्वेति । स्वाध्यायस्य च तेनेत्पाद्यत्वासम्भवादात्पत्त्वं संस्कार्यत्वं वा कर्मत्वं भवति । ततश्चाव्ययनेन स्वाध्याय प्राप्नुयादिति वचनव्यक्ति, अव्ययनेन स्वाध्याय संस्कार्यादिति वा । तत्राव्ययनेनावप्रस्य संस्कृतस्य वा स्वाध्यायस्य स्वतः अपुरुषार्थत्वात्, फलाकाङ्क्षायामर्थावबोधजन्यधर्मावबोधस्य दृष्टस्य स्वर्गादिसाधनतया फलत्वात्, मति च सम्भवे अदृष्टकल्पनायोगात्, तमेव प्रयोजनवदर्थवबोधपरनामधेयमर्थावबोधस्वाध्याय फलत्वेन गृह्णाति, अनारभ्यार्थावबोधस्याप्यध्ययनस्य सामर्थ्यादेव क्रतुविव्याप्तिप्रार्थजाने उपयोगसम्भवात् । ततश्चाधीनेन स्वाध्यायिनार्थावबोध भावयेदिति पर्यवसन्नोऽर्थः । तत्रार्थवादाना वाच्यविधया धर्मप्रमितिजननशक्यभावेऽपि कृत्स्नस्य वेदस्य प्रयोजनवदर्थवबोधपर्यवसान बोधयता अध्ययनविधिनैव विध्यपेक्षितप्राशंस्यतात्पर्योन्नयनमुखेनेत्थापितलक्ष्यविधया तत्प्रतिपादनद्वारा विध्युपयोगात् धर्मप्रामाण्यमुपपद्यत इति वार्तिकान्निष्ठेषु स्थितम् । वस्तुतस्तु स्वाध्यायविधिरक्षरानुप्रव्यवधारणरूपग्रहणार्थः । अर्थावबोधस्तु गृहीतपदपदार्थसंगतिकस्य स्वत एव भवति, न तु तत्राध्ययनविधेर्यापार, धर्मावबोधान्तत्वे अध्ययनाकात्स्न्यप्रसङ्गात् । ब्राह्मणस्य राजसूयाद्यभावेन तन्मन्वब्राह्मणाध्ययनस्य व्यर्थत्वात् । किञ्च, अग्निहोत्रादिलक्षणवैद्वार्थस्वाध्ययनात्प्राक्सध्योपासनवत् पित्राद्युपदेशतो ज्ञाने मति ज्ञानत्वादेव तदवबोधस्य कास्यत्वाभावात्फलत्वानुपपत्ति । तत् प्राक्तदज्ञाने तु न स कामयितुं शक्य, ज्ञान एवेच्छानियमान् । अथ सामान्यतो ज्ञाने विशिष्याज्ञाने तद्विच्छा सम्भवति, पित्राद्युपदेशतो विशिष्यावगतेऽप्यौपदेशिकज्ञानस्य प्रामाण्यनिश्चयाय पुनर्विधेकामता च युक्तेति चेन्न । अग्निहोत्रादिविशेषज्ञानाना हि न तावदेकबुद्ध्या विशेषाकारेणोद्देश, अनन्तत्वात् । सामान्याकारेणोद्देशे च सामान्यज्ञानमेव विधिफल स्यात्, न तु विशेषज्ञानम् । अतः अर्थावबोधस्योद्देश्यत्वायोगात् फलत्वम् । न चाध्ययनविधेरर्थावबोधान्तत्वाभावे वेदस्य कथं स्वार्थं तात्पर्यावगम इति वाच्यम् । उपक्रमादिसहकृतशब्दयलादेव तन्मभवान् । तस्मादध्ययनविधिरक्षरग्रहणमात्रफलक एव । तथा च पुरुषार्थानुशासनसूत्राणि वेदभाष्योदाहृतानि ‘बोधान्तत्वेऽध्ययनाकात्स्न्यम्’ ‘सोऽकास्य प्राग्बोधयमानाभानयो’ ‘उद्देशायोगाच्च’ इत्यादीनि । एव च व्याकरणसहाभाष्ये पस्पशाह्निके ‘ब्राह्मणेन निष्कारणे वेद पटङ्गोऽव्ययो ज्ञेयश्च’ इत्युदाहृतार्थां श्रुतौ ज्ञेयश्चेति प्रथमज्ञानविधिरर्थवान्भवति । अध्ययनविधेर्योधातन्तत्वे तु तदानर्थक्य स्पष्टमेव । निष्कारण, कार्यते अनेनेति कारण फलम्, दृष्टप्रयोजननिरपेक्ष शिक्षाव्याकरणादिपटङ्गमहितो वेद अध्ययनेन ग्राह्य तदर्थश्च प्रतिपत्तव्य । सोऽयं धर्मो न दृष्टफल नित्य इति यावत् । तदभावे हि प्रत्यवाय स्मर्यते ‘स्थाणुरय भार्गवः किलाभुदधीत्य वेद न विजानाति योऽर्थम्’ इत्यादि । न च गृहीतपदपदार्थसंगतिकस्य स्वत एव ज्ञानसम्भवान्तद्विधिरर्थ इति वाच्यम् ।

न इत्येव गृहीतपदवाधसगतकन भाव्याभिनि लाकता लभ्यम्, अन्युत्पन्नानामपि यदुल्लभुपल-
 स्मान्, पक्षपक्षसगतिप्रहणभावसन्धऽयतिगहनवेवाधज्ञानस्य न्यायविचारमात्रा अनुपपन्नश्च ।
 अतः पक्षपक्षसगतिमविगस्य न्यायविचारमा यथावद्वेदाधज्ञानमात्रं नित्यतया विधीयते ।
 मयपि स्वस्वविश्विकमागतवेद्भागशास्त्रास्य, नतरश्च षष्ठभागस्य । स्वा न्यायविधौ स्वपक्षान-
 र्थक्यापातात् । तथा च स्वशास्त्राया अव्ययनमथज्ञानं च नित्यम् । इतरशास्त्रानां स्वभ्ययनमर्थ-
 ज्ञानं च क्रतुविधिप्रयुक्तमाधिकमव । न च तत्र स्वाध्यायावधेठ्यापार । एव च स्वशा-
 स्त्रायासपि 'स्वाविकृतकर्मविधिभागमात्रस्यार्थज्ञानंतापि कमसिद्धिरप्रत्यूहा । पुरुषस्तु पर-
 प्रत्यवर्त्यमिति तृतीये ज्ञानं च वाच्यं न इतिहान्विहितोऽस्ति' इत्यत्र भाष्ययार्थिकयो-
 स्पष्टम् । न च स्वाध्यायविधिगतस्वशब्दानुसारेण च्छाऽभ्यय इति च्छाऽभ्यय स्वशास्त्राया-
 परत्यऽपि ज्ञेय इत्येव च्छाऽभ्यय तत्रा सकाच मानाभाव इति वाच्यम् । अभ्यय इत्यत्रान्वि-
 तस्यैव च्छाऽभ्यय स्वशास्त्रायापरतया तिभिस्य ज्ञेय इत्यत्राप्यन्वयवशाश्व तथा सकाच-
 लाभान् । कृत्स्नवशाधज्ञानस्याभ्ययनविधिप्रयुक्तत्वाभावादेव कल्पसूत्रप्रणयनमर्थवत् । उक्तं च
 सवस्वाभिभाष्ये प्राज्ञानानां बहुत्यागकैकस्या शास्त्रायासपरिसमाप्तत्वात्थस्य च दुर्वात्वात्-
 सवजननीन्त्वात् सङ्ख्येय विवरणार्थं सुखं सृष्ट्वा कर्माण्यनुष्ठाय फलानि सर्वं प्राप्नुयुरिति कल्प
 आरम्भ आचार्येण' इति । किञ्चैवम् 'या ह वा अविनिर्वाषपच्छाऽभ्ययवत्प्राज्ञानं स त्रण
 याजयति आध्यापयति वा स्थाणुं वच्छेति गर्ते वापश्यते पापीयान्भरति प्रवागीयते यानयामान्यस्य
 कृच्छन्तोसि भवन्ति, तस्मान्नानि मन्त्र मन्त्रं विंशतं' इति ताण्डकतल्लकारादिशास्त्रासु मन्त्र
 प्रतिपादनेवतानां विनियोजकप्राज्ञानानां च स्मरणविशानं कृत्स्नवशाधज्ञानस्यावश्यकत्वेऽनर्थक-
 म्यात् । मन्त्रेषु देवतावगमस्तु कात्यायनादिपणीतसर्वानुक्रमणिकादिमन्त्रता वशाधज्ञानाभावेऽपि
 सुलभ एव । विनियोजकप्राज्ञानवाक्यज्ञानं च कल्पसूत्रतः सुलभमव, ज्ञानाशास्त्रागतविनियोजक-
 प्राज्ञानवाक्यसमहासकत्वात्कल्पसूत्राणाम् । 'एवविदमना यर्युं कुर्वीत नानेवविदम्' 'एवविदमेष
 होतारं कुर्वीत नानेवविदम्' 'एवविदमवाज्ञामारं कुर्वीत नानेवविदम्' 'एवविदमव त्रिप्राणं कुर्वीत
 नानेवविदम्' इत्यादिवाजसनेयकादिशास्त्रागतानि सूत्राणानादिप्राज्ञानतदर्थविदामवाध्वर्यादिवरण-
 पराणि च कृत्स्नवशाधज्ञानस्यानावश्यकता गमयन्ति । अत एव च कल्पसूत्रेषु सर्वाङ्गापसहरणाय
 प्रवृत्तेषु कृत्स्नवशाधज्ञानं कर्माधिकारविशेषणतया नापत्तिरुच्यते । किञ्च, त्रिप्राणमासाया तृतीयचतुधा-
 गाधिकरणे 'अथत्वान्पुरुषाधवात्रा यथान्यन्विति जैमिनि' इति सूत्रेणात्मज्ञानं कर्मप्रवृत्तकृतद्वारा
 पूर्णताविधत्कर्माङ्गम् । 'तरति शाकमान्मदित इति फलश्रुतिस्तु अपापश्चात्कथवणादिवर्धयथाव इति

जैमिनिमत पूर्वपक्षतयाज्ञात्तय सन्नता विधानात्' इति सूक्षान्तरण आचार्यकुलाद्वयमरीत्य इति भृत्या सकलवदार्थज्ञानवत् कमविधानात्तपि लिङ्गात्कर्माङ्गमासविशति स्वय युक्त्यन्तरमुद्गात्तय 'अधि-
 कोपदेशान्तु वाचरायणस्यैव तदर्शनानात्' इति सिद्धान्तमुपनिषत्स्य अभ्ययनमाश्रयत' इति सूत्रेण
 आचार्यकुलाद्वयमरीत्येति वाक्य वेदाभ्ययनमाश्रयत कम वि शीयत न तु तदर्थज्ञानवत् यत्न
 क्रत्स्नवेवार्थज्ञानवत् कमविधानात्तौपनिषदात्मज्ञानस्य कमक्षयता स्यात् । क्रतुविशिष्ययुक्ताथज्ञान
 तु आधिक्यत्वात् कर्माङ्गम् त्रीणांशिविधौ कर्षणाश्रयत् । एष च क्रतुविशिष्ययुक्ताथज्ञान-
 भागमात्रार्थज्ञानस्यापक्षणात् तद्विरुद्धनिर्गुणामज्ञानस्य कमक्षयता युज्यत इत्यास्थित भगवता वाच-
 रायणेन । तत्रैतद्वाच्य भगवन्वागैस्सद्वाचार्याभिरुक्तं वाचस्पतिमिश्रपट्टिभिरुक्तं प्रपञ्चसमिति
 नह तन्वयत । किञ्च, 'न प्रथमयज्ञ प्रवृत्त्यान्वयवृत्त्यात्ता इत्युपक्रम्य याऽनुष्ठानात्प्रयस्तस्य
 प्रवृत्त्यात्' इत्यापस्तम्बसत्यापाठमारुद्राचार्यात्ता इत्युपक्रम्य एका जात्यामरीत्य आश्रिया
 भवति इति लक्षितभोत्रियस्य साङ्गान्यायनूष्ठान इति लक्षितानुष्ठानस्य च प्रथमयज्ञ प्रवृत्त्य-
 नियमविधानात्, अतथाविधस्य प्रथमयज्ञ प्रवृत्त्यानियमावेवौ पयवसानावगमात्, कृत्स्नवदार्थज्ञानस्य
 कमक्षयता दूरापास्ता । ततश्च स्वाध्यायविधिं स्वशास्त्रासाध्याभ्ययनं पयोजयाने । तत्रैव विशिष्य
 स्वशास्त्रासाध्याथज्ञानस्य प्रयाजक । तदनुयतेनाङ्गनया पुन्यस्याभ्युदयपत्यवार्थौ । क्रतुविशिष्यस्तु
 यावदुपयुक्त्वेवतदर्थवगममात्राणापि कृतार्था कृत्स्नवदार्थार्थागम तावत्तैव स्यादपियन्त । एव च
 अथवाविशिष्ये स्वाध्यायविधिं फलवत्तथपयवसानालभात् तथा विभ्युत्साकाङ्क्षानुष्ठानात् विभ्य
 र्थवादानां परस्परकाङ्क्षावशादेकवाक्यत्वमिति सिद्धान्ता धार्मिककाराशुक्ताऽनुपपन्न । अथवादाना
 स्तुतिपरतया विभ्येकवाक्यता त्वन्यतराकाङ्क्षैवापपाशा । तत्रादि—यथा रक्तं पटं भव
 तीति वाक्यं पटो भवतीत्येतावति निराकाङ्क्षेपि रक्तं इयस्य भवति क्रियान्वयं विना । भान्य
 क्त्वापत्त्या सन्निविपाठवैयर्थ्यापत्त्या च पटवाक्यस्य रक्तपटे वाकाङ्क्षान्तिमौ पटविशेषणसमपक्षतया
 रक्तपटं पटवाक्यान्तर्भावमापन्नत् तथार्थवादानां स्वायता निराकाङ्क्षेपि विशिष्यप्रत्ययगस्याया
 दश्वभाषनाया अश्वप्रत्ययसमप्रमाणाया विधिप्रत्ययत एष भाष्याश पुरुषपवृत्तिं करणाश शक्ति
 प्रहाशिक च स्यात्करणाशिता लम्बवत्यास्मृतीर्याश स्तुतिमपप्रमाणाया स्तुतिन्नाभमन्तरानुपपत्त्या
 विभ्युत्सास्मिन्निभ्यास्नातवैयर्थ्यापत्त्या च अर्थवादानां विभ्युत्साकाङ्क्षान्तिप्रति । तत्रशास्त्र लक्षणया
 तेषां स्तुतिपरत्वमिति भाष्यानुयायी सुगम पन्था । किञ्च 'औषधं पित्र शिक्षा त
 र्वाधिष्यत' इत्यादिलौकिकवाक्येष्विव 'स आसता वषामुत्सृजन्त गावा वा एतसत्र-
 मामस इत्याद्यथवाक्येष्वपि असद्वृत्तालम्बवतत क्वलविश्यस्तुतिपरत्वम्, न तु स्याथ

1. भाष्यापत्त्यापत्त्या - क ख ग 2. वैयर्थ्यापत्त्यापत्त्या - ख ग

परमात्त तया स्वपामाण्यपरमज्ञान । त हि वक्त मायासाधन्याप्यात्तर्धकपरमिण्यत । तथा
 त त सागान्यात्तरपु त सात्व्यम इति न्यायत तद्वितरवासपि 'वायुर्ध्वं क्षापेष्टा' इत्याद्यथ
 राजाना त स्वाधपरत्वम किंतु जहन्स्यात्तलभणया कथलधिधयस्तुमिपरन्वमिति पच्छन्नयौना
 कश्चिन्मासासफमन्या सागरन्म । वैदिकशिरामणयो वार्तिककृतस्तु सर्वस्वायथराजवाक्यपु
 त्रव्यथा शान्तिफमणैव अजहन्स्यात्तलभणया प्राशस्वपरत्वम स्व प्रात्मना वषाम 'इत्य-
 पापि सगतौ परमधर एष स्वमहिम्ना पशुरूपमन्यवक स्वीकृत्य तद्वपान्कतनन कस पायुङ्ग
 पवपकारण सवध स्वार्थ सत्यता उन्नया 'आत्मा वा इममक एवाप आसीत् ' परास्य शक्ति
 त्रिविध भयस स्वाभाविकी ज्ञानयत्किया य इत्याद्यथवाजवाक्यैरचिन्त्यशक्तिकपरमधरत-
 क्तकगुणप्रत्ययाशङ्कीकारान् जात्स्विया युप इत्याद्यापि ऊध्वत्वादिगुणयोगास्वाधपरतापि ।
 तथा च विराध गुणवाक न्यायनुवादाऽवधारित । मृतायवाकस्तस्मान्नाक्षयत्वात्स्विधा भत ' इति
 मन्त्यन्त । पुक्त चेतन गुणवाकस्तु 'रूपात्प्रायात् दूरभुयस्त्वात्' 'स्यपरा शक्तनुध पच-
 नशनात् जाकालिकस्या इत्यादिभिरवधात्ताधिकरणगुणानुधै स्तन मन इत्यादिपु
 गौण्या वक्ष्यावयवाधपरत्वस्यापि पदशानात् । किञ्च अथवादानागवयवाधपरत्वाभात् विवि
 शन्वाभ' शान मन्त्याधिकरणस्यगुणस्यविरोध । तत्र ' तस गृहपत सुगृहपति ' इत्यादिमश्रप
 शन हिमा इत्याद्यशानाम शन स्वा हमन्तानिनिरीयति वा शैतदाह इत्यादिवाक्यशेषा रक्षण
 धिवाश्वतायत्व लिङ्गमिति न्ययस्थापनात् । किञ्च स्मृतिपाठ यवक्षराहाधिकरणविरोध । तत्र यव-
 क्षराहवतसशाना क्रमण प्रियङ्गुवायसत्तस्युपु श्रीपशुकसूकरवशुल्लुषु च लाक पयुज्यमात्तानागाप
 उत यवमयश्चरुभवति पाराही उपानहावुपसुधत' 'वैतसे कटे पाजापत्यान्मच्चिनाति इत्यत्र
 यथा या जाप रया स्तायन्त ज्यैत माहमाता इवात्तिष्ठन्ति वराह गावाऽनु रावन्ति ' परमा
 धनस इति वाक्यशेषैर्विशुकसूकरवशु उपरान्त्यवस्थापनात् । किञ्च त्रिपञ्चाश्र्याधिकरणविराध ।
 तत्राश्वत्थालशतस्य यजा वै त्वस्याऽथा मृत्वापाकामस साऽप भाविशत स वाऽथा गाति
 स धान्मुक्त्वा विवश, स पाला काशा अभवन इति वाक्यशेषेण काशपरतान्यस्थापनात् ।
 किञ्च चित्राश्र्याधिकरणविराध । तत्र यथाजिमयुस्तथायानासाज्यवम इत्याद्यशान्तिवचनात्
 जापा वा श्रत्विममाश्लस्तासा वायु पृष्ठ न्यवतत' इत्यार्तवयुक्तानामपा वायुस्पजादन्तरागी
 नासुत्यक्तिप्रतिपादनन स्पशजन्य प्रष्टमिति निर्वचनत च जाज्यपृष्ठशत्ययानाम प्रयत्वन्यवस्थापनात् ।
 किञ्च तदापतश च' इत्यधिकरणविराध । तत्र 'यथा ए वै श्यता नपत्यावत
 एवमय द्विषन्त भ्रातृन्य निपत्यावत इति वाक्यशेषसिद्धा गौणी वृत्तिभाश्वित्य तास प्रय-
 त्ययवस्थापनात् । किञ्च तास प्रयाव वैश्वश विकल्प इति चेत' इत्यधिकरणविराध ।
 तत्र यद्विध इवा समयजन्त तद्वैश्वश्वस वैश्वश्वत्वम' इति निवचनमाश्वित्य वैश्वश्वज-

अस्य नामधेयत्वव्यवस्थापनात् । किञ्च सतिप्रसङ्गधिकरणविरोध । तत्र यजमान प्रस्तर इति यजमानशब्दस्य ऋतुनिषेधकत्वगुणयोगाद्गौण्या वृक्ष्या प्रस्तर वृत्तर्यवस्थापनात् । किञ्च आत्यधिकरणविरोध । तत्र अप्रियं ब्राह्मण ' इति अप्रियशब्दस्य स मुख्यतस्त्वित् निर्गमितीत तम-प्रियवतान्यस्यैव गायत्री ऋत्वा रथन्तर स्वाम ब्राह्मणा मनुष्याणामत्र पशूनाम् ' इति मुख्यजा तत्वगुणयोगाद्गौण्या वृक्ष्या ब्राह्मण वृत्तेर्यवस्थापनात् । किञ्च सामान्याधिकरणविरोध । तत्र यजमानो यूप ' इति यजमानशब्दस्य उध्वस्त्वगुणयोगाद्गौण्या वृक्ष्या यूप वृत्तर्यवस्थापनात् । किञ्च प्रशसाधिकरणविरोध । तत्र ' अपशवो वा अन्ये गाअश्वभ्य पशव इत्यपशुशब्दस्याप्राणस्य गुणयोगाद्गौण्या वृक्ष्या अजाक्षिपशुषु वृत्तेर्यवस्थापनात् । किञ्च सविग्रह्यु वाक्यशेषात् ' इत्यधिकरणविरोध । तत्र ' अक्ता शकरो उपश्रयान् ' इति विधिप्रत सामान्याशक्तमन्त्रनस्य प्रथम ' मजा घृतम् ' इति वाक्यशेषात्प्रभृत व्ययतिष्ठत इति व्ययस्थापनात् । एवमधिकरणान्तराणि बहूनि विरु यरम् । चिन्तरमिया विरम्यत । अन्तमर्थवाक्यधिकरणम् ।

अस्मि काम्य पशु सामापोष्ण प्रेतमालभत पशुकाम ' इति । शिंभ महजे इत भीत या वा तिस्र पिषति । तत स्वार्थिकाऽणु । तत्रकमात्रायत औदुम्बरा यूप भवत्युषवा उदुम्बर उर्ध्वशव उर्ध्वाम्मा उर्ध्व पशूनाप्रान्युर्जोऽवरुद्धये ' इति । तसौ इति पशुमर्थ चतुर्थी । अस्य यूपस्य ऊर्जा ऊर्ध्वपण उदुम्बरेण पशुनिग्रहण ऊर्ध्वपान्पशुनाप्रति । उरु बल जीवित वा । अत्र ऊर्जा उदुम्बर इत्यादिप्राप्तित्यन्तोऽथवात् , वैशन्वापश्वन्नात् आप्रतीति वर्तमाना-पदशाब्देति निर्विवादम् । औदुम्बरा यूप भवति ऊर्जाऽवरुद्ध्या इति तु अप्राप्तत्वात्कल्या उदुम्बरात्वाविधि उत अथवाद् इति मणय पृथपश्याते—

विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वाद्वात्प्र ह्यनर्थकम् ॥ १९ ॥

वाञ्छन्त प्रत्ययस्थाने । वायुर्वे अपिष्टा— ' इत्यारिनामधवात्त्वमन्मु । अय तु फलाय विधि स्मान् । कुत , अपूर्वत्वाम् । पूर्व प्रापक प्रमाण यत्र नास्ति तत्रपूर्वम् । ऊर्ध्वराध फले वा प्रवृत्तवा औदुम्बराया साधनस्य प्रमाणान्तरेणाप्राप्तत्वादित्यथ । अप्राप्तप्रापकत्व च अधिकरणम् । वाक्यमर्थवत् , नाथवात्त्वं । कुत , वात्प्रमात्र ह्यनर्थकम् । हि यस्मान् वात्प्रमात्र कुम्भसमर्थवात्वाक्यम् अनर्थकप्रायम् निरर्थवात्वाक्यादिप्रवृत्तिवशनात् । तन्वौदुम्ब-रताया कथमूर्ध्वरोधे पति साधनतात्पर्यम् , कथं वा तत्र प्रयत्नः , इष्टसाधनतात्पर्यकविधिप्रत्य-याभावादिति चेन्नैवम् । साध्यत्वात्प्रतिषेधिततात्पर्यचतुर्थ्या साध्यत्वेन प्रतीतस्य उगादरात्त्वस्य

1 विरु यरमिया विरम्यत—क 2 साहित नीत क ग

सा रतापत्रतया तन्निवाहाय भवेदिति ज्यन्ययन सत्माधनतायाधकविधिप्रत्ययकल्पनया तदु-
पतन्न औदुम्बरतया उगेवरोध भाषयेदिति वचनरूपेण फलति ॥

ननु वाक्यमात्रेण अर्थकम् इत्यनुपपन्नमित्याहङ्गुय निराकरोति—

लोकवदिति चेन्न पूर्ववक्ष्यात् ॥ २० ॥

सप्तम्यन्तावृत्ति । इय गौवदुर्भीरा जीवन्मध्यपत्या तदप्रसूता क्रयणाहा इत्यादि
विधिप्रत्ययरहित स्तुतिपरमेव प्रवक्तव्यतया साधक इत्यत्र लोक । तदुदुम्बरो यूप भवती-
ऊजाऽवरुद्धया इत्यन्त स्तुतिपरमेव साधकमस्त्विति चेन्न । कुत , पूर्ववक्ष्यात् प्रमाणान्तरविधि-
वित्यधे । लाफ यदुर्भीरन्वाविक विद्यमानमेव क्रयणादिप्रवक्तव्यतया प्रत्यक्षमित्यमिति न
विधिप्रत्ययरहित स्तुतिपरमपि प्रवक्तव्य सत्सार्थकमिति युक्तम् । वयं त्विहाविद्यमान
रोध फलम् औदुम्बरतया सत्माधनत्व च प्रमाणान्तरगतवगतमविद्यमानमेव वर्तमानतयाव
क्रयमाणा स्तुति कथं प्रवर्तिका स्यादिति वैषम्यम् । अतः कालान्तरभाष्युरोरोधफलसाधनत-
नपर्यवसन्न फलविधित्वमवास्थ्यम् ॥

इति प्राप्ते सिद्धान्तयति—

उक्तं तु वाक्यशेषत्वम् ॥ २१ ॥

तु पूर्वपक्षव्याप्तौ । विधिवाक्यशेषत्वमधवादानामुक्त पूर्वाधिकरणे । तद्विहापि
मध्यम् ॥ तथा हि—साध्यत्वसुधी तावद्वाङ्मणाय रूप इत्यादौ साध्यत्व व्यभिचरति । अतः
सद्भाष्यकत्वमौदुम्बरतया सा गमयितुमीष्टे येन तदन्यथानुपपन्न्या विधि कल्प्यत । ततश्च
औदुम्बरतया स्वतो भवतामभवाद्भवेत्तन्तर्भाषितण्यर्थेतामाभित्य भाषयतीत्यर्थो वक्तव्य । न
औदुम्बरतैव सन्निहितत्वाद्भाष्या स्यात् औदुम्बर यूप भाषयतीति । न नूगेवरोध , व्य-
तस्यात् । न च औदुम्बरतया 'अपुरुषार्थत्वात् साध्यत्वमभव इति वाक्यम् । प्रवर्तना
विधिप्रत्यय सति हि, अपुरुषार्थे पुरुषस्य प्रवर्तयितुमशक्यत्वात् उगेवरोधफलमवन्ध सि-
न चाप्राप्ति विधिप्रत्यय । तस्मान्नौदुम्बरो यूप भवतीत्यादि ऊजाऽवरुद्धया इत्यन्तोऽव-
र्थवादानां च विधिवाक्यशेषत्व पूर्वाधिकरणे निरूपितम् । अताऽस्याप्यर्थवाक्यस्य विधि-
भूतत्वात् औदुम्बर यूपं कुर्वीतिति विधि कल्प्य ।

। वाक्यवदिति चेत् ॥ २० ॥ न पश्चात् ॥ २१ ॥ २ अपुत्रभाषान्—स्व, ग

तत्रैतद्वदयति—

विधिश्चानर्थक क्वचिन्स्मात्स्तुतिः प्रतीयेत तस्मान्मान्या-
दितरेषु तथात्वम् ॥ २२ ॥

‘अप्सुयात्तवा अश्वाऽप्सुजा यतस’ आपा वै शान्ता शान्ताभिरवास्य शुष शम-
यति’ इति क्वचित्छास्त्राया श्रुत्य । तस्मात्स्मृतिरश्च कतस्य अप्सुजा यतस कतस्य इति
विधिरशक्याथक । तस्माद्धीप्रश्वासमवाय शमयिषीभिरद्भिरधस्य यतमाना च सयन्धा यजमा-
नस्य कष्ट शमयतीति स्तुतिः प्रस्मात्ताक्याय परीयत ज्ञातव्या । तस्मान्मान्याय वि यमभवत्
स्तुतिमभवत्तश्च तस्मात्तद्व्याय उक्त्वाक्यस्मात्तद्व्याय इतरषु जौतुस्मरा यृषा भवतीत्यादिषु तथात्व
स्तुतिवाक्यत्व पत्यतन्त्यम् । इयास्तु विधाय । अप्सुयात्तवा कतस्य इति विधिरशक्यत्वात्
सभवति । इह त्वौतुस्मर यूप कुरीमति विधिरकल्पना तिवा प्रसि ॥

तन्ववमयवाक्यो विधिरकल्पन या विवरध स तैश्चत’ इत्यादीनामपि विधिरकल्पना
स्यादित्याश्रित्य समाधत्त—

प्रकरणे च स्वभवन्नपकर्षो न कल्पेत विध्या-
नर्थक्य हि तं प्रति ॥ २३ ॥

चाऽवधारण । कथलस्तुतिवाक्यत्व सत्येव विवरप्रस्य तैश्चतत्वनिन्दया ‘तस्मात्तद्विग्रहता
श्रुत कृत्य’ इति विधे शर्पाभवत्त या विवरध इति वाक्यशेष । तदपणमासया प्रकरण इति-
कतस्यताकाङ्क्षात्क्षण सभवत्त लभ्यन्तिवेश सत अपकर्ष, कसंणि घप् अपकृत्यमाण, तदपण-
मासाभ्यामन्यत्र विकृतिषु निविशमानो भवितु न कल्पत न समर्था भवत्त । विधिरकल्पकत्वे तु
विकृतिष्वपकर्ष पस्यतेति यावत् । कुत हि यस्मात् त प्रति तदपणमासकमविशय प्रति ।
तदपणमासयारिति यावत् । विध्यानर्थक्यम् ‘यो विवरध स तैश्चत’ इति विवरसभवन्निवेश
त्वम् । ‘तस्मात्तद्विग्रहता श्रुत कृत्य’ इत्यविवाहविधानेन ‘या विवरध’ इत्यनुवादस्यासम्भवात् ।
अतो महापितृयज्ञ विवरधमाता परिशरस’ इति विवरधविधयतया अपकर्ष स्यात् । अथ प्रकृतौ
‘रश्मसा भागोऽसि’ इति निरस्ता यस्तुवतिषय तैश्चत स विवरध कतस्य इति विधिरकल्पत तु

। असाविष्मता- क, घ २ अथ इति स्व रा पुस्तकयोः स्यात् ।

यस्यस्यत्वस्यात् इ फमपसङ्गात्तुषितम् । एतत्सञ्चनार्थोऽपि चकार । ततश्च बाधकसञ्चामैवजातीय
कभ्या विधिः फल्यनमित् भावः ॥

तन्वौदुस्यर यूप कुर्वीतमि कल्पितोऽपि विधौ आध्यात्मिक उगवरोध कृता न फलत्वत
सम्भयत । तथाह—

विधौ च वाक्यभेद स्यात् ॥ २४ ॥

विधिरूपनाथम् ऊर्जोऽवरुद्धौ इत्यस्य स्तुतौ तात्पर्यं वक्तव्यम् । स्तुतिपराश्च तस्मात्
कल्पित विधौ पुनस्तस्यैव फलसम्बन्धे ठयापारास वाक्यस्य आद्यमिति स्यात् । अकारोऽनुक्तमगुष
याव । तथा हि—न तावत्कवलौदुस्यरताया उगवरोधे फलम् यूपपत्रस्यानर्थक्यात् । नापि
केवलयूपस्य, औदुस्यरपत्रस्यानर्थक्यात् । नाप्युभया, औदुस्यरतया उगवरोधे कृत्याम् यूपेनोर्गवरोध
कृत्यादिति वाक्यभेदप्रसङ्गात् । विशिष्टविधौ तु गौरवम् । औदुस्यरत्वलक्षणावेषणस्य^१ यूपलक्षण-
विशेष्यान्वयद्वारा फलान्वयस्य विशेष्यान्वयानन्तरभावित्वात् यूपनागवरोधे कृत्यामौदुस्यरत्व-
विशिष्टमिति वाक्यभेदतावत्त्वस्य च । ततश्च औदुस्यर यूप कुर्वीतमि कल्पिता विधि आर्ध्यात्मि-
कमूगवरोधे फलमुपक्षय प्रकरणत्वेन क्रतूपकारमथ फल स्वीकरामि यूपश्च पकृतिप्राप्तोऽनुष्ठान
इति न तत्कृतोऽपि वाक्यमम् । औदुस्यरत्वगुणस्य यूपामयसम्बन्धमात्र वाक्यस्य ल्यापारात् ।
तस्मान्नात्र कल्पित विधौ उगवरोधे फलत्वन्तान्वेतुमर्हतीति अथवात् एतन्मि स्थितम् । ' इत्यस्यस्कार
कमसु परार्थत्वात्फलान्तिरथवाव स्यात् इति चासुधिकृतृतीयागाधिकरणपुनरुक्तिस्तु तथैव
परिहरिग्यते । इत्यौदुस्यराधिकरणम् ॥

वरुणप्रयासेषु करम्भपात्राणि जुष्टोति' इति प्रकृत्य भूयत 'शूर्पण जुहति, तत एव
क्रियते' इति । किमत्र हाससावन्तत्वं अक्षरकरणत्वस्य हतृत्व प्रतिपाद्यत्वं उत अथवात् इति मशय
पूवपक्षयति—

हेतुर्वा स्यादर्थवत्त्वोपपत्तिभ्याम् ॥ २५ ॥

षाशत्क पत्यवस्थाने । 'ऊर्जोऽवरुद्धौ इत्यर्थादाऽस्तु । अस्य त्वस्यकरणत्व हास-
साधनत्वे हेतु प्रतिपाद्यत्वात् । कुत, अथवत्त्वापपत्तिभ्याम् अथवत्त्वात्तुपपत्तश्च, हिशानस्य
३ हेतुप्राप्तगता- हेत्वर्थकत्वात् निरथवात्वाक्यादिव प्रयुज्युपपत्तश्च । तनु हेतुवाक्यत्व आन-
१ शकरणम् । थस्यम्, वैशिकार्थस्य हन्वतपक्षत्वात् । मनति कर्त्तव्यागस्य साधक-

[१] विष्णोपशात्राजस्य २४

तस्यैव लक्षणसंस्करणत्वमपि शून्यानुपपन्नम्, अत्रापि तस्यैव प्रकृतसाधकत्वाभावात्, तदाऽपि तदुत्पत्त्याधिष्यणादेः प्रकृतस्वादिभ्यश्चाप्येतदेवात्तरमथवात्त्वापपत्तिरित्यामिति । अधश्चत्वाद्भूति मत्तुम् । यत् शून्यसंस्करणम् अतस्तेन हातव्यमित्युक्त्या यत् यनात् क्रियत तत् तत् तर्थापित्तरादिना हातव्यमित्यधिकार्यलाभेन हेतुवाक्यस्य प्रयत्नवशवान् पणासिकया संस्करणत्वस्यापपत्तश्च । स्तुतिपरत्वऽपि शून्यासंस्करणताया एवमवापपत्त्यात् अन्यथा स्तुतिरिष्यत्तन्त्यापत् । शूर्पे हाससाधनम् असंस्करणत्वादिति हेतुवाक्य । एव च यत्संस्करणं तत् तत् हातव्यमिति न्यासि कल्पयति, तथा-पि प्रत्याप्रवर्षेषु प्रत्यसमनुपलम्भात् लाकतश्च तद्वरामासभवात् । तत्र च भूतानुमितैकवशतिरपत्तमी-रणा वाक्यजात मपत्तम्— शून्यसंस्करणं वादोपसाधनम् यत्संस्करणं तत् तत् हातव्यमिति । तत्र शूर्पमित्यादि प्रत्यसंस्करणम्, यत्संस्करणमित्यादि त्वनुमितम् । तत्र प्रथमपद्युक्तं शून्यवाक्येन प्रत्यसंस्करणं शून्यस्य हाससाधनत्व पात्तम् । अनुमितं तु सामान्यव्याप्तिवचनं शून्यव्याप्तिना सर्वे-षामसंस्करणानां हाससाधनत्व विवक्षितं पापापामविषयकं शून्यव्यतिरेकव्यतिरेकव्याप्तिमात्रं प्रयवस्यति । शूर्पाश तु तस्यानुवाक्यत्वमथ ॥

तद्वत् हेतुवाक्येन प्राप्त सिद्धान्तयति—

स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वाच्चोदना च तस्य ॥ २६ ॥

तु पूर्वपक्षव्याप्तौ । शूर्पेण जुहोति इति शिषि । 'तेन अन्नं क्रियत' इति तस्य स्तुतिः, न तु हेतुवाक्य । कृतं, अत्रापत्त्वात् असंस्करणत्वं हाससाधनता प्रति हेतुत्वस्य वैकल्प-सन्निवेशस्यत्वात् । न हि तल्लाकता गम्यम् । अत्र च शून्यस्य हाससाधनत्वं शून्यसंस्करणत्वं हेतु-रित्याह न तु प्रत्याप्रवर्षेषु, तनेति मथनास्ता प्रकृतस्य शून्यस्यैव परामर्शात् । अतस्तस्य च तस्याधिकार्यमित्यपि अत्रापत्ता यत्संस्करणं तत् तत् हातव्यमिति विवक्षितम् ॥ यत्र हि शूर्पेण जुहोति' इति प्रत्यसंस्करणं शून्यस्यैव यत्संस्करणं तत् तत् हातव्यम्' इति कल्पितवचनं च प्रत्यादि-विधायकं शूर्पाश चानुवाक्यमिति स्यात् तर्हि विषयशिष्टविकल्पापत्तिः । अत्राधिकार्यलाभस-मभावात् 'तेन अन्नं क्रियत' इति शून्यस्यैवासंस्करणत्वेन स्तुतिपरमित्यत्र पुत्र्यम् । न च विकल्प-भावे आनुमानिक वचनं व्यर्थं स्यादिति मन्वाधिकार्येण विषयशिष्टविकल्पेऽप्यङ्गीकाराय इति वाक्यम् । अपक्षतस्तुतिमपपत्तेनैव साधक्यं समर्थम् । हेतुवाक्यत्वस्याप्यव्यवक्तव्यत्वाभावेन तस्मिन्ना-हकसामान्यव्याप्तिवचनस्यानपक्षितत्वात् । न च निरर्थकवाक्यविवक्षितं शून्यव्यवक्तव्यतापपत्तौ किम-

शक्यते । युद्ध च तस्मिन्नि क तद्व्यापनाथसंप्रैषेण । संप्रैषजन्यातथज्ञानात्तद्वृत्तकल्पनात्तदुच्चारणात्तव
 मत्कल्पन त्परीय । युद्धशासनमपि काचित्कमव । अविद्यमानवचनान् । चत्वारि शृङ्गा पयो
 अस्य पादा इत्यादिगमानस्य चतु श्रृङ्गाशुपतपृषमस्य प्रतिपादनात्प्रसाण्यप्रसङ्गात्प्रविश्रिताथे
 त्यम् । इदमपि काचित्कमव । अचेतनाथबन्धनान् । 'अथ याज्ञायाम् । अथनसथे प्रायेना ।
 भावं प्रष् । शृणांत प्राषाण इत्यादिमन्त्रेषु उच्यते प्रावायौ अथणादिपाथतस्य निबन्धनात्
 प्रतिपादनात् प्रविश्रिताथा मन्त्रा । इदमपि काचित्कमव । काचिद्वायुमन्त्रेषु अचनन अथश
 न्धनाम्' इति अचननपत्र समस्यन्त विगृह्येष पठ्यथ । मया पाठ तदर्थशास्त्राद्वाक्यानि यमान
 इत्येष विगृह्य सूत्रपाठस्यानुगुण । 'अचननाथबन्धनान्' इति कचित्समस्तपाठा ऋज्यत् । स तु
 तदर्थशास्त्रवाक्यानि यम इत्यादिसमस्तपाठस्य न विस्तृत । अर्थविप्रतिषेदान् । अविनिशौ-
 विमिरन्तरिश्रम इत्यादितशुत्वान्तरिश्रन्वाणधस्य विराशत्रिर्वाश्रिताथेता । इदमपि काचित्कमव ।
 स्वाध्यायपठवचनान् । स्वाध्यायशतवन तत्र ययन तस्यत् । पष्ठयन्तावति । वचनशतवन
 पुनश्चनन ल्ययत् । अधप्रकाशनस्यति शय । अभ्ययतकाल यावत्तरानुपृज्यप्रधारणम ययनमु
 धारणाभ्यासात्मक मन्त्राणा यथा, तत्रकौकिकावपातपषणादिभिसस मन्त्रमन्त्रैरुच्चारितैरथप्रकाश
 ताभ्यासस्याभाषात्प्रविश्रिताथा मन्त्रा । तदुच्चारणाभ्यासात्मका ययनस्यथप्रकाशताभ्यासस्य
 क्षिप्रस्ति । अधप्रकाशनस्यात्तदयकव हि तदभ्यासाऽपि विश्रान्त्य स्यात् । तमा मन्त्राणासु-
 धारणाभ्यासमायस्य विश्रुत्कारणमव प्रयाजनवदित्यवगच्छाम । अविज्ञेयान् । मण्यव जभरी
 फरीन्' इत्यादिमन्त्राणा केषांचिदयस्य विज्ञातव्यस्याभाषात्प्रकाशकत्वम् । अनित्यस-
 तागत । 'तमा वय वैश्वणाय कुमह इत्यादिमन्त्रेषु कश्चित अनित्ये इवार्तातने 'विश्रवस्त-
 पत्यादिभि वाच्यतया मयागत प्रविश्रिताथेता । तथा च मन्त्राणा रथप्रापदुन्दुभिसाधादिष्व
 त्वऽपि न शतदविधया पसिमिजनकत्वमिति पथ पथ ।

अथ सिद्धान्तयति—

अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः ॥ ३० ॥

तु पूर्वपक्षस्याशुर्त्ता । वाक्यम पतीयमान क्रियाकारकसयन्धा वाक्यार्थ । स माव-
 किं वत् च अविशिष्ट । लोके चाथप्रत्यायनार्थैव वाक्यानि पयुज्यन्त । तथा वदऽपि मन्त्रवा
 शानि प्रत्यायनाथान्यत्र भवितुमहन्ति । अष्टाथत्वं हि अष्टाथ स्वस्व तस्याच्चारणफलत्वम्

१. विश्रवण - क स्व ग २. गङ्गापत - क

उच्चारणं च तद्व्यञ्जनसामान्यं स्वरूपनाथम् । अत्यायनायत्वं तु अत्यायनस्य स्वरूपम् उच्चारणं
 तद्व्यञ्जनस्य प्रत्यायनं उच्चारणफलत्वं च तद्व्यञ्जन्यत्वात्सिद्धमिति त्वापेक्षम् । अथैकान्तस्यापायान्तरणा
 सम्बन्धस्य मन्त्राणां नियमशास्त्रान् तु तत्र एव प्रतिपत्तव्यामिति नियमायत्वात्प्रान्त्यकम् । न चैतन्न
 नियमस्य दृष्टप्रयाजनाभावात्तद्व्यञ्जनस्य गौरवं तुल्यमिति तान्त्र्यम् । फलगुरुरगौरवस्यादापत्वात्
 मन्त्राणामष्टाथत्वप्रत्यायनाथत्वविपत्तिपत्तौ दृष्टव्यत्वं गौरवं प्रत्यायनात्त्वं च तदाद्यत्वं युगपत्पथ
 तन्त्र्यत्वात्प्राप्तुगृहीतं प्रत्यायनाथत्वमेव निश्चिनोति, गौरवत्वात्प्राप्तुगृहीतव्यत्वं तु परित्यजति
 तद्व्यञ्जनस्य मन्त्राणां फलत्वे प्रत्यायनस्य सिद्धे प्रत्यायनस्यापायान्तरताऽपि सिद्ध्या तादृशयगार्थत्वं स्थि
 तास्यसम्बन्धस्य कैमलश्याकाङ्क्षायास्यदृष्टव्यत्वं फल्यमानं गौरवगन्मिपति । तच्च प्रत्यायनाथता न विर
 णाठे 'पूर्वप्रपञ्चलाघवात्प्राप्तुगृहीतनिश्चयश्यायास्य गौरवस्यात्तथात्वं क्त्वात् । तथा च प्रत्यायनात्
 कफलसिद्धयन्तर्गतसंप्रकर्मितं गौरवं न वाप्यहम् । यथा चैतन्नया स्थपतिर्निपात्
 स्यात्तद्व्यञ्जनसामान्यम्' इति षष्ठपथमान्त्याः प्रकरणे प्रत्येत । यः अपि प्रत्यायनात्प्रान्त्यमा न पुरुष
 साक्षाद्गयापारगात्तरं, तथापि षष्ठ्यामानुरासादुच्चारणादिप्रणात्ता परप्रत्यापारगात्तरस्यापि निय
 मस्याभ्येयणं युज्यते ।

अथ तद्व्यञ्जनात्प्राप्तं परिहरन्नभ्ययात्तत्तान्त्रिकं

गुणार्थेन पुन श्रुतिः ॥ २४ ॥

अभ्ययात्तन्मन्त्राणां चतुर्णां लिङ्गादथ विधायाम् । गितं चतुर्गुणान्तरं इति पञ्च
 वचनं गुणार्थं । 'निमित्तप्रयायप्रयोगे सवास्य प्रयायवचनम्' इति त्वापेक्षा । चतुर्गुणस्यैकरूपगुण
 साभ्यन्तरेणप्रयाजनायत्वं । पाठादथ चतुर्गुणस्यैव चतुर्भिर्गितं वचनं समुच्चयसिद्धयश्चम् । अन्यथा
 विकल्पस्य स्यादिति शास्त्रस्य तृतीयं प्रसङ्गावहितेषु समुच्चयाऽस्मिन्निपातित्वान् । इत्याधिकरण
 व्यक्तं भवित्यति ।

इत्याभिधानीसात्तत्तं इत्यत्राह

परिसंख्या ॥ २५ ॥

मन्त्राणां तान्त्रिकं श्रुतिं विधिना तद्व्यञ्जनं उच्यते । न च त्रैलोक्यप्रसङ्गं
 फलस्य परिसंख्याभ्युपगमात् । तथा हि मन्त्राणां तावद्व्यञ्जनं तत्रयस्यापारणमन्त्रविधायकश्रुति

१. एवं परिसंख्या- क, घ २. तावत्तावत्तावत् क, ग

कल्पनामुख्यत्वे गवभरणतायासिद्धौ मन्त्रविनियोजकमिति वक्तव्यम् । तत्र यायत्तभरणताया लिङ्गात्सन्त्र प्राप्नोति तत्र प्राग्व इत्यर्थाभ्यर्त्तीभावत्वात् इति पत्यञ्च वाक्यं प्रादेभिप्युक्तकरोभरणताया मन्त्र प्रापयति । तत्र मन्त्रस्य निराकारत्वात् गवभरणताया लिङ्गात्प्राप्तिसम्भवः । अत्रान्न प्राप्रयाधः । अश्ररणतायासौ मन्त्रविनियोजकत्वञ्च न स्वाप्रयागः । अश्ररणताया विनियोजकत्वात् तत्र मन्त्रस्य जान्ताकाङ्क्षतया गवभरणताया तद्विश्वत्तराधिकत्वात् पराप्रप्रणामः । न चैव सत्यप्यधविधित्वापात् इति वाच्यम् । यस्य हि विषयं प्रवृत्तिरप्राप्तपापणफलं साज्यसंपूर्णत्वात् यथा श्रीहीनोपश्रितिः इति । यस्य तु विषयं प्रवृत्तिरप्राप्तपापणफलात् सा नियमविधिः यथा श्रीहीनवहन्ति इति । एतत्त्वात्पि पुराहाशविध्याअपयश्च अवरातः प्राप्नोति । किन्तु नन्वविद्वत्तादिकसिद्धौ पक्षः प्राप्रयागः । तत्र च तस्यादिद्वलतादिप्राप्तिश्च अवरातस्याप्राप्तत्वात्तत्रप्राप्तपापणरूपान्तयस्य एव विधिप्रवृत्तं फलम् । न च तस्यादिद्वलतादिसिद्धौ प्रवृत्तिः फलं किं न स्यादिति वाच्यम् । एवं हि बह्वेन प्रवृत्त्यैः अप्राप्तपापणरूपान्तयस्य किं नाश्वान्तिर्विषयात्पराशर उत तत्राचर इति । तत्र च तदववातस्य प्राप्तौ यथाया तरस्य निराकरणसमयात् । न तद्वितीय नियमस्य विधितान्यथाशरत्वं अथायव सक्तिरनिष्टुम् सिद्धतया तस्या विधिफलत्वासम्भवात् । यस्य तु विषयं प्रवृत्तिरन्त्यनिष्टुतिकता स परिमस्यादिधिः यथा इत्यर्थाभ्यर्त्तीभावत्वात् इति । एताद्वयमात्रंअश्ररणतायात् मन्त्रस्य लिङ्गात्त्वत्नियमपातत्वात् न तन्प्राप्तनियमात् प्रोक्तम् । किन्तु गवभरणतायात् मन्त्रनिष्टुतिरेव फलत्वात्तन्धीयते । तत्र च फलं परिमस्यात्तत्र वैवाच्यप्रसक्त इत्यन्वयं विस्तरः ।

उरु पदस्य ' इत्यर्थाह—

अर्थवादे वा ॥ ३३ ॥

वाच्यत्वात् उरुमणः । लिङ्गात्त्व सिद्ध उरु पदस्यति पराहाश पथयति इति पुनः भवणम् । यद्यपिसिद्ध तत्प्रथयति इत्यर्थाभ्यर्त्तीभावत्वात् एव ॥ न चास्य मन्त्रसमाप्ततायतकाले न्यलिङ्गात्त्वविध्यपेयया भिन्नतात्वात्तत्र तत्त्वत्त्वमिति वाच्यम् । मन्त्रलिङ्गात्त्वविध्यपेयत्वात्सम्भवेऽपि प्रथयतिवाच्यत्वात्पत्तः । अत्र हि पुराहाश पथयति इत्यर्थात् पुराहाशमन्त्रं विधीयत । तत्र पथयतमन्त्रकरणकत्वात्पत्तयजमानस्य प्रजापशुद्विसा यतीमिति स्मृतु मन्त्रस्य पुनरुपादानमिति नानयकथम् ।

वाक्यनियमान् इत्यर्थाह—

अविरुद्ध परम् ॥ ३४ ॥

ता । विभक्तगकाण्ड्यान्म । प्रसिद्धौ युवा, स मम, जरायु जराधमक मरायु मरणधमक शरी-
रम् नजर नरामरणरहित कुरसमिति ।

‘ अतित्यमयागात् इत्यत्राह—

उक्तश्चानित्यमयोग ॥ ४० ॥

पतियुगमनुषतमाना पैश्रवणावय पवाहनित्यतया तैत्र घटस्य अतित्यतामापाद्यन्तीत्यव
पथस पात्र पर तु भृतिमामान्यमाचम इत्यत्र अतित्यमयाग नवापत्रनोक्त ॥

मन्वाण्य विविक्षितायत्व न्यायमुपन्यस्य बाधकानि च लिङ्गानि शिथिलीकृत्य सा ३-
कमपि लिङ्गमस्तीत्याह—

लिङ्गोपदेशउच तदर्थवत् ॥ ४१ ॥

चकार उक्तसमुष्य । आप्त्यचामीध्रमुपतिष्ठत' इत्यादौ आप्त्यीत्वावाचशपणापादान ।
मन्वाणामुपदेशाऽपि विविक्षीप, सत मन्त्रजातम् अवयत् विविक्षितायकमिति गमयति । अविषक्षि-
तायकत्वे हि 'आप्त्या' इत्यत्र स्वतातद्धितातरेषाऽनुपपन्न स्यात् । मन्वान्पति हि त्वतात्
तत्प्रतिपाद्यत्वमव, न तु जातिविषय । तथा सव्यौषस सूक्त पिथ्य सूक्तमन्यादौ त्वतातद्धि
तानुपपन्न ॥

मन्वाणा विविक्षितायकत्व लिङ्गान्तरमाह—

उक्त ॥ ४२ ॥

चयनुवतत । प्रकृतावास्नातमन्त्रगतपठस्य विविक्षितायान्तराभिधानाय तदुचितपत्रान्तर-
प्रत्प उक्त । सोऽपि तावन्कांच समिपिथ्यमाना मन्वाणा विविक्षितायत्व लिङ्गम् ॥ तथा हि -
अस्ति ध्यासिष्टाम तर्षीषामीयपशौ अद्विगुनाम कश्चित्पथ 'तव्या शमितार' इत्यादि । तथैव
पठ्यते मन्यन् माता मन्यतामन पिता इति । एत सज्ञपताय तीयमान पशु तस्य पिता अनुभा
न्यता माता आनुमन्यतामित्यथ । तत्रसामनन्ति न माता य एत न पिता इति । तत्र पशुमा-
तापित्रा शरीरस्य इद्विराजकयन्वाञ्ज निषद्दु शक्यत । अतस्तत्रमिपात्रकस्य मातशन्दस्य पितृशन्द-

स्य च कृष्टि प्रतिषेधक्या । सद्वाङ्मन्त्रिद्यहपशुषु विकृतिषु प्रसक्तानि । सा च न वृणान्तरापजन-
नाम सधा सति पदान्तरत्वापातान् । नाप्युच्चैस्स्वराणां स्वरचैस्त्वस्य नाप्यवर्मेत्वन षट्श्रुद्धाव-
नुपयोगान् । अतो द्विश्रुद्धपशुषु विकृतिषु एतन्म इत्यस्य एतौ एतान् इतिवत् मातृशब्दस्य
पितृशब्दस्य च द्विवचनश्रुद्धचनान्तत्वेन अवगताधिक्यद्वारा शब्दयोर्वरूपेण च प्रसक्तं प्रतिषिद्यते
इति वक्तव्यम् । प्रसक्तम् मातृशब्दस्य पितृशब्दस्य च प्रकृतौ विवक्षितायत्वं सत्यप्येवमन्यथा ।
कचिद्वहप्रतिषेधस्य संशेषा मन्त्राणां विवक्षितायत्वं गमयति । अत्रिकरणप्रयाजनपरं च न मूत्रम् ।
मन्त्राणां विवक्षितायत्वं सत्यप्य विकृतिषु तद्विधाभिधाननियन्धनं उक्तं सिध्यति नान्यदयत्थम् ।
अत्र तस्मात्स्य ताहन् इत्यायुक्ताहायम् ।

लिङ्गान्तरसाह—

विधिगोवाउच ॥ ४३ ॥

अथ उक्तसमुच्चये । तदध्यायानुषङ्गयत् । त्रिषु विधाने व्याख्यातं मन्त्रां शाखा
मन्त्रधार्यानाय प्रशुक्ता शक्येषा अपि तम् गन्तव्यं विवक्षितार्थासौ गमयन्ति । 'वर्णपण-
मासयोगोहपत्यापस्थानं विनियुक्ताऽस्ति मन्त्रं अत्र गृह्यते' इत्यादि । तत्र शतं हिमा
इति पश्यते । सर्वमन्त्राकाङ्क्षम् । हिमा इति पत्रं च दुयो राधकम् । तत्रतद्वाक्यशेषा श्याषष्ट
एतत्त्वा ह्यमन्तानिनिर्णयति वाधेतत्साह' इति । वाध इति वाक्याल्लकारः । ह्यमन्तानिनि
सवत्सरापलक्षणम् । एतत् सवत्सरास्त्वा परिचरयामिति मन्त्रं ग्राहति तदर्थम् । मन्त्राणामवि-
वक्षितार्थत्वं तु तद्व्याख्यानात्सागत्य स्पष्टम् । तस्माद्विधाप्रताधा मन्त्राः । एष च मन्त्राणां
भूतिलिङ्गादिप्रमाणप्राप्तत्वात्संभावना श्यापारविना स्वरूपेण क्रत्वङ्गानुपपत्त्या श्यापाराकाङ्क्षा
यामुपधारणसंश्लेषात्तदुपक्षयः अर्थाभिधानं भवति शान्तया प्ररूपमनुष्ठयात्स्मरणमनुष्ठानरूपेण प्रया-
जनायत्वात्तद्व्यापारत्वनाङ्गीक्रियते । तत्रता अत्रप जुष्टं निधयामि इत्याधिकरणमन्त्रेषु रूपपाठम् ।
एष च ता अमुभिगारत्त इत्याधितृतीयादिभक्तिरूपपत्ता भवति । यत्र तु स्वरस्य ता नानुष्ठय
क्रियावगतिः अथ च विनियुज्यते 'इष त्वाजं त्वति शास्वामानिठन्ति इत्यावेत्ता तत्रापि
छिनत्ति इत्याद्याहारणानुष्ठयक्रियाभिधानं सभावनीयम् । क्रियमाणानुवादिषु युवा सुवासा
इत्यादिषु रूपपरिष्ठयाणां क्रियायां वीषकालन्यासकत्वेन कथाचिन्मभ्य परिधीरसि इति परिष्ठ्या-
गमन्त्रजन्यस्मरणविरल्लक्ष्यं प्रसक्तं सति तन्मृतिग्राह्यार्थं स्मारकापभायामनुष्ठयस्मृतिग्राह्यहनुत्वेन
प्रयाभिधानमर्थवत् । कृष्ण स्मारकानुपभायामपि मन्त्राकाङ्क्षैव सवाकाङ्क्षायापत्तात्तत्रापि ।
अत एव 'युवा सुवासा परिधीत आगाधित्यन्वाह' इत्यादिविनियोगवत्तन्नाहन्त्युपपन्नम् । तस्य

। तथाहि एष च

परर्गमाभासकृतुस्मृतौ । अतः परर्गमाभासकृतुस्मृतौ 'इति स्मरणात्' षष्मक्ष परिभाषणा-
 यज्ञे । परिभाषणं साभिधानम् । अथ यथा 'अस्मीत्याह' इत्यादिवाङ्मनेषु आह्वयव्यापनिषन्धान-
 मात्रे इत्यत्राणामर्थो भेदस्तथा । तदुक्तं तन्त्रसारम् । इत्याहोपनिषन्धश्च मन्त्राणां इत्येतं विधिः ।
 अत्राहोपनिषन्धश्च साभिधानीत्यर्थः ॥ इति । तत्र अथैव तत्रैव यथाभासो भूयासम् ' इति
 एतानमन्त्राणां मन्त्रेषु कृतस्य यागादरकृतत्वमुक्तत्वात् 'इत्यस्मात् कृतत्वप्रत्यवशाधापिक्षितानुष्ठितकम-
 स्मितात्तदनुष्ठानकल्पनात्माभासस्य ह्यष्टादशम् । यथा तु यज्ञस्य पोषकसि इत्यादिगाहपत्याभिभ-
 न्त्यणामिदमन्त्रस्य साभिधानं किञ्चिदपि न ह्यष्टमुपलभ्यते । तथाह्यष्टमस्य कल्पयत । नैतावतैषां ' ह्यष्टार्थत्व-
 तात्पर्यं यथाभिधानमात्राय तदुपपन्नम् । तत्र यथासुष्टारिमसाध्राणां साक्षात्कृत्याथत्वमस्तु किमथा-
 भासस्य द्वास्त्वकल्पयति वाच्यम् । अनुमन्त्रयते ' इत्यादिभिर्तिथ्यलक्षेण तत्रैवाभिधानस्यावश्यक-
 त्वात् । अत एव मन्त्रमुत्तरेण मन्त्राथत्वेन सम्भवेत् । अथिणं तन्मना गृत्वा स्यात्तद्वनमन्त्रणम् ॥
 ११३ ॥ यथासुष्टारिमसाध्राणां साक्षात्कृत्याथत्वमस्तु । उपस्थिसिन्तु यात्र स्याद्गाहन्तात्कारणं जप ॥ इति
 तदभ्रणमाह । यत्पस्यात् समीपाद्यस्थानमिति मन्यन्ते त ' इति गाहपत्यगुपतिष्ठत इत्यादिद्विती-
 याधारात्पत्त्या । इति मन्त्रणं गाहपत्यं जानीयादित्यथ । साक्षात्कृत्याथत्वमन्त्राणामपि स्तौतिशामति-
 त्वात्पत्त्याभिधानात् । परर्गतमन्त्रसाध्यगुणनिष्ठगुणाभिधानं स्तुतिः । अपर्गतमन्त्रसाध्यगुणि-
 निष्ठगुणाभिधानं शम्भमिति प्रोक्तम् । यथापि स्तुतिसाक्षारिकरणं साक्षारसाधारणं प्राथम्यं बन्ध्यम्,
 तथापि तयोर्माभासात्मकयारहणार्थत्वात् तन्मन्त्राणामभिधानरूपह्यष्टार्थत्वं न विरुध्यते ।
 ह्यष्टादिस्वाभासानामपि कात्यायनातिकृतस्वाभासात्परीत्या अर्थाभिधानायता । अर्थाभिधानं त-
 स्मात्तस्मात्साक्षारिकप्रमाणम् । यथापि तत्रम साक्षान्तासन्धकत्वं बन्ध्यम् तथापि सामर्थ्यानिभूतया
 अन्तः एकत्राक्यन्ताभावामिप्रायकं तदित्यत्रापि । तद्वत् कृतस्य मन्त्रभासास्य विवक्षितार्थत्वं
 मितम् । यथा प्रतिभासः । तस्मिन्प्रतिफलने तदर्थेसाक्षारिकव्यापित्वात्तद्वत्त्वात् सूत्रमन्त्रा अर्पयत्या-
 यका इत्यत्राववगतम् । मन्त्राप्रतिफलने मन्त्रप्रयास्कृतुत्वात् मन्त्रभानुर्वेत्यतत्तु सूत्राक्षरतः स्पष्ट-
 न निधारितम् । तत्रानुष्ठानहनुमत्तनुष्ठयस्मरणार्थत्वं करणमन्त्राणां बन्ध्वात् साध्यवार्तिक-
 अङ्गत्वात् मन्त्रपथाकृतुर्घ मन्त्रजन्यं शाब्दिकं मन्यन्ते । तन्तु यत्र न सृष्ट्याह, किन्तु
 भानुर्य मन्त्रासह । शाब्दिककरणस्य पर प्रत्येकं शाब्दिकप्रजनकत्वस्वाभावान्यात् । न हि
 साक्षरकृतं शाब्दिकं वाक्यपथागाऽथवान्भवति बन्धुस्तथाववाप्यस्य शाब्दिकप्रयागत्यवस्यस्य
 भासित्वात् । न ह्यह्यष्टार्थं वाक्यस्यैव यद्यतम् । सूत्रकाराऽपि ' अविशिष्टस्तु वाक्याश्च ' इति
 लौकिकस्य वैशिकस्य च वाक्यस्य अर्थाध्यायं निर्विशेषं क्रुषमं भानुरेव मन्त्रजन्यं शाब्दिक-
 रमभ्युपगच्छत । अन्यथा लोके भानुः शाब्दिकधेयं मन्त्रेषु तु उच्चारयितुमिति वैरूप्यात्पत् ।

१. यथासुष्टारिमसाध्राणां साक्षात्कृत्याथत्वमस्तु । उपस्थिसिन्तु यात्र स्याद्गाहन्तात्कारणं जप ॥ इति

किञ्च श्रातुरव मन्त्रत ज्ञान्त्वधाध इत्ययमर्थो मन्त्रगतपदशक्त्यैव स्पष्ट लभ्यत । प्रायेण हि सब मन्त्रा मन्त्राभ्यधिपया । तथा हि — इष त्वार्जे त्वा ' इत्यय मन्त्र शास्त्राच्छ्रेयत विनियुक्त । तत्र साक्षाद्भस्वाश्वशन्त्रस्य मन्त्राभ्यैर्वाधयत्वाद्द्विनियोगात्तन्त्राच्च शास्त्रे किञ्चनश्चि ' इत्यध्याहार्यम् । शास्त्रे इति मन्त्राधन पथमा मन्त्राधन च ' इति व्याकरणस्मरण विहितम् । मन्त्राधन ज्ञापनम् । इष त्वार्जे त्वा किञ्चनश्चीति शास्त्रा पति ज्ञाप्याऽथ । मन्त्र प्रयुज्जानता ज्ञापयति । तज्ज्ञान्वा शास्त्रा अनु-जानाति । शास्त्राशब्देन हि मन्त्रमिमानिनी कथना अभिज्ञतापचयत । तत्र च न्युक्तस्य मन्त्राधनस्य च मन्त्रान्वया न विरुध्यत । 'अभिमानित्यपदशस्तु विद्याधानुगतिसंभयाम' इति प्राकरायणसूत्रे तद्भाष्यादौ च स्पष्टमेतत् । 'विद्याया इत्यय मन्त्रस्य इत्यादौ तु सूत्रपाठमसत् । तन्तु कथमाधिप्रहस्यैतन्त्याधिक नधमे निराकारिभ्यत । सत्य निराकारिभ्यत उन्मूत्र भाष्यकृता न तु मन्त्रकृता । पत्युत सूत्रकारस्य कथना विप्रहासिकमभिमत वार्तिकमभिमत चेति 'पाठनियगाधिकरण प्रपञ्चायन्ये । किञ्च मन्त्रशस्त्रीया ऋषो देवतास्तुमिपरा स्तुत्यकथना प्रत्यव तद्गुणधाराका । स्तुतिवाक्याना स्तुत्य प्रयेव वाधकत्वस्य लाकारसिद्धत्वात् । लाक हि स्तुता गणपनातिभि स्तुत्य स्मौति । स्तुत्यश्च तत्कृत चमन्कार जानान प्रसीदति । वदऽपि तथा भाठ्यम् । न च सामानि गातु शस्त्राणि च शस्त्रिभु अघ्निसायुसृर्यादिस्तुत्यगुणधाध स्तात्रीया शस्त्रीयाश्च ऋच शक्तुवन्ति कर्तुम् । अघ्न आयादि वीतय ' इत्यादिमन्त्रोधनविधकत्यनुपपत्त । किञ्च शस्त्रीयाणासृचा सातत्य विहितम् सततमन्त्राह इति । पूर्वपूर्वस्या ऋच उत्तरमुत्तरमर्षे प्रणयान्तमुक्त्वा अधिरतमवात्तरात्तरस्या ऋच पूर्वपूर्वम-र्षेर्मुक्त्वा विरसमीति सातत्यलक्षणम् । न इष शस्त्रिभु हासु प्रत्यक्षमथाववाध कथमपि समवति । तत्तत्प्रागवसाने तत्तत्कथाववा प्रथ्याप्रमक्षितस्य उत्तरात्तरस्या ऋच सातत्यन स्फुरणासमवात् । तत्तत्स्तुत्यदेवताया एव प्रत्यक्षमर्थाववाधे तु न किञ्चिद्विरुध्यत । किञ्च द्वाहशस्य तृतीय मन्त्राणा करणार्थत्वात्तन्मन्त्रान्तेन क्सादिसन्निपात स्यात्सवस्य वचनाधत्वात् ' इत्यादिकरण करणमन्त्रेषु मन्त्रान्तत क्सादिसन्निपात सिद्धान्तिम् । मन्त्राधस्मरणस्य प्रयाक्तगतस्यानुष्ठानहनुत्वं च आदौ मन्त्राधारण ततोऽनुष्ठयाधस्मरण तथाऽनुष्ठानमिति क्रम स्यात् । तत्रानुष्ठयाधस्मरणत व्यवहित-तत्वात्कथ मन्त्रान्तत क्सादिसन्निपातो पटम् । मन्त्रवाध्यकवताया एव मन्त्रत ज्ञान्त्वबो-धाभ्युपगमे तु न कश्चिद्विरोध । न चैव सति करणमन्त्राणामष्टादन्वार्पित, कथतागत आध्वोधस्य मन्त्रजन्यस्यानुष्ठानहनुत्वाभावाति विच्यम् । कथतागत शास्त्रवाधमात्राथैव हृत्वाधत्वसमवात्त जपानुमन्त्रणादिमन्त्रेषु कसमसवतानां मरायिषु तथैवाभ्युपगतत्वात् । न च श्रोतृकवतागतशास्त्रवाधस्य कथ रष्टत्वम् कथतातासप्रत्यक्षत्वाति विच्यम् । तर्हि लाकऽपि वा-क्यस्य परप्रत्यायकतया रष्ट्यानुपपत्ति, परपुष्टरप्रत्यक्षत्वात् । अनुमानातिना लाक परस्मिन् शास्त्र-

यथा तदा प्रमाणं यथा यथापि तु त्वयम् एवतास्त्वो प्रनाशितिक्रान्तस्य तद्युपपत्तौ । त्वाना परिपूत
 मस्यायाह । यथा इति । यथा । त्ववाना परिपूतम् । अथा यथा धर्म्यमे प्रतिपाद्याह कस्मिंश्यामीति ।
 एवमेव त्वं यद्युत्पद्य पतिपात्र्य यद्विद्वान्ति । आत्मना हि सायै' असाक्षिणु गावाभवक-
 मस्यमस्याह । तस्मि परस्तात् । यिष्णुयुक्त पश्चात् । ताभ्यामव प्रतिपाद्यायाक्रामति', अस्मि
 स्मार्तामीमं तं ह्युत्तं त्वंभ्य एव प्रतिपात्र्य यज्जन यजते', यथाह । मन्त्रश्च मध्य
 मन्त्र्याम त्वभ्य प्रजापतय तत्त रात्रामिति । मन्त्र वै मन्त्रा । मन्त्रेण एव मन्त्र्य प्रजापतय
 ज्ञानप्राप्त्यात्र मय यज्ञाति । न त्वयताभ्य आयश्च्यस । वर्सायान्भवति' इत्यादिवाक्यशेषा
 तद्वयानुत्पत्तौ । इत्यास्तु विद्येय । लाय वाक्यस्वतन्त्रस्य पयोक्तृत्वपुण्या रीतिवावृत्तान् चार्थ
 वाक्यस्वतन्त्रायागा प्रयाक्तुरथज्ञान तान्तर्रीयकमास्त । न तु त्वयथाकृततात्पर्यात्पर्याप्तम्, 'परप्रया
 र्त्तन्त्रपेय वाक्यप्रयागात् । मन्त्राणा त्वपौरुषयत्वेन नित्यमित्युक्तया त्वयथाकृत् प्रज्ञान नावश्य कम् ।
 तदा चात्र पश्चात्पि मन्त्रप्रयागा न विद्येयते । न हि वस्तुरथज्ञानमपि यानुवाक्याथ-
 यात् प्रयात्तकम् । तद्यु पश्चपुत्रपुत्रशुक्रचारि फाणुकीरितकार्त्तन्त्रास्मात्त्रिष्वितगतपयभ्या त्वय प-
 सता शास्त्रवा प्रवृत्तान् । यथैव प्रवृत्तान्य इत्यत्र मन्त्रात्त पथगा । सचा-
 र्त्तमाभिसुख्याक्य ज्ञापनम् । ज्ञान भान्ति ज्ञापन प्रयाक्ति । तन्त्रार्थभिसुखीभूतत्वात्त
 निप्र यद्व्यतन्यतज्ञान तत्तनुत्तुल्य प्रयाक्तृगतक्यापागा वाक्यार्थ । एषात्रिप्रयाधध सवाभ्यस्य
 तीक्ष्णतया भानुणा प्रयाक्तुध सवात्प्रमात्तात्पि न सथपा कायकारी । सवाभ्यगत पदान्यतज्ञान-
 मव कायकारि अन्यथा स्वत्पत्तयस्य वैयथ्यात् । एवमत्रापि । न च एतान्वाक्यश्रावणं या त
 वा अवेतितापैरुत्तन्त्रार्थैवतश्चाज्ञानत मन्त्रेण याजयति वाभ्यापयति वा सत्युपकस्य तस्मा
 त्मानि मन्त्र मन्त्र विद्यात् इति विधानान्प्रयाक्तुरथज्ञानसावश्यकमाति गच्छयम् ।
 न एव इतताज्ञान वाक्याप्रज्ञानरूप विषयम् व्युत्पन्नस्य मन्त्राक्षरणात्तव तास्मिन्न कपिच्छन्वा-
 विषय तत्समभवात् । कित्स्य मन्त्रस्याप्रिष्टेयसा इन्द्रो त्वतत्येव न्यत्पश्चात्त्युत्पश्चात्साधारण्यत
 स्वतापरिष्ठातामात्रमापच्यन्ताज्ञानतवद्विर्वात्यसम् । तन्त्र कात्यायनातिप्रणीतस्वानुक्रमणिकादिपन्थता
 मन्त्राप्रज्ञानभावताप सुत्तमस्य । प्रयाक्तुसेन्त्रार्थज्ञानस्यावश्यकत्वं केवताज्ञानविधेयैर्यात्पि
 न प्रयाक्तुस्नवावश्यकामोक्ष प्रतीम् । अत एव श्लेषतीथमात्तस्य वटारूपतीतमात्रस्य च मन्त्रविषय
 मगच्छत । न हि तस्य मन्त्रार्थज्ञान कथमाप स्वमान्यत । अस्य मन्त्रस्येय त्वत यतावन्मात्र तु
 य रचित्वाप प्राहयितु शक्यत । प्राहयन्ति च शास्त्रा । यथा अगायस्या विधासिन्त्र कर्त्तप गायत्री
 च्छन्त सविता वरता इत्याह । अत एव च स्वार्त्तापसहरणाय प्रश्नपु कल्पसत्रपु फापि गन्धाथ

1. प्रयागायाग—क, घ

स्मरणमङ्गतया नापनिषद्धम् । न च तेषु ऋषिचरित्तदाज्ञानस्याप्यनुपशब्दात्कृष्व न स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्त । न हि कर्मकाले पातस्य चमत्त्यागिज्ञाने तत्र विवक्षितम् । शस्त्रायास्त्वृशु स्वातन्त्र्यत्त शस्यमानामु मन्वन्तस्य । किन्तु अहमन् यान्तिप्रत्यापयित्पुरुषपयाग्यतायिप्रायश्चित्तम् । किंच सप्तकण्ठ चतुर्थस्य तृतीयः 'यस्यै त्वसायै हविरोहीत आत्ता भ्यायत्रपटकरित्यन्' इति वाच्यमुक्ताइत्ये होमहासपराणमन्त्राथयान्पत्त्यायतववतारूपभ्याजमत्र विवक्षितमिति पवपश्रित्वा आस्यमैन्द्रमित्यादौ तयताप्रतिपादकस्य अग्न्याग्निशब्दस्य भवणान् तस्य च प्रथमापरस्थितस्य त्याग प्रमाणाभावात्कृत्य कार्यासम्भवं सन्त्यसार्थं कार्याविज्ञानात् इह च शब्दं व्यातसम्भवात्त्यागशब्दस्यैव भ्याजमिति सिद्धान्तितम् । तद्व्यायत मन्त्रं सन्त्य विश्वामित्यत्रापि त्वताश त्भ्याजस्यैव श्रिवक्षितत्वात्सन्त्यजन्ययाक्यायज्ञानरूप तदिति दूरापास्तम् । न च मन्त्रजन्यशास्त्राधस्य त्वसागतस्यानुष्ठेयक्रियानुपयोगात्करणसन्त्यव्यवहारोक्तम्, 'इति शास्त्रामाच्छित्तनि' इत्यागश्रितिकरणा वगतकरणत्वविरोधे 'चतुर्भिर्भ्रमावत्त इत्यादौ तृतीयाधिरा रक्षति वाच्यम् । पयाक्त्तुरथज्ञानाभ्युपगतमपि तुल्यत्वात् । इति त्वा इति मन्त्रा हि साक्षात् 'शास्य । छत्तसि इत्ययाद्वरण शास्त्राच्छब्दप्रकाशक । तत्र भ्याहारश्च इति शास्त्रामाच्छित्तनि इति विनियोजकवाक्यत्वम् । एव चादौ विनियोजकवाक्यत एव शास्त्रान्छब्देऽवगतं पुनस्सन्त्यतस्त्वस्मरणस्याष्टाधत्वसंबन्धस्यस्यम् । एव च मन्त्रजन्यार्थस्मरणस्य अनुष्ठेयक्रियास्वरूपनिष्पत्त्यायनुपयोगात्कथं तद्वारा मन्त्राणां करणत्वसम्भवं । तस्मात्तद्विशेषविशेषकत्वेन शब्दनाशुत्पत्तौ मन्त्राणां सा रत्तया तृतीयाध्व्याद्वरविराध् नपपाश । अन्यथा रथप्रापण 'मादेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरामि इत्यादौ तृतीयाया का गीम । 'व्यस्तु वा एतन्नास्य यत्तज्जुष्णं क्रियते । इमामगुणान्शान्तामुत्तस्यत्यधिववति यजुःकृत्यै यत्तस्य समस्तुषै । समस्त्या एव समारा कतेव्य यजु यत्तस्य समस्तुषै' इत्यादिवाक्यशेषा अत्यत्रानुक्ता । न च मन्त्रजन्यशास्त्राधस्य प्रयाक्त्तरात्त्वासावः ऋषापकाराभावाद्दोषोक्त इति वाच्यम् । न इहे शास्त्राधस्य ऋषाधत्वमपि पयोजकम्, शास्त्राधसामान्य तस्य त्यागप्राप्त । किन्तु प्राकृतस्य वैकृताधामिधा नशक्यभावस्तत्र र्थाजम् । तथा च 'अस्य वा जुष्ट पाशासि' इति प्राकृतस्याग्निवत्यर्वाहिपाक्षणसन्त्रस्य अग्निं प्रति र्वाहिपाक्षणज्ञापन समर्थस्य सौथेष्टौ सूर्यवत्यर्वाहप्राक्षणाभिधानेऽशक्या अग्निपत्तस्य स्थाने सथपत्तं प्रतीयम् । 'न माता वधत न पिता । तस्मान्च नोहृत्' इत्यागृहकृतानस्यैव लिङ्गं भवति । अनुमन्त्रणाविमन्त्रा अपि तन्मृत्यव्यवसाया एव शान्तवोधजनका । तस्य प्रयाक्त्तम् । 'पश्चिमा गा अनुमन्त्रयत- अभिसवाय मन्त्रं जपति' 'स्वयमभिमन्त्रयत- अभिमृष्टय मन्त्रं जपति अभिमृष्टयनाभिसवाय वा जपति' इति कल्पशास्त्रकृतम् । मन्त्रमुच्चारयन्मन्त्राधत्वेन

। प्रयोगासाधनतुल्यतुला

। ॥ इति लक्षणस्य पामाणिकत्वेऽपि सम्मरीक्ष्यते तत्र याथाविधया ।
। ॥ इति मन्त्राद्यन्वयप्रकारश्चैव विवक्षितम् । तत्र विनियोग-
यत्नपुत्रासाधनस्य । तत्र एव मन्त्राणां प्रमाणतया 'समानकालकत्वबोधकस्य
'कारणस्य' इति अनुसंधानम् । इति गाहपत्यमुपनिषते' इत्यस्य च इति मन्त्रेण गार्हपत्य-
मुपत्य तद्गणानुपत्यापयतीत्यर्थः । तथाहृतारिनरूपस्थं क मन्त्रास सुप्र साधयित्वाति' इत्या-
दित्याद्यशेषाः । तत्राप्यस्तिस्तु बोध स्यात् इत्यत्र च एवन्तादृशि आपनमुच्यते ।
रम्भुतस्तु समीप प्राणायामस्थानमुपनिषत्तरथ । मन्त्रेण गाहपत्यमुपत्य तिष्ठतीत्यर्थः । अतस्त्वपि
गन्तव्यज्ञानं प्रयाक्तुर्विवाञ्छितम् । तथा च फर्मकाले कल्पस्यादिता विनियोगमात्रं जानातस्य अथ
ज्ञानशून्यस्यापि मन्त्रप्रयोगः सिद्धः । मन्त्राद्यज्ञानपूर्वकमनुष्ठाने त्वभ्युक्तम् । या एव इत्सकल
मन्त्रेण इति खण्डान् । 'स्थाणुरस्य भारद्वाजः किलामूर्ध्वीत्य वेदं न विनातति या एवम्
इत्यादिनाम्ना तु तद्विहितान्यायत ज्ञानप्रणामार्थेति निरुक्ते यास्काचार्यैः स्पष्टगताभिहितम् । एतत्
मन्त्राद्यज्ञानं तपन्तश्चतैसाध्यापयन्निज । स्वर्गं लोकांश्चाप्नोति नरकं तु विषयय' इत्याद्यपि
या एवम् ॥

इति प्रथमा याये द्वितीयः पाठः ॥

तृतीयः पादः ॥

निर्माण्य निर्गमसिन्धुन्निषिद्धि र्न्यायाभिधानमन्थानै ।

रमरुधासुखरुत भूया मुनय नमाऽस्तु जैमित्तय ॥

प्रमाणार्थायऽस्मिन्प्रथमपाद साक्षात्सप्तप्रमाणत्वात्वागौ विशिष्टभागस्य प्रामाण्य विचाय द्वितीयपाद तद्वैकल्यभूतयार्थत्वात्सन्ध्रभागया प्रामाण्य विशिष्ट विचारितम् । इत्यादी वैकल्य कस्मृतिपुराणेतिहासकल्पसूत्राचारादिप्रामाण्य विचारयत् । यद्यपि नाम त्रयभागस्यापि वैकल्यत्वात् तद्विचारानन्तरमथ स्मृत्यादिविचारो युक्त तथापि नामत्रयभागस्यास्पृत्वान्मन्थाथवाक्यमूलकस्मृति पुराणवच्चसा बहुलत्वात्प्रामाण्यविचारान्प्राञ्छन्त्राथवाक्यमूलकस्मृत्यादिविचार एव । तदुपजात्यक-
त्वात्तुभ्यत् । नाम त्रयभागस्तु न स्मृत्यादिमूलमिति वैषम्यम् ।

तत्राष्टकादिस्मृति प्रमाण न वति मणय पृथपक्षयति—

धर्मस्य शब्दमूलत्वाद्वाक्यमनपेक्ष्य स्यात् ॥ १ ॥

स्मृतिवाक्यजात वसप्रमाणतया अनारगणीय स्यात् । कुत । धर्मस्य शब्दमूलत्वाम धर्मस्य वैकल्यप्रमाणकत्वात् स्मृतिवाक्यानां च पौरुषयत्वात् । ननु तथा वैकल्यकतया धर्म प्रामा-
१ स्मान्प्रामाण्या एवमस्तु, तथाह — अशब्दमिति । स्मृतिवाक्यजात मूलभूतवैकल्यवाक्यरहितम् ।
। उक्तम् । अतः वैकल्यकतयापि न तथा प्रामाण्यसम्भव मन्मूलभूतवैकल्यवाक्यानां भा-
षणान्त्यप्रत्यक्षागाचरन्वान् भाषणप्रत्यक्षस्य च अपेक्ष्यमानेषु मन्त्रप्रसरात्, पञ्चमानत्वं च स्मृतिप-
णयनवैयर्थ्यात् । स्मृतयस्तु न तद्विद्म मक्षितुमर्हन्ति तासां व्युत्पत्तिनाभावाभावात् । स्मृतय प्रमाणमित्यवधिप्रागमाऽपि कृतकञ्चन विस्मयणीय । नित्यस्तु तापलभ्यत् । उपमान त्वत्त्वं इन्द्रासदृशं चार्थे न प्रसक्तुर्माष्ट । अथापत्तिर्गपि स्मृतेणा मन्थार्थानां समवयवप्रमादकतया अप्रामा-
ण्यस्याप्युपपन्न अन्यथानुपपत्त्यभावात् समवयवप्रसरा । अतः पञ्चप्रमाणगाचरन्त्वमेव स्मृतीनां धर्म प्रामाण्यस्य ॥

इति प्राप्त सिद्धान्तयति—

। तदुपजात्यकत्वात् क

अधि - १ कर्तृसामान्यात्प्रमाणमनुमान स्यात् ॥ २ ॥

अपि अति पूर्वपक्षत्यागुत्तौ । भुतिमूलकतया स्मृति प्रमाण स्यात् यत स्मृतिमूलभूत-
श्रुतायनुमापक लिङ्गमास्ति स्मृतिरेव । ननु सभवेदमपमात्सूलकत्वात्स्मृति कथ तयाविधश्रुत्यनुमा-
पकता तथाह—कर्तृसामान्यादिति । अन्वयव प्रपा अस्ति ' स्थलयाक परिगृह्णति इत्यादि-
मन्वा प्रवातात्मकास्मवाविपत्यक्षवेदमूलकस्मृतिविहितकमसु अस्मवाशनुपत्तववकमूलकस्मृतिविहित-
कमसु च सत्कृणा सकल्यैकशिष्टाता यवमूलकतया तदपरिगृहीतस्मृतिविहितत्वस्य समानत्वा-
वित्यथ । न हि वकमूलकतया सकल्यैकशिष्टपरिग्रहण स्मृत भ्रान्त्यादिमूलकतया वकमूलकत्वाभा-
व घटत । तथा च अष्टकानि कम ववमूलक श्रुतिसमृति , ववमूलकतया वैकिकान्वपरिगृहीतस्मृ-
तिविहितत्वान् अस्मवाविपत्यक्षववमूलकस्मृतिविहितपपात्त्वान् इति पर्याया वाच्य । एवाभातहा-
सपुराणाश्रयुताहायस । इति स्मृत्याधिकरणम् ॥

जौदुस्वरी स्मृदाज्ञायत इति प्रत्यक्षभतिविरुद्धा जौदुस्वरी तथा वष्टयित्तया इति
स्मृति प्रमाणमप्रमाण वेति सशय । प्रत्यक्षभतिविरुद्धापि स्मृति प्रमाणम् एवाधिकरणन्यायन
= ज्ञानभावत्या अनुमितववमूलकत्वात् । न ह्यनुमितेत्यवानुमिता भतिदृशला प्रत्यक्षत्यव
। इतरणम् । प्रत्यक्षा पथला । याप्रितायाप्रिताधिकत्वमव हि मष रीजम् । न च
हान्यतरत्र तत्सभव , उभयारापि प्रत्यक्षानुमितया श्रुतिव्याधिषात् । तथा च पाठशिप्र-
हणापहणवद्वीहियवयव विकल्प इति प्राप्त, सिद्धान्तयात्

विरोधे त्वनपेक्ष स्यादस्ति ह्यनुमानम् ॥ ३ ॥

तुरष्टकादिस्मृतिवैपस्ये । प्रत्यक्षभुतिविराध सति अतपत्र मूलप्रमाणानपक्ष भुतिवाक्य-
मव प्रमाण स्यात् न तु स्मृतिवाक्यम् , तस्य मूलव्यपक्षत्वात् तथाविश्रुत्तौ च प्रमाणाभावात् ।
ननु स्मृत्या भुतिरनुमीयताम् तथाह अस्मिन् अनुमानमिति । अस्मिन् हि प्रत्यक्षविराध
अनुमानमुवति । अस्मि चात्र प्रत्यक्षभुतिविराध । तथा च वक्त्रावैष्यपप्रत्यक्षणत्र जेत्यानुमानस्य
स्पष्टतभुतिप्रत्यक्षण सववष्टनभुत्यनुमानस्य शोधिततथा सववष्टनभुतरगतकुमुमायमानत्वान्स्पष्टत-
सववष्टनयारगभित्तिचिआयिसो विकल्प । ग्रहणादिशिषय तु तच्छास्त्रया प्रत्यक्षन्वात्तिकल्पा युक्त ॥

इतोऽपि सववष्टनभुतिप्रमाणमित्याह

हेतुदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

त्याभाशित्ना हतुना सववष्टनस्मृत प्रयुक्तिमसमजावेत्यथ । सववष्टनस्य महत्तैष वाससा साध्यत्वात्तद्गणलाभन सववष्टनस्मृतिं प्रवृत्ता स्यात् । अता त्याभाशिसूत्रिका एवजार्तीयका स्मृति रप्रमाणम् । चकाराऽभ्युष्यथ । प्रत्यक्षभ्रुतिविग्राह्यमिति स्मृत्यनुमानस्यानुन्मय पर्वसूत्रेण वर्णित परि- शपाश्व यथाचित त्याभाशिसूत्रकत्वकल्पनस्य सिद्धे ॥

अत एव वाग्भरणान्तरपरमस्तु । तथा हि—तान्ति ज्यामिष्टाम वैसजनाभ्या हासा वैसजनानि जुहामि' इति । तस्य अभ्यर्च्यु यजमानाऽन्वारभत यजमान पक्षा पक्षीमिगर पुत्रघ्रा- ३ स्मृतस्मचप्रामा तराऽहमन वाससा सपच्छन्ना भवन्ति इति विहितं वास प्रकृत्य स्मरन्ति ष्याग्भरणम् । वैसजनीय वासाऽभ्ययुगुहामि हास । तत्रिक वैशिकपरिगृहीतत्वाप- त्यक्षभ्रुतिविग्राधाभावात् प्रमाणम् । न च सववष्टनास्मृतिविग्राहाभाशिसूत्रकल्पनसभव । तस्य हि प्रत्यक्षविग्राधाभावात् कल्पनम् । न चात्र तद्विग्राहाऽस्ति यत् तथा कल्पयत् । सभाशनासात्रेण च त्याभाशिसूत्रकत्वकल्पनाया ज्ञानविषयस्मृतिमात्रस्य प्रामाण्याच्छ्रुतापत्ति । अत एवजार्तीयक स्मरण प्रमाणम् । इति प्राप्ते सिद्धान्तयति—

हेतुदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

चोऽप्यर्थ । प्रत्यक्षभ्रुतिविरुद्धा स्मृतिरप्रमाणसिद्ध्युक्तम् । एषा स्मृतिस्तत्रविरुद्धापि न प्रमाणम् । कुत । हतुगणनात् । तत्रोऽप । प्रकीर्णकतया पश्यमानत्वेन वैसजनस्मृतत्याभाशि- मूत्रकत्वकल्पनसमयेऽपि सन्वात्तरेपणात्ताष्टकाशिसहपाठतया ज्ञानाशिसमृतीना न त्याभाशिसूत्रक- त्वावकाश । ततश्च वस्त्रलाटुपेन फलचित्रभ्ययुगा पवतितय स्मृतिरप्रमाणम् । तस्य प्रत्यक्षभ्रुतिवि- रुद्ध त्याभाशिसूत्रकसपि स्मरणप्रमाणसिद्धि माप्यानुयार्या पन्था ॥

तत्र प्रत्यक्षभ्रुतिविरुद्ध स्मरणप्रमाणसिद्धि पयसाधिकरणमनुपपन्नम् । तथा हि— औष्ण्यशैत्यया स्वरूपेण परस्परविरोधात्तत्रावौष्ण्यप्रयक्षण शैत्यानुमानवाया युज्यत । स्पष्टानश्रुतिप्रत्यक्षण तु सववष्टनभृत्यनुमानस्य शाया न समर्थमि, तथा श्रुत्या स्वरूपेण विरोधाभावात् । अथवा विरोधस्तु सववष्टनभृत्यनुमानात्तरकालिकस्फूर्तिका न तदनुमान- प्रवृत्ति बाधितु शक्यत विरोधस्य तदानीमलन्प्राप्तकत्वात् । पश्यत तु तदनुमान पत्यक्षानुमितश्रु- त्यारुभयारपि श्रुतिनाविशेषान्मन्त्राद्यधत्ता विरोधा युगपद्वय तदनुष्ठानद्वय वापि स्पष्टानसर्वव- ष्टनयायुगापत्कतुमशक्यत्वात् । कस्मिंश्चित्पयाग स्पष्टान प्रयागान्तर सववष्टनमित्यव कालभवन

अथ अराप्रवृत्तिमनधीताना च शास्त्रानामानन्द्यादिशक्या ययतस्य च कथयति फाटकधमि —
 ' अरद्वाजा ह शिभिर्गायुर्भिर्भ्रमचयमुवास । त + ह जीण + स्वविर + शयानामन्द उपप्रवृत्त्यावाच
 अरद्वाज यत्त घनुधमायुवगा किमनेन कुर्या इति । अरद्वाचयमवेत्तन चरयामिति हवाच । त + ह
 श्रीनिगिरिन्पात्तविप्रानानिद्व कथयाचकार । तथा + वैकैकस्मान्गुष्टमाकत । स हावाच । अरद्वाजत्या-
 मन्त्य । अथा वा एते । अनन्ता वै अथा । एतद्वा एतेऽस्मिन्निगिरागुर्भरन्त्यवाच । अथ स उमरक
 ननुक्तस्य " इति । अन्वयाचथा अधीतवानसि । अतनक्तम अतधीतम् । स्पष्टमन्यत । तथा
 च मन्वाद्योऽष्टवृत्तमूलकत्वसम्भवावधामसि प्रासाण्यम् । यद्यपि अथा अपमाणमित्यभ्युपगच्छति
 शाक्यादिभिस्तद्वन्धाता वदमूलकतया प्रासाण्यानर्त्तकारान् कथं वदमूलकत्वमाशङ्कन् तद्विराकर-
 णाय वा किमधिसधिकरणपट्टमि । तथापि न शाक्यादिप्रन्धातय जङ्गा । किंतु वैदिकानामध
 मन्थ कथाष्विनमन्धानामष्टकादिस्मृतिवचनमपि वदमूलकतया प्रासाण्यशङ्कया तत्परिग्रह प्रस-
 ङ्यतति तामिसा शङ्को मन्थविषयन्यायत निराकरति — विरोधे त्वनपथ स्यादसति अनुमानम् ।
 प्रमाणमित्यनुवमत । तुशब्दं जङ्गलयाद्युतौ । शाक्यादिप्रन्धाता वैदिकादिपरिग्रहीतपत्यभ्रभुति-
 विरोधे साते मूलान्तरानपथ श्रुतिवाक्यजातस्य प्रमाणं न तु तद्विरुद्धशाक्यादिप्रन्धजातम्
 पौरुषयन्वात् । न च श्रुतिमूलकतया प्रासाण्यम् मूलश्रुतौ प्रमाणाभावात् । ननु स्मृत्यैव श्रुति-
 रनुर्मायसाम तत्राह—असति अनुमानमिति । असति हि प्रत्यभ्रभुतिविरोधे मूलभुत्यनुमानमुक्त-
 मुत्सहेत । अथ भाव —वदेषु इद्विस्रमन्थमन्वाद्यस्मृताता तथापि प्रवैदिकत्वपरिग्रहात्प्रन्धानुपपन्त्या
 मूलश्रुतिकल्पकत्व युज्यते । शाक्यादिप्रन्धेषु त्विदं विपरीतम् वैदिकपरिग्रहाभावात् वदविद्वेषि-
 परिग्रहात् । न च वैदिकपरिग्रहाभावात्पि अहिंसादिकानिपयवैदिकाधगन्धवासित्वन हतुता मूल-
 भुत्यनुमान स्यादिति वाच्यम् । वदविद्वेषजनपरिग्रहणं वदमूलकत्वस्यातिरकस्य निश्चिततया ह्यन्त-
 रणापि मूलभुत्यनुमानापयुक्त । सारययागादिशास्त्रेषु वैदिकपरिग्रहा यदशङ्क्युपासनादिषिषय तदश
 प्रासाण्यमिष्टम् । यदश तु प्रपञ्चमन्यत्वमित्यात्वैताद्वैतान्निविषय विहितस्य । अस्माकामित्वादि-
 विचारविषय च प्रत्यभ्रभुतिविरोधोऽस्ति तदशङ्क्युपासण्यभव । पाञ्चरात्रागमसामानां तु वैदिक
 विरुद्धवासागमपञ्चुरत्वात्सथैवाप्रासाण्यम् । ' अरद्वाजा ह शिभिः इत्यादि सावित्राधयात् ।
 तत्रानन्तपदभक्तविशमिद्राङ्गयमित्यादिशाखापरिमाणस्यातिविस्तृतत्वपरमित्यथा । अत एव अत-
 क्तु प्रकृत्यं सवान्धवानधीत्य इति छान्दोग्यश्रुतिं सगच्छत । यद्यपि शाक्यादिप्रन्धनेषु
 पाञ्चरात्रागमेषु च कश्चिद्विद्वन्ब्राह्मणतसवाहिंसादिकमुपासनादिकं चापनिशु तत्रागमपञ्चार-
 सिद्धयथैवसापनिबद्धमिति तदनुष्ठानं वैदिकानां न तन्मूलकतया किंतु वदमूलकतयैवति । तदथ

1 । प्रन्धाविषय क, ग 2 । अस्माकामित्वात्सति प्राञ्च क, ग

तथा तत्र साक्षात्पारम्पर्याभावाद्बुद्धिपचनपरिग्रहाच्च न बहुमूलकतया प्रामा-
 ण्यमिति । प्रामाण्यमित्याह हेतुदशनाम् । अस्मत्समुपशान्तव्यथ । शाक्याग्निसिद्धि-
 रमानपाशात् सत्राण हतुगिरय पापणापन्यस्यन्त मष्टका पितृभैवत्या इत्यय पसृतो जन ।
 अस्यापत्य उच्ये मृता इ किमाशयति । यत्र मुष्मिहान्येन बहुमन्यस्य गच्छति । दृशा-
 रयत्त भ्रातृ त तपन्यगत भवत् । तिरुतस्य पशयज्ञ स्वर्गप्राप्तियत्रीष्यते । स्वपिता यजमानेन
 कि न तन त हन्यत । तीव्रस्याधरण म्हा वेहस्याधरण कुत । यत्रि तस्यापि कार्य म्याप्तस्यापि
 हारात । मत्तमाण्य शुचि भयदुर्हि आलुनत कथम् । गठय पयश्चेत्पीयत मामै
 क्रमपरा वत इत्यापना । न च मन्वाष्य स्वपतिपाण सर्वस हनूनुपन्यस्यन्ति । न चैत
 हतुत्कतयैव शाक्याग्निसन्धाना प्रामाण्य कि न स्यागिति वाच्यम् । तर्कयहेतूनामसदनुत्प-
 तात्पारक वात् । असाऽपि शाक्याग्निसन्धानाप्रामाण्यमिति स्थितम् । इति विरोधाधिकरणम् ॥

पय उभयतावराय स्मर्ताना स्वरूपेणैव अप्रामाण्य भाष्यकारमत, वातिककारमतं त्वत्तनु
 प्रातल उणमप्रामाण्यमिति स्थितम् । सप्रति स विराध कास्मि नास्तीमि विचायते । इव स्मरन्ति
 २ । शाक्यावचा । उतजस्मणाग्निसिद्धिर्मे आचान्तन कमे कतन्त्यम्' इति । तथा च कसम
 ३ । अस्मिन् । अयुऽपि निमित्त सन्त्याचमन प्राप्यते । तथा यज्ञापशीतिना कतन्त्यम् इति
 स्मरन्ति । तथा च कसम य यज्ञापशीतस्य स्रसतकृत्वात्तौ पुनर्धोरण प्राप्यत । तथा वक्षि-
 णारारण कतन्त्यम् इति स्मरन्ति । वक्षिणत हस्तनाचरतीति वक्षिणाचार । कर्षुविशेषण-
 म्यात्त लाहिताणीपात्रिन्द्रिय । तथा च कर्मणि सव्यहस्ता निवतेत । तत्रवजातीयकानि स्मर-
 णानि हि प्रत्यक्ष प्रत्या विरुध्यन्ते । तथा विरुध्यन्त इति सशय सिद्धान्तमुपाक्षिप्य निराकुर्वन्पूर्व-
 पत्ता प्रत्यवातेष्टत

शिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति चेन्न शास्त्रपरिमाणत्वात् ॥ ५ ॥

अहितकृतवन्न अतिस्मन्या स्वरूपेण विराय । किन्तु तर्कानुष्ठानयोग्यतरणान्यतरण
 वा सात्व तयावराय । कसम य च स्माताचमनाणनुष्ठान मति न कस्यचित्कृतौतपत्यायस्य
 अन्वा शनातिक्रम्य या साऽस्ति । तथा शास्त्र न अतिविरोध । तथा च शिष्टस्य अतिविहितस्य अक्रोप
 स्मातपत्यायेरनुप्रायमातेरवाय सात श्रुत्या अविरुद्ध भवत्याचमनादिस्मरणम् । अविरोधाच्च तन्प्रसा-
 णामति सिद्धान्ता मन्यत च न तस्य । कुत । शास्त्रपरिमाणत्वात् । परिमीयत अवरास्यस्य इति
 परिमाणम् । कसमण न्युत् । मुख्यगतत्वात्कित्यथ । स्माताचमनादिविरुद्धाना कसकात्परिमाणा-

। अत्र युक्तं भाष्येण तत्र विमलं पठ्यते ।

नामिति शेष । तत्र क्रमस्वात्म्यं यत्र कृत्या वधि कृत्यात् इत्यादिभित्तिगम्य इति निर्दिष्टात् ।
 वया नाम शयानयन्सज्जान्वाणाकर्त्तृविधाशेषा क्रमसुष्टिदिष्टाप । यद्विस्तु समाजतन्मननात्तन्नादि-
 मस्कारविधौ परिष्कृता भूमि । कालस्त्वु विधिषु प्रदानमनिकषलक्षण प्रयोगप्राशुभाषलक्षण
 पूषाहाविल्लक्षणम् । तत्र प्रयाहाविकाल पूषाहा वै तत्रानाम्' इत्यादिभित्तिगम्य इति निर्दिष्टात् ।
 इतरौ तु प्रयागविधिना सवाङ्गमहितप्रयागानुष्ठापकत्वं एकस्मिन्क्षणसमवात्साह्वित्यतिवाहाथमा-
 क्षिप्रत्वात्प्रयागविधिगम्यौ । परिमाण नाम प्रयाग्यपवार्थयन्तारूप तत्पदार्थविधिसघातावगतम् ।
 तत्र किं कश्चित्पदार्थो विस्मृत किं वा सवसनुष्ठितमिति सशयतिराकरणाय प्रयागविधिरपेक्षमाण
 स्वीकरामि । अतस्तत्रापि प्रयोगविधिगम्यम् । तत्र यत्र वत्तवशनुष्ठानमभ्य स्मार्तं क्रुतादितिमित्तमा-
 चमनमनुष्ठियेत तथा क्रम पदान्तमनिकषश्च विरुध्यत, जाचमन्त व्यसधानाम् । तथा अनुष्ठयपदार्था-
 धिक्रयान्छ्रौत पूषाहाविकाल परिमाण च विरुध्यत । एव वत्तवशनुष्ठानमभ्य वैशाखापर्वी
 तच्छ्रुतस्रमन्तमितिमित्तं सति तस्य यथापवकरण क्रियमाण क्रमकालौ विरुध्यत । तथा वक्षि-
 णान्तैव कर्मकरण प्रयागप्राशुभावा विस्तृत इत्येव यथायथसूक्ष्मम् । तथा च भूतिविधाधाजाच
 मन्तमितिस्मृतिरपमाणमिति पूष पञ्च । अत्र भाष्याजै त्वाग्यासौक्याय सूत्रमित्त्रे शिष्या चैवन्त
 प्रथगुपात्तम् । तत्रधशास्त्रम्' इत्यादिभित्ति । चरन्तस्य साफाङ्गत्वेन वाक्यत्वानुपपन्नं सूत्रान्तरत्वा-
 मभ्याम् । अत एव 'विकारजालाप्रति चक्ष पाशुयाम्' इत्यादियत्तारायणसूत्रं चैवन्तनादिभक्तमव
 पठित्वा त्वाप्युभयवत्वात् । एवमपि उच्यते ॥

सिद्धान्तयति—

अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन ॥ ६ ॥

अपि वसि पूषपञ्चम्याश्रुतौ । वराभकारणस्य अनुष्ठानत्रास्य अग्रहणं अशुभेन सति
 शिष्टे प्रयुक्तानि आचमनार्थानि श्रौतकर्मणादिरुद्धत्वेन प्रतीयेरन । शिवाभरीजस्याचमनादिसि 'क्रमा-
 क्षिबा प्रस्थाभाषाम् शिरो ग्राऽप्रत्यथ । तथा हि— क्रमस्तावन्तस्य पदार्थगोचरप्राप्तिस्थिकविधिभिर्न सव-
 ध्यत, अन्तार्कहितत्वात् । किंतु प्रयोगविधिना । स हि सवपदार्थाननुष्ठापयन्क्रमसपञ्चत । प्रयाग
 विधिभ्रान्तपत्तिविद्युत्पत्तिनान्विनियुक्ताश्च पदार्थाननुष्ठापयत तेषु सर्वेषु प्राप्त्यात्मानं लभत इति
 निर्दिष्टात् । ततश्च श्रौतेषु स्मार्तेषु च पदार्थेषु सर्वेषु प्रष्टव्येषु प्रयागविधिं प्रवर्तते । तस्मिन्
 पद्यते तत्रपश्चित् क्रम पवतमानो न तै पदार्थैर्विरुध्यत । न च प्रयागविधिं श्रौतसकलपदार्थप्रा-
 प्त्यैव लब्धात्मका न जपन्यपमाणकस्मान्तपदार्थप्राप्तिसपञ्चत इति शाक्यम् । समाख्याद्विबुधलप्र-

1 क्रमशः समाधान- स्व, प

साधकानामभ्याधीनशास्त्रान्तरविहितयाधककल्पप्राप्त्युत्तरमपि प्रयोगविधिप्रवृत्ते शास्त्रान्तराद्य-
धिकरणवार्तिकानिपुण्यवस्थापरिग्रहसाधनत्वात् । एव च स्मात्पथाधप्राप्तिसमिपि प्रयोगविधिरपभ्रम
इत्यभ्युपगम । तथा प्रयोगवाद्युभावस्वरूपस्य प्रधानमनिकल्पस्वरूपस्य च कालस्य प्रयोगविधिलभ्यत्वा
दधिकपतिपन्नप्रयोगाङ्गत्वम् । पृथक्पृथक्कालस्य चाकाङ्क्षावशात्प्रयोगविधितैश्चान्वयो न तु तत्तत्प
थाधविधिभिर्भिरिति तस्यापि प्रयोगाङ्गत्वमित्येकाकण्टिकीयाणाधिकरणे व्यवस्था भवित्यति । ततश्च
विधिप्रस्यापि कालस्य प्रयोगाङ्गत्वात्सकलपथाधप्राप्त्यपभ्रम मिदम् । परिमाणस्यापि प्रयोगविधि-
लभ्यत्वात्सकलपथाधप्राप्त्यपभ्रमसाधकत्वम् । न चैव स्मात्तानामपि पथाधानामनुष्ठानपवाहाण-
सिक्रमापत्ति, तदन्तिक्रमस्यापि कथञ्चित्स्वपान्त्वान् । अन्यथा भिन्नस्वप्नहासाद्यै का गति ।
ततश्च क्रमकालपरिमाणानां भौतस्मात्सकलपथाधप्राप्त्युत्तरकालपट्टिकत्वात् कथं नैर्विराध ? अ-
विरोधाच्च क्रमस्य ये भ्रुतान्तिमित्त आचमनादिस्मरणप्रमाणम् । इति प्रथमखण्डम् ॥

अत्र क्रमात् पथाधगुणस्य पथाधपभ्रया दुर्बलतया पथलै पथाधेदुर्बलक्रमादिसाधेन
शास्त्रान्तरोपसंहारस्य शास्त्रान्तराधिकरणे व्यवस्थापरिग्रहसाधनत्वात्तैव गतावार्तिकमित्यस्वरमाहिराध-
मभ्युपगमस्य प्रकारान्तरणसंशयमुद्गाह्याधिकरणमित्यमुपश्लिष्टसाकर । तथा—भौतानि क्रमकालप-
रिमाणानि प्रबलप्रमाणस्यतया स्मात्तानामपि पथाधपभ्रया पथलानि, स्वरूपेण तु दुर्बलानि पथाधान्पति
गुणभूतत्वात् । स्मात्तान्त्वाचमनादिपथाधो दुर्बलप्रमाणस्यतया भौतक्रमात्पभ्रया दुर्बलत्वोपि पथाध-
स्वात्स्वरूपेण प्रबला । तत्रैव प्रमाणप्रमेयबलादन्तिक्रमसाधकं किं प्रमाणबलं ज्ञायते प्रमेयबलमिति
संशयः । तत्र सिद्धान्तमुपश्लिष्ट्य पथपभ्री पत्यवतिष्ठते—शिष्टाक्रोपोऽविरुद्धमिति चेन्न आत्मपरि-
माणत्वात् । प्रमेयबलस्य ज्ञायत्वाद्दुर्बलप्रमाणस्यस्याप्याचमनादिपथाधस्य स्वरूपतो बलवत्तरस्य
भौतैरपि क्रमादिभिरविरोधात् न युज्यते । ततश्च शिष्टे अन्तिक्रमैः क्रमादिभिः पथाधगुणैः स्मात्ता-
चमनादिपथाधस्य अक्रोपे असात् सति तत्स्मरणभ्रुतिप्रमाणेन अविरुद्धं प्रतीयते । बलवत्तैव हि
विराधभ्रुतिप्रमाणेन चान्न दुर्बलमिति सिद्धान्तो मन्यते च तत्र सत् । आत्मपरिमाणत्वात्
क्रमादीनां भ्रुतिसिद्धत्वात्, भ्रुतेश्च प्रबलप्रमाणत्वात्, प्रमेयबलापभ्रया च प्रमाणबलस्य ज्ञाय-
त्वात् । स्वरूपतो दुर्बलैरपि प्रबलतरप्रमाणभ्रुतिसंगत्यै क्रमादिभिराचमनादि वाध्यम् इति
न तस्मरणप्रमाणम् । तथा हि— प्रमेयबलात्प्रमाणबलं ज्ञायते प्रमेयवगमस्य प्रमाणाधी-
नत्वात् । न चैवसपि प्रमेयबलापभ्रया प्रमाणबलस्य उपस्थित्यत्वात्तथात्तत् तस्य ज्ञायत्वात्-
मिति वाच्यम् । भ्रुतिस्मृतिभ्रण हि प्रमाणं न च भ्रुतिसिद्धत्वात्तत्रगतमपि प्रमेयवगतिहसु,
कित्यवगतसम् । ततश्च प्रमेयवगमात्पृथगव भ्रुतिसिद्धत्वात्प्रमाणावगमात्तद्व्यभाजनं तत्रवगमवशाया-

सद्य तद्गतस्यलाघरासाम् भूतिस्मृतिप्रमाणस्यलाघरत्वं प्रमयस्यलाघरासाम्पूर्वसंवाद्यस्यत्व । तस्यश्चासजात-
 विराधिपथमापस्थितिकेत श्रुतिबलत्त स्मृत्यबलत्त च क्रमादिप्राप्तस्य आचमनादिद्वौषध्य च निर्णान्ते
 सत्याकाङ्क्षाशान्त , पञ्चास्मान्प्रमयस्यलाघरात्कार कर्त्तव्य । तस्मादाचमनादिस्मरणसंप्रमाणमिति पूर्व
 पक्ष । सिद्धान्तयति— अपि वा कारणप्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयन्त । अपि धर्मि पूर्वपक्षव्याप्यसौ ।
 स्मात्प्रमयाचमनादिषाध कारणस्य प्रमाणबलस्य स्मान्प्रमयाचमनाद्यस्यलाघरात्पूर्वम अप्रहणे अनस्यस
 सति तस्य उपायस्त्राभावाम् कसमस्य स्मरामि प्रयुक्तानि आचमनार्थानि जायन्तीयतया प्रतीयन्त ।
 तथा हि— भूतिस्मृतिप्रमाणयान् स्वरूपणाहितकुलसद्विगम , किमु विरुद्धप्रमयपमापकतयैव । तत्रश्च
 प्रथम प्रमाणस्वरूपात्प्राचनऽपि प्रमेयस्वरूपात्प्राचन विना विरा प्रत्यापत्तीत् प्रमयस्यरूपात्प्राचनानन्त
 रसद्य विराधपतिमधान वाच्यम् । तत्र प्रमयस्वरूपाद्यस्यवेत्याया तद्गतस्यलाघरात्तया मेनास-
 जातविरोधिप्रथमापस्थितिकेतया अतिकेत्त स्मृतिप्रमयबलत्त आचमनार्थाना श्रौतक्रमादिभिरव्याप्यस्य
 पत्युत्त मद्वाधकत्वं तन्स्मरणस्य च प्रामाण्य निश्चिन्ते सति तत् एवाकाङ्क्षाशान्तेस्तदुत्तरस्यस्यसाम-
 मपि प्रमाणत्वंसकिञ्चित्करसद्य भवति । न चैवमाचमनादिभिः क्रमादिषाध सुमरत्यन्तसाधापरिचरिभि
 वाच्यम् । तस्याचमनादिनिमित्तापनिपाताभाव सायकाशत्वात् । तस्मान्मत्यपि विराध बलसद्विगम
 शमाशाशुक्रमाचमनादिस्मृतीना प्रामाण्यम् । इति द्वितीय वर्णकम् ॥

तद्विरोधस्यनुपपन्नम् क्रमादीनामाचमनार्थाना च विराधाभावस्य स्फुटमनुपपत्तमुपपादित-
 त्वनाऽपुपस्य विराध पृथपक्षरक्षतनायागाम् । एवमन्यान्यपि नृषणानि भाव्योत्प्रेक्षिते शिष्टाकापा-
 धिकरणद्वयऽस्मिन्नुक्तान्य वार्तिककार सूत्रद्वयमन्यथा व्याचष्ट । तत्राण सूत्र पूर्वोक्तिकरणचाण-
 निराकरणपरगुणसूत्रतया व्याचष्ट्यौ । 'अपि वा कारण इत्यादि द्वितीयसत्र चाधिकरणान्तरप-
 रतथायाजयम् । यथा— विराध त्वन्पक्ष स्यात् इति सूत्रे शाक्यादिप्रन्धाना वेदवाङ्मिराधास-
 प्रामाण्यमुपक्षिप्तम् । तत्राभित्य समा गत—शिष्टाकोपऽविरुद्धमिति चक्ष आस्यपरिमाणत्वात् ।
 शाक्यादिप्रन्धपु य अथा तत्रवादेवैरुभयस तत्राप्रामाण्यमस्तु । शिष्टाकाप शिष्टे वृत्तापदिष्टे न कापय-
 मिति न साधत य तस्मिन्नण तु अहिमासत्यवचनसमवायैराग्य यानाभ्यासादिधमसापके प्रामा-
 ण्यमविरुद्धम् । तत्र वैदिकशिष्टपरिग्रहस्य मुत्यस्य प्रामाण्यद्वत्ता सभवत् सत्यादिस्मृतिवत्प्रामाण्या-
 वश्यभावात् इति चम् , तत्र । कुत । शास्त्रपरिमाणत्वात् । परिमाणानि कर्मणि न्युट । धमप्रति-
 पादकशास्त्राणा परिमितत्वात् । याज्ञवल्क्यादिभिर्हि' र्मस्थानानि परिगणितानि 'पुगणन्यायसी-
 मासाधमेशास्त्राङ्गमिभ्रिता । वदा स्थानानि विद्याना धमस्य च 'चमुत्तश' इत्यादिना । न च तत्रन्तगता
 शाक्यादिप्रन्धा । अतस्तत्र अहिमादिव्यादा अपि ध्वराहाविष्वसेभिमिनेक्षिप्रर्भारघृसादिबहुसंप्रमाण-

तथा नाशतन्वा । ततश्च शाक्यादिग्रन्थेषु निबद्धमायद्विसादिकं न तथा ज्ञातं सन्ननुष्ठितं भयसं भवति, किंतु अथतस्तन्मूलकस्मृत्यादिना वा परिगणितान् प्रमाणान् । न चाद्विसादिविषयं तथा सवादायैव प्रामाण्यं किं न साक्षिकं वाच्यम् । एव सत्यधिगताधिविषयसया शाक्यादिग्रन्थानां सुमरा प्रामाण्यानुपपत्तेः । अत एवगर्नामनसप्रहृवाक्याश्रयतमपि वेदाविरुद्धमनुष्ठितं न भयसं भवति । तथा हुभट्टपादा -- यथैवान्यायविज्ञानाद्वेगाद्वयात्पिब्रकात् । भ्रमणाधिगताद्वापि प्रमेहानं न समसम् । तथासिक्कान्तवदोक्तसयावाठयवहारिणाम् । सवाधिवपि वाक्येषु तयत 'यमहंतुता' इति । एतन्न वदाविरुद्धमपि पाश्चरात्रादिभागेषु धर्मप्रामाण्यं वृत्त एव निरस्तम्, पाश्चरात्रार्थिना परिगणितेषु धर्मप्रधानतन्मन्भावान् । तथा च मन्वादिस्मरणम् 'या यथाया स्मृतया याश्च काश्च कुण्टय । सवास्ता निष्फला पेयं तमानिष्ठा हि सा स्मृता' इत्यादि । यद्वाया यदपु तन्मूलकस्मृत्यादिषु परिगणितान्मन्मन्भूता । तथा च पौराणिका - न्यतश्चा अगमा सर्वे निमूला परिष्कीर्तिता । पाश्चरात्रादिभागानां वदन्मूलकस्मृतिस्ति । न हि स्यतन्वास्तं तन भ्रान्ति-मूला निम्बपण । तथापि योऽस्तन्त्रेषु यथैस्तु न विरुध्यत । साऽऽ प्रमाणमित्युक्तं कषाधिकारि-कारिणाम् । मन्वादि वेदशास्त्रानां रक्षणायोय पापिनाम् । विमोहनाय शास्त्राणि करिण्यावा वृषभज । पाश्चरात्रादयो मारा कुण्डार्थिना हितायहा इत्यादि । तत्र च पाश्चरात्रार्थिना वैदिकान्प्रत्यननु-ष्टापकत्वात्त धर्मे प्रामाण्यमित्यन्यत्र विस्तर । इति विराधाधिकरणेष्टाप ॥

वसन्तोत्सवादिमन्वाचारा प्रमाणसप्रमाणं वति सद्यः । तत्राचाराणां स्मृतिष्वथ वैदि-कपरिग्रहात् प्रामाण्यहर्मो सन्वदपि स्मृतिवन्मन्वानिभिरनिग्रहत्वात्प्रामाण्यम् । यद्वि हि वस-न्तात्सवादिमूलश्रुतयो मन्वादीनां प्रत्यक्षा स्युस्तथा अष्टकादिवयव निवध्यरन । यद्वि तत्रासायप्र-त्यक्षास्तर्हि मन्मन्व प्रमाणाभावात् । आचारश्चैव तत्राज्ञात्वात् इत्यादि सामान्यता निवन्धनं तु भूमि-सवाशाचरप्रामाण्यपरं भविष्यति । किंच भृतिस्मृतिविरुद्धस्याप्यथश्च शिष्टे पूर्वैरिगर्नामनैश्चा-चरणात् तत्राचाराणां प्रामाण्यसंभवः । तथा हि— प्रजापतिरुपसमस्यैस्वा वृद्धिमरम् इति प्रजा-पत स्ववृद्धिगुरासनम् इन्द्रस्याहस्यारासनम् नहुषस्य शर्षावाच्छा, वसिष्ठस्य पुत्रशाकानितस्या-महृत्योपक्रमं पुस्त्रस्य उवर्णीवियोगाद्वात्सहत्यापक्रमं विश्वामित्रस्य षण्णालयाजनम् मीमंसस्या-नाभमिणोऽवस्थिति, तस्य वाजरथश्चापर्षाकस्य क्रतुहरणम् वृत्रराष्ट्रस्यान्धस्य याग, युधिष्ठिर-स्याजुनसायोपरिणयं तस्यैवाचार्यविप्रदानव्यार्थमननभाषणम् अजुनस्य सातुलदुहिगुरुमुभ्रा-परिणयं त्यासस्य गृहीतश्चाचार्यस्य भ्रातृभार्ययारस्त्रिकास्यालिकयादि प्रवयावृत्रराष्ट्रपाण्डुत्वावन्तम्, तस्यैव वास्यां विदुरात्पावन्तम् इदानींतनानामायादिकृत्तप्रमथुरानिवासिजाज्ञानानां सुरापानम्, उनीच्यानां फेस्यश्चत्तरोष्ट्राभयमादन्कयविक्रयं भायानुपनीतमहभाजनम् वाश्रिणान्यानां सातुस-

दुहितृपरिणय आसन्तीत्यभाजनादीनि च एष 'प्रतिपुरुषजानिकुरावस्थितान्यधमाशरणान्य-
नन्तानि । तन्मन्त्रं श्रुतिस्मृतिविरुद्धान्याचरता यस्मिन्नात्मवाशाचारविषयं कथं प्रामाण्यम् । किञ्च सत्वा-
चारानुष्ठानारं शिष्टा शिष्टानुष्ठिताश्च सत्वाचारा इत्यन्यान्याभयात्मवाचारस्वरूपसर्वं कुनिरूपम् ।
तस्मान्न सत्वाचाराणां धर्मप्रामाण्यमिति प्राप्तं सिद्धान्तयति— अपि वा कारणप्रहणे प्रयुक्तानि
प्रतीयेरन् । अपि वेति पूर्वपक्षन्यायुक्तौ । आचारप्रामाण्यत्रिरोपकरणस्य उक्तवाचसमूहस्य अप्र-
हण । निमित्तसमस्यया । अप्रहणाद्वना शिष्टे प्रयुक्तानि यस्मिन्नात्मवाशाशरणानि प्रमाणतया
प्रतीयेरन् , पूर्वपक्षोक्तवापाभावात् । आचारस्य प्रामाण्यमविरुद्धमिति यावत् । तथा हि—यदुक्तं
मन्वाग्निभिर्विश्वानिबद्धा सत्वाचारा इति मन्त्र । मन्वाग्निभिर्हि व्याप्यैकैर्मूलभुनीर्विशिष्य इत्येव
सत्वाचार प्रमाणम्' इति सामान्यता निवृत्तम् । न चैतावता कश्चाद्वराध । यद्यपि सामान्यनि-
बन्धनं प्रत्यक्षश्रुतिमन्वाशाचारविषयं भविष्यतीति तदपि न । तथा सति भृत्यैव तत्रवगमसभयेन
निबन्धनवैयर्थ्यात् 'यथाऽस्थित्या यममूलं स्मृतिर्शीलं च तद्विशमं । आचारश्चैव मानुताम्' इति
प्रथमोपादानवैयर्थ्यात् , चकारवैयर्थ्यात् । यस्तु प्रजापत्यात्किरुद्धाशरणमुपन्यस्त तत् 'प्रजानां पति-
राहित्यं उषसं पातसं याम' 'जापित्यादुद्भूतत्वं तस्या दुहितरम् एषमभ्यैग' इत्यधमधान्तरपर-
तया, अमनुष्यत्वेन शास्त्रीयविधिनिषेधाविषयत्वाद्वा सजाविशयाद्वा तया न वायावहम् इतरथा तु
वायावहमवेति नातिप्रसङ्गः । उक्तं च अदृष्टावै— भातेसामान्यमापाह्या न वायाऽग्रं भविष्यति ।
मनुष्यपतिषापाह्या सजोयल्लक्षणेन वा । यथा वा न विरुद्धं च सधैतज्जमायप्यत इति । प्रजापतीन्त्र-
तदुपाशाशरणोपेक्षाहमेषु विशिष्य वापाह्याऽस्तु वार्तिकावाचवानुसृत्य । प्रत्यक्षवाग्विहितानुष्ठान-
स्वन च शिष्टत्वस्यान्यमं सिद्धान्तान्यान्याभयं । अतः सत्वाचारोऽपि र्मं प्रमाणम् । इति सत्वाचारा-
धिकरणम् ॥

इदमामन्तन्ति यथमयंरुभवेति 'याराही र्पानहावुपमुञ्चत' 'वैतसे कट प्राजा-
पत्यान्मन्त्रिनोमि' इति । तत्र यवयराहवससशत्रान्केचिदिपयगुवायसजम्भूषु प्रयुञ्जत । अन्य तु
'शास्त्रशतस्यपदाध' शीघ्रशूकरशुकरशुल्लेषु प्रयुञ्जते । तत्र किमुभयत्र यथाविष्टाया मुख्या
सामान्याधिकरणम् । अतश्च विकल्प उत शीघ्रशूकादिष्वेव मुख्या अन्यत्र गौणा अतश्च शीघ्र-
शूकादय एव प्राणा इति मशय पूर्वपक्षयति—

तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य समा विप्रतिपत्ति स्यात् ॥ ७ ॥

तस्य शत्रुार्थेषु प्रियग्यादिषु शीघ्रशूकादिषु च विप्रतिपत्ति विविधा शत्रुस्य प्रतिपत्ति

। पतिपुरुषजानिकुरावस्थितानि - स्व, ग २ तथा च स्व ३ नादयाद्भूतयो
क घ । अर्थात्— स्व, ग २ । अत्रान्नादिनाम्यप्यस्य पश्यपश्य पा । कान्त ।

सामान्यतया सामभिरभाभिधायकता मुख्यति यावत् । कुत, विराधस्य उभयवापि
 अत्रापि तथा विराधस्यवापि तुल्यबलत्वात् उभयवापि शक्यत्वात् यत्रायादिकल्पन
 प्रथमम् ॥

इति वाप सिद्धान्तयात—

शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात् ॥ ८ ॥

शास्त्रस्था वापि वृत्तपत्रप्राप्तौ । शास्त्रस्था शास्त्रानुसारिण्येव विप्रतिपत्तिं विधिष्टा
 प्रतिपत्तिं दीपगकाराभिधायकता यतीयसी । कुत । तन्निमित्तत्वात् शास्त्रस्य सन्निधायकत्वात् ।
 यत्रान्तःपृथग्य वाक्यशेष भवति यत्रान्या अपरयो र्गयन्त अथैत मादमान्ता इति निमित्तं
 इति । अता दीपगका यथा निर्धायन्त अन्यैर्वाधिष्ठातिकात् घमन्त दीपशुक्रानामत्र मादमान-
 त्वात् प्रियगुणा च शरणाता वमन्त रूपगन्धस्याप्यभावात् । 'यगह गात्राऽनुधावन्ति' इति
 वाक्यशेषाद्विराधस्य सुकराद्यन्व निश्चिन्तम् । गात्रा हि सुकर घन्मनुत्तुगानुधावन्ति न तु
 वायसम् । अमुत्ता घनस इति वाक्यशेषात् वेदमश्वत्थस्य जलधाम्नस्त्रुत्वाच्चकत्वगवरीयत
 चम्वा श्लेषभ्रान्ति । अताऽच दीपशुकार्शितासश्च ग्रहणम् । इति यवधराहाधिकरणम् ॥

तन्निमित्तानि भाष्यान्तरान्त्यनुवाहरणानि पियग्वादिषु यथाविशल्याना त्वाक सचत्रापसिद्ध ।
 यवादिषु च पसिद्धे तन्निमित्तानुवाहरणानि इत्यादिकरण वाक्यशेषता निणयस्य च यमाणन्त
 तन्निव गतायवात् इत्यादिपणान्युद्गास्य धार्मिककारा विषयान्तर सूत्रवयमिदं याजयासात् । यथा -
 पान्वादिशब्दान्तार्था घृतादिषु पयुञ्जत, स्तस्त्रुता हस्यदिषु । तत्र क्रियार्थस्तत्पसिद्धिशास्तुत्यत्त-
 त्वम् अत्रापसिद्धिर्गतीयसीति मणय पृषपक्षयति— 'सखदर्शनाद्रिगे प्रस्य समा विप्रतिपत्ति'
 स्यात् । तपु वृक्षादिषु हस्यदिषु च पीयादिशब्दाना विधिधा प्रतिपत्तिं प्रतिपादकता बलत
 समा स्यात् । कुत । विराधस्य अवशितात् त्वाच्यवहारमिदस्य वृक्षादेवा स्तस्त्रुत्यवहारमिदं
 हस्यदिषु शब्दान्तया अभ्यसमान विराधाभावात् । शास्त्रप्रमाणकं हि धर्मे शास्त्रपथान्तिवर्ति-
 स्तस्त्रुपत्रया शास्त्रपथमितासायाणासि त्वातीयन्त्यम् । शब्दाथस्य तु त्वाकत्यवहारस्यत्वा
 च्छिष्य आयस्त्रुपसिद्धिशास्तुत्यत्तत्वम् । तथा च 'पैलवा षण्ड' इत्यत्र राजन्तमया वा
 उभात्रापप्रकृतिका वा षण्डा पाह इति वाप, सिद्धान्तयति शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात् ।
 वा शास्त्रे पृषपक्षस्याप्तौ । व्यवहारान्तरत्वात्तन्निणय शास्त्रस्था शास्त्रानुवर्ति शिष्टा एव

बलायास । कुत । साक्षात्सत्त्वान् तस्मिन्व्यवहारान्छन्वाधीनण्य तथासव हतुत्वान् । तथा हि—
न तावदकस्य शक्तस्याभयाथत्व युज्यत, अनेककान्तिकस्यपनाप्रसङ्गान् तथा सति प्रयुक्तं शब्दे
अन्यतरनिधारणाभावेन स्वयवहारानुपपत्तेश्च, अष्टवापदुष्टविकम्पापत्तश्च । तथा हि, पीलुषाद्व्यप्रयोगे
सति यथा हस्ती गृह्यत तथा धृश्राथत्वमाहकप्रमाणे पापप्राप्त्याप्यपरित्यागे अप्राप्तप्राप्त्याप्यस्वीकारश्चेति
वापद्वयम् पुनः प्रयोगे यथा धृश्रा गृह्यत तथा धृश्राथत्वमाहकप्रमाणे परित्यक्तप्राप्त्याप्यस्वीकार
स्वीकृताप्राप्त्याप्यपरित्यागश्चेति वापद्वयम् हस्यर्थत्वमाहकप्रमाणे च पापप्राप्त्याप्यपरित्यागे अप्रा
प्त्याप्राप्त्याप्यस्वीकारश्चेति वापद्वयम् ततस्मृतीयावहार प्रयोगे यथा हस्ती गृह्यत तथा हस्यर्थत्व-
प्राप्त्यप्रमाणे स्वीकृताप्राप्त्याप्यपरित्यागे परित्यक्तप्राप्त्याप्यस्वीकारश्चेति वापद्वयम्, तत्र पर्या-
यत्वयण एकैकस्मिन्प्रमाणे चत्वारो वाया इत्यष्टवापदुष्टमा विकम्पस्य म्यास । स्तेष्वष्टप्रयोगस्तु
गौण्या धृश्रायैवापपद्यत । तथा तत्र मुख्यत्वाभिमानस्यन्धपरपरया भविष्यति । यत्र हि
कश्चिद्वहुल्या किञ्चिन्निर्दिश्य हरितति पीलुषाद्व्य प्रयुक्तं तत्र भोता उभयत्वस्मादुच्यत
असौ प्रयुक्त इति गौणार्थे प्रतिपद्यत । तदस्थस्तु तयाव्यवहार पश्यन्मुख्यत्व आस्यति
स च मुख्यतया परानपि बाधयतीत्यन्धपरपरया मुख्यत्वाभिमानानुवृत्तिसम्भवात् । न चैव 'मन्य-
भाविशब्देनपि नानाथत्व न स्यादिति वाच्यम् । तत्रन्तरथाव्यवन्त्रियादिषु तत्रामाथेप्रयोगस्य
निर्दिशयन्वेतागत्या तत्र तथा स्वीकारात् । पीलुषादिशब्दास्तु स्तेष्वैव हस्यादिषु प्रयुज्यन्ते, न
त्वार्थे । न च विनिगसताविरहाच्छन्वाधीनण्य स्तेष्वच्छाधीनासपि नियामकमिति वाच्यम् । अभि-
निवेशानभिनिवेशयोरेव विनिगसकत्वात् । तथा हि—शिष्टास्मावच्छत्रैकसमाधिगस्य धर्म लिप्सव
अधर्म च परिजिहीषव भूमिसिच तदथतत्त्व च विप्रिन्य पाठयन्तस्त्राभिनिवेशन्त । स्तेष्वष्टास्तु
दष्टार्थस्यवहारस्य यथाकथञ्चित्सम्भव सति प्रयाजनाभावात् तत्राभिनिवेशन्त । ततश्च विप्लवसम्भ-
वात् स्तेष्वष्टपसिद्धया शब्दाथतत्त्वनिणय, किञ्चायपसिद्धयैव निर्वापया वलीयस्या शब्दाथतत्त्व-
निणय इति पीलुषादिशब्दा धृश्रादिवाचका ण्य । अस 'पैलुषा त्पण्ड' इत्यत्र धृश्रादिशपप्रकृति
कवण्डस्यैव ग्रहणम् न तु गजवन्तवण्डस्यसि सिद्धम् । इत्यायस्तेष्वच्छाधिकरणम् ॥

त्रिषयान्तर चत् सुखद्वय याजित वार्तिककृता । यथा— सातुलस्य मुतामृदवा मातृ-
गात्रा तथैव च । समानप्रवरा चैव त्यक्त्वा चान्द्रायण चरन्' इति शातातपाविस्मृतिनिधिद्विमातृ-
लमुतापरिण्याशाचारा प्रमाणसप्रमाण इति मशय । तदर्थं च स्मृत्याचाराणा विरा प्र मुख्यवस्त्वम्
उत स्मृतय एव वलीयस्य इति चिन्त्यते । तत्र पृषपश्रयति—तत्रदशनाद्विराधस्य समा विप्रति-
पत्तिः स्यात् । तेषु स्मृत्याचारषु विप्रतिपत्ति विशिष्टा अधिका प्रतिपत्ति विप्रतिपत्ति महत्त्वयुद्धि ।

वदन्ति यावत् । सा ससा स्यात् । कुत । विराधस्यावृत्तात् । न आचारास्मृतीरनुसाय भाभि
भृतिरनुसायत । यत्त तथा ययन्तरितप्रामाण्यकतया साश्चास्मृत्यनुसापिकाभ्य एफान्तरितप्रामाण्यकाभ्य
स्मृतिभ्या वदन्ति शिरुभ्यम् । नैषमस्ति प्रमाणाभावात् । धर्मयुद्धा शिष्टपरिग्रहस्य भृतिकल्प-
कतार्थाभ्य स्मृतिव्यापारस्य चाशिशिष्टत्वात् । पापे, सिद्धान्तयति— शास्त्रस्या वा तस्मिन्
त्तन्वात् । वाशब्द पर्यपन्नस्यावृत्तौ । मन्वादिधर्मशास्त्रगमैव वदन्ति न त्वाचारगतम् । कुत ।
तस्मिन्निवृत्त्या आचाराणा वेत्तुं कल्पस्य स्मृतिकल्पनद्वारकत्वात् । तथा हि— आचारास्तावत्
त्तित्यानुमेयभृतिकल्पका अन्धपरपराप्रसङ्गात् । किन्तु स्मृतिवैशेष कल्पचित्तव्यभ्रं भृती कल्प
यन्ति । न चेदानीन्तानासाचरित्वात् प्रत्यक्षस्वच्छास्त्रात्वात्कथान्यायुपसंहृतुमथमश्च प्रतिपत्तुम
समथान्ता तद्विषयेऽपि स्मृतिकल्पसूत्राण्यपभ्रमाणात्तमितस्तथा विप्रकीर्णपर महत्प्रमाणात्तत्तदुप
सहारदुर्वापानन्मश्रुतिवाक्येषु प्रत्यक्षस्य मथर्यानुभवस्य वा सभावनायस्ति । अताऽवाचीनाचारभ्य
साश्चाश्रुतिकल्पनम् याचित्त्यात् । किन्तु महर्षिभिरेव तावदश्रुतिवाक्यान्व्युपलभ्य स्मृत्वा शिष्या-
णामुपशिष्टम् । तैरन्यप्रामाचारा पवर्तिता । तान्दृष्टान्तेऽप्याचरन्तीत्येव परपरया इदानीन्तनपर्य-
न्तमाचारा प्रवृत्ता इत्यास्थयम् । ततश्चाचाराणा स्मृतिकल्पनामुत्पन्नैव भृतिकल्पकत्वंत इत्यन्तरित-
प्रामाण्यकतया स्मृतिभ्यो दूयलत्वम् । किञ्च, आचारेषु कल्पस्वरूपमात्रसवगतम् । कल्प-
कतया तु विमशेषक लामाधिकारणान्तरसम्भावनाक्षिरहकृतन धर्मतया शिष्टपरिग्रहेण कल्पयित्त्या ।
ता च कल्पयित्वा पश्चान्मूलकल्पनसिद्धिं विप्रकष । सनिबन्धनागु स्मृतिषु तु इति प्रन्वत् एष
कर्तव्यतावगम्यम् । मूलमात्र तु कल्पनीयमिति सनिकषाद्वलवत्ता । किञ्च कामादिद्वन्तरसभ-
वात्त मातुलसुतापरिणयनाशाचाराणा भतिकल्पकत्वसम्भावनाकथापि । 'मातुलस्य सुतामृत्वा इत्या-
दिस्मृतिविरोधात्किं न तथा भृतिकल्पकता । न च भाष्यकारीयविराधाधिकरणभङ्गावसरे भृतिविरु-
द्धानामपि स्मृतीना प्रामाण्य उयवस्थापित वार्तिके तद्वत्स्मृतिविरुद्धानामप्याचाराणा प्रामाण्यं किं न
स्यादिति वाच्यम् । तस्य विकल्पनाभयानुष्ठानसम्भवात्प्रामाण्यम् इह तु वस्तुनि विकल्पसम्भवात्
प्रामाण्यमिति वैषम्यात् । मातुलसुताशाचाराणा हि भृतिविहितत्वंत प्रत्यवायकरत्वाभावा वक्त-
व्य । निषेधबलात्वावश्ये प्रत्यवायकरत्वं वक्तव्यम् । न चैतदुभयसकत्र समवति, विराधाम् । तत्
ईदृशस्थले विधिप्रतिषेधाभ्या विकल्पा नाभ्युपगन्तु युक्त । अन्वर्थपोऽशिमहणाग्रहणविषय तु निषे-
धेन ग्रहणस्य क्रतूपकारकत्वाभावा न बोध्यम्, किन्तु ग्रहणाभावस्य क्रतूपकारकतामात्र वाच्यते ।
ततश्च तत्र विधिनिषेधाभ्यामेकस्यैव वस्तुना 'विरुद्धस्वरूपद्वयानापादनात्मभवति विकल्प । एव
स्पष्टान्तसर्वेषुप्रतिषेधापि अतिस्मृतिविरुद्धेषु कल्पेषु विकल्प सम्भवतीति वैषम्यम् । अत स्मृति-
विरुद्धाचाराणामकल्पनात्ता न प्रामाण्यम् । इति स्मृत्याचारविरा प्राधिकरणम् ॥

इतोऽपि विषयान्तरे मूत्रद्वयमिह योजितं वाचिकं । यथा—यत्र त्रिवृदाक्षिशब्देषु लाक्षण्य-
 कया शास्त्रार्थविप्रतिपत्तिं महिषयगिरि सूत्रद्वयम् । त्रिवृत्शब्दात् लाक (त्रिभिर्भवति इति त्र्युत्पत्त्या
 'त्रिवृत्तृ त्रिवृद्वन्विय' इत्यादौ त्रैगुण्यवाचितया प्रामिदु । यद् तु कश्चिन्नास्वायाम् 'त्रिवृदाह-
 पवमानम्' इत्युक्त्वा उपास्मै गायतानर इति नवभ्यानुक्रमणाम् नवभिः स्तुवन्ति इति शास्त्रान्तर
 भवणात् स्तार्शीयानवकपरता प्रतीयते । चरुणत्वस्तु त्यक्तं स्थान्या प्रयुज्यते 'चरुसप्तत्रिभिः
 मण्डुलान्तावपति' 'चरुसप्त इत्यादौ । घञे तु 'वाचित्य पर्याप्तं चरु पायणीय' इति विधाय
 आश्रयस्यैव चरुसप्तपय चतुर आश्रयभागान्यजति । पश्या स्वस्ति पुरस्तादग्निं वक्षिणतः साम
 पश्चात्स्वितारमुत्तरता सभ्यऽश्रितिसावनेन इति क्रमशास्त्रविशिष्य वाक्य सिद्धवत्तानुवा-
 कागतपरता विज्ञायते । आश्रयस्यैव करणस्य शब्दत्वविषयता पश्या । साधवाऽशब्दात्तानुवा-
 कशाम्नाम् अयववद्व्युत्पत्त्या लाक प्रयुज्यते । यद् तु 'आश्रयात् पस्तर' इत्यधिकृत्य 'यत्रा वै
 वसेभ्याऽश्वा मन्वापाक्रामत् । साऽपि प्राविशत् स वात्स्यौ गृहीत् । स बालान्मुक्त्वा विषेज ।
 त वाळा काशा अभवत्' इति वाक्यशेषभवणान् काशापरता प्रतीयते । 'पश्या विषृता' इत्यत्र
 पश्या विषृता इत्यत्र विषयवत्तु पश्या इत्यत्र विषयवत्प्रातिपरता लाकताऽवगम्यते । यद् तु वाक्यशेषात्का-
 शमूलपरता । साऽपि वाक्यशेषस्तु वातिकत्वलात्कश्चित्तुभय । तथा स्तामजान् 'माभूणस्ताम्'
 इत्यादौ समुदायमात्रं प्रयुज्यते लाके । घञे तु पश्चादश स्तामा भवति' इत्यादिसामानाधिकरण्य-
 निर्देशान्ताऽर्शीयानरयाक्रमस्तुतिस्मदापरता प्रतीयते । स्तुतमान् स्ताम् । पश्चादश सख्या अक्ष
 पश्चादश । स्तामेऽविधि पश्चादशाश्वे' इति उच्यते । तत्रतपु शब्दस्वर्यविप्रतिपत्तौ किं
 लोकत्वस्या साम्यम्, एतं वदन् शब्दवाचिसि सशयं पुर्यपश्रयति— तेष्वदशेनाद्विगोऽस्य समा
 विप्रतिपत्तिः स्यात् । तपु त्रिवृदाक्षिशब्देषु लाकत्वत्वात् शिल्भणतया जायमाना अथवातेपत्ति
 समा तुल्यत्वात् स्यात् । कुत । विराट् अक्षानान् अष्टप्रसप्तमिदौ स्वत्याचारभ्यां वदस्य श्ल
 वत्त्वोपि इष्टं शब्दाधायधारणं अन्तःत्रिवृत्तयवहाररूपाचारात् तथाविधस्यस्मरणान्ता यदस्याधिक्य
 प्रमाणाभावेन तस्यार्थत्व विराट्स्यादशानाश्रित्यथ । एतेन प्रसप्तमिदौ वदस्यान्तरङ्गमया तत्रसिद्ध
 प्रथमत्वात्कथमस्य पूर्वपदं इति निरस्तम् । न च सकृच्छ्रुतत्वात्कथमुभयाधिकत्वमिति वाच्यम् ।
 अन्यतरति प्रारकाभावतानभ्ययसाय अप्रामाण्यापत्त्या चानन्यगत्या सकृच्छ्रुतत्वेऽपि जायन्त्या उभ-
 याधिकत्वस्य वाच्यत्वात् । अतोऽत्र लौकिकत्रैविकार्थप्रकृषणं विकल्पं । तत्र 'त्रिवृदाहपवमानम्'
 इत्यलौकिकार्थप्रकृषणपक्षे दृष्टिपवमानाख्यस्तात्र त्रिवार क्रमन्यमिति वा विभिर्भूमि कतव्यमिति
 वा लभ्यते । श्रुतान्तराज्ञानम् 'नवभिः स्तुवन्ति' इति वचनं च पाक्षिकतयापपन्नम् । चरुणत्वन्
 तु स्थाली कृष्णत्वत्प्रत्ययत्वेन विधीयते पर्यञ्च वक्षिणतया । अश्रितिसावनेन' इति वाक्यशेषश्च
 पाक्षिकानुवाकः । एवमाश्रवालैश्रवीस्तामसप्तत्राथेषु च विकल्पः । अथवाऽपि पाक्षिकानुवाकः ।

इति प्राप्त, सिद्धान्तमयति—

चोदितं तु प्रतीयतेनाविरोधान्प्रमाणेन ॥ ९ ॥

तुल्यत्व प्रवपभ्रन्त्यात्तौ । अपिषत्तयाभ्यासपत्य । स्मृत्युपासद्व्या पिकाविषात्तवान्य-
मया प्याशिसम अवगतमपि काकित्याकिक प्रमाणन भ्रुव्यावता अयिरागत ताचैरेप प्रतीयेत
६ स्मृत्युपासद्व्या आंशुयेत । पिकाविषाति हि षट्पु तवङ्गपु च स्थितानि नित्यानि । तथा
प्रमाणप्रकरणम् । च फलचिदर्थेन नित्यन भवितव्यम् । न च निरुक्त्याकरणात्त प्रकृति-
प्रत्ययान्तरकपतया तस्यास समरति प्रकृतिप्रत्ययाविषयताया बहुप्रकारत्वसम्भवेन तसा नियतस्य
कस्यचित् प्रत्याशमान् । स्रपयव तभरी इत्यादौ तु भगत्या सत्तुस्मरणम् । अस्ति चात्र गति-
स्तेषुपसिद्धि । अतस्तयैवायान्तराय । तस्मिन्नुसविराप्र स्मृत्युपसिद्धिरत्यस्ति प्रामाण्यम् । इति
पिकनमाप्रकरणम् ॥

कल्पसूत्राणा तावद्वृत्तमूलकतया प्रामाण्य स्मृत्याप्रकरण तुल्यन्यायमयादगतम् । तथा
प्रमाण समाप्तानुसिद्धमारभ्यते । कल्पसूत्राण कि स्यतन्नतया प्रमाणम्, उत परतन्नतयाते सशय ।
७ कल्पसूत्राणा तदर्थे च चिन्त्यत किमिमाति पौरुषयाणि उत जपौरुषयाणीति । जपौरुष-
याण्ययाप्रकरणम् । यार्णानि प्रम । कल्पसूत्रता हि जायमाना धर्मोन्नति स्थित एव प्रमाणतया
जायत । पौरुषयथ च पुरुषताघातप्रामाण्यापसन्नान प्रामाण्य तथाहन्यत । तस्मात्पौरुषयत्व कल्पसूत्रा-
णाम् । एव च शाक्यादिप्रन्थानामायपौरुषयत्व साध्यत भवति । किञ्च कल्पसूत्राणा वैदिकपरि-
प्रहाद्वसंप्रामाण्यमधित्वात् । तत्प्राभापौरुषयतया नित्यत्व कल्पनीयम् । न तु मृतसूत वाक्यान्तर
कल्पयित्वा तस्यापौरुषयतया नित्यत्व कल्पयितुमुचितम् गौरवान् । एतत्त मन्वादिस्मृतीनामायपौ-
रुषयत्वमुपात्तम् भवति । किञ्च 'मन्वन्नाश्रणयार्वेदनास प्रय परङ्गमर्ष' इति स्मरणात्कल्पसूत्राणा-
मपौरुषयत्व स्पष्टमवावगतम् । एतत्त शिवाद्याकरणादीनामायपौरुषयत्वमुपात्तम् भवति । किञ्च
यानि वाक्यानीवाना वङ्गव्यापकपरपरया प्रत्यक्षाणि पश्यमानानि 'पार्चीतवष्ट करानि' इत्या-
दीनि तान्यव बहुल कल्पसूत्रपपटभ्यन्त । न हीव पौरुषयत्व पटत प्रत्यन्नवक्वाक्यनियन्त्रनवैय
व्यात् । अत शास्त्रान्तरवत्पौरुषयत्वमथा युक्तम् । न चैव सति शायतीयम् तापस्तर्ष्यापम्
इत्यादिप्रामाण्याधिराप्र शङ्कनीय । शाकलम् 'शाकलम् तैत्तिरीयम्' इतिदुपपत्ते । 'य-
चाऽवीत इत्युपक्रम्य 'पुराणानि कल्पान इति कल्पानामायध्ययनधिरिदृष्टानासापौरुषयत्वम् ।
अन्यथा पौरुषयतया जानित्यत्व नित्यावापौरुषयत्व न पटत । एतत्त इतिहासादीनामायपौरुषय-
त्वमुपात्तम् भवति । तथा च अपौरुषयत्वत नित्यत्वात्तया स्वतन्त्रतया प्रामाण्यम् इति पृषपभ्र-

पठयन्त । अथवाशस्त्रु 'समुद्रा वा एष यत्तद्वारात्प्रस्तस्यैत गाध तीर्थे यन्सर्धा तस्मान्सधौ हामस्यम' इत्यादि कश्चिद्वच पठयन्त । अत्रा वैलभण्यात् श्रुतत्वं कल्पसूत्राणाम् किन्तु वनमूलफलतयैव प्रामाण्यम् ॥

ननु वेदतया वनमूलफलतया वा कल्पसूत्राणां प्रामाण्यं क फलमत्र इत्यादिभूय प्रत्यक्षभ्रु-
तिविराध अप्रामाण्यमत्रैवा वनमूलकत्वं फलतीत्याह —

सर्वत्र च 'प्रयुक्तत्वात्मनिधानशास्त्राच्च ॥ १२ ॥

नत्यनुवर्तत । निदानसूत्रे 'सर्वोऽपरपञ्च पूणमासस्य काल सष पृषपञ्चा वृषस्य' इति पृषपञ्चापरपञ्चतिथिषु सर्वत्रापि वृषपूणमासयामिदं द्वयस्य प्रयुक्तत्वात् प्रयागविधानात्, न तत्रैव समाण कल्पसूत्रमिति शेष । कुत । सनिधानशास्त्रात् सनिधानं वृषपूणमासविधिस्-
निधौ विद्यमानं प्रत्यक्ष भ्रुतिवाक्य सनिधानशास्त्रम् । 'अमावास्यायाममावास्याया यजत पौण-
मास्या पौणमास्या यजत' इत्यादिप्रत्यक्षभ्रुतिविराधादिति यावत् । चकारा इति ह्यसौ,—यथा वन-
मूलफलतयैव कल्पसूत्राणि समाण न स्वतन्त्रतया तानि च प्रत्यक्षभ्रुतिविराध अप्रामाण्यमिति ।
द्वितीयाश्चकारास्तु 'अविद्यापादुसौ वा इत्यादिविषयान्तरसमुच्चयाय ॥ अप्रथ चिन्त्यम्—'सर्वो-
ऽपरपञ्च पूणमासस्य सष पृषपञ्चा वृषस्य' इति कल्पसूत्रम् अमावास्यायाममावास्याया यजत
इत्यादिप्रत्यक्षभ्रुतिविराधात्प्रामाण्यमनुपपन्नम्, पृषपञ्चापरपञ्चयामिदं वृषपूणमासकमकालत्वस्य
प्रत्यक्षभ्रुतिविराधत्वात् । एव कुडाहरन्ति श्रुतिवाक्य बाधायनापस्तम्बस्य यापादमारद्वाजा — अथैकषा
वि वा एतस्य यज्ञश्चिच्छ्रयत । यस्य यज्ञ प्रततऽन्तरतामिष्टि निवर्पन्ति । य एषामावाप्रयाऽष्टाकपाल
पौणमास्या याऽमावास्याया तसन्नय पथिकृत कृतान्तैव पुन पन्थानमवैति न यज्ञ
चिच्छ्रयन्तीति विज्ञायत इति । अस्याय — अप्रथ पथिकृत पुराहाशसष्टाकपाल निवर्पणा
वृषपूणमासयार्जा सन्नमावास्या वा पौणमासी वातिपाठयत' इत्यादिना वृषपूणमासया स्वका-
त्वातिक्रम पाथिकृतीष्टि पाथिकृत्तन्त्रेण विहिते तैत्तिरीयादिशाखासु । तस्यास्तावदतिपन्न
पूणमासत्वं वर्जितं च समानतन्त्रता शास्त्रान्तर विहिते । तस्मिन्नापूर्वक वृषपूणमासिकाग्नययाग
स्यैव पथिकृदुणकत्वं शास्त्रान्तरे विधीयते यस्य यज्ञे' इत्यादिना । यस्य यजमानस्य वृषपूण-
मासयारन्त्यतरस्मिन्नातिपन्न यज्ञ प्रतत कात्यान्तर प्रकान्ते सति अन्त मध्य एता पाथिकृतीमिष्टि
निवर्पन्ति कुवन्ति श्रुतवज्ज, एतस्य यजमानस्य उपक्रान्ता यज्ञा चिच्छ्रयत विरुण स्यात्
अत याऽयमाप्रययाग अमावास्याया च पौणमास्या चान्युता विहिते मम अप्रथ पथिकृत

ह्यस्य । न पापश्चवर्गणत पन्थान कालातिक्रमत पश्युत^१ स्वस्य पन्थान पुनरवैमि पाप्नोति ।
 न पापकाना पत्त । अत्रानि न विगुणीकरणत इति । अन्यथा शास्त्रिणा भुक्तिवाक्य विज्ञायत
 यत्र साधत इति । अथ शास्त्रान्तर समानतन्त्रता निन्दा तद्विनिन्दान्यायत पश्चिच्छब्दवर्गणविधि-
 प्रामाण्ये न त्यतीत्यपराधा । समानतन्त्रता अपा शास्त्रान्तर विद्यते वा न वा । न तृतीय अपस-
 न्त प्रत तीत्यपराधागत् । तास्य शास्त्रान्तर विहितत्वन नित्यवन्प्रतिषेधानुपपन्न । पाश्चिकनिषध च
 रसा उर तन्त्रान्तरानुपपन्न । न हि विहितत्व निन्दा युज्यते । अतः पशमाधैव सा । तथा च
 अन्तरा समानतन्त्रतापि शास्त्रान्तर अनुमीयते । एता विकल्प । तदाहुयाधापनास्य कल्पकारा
 समानान्तर वा मय्ये काथ इति । यदि च स्वकालान्तरिकम सति कालान्तर अनिपक्षथावशपुणगास
 शरत्प्रतमय न स्यात् । तर्हि च सर्वसोर्भात्त्रिप्रायसमव स्यात् । अता वा प्रायन्तान्तिप्रमुत्तित्प्र-
 म्यन्ये शनपपच्या कालान्तर उपि शपणमासया करणसनुमीयते । किञ्च, अध्यासात्प्रमहान्था
 यस्यास्य इत्युपक्रम्य साय हाग थापय्य जुहुयात् । पादहोम वापान्तमय कालन कालमन्
 तदस्य शपणमासयारोघहास्य च न स्कन्धत न त्यथत इति विज्ञायत' इति सप्तपथविगुरा-
 न्ये ता न्याकवचनारणपु विस्तारयासास थाधायन । आ पातराहुतिकालान सायगाहतिकाला
 नार्तीयात् श्यात्तना शान्तरयमन्तरयातिप्रामस्य कालात्पूर्वमन्त्रयातिप्रामस्य काला नार्तीयात्
 श्यन्तन पवस्य कमण कालान्तरस्य कमण कालमन्त्रिकस्य अन्तरात्काल शपणमासपारांश-
 हास्य चकारान्त्रातायानामाप्रथणैधवव्यरुणपधासत्साकमेधशुनामीरीयानिस्वदपशुत्प्रम्ययातिप्र
 माता नानुष्ठान शास्त्रान्तर विज्ञायत इत्यथ । अतः 'सर्वाऽपरपञ्च पूणमासस्य इति कल्पसच-
 मस्य अन्ये शान्तरा शपणमासय क प्रमुत्तित्प्रम भाष्यश्रुता । यच्च यार्थिकादिप्रम्यपु— अनिशपानुभा
 सा इति शान्तरापनस्य सर्वपुगाहाशाना 'चतुःशकणचचनम आस्य चतुःशकणति' इति पत्य
 शान्तराशान शपन्तु गुणसपुक्त साधारण पतीयत इति तर्कियाशपार्तीयान्याः प्रकरणपत्रप-
 न्त्याशमासगतकामप्रमाणम् तथा 'स कृताकृत इत्यापस्तम्बान्त्रिसूत्रे सर्वनीयपणौ पशुपुराहा
 गाप्रम्यवचन सधनेय च्छिद्रापि शानाथत्वात्पुराहाशो न स्यात्, अन्येषामयसथत्वात्' इति वाक-
 यात्तर्तीयपार्तीयाद्वैवायाः प्रकरणपृथपमूलकमप्रमाणम्, वपया प्राप्त सधन चरन्ति पुराहाशान
 सा रोदन सधन अस्मृतीयसधन इति प्रत्यक्षभूमिनिरोधान तथा तीप्रमुति यावत्पुत्र वन्त्रिभूत्र-
 तात इत्यापस्तम्बात्प्रम्य वश्युपात्तव्यवचनम्, अधमन्तर्वेति तर्क यद्विर्वेति इति प्रत्यक्षभूमिनिरोधान
 तथा उपम्य वात् इति तर्तीयाकमप्रमातीयाः प्रकरणपूर्वपत्रान्यायासामूलकमप्रमाणम् तथा

१. उभागात्प्रम्ये शान्तरा शपणमासय क प्रमुत्तित्प्रम भाष्यश्रुता । यच्च यार्थिकादिप्रम्यपु— अनिशपानुभा
 सा इति शान्तरापनस्य सर्वपुगाहाशाना 'चतुःशकणचचनम आस्य चतुःशकणति' इति पत्य

यूपैकावशिन्याम जापतीभिश्च पर्षा मयाजयन्ति इत्यापस्वस्याविष्यन्त जापन्त्या पर्षा मयाज-
यन्ति इति प्रत्यक्षभृतिविशेषान् 'द्रव्यविकारात् पृषत्पथकस म्याम' इति द्वावशिक्षणसुर्धपाशी-
याप्रकरणपूर्वपश्चन्यायाभासमूलकसप्रमाणमित्यादि प्रपञ्चनम् । तदुद्धारस्तु तत्तदप्रकरण निरूप-
यित्यत । तथा च किञ्चित्करूपसूत्राक्यान्तरमुदाहरणान्तरमवात्क्षणीयमित्यास्ता तावत् । इति
कल्पसूत्राप्रकरणम् ॥

सन्ति दशाधारा पाचयान्ता ह्याकाशय , दशाधारात्यानामाह्वानैवुकाशय पतीचयान्ता
रणपूजाशय , पर्षाचयानामुद्धृषभाशय । तस्मात्तद्विशेषा यथादश व्यतिष्ठन्त एत सर्वे सर्व-
धृति मशय । तत्र पूर्वपक्षयति—

द्विधा
प्रमाणम् ।

अनुमानव्यवस्थानात्तत्सयुक्तं प्रमाणं स्यात् ॥ १३ ॥

अनुमीयते धृतिरनन्यनुमानेन तस्मात् आचार । तस्य व्यवस्थानात् दशभेदेन व्यव-
स्थितत्वाम् तत्सयुक्तं दशभेदसयुक्तमव धृतिरूप प्रमाणं मलभूतं कल्पनीयं स्यात् ॥

सिद्धान्तयति—

अपि वा सर्वधर्मं स्यात्तद्व्यायत्वाद्धिधानस्य ॥ १४ ॥

अपि धृति पवपश्चन्यायुक्तौ । न दशविशेषणाचाराणां व्यवस्था किन्तु सर्वधर्मं स्यात्
सर्वे आचारा सर्वेषां स्युः । कुत । धिधानस्य तद्व्यायत्वाम् । विधीयत अनुमीयत यत्तद्धिधान
मूलभूतभृतिवाक्यम् तस्य तद्व्यायत्वात् । नीयत प्राण्यत अन्तन्ति न्याय । सर्वधर्मत्वप्रापकत्वा-
दित्यय । कल्पिता मूलभूता हि भृति न प्राच्यत्वाविकृतीविशेषणसाशय ह्याकाशप्रकार व्यवस्था-
परिसु शक्तम् । आकृतिव्याकृगुणमस्थानाकृया हि कल्पपरिच्छेदिका । प्राच्यत्वादि च 'ब्राह्मणा
ग्रहर्षतिमेषत् यजत' इत्यथ च न जाति , ताप भागवा हता भवति इत्यथ व्यक्ति , शुद्धा
हता' इतिवच न गुण जन्युत्तान्तिरिक्ताङ्गा कल्पित्वज इत्यथ च तावयवमन्तिवश साम-
याची मनयत' इत्यथ क्रिया च न भवति ॥

तनु तर्हि एकद्विप्रपञ्चस्यचाराणांमपि कुम्भेदेन व्यवस्था न स्यादित्यत आह—

दर्शनाद्धिनियोगस्य ॥ १५ ॥

उपपत्तिरिति शेष । विधीय व्यवस्थया नियुज्यत इति धिनियोगः । यत्र वाणा

। गतिपारा स्यात् ।

ननु तत्रागारा प्राशया इव यथापि शिष्या निरुध्वाति इति शिष्याथवात्स्मृतिदशानान ।
 एवावत्त तत्रागारात्ताम इत्यवगतानकल्पवृत्तेश्चभजन व्यवस्थितस्य शिष्याकल्पनस्थापपत्तिः, गाय-
 मन्त्रस्य न्यवस्थितत्वात् । न हि प्राच्यत्वात्किञ्च व्यवस्थितम् तदुपवस्थापकलिङ्गाभावात् ॥

ननु कर्त्तव्यायागौ श्रुतकवड्यासत्त्वशक्तिमाश्रयात्रिलिङ्गमस्तीत्यत आह—

लिङ्गाभावाच्च नित्यस्य ॥ १६ ॥

नित्यस्य न्यवस्थितस्य षतु यत लिङ्ग व्यवस्थापक मस्याभावात् । अत्राश्रया-
 यागस्यैव श्रुतत्वात्किञ्चन्यापिति भावः ॥

ननु प्राच्यत्वात्किञ्चन्याया कतार विधिनष्ट । तत्राह—

आख्या हि वेशमयोगात् ॥ १७ ॥

प्राच्यत्वात्किञ्चन्यायापि न कर्त्तव्यविषयम् । हि यत वेशविषयसंयोगात्प्राच्यत्वात्किञ्चन्याया-
 ग्या पवन्त । न षडविधा समान्या कर्त्तव्यविषयम् भवितुमर्हति, वेशसंयोगात्प्रत्यवस्थितत्वात् ॥

ननु प्राच्यत्वात्किञ्चन्यायाया वेशनिमित्तत्वं वक्षिणवशात्किञ्चन्यायापि प्राच्यत्वात्प्रत्यव-
 हारात् न स्यात् । अतः निमित्तान्तरप्रयुक्तैव समान्या प्राच्यत्वात् । सा कर्त्तव्यविषयम् भवन्वित्याशाप्य-
 परिहरति—

न स्याद्वेशान्तरेष्विति चेन्न्यायोगाख्या हि साधुरवत् ॥ १८ ॥

चक्षन्त न्यायात्तम् । वक्षिणवशात्किञ्चन्यायापि प्राच्यत्वात्प्रत्यवहारः समभवति ।
 इतः । हि प्रमात्कारणम् यागाख्या 'सोऽयं निश्वासः ' तत्र 'जातः' ततः 'आगतः' इति न्या-
 यकर्मसद्वृत्तु यागाख्यन्यतसंयोगयुक्ता प्राच्यत्वात्किञ्चन्याया वेशान्तरगतस्यैव न विरुद्धा वेशसंयोगः न
 स्यात्संभवति । साधुरवत् यथा सधुरानिषासन्निमित्तं साधुरवत् तद्वत् । अतः वेशविषयप्रयुक्तैव
 प्राच्यत्वात्किञ्चन्याया । न त्वया कर्त्तव्यविषयमाचारस्यैव न्यायापयिसुमीष्टः, यः प्राच्यत्वात् वक्षिणवशात्किञ्च-
 न्यायापि न्यायोऽपि मत्पुत्रपौत्रप्रपौत्रादीनां कथमापि प्राच्यत्वात्
 समान्याया समभवेत् तदाचारस्य वर्णनत्वं व्यभिचारात् । अतः प्राच्यत्वात्किञ्च न कर्त्तव्यविषयम्
 मिति न तत आचारस्य व्यवस्था युज्यते ।

। तत्रावत् किञ्चन्याया पवन्ते ।

तनु मासु प्राच्यत्वाधिक कर्मविशेषणतया आचारव्यवस्थापकम् कर्मधर्मनया तद्व्यवस्थापकमसु इति शक्यते—

कर्मधर्मो वा प्रवणवत् ॥ १९ ॥

वाशब्द शक्यायाम् । प्राच्यवशात् हालाकात् कर्मिणशेष आर्त्तानैवुकात् इत्यत्र तद्विशेषण कर्मधर्मस्य । तस्य तस्याप्यारस्य व्यवस्थानसङ्गम् प्रवणवत् यथा 'प्राचीनप्रवण वैश्वदेवत यजम' इति वैश्वदेवसङ्गं प्राचीनप्रवणा वशं तद्वत् । प्राचीनप्रवणं प्राचीनावतनत् ॥

पारहरति—

तुल्य तु कर्तृधर्मेण ॥ २० ॥

तुल्यत्वं शक्यान्तर्गतौ । न प्रागादिदृशजातमाचारव्यवस्थापकसङ्गं भवितुमर्हति । तद्वत् कर्मधर्मोऽपि इत्यासत्वादिना तुल्यमव्यवस्थापकत्वं तस्मिन्नासिद्धिस्तत्तात्पर्यात् सता निगतेऽप्युच्यते । तस्माद्हालाकाशाचार संवधमः । इति होलाकात्रिकरणम् ॥

एकस्मिन्मर्थे गारावीगोण्यादिशब्दा प्रयुज्यन्ते । ते किं सर्वे प्रयाक्तव्या उत व्याकरणानुगता एव प्रयाक्तव्या इति खिन्न्यते । तदर्थं च किंमते सर्वेऽपि साधयन्त व्याकरणानुगता एवति, तदर्थं च किं व्याकरणं प्रमाणसंप्रमाणं इति । तदर्थं च किं व्याकरणस्य मूलभूता भूति संभवति उत न इति । तत्र पूर्वपक्षयति—

प्रयोगोत्पत्त्यशान्त्रत्वाच्छब्देषु न व्यवस्था स्यात् ॥ २१ ॥

अपञ्चपरिहारण सा मुद्यान्नात्ता प्रयागस्य उन्वात्ति व्यवस्थापनं यत् सा प्रयागान्वात्ति व्याकरणस्मृतिः । तस्या अशास्त्रत्वात् सूत्रभूत भूमिरहितत्वात् शास्त्र एव प्रयाग्या न गान्वात्ति ।
० सात्वात्प्रयुक्त्यं शक्या इति व्यवस्था न स्यात् ॥ व्याकरणस्मृतरप्रामाण्यं हि साते गारा-
परिहारणम् । श्यादिदृशजाता सर्वेषामसिद्धिस्तत्तात्पर्यप्रयागस्यत्वं सा तुल्यान्प्रयाग्यत्व-
फलति । तथा हि— व्याकरणं तावत् साधुनव प्रयुज्यते 'तासां प्रत' इति प्रयागनियमपरम्, गाराद्य एव साधयन्त गाराशब्द इति साधुत्वस्वरूपानियमपरं च । तत्र ताणो नियमः सगच्छति । स हि किं शास्त्रप्रयागस्य यत्कार्यं तदर्थं नत शक्यप्रयोगाश्रिताः प्राथं । ताणः । शक्यप्र-

१. कर्मधर्मनया- इत्यं कर्मधर्मनया- ग

नान्यथा प्रथमप्रयोगे । अथ अस्माद्युभ्यांऽपि गम्यते वा त वा । नाश अस्माद्युभ्यांऽप्य-
 यन्तात् संप्रसार प्रयुज्जीतान् नियमानयक्यात् । न द्वितीय , अस्माद्युभ्यांऽप्यप्रत्ययाभावात् न पर्या-
 गत्वा तेष्वन्वयवत्त्वे सावृशत्प्रयोगस्य नियमविधानानयक्यात् । नियमफलत्वात्सावृशत्प्रयोगान्वाद्यन्त
 स्यत् । अस्य वा । अथ अस्माद्युभ्यांऽप्यप्रत्यय गम्यमानत्वऽपि पर्यागताभिनय रमाय सायुनियम
 इत्येतत्प्रयोगान्वात्तान्वात्तुमुत्पन्नान्यस्य इत्ययन्तु पक्ष इति चत , सैवम् । व्याकरणपणतृभिर्हि
 त्वाप्रयोगेषुाना। अतसायुनियमस्य प्रमायत्वं ज्ञात्वा तन्व्यास्य प्रणतस्यम् । तथा मन्त्रान्तमन
 न यमया मयासाधत् । न हि तत्र वैकिकप्रमाणानि पर्यभातमानापमानानि क्रमन्त
 रमायमासाधत्कृत्यात् । नापि आतेस्तस्य मूला साधेत्सहसि । प्रथमाक्यानि हि कि तथा-
 प्रयोगे पर्यागताप्य मन्त्र कृत्यन्त उत कतचित्साधारण रमेण सवान्परान्काहीभय गवा
 ताप्रश शीप्रथमक्रमेण साधेत्कृत्य कृत्यत । जाग्र कि प्रतिपत्त कृतिपतानि प्राक्यानि कस्य
 प्रथमाप वा नियानुसयात्त वा । नाश असाधे प्रत्यभानुपपत्त पाठस्य च शन्त्यामनन्त वन
 पाठपदसमवात् । न द्वितीय अ परपरपाठात् । न च प्रतिपत्तपाठा मदानुभावात् कपा-
 तिसमायत इति वाच्यम् । तस्य प्रयुक्ताहरणत् पातञ्जलभाष्ये निरस्त्वत्वात् । यथा “ अत-
 न्प्रमाद शब्दाना पातपत्ता प्रतिपत्तपाठ । एव हि भूयत श्रुत्स्वतिरिन्द्राय त्वत्थ वपसहस्र
 पातपत्ताशब्दाना शब्दाना पारायण पावाच नान्त जगाम इति । श्रुत्स्वतिश्च उक्ता इन्द्रश्चा
 पता शिष्य प्रथमहस्यम ययत्साल त श्वान्त जगाम कि पुनश्च-व गतायुषि पञ्जायाम
 तन्वात् । अथ कतात् सामान्यधमेण सवान्काहीभृत् गवाधात्रिषिषयकसकसव श्रतिवास्य कतापत
 रमा साधत्तव प्रयुज्जीत नासाधत् इति पत्रोऽस्त्विति चन्सैवम् । सायुत्वं हि जातिरुपाधत्वा ।
 नाश चान्त व हि याययत्तनातयारय वात्पत्यक्षण गृह्यत । न द्वितीय विवक्तुगणस्यत्वान् ।
 सायुत्वं हि साधत्त वा अनाश्वत् वा अष्टप्रसाधत्त्व वा । नाश । सायुत्वात्पत्तित्याप ,
 तपामाप पर्यागप्रयोगानुपपत्त्या साधत्त्वस्य तार्कसिद्धत्वात् । न द्वितीय । अतात् प्र हि
 तन्व्यात्ता अस्यत्वं प्रम् । तत्र सायुत्वात्पत्तित्यापत्तत्वात् तत्रापि सखन्प्रकतुरस्मरणत् । न तृतीय ।
 अष्टप्रसाधत्त व हि वैकिकस्यम् । तद्वा प्रकवाक्य चापत्तभ्रणान्तराभावात्सायुत्त्वमवापठयण वाच्यम् ।
 तथा च अष्टप्रसाधत्तमता-शब्दान्तदृष्टार्थे प्रयुज्जीत इत्यवमुपलक्षणस्य प्रसंगस्य चैक्यागान्वाध-
 राधत्त एतत् प्रथम एव साधत्त न गान्साधत् इति द्वितीयाऽपि नियमा निरस्त । अशास्त्र
 वात्तस्य जगाम साधत्ता प्रमाणवासमवात्तित्यायत् । विगीतत्वं परस्परविगार । पाणिनिफाया
 यत्तपत्त शिष्यपातिसववात्तस साधत्तसा हि स्यात्करणम् , त्रिसृति व्याकरणम् इति पसिद ।
 एतत्परस्ताधत्त तुत्यास्यभयत्त सवणम् इति शब्द प्रकारत्कारया स्यात्सत्त्वसवणमज्ञा नानु-
 सन्धत्त साधत्तसाधत्तौ तु प्रकारत्कारया सावण्याधिधिरियाहत्तु । तथा अतृन्तचन्सुन

मनुष्येषु प्रकृतौ हातपातृप्रशास्त्राणां इति तन्नाश्रिपरिगणनात् अन्यत्र पितराधिव्याप्तौ त्रीणि नानु-
मन्यत सूत्रकृत । भाष्यकारस्मिन् समथस्य 'वृद्धाहार' इति पायुक्त् । एव परस्परविरोधात् पर-
सहस्य सन्ति । तिरफल चक शास्त्रम्' उत्करीत्या निमूलव्यतापमाणतया तस्य कस्यांचिदपि फलस्या-
संभवात् । यथाशक्यं चक त्याकरणम् । 'एष्ट साम इत्यधिकार' 'सामववाहृयहृयो' इति
वचनपाणिनि 'सामवचन एष्ट साम सामवठ्यामिति मन्यत । वच तु वाम वा इव यथाऽऽजनीति
तस्माद्दामवठ्यम् इति निरुच्यम् इति विरोधः । परस्परविरुद्धं चक त्याकरणम् । पाणिनिर्ह
'चा कु' इति पशान्त चयस्य कवरा शास्त्र । स एव च 'वृद्धिरात्रैश्च इत्याह — इत्यादि ।
ततश्च निमूलव्यातिरिक्तान्वाश्लेषक्याद्गत्या प्रजाति । एवापरविरोधात् नास्य प्रामाण्यसंभवः ॥ 'तद्व
स्याकरणस्य वदमूलकत्वात्संभवात्प्रामाण्य 'सापत्तव प्रयुज्यते' इति नियमाभावात्सायुस्याऽपि
प्रयुक्तस्य अथप्रत्ययस्य अनाश्रिपारपयसिद्धत्वात् गारात्याश्रितत्वात् सर्वेऽपि प्रयुक्त्या इति पृथ
पक्षः ।

सिद्धान्तयाम-

शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागित्वम् ॥ २२ ॥

गान्यातशब्दः प्रयुज्यमाने अपराधस्य यथाकारणस्य भागित्वम् आरा भजन
प्रयुक्तिः, जनकतासंबन्धत तद्वन्भागा तस्य भावः तन्धम् । पञ्चतन्त्रात्सामान् याधत् । कुत ।
प्रयत्ननिष्पत्तः प्रयत्नविशेषत एव शब्दस्वरूपस्य यथावत्संश्लेषः । तथा च 'शितायाम् - आत्सो
पृष्ट्या समत्याधानमत्ता शृङ्गत् विवत्रया । मत्त कायात्समाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्, सार्वीणौ
मूर्च्छ्यासंभृता वक्रसमापश मारुत । वणात्तयत इत्याह । आसा मन्त करण संस्काररूपण
स्वरात्तयान् प्रष्ट्या स्वयन्त्या समत्य एकशृङ्गात्रियान्कृत्वा तदा मन्तपयया युक्त मन्त करति ।
मन्मत्त कायात्स जाठराग्निमांभहन्ति । स आत्स मारुत पर्यति । सार्वीण । स मारुत ।
'सापत्त' आप च पाठपरणम् इति मत्ताप । उनीण कर्त्त पोगत् मुन्त्यसिद्धत पराधस्य वक्र
ताम्ब्रादिस्थान प्राण्य वणात्त(मन्तपत्तीति मत्तथ । एव च शब्दप्रयोगस्य परप्रयत्नासिद्धतादिप्र-
रिमत्ताभिप्रेतशगतवाप्रयत्नान्मु प्रान् गत्वा पानोत्तयन्ता वक्र प्राण्य यत्नविशेषसहाय ताम्ब्रादिपत्त-
स्थानेषु जिह्वाप्रविस्पष्टपयकसंभृता प्रणावशपान्तिमित्यन्तर्तीति स एत नाभ्यन्तरप्रयत्ना । तथा
यत्नविशेषैर्गलावतरयिकासात्तान करति । त एत शब्दप्रयत्ना । एतैश्च प्रयत्नैवणा यथावत्सं-
स्यज्यन्त । एतत्प्रयत्नैर्द्वितीयमपशन्वान्प्रवतयतीत्यर्थः । तस्य भावः -- गवाश्रितत्वात् एव सापत्तवा

। तस्य प्रयोगः क प

१ तात्पर्यात् अत्रा इति स्वरूपान्तरस्य । सा पुनव पर्युत्थीत तासां पुनित्युत्थाम प्रयागनियम इत्युभय
 तासां तात्पर्यात् न्याकरणस्य । तस्य प्रयागनियम सन्वादिभूमित्वत्पत्त्ययिततसपाणन्यादि-
 पणान्तावास्वतास्य यनुमान सन्तभम् । पत्यस्य च वाजसनेयशास्यादिषु भूयस प्राज्ञणेन न स्तेनित्य-
 तस्य स्यात्ता ह वा ण्य यत्पशन्त इत्यादि । 'कृत्याथे' इत्यादिना कमणि तथैपत्यस्य ।
 पर्यायितमन्तरा तातावेवणम् स्तन्त्या ह वा ण्य यत्पशन्त इति । प्राज्ञणनापशन्त्या न प्रयाग्य
 इत्यस्य । तैत्तिरीयस्य च भूपत — वाग्दे पराक्यत्त्याकृतावकत्त दद्या इन्द्रसकृषाभिमा ना वाच
 न्याकावात साऽवरीद्वर युगे सद्य चैत्रैप रायस्य च सह गृणामा इति समादिन्द्रयायस्य सह गृणत
 तागिन्या स यताऽवकस्य न्याकरान्तस्मादित्य दद्याकृता वागुणाम इति । वाक् पराची एकरूपा
 अत्राकृता सा धमा पुषित्वचनशत्या अवकत्त अभवत् । स दद्या इत्यादि स्पष्टम् । सा वाच्यम् इन्द्र
 स पुत शरीरस्य स यम् पर कण्ठादिषु प्रथमम् अवकस्य न्याकराम साधुतया विभक्तवान् ।
 तस्मात्तस्य न्याकृता सा पुमया विभक्ता उच्यते पर्युच्यते इत्यथ । शाखान्तरीय च वाक्य पात उत्त-
 म्नाय उताङ्गताम् — ताहितादिप्रपशन्त्य पर्युच्य पापश्चिप्तीया सारस्वतीशिष्टि निर्वपत्त इति । एव
 मादिभिक्षु प्रयागनियमपरैवाक्यैरथपत्यायनरूपत्वाद्यर्थे शन्तप्रयागमाश्रित्य एक शन्त सुप्तु ज्ञान
 सत्यकपयुक्त स्वरो लाक् फाम पुमवसि इति नियगाऽभ्युक्त्याय विरीयत भाजनभाश्रित्य भा-
 युपय प्राश्याया मुक्ता इति नियमश्च । सा पुनव शत्यात्पर्युत्थीत तासां पुन इति वाक्यार्थान्तर
 समस्तानुशन्तापशन्तप्रयोगादिप्रतिपक्षसिद्धानन्त्याक्यकल्पनापीत्त । सा पुत्रासा पुत्राभ्यामव
 विप्रयतिपथसप्रहासाननुगम । अनादिन्व सत्यर्धप्रत्यायकत्वमस्य सा पुत्रम् । ताद्वैपययआम्भाध
 त्वम् । गात्रादिप्रवतिप्रसङ्गवारणाय सत्यन्तम् । हुक्कादिस्तोभसु पातपरणाशयत्तुष्टिचस्यात्तात्पु
 सानिपसङ्गवारणाय विशायम् । न च तमापुनित्कीपु टिपुभाविस्त्रासु^१ त्वत्पत्तादिसञ्ज्ञामु चान्या-
 प्राभात वाच्यम् । त्र्यसहारस्य नियम सञ्ज्ञाया समिन्ति कश्चित् । नित्य एव तु सञ्ज्ञा दित्या-
 तात्पु गवादिश्वत् इति गाथसञ्ज्ञासथभार्यकयटसमेते पक्ष तासासायनादित्यात् । यास्वता स्व-
 न्तस्या सञ्ज्ञा क्रियन्त टिपुभाश्वत् । अनपश्चरूपत्याश्रयासासपशन्तता । इस्मचष्टा यथा लाक्
 तया सञ्ज्ञोत्ता मता । तासा प्रयागऽभ्युक्त्य प्रत्यवायाऽपि वा भवत्^२ इति पक्ष तु तासासत्य-
 राश्राज्यामि । तापुनिकसञ्ज्ञाना साधुसाधुश्रद्धिभावात्तस्य रघुनाथ इत्याधुनिकसञ्ज्ञापपत्ति ।
 अन्त्या पक्षपक्ष सञ्ज्ञायासरा इति विहितस्य शन्तस्याकरणात्साधुत्वापत्त । तत्रन्तभावपक्षऽपि
 तस्य न शत्वम् । तथा सात सञ्ज्ञात्वमङ्गापत्त । शन्तन्त्वत्त्वसञ्ज्ञा स्वर्यै रस्यत इति हि सूत्रार्थ ।
 ताद्वैपयययुक्ता — सञ्ज्ञाशब्दा अनाविपयुक्ता नियमानुपूर्वीका एव सिद्धा । तद्यत्तानी कस्मद्विप-

१ । अत्रानुशान्तप्रयोगस्य नाम - क २ । तदन्तभाव पात हि सूत्रार्थस्य पर्याय तात्पर्यात् ।

रीत प्रयाक्सुमहति' इति । तत्रसत् शृष्ठाऽसञ्जात्याप इति सूत्र भाष्यकैयटया स्पष्टम् । विस्र
रन्तु शब्देन्दुशस्यरादाधनुस प्रय इत्यलमतिप्रसङ्गन । प्रकृतमनुसरास । न च गान्यादिशब्दा-
नामध्यनाशपरपरया गवाक्षिप्रत्यायकत्वात्तपामपि गानुत्वापोत्तरिणि वाच्यम् । आर्षो हि कडा-
षित्कनश्चित गामानयति प्रयाक्त्य करणापाटवादिना गार्षामानयत्युक्त भानपुरुषण गाशत्र प्रया
क्सुमुशतस्य अशक्तिजाऽय शब्द इति निश्चित्य सास्त्रादिमन्थे आर्षान् व्युत्पत्त्यस्यस्तदुभयस्यवहार
पऽयन्त अशक्तिजत्वमजानाना गार्षीशब्दस्यैव सास्त्रादिमन्थे सञ्जासञ्जस्येव व्युत्पन्न स्यवह-
रन्ति । तस्यञ्च 'शिञ्जित्वा अन्यऽपीत्येष प्रयागप्रत्ययया प्रयाक्सपुरुषकरणापाटवादिरूपवाचका
शक्तिजतया मूलभूतगाशडशापस्थापननान्यथासिद्धत्वात् गान्यादिशब्दानामनाशिकाचकत्वरूप सा-
धुत्वमध्यवसासु शक्यत ।

तनु अशक्तिजत्व वा कम्पनीय वाचकत्व वा । काऽप्र विधाय इत्यत्र आह—

अन्यायश्चानेकशब्दत्वम् ॥ २३ ॥

चशब्द इत्यस्यमुक्तय । अतएव शब्दा वाचका यस्य एकस्याधस्य स अनेकशब्द ।
तस्य भावस्तत्त्वम् । नीयत इति न्याय । कसमि प्रच । प्रसन्नता पुंसि इति नित्यपुंसिङ्गता ।
नञ्प्रत्ययस्य परवदिङ्गम— इति पुंसत्वम् । एकस्यानकशब्दवाच्यत्वं युक्त न भवतीति यावत् ॥
अशब्दानेकशक्तिरूपनापेक्षया प्रयाक्सपुरुषाशक्तिरूपत्वस्यैव शब्दस्य कम्पनीयसुमुषमत्वात् प्रयागव
त्तायामष्टशापशुद्धिचकत्वापसञ्च । वाच्यवाचकयोरैकस्यावधारितस्य नियमस्य वाचकानकत्व प्राध-
प्रसङ्गाच्च । तथा हि — गाशत्रेन सास्त्रादिमानभिधीयत इत्याप्तवाक्याद्वाचकत्वप्रवृत्ततायासमिधान
क्रियाद्वारा ताकसकरणयाधान्यवाचकया भवेत्कत्व इत्यगुणयोरैककर्म्याभियम स्यात् इति
तामीर्यिकाधिकरणन्यायन क्रयद्वारा एकहायन्यरुणिञ्जारिश्च नियम परस्परान्तरयरूप सवन्नाऽवगत ।
तसञ्च गान्यावरपि सास्त्रादिमन्थवाचकत्वस्वीकार सास्त्रादिमन्थकामिधानक्रियाया गाशत्र एव
करणमित्यत्ररूपस्य नियमस्य व्युत्पत्तिकालावगतस्य प्राध स्यात् । तस्मात्कर्मस्यैव वाचकता । इतरथा
सु पुरुषाशक्तिजतया वाचकशब्दापस्थापकतैव न वाचकता । हस्तपाणिकरादिशब्देषु त्वगत्यातक-
शब्दत्वम् ।

तनु अस्त्वकस्य वाचकता इतरथा त्वशक्तिजता । तथापि गवाक्षिशब्दा एव वाचका
साधुत्वं , गान्यादिशब्दास्त्वशक्तिजा इत्यत्र विनिगमक किमित्यत्र आह—

। गिभनयत क

तत्र तन्वमभियोगविशेषात्स्यात् ॥ २३ ॥

तत्र गान्ध्यादिशब्देषु बाह्यकृत्वात्तत्रकृत्वात्सवादे तन्व गवादिशब्दत्वा एव वाच्यता
 न गान्ध्यादिशब्दा इति सा तस्यापुनश्चविवक्षितम् । अभियोगविशेषात्स्यात् । व्याकरणशास्त्राभ्याम्-
 हतक कृतकप ज्ञानमाभियोग । तत्कृता विशेष विधिप्रत्ययभङ्गपरिज्ञानम् । तस्मादाभियोगविशेषा-
 यान् । तत्रास्त स्यात् ॥ गवादिशब्दा एव सा रवा न गान्ध्यादिशब्दा इत्यक्षररूपेषु साध्वसापुत्ररूप-
 तिप्रसङ्गं व्याकरणस्मादेव । पमाणम् । उच्यते । सापुत्ररूपानियमं च व्याकरणस्मृति-
 रन्या स्मृतानुसृतम् । तस्याध्यान्यत्र स्मृतिपरपरानुसृत्या । न चान्तरपरपरापात । साधु-
 प्रसङ्गं तत्रकालानुपपन्नपरपरात् । कश्चिन्तमानगत्यन्ताभावात् । सर्वे हि सर स्त्र कालगवादि-
 शब्दानुपपन्नं रूपं भवति । तत्र पक्षतरयद्वय्या गवादिशब्दसन्ता गान्ध्यादिना सासन्ता-
 मत्र प्राप्यन्ते । सर्वकालमपि कश्चन युद्धा सन्तीति तत्प्रत्यक्षसम्बन्धेन कथाचित्वापि प्रत्यक्षविरुद्धम् ।
 तत्रैतावता पथस्मिन्काले शक्यरूपपथप्रसङ्गात्तत्रापि सापुत्रस्य पत्यभ्रताऽसिद्धगान्ध्यापरपरा-
 रारहार इति वाच्यम् । तत्रैव सर्वकालयतिव्यापनादित्यसतिरिच्यते यत्न सर्वस्मिन्काले पत्यभ्रतया
 सिद्धेषु सापुत्र पत्यभ्रता न गृह्यते । सर्वकालमपि त्ररूपात्तात्वेन च सापुत्रमभियुक्तस्मरणपरपराया
 तन्व सात् तद्वदपत्यभ्रसप्रीचीनया सास्त्रादिमन्त्रेण गवादिशब्दाना स्वध्यवसानम् । गान्ध्यादिशब्देषु
 तु क्वचित्पत्यभ्रसापरपरा समाप्त्यन्तापि । तत्र च तन्मात्रेण सापुत्रान्त्रय प्रशक्तिजन्वस्यापि
 सम्भवात् । अतः सापुत्रस्मरणाभावात् गान्ध्यादिशब्दानामसाहित्वनिश्चय इति भवति प्रथमम् ।

तत्र गान्ध्यादिशब्देषु गान्ध्यादिशब्दानामत्र पथार निमित्तं न त्वन्यथाम् । अथवा
 रथा इत्यादीना पथार इत्यत्र किं विनिगमकमित्यत्राह

तदशक्तिश्चानुरूपत्वात् ॥ २४ ॥

चकार उक्तममुष्य । गवादिशब्दाश्चरणाशक्तिगान्ध्यादिशब्दानामत्र पथार निमित्तम्
 न त्वन्यथाम् । अथवा रथा इत्यादीनाम् । कुत । अनुसूच्यते । गान्ध्यादिशब्दा एव हि
 गान्ध्यादिशब्दस्वरूपसत्त्वतः गवादिशब्दस्मरणद्वारा अर्थं पत्याययन्ति न तु तीक्ष्णार्थ्या । सास्त्र-
 प्रत्यय स्मरणपथाजकस्याम् ॥

तत्रैतदन्तत उच्यते

एकदेशाच्च विभक्तिव्यत्यये प्रत्ययः स्यात् ॥ २६ ॥

१. एतत् । २. एतत् । ३. एतत् । ४. एतत् । ५. एतत् । ६. एतत् । ७. एतत् । ८. एतत् । ९. एतत् । १०. एतत् ।

नशन्का न्युत्क्रमा विभक्तिव्यत्यय इत्यन्तर उच्यते । व्याकरणशिक्षितेष्वथ शास्त्रेषु विभक्तिविषयासुऽपि यथेययो नश्यते । यथा कृत इति प्रष्टु असकभ्य आगच्छामि' इति वक्तव्य 'असकैरागच्छामि' इति सूत्रेणोक्त श्रुतार एकवशात्सकशब्दान्पातिपत्तिकात्पुल्लवाम असकभ्य' इति शास्त्रस्मरणार्थं प्रतियानेन सङ्घट्टास्यातिशङ्कताऽपि गद्यातिशान्तस्मृत्याश्रय-
व्यया युक्त स्यात् ॥ नापि तुल्यास्यप्रयत्न सवणम् अकारणकार्या सावयथावाप इति पर-
स्परविरोधात्प्रमाणमिति । विरादादिकन्वापपत्त । एतत् न्यायार 'इत्याशावपि । वराप परि-
इत् । 'यथात्तर सुनीना प्रामाण्यम् इति तु वैयकरणसमय । तथा सति परस्परविराप पुव-
पुवस्याप्रामाण्यस्य सववष्टनस्मृतिवत् । अविराप तु प्रामाण्यसव । एतत् वासन्वाद्युपपुषी' इत्यपि
उपाख्यातम् । आत्रैच' इति सिद्धेशान्त कुवशास्य तद्व्यतिरिक्तोपपयामिति न विराव । रक्षाहाति-
कसपि महाभाष्य स्थितम् । तत्र वृषणभृषणात् वासिक भद्राचाये पपश्चिन्तानि तत् एवानुसध-
यानि । सत्रैव गवातिशङ्का एष साधव , स एष पयाश्या । गान्यातिशङ्कास्वशातिजवातसा प्रव
अप्रयाश्या । उभयत्र च न्याकरण प्रमाणमिति सिद्धम् । इति न्याकरणविशरणम् ॥

न्याकरण प्रमाण सङ्घट्टानां गद्यातिशङ्का एव वाचका सा प्रव पयाश्या इति स्थितम् ।
इदानीं वाचकपदसङ्घट्टान्याशानिधारणाय पवासायमाणाकृत्यधिकरणापाद्धान्त्यत्त वैकिकाना वैकि-
काना च शङ्काना तवथाना चानन्यत्र तिणेतु लाकववापिपरणसारभ्यत् ।
आकृत्याधिकरण हि व्याक्त शङ्काध इति पत्रपत्र सामान्यात्सा जातिरिति
सिद्धान्त । सत्र व्यक्त शङ्काधन्व आहवतीयशास्य सकृत्कृतसपि श्रितिगसताविरहा पानेव्यक्यु
पानेष्टासया एकत्व च तत्रनुपपन्त्या यावद्वर्षिक भिक्षसत्र सँसवासु व्यक्तिपुपपिप्रत । यथाहुर्ध्या-
करण प्रमितक्ष्य शास्त्राणि भिन्नन्त इति । एव च सामान्यापेक्षशङ्कयारुभयारपि व्याक्तवाच
स्वावशयेण सामान्यविशेषशास्ययास्तु यथलत्राप्त याभ्यवा प्रकभाय । किन्तु विकल्प । आकृत
शङ्कार्यत्त्व तु सामान्यशास्त्रेण हासत्यरूपस्यापकजाताषाभिहिताया तद्गारा यावत्सकलत्यक्युप-
स्थिति तत् प्रागव विशेषशङ्काभिहितान्तरजातिद्वारा तत्कौण्डिन्यातिशङ्कवद्विशेषशङ्कस्य स्य
क्तिविशेषवाचित्वाद्वा व्यक्तविशेषपर्वानिगिति शिष्टप्रपुञ्जत्त । विशेषशास्त्रेण मन्धरप्रपुञ्जसामा
न्यशास्यस्य वाप इति फलभक्त । न इवफलकमित्तमधिकरण लाकवदया पत्रपवाधानामन्यत्व
लौकिकशान्तविषये साववधेवद्धावेतुमहाते । न हि प्राज्ञान्या गध रीयता सक्तौण्डिन्याय ' इत्यादी 'पुमिच्छानुसारिलौकिकवाक्यादीनिगय वमानुपयुक्त न्यायापश्रामि, यत्त स्याथवत्तवि-
करण स्यात् । तथा वैकिकविषयेऽपि नाथवद्धिनुमहाति । लाकव्यवहारवत्त हि वैकिकानामपि

। नानाभाषाण्यन भाषणयम् । न चैतद्वैदिकाना लौकिकान्यत्व पटन, तथा लाकव्यवहारान-
नराते वतापायाभाषात । न च लाकन्यवहाराननुपाहित्वऽपि यूपारिशास्त्रव्यनिणयाऽस्त्विति
ब्राह्मणम् । यस्मिन्ननुपारिशास्त्रमभिध्याहारलक्षणपायाऽपि यूपारिशास्त्रार्थनिर्णय । तत्र समभित्या-
इतननुपारिशास्त्रानामपि लौकिकान्यत्व तादृशापायाभाषास्म कथं स्यात् । तस्मात्लौकिकवैदिकाना-
मन्यत्र अतारम्भणीयसव्यसाकृत्याधिकरण स्यात् । तदुभयपामनन्यत्वे तु लाक कृत छत्रार्थनिर्ण-
यस्तवानुपयुक्ताऽपि च न उपयुक्ता भविष्यति इत्याकृत्याधिकरणापादानत्वन लौकिकव्यया पदपदाधाना-
मन्यत्रानन्यत्व विचार्यत । अणाम्ऽपि नियमानियतस्वरानिभवाङ्गाकषेयया पदान्यत्वम् । उच्य-
ते । अणोऽपि स्वरे । लाक त्वनियत । यद्यपि व्याकरण स्वरेषु छत्राऽधिकाराभाषाद्व्यापायामपि
स्वराथम भावउच्यते अत एव अस्युपात्तसम् इति स्वरेषु प्रकृत्य विभाषा भाषायाम्
इति लाक विषयविधानं सगच्छत, तथापि 'एकभृति इत्यनुवृत्तौ विभाषाऽस्त्विति' इति लाक
एव इत्यत्र चानु स्वरेण विकल्पविधानात् नाप । अत्र हि 'अस्त्विति' इति च्छद । अत एव
एवमात्रिकभाष्ये 'भवा धावति' इति द्वयर्थे वाक्यामन्युक्तं सगच्छत । तत्र हि 'था
इत्यन्तादानम्' इति च्छद इत्यादिना । इति इत्यपि तथा । 'एकादृशं वदन्तेभावान्तं' इति
एकारं वदन्त । तथा च 'था' इति इत्यर्थे एकाराकारावुदात्ता । 'शुरू' इत्यर्थे तु घुनादिवा-
दन्ताणां च अकारं वदन्त । अनुदानं पदमकवजम्' इत्येकाराऽनुदानं । तथा च स्वरमण्डलम्
दुष्कारतस्य कथं इत्यत्र स्यात् । अत एव 'एकभृति स्वरेषु' इति वाच्यतायत —
इति मत्र भाष्ये सगच्छत । यथा सवतासशास्त्रानुवदन्तस्य स्वपक्षस्थाने पयुज्यन्त, एव सवस्व-
रान्त एक भृति पयाऽस्त्वित्यर्थे । 'विभाषा भाषायाम्' इत्यत्र भाषाप्रमाणं त चानु स्वरेण धकारा
पादानुदानाभाष्येन्यत्र विस्तर । 'देवा' इति लाकं 'दवाम्' इति वणागसऽऽन्दसि ।
'मासना' इति लाकं 'मना देवेषु' इत्यादौ आकारलापऽस्त्विति । उदाह 'निषाह' इति
'लाक' उदाह च निषाह 'च' इति अकारधिकारऽस्त्विति । तथा वदवाक्यान्वभ्याय एवाच्यन्ते
लौकिकान् त्वनयाऽपि । तथा वदवाक्यान्नुपनीमप्रैवार्णकैरेव पयुज्यन्त लौकिकानि त तदन्यैरपि ।
तथा इम लौकिका इम वैदिका इति मदन उच्यते । इत्यत्र नियतस्वरानिर्दिष्टपथयता लाकवत्या
स्पष्टं पदमत्र । स्पष्टमत्रकस्वरुपादिशतसाहचर्यादपि लाकव्ययो पदमेव । पदभाषात्वं चार्थाऽपि
भिगत । मत्रा चापात्तमयागत' इति त्रैवीर्याकारिकरणन्यायात् 'उत्ताना वै वदगवा वदन्त' इति
वाक्येण लाकविलक्षणधरात्वात् । ये उत्ताना वदन्ति त वदन्ता गाशब्दवाच्या इत्यत्र लाक-
विलक्षणवस्त्वन्तरस्यैवान्तं गाशब्दवाक्यत्वप्रतिपादनं वाक्यभवावश्यभावात् । अत्रैववाधराडा-
दिशब्दानां च लाकताऽद्यान्तरपरत्वं स्पष्टमुपपादितमनुपपन्नम् । अतः लौकिकव्या पदपदाधानाग-
यत्वमिति पाप सिद्धान्तयति—

प्रयोगशोधनाभावादर्थैकत्वमविभागात् ॥ २७ ॥

अर्थस्य शब्दरूपस्य अभिधायकत्वस्य च वस्तुन एकस्य लोकावधारणार्थैकत्वमिति । कुत । प्रयोगशोधनाभावात् । प्रयुज्यते इति प्रयोग वाक्यम् । तस्य शोधना उच्चारणा । तस्या भावात्^१ अभावात् इति च शब्दः । लोकावधारणो पदपर्यायानामन्यत्वे वैदिकपदानां लोकावधारणानुपात्तत्वेन अगृहीतमिति कतया वेदवाक्यान्वाध्याय वाक्यान्वाध्यायान्यासभावान् अतन्यत्वे तन्मभावान्वाध्याय । यदुक्तं नियतस्वरविभक्त्यान्वयत्वम् तन्वाधान्यत्वमिति मन्त्राह— अविभागादिति । वर्णानामविभागादित्यर्थः ॥ तथा हि— य एव लौकिका वर्णानाम् एवमपीति लौकिकाभेदान् प्रत्यभिज्ञायन्ते वैदिका वर्णा । वर्णात्मकं च पदं तत्र भवति । तथा वर्णसमूहात्मकं वाक्यम् । तद्वत्त्वात्तार्थैकत्वम् । पदवैकत्वाच्च मन्त्राधिकरणन्यायस्याप्राप्त्युक्तिः । ननु वर्णैक्येऽपि धर्मभक्त्यान्वयत्वेन युक्तम् । उक्तं च— 'पदावधारणापादान्युक्तिश्छन्ति मुरयः । क्रमन्युनातिरिक्तस्वरवाक्यस्मृतिभूती' इति । जरा राज्ञेत्यादिषु क्रमभक्त्यान्वयत्वम् । ब्रह्मब्राह्मण इत्यादिषु न्यूनान्तिरिक्तवशात्त्वयत्वम् । इन्द्रशत्रुरित्यादौ पृथक्प्रकृतिस्वरान्तोक्तत्वाभ्यामन्यत्वम् । पदान्तरसममित्याहाररूपवाक्यान्वयत्वम् । यथा पञ्चत इति पदं नामत्वेनाख्यातत्वेन च सभास्यमानम् भाक्तुकामपञ्चते' पञ्चतं दक्षिणा दहि' इति सममित्याहाराद्भेदेन निश्चीयते । त्याकरणस्मरणेऽपि पदान्यत्वम् । 'अश्वस्त्वम् इत्यत्र 'अश्व' इति सुबन्तम् 'दुःशाधि गतिवृद्धया' इति शतृत्वम् तिङन्तसभ्यम् पुरुषैकवचनं च । प्रथमान्ताख्यातपठयो सामानाधिकरण्यमिह भूतिः । 'यात् पुनरायाति' इत्यत्र 'आयाति' इत्याख्यातपठसामानाधिकरण्यात् यात् इति प्रथमान्तं नाम वृत्तयश्चक्षुःशौ यात्' इत्यत्र च द्विवचनान्तप्रातिपदिकसामानाधिकरण्यात् यात् इत्याख्यातं निश्चीयते । 'इत्यस्मि भृत्या पठन्त' । एव च क्रमादिनियतानियतस्वरत्वादिधर्मभक्त्यान्वयत्वेन स्यादिति चम् नैव वाच्यम् । पश्चेत् गम्यते अनन्तं तदुत्पत्त्या गमकं पठम्, तदुत्पत्त्ये च न धर्ममात्रभेदाद्भेदः । किन्तु अर्थप्रतीत्यौपयिकधर्मभेदाद्भेदः । जरा राजा, ब्रह्म ब्राह्मण इन्द्रशत्रु इत्यादौ च क्रमादिभेदात्तार्थभेदा लोकादिभेदः । नैव लोकावधारणार्थौपयिकधर्मभेदाऽस्ति । नियतस्वरत्वादनियतस्वरत्वात् ध्यायवर्जनावर्जनलौकिकवैदिकव्यपदेशभेदानामर्थप्रतीतिविशेषौपयिकत्वात्संभवात् । 'तवाम्' 'तमना' इत्यादावपि लौकिकभ्या न्यूनान्तिरिक्तस्वररूपभेदं सत्यपि अर्थप्रतीत्यौपयिकधर्मभेदाभावात् पदभेदः । तस्याऽर्थभेदानवगमात् एकवचनन्यूनान्तिरिक्तमात्रेऽपि तत्र भेदप्रत्यभिज्ञानाच्च चमुरकृत्वात् इच्छते । यदुक्तं स्वरूपान्तिरिक्तत्वात्सर्वेषामपि वैदिकपदानां लौकिकान्यत्वमिति, तत्र । न हि केषांचिन्नलौकिकभेदमात्रेण सर्वेषां तथात्वम्, प्रमाणाभावात् । अन्यथा सर्वेषां वैदिकपदानां लौकिक

१ भावात्संभवात् - क स्व २ तद्वत्त्वात् - स्व, ग ३ तद्वत् - स्व ग

कान्यस्य ऋष्यभारानुपात्तित्वाभावेन तस्याऽधोवर्गस एव न ज्ञानम् । यथात्म्यं ज्ञानानां वै तथैव
 ब्रह्मिन् ' इत्यर्थसङ्ग्राहकमिति, तदपि न । तत्र य उक्तानां ब्रह्मन्तीत्युक्तिश्च गाण्डव्याख्यास्य न
 विधायुं शक्यम्, उक्तानवहनस्याप्रसिद्धत्वात् । अत्र वायुपुराणाक्तरीत्या त्रैलोक्यभ्रमणवशात्
 अपि कदाचिद्विषय लोकासुपरि पश्यन्तीत्येता इष्टिमाश्रित्य एतेषामेव गत्वा कश्चिन्नास्वान्तिना त्वस्यन्धि-
 नासुक्तानवहनं स्तुत्यधमनुकीत्येत इति न तद्वद ज्ञापकम् । त्रिषुषयाश्चवालाशयभक्त सत्यपि सर्वथा
 भेदस्तु स्वरूपपाठिभक्तस्य तद्वेदनिर्वासनेव निरस्त । अतः सिद्धमेकत्व लाङ्कवदया परपकार्यानाम् ।
 इति लाङ्कवदयाधिकरणम् ॥

तत्रैव सिद्ध लाङ्कवदया परपकार्यानामन्यत्र गद्यविशेषानुपपत्त्यर्थं विधायते । किं
 व्यक्तं शब्दार्थं, उत आकृतिविशिष्टा व्यक्ति अथवा आकृतिरवेति । तत्र परपभयति—

प्रयोगचोदनाभावादर्थैकत्वसविभागात् ॥ २८ ॥

व्यक्ति शब्दार्थो नाकृतिः । कुत । प्रयोगचोदनाभावात्, अभावानिति च च्छेदः ।
 ' प्रीहीनब्रह्मिन् ' ' पशुं सङ्गृहयन्ति ' ' अभ्य नयन्ति ' इत्यादिप्रयोगविधया हि व्यक्तित्वात्
 ११ आकृत्यपि एव सम्भवन्ति नाकृतिव्याप्तित्वं, आकृतिरवहननाशयत्येवम् । तनुं सति
 फलम् । सम्यक् आकृति शब्दार्थो भवतु गा पश्य इत्यादौ प्रीहीनब्रह्मिन्
 इत्यादौ त्वसम्भव व्यक्ति शब्दार्थे इत्यत आह— अर्थैकत्वमिति । एकस्य शब्दस्य एकार्थत्वस्य
 युक्तं न स्वनेकार्थत्वम्, अतएकव्यक्तिकल्पनापरमज्ञानं, पशुं शब्दं अन्यतरनिर्धारणाभावेन व्यक्-
 तानुपपत्तेः । अष्टशेषतुष्टिविद्वन्नापत्तेः । गाशब्देन साक्षाद्विमानमभिधीयते इत्यादिवाक्याद्व्याप्त्य-
 वाचकताप्रहङ्गायाःसमिधानक्रियाकरणकमणा साक्षाद्विद्वत्किसगाशब्दयोरभिधीयते क्रियाद्वारा ' ए-
 ककर्म्याश्रित्यम् स्यात् ' इति तानीर्यिकन्यायान्प्रथमसप्तमगतस्य सप्तमस्य नियमरूपस्य कदाचिद्व्य-
 क्तपरिहारेणाकृतिव्याप्तित्वं बाधप्रसङ्गात् । तनुं केवलमव्यक्तं शब्दार्थस्य यस्या व्यक्तौ गाशब्द-
 शक्तिप्रह तसाऽन्यत्र तन्प्रयोगा न स्यात् । त एव गान्ध्याया सधव्यक्ती कारीकृत्य शक्तिप्रह-
 न्न दोष इति शक्यम् । नास्ति हि शब्दादप्रतीयमाना न कारीकर्तुं प्रभवति । क्वचिद्व्यक्तित्वात्
 वाशब्दार्थस्यान्ता कथं शब्दान्प्रतीयमत्यत आह— अविभागाविति । तासां स्याद्विनाभावात्
 जातं प्रतीयति सम्भवतीत्यर्थः ॥ शक्तिप्रह च जातिरूपलक्षणं न तु विशेषणमितं मस्या प्रतीति-
 मात्रेण शब्दार्थत्व न शक्यम् याऽयं शुद्धासा स त्वस्य ' इतिवत् । तत्र हि उपलक्षणभूत
 वासोऽनभिधीयैव त्वेवतोऽभिधीयते । एवमप्राप्युपलक्षणमाश्रित्वात्र जातिरभिधीयते । व्यक्तस्य
 एव केवला अभिधीयते । एकापलक्षणत्वात् व्यक्तित्वात् अतएवैकत्वगाऽपि निरस्त ।

अथवा किमतावता धमण । आकृतिविशिष्टा एष स्वक्याऽभिधीयन्ताम् । सूत्र चैव याजनीयम् ।
 'प्रीहीनवहन्ति' इत्यादिप्रयोगविध्यनुसाराद्गुणकर्त्तानामभिधीयता । आकृतिविशिष्टानामपि व्यक्तीनां
 शब्दायत्वात्तैकत्व न त्वनकाधता, आकृत्या व्यक्तीनामनुगमात् । आकृतश्च व्यक्तिसाधक्यागवि
 नाभावाद्वा प्रतीमिसम्बन्धिषण्णत्व युज्यते । तथा च विशेषणभूतया फार्डीकृत्यासु सर्वासु व्यक्तियु
 शक्तिप्रह्लापपणत इति । तदेव कषलव्यक्तीनां वा जातिविशिष्टानां वाभिधीयता, न तु कषलमाकृत ।

आकृतिमात्रवाचित्वं वा प्रकमाह -

अद्वयशब्दत्वात् ॥ २९ ॥

इत्यम आशयव्यक्ति । तद्वृत्तिधमवचनं शब्द इत्यशब्द । तस्य भाष्यस्यस्यम् ।
 एकार्थवृत्तित्वस्यासम्भवादिनि यावत् । पञ्चाशत्तया त्वाशत्तया इत्यादौ पञ्चादिशब्दानां
 गाशब्देन एकार्थवृत्तित्वत्त्वं एण सामानाधिकरण्यं गम्यते । तदन्तर्गतत्वे शब्दायत्वं अनुपपन्नं स्यात्,
 गाशब्दश्च पञ्चादिशब्दानां च जातिमख्यावचनानां भिन्नाथवृत्तिश्चात् । व्यक्तित्ववचनत्वं तु तथा
 तदुपपणत । विशिष्टव्यक्तिवाचित्वं तु विशेषणभेद सत्यपि विशिष्टासम्भवात्तदुपपणत । अतः न कष
 लमाकृतिमात्रवाचिता ॥

आकृतिमात्रवाचित्वं वा प्रकान्तरमाह —

अन्यदर्शनाच्च ॥ ३० ॥

यदि पशुरुपाकृतं पलायतान्य तद्वर्णं तद्वयसमात्तमत इत्यन्यशब्दा इत्येत । यथा-
 कृतिरेव वाक्या, तन्नान्यस्मिन्नालभ्यमानेऽपि सैवाकृतिरित्यन्यशब्दा नापपणत । कषलव्यक्तिमात्रवाचि
 त्वं तदुपपणत । विशिष्टव्यक्तिवाचित्वेऽपि विशिष्टसम्भवात्तदुपपणत । तस्मात्तपि नाकृतिरेव
 वाक्या ॥

इति प्राप्तं सिद्धान्तयानि—

आकृतिस्तु क्रियार्थत्वात् ॥ ३१ ॥

मुशब्दं पत्रपञ्चयाद्युक्तौ । आकृति सावादिजाति । सैव शब्दाय न तु व्यक्ति ।
 कृत । क्रियाधम्बान् आकृतवर्त्तयत्वं सत्यश्च इत्यन्वितं चिन्वीत् इत्यादिवाक्यानां इत्यनमज्ञा
 गत्याख्यस्यिच्छिर्त्तविशेषनिष्पादकत्वयनातिक्रियाप्रतिपादकत्वसम्भवात् व्यक्तिसाधक्यत्वं तदसम्भवात् ॥

तथा हि—सं किप् इति षानुष्टुप्त्तौ कमण्यग्न्याग्न्यायाम्' इति सूत्रात्कर्मण्युपपत्तेः षिनात्तरग्न्या-
ख्यस्यस्थिण्डलविशेष कमण्यस्य वाक्ये किपचयया भवतीत्यर्थेकात् इत्यनशब्द कमवाचक उपपत्तेः
षिनात् किप् । इत्यनशब्दस्त्वस्त्वृश लाक्षणिक । इयेन इव षीयत् इयतांश्च अग्न्याख्यस्थिण्डल-
विशेष । त षिन्वीत अयनत् कुर्यात् । 'अ्यातिष्टोमत् यज्ञेन यज्ञम्' टित्करण करानि' इत्यादि-
वामामान्यविशेषभावेन फथषित्पुनरुक्तिपरिहार । इत्यनमहृशमग्न्याख्यस्थिण्डलविशेष अयनत्
निष्पादयन्त्रियथे । इत्यनमाहृश्य च नैकया व्यक्त्या तत्रत्यय शब्दाधावेलापप्रसङ्गात् । नापि
सर्वाभित्यर्थेकिमि , असमशाम , अर्मातानागताना वर्तमानाना च व्यवहितान्यवर्तिताना सकृदुच्चारितान
इत्यनशब्देन युगपदुच्चारणानाहात् सकृदुच्चारितस्य सकृदर्थपत्यायकत्वनियमात् एकस्य पदस्यान-
कार्थत्वापातात् । तथा षानन्तशक्तिकल्पनायुक्तदोषापातात् । न च जातरूपलक्षणस्यास्य दोष इति
वाक्यम् । पदमपि शक्त्यान्त्यस्य तत्रत्यस्यस्यात् । तथा हि—तवन्निर्मितकरथाधयत्वात्मकमभ्र-
नयमेकापवरकस्थमधिकृत्य कश्चिदाह य एतस्मिन्नपवरक 'स्थितास्तऽभ्रशब्दवाक्या' इति ।
तत्र यद्यपि व्युत्पत्तिसमये अपवरकस्थितिरूपलक्षणसामान्यथापि तदनातरगणान्यत्र स्थिता अपि व्य-
क्तीरशब्दशब्दाऽयं स्वरूपेणैवाभिधत्त इति भवति शक्तियम् । एवमिहापि व्युत्पत्तिसमये जातेरूपलक्ष-
णस्येऽपि नामस्पृशप्रव सथा अपि व्यक्ती प्रातिस्विकतत्त्वस्वरूपेणैवाभिधत्त इति शक्त्यान्त्य
दुर्वात्तम् । अभिधानसमये जातिसम्पर्काभावेन शब्दाभिधिकल्पस्यैवापातात् । जात्यादिधर्मविशि-
ष्टज्ञानं हि स्वविकल्पकम् । न चैतदोषपरिहारागत्याभिधानसमयेऽपि जातरूपलक्षणस्य स्वीक्रियत् इति
वाक्यम् । एव तर्हि 'नागृहीतविशेषणा विशस्यद्युष्टिरुत्पत्ते' इति न्यायन जात्यभिधानात्तदय-
भावे तत् एव व्यक्तं प्रतीतिमिद्रे अभिधयन्वासमशाम् । एतत् विशिष्टाभिधानमपि प्रस्युक्तम् ।
किञ्च गामानय इत्युक्ते गोव्यक्तिषु का गौरानया इति भवति सद्य इति न व्यक्तीनाम-
भिधयता, शब्दस्य निश्चयजनकत्वात् । गामामान्यरूपजातस्तु गणशब्दाभिधयामिका धुष्टिभव-
तीति स्यात्तस्या अभिधयता । एव इत्यनादिशब्दोऽयुक्तम् । एव च इत्यनजातिसहशाग्न्याख्यस्थ-
ण्डलविशेषनिष्पादकअयनक्रियायनुपहाय जातरभिधयता । जातिमाहृश्य च तदुपस्थितव्यक्तिद्वारा ।

अथ जातिवाचित्वेन शक्त्याधकान्यतुष निराकरानि —

न क्रिया स्यादिति चेन्नार्थान्तरे विधान न द्रव्यमिति
चेन्नदर्थत्वात्प्रयोगस्याविभाग ॥ ३२ ॥

विधानमित्यन्तरम् इति च न इत्यनुपपत्तयत् । न द्रव्यमित्यत्र तु तस्यानुपपत्ता न भवति,

१ भयता स्थिता क घ २ गच्छामि मया - क ग, घ ३ चरथात् ।

वाक्यान्तरं स्यवहितत्वात् । तथा च सूत्रकारा वक्ष्यन्ति 'व्यवायान्प्रानुषयत्' इति । अतस्तत्र
इति चाम इति प्रथमगुणत्वम् । वाचकत्रयस्यैकैव हतुना परिहृत्य इति युगपत्पञ्चुवाद । तत्र
स्वावित्यत् पूर्व नत्यभ्याहार । तथा च, न क्रिया स्यादिति चाम तत्रयत्वात्प्रयागस्याधिभाग, नाधा-
न्तर विधानमिति चाम तत्रयत्वात्प्रयागस्याधिभाग न त्रयमिति चाम तत्रयत्वात्प्रयागस्याधिभाग
इति त्रीणि वाक्यानि सपन्नानि । तत्र प्रथमस्यायमर्थ — जातवाक्यस्य तत्र अवहननातिक्रिया न
स्यादिति चाम । फल । अवहननातिक्रियागत् तत्रयत्वात् व्यक्त्यर्थत्वैव वाधनाम् । ननु तत्र त्रीणा-
विशेषानामाकृतिवाचित्वे कथमवहननातिक्रियकथना, मत्राह— अविभाग इति । न हि जातिर्नाम
व्यक्तिं प्रथमभूता पदाधान्तरं शब्दादस्य, किन्तु व्यक्तिमात्राभ्यापस्यैव । एकमेव हि वस्तु वि-
शेषान्मना सामान्यात्मना च गम्यते । तत्र शब्दतः सामान्यात्मनैव गम्यते इति सामान्यमेव शब्दार्थः ।
सामान्यात्मना प्रतीते विशेषवस्तुनि च क्रियासंबन्धा न विरुध्यते, सामान्यश्च विशेषानतिरकाग ।
द्वितीयं तु वाक्यमेव याजनीयम्— जातवाक्यत्वं 'अन्यं तद्वर्णं मद्रयसम्' इत्याधान्तर
विधानं न स्यादिति चाम, तत्रयत्वात् इत्यादि पृषवत् । जातिव्यक्त्यारतिरकाम व्यक्त्यभिप्राय-
णान्यत्वमुपपन्नं इति भावः । तृतीयं च याज्यम्— आकृतेष्वप्यत्र पञ्जावा तथा ' इत्यादौ
गवाविद्रव्यं षट्स्वाद्याभयतयापदिश्यमानं युक्तं न स्यात् । न त्रयवचनम्' इति पाठं तु गवावि-
द्रव्याभयषट्स्वादिप्रतिपादनं न स्यादिति चाम, तत्रयत्वादिति पृषवत् । यथा तु जातिव्यक्त्याभेद-
एवाभीयते, तथा जातौ प्राक्षणादिवाधाद्यै लक्षणया तत्र व्यक्त्यपरत्वम् । न तत्रयत्वादिवादि त्वव-
योच्यम् । प्रयुज्यते इति प्रयोगः । प्राक्षणादिसंयोगतः प्रयुज्यमानस्य गवादिपदस्य तत्रयत्वात् लक्षणया
व्यक्तिवाचित्वाभाक्त्वापत्तयम् । अविभाग जातिव्यक्त्यारतिनाभावश्च लक्षणापादकं वाक्यसंबन्ध-
इति । तत्र 'पशुना यजत' 'अरुणया गवा श्रीणाति' इत्यादौ यत्र करणत्वभवेण मत्रामूर्तयारपि जाति-
गुणयान्त्रेयपरिच्छेदद्वारा मुख्यमेव करणत्वम् । द्वारवद्वा हि कारणं करणमित्युच्यते । 'स्थास्या
मपां गृह्णाति' इत्यादौ चिकरणत्वमपि त्रयस्यैव, न जात, असंभवात् । तथा 'दिप्राय गा ववाति
इत्यादौ सप्रदानत्वाधिकमपि त्रयप्रतिग्रहोत्त्वादिच्छ्रमण जातेरमूर्तत्वात् संभवतीति व्यक्त्यपरत्वैव
विप्रादिशब्दानामित्याशङ्क्यम् । इत्यादौ चिकरणम् ॥

इति प्रथमाध्याये तृतीयः पाठः ॥

चतुर्थः पादः ॥

।त्तमस्य निगमसिन्धुर्विभिन्नान्यायाभिधानमन्धानै ।
।त्तमुत्तमस्य भूया मुत्तय नमाऽस्तु जैसिनय ॥

।त्तमस्य निगमसिन्धुर्विभिन्नान्यायाभिधानमन्धानै ।
।त्तमुत्तमस्य भूया मुत्तय नमाऽस्तु जैसिनय ॥

।त्तमस्य निगमसिन्धुर्विभिन्नान्यायाभिधानमन्धानै ।
।त्तमुत्तमस्य भूया मुत्तय नमाऽस्तु जैसिनय ॥

।त्तमस्य निगमसिन्धुर्विभिन्नान्यायाभिधानमन्धानै ।

उक्तं समाप्तोद्यमस्य तस्मात्सर्वं तदर्थं स्यात् ॥ १ ॥

समाज्ञायस्य समस्तस्य षष्ठस्य ण्वसर्गस्य अस्मै धमपमितिजननायायमित्थमर्थेन नित्यसमाप्त तस्य भाव ण्वसर्गस्य । उक्तम् अध्ययनविधिप्रवृत्त्यादधिकरणे षष्ठस्य-
 उद्दिष्टादधिकारानां पितम् । तस्मान् तथा षष्ठस्यपितृत्वम् । उद्दिष्टत्वमिवादिभ्यस्तथास्य नाम प्रथमपि
 यामनामतयाप्राप्ता तदर्थं धर्मप्रामितिजननार्थं स्यात् । तत्राध्ययनविधिपरिगृहीतस्य नाम प्र-
 थमपरिगृह्यम् । यथागस्यापि विध्यकवाक्यतया प्रामाण्यतः मान्यमित्यन्तावितिाधिकरण
 स्थितम् ॥ तत्रैतत्तथापिाधिकरणे विचारितमपि करिण्यमाणगुणविधिनाम प्रथमविचाराय स्मायेत ।
 यत्किं हि उद्दिष्टादधिकारानां प्रामाण्यमविचार्यैव गुणविधिनामधयविचारः क्रियते तर्हि तद्विचा-
 रस्य स्वातन्त्र्यापत्त्या प्रमाणाभ्यायामगतिः स्यात् । नामधयप्रामाण्यविचारपक्षकमेव गुणवि-
 धिनामधयविचारः तु विचारितनामधयप्रामाण्यप्रतिष्ठाधत्वाद्गुणविधिनाम प्रथमविचारस्य नामागत्य-
 मिति फलति । अतः उक्तं नामधयभागस्य व्यवस्थापितमपि धमपमितिहास्य स्मारणीयम् । तत्र
 तत्र 'उक्तम्' इत्यनेन भवति तत्र । तस्य हि उक्तं न विस्मयमित्यर्थः ।

तत्र नामधयभागस्य विध्यकवाक्यतया सिद्धं प्रामाण्यं 'उद्दिष्टा यत्नेन' इत्यत्र
 भवत्येषा चिन्ता किमुद्दिष्टत्वात् गुणविधि-तत्र नामधयमिति । गुणविधिरिति श्रुत्वा । नामधयत्वं हि
 यजिना यावती प्रवृत्तिः, तावत्येव तास्नापि भवति न तत्राऽपिठायितमि नाम्ना नैरधक्य स्यात् । अतः
 उद्दिष्टमिति उर्ध्वं विचारयतीति न्युत्पत्त्या उद्दिष्टत्वं तस्य स्वन्निष्ठाविपरत्वमाश्रित्य प्रकृत्यातिष्ठा-
 यागानुवाकत स्वन्निष्ठाक्षणगुणविधिरिति युक्तमाश्रित्युम् । पकृता हि ज्ञ्यातिष्ठामयाग, ताण्डकप्राक्षण
 ज्ञ्यातिष्ठामानन्तरमेव उद्दिष्टागान्नाम् । यद्यपि ताण्डक एकाहप्राक्षण प्रथमोऽध्यायः 'पजापतिश्च
 इत्यमक आसीत्' इत्यादिना ज्ञ्यातिष्ठाम प्रश्नोत्तरं एव वाच्यं प्रथमा यज्ञो यज्ञानाम् इति तस्य प्राथम्य
 विधाय, गौश्वान्तरश्च इत्यादिना त्राक्षणाविधानतापस्यत्वं, 'जयैष गौ भधैष आयुः' इत्यादि-
 ना गद्यायुर्विभक्तिदाशकप्रिकान्तान्कृतननुकस्य, द्वितीयाध्यायः प्रात्यस्मासार्थीभ्यामुर्मास्यमासान्कृत-
 ननुकस्य, तृतीयोऽध्यायः ऋष्यव्याकीर्तिद्वाराप्रान्तान्कृतननुकस्य, चतुर्थोऽध्याये 'अथैष राट' इत्यादिना
 राट्विराडौपशकपुनः स्तोमश्चमुष्टामान्कृतननुकस्य, सप्तमत्वरिकायाम् असुराणा वै वरः इत्या-
 दिना उद्दिष्टत्वमिवावनुकान्तौ । अतः उद्दिष्टाकथं यजिना बहुव्ययवहितस्य ज्ञ्यातिष्ठामस्य कथमनुवाक
 इति, तथापि गद्यायुर्विभक्तिनामप्यत्राहाहरणत्वात् तत्र । तन्वेषमुद्दिष्टत्वं तस्य गुणविधत्वं सच यागस्य
 साध्यत्वेनान्वयात्पशुकामपशुस्यानन्वयापत्तिरिति चतः तर्हि ज्ञ्यातिष्ठामसाश्रित्य उद्दिष्टगुणः फलाय
 विधिरस्तु । तत्र तृतीयानिर्वेदान्करणभूतमुद्दिष्टत्वविधीयते । तत्र कुत्र करणभूतमित्यपश्चात् स्ति-
 वानात्प्रकृतयागः प्रतीतिः गम्यते । तत्रश्च ज्ञ्यातिष्ठामयागसाधनतः उद्दिष्टा पशुन्भावयविधि
 वचनव्यक्तिः सपश्यते । इति प्राप्ते सिद्धान्तयति—

अपि वा नामधेयस्याद्यदुत्पत्ताद्यपूर्वसविधायकत्वात् ॥ २ ॥

आद्येति पत्रपञ्चमाद्यौ । उद्भिन्निति न गुणविधिः किन्तु नामधेयः स्यात् । यत् यत्
 नामधेयं तदा नामधेयत्वमिति उत्पत्तौ उद्भिन्नता यजेत' इति विधिवाक्ये । अपूर्वे ज्योतिष्टोमाद्यागान्तर-
 ३ नामधेयत्वस्य नामधेयतया लभ्यते । गुणविधित्वं तु ज्योतिष्टोमयागोऽनुगत्येति यागा-
 ४ नामधेयत्वस्य नामधेयत्वस्य लभ्यते । एव च नामधेयत्वे आन्तर्यक्यमिति निरस्तम् ।
 ५ ननु नामधेयत्वस्य उद्भिन्नत्वस्य कर्मणि कश्चिच्चित्तप्रसिद्धत्वेन नामधेयत्वा-
 ६ रसंज्ञात्प्राधान्यमपि युक्तमित्यत्र आह—अविधायकत्वमिति । सति नामधेयसंभवे गुणविधायक-
 ७ त्वसंज्ञात्प्राधान्यम् । तथा हि—कलाय गुणविधौ धातानि विधेयसमपकत्वम्, भात्वर्थस्यावि-
 ८ द्यत्वेन । नाद्युदश्यसमपकत्वम् भात्वर्थोद्देशेन कस्यचिद्विधानात् । अतो न धातोः स्वा-
 ९ न्तरेण विद्भिन्नपशुसंभविधानाय विधिप्रत्ययस्यावश्यकत्वे केषलस्य तस्य प्रयागानर्ह-
 १० त्वस्य शतुष्कारणमित्यन्तपाराध्यं यत्र प्रसज्यत । विधायकप्रत्ययस्य समानपदोपात्तमनिहि-
 ११ त्वात्पशुसंभविधाने पशुसंभविधानाय विधिप्रत्ययस्यावश्यकत्वे केषलस्य तस्य प्रयागानर्ह-
 १२ त्वस्य शतुष्कारणमित्यन्तपाराध्यं यत्र प्रसज्यत । विधायकप्रत्ययस्य समानपदोपात्तमनिहि-
 १३ त्वात्पशुसंभविधाने पशुसंभविधानाय विधिप्रत्ययस्यावश्यकत्वे केषलस्य तस्य प्रयागानर्ह-
 १४ त्वस्य शतुष्कारणमित्यन्तपाराध्यं यत्र प्रसज्यत । विधायकप्रत्ययस्य समानपदोपात्तमनिहि-
 १५ त्वात्पशुसंभविधाने पशुसंभविधानाय विधिप्रत्ययस्यावश्यकत्वे केषलस्य तस्य प्रयागानर्ह-
 १६ त्वस्य शतुष्कारणमित्यन्तपाराध्यं यत्र प्रसज्यत । विधायकप्रत्ययस्य समानपदोपात्तमनिहि-
 १७ त्वात्पशुसंभविधाने पशुसंभविधानाय विधिप्रत्ययस्यावश्यकत्वे केषलस्य तस्य प्रयागानर्ह-
 १८ त्वस्य शतुष्कारणमित्यन्तपाराध्यं यत्र प्रसज्यत । विधायकप्रत्ययस्य समानपदोपात्तमनिहि-
 १९ त्वात्पशुसंभविधाने पशुसंभविधानाय विधिप्रत्ययस्यावश्यकत्वे केषलस्य तस्य प्रयागानर्ह-
 २० त्वस्य शतुष्कारणमित्यन्तपाराध्यं यत्र प्रसज्यत । विधायकप्रत्ययस्य समानपदोपात्तमनिहि-
 २१ त्वात्पशुसंभविधाने पशुसंभविधानाय विधिप्रत्ययस्यावश्यकत्वे केषलस्य तस्य प्रयागानर्ह-
 २२ त्वस्य शतुष्कारणमित्यन्तपाराध्यं यत्र प्रसज्यत । विधायकप्रत्ययस्य समानपदोपात्तमनिहि-
 २३ त्वात्पशुसंभविधाने पशुसंभविधानाय विधिप्रत्ययस्यावश्यकत्वे केषलस्य तस्य प्रयागानर्ह-
 २४ त्वस्य शतुष्कारणमित्यन्तपाराध्यं यत्र प्रसज्यत । विधायकप्रत्ययस्य समानपदोपात्तमनिहि-
 २५ त्वात्पशुसंभविधाने पशुसंभविधानाय विधिप्रत्ययस्यावश्यकत्वे केषलस्य तस्य प्रयागानर्ह-
 २६ त्वस्य शतुष्कारणमित्यन्तपाराध्यं यत्र प्रसज्यत । विधायकप्रत्ययस्य समानपदोपात्तमनिहि-
 २७ त्वात्पशुसंभविधाने पशुसंभविधानाय विधिप्रत्ययस्यावश्यकत्वे केषलस्य तस्य प्रयागानर्ह-
 २८ त्वस्य शतुष्कारणमित्यन्तपाराध्यं यत्र प्रसज्यत । विधायकप्रत्ययस्य समानपदोपात्तमनिहि-
 २९ त्वात्पशुसंभविधाने पशुसंभविधानाय विधिप्रत्ययस्यावश्यकत्वे केषलस्य तस्य प्रयागानर्ह-
 ३० त्वस्य शतुष्कारणमित्यन्तपाराध्यं यत्र प्रसज्यत । विधायकप्रत्ययस्य समानपदोपात्तमनिहि-

नभिहितमपि प्रत्यक्षभूतत्वमात्रेण स्ववाक्यकर्मविशेषमन्यस्माद्व्यापकतयद्विशेषणभावमनुभवति, शास्त्रा-
पस्थितस्यैवान्वयवाधविषयत्वनियमस्य सञ्ज्ञाशब्दव्यतिरिक्तविषयत्वम् । न चैष सति पशुद्वन्द्व-
साधनत्वस्य शास्त्रप्रतीतिविषयत्वाभावात्तदर्थक्यागाभयणवैयर्थ्यमिति वाक्यम् । उद्दिष्टशब्दस्य
यागेन स्वनिष्ठाश्लक्ष्णगुणविध्यत्वस्यैव प्रसक्तौ यागस्य कर्मण्यपि समानत्वात् गुणविधित्वनि-
र्णायकमेति कर्तव्यम् । योगोपपादनोपपत्तिरित्यन्वयश्च विश्वम् । न च नामधेयत्व 'उद्दिष्टशब्दस्यातथ-
क्यमिति वाक्यम् । कर्मभगवत्यापनाधत्वात् 'सुप्त' यदुत्पत्तावपूर्वम् इत्यनेन वक्तव्यत्वात् । यथा
चैतन्मथा द्वितीयस्य द्वितीय सञ्ज्ञा चात्पत्तिमयागाम इत्यत्र स्फुटीभविष्यति । अस्तुतस्तु ताण्डक-
तल्लकारवाजसनेयकाग्निब्राह्मणेषु नाम्नाभावजातीयकानां निर्वाचनं बहुलमुपलभ्यते । तत्र ताण्डके
साधनं यद्वै तद्वर्तौ असुरान्तभ्या लोकेभ्याऽगापयन्नेव गार्गात्वम् अथैष आयुरायुषा वै देवा
असुरानयुषत यद्विश्वसजयन्तस्माद्विश्वजित् । स एतमभिजितमपश्यन्नेतानभिजितमभ्यजयन्' इत्यादि,
तल्लकारब्राह्मण च 'धलभित्वैव धलमभितम्' उद्दिष्टा गा उवसृजन्त' यत्प्रमनामजयस्त' प्रमना-
जित प्रतनाजितम्' यदुपाह्वयत तदुपह्वयस्यापह्वयत्वम् इत्यादि वाजसनेयक च 'स वै
दशो नाम । मशजनेन सोऽयजत तस्मादाश्रायणयज्ञ इत्याख्या । तदुद्देशे वसिष्ठयज्ञ इत्याचक्षते ।
स वा एकेन नाम्ना वसिष्ठमेतन्मन्वाचक्षते' इत्यादि, तैत्तिरीयक च 'स वा एत वाजपेय इत्या-
हु । वाजाप्या वा एष । वाज एतेन यवा एषम' यद्वयहन तद्विघनस्य विघनत्वम्' इत्यादि ।
ततश्च यत्रैव निवचनं नापलभ्यते तद्विषयेयसोऽकरणपशुति । इत्युद्दिष्टधिकरणम् ॥

चित्रया यजेत पशुकाम चित्रद्विष्टिपवमानम् 'पशुशान्याभ्यानि 'सप्तदशानि
पशुानि इत्यत्र किं चित्राचित्रपवमानान्यप्रशुशान्या गुणविधय, एत नामधेयार्त्तानि सहाय ।
३ चित्राचित्राणां तत्राद्विष्टादिशब्दस्य यौगिकस्य कर्मण्यपि सप्तदशागस्य कर्मनामधेयत्व
सागनामधेयता युज्यते । चित्रादिशब्दास्तु श्रीष्टादिशब्दशुद्ध्यायान्तर्यामित् कथं कर्म-
धिकरणम् । नामता मजरत् । अत्र गुणविधय एवैव । तथा हि— चित्रया यजेत'
इत्यत्र स्त्रीत्वस्य पाणिन्येव मुख्यवाक्यदनुसारण प्राणिद्वयकाप्रीषोमीयपशुयागविषयकत्वं वाक्यस्य
गम्यते । न तु 'वधि मधु घृतमापो धाता' इत्यादिवाक्यलब्धपशुयागपरत्व कर्मान्तरपरत्व वा ।
ततश्च बहुरूपत्वलक्षणचित्रत्व स्त्रीत्व करणकारकमिति श्रीण्यप्रीषोमीययागानुशासनं विधीयन्त ।
न चैष सति चित्रयाश्लक्ष्णवाक्यभवे स्यादिति वाक्यम् । चित्रत्वस्त्रीत्वविशिष्टकारकस्य प्रधानवि-
शिष्ट्यापार विनैवैकपदापादानता लाभाम् । न चैषमपि याग चित्रत्वस्त्रीत्वविशिष्टकारकस्य फल
यागस्य च चित्रानाहाक्यभवा दुष्परिहृर इति वाक्यम् । पशुयाग कुर्वताऽवश्य पशुजनेऽप्रावक्ष्यत

१ चित्रद्वयस्य— क ग घ २ स्याद्वानां धेयस्य— क
१०

पशुकामपदस्य तदनुवाकशापपत्त । शिशुद्विहापवमानम्' इत्यत्र च सप्तमा अहिर्यजनादि
त्रिगुण वायु सपात्रयम् इति गुणविधित्व स्तुसादुपपाणम् । पञ्चमशान्याज्याति' इत्यत्र च आ
स्य समागद्वयस्य स्वत सख्यायागासमवाप पञ्चशपात्रनिहितत्वेन पञ्चशपलादिपरिमितत्वेन
सस्यायागा भवति । आश्रयस्य च स्वरूपेण स्तोत्राङ्गत्वासमवात्परिधानेन तद्वाक्यम् । तत्र सन्धि
पत्त विना त समवर्तीति पञ्चशत्वसस्याकान्याज्याति स्तोत्रकाल सन्धिवापयकिति पर्यवसानात्
गत गुणोपधानम् । सप्तशान्ति प्रष्टान्ति' इत्यत्रापि स्तोत्रकाल सप्तश पुरुषा स्वस्वप्रष्टान्ति पञ्चश
पुराति स्तोत्रमाधन वसुपपाणम् । ण्यु च शिशुद्विहापवमानादिविधानात् वाक्यमत्र ।
च शिशुद्विहापवमानत स्तुवत' । आश्रये स्तुवते प्रष्टे स्तुवत' इति वाक्येषु शिशुद्विहापवमानादि
पञ्चशतगुणवाक्यपामगुणानुवाककमेव त मु नामधेयमिति प्राप्त सिद्धान्तयति—

यस्मिन्गुणोपदेशः प्रधानतोऽभिसंबन्धः ॥ ३ ॥

नामधेय स्यादित्यनुवचत । यस्मिन् शिश्रया यजत' इत्यादिवाक्ये गुणोपदेश अत्र
गुणविधानेन समान्यत सप्त वाक्यमत्रप्रसङ्गत्वं तस्यायुक्तत्वात्प्रामाण्येन स्यात् । गुणविधित्वे वाचक
क वा नामधेय त्वात्प्रसङ्गत्वं—प्रधानतोऽभिसंबन्ध इति । प्रधानत धात्वर्थेन अभिसंबन्धे स
मानाधिकरण्येन यत् यत्प्रधानत धात्वर्थेन अभिसंबन्धे वाचकत्वम् अन्वाख्याताथवाक्यतो र
म्यत इत्यर्थः । तथाहि— शिश्रया यजत' इत्यत्र गुणविधिरिति वदन्प्रष्टव्य । किं पञ्चनुवाक
शिश्रयायजति' इति नामधेयविधि र्नाम यागानुवाकत मयोर्विधि उत पशुयागानुवाकत मयुभयविशिष्टकारकविधि
नागत्रितीयौ वाक्यमत्रप्रसङ्गात् अर्गीपार्सीयपशौ कवलत्वाहितत्वलाहितसारङ्गत्वकृष्णसारङ्गत्ववि
रिभिरिगप्रसङ्गात् । विकल्पकत्वात्प्राप्तत्वात् अर्गीपार्सीययागस्य उत्पत्तिशिष्टपुस्त
विशिष्टपगतभ्रणकारकाधरत्वेन तत्र स्त्रीत्वादिविधानानुपपत्तेः । अत एव त तृतीय
उत्पत्तिशिष्टकारकान्तरावस्तुत्वात्तुभयविशिष्टकारकविधाने गौरवात् । पशुकामपदस्यानर्थक्यप्रस
ङ्गात् । त चाय इत्याजताङ्गपशुकामानुवाक' इति युक्तम् सशनुवाकत्वस्य स्वर्गीकामाधिकरणे निर
कारण्यमाणत्वात् अर्गीपार्सीययागगुणविधित्वे त्रिधि मधु पृतमापा धाना भवन्ति' इति प्रकृतकथ्य
श्रियागतिक्रमापत्तेः । अतश्चिप्रापदस्य प्रकृतवध्यादिकिसिद्धयकेष्टिनामधेयत्वमेव युक्तम् । शिशु
द्विहापवमानम् इत्यत्रापि शिशुद्विहापवमानानामनेकपदापात्तानां विशिष्टप्रतिपत्तिनियमाभा
वात् शिष्यप्रयस्यापभ्रितत्वेन शिशुद्विहापवमानानां परस्परसंबन्धे विनैव स्यात्तन्त्रेण विधिसद
त्कार्ये यथाविधानत वाक्यमत्रापत्तत्वं गुणविधि । अतः शिशुद्विहापवमानशब्देन स्तोत्रमनुश्रु शिशुद्वि
हापस्य विधिरिति वक्तव्यम् । तत्र शिशुद्विहापवमानत स्तुवत' इत्युत्पत्तिवाक्ये शिशुद्विहापवमानशब्दस्य
नामधेयत्व सत्येव समस्यत नान्यथा । उत्पत्तिवाक्येऽस्मिन्शिशुद्विहापवमानशब्दस्य नामधेयत्वाभाव इति

उत्पन्न स्नात्र गुणवाक्यगतसर्वहिम्पवमानशक्त कथमनुवदितुं शक्नुयाम् । एवम् 'पञ्चदशान्याश्यानि
 ' समवधानि प्रष्टानि इत्यादिपि ' आश्रये स्तुवत प्रष्टे स्तुवत इत्याद्यपुष्टशत्रकत्वन भ्रुमानि
 स्तोत्राण्यनुश पञ्चदशत्वसमवधान्याधिधानसुद्धाम । तस्य 'विप्रासहिम्पवमानाभ्यपुष्टशत्रानां नाम-
 धयन्व चित्रया यजत सहिम्पवमानत स्तुवत' आश्रये स्तुवत प्रष्टे स्तुवत इति तृती-
 यानिर्वेशगम्य भावनाकरणीभूतयजिस्तुतिस्मात्ताधिकरण्यसंयतुगृहीत भवति । शक्नुवन्ति च
 चित्रादिशत्रा कमण्यपि व्यसगत वर्तिमुम् । तथाहि—चित्राफलवस्त्रावहभ्याद्विचित्रत्रय्यकत्वलक्षण-
 यागत हृष्टविषय वमत इति पाञ्च । यस्तुतस्मु तैस्त्रियक चित्रश्रौ वभ्याद्विचित्र्याणि त भूतानि किमु
 ' अग्रय दात्रे पुराशासमष्टाकपाल निषपम्' इत्युपक्रम्य तदि मयु घृतमापा वाना इत्यादिना
 इष्टान्तर एव विहितानि । चित्राशत्रवश्च मत्त प्रकारान्तरण निरुक्त यद्वा अस्या विश्व भूतसर्व-
 प्रजायत तेनय चित्रा इति । स्त्रीयते द्विपादगुणवाक्यलक्षण सर्व प्राणिजामसस्यासिष्टौ माध्यसाध
 नभावसम्बन्धेन वसेत इति स्युत्पत्त्यवयव । त्रयाद्विचित्रत्रय्यकत्वयागाभयणे तु शास्त्रान्तरसम्ब-
 धनीयम् । पवमानसामववत्यसम्प्रसाध्यन्वान्त्वसा वृद्धि क्रियमाणत्वाच्च सहिम्पवमान स्नात्रम् ।
 येषां इमांश्लोकानाजयस्तान्याश्यानि स्नात्राणि । आरूपुषाजश्रौणादिक रूपम् । यद्वा आजिग-
 न्ततयोऽवधि काष्ठनि पर्याय । येषु निमित्तपु ववा परस्पर कलहायमाना गिरिमक काष्ठा कृत्वा य
 सामप्र धावन्त प्रतिपद्यन्त सधामिमानि स्नात्रार्णानि समय कृत्वा भावन्त कसिपय ववा
 प्रत्यपद्यन्त तान्याश्यानि । नाजिमहन्तीत्यर्थे कृत्वात्वा य । एव हि तल्लयकारब्राह्मण त
 एतान्याश्यानि स्नात्राण्यपश्यन् इत्युपक्रम्य श्रूयत यत्रिसाम लोकाताजयत तदाश्यानामाश्रयत्वम्
 इति तदनुवम आजिमषामयाम गिरि काष्ठा कृत्वसि यत्रवत्तजिमषामयामसि मत्रया द्वितीय
 माश्रयत्वम् इत्यादि । त्रितीय निर्वचनमित्यथ । ताण्डकब्राह्मण 'आपा वा अन्वियसाकृत्वा तासा
 वायु प्रष्ट त्रयवर्तत इत्यादेवयुक्तानामपा प्रष्टे वायो स्पृशन निमित्तमुपक्रम्य वामवृत्तता रधन्त
 रात्रिपुष्टानामुत्पत्तिरनुक्रान्ता । मतश्च स्पृशाञ्जन्यत इति प्रष्टमिति व्युत्पाद्यम् । मिथप्रष्ट' इत्या-
 दिना औणादिकसम्प्रत्यय सकारलापश्च । अत्रश्चित्रादिपदानि नामप्रयार्णानि स्थितम् । इति
 चित्राश्याधिकरणम् ॥

अभिहात्र जहाति आधारमाधारयति इति भूयत । मत्रासिहात्रपवसाधारपद् च
 गुणविधिनासधय वति सद्यः । तत्र गुणाधिधायकत्वमुद्दिशद्विपदाना यौगिकाना सत्यलक्षणा
 ३ आसहात्रादिषु वाषाभिगाकृत्य कर्माण यागत सभवद्वृत्तिकत्वात्कमनासधेयस्य साधितम् ।
 वानो यागनाम सवेतत्र विपरीतम् सत्वथलक्षणाभावेन गुणविधेय वाधकाभावात्कम-
 रयताधिकरणम् । नासत्वं वाधकसकवाच । तथाहि—हूयत इति हात्र पर्यायभ्याद्वि वृथयम् ।
 हूयतामभूमि' इत्यादिना वन्प्रत्यय । अग्रय होत्रमस्मिन्निति बहुव्रीहिणैव सर्वधेयस्य लामात्र

मन्त्रप्रयोगः । मन्त्राविशेषणं बहुव्रीहौ इति आपकाद्यधिकरणपत्रा बहुव्रीहिः कण्ठेकालः ।
 मन्त्रिणामा सन्त्रास्यजन्मा हि विधकलास इत्यादिषु । तत्रश्चान्युपपत्त्यकपयाध्यामिह
 रमान्त्रन्यकलासाद्यगतः । तत्राभिहाप्रपठ हामा न विधयः जुहामिनैव मन्त्राभासः । तत्रापि
 पयसा जुहाति इत्यादिभिस्तन्त्राभासः । अतः सन्त्रजनीभूताऽप्यभिर्गव विधय
 नति प्राञ्च । वस्तुतस्तु हाशब्दाभासमात्रेण । तत्रय हाश्र हाम अग्निहात्रम् । यत्रा
 हयत यस्मिन्कर्मणि तद्वात्रम् । अत्रय हाश्रमग्निहात्रम् । पकृतिविकारभाव एव चतुर्थीस-
 मासविशेषपि सुसुपा इति समासः । लाफताऽथप्रयुक्त शब्दप्रयोग शास्त्रेण धर्मनिय-
 मा यत्र लौकिकवैदिकपु इति वार्तिकद्वाराप्यनादमर धर्माय नियमा रसनियम इति पात-
 त्वाभास्य यसुधीसमासप्रवृत्तनास न्यक्तात्त्वात् कैयटादिभिः । तत्रश्च मन्त्रथलक्षणा विनैव गुणवि-
 षिसम्भवः । बहुव्रीह्याभ्येण तु बहुव्रीहौ पकृत्या पूर्वपठम् इति बहुव्रीहिस्वरण अग्निहात्र इकारस्य
 यदान्तत्वं समिशिष्टस्वरणं वशिष्टानामन्त्रासुगान्तत्वं ओकारस्य उक्तात्तानुवाकस्य स्वरितः
 इति स्वरित इ रफाकारस्य स्वरिता महितायासनुगान्ताम् इति प्रचय स्यात् । सुसुपा
 इति समासाभ्येण तु समासस्य इत्यन्तात्मा भवति । अन्तात्मास्य चारितहायपत्र पयसा
 नैस्त्रिग्याय इत्यन्यदन्तम् । पकृतमनुसरासः । अग्निहात्रपठस्य नामस्यत्वं कसणा विधयस्थारूप-
 त्वं स्यात् । इत्यन्तत्वं त्रि यारास्य रूपम् त्रयसाऽप्युपपत्त्यारासकत्वात्प्रागस्यः । तत्र इत्यं यत्रापि
 पयसा जुहाति इत्यादिभिः प्राप्तम् । त्वता तु नामधेयत्वं सति न प्राप्रान्तीयरूपत्वं कसण
 पस्यतः । न च यत्रन्तं च प्रजापतय च साय जुहाति यत्सूयाय च प्रजापतय च प्रातः
 इति वाक्याभ्यां त्वताशभासरूपत्वमीते वाच्यम् । तयोर्ह वाक्ययोः क्रिसग्न्यायया गुणा वि-
 शीयन्त उक्ताग्निपजापत्या मयप्रजापत्याश्च समुच्चयविविधिति उक्तं तथा समुच्चयः उक्ताग्निमुच्च-
 तस्य मयसमुच्चयस्य च प्रजापतावप्रातम्, उक्तं प्रजापतिमात्रविधानम् । नाशक्तिनीयौ वाक्यभेदात् ।
 न तृतीयः चशब्दायस्य समुच्चयस्य स्यात्तन्व्यणापस्थित्यभावेन विद्यायत्वानुपपत्तः । न चतुर्थः
 पञ्चशान्पात्प्राति इत्यत्र सत्यादिशिष्टाज्यानामिष समुच्चयविविधित्वात्प्रजापतरपि विधानायागात् ।
 न पञ्चमः । प्रजापतिमात्रविधौ हि अत्रय इत्यस्य 'सूर्याय' इत्यस्य च विधित्वात्सम्भवात्तनुवाक्य-
 यवन्तयम् । तत्र न सम्भवति पापकासत्राम् । न च 'अग्निर्ज्याति सूर्यो ज्याति' इति
 मन्त्रवर्णनस्तप्राप्तिगते वाच्यम् । प्रयत्नब्राह्मणगतचतुर्थ्युपासकत्वतायकृद् कसणि बुधलसन्निवर्ण
 तस्तद्विरुद्धवृत्तानिषयायागात् । न च प्रजापतिवृत्ताक कसणि कथमग्निभूयप्रकाशनसमाधयाम-
 न्त्रयानिवृत्तसम्भव इति वाच्यम् । वृत्तान्त्वयार्थमैन्द्रो स्यात् इति तार्कीयिकाधिकरणन्यायत-
 वापत्तिक्रमिनियामत्रलन्त प्रजापतिलक्षकतया तदुपपत्तः, प्रजापतिमात्रविधौ 'यत्सूर्याय प्रजापतय'

इति पुनर्विधानवैयर्थ्याच्च । न च यत्रप्रय च प्रजापतय च सायम ' इत्युच्यमान प्राप्तहोम प्रजापतिवशता न स्यात्, यत्पूर्वोच्य इत्युच्यमान सायहोम न स्यादित्युभयाप्येकतन्त्रविधिगत वाच्यम् । याज्य होम स चेत्साय तद्धि ' प्रजापतय ' इति विशिष्टाच्छ वाक्यसमापत्तौ । तत्र च यत्रप्रय च ' इत्यादिवाक्यद्वय अस्मिन्सायपामविशिष्टकमान्तरविधिगत वाच्यम् । एव च तत्र कथमग्निहोत्रवाक्यविहितकर्मणि वशतालाभ स्यात् । न च अग्निर्ज्याति ' सूर्या ज्याति इति मन्त्रवर्णनस्मृत्यभिसम्बन्ध इति शङ्क्यम् । अग्निर्ज्यातिर्ज्यातिराग्ने स्वाहति साय जुहाति सूर्या ज्यातिर्ज्याति सूर्य भ्रूहेति प्राप्त ' हात मन्त्रविध्या सायप्रात पत्यभिज्ञादलन ' यत्रप्रय च— इति वाक्यद्वयविहितविशिष्टकमान्तरविधयन्वाश्रयगतमग्निहोत्रवाक्यविहित कर्मणि तत्र वशतालाभा-सम्भवात् । तस्मात्प्रतिहातशब्दस्य नाम प्रत्यय कर्मणाऽस्त्वभावात्तद्गुणविधानस्य युक्तम् । एव चाग्नि-हातमिति त्रितीयाण्युपपन्ना भवति । नाम प्रत्यय ' ह ' साधनाकर्णभूतवाच्यवाचिन्वाच्यताया स्यात् उद्भवा यजेत इत्यादिवत् । गुणविधित्व तु अत्रय होम कृत्यादिचयवयवसानात्सा न विरुध्यते । न च, कस्मिन्होमोऽय वशताविधि न तावत् यत्रप्रय च— इति विहित कर्मणि स्यादिति शिष्ट-वशतान्तरावरोक्त्यात् । अत एव न वशपणमासाश्रितहोमपु इति वाच्यम् । अविहितवशताक्यु-त्तारिष्टाश्रयहीहोमध्वनिवशताविधि सम्भवात् । न च मान्त्रवर्णिकवशतान्तराश्रयान्त्य नान्निविधि-सम्भवतीति वाच्यम् । मन्त्रवर्णप्रवृत्त प्रागेष ऋटिति प्रवृत्तान्तिहातवाक्येन तत्रान्तरव निवशा-द्वशतान्तरपदाना च तस्यत्वसम्भगतानामैन्द्रिन्यायनामिलक्षकत्वापत्तौ । यन्मुसुतु यत्र श्रुती-होमपु न वशताविधि, न वा मन्त्रास्तान् मत्र गुणविधान भविष्यति । आस्त हि वाजसनेयक इत्यथाहकाण्ड मन्त्रमाभ्यायान्त वशपणमासाश्रयकर्ममनुयागमिष्टा समानीय जुहाति इति तादृशश्रुतीहोमविधि । औपश्रुतमात्रे जुहा समानीय जुहातीति तदर्थ । एव चाग्निहोत्रमिति गुणविधिरव न तु नामधेयम् । यत्रप्रय च ' इत्यादिवाक्यद्वय तु विशिष्टकमान्तरविधायकम् । ' प्रा जुहाति ' इत्यादिस्तु तत्रैव गुणविधि । ' साय जुहाति ' प्रातजुहाति इति च तयारव विशिष्टकर्मणाविश्वजिह्वायकलाय फल समुच्चयविधि । अन्यथा ' यत्रप्रय च इति यन्मुयाय च इति प्रयग्विषयत्वान्तरथगव फल कल्पयत् । ' अग्निहोत्र जुहुया स्वगताम् ' यावन्तीवमग्निहोत्र जुहुयात् इति च श्रुतीहोमाभितामिहोत्रमाफल निमित्त च विधीयते यावन्तीवतुष्टवशीहोमाभिता-मिना फल कुर्यादिति । तत्रमग्निहोत्रपद् गुणविधि, न तु नामधेयमिति स्थितम् । तथा श्रवणा-र्थकधृधातुम् कर्मणि प्रवृत्तान्तराश्रयान्त्यभरणसमर्थकस्यमात्रेयपयामध्वानि त्रितीयानिर्वाणत अरण-क्रियासम्कार्यतयावगम्यमान प्रयाजनाकाङ्क्षालक्षणप्रकरणाद्वशपूर्णमासार्थतामुपगतमासायागीनामुत्प-त्तिशिष्टपुराणाणांश्वरुत्स्वानुत्पत्तावद्वयकमुपाश्रुयाजासक प्रयानमास्कन्वतीति तत्र गुणविधित्वस-

उच्यते । सधस्मै वा एतश्चाय गृह्यते यद्वायामाश्रयम्' इति स्वाय्यभागाद्विधय
 भावयति । तत्रापागुयाजवाक्य उपागुयाज विधाय पर्यवसित मिति उपागुयाजसतस्य प्रक-
 रणस्मिपमवाक्येन द्रव्यविधि अरणसंस्कृताधारण उपागुयाज कुर्यादिति । अतो वैयधि-
 करण्यतैव गुणस्य विधयतया समुप्रत्ययकल्पनाभावात् मन्वथलक्षणावकाश । यधि चोपा-
 गुयाजवाक्यस्य प्रकरणसनाय संस्कृताधारद्रव्यविधिषाष्टापागुयाजविधायक तदापि न मन्वथल-
 क्षणा अरणसंस्कृताधारवता उपागुयाजन भावयति समुप्रत्यययुक्तस्यैव वाक्यस्य प्रकर-
 णन कल्पनात् । न च प्रकरणता वाक्यकल्पनापक्षया अस्मिन्नैव वाक्ये यागविधियुक्तं तत्रा
 धारण्यं नाम प्रथमव भविष्यतीति वाच्यम् । प्रत्ययप्रत्ययभवनान् द्रव्यवैवसारूपालाभात् । 'चमुगं
 इति वा एतज्जुत्तस्याधारमाधाय इति प्रयाजाधचमुगुहीमाश्रयस्यैकवशासाधार अरणसमर्थमुद्दिश्य
 याग विधीयते इति न तथा द्रव्यत्वात् । इति इन्द्र ऊर्वाऽध्वर इत्याधारमाधारयति' इत्यनेन तु
 मन्वसात्र अरणसंस्काराङ्गताया विधीयते तेषाम् त्वा सधिसु प्रसवऽऽवतोवाहृभ्या पूणा हस्ता-
 न्यामनय जष्ट निर्धेपामि इति निर्धाप हस्ताभ्यामित्यन्तमाधिषसन्प्रथम । न मु गान्प्रवर्णिकयव-
 ताकल्पन मङ्गलत वा यागकल्पनम्, गौरवान् । अस्तु वा इवसाकल्पनं तद्गलाशागकल्पनं च ।
 तथापि तन्नामधेयवसाधारणस्य न मगच्छत तथा मिति यत्र फरणत्वेन तद्वाचकतामधयस्यास्य
 कर्तव्यान्मन्वापातात् । गुणविधित्वं तु साधारणस्य संस्कारयत्वाद्द्वितीया न विकल्पितम् । अत आधार-
 साधारण्योऽपि इत्यपि गुणविधि । इति पाप सिद्धान्तयति—

तत्प्रस्य चान्यशास्त्रम् ॥ ४ ॥

यस्मिन्गुणापठश प्रधानताऽभिसम्बन्ध इति 'नामधेय स्यात्' इति चानुषर्षत । यस्मिन्
 मन्त्रहात्र जुहाति इत्यादिवाक्ये जग्न्यादिगुणविधि सभाष्यत तत्र नामधेयमेव स्यात् । कुत ।
 यता नामधेयत्व प्रधानताऽभिसम्बन्ध विधयेन धात्वर्थेन विधिप्रत्ययस्य अभिसम्बन्ध एकपदवृत्तित्व
 लभ्यत । गुणविधित्वं तु विधेयस्य गुणस्य विधिप्रत्ययस्य च भिन्नपदवृत्तित्वं लभ्यत । तथा च
 गुणस्य विरश्च सत्त्वं पदद्वयसमभिव्याहारवाक्यस्य न तु धात्वर्थविधिसम्बन्धवत्कृतिस्य ।
 न हि समानपदवृत्तित्वसंभ्रणभूत्या धात्वर्थस्य विधिसम्बन्ध वाक्येन गुणविधानं युक्तम् । यथा-
 न्याधारवाक्ये अरणसमधाय्यादिद्रव्याहृषान विधयस्याधारणसंस्कारस्य विधिप्रत्ययस्य च समानप-
 दवृत्तित्वसंभ्रणस्य तथापि प्रकरणपरिकल्पित अरणसंस्कृताश्रयद्रव्यणापागुयाज कुर्यादिति
 वाक्ये आधारद्रव्यवता उपागुयाजन भावयति वाक्ये वा विधिप्रत्ययस्य विधेयाश्रयद्रव्यस्य
 च भिन्नपदवृत्तित्ववाक्येन विधानं वाक्याधेय विधिषाष्टस्य च विधानं नाप । ननु नामधे-

यस्ये अरूपत्व ताप स्यादित्यत्र एतन्नम— मन्त्रस्य चान्यथास्त्विति । अथाहो ह्यर्थे, उक्त-
 समुच्चयार्थो वा । तत्कलकन 'गुणोपदेशे' इत्युपानो गुण परासूच्यते । यागतामधेयस्ये यागस्य
 रूपलाभाय या गुणा विधेयतयापश्चित्त न प्रकृष्ट विरक्त इति न प्रणयम् । 'आमभोपसर्ग' इति
 क । विरक्तिस्तस्याग्न्याद्विगुणस्य विधायकमन्यच्छास्त्विति । अतस्तदग्निहाशात्रिपदमपि नामधे-
 य स्यादित्यर्थ । तथाहि— अग्निहोत्रं जुहाति' इत्यग्निहाशनामधेयकस्य हामस्य विधि ।
 अग्निहोत्रोतिर्होत्राग्निं स्वाहेति माय जुहोति सूर्या ज्योतिर्ज्योतिं सूर्यं स्वाहति प्रातः
 इति विहितमन्त्रवर्णनाऽग्निहोत्रवर्णनात् । न च योऽयं हाम स चन्वायमिति वाक्यभेदः शक्यः,
 हामस्य प्रकरणत एवोपस्थित्या तत्राह शब्दस्य क्त्वापाराभावात् । यत्रभयं च प्रजापतये च'
 इत्यादिवाक्यद्वयं अग्निमुष्णितं मूयसमुष्णितञ्च प्रजापतिर्धिषीयत् । मन्त्र मन्त्रवर्णनात्प्राप्तमग्निहोत्रं
 विधिख्यापाराभावात् विधिष्टविधिगौरवम् । एव चाग्निहोत्रानुष्णितं प्रजापतिममुष्णितं पर्य-
 वस्यति । एतत् समुष्णितस्य चार्थस्य विधेयत्वाभावात् विधेयत्वमिति निरस्तम् । तद्विधेयार्थि-
 कत्वात् । 'माय जुहाति' प्रातजुहाति इति कालविधिः । मायपामठ्यंश्चित्तमन्त्रवर्ण-
 नात्वाग्निहोत्रानुष्णितं प्रजापतिममुष्णितं धिषीयमानाऽपि तदनुष्णितवसानानुस्मरणं व्ययस्यैव प्राप्नो-
 तीति यद्वर्णये च' इति वाक्यद्वयं माय प्रातरित्यनुष्णितं । अग्निहाश्रमिति द्वितीया तु फलभावना-
 करणस्यापि यागस्य 'नामाधित करणम्' इति न्यायनार्थाश्रमसाध्यत्वाभिप्रायति प्राञ्च । अत्र
 वक्तव्यम्— तैत्तिरीयब्राह्मणे 'प्रजापतिरग्निसंजत' इत्युपक्रम्य 'स प्रजापतिरग्नीं प्रायश्चेति
 साऽग्नींस्विभ्राधेयसंभजनिष्य इति । मुस्यसवत्- ह्यता इत्यग्नीम् । स एतद्वागभयसंभजयत् ।
 यदग्निहोत्रम् । तस्मात्तदग्निहाश्रमुच्यते । मद्यमानमाहित्याऽग्नीम् । सा होषी । उभयो-
 र्धे नावतविधिः । साऽग्निरग्नीम् । कथं नो हाध्यन्तीति । मायसव मुस्य जुहवम् । प्रातसमाहि-
 त्यग्नीम् । तस्मात्तदग्ने माय- ह्यते । सूर्याय प्रातः' इति ऋषिसाविधिः क्वत्वाग्निहोत्रं यद्व-
 तयाविधानात् । मन्त्रवर्णनात्प्राप्नो ज्योतिष्टोमगुणा नाश्रमस्य आग्न्याग्नियामो अग्निर्भूधा त्व
 इत्यादिव्याख्यापुरोनुष्णित्यागम्यगुणवत् । सूर्यामुष्णितमाहुर्मि जुहाति यत्तर्प्या मन्त्राज्ञापत्यम्'
 इति द्वितीयाहुतिरङ्गत्वेन विधीयते अग्निहोत्रोत्सवोरेव प्राधान्यात्प्रमाणम् । भूयसे हि वाजसने
 यक्ते 'यामस जुहाति सा तस्यै तेषतायै यस्या अग्निहाश्रम अथ या द्वितीया स्विष्टकृद्वाजनमेव
 सा' इति । एव च 'यद्वर्णये च प्रजापतये च' इति वाक्यद्वयमपि यच्छब्दबलात्तनुवात् एव ।
 एतत् 'चतस्रा गाहपत्यं जुहोति चतस्राऽन्वाहायपचनं ह आहवनीयं तदा सपचन्तं वशाक्षरा
 विराट्पिता सञ्ज समित' इति ब्रह्मचक्राङ्गण विराट्पत्तिभक्षणादणानामपि होमानां प्राधान्य-
 मिति वदन्तो निरस्ता । यदि हि विराट्पत्तिरथ प्राधान्यपर्याजिका, तर्हि वैश्वदेव पर्वणि

तत्र प्रयाजा इत्यन्त नवानुयाजा, अष्टौ हवीः पि, द्वावाधारी द्वावाध्यासागा वि शत्मपत्न्य
 (त्रिः शकशरा विराद' इति भवणात्प्रयाजाकीनासपि प्राधान्यापत्ति । अतः 'अग्निपात्र गुह्येति
 इत्यग्निहासपत्र पदाहतेरस्य नामधेयम् । एकस्यैवाग्निहासस्य 'साय जुहाति' 'प्रातर्जुहाति' इत्यस्य
 सविधि । अतः प्रातर्होमस्य सूर्यवत्यन्वेऽपि सायहामस्याग्निवत्यस्यमात्रेण अग्निपात्रशब्दस्य
 पत्ति । कदाचिदग्निवत्यन्वयोगेन समाख्यानापत्त भवणादिनक्षत्रयागाभावात्पि आरणी पौ
 मार्सात्यादिभ्यपत्रशक्तम् । आधारवाक्येऽपि श्रुत्या विधिसम्बन्ध वाक्ययो विधानस्यायुक्तत्वात् गुणा
 त्वत्वात्संयुक्तत्वम् । आहपूर्वम् घृधानात्सोषघसन्तमाधारपत्रमुपसंगवशात्प्राणात्तराणरूपत्वात्
 नामधेयम् । यागात्तराणरूपत्वम् हि हाम । तथा च सप्रकारा वक्ष्यति 'जुहातिरासचनार्धक र्वात्
 इति । प्राणमाधारयति 'सततमाधारयति इत्यादिभ्यो गुणविधि । तथा च आधारसङ्गच्छत्वात्
 नापकृत्यात्तित्यथ । मत्र 'चतुर्गृहीत वा एतदभूत्' इत्यत्र आधारपत्रनाधारगतत्वं चतुर्गृहीत
 एतदभूत्त्वम्' इत्यशत श्रुत्यविधि । तस्यत्यवयववर्गी । यच्चतुर्गृहीत प्रयाजाथमाज्यमभूत्स्यैकत्वात्
 धारास्य कर्माभिनिर्वृत्यत्यथ । एष च एकसंघाधारण लभ्यत इति लाघवम् । गुणविधित्वात् चतुर्गृ
 हीत वा एतत्' इति जौहवाज्यस्याधारणम् आधारवाक्येन उपाशुयाजाज्यस्याधारणमित्याधारणाविर्त्ता
 यकल्पनागौरवम् । तथा इत इन्द्र ऊर्ध्वोऽन्तर' इति मन्त्रवर्णाहवतालाभ । न च निर्वाप साधिरमन्त्र
 वत्त वक्षताकल्पकत्वमिति वाक्यम् वैषम्यात् । निर्वापे तावत् 'यदात्तयाऽष्टाकपाल' इति तास्यगत
 त्वतात्सरावस्तुत्वात् साधिवशात्त वक्षताकल्पकत्वम् । इह तु देवताकल्पकत्व च त्रिदिग्वाधकमास
 तथा च सूक्तवाक्येन पस्तर प्रहरति' इति करणतया निर्दिष्टसूक्तवाक्योपाशाग्न्यात्तत्त्वत्वात्कल्प ।
 वशिहापि इतिकरणतः मन्त्रस्य करणतया धिनियागवलात्तन्वनिपाद्यस्यन्दस्यापि क्वतान्त्वत्त्वात्
 विरुध्यत । न च नामधेयस्व प्रयाजाविश्वारादुपकारकत्वस्य स्यात् न तु सम्कारात्तत्त्वमिति
 वाक्यम् । यजुष्वा गृह्णाति प्रयाजभ्यस्तम्' इति प्रयाजार्थतया विहितस्य चतुर्गृहीतस्य स्वतन्त्रकर्माणि
 धिनियोगासम्बन्धेन प्रयाजाथाज्यसंस्कारत्वस्याप्यवश्यभावात् । उपपद्यते च पीतशपस्य पुनः पास्य
 मानस्य जलस्य च प्रयाजपूपयोश्च्यमाणस्याज्यस्य किञ्चित्क्षारणतः संस्कार । एष च परस्परपरिण
 वात्स्यशुद्धत्वात् यारूपत्व संस्कारकसत्त्वं च न विरुध्यत । न च संस्कार्यर्गणा नास्ती विधान
 कापि न ह्युपमिति वाक्यम् । 'अशु गृह्णाति' 'अन्नास्य गृह्णाति' इत्यादौ तत्रा ह्युपमा । आसार्गमिति
 द्वितीया त्वग्निहारासमितिवर्धाश्रित्वाभ्यन्वामिप्राया । तस्याधाधारपत्रस्यपि नाम र्थासि । प्रयाजत्वं प
 पक्ष अधिहितवयताकषु तर्हीहोमस्त्रमितिवतालाभ, उपाशुयाजाज्यस्य संस्कारत्वात् । (सन्तान्त तु
 तर्हीहोमेषु तथाचिधेषु साक्ष्यवर्णिकीभिः प्राकरणिकप्रधानत्वमाभिरत्र वा स्वरूपत्वात् । तथा च
 नैरुक्ता यऽन्त्यनादिष्टदेवता मन्त्रा यश्चत म यद्वा यद्वा वा तद्वत्ता भवन्ति इति । उपाशु-
 याजाध्याज्यस्य क्षारणसंस्काराभाव कर्मान्तरलाभश्चत्याशुद्धम् । इति तन्पस्याधिकरणम् ॥

‘इयेनेनाभिचरन्यजेत’ इत्यत्र गुणविधिर्नामधेय इति मशय । तत्राभिचरणं शत्रुवध ।
‘लक्षणहृत्सो क्रियाया’ इति फलस्यार्थि हेतुत्वाम् शत्रुप्रत्यय ‘अधीयान् अस्मिन् इतिवत् । यत्किञ्च
‘यनात्तद्व्याप्तं प्रकृतस्येतिष्टोमपर । तथा च ज्यातिष्टोममाभनन इयेनन शत्रुवध कुर्या-
यापनामधेयता त्वित्यय । तथा च वैयधिकरण्यान्वयन मत्वर्थलक्षणाभावात्पञ्चिषिषा एषा-
धिकरणम् । त्यन्ततिरुद्धत्वात् इयेनशब्दस्य कर्मणि कथंचित्प्रसिद्धत्वात्तद्विधाय ।
याक्यभङ्गाभावात् न चित्राज्याधिकरणन्याय । तन्परिचयशास्त्रान्तराभावात् न पूर्वधिकरणन्याय ।
इयेनगुणश्राय काम्यत्वाद्गोवाहनगुणश्चसमिष्व सोमन यजत इत्युत्पत्तिशिष्टमपि साम बाधते ।
तथा चारागत्या गुणविधिरिति प्राप्त, सिद्धान्तयति—

तद्वपपदेशं च ॥ ५ ॥

‘यस्मिन्गुणोपदेशे प्रधानतोऽभिसम्बन्ध’ इति ‘नामधेय स्यात्’ इति जानुवतते ।
यस्मिन् इयेनवाक्ये गुणविधानमाशङ्क्यते तत्र इयेनपत्र नामधेयमेव स्यात् न तु गुणविधि ।
यत् तद्वपपदेशे वाक्ये प्रधानतोऽभिसम्बन्धश्चास्ति तत् इति योजना । तद्वपपदेशमिति बहुव्रीहि ।
तस्माद्विधेयत्वनाभिसम्बन्धनाद्वपपदेशे भङ्गनाभिधानं वस्तुतो विधेयकर्मण यत्र तत्र तद्वपपदेश
वाक्यम् ‘यथा वै इयेतो निपत्यादत्ते एवमय द्विषन्त भ्रातृभ्य निपत्यादत्ते यमाभिचरति इयेनेत’
इत्यवरूपम् । अत्र च अयमिति निर्दिष्टस्य विधेयस्य प्रतीयमान इयेनमादृश्य इयेनगुणविधौ कथ
घटत । इदंशब्दो हि न तावशागपर । न ह्यन्यस्य विधेयता अन्यस्य च स्मृतिरिति युक्तम् । न च
‘अयम्’ इति इयेनस्यैव निर्देशो युक्तः । स्वस्यैव स्वमाह्वयानुपपत्त । ननु तर्हि, इयेनविशिष्टकर्म-
विधानमेवास्तु, इयेनविशिष्टस्य यागस्य इयेनरूपविशेषणाद्विभक्त्यत माह्वयोपपत्त । न चैव
मिति सामानाधिकरण्यनिर्वाहाय मत्वर्थलक्षणा स्यादिति वाच्यम् । कर्मण्यप्रसिद्धनामधेयस्वकल्प-
नापेभ्रया प्रसिद्धाभापरित्यागिन्या मत्वर्थलक्षणाया एव युक्तत्वात् । न च नामधेयत्वोऽपि यथा
इयेना मन्त्याकीर्णित्यादत्त एषमयमपि यज्ञो द्विषन्त भ्रातृभ्य निपत्यादत्त इति वाक्यशषगस्येत
निपत्यादानक्रियामाह्वयानु गौण्या वृत्त्या इयेनशब्दस्य कर्मण्यपि प्रसिद्धया ताप्रसिद्धार्थकल्पन-
मिति वाच्यम् । एव हि इयेनगतनिपत्यादानसहानिपत्यादानप्रच्छेदेन कर्मण इयेनशब्देनोपस्थिति
र्वाक्या । तथा मति इयेनशब्दाऽय स्वमुख्यार्थेइयेनगमनिपत्यादान लक्षयित्वा तन्मुख्येन तस्मिन्
निपत्यभ्रातृभ्यादानमपि लक्षयित्वा तद्वन्त यागमपि लक्षयित्व्यन्तविप्रकृष्टार्थं स्यात् । तद्वर
साक्षान्मुख्यार्थमवन्धिनि यागं मत्वर्थलक्षणाभरणम् । किञ्च गौणत्वं मुख्यार्थेइयेनस्य भावना-
नन्वयान्मुख्यार्थपरित्याग स्यात् । इयेनवता यागनेति मत्वर्थलक्षणाया तु इयेनशब्दस्य तद्वलक्षकत्वं

ॐ विशल्यागस्य धातुनैव लाभादिशेषणीभूमसुख्यार्थेऽयनपरत्वमेवेति मन्त्रव्युत्पत्त्यर्थोऽनुग्रहः । तस्माद्गुणविशिष्टकर्मणिधिरित्यत आह— प्रधानताऽसिम्बन्ध इति । षष्ठ्याऽत्र सम्बन्धतः । यत्तद्व्यपदेशवाक्यमस्ति अतो न गुणविधिः । यत्तच्च नामधेयत्वं प्रधानतः धात्वर्थेन क्वलत्तं विधिप्रत्ययस्य सन्त्रया लभ्यतः । कषलस्य धात्वर्थस्य विचिर्लभ्यत इति यावत् । विशिष्टविधौ तु—ऽयनविशिष्टस्य धात्वर्थस्य विधानं स्यात् । न चैतद्युक्तम् । तथाहि—ऽयनविशिष्टस्य यागस्य पक्षद्वयसमभिन्याहारत्वात्पणवाक्यस्यत्याहाक्यार्थविधानं उपस्थितिगौरवम् । नामधेयत्वे तु यागस्य क्वलस्य एतन्नैव पक्षतः सम्यमानत्वाद्दुपस्थितिलापवम् । तथा विशिष्टविधौ विशेषणाशर्त्तपि विधिप्रत्ययस्य व्यापारावाक्यम् । तथा च तत्रैव विधिप्रत्ययस्य विधेयस्य च समानपक्षयुक्तित्वलक्षणभूतिवाधः स्यात् । नामधेयत्वं तु धात्वर्थस्य समानपक्षापात्तस्यैव विधानमिति श्रुत्यनुग्रहः । अतो विधेयत्वात्प्राप्त्यनुग्रहात्तद्विष्टामपि गौणीं यन्ति वाक्यशेषमिदमाशित्यः ऽयनशब्दस्य कर्मतासधेयत्वमेव युक्तमाश्रयितुम् । तनु क्वलगुणविधौ तद्व्यपदेशमित्यनेन साहचर्यप्रतिपादकषाक्यशेषविगवाद्भावतगानुपपन्नम् । 'इन्दुरिन्दुरिव श्रीमान्' इत्यादिष्वन्वयालकारापपत्तिरिति चेन्न । अन्वयालकारस्य धर्मैक्यधर्मैक्यश्च पश्यतः । आहुश्चालकारिका 'उपमानापस्यत्वं यत्कस्यैव वस्तुनः । इन्दुरिन्दुरिव श्रीमान्' इत्यादि तत्रतन्वयः इत्यादि । प्रकृते च ऽयनात्पृथगवाच्यमिति धर्मिनिर्देशान् सन्त्यागात्तान्त्रात्तन्त्यादान् रूपधर्मभेदाच्च न तत्रैककाशः । एतेन 'वसाथेकामपु सस्य पपक्ष यथा तथैवावरजपु घन्तिम्' इत्यादिष्विव धर्मिभेदनिवन्धनापमालकाराऽपि पत्युक्तः, तस्यापि धर्मैक्यविधेयत्वात् । तस्मान्त्रयेणपत्तामधेयम् । एवम् 'सकशनाभिचरन्त्यजस' 'यथा सकशेन दुरात्यसादक्ष' इत्याद्यानुदाहृतं भाष्यार्थम् । वस्तुतस्तु सकशेनत्यनुदाहरणम् । तथाहि— जातिशब्दाद्भेदे न शक्युर्वन्ति यागस्यिवत्तदुभय इति भाष्यात् 'अत्यन्तरूढा इष्टादाहरणम्' इति वार्तिकविप्रन्धनश्च यौगिकानां क्रियानिर्गमनानामिहाऽनुदाहरणत्वमवगतम् । सकशेनत्वं सद्भ्यस्य पार्श्वद्वयं निपीक्य दुरात्यस्य परिगृह्यत अतान्ति श्रुत्या न्यात्पमायागालार्थान्स्वकशेन गृह्णातीत्याद्यौ दुरात्ययादान्सात्तन्विशेषे प्रसिद्धः, रुभण्यपि दुरात्यशत्रुप्राणादान्सात्तन् अन्तिमुसहतीति च्छिन्त्यायनैव तस्य नामधेयत्वमिदमिति कथमिति तद्वादाहरणमित्यास्ता तावन्तः । इति तद्व्यपदेशाधिकरणम् ॥

सकषम् 'अपि वा नामधेयं स्यात्' इत्यादिभिश्चतुर्भिः सूत्रैरुद्दिष्टात्पितृनां नामधेयत्वं व्यञ्जयामिषम् । एभिश्च न्यायैरन्येषामपि सर्वेषां ज्यातिगौरवात्प्राप्त्यनुग्रहात् उपपन्नम् ।

२ वाजपय्यादशब्दात् इत्यर्थात्ता यथायाग नामधेयत्वमिदम् । तत्र 'वाजपयेन स्वाराज्यसामानां नामधेयता यजत' इत्यत्र वाजपयस्य यौगिकस्याद्विस्थायतनमिदमपि नामधेयत्वमधिकरणम् । साक्षिण्यं समाप्तानुसिद्धसारभ्यसः— वाजपयस्य गुणविधिनामधेय इति

समय । गुणविधिरिति श्रुतम् । न चाद्रिभ्यायापानमपेयत्वान्धयसमव । मय द्वाधिकरणे सामानाधि-
करण्यतान्वय मन्वर्थलक्षणोप । वैयधिकरण्येनान्वय तु यागाभित्त गुणत फल कुर्यादिति फल्य
गुणविधौ गुणत याग कुर्यादिति कर्मणि गुणविधौ च यजेरुद्रयविधयसमर्पकत्वाभावात्समानपदा-
पान प्रात्वर्थ परित्यज्य भिन्नपदापानगुणस्य विधानात् धाता पारान्य विविधिययाविपक्ष्यश्च वाप ।
कर्मणि गुणविधौ तु कर्मपदानन्वयश्चिन्थितम् । मत्र कर्मणि गुणविधौ वैयधिकरण्येनैवान्वय-
गमापान मन्वर्थलक्षण प्रसज्यते । नापि कर्मपदानन्वय । न द्वात्र कर्मणि गुणविधि यन्
कर्मपदानन्वय स्यात् । किमु कर्मणाऽपि करणत्वन फले विधानम् । न च वाक्यभेद शङ्क्य ।
वाजपेयेन याग कुर्यात् यागेन स्वाराज्य कुर्यादिति विधायत्तौ हि वाक्यभेद प्रत्ययते । विधाय-
दृष्टिश्च यागस्य कर्मत्वन करणत्वेन च पृथगुपस्थितौ सत्या समाश्रयत । नात्र तथा पृथगुपस्थिति कर्म-
त्वकरणत्ववाचकशब्दाभावात् । यजेमत्यत्र हि लिङ्गा भावनाश्रयत । यजिना याग । तथा सदन्यस्तु
सामान्यरूपेणैव समभित्याहारादस्यते । तत च सदन्यसामान्यरूपेण कर्मत्वकरणत्वया समभवति
युगपदुपस्थिति । तथा च याग यागेन च कुर्यादिति यागस्य कर्मत्वकरणत्वान्या युगपद्वय भावना-
न्वय । एकाप्येषा भावना विषयभेदाद्विद्यते याग कुर्यादागेन कुर्यादिति । न तु वस्तुतः । मत्र याग
कर्मकाश यजिद्वारा गुणसदन्य यागकरणकाश फलमयत्र च युगपद्वय भावना लभते वाजपेयगुण-
साध्ययागेन स्वाराज्य कुर्यादिति । अत्र न वि यागुभिरक्षणवाक्यभेद । यजेरुद्रयविधयसमर्पकत्वात्
नात्यन्तपारान्यम् । नापि विप्रकृष्टविधानम् यागकरणकाश समानपदापानप्रात्वर्थस्यैव विधानम् ।
यागकर्मकाशऽपि वाजपेयगुणस्य करणत्वन मृतीयातिरिष्टस्य फलकरण यागऽन्वया न समभवति कार-
काणा मिय सन्धाभावान् । नापि साभान्फलभावनायाम् समानपदापानयागरूपकरणान्तरावस्त-
त्वात् । अतो वाजपेयसाध्यत यागेन कुर्यादिति यजिद्वारा गुणस्य सदन्या वाज्य । ततश्च शाठ्य-
भर्याद्वया वाजपेयसाध्यत्वन रूपेण यागस्यैव फल विधानम् । कर्मणि गुणविधान त्वाधिकम् । तथा
च समानपदापानप्रात्वर्थस्यैव विधानात् विप्रकृष्टविधानम् । किंच नामवयत्व सामानाधिकरण्यावत्र
करणत्वलाभान्तृतीया तन्नुवाकिन्यनधकपाया । अत्र वाजपेयशठ्या गुणविधि । एव च यवागवौषध-
त्रल्यकत्वान् वायव्या यवागु निवपम् इत्याशिवदैष्टिका विध्यन्त प्रवर्तत इति पूर्वपक्षमुद्गाभ्य
निराकरति —

नामधेये गुणश्रुते स्याद्विधानमिति चेत्तुल्यत्वात्क्रिययोर्न ॥ ६ ॥

प्राचीनैश्चतुर्भिरधिकरणैः सर्वत्र नामधेयत्व विचारितेऽपि वाजपेयवाक्ये गुणविधिरव
स्यात् । कुत । गुणश्रुते गुणात्तृतीयाश्रुते । गुणविधौ हि वैयधिकरण्येनान्वयिसानवाजपेयशठ्या-
तृतीया वाजपेयलक्षणगुणगम करणत्व वाधयन्ती साफल्यमश्नुत । नामवयत्व तु यजिना वाजपे-

यशःस्य सामान्याः प्रकरणान्वयानुष्ठानात् करणत्वमनुष्ठानमाणा भवेत्तदर्थकपाया । अतस्मृतीया-
 न्याः धैर्यरिक्करणैवान्वयलाभात् सत्यथलक्षणोप । किञ्च गुणवार्धर्मयार्यागगतसाध्यत्वकरण-
 त्वरूपया सत्त्वं इत्यामान्यरूपेण यजित्वाऽसमभिव्याहारोऽवगमादित्यर्थः । तदभ्यासकरीत्या धामो-
 त्त्वन्मपारात्यै विप्रकृष्टविज्ञानं कर्मपदानर्थक्यं वाक्यभेद इत्येते दोषा निरस्ताः । अतः गुणविधि-
 याम् इति च तत्र । कुतः । क्रिययोस्तुल्यत्वाम् गुणविधौ वाजपेयशब्दलभ्ययवाग्विकृत्यकस्यास्य
 पगणाः इत्यपणमासकमणश्चौषधत्रयकत्वत्तु नुल्यत्वापातात् । तत्र च वाशपूर्णमासिकविध्यन्तापणौ
 समप्रवर्तमानौ वाजपेयः 'समप्रवशापसत्का वाजपेयः' इति सामाङ्गिकीभाष्येऽनुवादेन सख्याविज्ञान-
 तापपगतं । तत्र च वीशोपसतोऽप्युपवास्तत्र विधीयन्तामिति शङ्कयम् । समप्रवश्वस्य वीशोपसदा च
 विज्ञानं वाक्यभेदात् ॥

अथ यदुक्तं साध्यत्वकरणत्वाभ्याः सत्त्वं इत्यामान्यरूपेणोपस्थिताभ्यां यागस्य युगपत्क-
 भावनासम्बन्धात्तद्वैकल्यात्करणकामयरूपाया तस्या गुणफले युगपदेवान्वयलभत् । तत्र च
 न वाक्यस्य तातुपाराध्याः इति । तत्राह—

'पेकशब्दो परार्थवत् ॥ ७ ॥

शब्दो जन्तुः । भावो घञः । एक इत्यत्र स्वारणं यस्य यजस एकशब्दः । तस्य
 भावो एकशब्दः । परार्थवदिति स्वाधिका धमि 'नित्यवदास्तानम्' इतिवत् । यजस्तावशात्कर-
 णकाशे स्वाधिसुधारणं स्वाभिधययागविधानार्थत्वात्त्रियुभयवाक्सिपतिपन्नमेव । यागकमकाशं तु
 परार्थमपि तस्यास्वारणं स्यात्, स्वानभिप्रयवाजपेयगुणविधानार्थत्वात् । स्वार्थं परार्थं च यजसुस्वारण-
 म्यागिति यावत् साध्यत्वत्तु करणत्वेन च यागस्य यजिनाभिधानादिति फलितम् । न चैत-
 द्देवशब्दो युज्यते । सकृदुच्चारिताश्च साध्यत्वकरणत्वाभयरूपेण यागस्यापस्थितिनो समवर्तमानि
 मधस्य निगलिताऽथ ॥ तथाहि— सयन्धसामान्यरूपणापस्थितस्य यागस्य गुणफलाभ्यां न
 सयन्धस्याप्ययता । करणत्वनापस्थितस्यैव हि तस्य फलाकाङ्क्षा, साध्यत्वेनापस्थितस्य च साधना-
 काङ्क्षा । अतः साध्यत्वत्तु करणत्वेन च यागस्य भावनायामन्वयो वान्वयः । स च क्रमणं युगपत्त्वात् ।
 नाथ । यदि हि साध्यत्वत्तु यागस्य भावनायामन्वयो यागं कुर्यादिति तदा वाजपेयनेति गुण-
 एवानीयते न तु फलम् । यदि च करणत्वेनान्वयं तथा यागेन स्वारणस्य कुर्यादिति फलमथ
 यागनान्वीयते न तु गुणः । उभयथाभयणं तु विध्यादृष्टिलक्षणा भवत्वाक्यस्य । न द्वितीयं,
 यस्मिन्नत्र क्षणे यागस्य साध्यतया बोधस्तस्मिन्नत्र क्षणे करणतया बाधस्यानुभवपराहत्वात् ।
 किञ्च गुणफलाभ्यां यागस्यान्वये सति न केवलं साध्यत्वसाधनत्वैरुप्येकम् एव वाक्यभेदः, किन्तु

विरुद्धश्रिकद्वयकृताऽपि । तथाहि— यागस्य स्वागस्य पति साधनस्य साध्यसिद्धयर्थत्वात्मकशेष
त्वापरपर्याय गुणत्वम्, तस्य च पारमन्त्यरूपत्वात्परार्थात्पाश्वलक्षणमुपादेयत्वम्, तस्य च विध्य
धीनत्वादिधेयत्वम्, इति साधनत्वे गुणत्वापादेयत्वविध्यत्वात्मकमक शिकम् । गुण पति यागस्य
साध्यत्व च शेषित्वलक्षण प्राधान्यम्, तस्य च कृत्युद्देश्यत्व विज्ञानुपपत्तिसुद्देश्यत्वम्, अप्राप्तस्य चो-
द्देश्यमशक्यत्वात्प्राप्तानुकीर्तिरूपमनुयायत्वमित्यपर शिकम् । 'तत्रवक्त्रिषिकद्वयाक्रान्ता याग एकन
गुणतया प्रधानतया च उपादेयतया उद्देश्यतया च विध्यतया अनुयायतया च साध्यसंज्ञमन्तरा
कथं लभ्येत । अत्रा वाजपयगुणस्य यागे यागस्य च स्वाराज्यफल विधिरित्युक्तम् । फलाय
गुणविधौ कर्तृगुणविधौ च यानुपाराध्योक्तयो द्वाया रक्षा प्रसज्येयम् । विशिष्टविधौ च मन्वर्थ-
लक्षणाशेष । तस्मात्कर्मनामधेयमेव वाजपयशब्दः । मृतीयाविसृष्टिश्च यागस्य करणत्व या प्रयति ।
न चार्थात्तद्वगम् । तत्र प्रागेवास्या प्रयुक्ते । अस्तु वा यागस्य करणत्वानुवादिन्यत्र सा जगत्
स्वाराज्यकरणत्वविशिष्ट केचन च याग प्रति कथं च फल प्रति वाजपयगुणकरणत्वस्याकर्तृया
निरस्तत्वम् । 'वेदा वै यथावर्षी यज्ञानाहरन्त' इत्युपक्रम्य 'त मह्ये सर्व वाजपयमपश्यन्
इति प्रस्तुत्य 'स वा एष ब्राह्मणस्य चैव राजन्यस्य च यज्ञं त वा एष वाजपय
इत्याहु' इति प्रयुक्तो वाक्यशेषाऽपि नामधेयत्व एवानुक्तः । तस्मान्नामधेय वाजपय-
शब्दः । एवमुद्दिष्टाविक्रयसंग्रहादाहायम् । वाजपयवास्यस्य प्राचासतुराधेनादाहयम् ।
यन्तु 'तुल्यत्वात्क्रिययान्ति' इति सामाङ्ग्रीक्षापसदाविलिङ्गापन्यासाय तदुदाहरणमिति साम
नामादयस्त्वम् । सल्लक्षकारीयताण्डकादिब्राह्मणेषु उद्दिष्टाविक्रयिषु 'अथैष उद्दिष्टस्यप्रवशा
भवति बृहन्मामा निषधत्रासामा पञ्चदश वलभिद्भ्याते रथन्तरसामा उत्पन्नसामा-
सामा' इत्यादिना न्यायपरिमाणसामासामादिनासाङ्गशेनाय । साध्यवित्तस्यत ब्राह्मणाण्ड-
पिशास्त्राय गीयमान साम ब्रह्मसाम । उस्मधाल्यब्रह्मसामक निषप्रारुयब्रह्मसामक भवदित्ययं ।
यद्यपि षट्ति वाज अत्र पेय सुरामहविप्रलब्धसुरारूप यस्यति बहुश्रीष्टाभयणन तत्पस्यतया
नामधेयत्व वाजपयस्यति तत्र । तथा सति बहुश्रीष्टिपवपदपद्विमिस्वरणागुणान्त्वापत्ते, सप्तमी
विशेषण बहुश्रीष्टौ' इति पयशब्दस्य पृथनिपातापत्तेः । जानिक्रियासममित्याहार क्रियाशब्दस्य
विशेषणताया एष मत्र व्ययस्यापित्वाग । यस्तुतस्तु पिबन्ति सोम यस्मिन्स पय । 'अथा यत्'
इत्यधिकरण यत्प्रत्यय । इत्यति इतीप्त्वम् । ईकारस्य गुण । वाजाय अत्राय पय वाजपय
इति सावर्थात्सुद्व्या 'सुप्रुपा' इति समाम धर्माय नियमा धमनियम इतिवग । कृदु-
त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन 'यतोऽनाव' इत्याशुदान्त्वम् । वाजार्थं इमं हुतशेष यत्र पिबन्ति स

वाजपयसो वाजपयसः । एव हि तैत्तिरीयके श्रूयते— स वा एष ब्राह्मणश्च वैव राजन्यस्य च
 राज । त वा एत वाजपय इत्याहुः । वाजाप्यो वा एष । वाज इमेन द्वा एंसम इति 'वाज
 वा एषाऽवस्मसत या वाजपयस यजते' इति च । वाज आप्यस अनेनेति वाजाप्य । करणे
 कृत्यपयस । अथाह वाज इत्यनेति । एंसन पाप्मुषेच्छम । अवर्कुरुत्सते प्राप्नुमिच्छति । तथा च
 रश्मिप्राप्तिका वाजपय इति कलितम् । तद्वत्तद्वृत्तास्करिय वेदभाष्य स्पष्टम् । 'वाजपयेना-
 माश्रमा यजत इत्यय तच्छकरीयम् । स्वाराज्यफलकत्वेऽपि कदाचिदश्रफकत्वयोगेन प्राप्तर्हो-
 गाश्रमासहाश्रिणश्रवस्मासधयत्वापपत्ति । यद्वा वाजाय असूताय पय वाजपेय । अश्रकाम
 इत्यत्रापि अशश्रवस्यामृतमवाध । स्वाराज्यकाम इति पयधस्मति । परमार्थतस्तु वाजश्चासौ पय-
 धति कस्यारज्यममस पयशब्दस्य पर्वतिपातापत्त बहुश्रीहश्रोकरीत्या निरस्तत्वेन विशिष्टविधि-
 गाभिन्य विशेषण पयवसानस्याप्यलाभात् उक्तवाक्यशेषे प्रकारान्तरण मध्वैवचनेन नामधेयत्वसिद्ध
 गुणविरिपुषपश्रवैवानुन्मपाहुदाहरणान्तरमवाश्रपि युक्ततर पश्यन्तु । इति वाजपयाधिकरणम् ॥

नाम प्रथमं कश्चिदपवत्रितुमित्तमारभ्यते । इवसामनन्ति । आप्रयाऽष्टाकपालाऽमावास्याया
 च पौर्णमास्या चान्युता भवति इति । अग्नीषोमीयाश्रियागो दृष्टोक्तयवत् । ऐन्द्रादि पूर्णमासा-
 ऽमावास्यानामत्र चान्यवत् । आप्रयस्तु तोभयस्मात्कथयवत् इत्यन्युत् । तत्राप्यशश्रो गुण-
 मया रश्मिप्राप्तम् । विधि कसेनामप्रेय वति सशय । नामधेयत्वमव श्राम् । आप्रेयत्वस्या-
 श्राना कपालानामावास्यापौर्णमासीकालयोरिति कृता गुणाना विधौ वाक्यभेदापत्ते । न च
 विशिष्टविधौ न वाक्यभेद इति वाच्यम् । गौरवाम्, बहुष्वपि विशेषणशेषु गुणषु विधिपर्यवसा-
 नस्य वि यावृत्ति विज्ञा असभवत् वाक्यभेदस्य मत्वस्यत्वात् । न च 'उद्भिदा यजत' इत्यत्र
 नामाहकमविशेषस्य राजिनापात्तत्वात्तन्नामधेयमुद्भित्वमिति युक्तम्, इह तु नामार्हकर्मविशेषानुपादा-
 ना क्रमाप्रयपत्र नाम प्रथमिति वाच्यम् । अष्टाकपाल इत्यननेव मन्नाभाग । तत्र अष्टाकपालद्रव्य-
 रश्मिप्राप्त्याविशिष्टभावता गम्यम् । धात्वधानुरागसन्तरण द्रव्यस्य तस्य भावतान्त्रयानुप-
 पत्त । स च रात्र्यय शिरा वा एतशब्दस्य यद्वाप्रेया इत्यमुपाशुयाज पादावर्षीषोमीय ' इति
 शश्रयशप तपाशयानादिसमभिन्याहाराशारूप रश्मियत् । न च प्रष्टुमितिमित्तस्माद्विधेयतागुण-
 स्यान्त्यताऽप्राप क्रय नामप्रथममिति वाच्यम् । 'अग्निमूर्धा सुवो यज्ञस्य' इति मन्त्रवर्णनस्तत्प्रा-
 प । अथाप्रमावादिशश्रवत्कमनामधयमाप्रयशश्र इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

तद्गुणास्तु विधीयेरश्मविभागाद्विधानार्थं न चेदन्येन शिष्टा ॥ ८ ॥

तुगाऽऽकारणम् । गुणशब्दसमभिन्याहृततच्छब्द प्रधानभूतधात्वर्थ याग परासृजति ।
 स न गुणाध तद्गुणा याग अन्यान्वयश्च अथावश्य विधीयत न तु नामधेयमाप्रयस-

न् । कुत । न चेदन्येन शिष्टा । खेच्छुञ्चो षर्थ ईजाना बहुभियज्ञैर्वाश्रणा वदपारगा ।
 आश्राणि चेत्प्रमाण स्युस्त यान्ति परमा गतिम् ' इति यथा । यत अन्यत प्रमाणान्तरं न
 शिष्टा । 'शासु' अनुशिष्टौ । अनुशासन विधानम् । न विहिता याग अग्न्याश्रयश्च गुणा ।
 अत अभिद्वत्तागुणयोग निमित्तीकृत्य आप्तेयशब्दस्य नामवेयत्वमाभयितु न युक्तम् । न च 'अ-
 भिमूर्धा' इत्यादिमन्त्रवर्णना वेषताप्रतिभभव । तथाहि— अष्टाकपालद्रव्यस्य अष्टाकपालद्रव्यस्य
 कपालद्रव्यस्य आत्सर्धानुरागमन्तरेणान्वयासमवाद्यात्सथ कश्चित्कल्पमान पुराडाशस्वरूपनिर्माण-
 रूप एव पर्यवस्यति । स च स्थानुष्ठानाय मन्त्रानपेक्षमाणाऽपि 'सखस्य शिराऽसि' इत्यादिपुरा-
 डाशस्वरूपनिर्माणमन्त्रै शान्ताकाङ्क्ष्याहवताऽऽयकद्रव्यत्यागरूपयागत्वानिश्चयात् वचनाप्रतिपादक-
 मन्त्रानपेक्षतया तत्र मन्त्रान्वयासमवत्त कथ मन्त्रवर्णना वचनापापिसभव । न च शिरा वा
 एमवाङ्मस्य यदाप्तेय ' इति वाक्यशेषे उपाशुयाजसाहचर्याणागत्वनिश्चयसभव । तत्र हि वाक्यशेष
 आप्तेयशब्दस्य कमतासधेयत्व निश्चित मन्त्राप्तेयशब्दाभिधेयत्व करण उपाशुयाजसाहचर्याणागत्व
 निश्चय । यागत्वनिश्चये च मान्त्रवर्णिकव्यवताप्राप्त्या आप्तेयशब्दस्य कमतासवेयत्वमित्यन्याभ्य
 प्रसस्यते । न च प्रथम यागत्वनिश्चयेऽन्यापारवन्मन्त्रान्वयाऽयमित्यति वाक्यम् । वैषम्यात् । आधारे हि
 प्रथम यागत्वनिश्चयेऽपि 'इत्' इन्त्र ऊर्वाऽऽवर इत्याधारसाधारण्यति' इति त्रिनियागवचनत्वान्मन्त्रा-
 न्वय । नात्र तथा याज्यापुरांनुवाक्यायुगतस्याष्टाकपालद्रव्यव्यापार विनियाजक वचनमस्ति, येन तत्र
 मन्त्राऽन्वीयेत । तत्र च मन्त्रवर्णना वचनालाभासमवाद्याप्तेयशब्देन वचनाविशिष्टेय स्वीकृत्य । ननु
 अष्टावर्णितगुणानां यागस्य च विधानाहाक्यस्य, न च विशिष्टविधानात् तत्र इति वाक्यम्, यस्य
 श्रवणं तत्रसमवाम इत्यत आह— अविभागात् त्रिप्रानाथ इति । त्वय्येषवमाविशिष्टविधानपरेऽस्मिन्वा
 क्ये प्रत्यक्षयश्रवणऽपि अष्टाकपालद्रव्यस्याप्तय इति मन्त्रितन गम्यमानात्तस्मिन्वषमासवन्धाणाग
 कल्प्यत । कुत । अविभागात् त्रय्येषवतासवन्धस्य यागताविनाभावात् वषतान्वस्य त्यस्यमानद्रव्याऽऽय-
 तारूपत्वान् । तत्र च विशिष्टविधौ नानुपपत्ति । तत्र विशेषणानामार्थिकान्तर्विधिप्रियत्वेऽपि श्रूय
 माणविधराङ्क्यभावात् वाक्यभङ्गोप । विशेषणेश्वाधिकविधिभेदनिश्चयत च गौरवमगत्या स्वीका-
 र्यम् । तस्मान्गुणविधिरेषाप्तयशब्द, न तु नामप्रयम् । प्रयाजनसाप्तयशब्दस्य नामधेयत्व ' तस्मा-
 द्वायन्येषवत्यासालभमान आप्तेयमष्टाकपाल पुरस्तात्प्रियत' इत्यादिशिकृतावगन्थन्वा प्रानयाजमान-
 मन्त्र ' पौर्णमास हविरिदमेवा सयि' इत्यत्र पौर्णमासमित्यस्य स्थान आप्तयमित्यूह । गुणविधौ
 तु तदभाव । षष्ठमित्येषोऽप्यम् । नामधेयत्वे याज्यानुवाक्यामन्त्रवर्णाहवतानसाप्तयैषाप्तेयवतास
 वन्ध, वाचनमात्रस्य याज्यान्त क्रियमाणतामसवन्धाम । गुणविधौ तु कृत्स्नस्य पुराडाशस्यापिद-
 वतासवन्ध सिध्यति । यथा चैतन्नाथा निर्वीतपाक 'सवप्रदान हविषस्तदर्थत्वात्' इत्यत्र त्यक्त
 भविष्यति । इति मनुष्याधिकरणम् ॥

कमताम प्रथमसङ्गात्प्रत्यन्तासधयेषु विचार्यते । 'वर्हिर्लुनानि' 'आज्य निर्बपति' इत्यादौ
 वर्हिर्गज्यशब्दौ सम्कारनिमित्तौ जातिनिमित्तौ वन्ति मशय । यूपहवनीयादिशब्द्वस्मस्कारनिमित्तौ
 प्रयोगान्तरानां जात्यात्मा । तथाहि— नात्र वर्हिर्गज्याहवनं लवननिषेधपणविधिविधिं किन्तु
 (वर्हिर्गज्याहवनं) अत्र 'उननि यूपं कर्तुम्' 'अग्निमादाद्याहवनीयं कर्तुम्' इत्यादिवत्
 कर्तव्यं वर्हिं कर्तुम् निषेधपत्याज्यं कर्तुमित्येषु सम्कारविधानम् । न च 'पाशाशा यूपो भवति'
 'प्रजापतिरिति' इत्यादिविधियपयात्सोचनया पलाशादिवृश्रस्यप्रेभ्यः कर्मतया लाभाद्वृश्रं छिनत्ति यूपी-
 क्तुमाप्तमादाद्याहवनीयाकर्तुमिति सम्कारविधियुज्यते । इह तु वर्हिर्गज्यशब्दौ विना लवननिषेधपण-
 कर्मसमपत्तस्य शन्वान्तरस्याभावात्कथं सम्कारविधिर्गति वाच्यम् । 'वर्हे स्तृणीत हरितै' इति
 मन्त्रैर्वभाणाम् 'घृतं च वै सवृ च प्रजापतिर्गर्भत' इत्यादिव्याख्येषु घृतस्य च पस्तुतत्वनं कर्मा-
 वापत्तं । अत्रा 'वर्हिर्लुनानि वर्हिं कर्तुम्' 'यूपं निर्बपत्याज्यं कर्तुमिति' वर्हिर्गज्यात्मकसम्कार-
 विधानाद्वर्हिर्गज्यशब्दौ सम्कारनिमित्तौ । यद्यपि 'वर्हिर्गज्याय गावा गता' 'आज्यं घणिजा विष्ठी-
 णन्ति' इति लाक असंस्कृतोपि प्रयोगा इत्येते, तथापि 'शास्त्रस्था वा तस्मिन्निवृत्तान्' इत्यनुपद-
 मख लाकप्रसिद्धयपभया शास्त्रप्रसिद्धेऽथत्वस्वस्य निर्णीतत्वेन याज्ञिकप्रसिद्धचतुसारेण सम्कारनिमि-
 त्तत्वमवाधयितुं युक्तम् इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

वर्हिर्गज्ययोरसंस्कारे शब्दलाभादतच्छब्दः^१ ॥ ९ ॥

संस्काराभावेऽपि वर्हिर्गज्यशब्दयोरिति वृत्तिः । कुत । शब्दलाभान् असंस्कृतेऽपि
 'वर्हिर्गज्याय गावा गता' 'आज्यं घणिजा विष्ठीणन्ति' इति लाके वर्हिर्गज्यशब्दप्रयोगशान्तात् ।
 तस्मात् वर्हिं शब्द आज्यशब्दश्च अतच्छब्दं सम्कारवाचकात् न भवति । न च शास्त्रप्रसिद्धेर्व-
 त्त्वत्वात्कर्मप्रसिद्ध्यात् शब्दस्य । 'नाश्रवात्प्रशित्यस्य हि काशादावभ्रपुच्छावौ च याज्ञिकलौकि-
 कप्रसिद्ध्याभिराश्यायाज्ञिकप्रसिद्धौ' किकप्रसिद्धिबाधनं युक्तम् । नेह तथा, याज्ञिकानामपि जाति-
 विशेषे विना कापि प्रयोगाभावात् । न च जात्यवच्छिन्ने सर्वत्र याज्ञिकानाम् प्रयोगाभावात्स्येव
 विराय इति वाच्यम् । न हि या यत्र शक्तं स यत्र सर्वैः प्रयोज्यम् इति नियमाऽस्मिन्, आत्-
 म्यादिना प्रयोगाभावस्य मध्यमं समर्थनं कापि शब्दं तथा नियमासम्भवात् । तस्माच्चानिनिमित्तान्त्र-
 वर्हिर्गज्यशब्दौ । अत्र पुराणशास्त्राभिधानादिशब्दा अप्युदाहार्याः, 'पुरोडाशनं स माता प्रहृत्क-
 र्त्वात् 'आमिभया यालका क्रीडन्ति' मासं गुहधाना स्त्रावन्ति' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ।
 प्रजापते सम्कारनिमित्तत्वं वर्हिषा यूपषट् स्तृणानि' 'आज्येन यूपसतर्हि' 'एकैकपालं

पुरोडाशन प्रातरनुवाकमुपाकरामि ' आसिश्वा वैश्यस्य व्रत भवति ' धानाभिर्होरियाजन श्रीणामि ' इत्यादौ सम्काराणां प्रवृत्ति । जातिनिमित्तत्वं तु तत्रप्रवृत्ति । इति षड्विंशत्याधिकरणम् ॥

' प्राक्षणीरासाद्य इत्यत्र ' प्राक्षणीरुत्पुनामि ' इत्याद्युत्पत्तनादिसंस्कारनिमित्त प्राक्षणी-
शब्द, उत अस्वजातिनिमित्त, किं वा यौगिक क्रियानिमित्त इति मशय ' प्राक्षणीभिरुत्पुनामि
• प्राक्षण्यादिसंस्कारा स्म ' इति संस्कारविहीनास्वल्पेषु प्राक्षणीशब्दस्य प्रयागवर्जनाद्विहिराज्या-
नां यौगिकता विनाशवन्पूर्वाधिकरणन्ययत्न जातिनिमित्तत्वं प्राप्तम् । न च प्रपूर्वाम
। अकरणम् । ' उश्च ' सन्धने इति धाता करण ल्युटि ल्युत्पन्नस्यास्य प्रकृष्टसन्धनमाधन-
तावाचकत्वस्य यागनैव सभवायौगिकत्वस्य न्यायसिद्धि वाच्यम् । यागापश्रया रूढत्ववत्त्वात्
। अत्यर्थावशात्कपसमूहरूपाणां कस्याद्वि पदार्थसंस्मरणरूपवाक्याधप्रतीतिस्तत्पत्रशक्युपस्थापितसुस्यार्थ
। अपपदार्थनिबन्धनत्वात्प्राक्षणीकी । तथा अवयवद्वारेण पदार्थप्रतीतिरपि वाक्याधमुन्ययागश्रमत्वात्प्रा-
रणिकी । समुदायप्रसिद्धिरूपया रूढ्या त्वयप्रतीति पत्रभवणमाप्रनिबन्धनत्वात्स्यौती । तस्मात्प्रा-
रणीशब्देनापि रूढ्या अस्वजात्यभिधानमिति प्राप्त, सिद्धान्तयति—

प्राक्षणीष्वर्थसंयोगात् ॥ १० ॥

स्त्रीलिङ्गवद्वचनान्तप्राक्षणीशब्द अवयवार्थसंयोगात् एवाभ्यणीय, न तु रूढि ।
च रथकारशब्दवृद्धिरिति युज्यते, वैषम्यात् । कल्पैव रूढिर्योग बाधत । रथकारशब्दस्य
त्रैवर्णिकवृद्धिर्भूतऋतुसौधन्वन्तमास्वनागिनामप्ये जातिविशेष ' ऋभूणा स्वा वेदाना व्रतपते '
याधानमन्त्रवर्णात् ' सौधन्वन्ता ऋभव ' इति मन्त्र सामानाधिकरण्यनिर्देशाच्च रूढि कल्पना याग
। अत इति कृत्वा ' प्रात्याप्तु आयत वैश्यान्सुधन्वाचार्य एव च । कारूपश्च विजन्मा च मैत्र
। क्वत एव च ' इति स्मृतिसिद्धजातिविशेषवाचिष्व युज्यते । अश्रकर्णादिशब्देषु त्ववयवार्थासभ-
वत् रूढिराभीयते । न हि प्राक्षणीशब्दे अस्वजातिरूढिसाधक वचनसवयवार्थासभवा वास्ति,
न रूढिर्योग बाधत । न च प्राक्षणीभिरुत्पुनामि स्म ' इति प्रयागवत्त्वात्प्राप्तजातौ रूढि
रूपा स्यादिति वाच्यम् । अवयवार्थयागेनैव प्रयागस्यापपन्नत्वं तस्य रूढिकल्पकत्वानुपपत्ते ।
च यागाभयण अर्थप्रतीतिर्प्राक्षणीकी स्यादिति वाच्यम् । इष्टसुस्यार्थसन्धनरूपलक्षणाभयणापेक्षया
। इष्टसमुदायशक्तिकल्पनाया एव गरीयस्त्वात् । न च योगार्थसंभवोऽपि पञ्चजातिवशात् रूढत्वसंस्विति
क्यम्, वैषम्यात् । पञ्चजनिकर्तृत्वरूपयोगार्थसंभवेऽपि पञ्चस्वजाति विहाय कुमुदागौ पञ्चजस्य-
। आगाभावेन तत्र आगस्वरूपिणीयते । प्रकृते तु ' आज्य पोक्षणम् ' इत्यत्र जात्यभावाऽपि प्रयोगदर्श-
। योगरूढ्यसंभव । तथा च यत्र रूढिसाधक प्रमाणमस्ति रथकारादिशब्द, यत् वा अव

यथाधा न समान्यम अधकणादिशब्द तत्र कवलरूढि । यत्र अवयवार्थं सभवत्यपि कश्चिदेव प्रयु-
 -यत न सधप्र यथा पङ्कजादिशब्द सध यागरूढिरिति निष्कष । प्रकृते चात्त्वजातौ प्राक्षणीशब्दस्य न
 रूढिप्राप्तक गाम्भस्मि अवयवार्थस्य सम्भवति । अतो न कवलरूढि । आशयेऽपि प्रयागवशनाम्न योग
 रूढि । अत कवलरूढि एषाय प्राक्षणीशब्द क्रियानिमित्त । न च वृत्तश्रीराशेरपि 'प्राक्षणी-
 रामादय इत्यत्र पतीति षष्ठा । र्खालिङ्गप्रदुवचनान्भ्याम् आपा वै रक्षोप्री ' इति वाक्यशपा-
 पापानामपामध विशान्यत्वनापस्थित । तत्रतन्वृत्र र्खालिङ्गप्रदुवचनान्प्रप्राक्षणीशब्दपापानन्त सूचि-
 तम् । पर्याजन सम्कारनिमित्तत्व र्खालिङ्गप्रदुवचनान्त्वस्यैव सम्कारवाचित्वात्सोसारीद्रचरौ ' आशय
 प्राक्षणम् इति विहित आशयेऽपि प्राक्षणीरित्यधिकृत एव प्रयाज्य । जातिनिमित्तत्व आशयत्व
 जातिप्रकाशनाय ' आशयमासादय इति प्रयाज्यम् । यौगिकत्व तु ' प्राक्षणमासादय ' इति लिङ्ग-
 रचनात्तन् प्रयाग इति । यत्रच सामनाधर्मीक्षिता ' रथकारस्तु साहित्या करण्या यस्य सभव ' इति
 मृत्या रथकारशब्दस्य र्खालिङ्गप्रदुवचनकाराधिकरण ' सौधन्वनास्तु हीनत्वान्मन्त्रवर्णित्पती
 परत इति मन्त्रभाष्यवार्तिकतन्त्ररत्नादिग्रन्थविस्मरणविजुम्भिसम्बन्ध्यास्ता तावत् । इति प्राक्षण्या-
 विकरणम् ॥

निमन्त्रयनश्रुता पचन्ति' इत्यत्र किम् गायत्रेऽनुपजायस्वेति सि प्रवक्षिणमसि
 मन्थति' इत्यादिस्कारनिमित्तानि निमन्त्रयशब्द, उत अमित्त्वजातिनिमित्त किं वा योगनिमित्त इति
 १० । तम यत्र दृश्ये सशय निमन्त्रयमानय आगत पक्षयामहे' इत्यसंस्कारेऽपि प्रयोगदर्शनाद्-
 पापवशा हिंराश्यादिशब्दत्वसंस्कारनिमित्तत्वनिर्गमन जातिनिमित्तत्वमेवावतिष्ठामहे ।
 ११ । तत्र न च निष्पवान्मन्थत ' अहहृच्छाप्येत् इति कर्मणि प्यति निष्पन्नस्य निर्मे-
 न्त्रयशब्दस्यावयवार्थयोरान् मन्थनकमेतावाचित्वसम्भवात्प्राक्षणीशब्दव्यौगिकत्वमेव स्यादिति वा-
 च्यम् त्रैयस्यात् । प्राक्षणीशब्दस्य श्वास्तु सधनसाधनत्वस्य सधत्वात्सौगिकत्व युज्यते । ' अर-
 प्यन्ध्रपृष्ठादिमाधारणाय अनन्यधामिच्छित्तियतपृष्वृत्तिजानीयत्वस्यैव कारणतात्वस्वीकारात् । प्रकृते
 तु मन्थनकमेव मन्थनजन्यनिष्पन्नयवस्थात्प्राक्षणफलशालित्वम् । तत्र निष्पन्नावस्थाया न सभाठ्यते ।
 निष्पन्न चार्त्तौ निमन्त्रयशब्द प्रयुज्यत लाक । न च भूतपूर्वगत्या प्रयागस्योपपत्तिसम्भव । व्यक्त्यैक्ये
 हि भूतपूर्वगति । आश्रम्यु प्रतिक्षणमधिकतुपकाष्टादिठ्यापत्प्रयुक्तपरिमाणसमाश्रितम् । तत्र च यस्या
 व्यक्तौ निमन्त्रयशब्द प्रयुज्यत न तस्या भूतपूर्वगत्या मन्थनकमेवमस्ति, निष्पन्नयवस्थापन्नठ्यक्त-
 निष्पन्नस्यैव मन्थनत्वान् । अतो यागाधाभावोऽपि प्रयागवशनात्प्राक्षणीदिशब्दवृद्धिर्हिंराश्यादिश-
 ष्टवत्स्य कथत्वात्प्रवृत्तानिनिमित्त एव निमन्त्रयशब्द इति प्राप्त, सिद्धान्तयति—

तथा निर्मन्थ्ये ॥ ११ ॥

यथा प्राक्षणीसर्वोऽत्रयवार्धसमयागौगिक तथा निर्मन्थ्यशब्दोऽपि 'स्यात् । प्रमिक्षण
व्यक्तिभेदेऽपि मन्थनकमाप्रिसमानस्यैकत्वेन व्यक्तीनामाद्यैकत्वमापाण भूतपूर्वगत्या निष्पन्नाध्याया-
मायत्रयवाधयागमन्थन यौगिकत्वं ब्राह्मकाभाषाम् । न च त्रिनिगमनादिरह । यथाकथञ्चिद्वयव-
यागेनैवोपपत्तावत्यन्तारष्ट्रकृष्टिशक्तिरूपनाया अयुक्तत्वाम् । एतेन प्रोक्ष्यधिकरणन गतार्थता नि-
रस्ता उक्तरीत्या अधिकप्रदानानिराकरणाधत्वात् । प्रयाजन सस्कारनिमित्तत्वे सस्काराणां प्राप्ति ,
जातिनिमित्तत्वं अप्रिमात्रस्य प्राप्ति , यौगिकत्वे अप्तिरमन्थनजन्यस्यैवाप्त प्राप्ति इति भाष्यकृतम् ।
'उपसर्गेण वात्वर्यो षलावन्यत्र नीयते' इति न्यायन निरित्युपसर्गवशाद्दक्षिणत्वत्वात् । किञ्च
'इष्टका पचन्ति' इति पाकादवाप्तिप्रक्षेप प्राप्त लोहिसोष्णीषादिवद्विशेषणपरो निर्मन्थ्यशब्दो
मन्थनक्रियासमाप्ततया विवक्षिताना प्रधानदृशकालकर्तृकत्वनियमात्तद्विगता मन्थनस्य गमयति ।
तस्माद्दक्षिणमन्थनक्रियानिमित्तो निर्मन्थ्यशब्द इत्यास्ता तावत् । इति निर्मन्थ्याधिकरणम् ॥

सन्ति चासुमास्यानि 'अश्वदेव ह वै चासुमास्ययाजिन सुकृत भवति' इति । तत्र
मन्थ्यष्टौ यागा 'आग्नेयमष्टाकपाल निषपति, सौम्य चरुम्, सावित्र द्वादशकपालम्, सारस्वत
(१) वैश्वदेवदशका चरुम्, पौष्ण चरुम्, सारत् सप्तकपालम्, वैश्वदेवीमामिश्राम्, शाखापु-
नां नामव्यता- धित्यमष्टकपालम्' इति । तस्मानिधाविद्विमास्तायते 'वैश्वदेवेन यजेत'
धिकरणम् । इति । तत्र वैश्वदेवदशका गुणविवि कर्मनामवेय वेति मणय । तत्र
वेधनातस्मिन्स्य सूक्तद्विपारयेष्यते' इति वार्तिककृता कात्यायनेन नियमित्तयेन वैश्वदेवदशकस्य
यागनामन्वासमवात्पकृताष्टाकपालाद्विद्विषयाण्येष वैश्वदेवदशकेनाभिधीयन्ते । तत्र द्रव्याणामाग्नेयादि-
षाक्यैरेव प्राप्तत्वात्निर्मन्थ्यशब्द मन्थनवद्वुपसर्गनीभूतापि विधे तया त्वता विधीयते । न
षाग्न्यादिव्यवसाधरुदेषु तेषु यागेषु त्वमान्तरविधान यिरुद्विमिति वाक्यम् । अत एव विगधादि-
कल्पापपन्न । अता वैश्वदेवदशका गुणविधिरिति पूर्वपक्षमुद्गाठय निराकरति—

वैश्वदेवे विकल्प इति चेन्न प्रकरणात्प्रत्यक्षविधानाच्च

न हि प्रकरणं द्रव्यस्य ॥ १२ ॥

वैश्वदेवदशकं विश्वदेवदशकणव्यमागुणो विधीयत । तत्र आग्न्यादिभिस्त्वस्य गुणश्च विकल्प
स्यादिति चेत्, तत्र । कृत । प्रकरणम् प्रत्यक्षविधानाच्च । वैश्वदेववाक्ये हि यजिना यागसामान्य

अत्राप्या गम्यत । आप्रयात्रिवाक्यात्पक्षपकृतयागीयद्रव्यपरस्व तु तत्र पक्षणास्त्रभ्यगिति
 विश्वत्रयगुणपक्षणस्य । अग्न्याद्यन्तु पक्षणनिरपक्षतया प्रात्यक्षशिष्टा । चशब्दोऽनुक्त-
 ममुच्यते । विश्वत्रयगुणस्वाद्यगागतनृण विश्वानादुत्पन्नशिष्ट । अग्न्याद्यन्तुत्पत्तिशिष्टा । अतो न
 शिवत्वा युज्यत । कुत । इति यस्मात्कारणात् प्रकरणम् उत्पन्नशिष्टप्रकरणानुगृहीतविश्वत्रयगुण
 द्रव्यस्य अष्टाक्षपालादिद्रव्यसयागत उत्पत्तिवाक्येषु अतस्य अग्न्यादिवैवतागुणस्य न पक्षे आक्षे-
 पत्रिमुपपत्ति । उपर्युत्पन्नशिष्टयागुणाप्रकरण धृतिप्रकरणयाश्च श्रुतिलिङ्गादिमुपे प्रायस्यदौबन्धे
 यवसापयित्यत ।

गुणविधौ तावान्तरमाह—

मिथश्चानर्थसंबन्ध ॥ १३ ॥

अयुक्ताऽथसंबन्ध अतथसंबन्ध । गुणविधावासिभ्याया विश्वत्रयदेशताकत्वस्य वैश्ववृ-
 षामिभ्याम् इत्युत्पत्तिवाक्यत एव प्राप्त्यात्तत्पत्तिरिक्तपु सप्तस्वय इति पृ विश्वे वेधा विधीयन्त
 इति वक्ष्यते । तथा च एकस्यैव वैश्वत्रयदेशस्य विधित्वानुदात्तत्वयोरर्थाया मिथ परस्पर
 मत्त र मत्त । न चैतज्ज्यत ॥

इति ताव गुणविधौ तावान्तरमाह—

परार्थत्वादृणानाम ॥ १४ ॥

एकेनाहुति म्याति शप । 'याज्याया अधि वषट्करामि वषट्कम जुहाति' इति
 यागानुष्ठान विहितम् प्रप्रथितरम्कतवता इत्येकद्रव्यत्यागस्यैवाहुतिशक्त्यायत्वात् । तथा च सूत्रम्
 'इति अत्रणाज्जहातिरासवनाधिक म्यात' इति । तत्र यागानुष्ठान द्रव्यसंबन्धेऽपि न भिद्यते,
 सन्तमाप यागाणा युगपत्त्व याग विराभाभावान् । न च विराधाभावेऽपि द्रव्यसंबन्धेव यागा-
 नुष्ठानस्य शक्यत वक्ष्यते । पुराज्ञादिद्रव्याणा याग प्रति परार्थत्वेन गुणभूताना स्वरूपेण प्रधा-
 तभूत यागानुष्ठानस्यप्रयाजकत्वानुपपन्न गुणाद्रव्या प्रधानाभूतयुक्तत्वात् । तेषमाभूतस्तु पर
 त प्रयाजक अत्रतापकागकयाज्यादीना युगपत्प्रयागासम्भवात् । तथा च गुणविधिपक्ष अष्टाना-
 म् । तागताना इत्येकद्रव्यताकत्व सति सप्रतिपक्षत्वमाकतया वाजपयिकप्राजापत्यवपाद्वित्पुरोहृ-
 तात्र तातामष्टानामपि तावपामकैषाहुति म्यात । तथा सति तत्र प्रयाजा इत्यन्त, त्वानूयाजा,
 यथो ह्याप द्वावापारी द्वावाज्यभागौ विश्रताहुतय सपश्यन्त इत्याहुतीना पितृस्वसपत्नर्नित्यव-
 तानाया विरुत्तम् । तस्यपि तैत्तिरीयशाखाया वाक्यशप विश्रत्सपश्यन्त इत्येक इत्यन्ते नाहुतय

इति, तथापि भाष्यात्रियलान्त्याविववाक्यशेषा शास्यान्तर उभेय । न च सूक्तविषयेरेव दृवनात-
 श्रितस्य कात्यायनेन धार्मिककृता नियमितवार्त्तवैश्वेदेषात्कस्य कथं यागनामत्वमिति वाच्यम् ।
 तथाविधधार्मिकस्य पातत्रलभाष्याशावदृष्टवनापश्यस्याम् । ननु नामत्वे वैश्वेदेषात्कस्य विधेयधा-
 त्वर्थपरिच्छेदकत्वेन विभ्युपयोगो वक्तव्य । वैश्वेदेषाक्ये च वाच्यो न विधेय । तथा सति
 तस्य प्रकृतयागस्य कमान्तरत्वापत्तावष्टौ हवींषीति विरुध्यत मद्रुविषा सहास्रयार्त्तानां तत्त्वापा-
 ताम् । यदि त्विह प्रकृता एव यागा यजिन्नानुगन्त तर्हि विभ्यपरिच्छेदकस्य नाम्न आन्तर्धक्यम्
 विधेयस्य परिच्छेदस्यात्वाभावात् । तत्रागत्या विषमसिद्धिफस्यमङ्गीकृत्य प्रकृतकर्मगुणविधायकत्व-
 मव वैश्वेदेषाक्यस्याभ्युपेयम्, 'आन्तर्धक्यप्रतिहतानां रिपरीति घटावलम्' इति न्यायादिति
 चेत्, मैषम् । वैश्वेदेषाक्ये हि सकृदुच्चारितेन यजिन्ना तन्प्राभिधानशक्तिमहिम्ना आप्तयेयात्रियागा
 समुत्पत्ता कवलमनुगन्ते वैश्वेदेषसज्ञा प्राधयितुम् । तथा च वैश्वेदेषसज्ञक आप्तयेयात्रियागसमुदाय
 इत्यर्थे पश्यस्यति । तथा च 'वसन्ते वैश्वेदेषन यजेत' 'पशुकामा वैश्वेदेषन यजेत' इत्यादौ
 समुदायस्यैव प्रहणम् । अन्यथा उत्पत्तिवाक्यस्मिन्वैश्वेदेषत्वप्रत्यभिज्ञानादामिक्षायागस्यैव तस्य प्रहण
 स्यात् । न चाप्तयेयात्रियागसमुदायस्य कथं वैश्वेदेषात्कना नामधेय स्यात्, आम्निश्रायागमात्रस्य
 विश्वेदेषत्वव्यव्याप्तिरिति वाच्यम् । छत्रिन्यायत वैश्वेदेषावैश्वेदेषेषु लक्षणाया मद्रुपपत्त । तन्वेष
 लक्षणाभयणमव शेष इति चत्तर्हि वैश्वेदेषात्कनाऽयं न त्वमासहितान्त येन लक्षणा शङ्कयत,
 'यद्विश्वेदेषा समयजन्त तद्वैश्वेदेषस्य वैश्वेदेषत्वम्' इति वाक्यशेषोपपत्तितया विश्वेदेषकर्तृक-
 त्वरूपमधन्धविशेषे 'तस्मै' इत्यणि व्युत्पत्त्या यागवशत द्रुत्यैव यागसमुदायनामत्वाभ्युपगमात् ।
 न च वाक्यशेषोपपत्तितयागत्वेन नामत्वमिदं वैश्वेदेषाक्यान्तर्धक्यं शङ्क्यम् । वाक्यशेषतो हि सज्ञा-
 मात्रमवगम्यते, न तु सज्ञिस्वरूपम् । तत्र प्रकरणार्त्तानां आप्तयेयात्रिणांमुपस्थितौ प्रत्यक्षमेव तेषां सज्ञा
 स्यात्, न तु समुदायस्य । सति त्वमिन्वैश्वेदेषाक्ये यजिन्ना सकृदुच्चारितेन तन्प्राभिधानशक्त्या
 आप्तयेयात्रियागसमुदायस्यैवापस्थितिमुत्वेन भवति वैश्वेदेषस्य समुदायनामाधेयम् । एतेन 'गुणश्रापू-
 वेसयाग' इति सूत्रेण भुक्तिरिज्ञानिसूत्रेण च गतार्थसा निरस्ता उक्तान्तर्धक्यसङ्कापरिहारार्थव्याकि-
 त्यास्ता तावन् । इति वैश्वेदेषाविकरणम् ॥

इत्थमाप्तयत् 'वैश्वानरं वाक्यकपालं निवेपेत्पुत्रं जाते, यत्रष्टाकपालो भवति गायत्रिश्रियै-
 वैतं ब्रह्मवर्षमेतं पुनाति, यत्रवकपालोऽश्वयुजैवास्मिन्तेजो कर्षाति, यत्रशकपालो विराजैवास्मिन्प्राश-
 १२ वैश्वानरं उच्यते यत्राति यत्रेकानशकपालोऽश्वयुजैवास्मिन्नित्रय कर्षाति, यत्रावशकपालो जग-
 यथावता ल्यैवास्मिन्पशून्कर्षाति यस्मिन्प्रास एतामिष्टि निवेपति पूत एव तेजस्यमाव
 विकरणम् । इन्त्रियार्थी पशुमान्भवति इति । तत्र सशय किमष्टाकपालाविशरत्वा

प्रकृतस्य वैश्वानरयागस्य नामधेयानि, इत गुणविधेय अथवा फलपु गुणविधेय आहास्विद-
यथावा इति । तत्राग्निहोत्रश्रद्धादिशब्दस्यप्रत्ययन्यायेन द्वादशत्वान्तर्भूताष्टवागाभिन्य नामधेय
त्वसाण्डूप निराकुर्यन्गुणविधिपक्षमुत्थापयति—

पूर्ववन्तोऽविधानार्थान्तस्मासर्थ्य समाज्ञायै ॥ १५ ॥

अग्न्याग्निगुणास्तावन्त पृषवन्त प्रापकशास्त्रवन्त । मन्त्रवर्णात्रिभिः प्राप्ता इति यावत् ।
अतस्तपाम अविधानाया अग्निहोत्रादिशब्दा किमु मन्त्रप्रत्ययन्यायेन नामधेयानीति युक्तम् । इह
तु समाज्ञाय अष्टाकपालादिशब्दसमूह तन्मासर्थ्य गुणविधानत्मासर्थ्य स्यात् न तु नामधेयत्वम्,
अष्टाकपालादिशब्दाना यजिसामानाधिकरण्याभावात्तत्पत्त्याभावात् ॥ तथाहि— द्वादशपु
कपालेषु संस्कृत पुरोहाणा द्वादशकपाल । 'संस्कृत भग्ना' इत्यणपत्ययस्तद्धित ।
तस्य 'द्विगालुगतपत्य' इति लुक् । स च समयपरिभाषया सामर्थ्ये सत्येव भवति ।
असापश्रत्वेनासाम न्यात्तद्विधानुत्पत्त । किञ्च न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदकत्वं संख्याशब्दस्य स्वभाव-
सिद्धमर्थ' । तत्र 'द्वादशकपाल निवपेत्' इत्यत्र द्वादशत्वसंख्या न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदकत्वेन
विधेया । तथा च कथमष्टवादीना पाप्मि । अप्राप्तत्वाच्च तत्पत्त्याभावात्कथमष्टाकपालादिशब्दाना
नामधेयत्वम् । तस्माद्गुणवि प्रय एत विधायादिकल्पयन्ते । न च द्वादशत्वस्यापत्तिशिष्टत्वात्प्रत्वा
दीना चान्यमशिशिष्टत्वात्प्रथमशिष्टविकल्पापत्तिरिति वाच्यम् । सर्वेषामुत्पत्तिशिष्टत्वात् । अष्टाकपाला-
दिशब्दा हि द्वितीयात्मनया विपरिणम्यन्ते । 'वैश्वानर निवपेत्' इति तेषु सवभ्यत 'वैश्वानर-
ष्टाकपाल त्रयकपाल दशकपालसफादशकपाल द्वादशकपाल निवपेत्' इति । 'गायत्रिप्रयैवेत्तम्'
इत्यादि सर्वोऽयर्धवात् । तत्र 'वैश्वानर निवपेत्' इत्यादि 'पशुमान्भवति' इत्यन्तमक वाक्य
सपपत्त । तत्र 'सर्वेषामुत्पत्तिशिष्टत्वात् विषमशिष्टविकल्पवात् । अथवा सर्वोऽयुपमशिष्टा ।
'वैश्वानर निवपेत्' इति प्रथम त्वनासावशिष्टियागविधानम् । उपरं च तस्मिन्त्याग एकत्वना-
कत्वनागतयविध्यन्तमाहिणि चाष्टकप्राप्तकपालानुवादानुत्पत्तादिविधेय । एव च द्वितीयात्मनया
विपरिणामो नाश्रयणीय । भवतीत्यस्याप्यन्वय सपपत्त । न चैव मति 'वैश्वानर द्वादशकपालम्'
इति वाक्य द्वादशकपालस्यापि भ्रमसाणत्वान्कथ त्वनाशिविष्टियागमाप्रविधानमिति वाच्यम् । तत्र
द्वादशकपालशब्दाष्टाकपालानुपलभणाधत्तनाशिविष्टियार्थत्वात् । नत सर्वेषामुत्पत्तिशिष्टत्वात्
विषमशिष्टविकल्पा वाप । तस्मात्कर्माणि गुणविधेय एवेत ।

तमिसं कर्मणि गुणविधिपक्षं वक्ष्यमथवात्त्वस्तिज्ञान्तमवलम्बत—

गुणस्य तु विधानार्थं तद्गुणाः प्रयोगे स्युरनर्थका न हि तं प्रत्यर्थवत्तास्ति ॥ १६ ॥

तुशब्द 'पषपञ्ज्यासृगौ । पयुञ्जत इति प्रयोग । कर्मणि पष् । प्रयोगे अष्टाकपाला
द्विसमाप्त्या अष्टत्वादिगुणस्य विधानार्थं सति, तद्गुणाः सस्मिन्मृत्युस्रवैश्वानरयागं चात्कपालकपाल-
द्वारका गुणा अष्टत्वाद्य अनर्थका निष्प्रयोजनका स्युः । कुत । हि यस्मान्कारणात् तम् अल्प
निशिष्टद्वादशत्वगुणावरुद्ध यागं प्रति एषाम् अधवत्ता प्रयाजनवत्ता नास्ति विषमशिष्टविकल्पाम-
भवाम् । न ह्येत सर्वेऽयुत्पत्तिशिष्टा इति शक्यत वक्तुम्, पशमान्माना द्विर्तीयान्ततया विपरि-
णामापातान् भवतीत्यस्यान्तव्यापानात्पक्ष । नायुत्पत्तिशिष्टा, तथा सन्त्युत्पत्तिवाक्यं द्वादश-
कपालमित्यस्माद्विधिविश्रुताध्यापनम् । न चाष्टाकपालाद्विवाक्यान्वयानुपपत्त्या सस्याद्विधिविश्रुताधेत्व क-
ल्पयितुं युक्तम्, अष्टाकपालाद्विवाक्यानां विहितद्वादशकपालयागस्तुतिपरत्वनायुत्पत्त इति भावः ॥

तन्वष्टस्वादीनामविहितत्वात्कथं तन्स्तुतिरित्याशङ्क्य निराकरानि —

'तच्छेषो नोपपद्यत इति चेद्विभागाद्विधानार्थं स्तुत्यर्थेनोपपद्येरन ॥ १७ ॥

तेषामष्टस्वादीनामविहितानां स्थायको वाक्यशेषे न उपपद्यते विहितस्तुतिपरत्वात्पूर्व-
वादानाम् इति चेत् सैवम्, यत विधानार्थं । कर्मणि ल्युट् । विधिविपर्याभूते द्वादशकपाल यागे
विषयस्तुत्या प्रयोजनत आष्टाकपालाद्विवाग उपपद्येरन । कुत । अधिभागाम् । द्वादशमु अष्ट
त्वाद्य सन्त्यविभक्ता । अतस्तस्मिन्त्या द्वादशकपालस्तुता भवति 'इष्टाद्य महाभागा द्वादश-
कपालपुराडाश, यस्मिन्क्रियमाणे ब्रह्मवर्चसहृत्कृतत्वादिफलसाधनगुता अष्टाकपालाद्याऽपि
भवन्ति, अतः प्रशस्तोऽयम्' इति । इत्यत एवयवस्तुत्या अवयविस्तुति 'सुन्दर वचनम्'
इत्यादौ । तस्मादथवाजा एत ।

ननु तथापि 'गायत्रियैवैत ब्रह्मवचनं पुनरिति' इत्याशयवादादौदुस्वराधिकरणन्याय-
नाष्टाकपालाद्विवाक्यानां विधित्वकल्पनं उक्तरीत्या कर्मणि गुणविध्यसम्भवेऽपि 'पूत एव तजस्व

१ पक्ष शास्त्रो—ख, ग, घ २ तच्छेषो नोपपद्यते— अधिभागान्तिपाति न उपपद्येत्प्रत्यय

सा च इन्द्रियादीं पशुमानभवति' इत्युपसंहारे महत्य कीर्त्यमानानां 'गायत्रियैवैत ब्रह्मवर्षसन् पुनाति' विराजैवास्मिन्नागं ब्रूयति' इत्यादिभिर्मध्यऽपि प्रत्यक्षमुपात्तानां कामपदाभावेऽपि रात्रिसत्रन्त्या-
गत क्रमणाष्टाकपालादिकलत्रकम्पनया कलेभ्यो गुणविधयाऽसी स्युरित्याशङ्क्य निराकरोति —

**'कारण स्यादिति चेद्वानर्थक्यादकारण कर्तुर्हि
कारणानि गुणार्थं हि विधीयते ॥ १८ ॥**

उत्पत्तिवाक्यान्पञ्चैश्वानरयागप्रयाग कपालान्यामित्य अष्टस्वाणनुष्ठान पृतत्वादिरूप
कारण फल स्यात् । पृतत्वादिफलभ्याऽऽट्टत्वादिगुणा विधीयन्तामिति यावत् । एव च गोबोहनेन
चगमस्य च कास्यैरष्टत्वादिभिरुत्पत्तिमित्यपि द्वावधत्वस्य बाधा युज्यते इति च न, पृतत्वादिकम-
पत्तार्थानां अकारण प्रतिमित्त फल न भवति । फलाय गुणविधानं न सम्भवतीति यावत् । कुत ।
आन प्रकृत्या एकैवाधिकत्वाभावपसङ्गात् । उपकामोपसंहारमध्यपरामर्शे 'वैश्वानर द्वावशकपाल निर्वे-
पत्त इत्यारभ्य पशुमानभवति' इत्यन्तमक वाक्यमवगतम् । 'पुत्र जात' इत्युपक्रान्ता हीष्टि-
यस्मिन्नात् एतामिष्टि निर्वपति पृत एव तजस्यन्नात् इन्द्रियादीं पशुमानभवति' इत्युपसंहियते ।
तान्यत्र पृतत्वादीनि फलानि ब्रह्मवर्षसन् पुनाति त्रिष्टुतैवास्मिन्नागं ब्रूयति, विराजैवास्मिन्नागं
ब्रूयति त्रिष्टुतैवास्मिन्नागं ब्रूयति जगत्त्रैवास्मिन्पशुन्तु ब्रूयति' इति ब्रह्मवर्षसादिहेतूपपादनाय
सः ऽपि परामुच्यन्ते । तत्र अष्टिकसुरेश कारणानि पुत्रगतपृतत्वादिफलानि उपकामोपसंहारमध्यप-
रामर्शैरवगतानीति भवति सवमक वाक्यम् । तत्र पृतत्वादिफलभ्य अष्टस्वादिगुणेषु विधीयमानेषु
पशुना वाक्यमदपसङ्गात्कवाक्यत्वं भव्यते । तस्मान् फलयु गुणविधि । एतत्त इष्टिकत्वेन भूतषु
पृतत्वादिषु अष्टस्वाकपालाभिमाष्टत्वादिविधिरन्यन्तानुपपन्न इत्यपि सूचितम् । उक्तमर्थमुपसंहरति—
गुणा गं ब्रूयति । हि यस्मान् अष्टाकपालादिशक्या न नामधेयानि, नापि कर्मणि गुणविधय
नापि फलयु गुणविधय, अत गुणाथ गुणत स्तुत्या अथ प्रयाजन यस्य स वैश्वानर एव याग
यत्तष्टाकपाला भवति इत्याद्यथवातप्रसक्तिना विधीयते इति यावत् ॥ इति वैश्वानराधिकरणम् ॥

तत्र अष्टाकपालादिशक्यानां गुणविधित्वेतिराकरणनार्थवाक्यत्वमवयवस्तुत्या व्यवस्थापितम् ।
इत्यानामवयवस्तुत्याभावऽपि प्रकारान्तरण कश्चित्तदवस्थापनाय सूत्रमिदं प्रयुक्तम्—

**तन्मिद्धिजातिसारूप्यप्रशान्नाभूमलिङ्गसमवाया
इति गुणाश्रया ॥ १९ ॥**

१. अन्यत्र सूत्रेण विनाश पश्यत— गुणार्थं विधीयते इति च पाठान्तरम् २. अन्यत्र
३. तत्र अन्यत्र

तत्र गुणाश्रयशब्दस्य तन्मिच्छयाविशेषेषु पत्यक सयन्त्र सति पशुत्वयानि सपञ्चानि
क्रमेण व्याख्यास्याम — यजमान प्रस्तर ' इत्यत्र गुणविधिरथवाता यति मशय । नामधय-
१३ यजमानशब्दस्य त्वकांटेस्तु नामधयपादसंगत्यथ वार्तिककारैरपेक्षितापि भिन्नाधत्वन प्रसि-
प्रस्तरादित्युपध सतया तसमभवदुन्मपत्वादुपक्षिता । नामधयपादसंगतिस्तु नामधयन्धप्र-
याधकरणम् । त्विपक्षतया पसक्तगुणविध्यधवागविष्वाररूपतया कथञ्चिद्वाप्या । तत्राष्टाक-
पालाविशब्देभ्यश्चयवद्वाता द्वात्रिंशकपालस्तुतिर्युज्यत । न च प्रस्तराययवधत्तना यजमानशब्द प्रस्तर-
शब्दा वा यजमानाप्रयवधत्तन । तथा च यजमानशब्दस्य प्रथमभूमस्यासजातविर्गात्त्वन लक्ष-
णामिच्छित्त्वगुणाभाषन जघन्यभक्तस्यैव प्रस्तरशब्दस्य तत्कार्यकारित्व लक्षणा स्वीकृत्य 'प्रस्तरं सुष-
आसादयति' इत्यादिप्रस्तरकार्यं सुरारणादिक यजमान कृत्यामिति गुणविधानसम्युपयमम् । एव
सभवति गुणविधौ निरर्थकप्रायसधवात्त्व नाम्युपगतं युक्तमिति प्राप, सिद्धान्तयति — तन्मि-
च्छिर्गुणाश्रय, । यजमानस्यैव प्रस्तरकार्यकारित्वे प्रस्तरविवरणार्थक्यम् । किञ्च प्रस्तरमाहवनीय
प्रहरति' इत्याहवनीय प्रस्तरप्रहरणमाज्ञातम् । एव च कमाङ्गभूताहवनीयादिनिर्धर्मिकासु यजमान-
श्रित्वैव यजमानस्याहवनीय प्रहरण सति सवृत्तरभाषिसवर्कर्मविश्लेष स्यात् । अताऽगत्या यजमा-
नशब्दस्य प्रस्तरस्मावकतया अथवात्त्वमाश्रयितुं युक्तम् । तनु यजमानशब्दस्य यागकतेवाचकत्वा
कथं प्रस्तरं वृत्तिरित्यत आह—गुणाश्रय इति । गुण जाश्रय तिसिक्त कार्यकारित्वगुण-
योगत यजमानशब्दस्य प्रस्तरं प्रवृत्तिरिति यावत् । साङ्गप्रधानस्य यजमानकार्यत्वेन प्रस्तर
कार्यस्यापि यजमानकार्यतया प्रस्तरं यजमानकार्यकारित्वस्य सत्त्वात् । तथा च 'सिद्धा साण
वक' इत्यत्र सिंहशब्दस्यैव साणवक यजमानशब्दस्य गौण्या प्रस्तरं वृत्तिरिति फलितम् । तनु
तथापि मुख्यार्थयजमानसन्निधकार्यकारित्वगुणसन्निधन लक्षितलक्षणास्यैव प्रस्तरस्योपस्थितिरूपपक्षे ।
अता गौण्यात्मक घन्त्यन्तर किमित्यङ्गीकर्तव्यमिति चत्सत्यम् । 'यजमान प्रस्तर' इति सामाना-
धिकरण्यनिर्वाहाय यजमानशब्दस्य प्रस्तरं वृत्तिरित्यत वक्तव्यम् । सामानाधिकरण्यं हि एकविशेष्य
कत्वावजनकत्वम् । न च प्रस्तरंऽपि यजमानशब्दस्य व्यापाराभावे घटते । सा च वृत्तिर्न लक्षि-
तलक्षणा । लक्षणाया हि मुख्यार्थसन्निधत्वरूपेण लभ्याथस्य प्रतीति । इह तु मुख्यार्थयजमान-
गतकार्यकरत्वगुणयोगित्वमात्रेण प्रस्तरस्य प्रतीति । एव च मुख्यार्थेन परपरासम्बन्ध विद्यमानऽपि
सद्वृत्तानाद्वरण गुणयोगित्वमात्रेण प्रतीतिरिति सप्रार्थं गौणी वृत्तिरभ्युपगन्तव्या । तथा च यजमानश-
क्तमुकार्यनिर्धमकत्वात्प्रशस्त प्रस्तर इति स्मृतिरुन्मीलनीया । एतत्त गुणमुन्याधिकरणत गतार्थं व
निरस्तम् , गौणवृत्तसमवसात्रस्य तत्र प्रतिपादितत्वेऽपि उक्तरीत्या लक्षणास्यावृत्तगौणवृत्तिस्यरूप-
व्युत्पादनात्प्रशस्तम् । अथवादाधिकरणं गुणवाकस्तु' रूपात्प्रायास इत्यादिगुणसूत्रेषु एतदधिकरण-
सिद्धान्तं गौणी वृत्तिमाश्रित्य 'आपा वै शान्ता स्तन मन' इत्यादिना स्तायवत्त्वं प्रतिपादितमिति

र पीनसहयम् । अथामिधयसङ्गण वृत्तिगोणत्वसंख्यागपिमाधत्व इति विश्वारम्भु दुपटीकावार्तिक-
 भाष्यसु ॥ इति तं सदुपधिकरणम् ॥

अग्निर्वै ब्राह्मण इत्यत्रापि पूर्ववत्स ब्राह्मणकार्ये अग्निविधीयत इति पूर्वं पक्ष । तथा
 मीनं ब्राह्मणानन्विजा युणीत इति अग्निर्वैश्वानराग्निविधौ यथाभ्यान्मन्त्राकारणानुपपत्तेः अग्निवद्ब्राह्म-
 णं । तथा मीनान्तो अग्निवत्कृत्वगुणयोगात्प्रतिशब्देन ब्राह्मणं स्तूयत इति पूर्ववत्पक्षे सिद्धान्तः ।
 अत्रापि यत्रापि तथाप्रतिशब्दस्य ब्राह्मणं श्रौतौ गुणान्तरमपि निमित्तमाह— जाति-
 त्वस्य गुणाश्च । जातिजननम् । पञ्जापिस्वरूपस्य प्रजाययेति, स मुख्य-
 त्वस्य नित्यसमीपे तस्मिन्निवृत्तत्वात्सुप्रयत्नः, गायत्री स्मृत्या रथतर- सास ब्राह्मणा मनुष्याणामज-
 पानाम् इति वाक्यप्रयोगात्सुप्रयत्नस्य गुणस्य गौण्या वृत्त्या आश्रय निमित्तमित्यर्थः । इति
 भाष्येतिकरणम् ॥

यजमाना यूप इत्यत्रापि यूपकार्ये पशुनियोजनादौ यजमानस्य विधिरिति तथैव
 तत्र पक्षः । तथा सति यूपविशेषैर्यथायजमानवत्कृत्वगुणयोगात्प्रमाणान्तरस्य यूपं स्तूयत
 इति तथैव सिद्धान्तः । तथा यजमानशब्दस्य यूपे श्रौतौ गुणान्तरमपि निमि-
 त्तमाह— सारूप्यं गुणाश्च । समानं रूपं सारूप्यम् । तत्रैव सारूप्यम् ।
 अत्रापि यजमानस्य यजमानशब्दस्य आश्रयत्वेन यजमानशब्दस्य
 यूपे गौण्या वृत्त्या निमित्तमित्यर्थः । यद्यपि तस्मिन्नुदाहरणे सषट् 'यजमानं प्रस्मर' इत्यादौ
 साधारण्यमात्रं प्रयोजनमित्यत्र तथापि तत्र सारूप्यसंज्ञासुप्रयत्नः इह तु स्वाशुषमुधत्वमिति प्रथ-
 मं च । इति सारूप्याधिकरणम् ॥

पशुर्जावाण्युपपत्तिरिति इत्युपक्रमस्य पुरस्तात्परीचीनमश्वत्थापत्तिरिति पश्चात्परीचीनसुप्र-
 मण्यपशवो वा अथवा अश्वस्य पशव इति श्रूयत । तथापि गवाश्वस्यतिरिक्ता अजातस्य पशव
 अपशवः पशुकार्यकरा न भवन्तीति पशुकार्ये अजातिप्रतिषेधः क्रियत इति
 प्राशस्य पशवः प्राप्तः तथा सति लौकिके दाहनादौ प्रतिषेधस्य कर्तुमशक्यत्वात्त्रैदिकाल-
 र्थं समन्वितकार्ये शिष्टित्वात्स्य पतिषधानुपपत्तौ गौण्या वृत्त्या अपशव इत्यस्मा-
 द्वापशुपरतया अथवा त्वमिति सिद्धान्तः । तत्र गुणयोगात् दर्शयति— प्रशुमा गुणाश्च । प्राश-
 स्य गौण्या वृत्त्या निमित्तमित्यर्थः । तथाहि— अजातिपशुषु अपशुशब्दस्य घटादिवत्तन्म्यानु-
 पपत्तौ पशुशब्दस्य प्राशस्य लक्षणा । तत्र प्राशस्यसमाश्रयगमस्य गम्यत । तत्र तस्या पर्यु-
 त्थानात् प्राशस्यैव मुख्यस्य अपशुशब्दात्तस्य घटादरजातिपशुना च साधारणमिति तथागात्प

सुश्रुताऽजातिपशुषु वर्तते । मन्त्राजातिषु प्राशस्त्याभावकथनत गवाश्च प्रशमातिशयो गम्यत उचि-
 तहासनिन्त्या अनुकितहासप्रशमावत् । तस्मात्तजात्रय पशवाऽप्रशस्ता गवाश्च तु प्रशस्तमिति
 तच्छर्षापधानं न्युयत । न च प्राशस्त्याभावस्यैवात्र पशुनिनिमित्तत्वं प्रशमा गुणाश्रय इति सूत्र-
 धिराव इति शक्यम् । प्रशमाभावस्य निमित्तत्वं प्रतियोगिभूतप्रशमाया अपि निमित्तत्वेन तद-
 धिरावत् । तस्मात्पशव इत्येवम् । इति पशमाधिकरणम् ॥

सृष्टीरुपपत्तिरिति इत्यत्र गुणविक्रियवादाविति मणय । तत्र सृष्टिप्रतिपादकं सृजि-
 धातु सृष्टिशब्देन विक्रियत । स यपु विक्रियते तं सृष्टिमन्त्रा मन्त्रा । स यास्मात्पुपधानार्थास्ता
 १७ भूमाधिकरणम् । इष्टका सृष्टय । 'सद्धानास्मात्पुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु त्र्युक्च मता' इति
 इत्यत्र सृष्टिमन्त्राणां पत्यय मत्पुपा त्र्युक् । यत्पत्ययस्य च्छान्त्वसा लाप । सृजि-
 धातुविकरणम् । मन्मन्त्रोपपत्त्येष्टका इत्यथ । तत्रष्टकानां तदुपधानस्य चान्यतः पार्ष्ण वि-
 धि । 'अग्निं चिन्धीत' इति हि चयनविधि । चयनं सघर्ताकरणम् । तत्त भ्रग्न्यास्ये स्थण्डिल
 विशेषमुत्पादयेत्यर्थ । 'इष्टकाभिर्गग्निं चिनुत' इति चयने इष्टकानां करणत्वेन विधि । तत्र
 स्वरूपसतीनामिष्टकानां व्यापारविशेष द्वारं विना करणत्वात्सम्भवाद्दुपधानसर्थात्वाक्षिप्यते । यत्रता
 इष्टका उपपत्तिरिति इत्याद्यौ द्वितीया तु 'अग्निहात्र जुहति' इत्यादिवत् 'नासाधित करणम्'
 इति न्यायेनार्थाक्षिप्यत्वाभिप्राया । इष्टकाभिरुपधानद्वारा चयनं निष्पादयमित्यर्थ । तथा च
 सृजिमन्त्रा मन्त्रा 'एकयास्सुषुत प्रजा अधीयन्त प्रजापतिरधिपतिरान्तीत' इत्याद्यैः सप्रदश
 मन्त्रा एव विशेषणीभूता अपि लक्षितार्णोपाविष्टिर्वीयन्त इति पृथ पृथ । सिद्धान्तम्सु,
 मन्त्रा अपि ताव विधेया । तथाहि— चयनपकरणार्धीतानाम् 'एकयास्सुषुत' इत्यादि-
 मन्त्राणां सामान्यतश्चयनाथत्वंऽयमपि पाकदेशतः समानयनापधानुसर्गीपस्थापनादि कार्ये व्यस-
 हितचयनसामान्यत्वादुपपत्त्ये सन्निहितसाधनमुपधानमव पकाद्यत्यतः परिगृहीतयताम् सर्वास्वि-
 ष्टकासु तथा चयनमन्त्रा कथानि' इति विधिना 'तया कथतयाङ्गिरस्व द्रुवाग्नीध्र' इत्यन्तः एकवा-
 क्यभावमुपगमितानामुपधानपकाशनसामर्थ्यमश्नुयता सर्वोपधानात्स्वस्य सृष्टिवाक्येन पुनर्विधाने
 परिसंख्यापक्या नक्तिमत्त्वम् व्युष्टीरुपपत्तिरिति इत्यादिवाक्यनिकृतिनियोगरहितानां 'प्रकरणज्ञाना-
 नाम् ग्रथितयुक्पुरमन्नं विष्टा' इत्यर्थात्सामान्यतश्चयनस्य । इष्टकानां तदुपधानस्य च विधानं तु
 प्रागव निराकृतम् । अतः सृष्टीरुपपत्तिरिति कृत्वा वाक्यमनुवाच । स च 'यथासृष्ट-
 मवावरुन्ध' इत्यथवात्सलस्मनार्थत्वात्सार्थत्वात् । तत्र हि यत् सृष्टिमन्त्रैरुपपत्तिरिति अतः
 'एकयास्सुषुत' इत्यनुवाके येन क्रमणं तद्व्यभिचारिसृष्टिरनुकान्ता तनैव क्रमणं मानि

प्रमाणात् प्रथमत्वेन प्राप्तास्त्विति स्तुतिरन्वीत्यति । तत्र 'एकयास्तुत' इति समकश मन्त्रा ।
 एव प्रथमतएव प्राप्ताऽज्ञानितस्य 'एकयास्तुत' समविद्ययास्तुत' 'एकविद्ययास्तुत' 'प्रथ-
 मविद्ययास्तुत' इति मन्त्रेषु सृष्टिशास्त्राभाषाणामु सृष्टिशास्त्रा गौण । तत्र प्रथमविद्ययास्तुत-
 मन्त्रेण प्रथमविद्ययास्तुत' इति मन्त्रेण 'एकयास्तुत' इति मन्त्रेण 'एकविद्ययास्तुत'
 इति मन्त्रेण प्रथमविद्ययास्तुत' इति मन्त्रेण प्रथमविद्ययास्तुत' इति मन्त्रेण प्रथमविद्ययास्तुत'
 इति मन्त्रेण प्रथमविद्ययास्तुत' इति मन्त्रेण प्रथमविद्ययास्तुत' इति मन्त्रेण प्रथमविद्ययास्तुत'
 इति मन्त्रेण प्रथमविद्ययास्तुत' इति मन्त्रेण प्रथमविद्ययास्तुत' इति मन्त्रेण प्रथमविद्ययास्तुत'
 इति मन्त्रेण प्रथमविद्ययास्तुत' इति मन्त्रेण प्रथमविद्ययास्तुत' इति मन्त्रेण प्रथमविद्ययास्तुत'
 इति मन्त्रेण प्रथमविद्ययास्तुत' इति मन्त्रेण प्रथमविद्ययास्तुत' इति मन्त्रेण प्रथमविद्ययास्तुत'
 इति मन्त्रेण प्रथमविद्ययास्तुत' इति मन्त्रेण प्रथमविद्ययास्तुत' इति मन्त्रेण प्रथमविद्ययास्तुत'
 इति मन्त्रेण प्रथमविद्ययास्तुत' इति मन्त्रेण प्रथमविद्ययास्तुत' इति मन्त्रेण प्रथमविद्ययास्तुत'
 इति मन्त्रेण प्रथमविद्ययास्तुत' इति मन्त्रेण प्रथमविद्ययास्तुत' इति मन्त्रेण प्रथमविद्ययास्तुत'
 इति मन्त्रेण प्रथमविद्ययास्तुत' इति मन्त्रेण प्रथमविद्ययास्तुत' इति मन्त्रेण प्रथमविद्ययास्तुत'
 इति मन्त्रेण प्रथमविद्ययास्तुत' इति मन्त्रेण प्रथमविद्ययास्तुत' इति मन्त्रेण प्रथमविद्ययास्तुत'

पाणभृत उपवसति' इत्यत्र मन्त्रेषु पाणभृतशब्दाभावान्न 'तद्धानासामुपवान' — इति

उपवसानामुपवान पाणभृत मन्त्रेणा विद्मतीति त्युत्पत्त्या पाणभृतशब्दमन्त्रापत्त्येष्टका उपवसानामु-

१८ लिङ्गसमवायाय अर्थ । तत्रष्टकान्ततदुपपन्नस्य चान्यत्र पापत्वात् अथ पुराभुव ' इत्याद्य प्राणशब्दादशब्दानां प्राणभूत पञ्चाशन्मन्त्रा विधीयन्त इति पूर्ववद्व पक्ष पक्ष । लिङ्गप्रक-
 स्तुपधराधिकरणम् । रणाभ्यामथ पापत्वात्तन्मन्त्रा अपि न विधेया । अतः प्राणवन्मन्त्रेषुष्टका-
 पधानेन ' रत्तस्यय प्राणान्धधाति ' इत्ययथागावलम्ब्यनाथ ' प्राणभूत उपपधाति ' इत्यनुवादाऽप्यत्र
 ण्यति पूर्ववद्व सिद्धान्तम् । तत्र ' तस्य प्राणो मौवायत ' ' वसन्त प्राणायत ' ' प्रजापतिगृहीतमया
 त्वया प्राण गृह्णामि प्रजाभ्य ' इति द्वितीयतृतीयदशममन्त्रेषु पाणशब्दाऽस्तीति तदुपधेयास्मिन्न
 इष्टका प्राणभूत, इतरा समन्त्रास्तिष्टका अप्राणभूत । तत्र प्राणशब्दवता मन्त्राणामन्त्रपदान्
 भूत्वा प्राणभूतस्य प्राणभूतप्राणभूतसु गौर्णति धृत्तिर्युञ्जत इत्येता निमित्तान्तरमाह—
 लिङ्गसमवाया गुणाश्रयः । लिङ्ग प्राणप्रतिपादनसामर्थ्यम् । तस्य समवाय सञ्चनमात्र गौण्या
 यस्या निमित्तमित्यथ । तत्र प्राणभूतमन्त्रसमुदाय प्राणप्रतिपादनसामर्थ्यं लिङ्गमस्ति । प्राणभूत
 प्राणभूतसमुदायऽपि वैकल्यं पुष्पितं वत् पुष्पितम् इतिवत्तस्य । तादृशसमुदायद्वारा प्राणभू-
 त्प्रप्राणभूतसु च मन्त्रेषु तद्वारा तदुपधेयेष्टकासु च तत्समन्तर इति लिङ्गसमवायमात्रेण सञ्चन
 प्राणभूतसञ्चनपद्विति । इति लिङ्गसमवायाधिकरणम् ॥

तद्वचम ' तन्मिच्छि जातिसारूप्यप्रशसाभूमलिङ्गसमवाया इति गुणाश्रया इति सूत्र स्या-
 स्यातम् । इतिशब्दसु प्रकारवचन । तत्र ' रूपात्प्रायाग ' इत्यर्थवाद्गुणसृष्टिनिर्दिष्टम् स्मन मन
 इत्यादौ प्रकृतसुपादिकसपि सगृहीतं भवति ॥ इति तन्मिच्छिपटिका ॥

अर्थवादानां स्थावकत्वेन प्रासाण्यमुक्तम् । इदानीं कश्चित्प्रकारान्तरण मत्प्रासाण्य प्रति-
 पादयितु नाम प्रयापवाकत्वेन प्रसक्तार्थवात्प्रसङ्गादिप्रकारव्यत । ' अन्ता शकरा उपपधाति, तजो वै
 १९ वाक्यशेषण धृतम् ' इत्यत्र किं धृतमैल्लवनादीनामन्यतमनाञ्जन धृतनैव इति सहाय ।
 माशब्दात्तान् तत्र विधि प्रधानम्, प्रणालोकशब्दभाषनारूपत्वात् । अर्थवादिस्त्वधिकत
 रणणाधिकरणम् । व्यतारूपस्तुतिसमपेक्षयात्तद्वृत्तमित्यर्थवादाधिकरण स्थितम् । न चाङ्गन पधा-
 तस्य बाध संभवति । अतः कथमर्थवादागतधृतशब्देन विध्यवगता अन्तसामान्यस्य विशेषसफात्त-
 रूपा बाध । न च उपक्रमधिकरणऽर्थवादानुराधन आगादिशब्दस्य वक्षपरत्वं वक्ष्यत तृतीयस्य
 तृतीयं तथहापि किं न स्यादिति वाच्यम् । तत्र विधेरुपसहारगतस्यन्यधानयनऽप्यत्रापक्रमस्य
 स्यात्सजातविधाधिकत्वेन स्वन प्रकृतस्य विधेरन्यधानयनस्यायुक्तत्वात् । न चैवमपि ' अधिकश्च गुण
 साधारण विराधात्कास्यमात्रिष्वसुस्यऽपि ' इति द्वावधिकधिकरण गुणानुराधन प्रदानतयनस्य
 कश्चिद्व्यवस्थापयिष्यमाणतया प्रधानस्यापि विधेरङ्गभूतस्तुत्यनुराधित्वमिति वाच्यम्, वैषम्यात् ।
 यत्र हि गुणानुराधित्वऽपि प्रधानस्य न बाध तत्रैव कास्यमात्रिन्याय । इह तु गुणानुराधिव

तेनाशयपय या र स्यादिति कथमत्र तन्मयाय । न च विधावश्नसाधनद्रव्यसामान्यमाक्षपाद्-
यन इति प्रकृत्यम् सन्न न समवृत्ति विधे प्रराचनार्थमथवावैकवाक्यत्वावश्यमायन पराचन-
यमपात्रतापराचनत्वात्तत्रद्रव्यविशेषताम सन्नाशपायागादिति वाच्यम् । 'विधेरत्र तु शक्ती कल्प-
नप्रथम इति न्यायत विहित एव पराचनसमभयन विधेरत्रद्रव्यमथवाशानपेक्षत्वन विधित सामा-
न्यतापपन्न । यद्यङ्ग प्रधाननावश्य नापश्यत तादृशाङ्गानुसारेण प्रधानस्य न सफाच ।
न। एव तास्य यथा उच्यते साम साम इत्यादिमन्त्रवर्णयत्तत्रैन्द्रप्रधानमात्रविषयतया सोमस्य न
सत्ता । 'सर्वेन्द्रानन्तप्रधानसामारण्यमत्र । अनेन्द्रप्रधानेषु मन्त्र विनाशुपायान्तरताऽनुष्ठयस्मृति-
समता म सम्येन्द्रप्रधानैतनियमनानपभितत्वात् । अन्यथा सन्नाशेन्द्रप्रधानविषयतया सकोच
स्यात् । 'समाप उपवर्णाति इति वतमानापगतया स्फुटविषयभाव औतुम्पराधि-
परान्तपराचनपराचन एव विधि कल्पनीय इति विधिस्वमित्तरथमथवाशापक्षति वाच्यम् । 'वस-
ता र मा र मा ता र वत मन्त्राण माक्षणासालमम' इत्यादिनिरर्थवाक्यवाक्यध्विवाप्राप्ताथत्वाव
विशरक्त्वनापपन्न जायान्तर शक्या अक्षा उपवर्णयाम सजा घृतम्' इति प्रत्यक्षविधिप्रवणत्वात् ।
तस्माद्देवैराचन-तमना जन्म । तथवाशगतघृतशस्त्रस्तु विध्यनुसारेण अष्टप्रिन्यायन घृताघृत-
पराच । इति सामाज्यप्रदान्तवृत्ति

सद्विधे तु वाक्यशेषात् ॥ २० ॥

वशात् उपपन्नपात्रता । प्रतिवारमाथक विधौ वाक्यशेषाभिन्नणय इत्यथ । तथाहि
यत्र पतन पात्रसंवापशपा प्रातिस्विकरूपेण विहितं याचितं स्युस्तत्र एकविशेषघृतविषय
तापराचन विधे सफाचरूपा शर स्यात् । यत्र च सामान्य न्यासस्ययुक्ति सत्प्रत्यकपर्यवसन्न
न भवन्ताप तैनाशसामान्यवि शर्वशेषघृताविषयार्थवाक्येनाथ स्यात् । नैसकृभयमायस्मि विधे
सामान्यरूपेण न तास्यैतान्तरवृत्त्यापस्थापकत्वात्सामान्यस्य प्रत्यक पर्यवसितत्वात् बाधाभा-
वत् । न समाप सामान्यरूपेण तैनाशविषयस्यापि विधेघृतमात्र सफाचरावर्जनीया बाध इति
वाच्यम् । 'यवहाराय विध्यनुमत वत सादृशसफाचरावापत्वात् । अवश्य हि सामान्यतापस्थि-
नावाप न ताभापशय वाक्येन निविशपसामान्यत स्यवहाराभावाम् । न च घृतशस्त्रस्यापि
तत्रपरत्प्राप्त्यमात्रपात्राविशेषमनपत्र स्यवहारापयारित्यवसामान्यविधेरपि विशेषमनपक्ष्य व्यव-
हारापशाप र कि न स्यादिति वाच्यम् धैवस्याम् । घृतशस्त्रस्य हि तत्रपुराणाविशिष्ट-
गत शक्यता ताभावात् काचाद्रशपमाभस्य घृतस्यैव रूपेण स्यवहारापयारित्य युज्यत । अत्रान-
पराचनपराचनपराचनपराचनपराचनपराचनपराचनपराचनपराचनपराचनपराचनपराचनपराचनपराचन-
मात्रत एव सामाज्यविधे पर्यवसानसमभयन विधेरत्र स्मृतिशक्ति कल्पयित्वा स्मृतिरहितैलादि

विधानकल्पत गौरवपरात्मम् । एष च प्रत्यक्षस्मृतिसद्भावे विधे स्मृतिकल्पनानुपपत्तौ अक्ता —
 इत्यत्र स्मृत्यर्थसंबन्ध्यापक्षितार्थेवाक्ये एवाजनक्रियापेक्षितसाधनत्वात् क्रियया जनद्रव्यसामान्याश्ले-
 पस्यैवाप्राप्रतीतिर्विरोधशङ्काया अप्त्तानवकाशः । तस्मात्तर्थावगतघृतशब्दानुसारेण सामान्यविधेर्घृतमा-
 त्रविषयत्वम् । 'सतिरूपु इति कश्चित्पठन्ति । अक्ता शर्करा उपलब्धाति, तत्रा वै घृतम्
 वामसा जीक्षयति सौम्य वै क्षौम इवतया । आपधीवपति सप्त मास्या आपध्वय समारण्या ।
 इत्यादिविधिव्यवधाननिर्धारितविशेषार्थकश्चिद्व्यवधेः । इत्यन्ताधिकरणम् ॥

तत्र विध्यर्थवाक्यसम्बन्धनासध्यात्मके षड् अथवाशयवषस्य कश्चित्साधकत्वात्प्रत्यक्षापि
 प्रकारेण सामान्यविधिनिर्धारकत्वेन प्रामाण्य प्रतिपादितम् विधिरूपावयवस्यापि कश्चिद्विधायकत्वात्-
 २० सामर्थ्यनाम्बन्धे न्यनापि प्रकारेण प्रामाण्य प्रतिपादयितुमिति सारस्यत । इत्थमासन्ति स्मृते-
 विधानात् भव पावशानि । हस्तनाशानि । स्वधितिनाशानि इति । तत्र सद्यः — कि-
 म्प्राकरणम् । इवद्रव्याणि त्रिविधशार्दीनि कठिनद्रव्याणि पुराहाशार्दीनि मासार्दीनि च
 स्रवाग्नयममनाद्यवस्थयावदान्ठ्याति तत्र स्मृतेषु इवद्रव्याणि हस्तन पुराहाशार्दीनि स्वर्धितिना
 मासार्दीनीत्यथेता व्यवस्थिति । तत्र अक्ता शर्करा — इत्यत्रवाच्ये व्यवस्थापकवाक्येणप्रमा-
 णाभावात्प्रत्यवस्था । न चाशक्याथस्य विधानात्सम्बन्धात्सामर्थ्यानुसारेण व्यवस्था सिध्यतीति वाच्यम् ।
 लिङ्गात्तर्थावगतीत्यस्य तृतीय वक्ष्यमाणतया सामर्थ्यरूपलिङ्गानुसारेणावशानिश्रुतिसकाचस्यायुक्त-
 त्वाम् । न चाशक्यार्थविधानानुपपत्तौ सामर्थ्यानुसरणसम्भवः । मुख्यसामर्थ्याभावेऽपि सामान्य-
 विषयश्रुत्यनुसारात्तत्रैन्द्रिन्यायन 'गौणा श्रुतिमाश्रित्य शक्यार्थविधानस्य कर्थाच्चद्रुपप्रागत्वात् । अस्मि
 हि हस्तागर्मीसाशवदान्ठ्यायसाधिसहायन गौण सामर्थ्यम् । तस्मात्स्मृशार्दीनामव्यवस्था ।

इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

अर्थाद्वा कल्पनेकदेशत्वात् ॥ २१ ॥

वाच्यत्वात्पर्ये । अवशाने स्मृतिविधिषु पूर्ववद्वाक्येणेषाभावेऽपि अर्थान् सामर्थ्यात्पि
 व्यवस्थाकल्पना भवति । कुत । एकदेशत्वात् शक्यविधिसहकारित्वेन तत्रैकदेशत्वात्तित्यथ ।
 न च शक्या लिङ्गन अवशानिश्रुतिसकाचा न युज्यते इति वाच्यम् । अशक्यार्थे विधेरसम्भवेन
 शक्या लिङ्गेनावशानिश्रुतिसकाचस्यावशानुसरणीयत्वाम् । न चावशानिश्रुतिवाधापक्ष्या आयसा-
 त्सिहायन गौणसामर्थ्याभरण युज्यते । एवं सति निरपक्षसाधनत्वबोधकतृतीयाश्रुतिवाधापत्तौ ।
 'समर्थ पत्रविधि' इति परिभाषया 'कतुकरणयोस्तृतीया' इति तृतीयाविधेर्नैरप्यव्यविषय-वा-

। गौणसामर्थ्यम् क ग, घ

॥ श्रीः ॥

अध्वरमीमांसा

॥ कुतूहलवृत्तिः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

निर्मल्य निगमसिन्धुन्विधिन्यायाभिधानमन्धानै ।

धर्ममुभामुद्धरत मूयो मुत्तय नमाऽस्तु जैमिनय ॥

‘अथाना वर्सजिज्ञासा’ इति प्रमाणस्वरूपसाधनफलैधर्मा जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञास्य । तस्य प्रथमाध्याये धर्मप्रमाण निरूपितम् । तत्रमया धर्म इति सामान्यता धर्मस्वरूप च तस्य एवावगतम् । इदानीं द्वितीयेऽध्याये धात्वधमेवपयुक्तभावनाभवात्पूर्वं सिद्धत्वं इत्यथ धर्मसम्बन्धिष्यार प्रकल्प्यते ।

तत्र धात्वधमेवम्य भावनाभवात्तत्र धात्वधमेव भावना प्रति करणत्वं सिद्धं न निवेदयतीति भावार्थाधिकरण धर्मसम्बन्धिष्यारोद्घातत्वनाशस्यते । तत्र भावार्थाधिकरणप्रयुक्तेरकस्मात्पूर्वमिति निणयार्थीनत्वात्तदुपाद्घातत्वेन प्रतिपत्ताधिकरणमारभ्यते । ‘उद्दिष्टा यजत पशुकाम’ ‘इयेननाभिष्वरन्यजत’ ‘ष्वरया यजत पशुकाम’ ‘अग्निहोत्र जुहुथान्स्वरोकाम’ ‘य कामयेत पशुमान्स्वयामिति, स पशुहोतार प्रयुञ्जीत’ इत्यादि भूयते । अभिष्वेषश्चरति शत्रुवध वर्तते । फलं हनौ शत्रुप्रत्यय । शत्रुवधाधमिति यावत् । पशुहोता ‘अग्निहोता’ इत्यादिमन्त्र । स प्रयुञ्जीत ऋयात् । एवजानीयकेषु वाक्येषु उद्दिष्टा यजत पशुकाम इत्येव क्रियापदानि द्रव्यगुणव्यञ्जानि नामपदानि च किं प्रत्येक फलपदेन समभ्यन्त सतश्च सर्वाणि पदान्यपूर्वकल्पनसमर्थानाभिधायकानि, इत तत्रैकमेव पत्र फलपदेन समभ्यन्त सतश्च आपूर्वकल्पनसमर्थानाभिधाय-

सिद्धिर्नास्तीति मशय । न चाद्विवाद्याधिकरणपरिष्कारिपदानां इत्यगुणवाचकत्वसिद्धिराकरणपूर्वक धात्व-
धनामधेयत्वस्य सापि प्रत्ययान्तत्वेन प्रत्ययान्तरित्वस्य कस्यापि फलसम्बन्धाप्रसङ्गे कथमय मशय इति
वाच्यम् । तथा चाधिकरणानां सिद्धे धात्वर्थस्य करणत्वसंबन्धस्यैव प्रवृत्तिः । न हि करणतृती-
यान्ताद्विवाद्याधिकरणानां प्रत्ययान्तमधेयत्व धात्वर्थस्य करणत्वाभाव घटति । धात्वर्थस्य करणत्व
विद्यमानमित्युक्तम् । एतन्नाधिकरणपरिष्कारिपदानां साध्याधिकरणं हि तन्माधेयत्वमेव । एव चाद्वि-
वाद्याधिकरणानामित्यानां प्रत्ययान्तमधेयत्वस्य सिद्धे इत्यगुणवाचकत्वाया अपि सम्भावित्वाद्भवत्यय मशय ।
तत्र फलस्य मशयस्यार्थेन वन प्रदानत्वात् प्रदानसम्बन्धत्वात् सर्वेषां फलपक्षनैवान्वया युज्यते ।
किंच मशय फलसम्बन्धाभावे उपपत्त्यानां इत्यगुणानां धात्वर्थ धात्वर्थस्य च फलेऽन्वय स्यात् ।
तत्र फल प्रति धात्वर्थस्यापावयत्व विधेयत्व गुणत्व च, उपपत्त्यानां प्रति चोद्देश्यत्वमनुवाक्यत्व
प्राप्त्या चिति विरुद्धाधिकरण्य एवमशय । मत्वर्थलभणाश्रयणत्वं वाक्यसंबन्धपरिहारे तु स एव शेष ।
तस्मात्सर्वेषां फलसम्बन्ध इति प्राप्त, अस । सर्वेषां फलसम्बन्धे फलसम्बन्धनिवाहाय कल्प्यमान-
संपुत्र प्रतिपत्त्या फलस्य प्रति गौरवम् एकस्यैव फलसम्बन्धे तु एकस्यैवापूर्वं कल्प्यमिति लाघवम्,
इत्येकमेव एत फलपक्षेन मशयम् । इतरन्तु एव तथैव कथञ्चिद्विधायणमयान्वसि । न चैव सति
विरुद्धाधिकरण्यापात शङ्क्य । एकस्मात्पूर्वमिति सिद्ध सति वक्ष्यमाणसाध्याधिकरणन्यायेन
धात्वर्थस्य करणत्वसम्बन्धाद्विवाद्यानां तन्माधेयत्वात् अमेवतैवान्वयाभ्युपगमात् । 'सामान' इत्यस्य तु
गण्यत्वात्सम्बन्धपरिष्कारात् । तस्मात्कस्यैव फलपक्षसम्बन्ध इत्येकस्मात्पूर्वम् । इत्युक्तं प्रतिपत्त्या-
धिकरणम् ॥

तत्र प्रतिपत्त्याधिकरण एकस्मात्पूर्वमिति सिद्ध किं 'यजत' इत्यादिप्रियापत्र फल-
पक्षेन मशयत तत्र धात्वर्थ एवापूर्वं कल्प्यते इत उपपत्त्या इत्यगुणवाचक फलपक्षेन मशयत
तत्रभापत्त्या इत एवापूर्वमिति मशय सिद्धान्ततापक्षेन—

भावार्था कर्मशब्दान्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेतैष द्वर्थो विधीयते ॥ १ ॥

भावार्था पत्ययत भावनाप्रतिपादका प्रकृत्या कर्मवचनाश्च 'यजत' जुहुयात्' इत्या-
दयोः तस्य एव क्रिया कायसपूर्वं प्रतीयत कल्पयत । 'यजत' इत्यादय एवापूर्वकल्पनासमर्थार्थ
प्रतिपादका इति यावत् । ननु इत्यगुणशब्दा एव तथाविधा कृता न स्यु-
रित्यत आह—एष हीति । हि यस्मा कारणान् एव प्रत्यय एव फलभावना-
करणत्वत्त विधीयत नान्य । अत 'यजत' इत्यादय एव शब्दान्ताविधा ॥

१) एतन्माधेयत्वात्
प्रतिपादका इति यावत् ।
प्रतिपादका इति यावत् ।
प्रतिपादका इति यावत् ।

साधनम् । उद्दिता यत्नेन पशुकाम ' इत्यादौ फल साध्यरूपत्वात्सिद्धरूप साधनस-
पक्षतः न तु साध्यरूपम् । द्रव्यगुणावयव च सिद्धरूपत्वात्तत्काङ्क्षा पूर्णयामु शक्नुत । यागाद्यो
धात्वधातुसु स्वय साध्यरूपत्वात् साधनाकाङ्क्षा पूर्णयामुमीक्षते । तत्र स्वयसमाप्तस्यगुणयाख्या-
पाराशर्योपानुप्रवेशमन्तरण फलमन्तानुपपन्नरूपक्षित व्यापारविशेष यज्यादि रातव समपयन्ति ।
तत्र धात्वर्थविशेषितद्रव्यगुणत एवाप्रसक्ति पूरपक्षमुद्गाध्य निराकरानि—

सर्वेषां भावोऽर्थ इति चेषेषामुत्पत्तौ स्वे प्रयोगे रूपोपलब्धि-
स्तानि नामानि, तस्मात्तेभ्यः पराकाङ्क्षा भूतत्वात्स्वे प्रयोगे,
येषां तृत्पत्तावर्थे स्वे प्रयोगे न विद्यते तान्याख्यातानि, तस्मा-
'त्तेभ्य क्रिया प्रतीयेताश्रितत्वात्प्रयोगस्य ॥ २ ॥

एकार्थपर्यवसायित्वात्कमापे सूत्र व्याख्यासौकर्याय त्रय विभज्यापान साध्य ।
सर्वेषामुपपत्ताधाना द्रव्यगुणानामव भाष । कर्मणि घप् । साध्य कल्य जथ अपूयम् ।
'सर्वेषाम' इति ह्युक्तस्य शपत्वविवक्षाया घर्षा । सर्वैरुपपत्ताद्यैर्द्रव्यगुणैरवापूव कल्यम् नक्त्युक्ते
इति चत तत्र । यत यथा शब्दाना स्व स्वर्कथ पयाग प्रयुज्यन्त शब्दा अर्थसि न्युपय्या
अर्थे उत्पत्तौ उच्चारणशया रूपापलब्धि अभिवयस्वरूप सिद्धते नानि नामानि द्रव्यगुणशब्दा ।
तस्माद्धेता तेभ्य तद्य द्रव्यगुणनिर्णयर्थ परस्य साधनस्य आकाङ्क्षा न्यध्याहार्यमिति कश्चिम् ।
यस्तुतस्तु अकाङ्क्षा इति शब्द । काङ्क्षाया अभाष इत्यर्थे । कुम् । स्व पयाग भूतत्वात् स्वर्कथ-
शब्दपयागकाळ विगमानत्वान् । तस्मादित्यस्यैव विचरणमतम् । येषा तु शब्दाना स्व स्वर्कथे
अर्थे उत्पत्तौ उच्चारणशया प्रयोग अथ न विद्यत । प्रयोगकाळ अर्था न विद्यत इति यावत् ।
नानि आख्यातानि यजत इत्याश्रितिक्रान्ति । साध्यधाना साध्यरूपत्वात्तन्निष्पत्तौ साधनाकाङ्क्षा
स्तीति भाष । तस्माद्धेता तेभ्य एवख्यातशब्दभ्य क्रिया अपूय प्रतीयेत कल्यत, न तु द्रव्यगु-
णशब्दभ्य । द्रव्यगुणाना सिद्धरूपाणा साध्यनिष्पाद्यत्वाभावन तद्यत्त्व धात्वधानामष्टाथ-
त्वापत्तौ धात्वर्थस्या द्रव्यगुणस्यश्च पत्यकसपयकल्पनागौरवापत् । धातुभ्य एवापूर्वकल्पनाया तु
द्रव्यगुणाना मन्निष्पाद्यक वन श्चार्थत्वात्पूर्वान्तर न कल्यमिति व्याचवम् । ननु द्रव्यगुणाना सिद्ध-
रूपत्वोपि द्रव्यद्रव्यकामस्य' इत्याश्रयाशयस्येवाप्रापि धात्वधानामपि कलादेशप्रवृत्तकल्पनापारवि-
षयस्वरूपकरणत्वसंपाद्यकतया अट्टाथत्वसमवाप्ताद्द्रव्यकल्पनाप्रसक्तिरित्यस्वरसाहान्तानामवापूर्वक-

प्रकृत्य पुंस्यन्तरमाह— जाभित्त्वान्प्रयागस्यति । प्रयुज्यमानधात्वर्थस्य भावनाया मह एक
 पदभाभित्त्वान्प्रकृत्युत्था धात्वर्थस्यैव भावनाकरणत्वात्किति यावत् । तस्मात्तत्र क्रिया अपूर्व प्रतीये-
 मन्त्यस्य ॥ अयं भाव । कृतीयाभ्युत्था रङ्गिच्छयेनादि करणम् इत्यन्तावन्मात्रमवगतम् न तु
 भावनाकरणमिति । मन्तु यत्नत इत्यादिपदान्तरसमभित्त्वाहारत्वात् । 'यजेत' इत्यादिषु
 तु प्रकृत्यन्तं प्राक्प्रथं प्रत्ययाशनं भावना तदुभयसमभित्त्वाहारत्वात्प्राणपक्षधृत्या च धात्वर्थो
 भावनाकरणमित्यवगतम् । ततश्च धात्वर्थकरणत्वं पदान्तरसमभित्त्वाहारमनपक्ष्यं प्रकृति-
 प्रत्ययसमभित्त्वाहारमात्रगम्यमिति कृतीयाभ्युत्थाया पदभूतिरिह पक्षलति । न च साध्य-
 रूपस्य प्राक्प्रथं कप्र साप्रतन्वमिति वाक्यम् । वाक्याद्यज्ञानतथाया सिद्धत्वाभावेऽपि पश्चात्स्व-
 साधनता निष्पन्नस्य सस्य साधनत्वापपत्त । तस्माद्धात्वर्थस्यैव भावनाकरणत्वात्तत्र एषापूर्वमिति
 मित्रम् । पयाजत पूर्वपक्ष रङ्गिच्छयतादिपदाना गुणविशिष्टत्वाद्दुर्गिच्छयतादिप्रत्ययेण यष्टस्यम् ,
 सिद्धान्तं तु प्राक्प्रथं करणत्वेन करणतृतीयात्तातामुर्गिच्छयतादिपदाना तन्नामधेयत्वात् 'अस्य
 ताम् तु सामस्य इति न्यायात्सामन यष्टस्यम् । 'सामन यजेत' इत्यत्र च सामापचारं प्रतिनिधि-
 नापाशतस्य पक्षपक्ष सामस्यापवाधत्वनारष्ट्राधत्वात् अष्टाधाता प्रमितिभ्यभावस्य मृतीयं प्रति-
 तात्रिपाटकाया वक्ष्यमाणत्वात् । सिद्धान्तं तु सामन्त्र्यस्य प्राक्प्रथंयारातिवत्कत्वेन अष्टार्थत्वात्प्रति
 प्रतिनिधिप्रियादि यथायथमुष्टम् । स्यात्ततम् । प्रत्ययवाच्या फलभावना प्रति धात्वर्थं करणमित्य-
 नुपपन्नम् धात्वधातिरिक्तभावनास्वरूपस्य दानरूपकत्वात् । तथाहि—किं कर्तुं व्यापारा भावना उत
 यत्र भावनास्वरूपं प्रयत्नस्वरूपं वा । नाथ , कर्तुं व्यापारस्याप्रयत्नान्निश्चयस्य पति-
 धा प्रयत्नतन्तिरिक्तभावनानुपपत्त । न च विष्टिभिरथ पक्षरथ इति शङ्क्यम् । तथा सति कुष्ण-
 यानाम् घृतं भवति इति पाकावप्रानानुपपत्त । एव यथाहास्युष्टम् । तन्वाधिभयणादिकर्तु-
 व्यापारेभ्यं पतिं प्राक्प्रथं वऽपि तन्तिरिक्तस्य पक्षपक्ष प्रत्ययवाच्याभावनात्वमिति द्वितीयं पक्षाऽस्ति
 चत् न । तथा गच्छति इत्याद्यनुपपत्तं पक्षतस्य रस्य पयसाभावात् । न च लक्षणया तन्निर्वाह
 अष्टम् तत्रैवा गच्छति इत्याद्यपक्षया प्रतीतिवैलक्षण्यभावात् । न कृतीय , 'यतत' 'जानाति'
 इत्यादिवा मन्तुकपु स्यभिचारात् सामन स्पन्दाभावात् । न चतुथ , 'शब्दाऽभिवधाति' इत्यादौ
 व्यापारात् । न च प्रयत्न स्पन्दा या शब्दास्यास्ति । तस्माद्धात्वर्थान्तिरिक्तभावनास्वरूपं कृतिरू-
 पीति च न पक्षपक्ष । यजेत पक्षति इत्यादौ 'यागं कराति' 'पाकं कराति' इत्यादिविपर-
 तात् तद्वानभवान् यागं पाकं इत्यादौ तदुभयाभावात्क्यात्प्रत्ययस्य करातिसमानाथत्वं
 वक्ष्यम् । रगात्तत्र उपाजनात् सकसक । तत्र कर्मोत्पद्यमानस्य भवति 'नित्यं न भवन्तं यस्य
 नित्यं चापि न भूतता । न तस्य क्रियमाणत्वं स्वप्नपाकाशयारिव ॥' इति न्यायात् । तन्मध्येत्यत्र
 मास्यं वस्तुन उपच्यनुकृतं तन्वाकककमव्यापारं करातेरथ । भावयतश्चायमवायं भवनेरु-

म्यत्त्यर्थकस्वाम् प्रयाजकठ्यापार तत्प्रयाजका हनुश्च ' हनुमति च' इति णिचोऽनुशासनात् । एव च
 ' पचति ' ' पाक करति ' पाक भावयति' इति च पर्याया । पचि शब्दश्च विहितिरिति महाभाष्य
 स्पष्टम् । तथा च मण्डुकरूपकर्मगतविहिति पचिवाच्यते । तत्प्रयाजका कवत्साधिकर्मव्यापाराऽधि-
 भ्रयणादिनिश्चयरूप आख्यातप्रत्ययवाच्य । स एव च कृत्यापारा भावभावनाशब्दाभ्यामुच्यते ।
 एवम् यजत, याग भावयति ' जुहामि, हाम भावयति ' श्रुति, श्रुत भावयति' इत्याशुभम् ।
 न च, करोतिर्नात्याशनार्थका येन तन्ममानावकतया वास्यात्प्रत्ययस्य रूपान्यनुकृत्यापाररूप-
 भावनावाचित्व लभ्यते, नैवमस्ति, करतियत्रार्थकत्वात्, तथा च पयन्तस्वरभावनावाचित्वमेवा-
 ख्यातप्रत्ययस्य धक्तुमुचितम्, इति वाच्यम् । ' स्तस्वकारिणीह इत्यावाचमनेऽपि पशुभ्यमानश्च
 ' कृष्या यत्रार्थकत्वानुपपत्ते कृष्या यत्रार्थकत्व मति यत् शतुवदकमकत्वापत्तश्च । न चष्टापति ,
 ' करति' इत्युक्त किम्' इत्याकाश्रया यतत् इत्युक्त तदनाकाशायाश्च मवानुभवमि-
 द्वाया अपञ्चवायागाम ' भाजनाय यतत् इमिषत् भोजनाय करति इत्यापत्तश्च । एतन्नात्यश-
 तिपर्यायत्व करोतिर्निरस्तम् । तथा सत्यकमकत्वन षट करति इत्यापत्त , षट् उपश्रुत इत्यथे
 षट् करति इत्यापत्तश्च । तस्मात्प्रत्ययानुकृत्यापाररूपा भावनैव करत्यर्थ इति तन्ममाना-
 यकाख्यातप्रत्ययेनापि सैवाच्यते इत्याशयम् । ननु तस्मिन् शब्दधातिरिक्ता भावना तथापि ता
 पति शब्दस्य पाक करति' इति कस्यत्वन लोक विवरणात्कथमिह तस्य करणत्व न्युत्पाद्यमिति
 चेत्, सत्यम् । धात्वर्थान्तिरिक्तकर्मपदानामसंभिव्याहार पचति' इत्येवमेव पाक करति ओषत्
 पचति' इत्युक्त ' पाकनौघत् करति' इति च विवरण लोक इत्यम् । तत्र यदा पाकस्य कर्मत्वान्त्व-
 यस्तदा तदनुकृत्याधिशयणाधिव्यापारनिश्चय अविभयणशब्दविशेषप्रमानाकरण पाकानुकुला व्या-
 पार इत्येव सामान्यरूपेणाख्यातप्रत्ययवाच्यता भजते । यथा तु शतत् पचति' इत्यत्र पाकनौघत्
 करोतीति करणत्वन शब्दधत्तान्त्वयस्तथा पाकानुकुलप्रयापारत्वनाधिशयणादिनिश्चया न प्रत्ययेना-
 च्यते, पाकस्य कर्मत्वाभावात्कतस्यैव कर्मत्वात् । किन्वापत्तापत्यनुकूलस्यापारत्वत्त सामान्यरू-
 पेणैवाधिशयणत्वान्निश्चयप्रमानाकरण स तद्वान्यता भजते । शब्दर्थस्तु पाक प्रत्ययवाच्ये तस्मि-
 न्वापार करण न त्वाहन कारकाणा मित्य सयन्वायागतम् । यत्रार्थविभयणादिनिश्चयत् पाका
 जायते न तु पाकनाधिशयणादिनिश्चय तथापि पाकस्याधिशयणादिनिश्चय पति ता प्रकृतमन्वरूपक
 रणत्वात्समर्थेऽपि फलाश्रयप्रयुक्तकृत्यापारनिपाशब्दरूप करणत्व सम्भवतीति न दाप । तत्र करणस्य
 कृत्यापारेण निष्पत्तिर्द्विधा, स्वरूपणानिश्चयविशिष्टतया च । तत्र पाकस्याधिशयणादिनिश्चयत् स्व-
 रूपेण निष्पत्ति । ' कुठारण वृक्ष छिनत्ति' इत्यत्र तु द्वैरीभायानुकूलोत्समनिपातनाधिव्यापारनि-
 चयत् कुठारस्य द्वैरीभावसपात्रकारिभवाताद्यनिश्चयविशिष्टतया निष्पत्ति । एव वचऽपि त्रीहिभि-

यत्न इत्यत्र यागस्यैव कर्मत्वात्तदनुकूलव्यापारत्वसामान्यात्मना प्रयत्नसकलपारिस्मिद्विशेषस्व
 न्नाद्वरण गम्यते । प्रीहयस्तु तत्र फरणम् । यजत स्वर्गकाम ' इत्यत्र तु फलस्य क
 न्वात्तदनुकूलव्यापारत्वसामान्यरूपणान्यन्वा रानादिमक उठ्यापारनिचयस्त्विशेषरूपानाद्वरेण प
 यत्ताभिधीयत । तस्मिन् व्यापार याग करणम् यागस्य सृष्टारष्ट्राधावधानप्रयाजाविकतव्य
 पारेण स्वरूपेण स्वर्गसाधनतासपाठकामिषयविशेषविशिष्टतया चात्यस्या फलार्थप्रवृत्तव्यापार
 प्यगन्वात् । यत्र तु साधकतम फरणम् ' इति त्याकरणानुसाराज्जनकविशेषस्यैव फरणत्वा
 व्याप्तस्तथाप्यत्रमुपपाद्यम् । कुठारण शिष्टतात्त इत्यत्र द्वैरीभावानुकुठारागमननिपातनाद्विठ्यापा
 न कुठार पति स्वरूपेण सा य कुठाराऽपि न तत्र स्वरूपेण सा प्रतम् । किन्तु द्वैरीभावजन
 साम्यरूपसाधिताशनिषयविशेषविशिष्टतया कुठार रगमननिपातनाद्विठ्यापारनिचय द्वैरीभावा
 कूलव्यापारत्वरूपपात्र सा प्रतम् । कुठारऽभिप्राताशनिषयविशिष्ट सत्यत्र कुठारमनाद्विठ्यापारा त्रै
 भावानुकूलव्यापारात्मना सपद्यत । तत्र द्वैरीभावानुकुठारव्यापार रगमनाद्यै कुठार करणा
 न्युक्त साविशेषण हि— इति न्यायत द्वैरीभावनिष्पन्नौ कुठार करणमिति पर्यवस्यति । ए
 ' यजत स्वर्गकाम ' इत्यत्रापि सृष्टारष्ट्रापकारावशिष्टयागस्याप्रपातपयाजाविकतव्यापारे स्वर्गानुक
 व्यापारत्वरूपपात्र सा प्रतन्वम् ' साविशेषण हि— ' इति न्यायात्स्वर्गनिष्पन्नौ पर्यवस्यति । तत्र प
 सादिभिर्गार्धकैलाककै सा प्रतैरवपातादिभिश्च वैदिकै स्वरूपेण निष्पन्नोऽपि याग अग्न्यन्वाधा
 प्रयाजावित्तिव्यापारैस्तत्तद्रूपापत्रै फलसाधना मता निष्पद्यत इति मन रूपेण यागस्वरूपेणान्यन्वा
 विसाध्यता । अग्न्यन्वाधानाद्विठ्यापारस्य च तत्तद्रूपेण तन्माधतता । तत्र च रूपसाधनाया
 कर्तव्यापार पति साध्यत्व सा प्रतन्व च न विरुध्यत । तथा कर्तव्यापारस्यापि याग प्रति । नन्
 मग्न्यन्वाधानाद्विठ्यापारस्य ' अग्नान्वाधाप्रति प्रीहान्यहन्ति ' प्रीहान्वाधाति ' तच्छ्रुतादि
 न्तिष्ठ सामं प्रो यजति ' तन्नपात यजति ' शिष्टगुणमात्कस्य ' इत्यावितत्तत्त्वात्त्वभिहितत्वात्क
 यजति पत्ययवान्य प्रम् । किञ्च अन्वाधानाद्विठ्यापारस्य किञ्च ' कत ' कथम् इत्यशयवर्ति
 प्रभाषताया तृतीयाकाङ्क्षापुरस्कस्य भावनात्त्वमपि विरुद्धमिति चत्त सत्यम् । ' अन्वाधाप्रति इत्या
 मिस्त्तत्तद्रूपणान्यन्वा रानाद्विठ्यापारनिचयस्याभिहितत्व उच्यन्त्यात्प्राप्त्यापारत्वत्त सामान्यात्मना पत्य
 यवाक्यत्वमशिरुद्धम् । एवमग्न्यन्वाधानाद्विठ्यापारनिचयस्य तृतीयाकाङ्क्षापुरकत्वेन साधनात्त
 सामान्यात्मना आशन्व चाविरुद्धम् । तत्र पत्ययत्त सामान्यात्मना पतीता व्यापार काऽस्मादि
 विशिष्याकाङ्क्षाऽग्न्यन्वाधानादि कथ न्यापारेतथमित्याकाङ्क्षाऽग्न्यन्वाधानादिजन्यत्सृष्टारष्ट्राप
 कारमपादनरूप इति विवक । तन्मिच्छ प्रान्यधातरिक साधनात्स्वरूपम् । तस्य धात्वथे फरणम् , त
 एवापूर्वमिति यजत ' इत्याश्रयान्तशब्द एवापूर्वसाक्षिपतीति पार्थसारथ्यमतानुसारी पन्था । अ
 यत्तत्कथ तत्तृतीयस्य तृतीय पकरणविकरण वक्ष्याम । इति भावाधाव्यकरणम् ॥

धात्वर्थादेषापूर्वमिति स्थितम् । तत्रापूर्वं साधयितुमिति भावः । यज्ञस्य स्वर्गकाम इत्यत्र यागस्वर्गातिरिक्तमपूर्वं नाम किञ्चित्कल्पितं न वेति मया । नास्त्यपूर्वम्, पमाणाभावात् ।
 २ अपूर्वस्यास्त्यत्वात् न एष पत्यश्च पमाण कर्मस्य स्पाद्यभावात् । अविनाभुतलिङ्गाभावात् अधिकरणम् । नानुमानम् । आगमाऽपि नैवविद्योऽस्ति 'यागाऽपूषद्द्वारा स्वर्गं जनयति' इति । साऽप्यप्रहणात् नोपमानान्ताऽपि । न च यागस्य श्रणिकस्य भूतकालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या वस्त्वन्तरमपूर्वं नाम किञ्चित्कल्पयति इति शक्यत इत्थम् कल्पयमानस्य तस्य श्रमसाधनत्वधिराधितया तदुपपाद्यकत्वासम्भवात् साधनत्वसाधकशास्त्राण्यवहितस्य धार्मिकत्वस्य य वस्त्वन्तरमूर्वीकार तादृशधान, व्यवहितस्य कुलान्तराधिक्यन्यासात्साधनत्वसाधनत्वस्याघातान् । न च यागस्य स्वर्गजननशक्त्या सैषापूर्वमुच्यते । तस्य शक्यत्वन्तरतया साधनान्तरत्वाभावेनाव्यवधायकतया यागस्य साधनता न मया न्याहृत्यम् । अस्तु वा वस्त्वन्तरमपूर्वम् । तथापि न्यापारवन्वेन यागस्य साधनत्व न तदुपाह्वानुमीष्टे, नहि स्वाङ्ग स्वत्यवधायकम् इति न्यायादिति वाच्यम् । शक्तिमति न्यापारवति च याग शरणकत्वेन विनष्टे शक्यत्वापारस्य चावस्थानयोगात् । कथं तर्हि श्रणिकस्य यागस्य कालान्तरभाविस्वर्गजनकत्वमिति च । शास्त्रप्रामाण्याद्विद्विष्टम्यापि यागस्य स्वर्गसाधनत्वकल्पनापपत्त्यः । शास्त्रप्रामाण्यात्सर्वप्रमाणेष्ववस्थानेषु यागस्य कल्पयताम् । अतो नापूष वस्त्वन्तरम् । इति प्राप्त सिद्धान्तयति—

चोदना पुनरारम्भ ॥ ३ ॥

पुन शब्दात् यत इत्यर्थः । चाद्यत आश्रित्यम् इति चादना अपूर्वम् । कर्मणि ल्युट् । अस्मीति षष् । कृत । यत् कर्मणा फलस्य आरम्भ उत्पत्ति भूयते । तथाहि—शास्त्रप्रामाण्यात्कल्पयमानस्यपि पमाणान्तरेणाधिकरुद्धमेव कल्पयते । विद्विष्टस्य कायारम्भकत्वं च सर्वप्रमाणविरुद्धम् । न च पूर्वानुभवकृत्य ययत्तादीनामिव विद्विष्टस्यापि कायारम्भकत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् । तथा मस्कारविषयनिष्पावतमुच्यते तदुपपत्तेः । इह च तदनुभूयुपगमात् । अनुभूयुपगमं च गत विधातः । एव श्रणिकस्य यागस्य साधनकायारम्भमयस्यानस्यपि सर्वप्रमाणविरुद्धं न कल्पयितुं शक्यम्, न आगमात्सहस्र घट पटयितुमीषत' इति न्यायात् । कृतयारास्था मन एव फलमिति कल्पना त्वकाशे 'कर्मण्यारम्भभाव्यत्वात् इत्यधिकरणं सकृन्तु स्यात्कृताथवात्कृत्वम्' इति गुणसूत्र उदाहृत्य निराकरिष्यते । न चापूर्वकल्पनाया यागस्य साधनत्वव्याघातः, स्वशक्त्यात्मन स्वत्यापारात्मना वा अपूर्वस्य यागे साधनत्वपरिपन्थित्वाभावात् । यद्यपि शक्तिमति न्यापारवति च याग तष्टे तवस्थानात्सम्भवन्तथापि कार्यबलात्कल्पयमाना शक्तिर्यथा कार्यं निर्वहति तथा कल्पया । इह च शक्तिरात्मनिष्ठमयैव कार्यनिर्वाहिकत्यात्मनिष्ठैव यागस्य शक्ति कल्पयते । एव न्यापारोऽपि । तथ हि समी

हितसाध्याहणप्रवृत्तसाधनेन तस्मिन्नुद्यमस्येवसाध्यमानत्वमेषावान्तरक्यापारत्वम् । व्यापारिण
 मन्त्रमपि न तत्र प्रयाजकम् । अन्यथा 'काष्ठे पचति' इत्यत्र उवालाया पूर्वानुभवान्नो च
 सम्कारस्य व्यापारव्यानुपपत्तेः । तस्मात्पूर्वस्यैवधर्मत्वान्तरम् । तत्रिण भुक्तफलसाधनत्वान्यथानुप-
 पत्त्या कस्मिन्पूर्वस्यैवधर्मत्वान्तरमाध्यात्मिकत्वमिति वदन्ति । तत्रैकदशिकायामिष्टौ तदुत्प-
 क्षिप्रकार कथ्यते । सर्वाङ्गापकृतन यागन परमापूर्वमुत्पन्नम् । अङ्गाति च कानिचिन्नागानुष्ठानस्य
 पुरस्तात्कानिचित्परस्तात्तानुष्ठीयन्त । यथानुष्ठानानि चाङ्गाति मिलितानि युगपद्वय याग उपकार
 जनयन्तीत्यकाशे वक्ष्यते । अङ्गाना च सर्वेषा क्रियात्मकानां अणिकाना मलन साक्षात्सम्बन्धत्वस्वज-
 न्यापूर्वमुत्पन्न वक्तव्यमित्यङ्गापकृतम् । मिलितैरपि तैरङ्गापूर्वमध्यनुष्ठानस्य यागस्योत्पन्नयिनष्टत्वन
 साक्षात्तस्मिन्नुत्पन्नजननासम्बन्धजन्यापूर्वमुख्यैव तस्मिन्नुत्पन्नजनकत्व मयामङ्गापूर्वाणा धान्य-
 मित्युत्पन्नसाधनानुपकृतत्वय यागार्थिकत्वपूर्वमुत्पन्नम् इति वक्तव्यम् । तत्रैकमुत्पन्नपूर्वमित्युच्यते ।
 तन्मुख्यतया सर्वाङ्गापूर्वमुत्पन्नतायागान्तरमाध्यात्मिकत्वमिति वक्तव्यम् । न चात्यन्तपूर्वमङ्गापकृत फल साधयतु, किं
 परमापूर्वेणति वाच्यम् । यागफलया साध्यसाधनभावे निपासिते हि कथभाषाकाङ्क्षा भवति, न
 स्वनिर्धारितम् । तस्मिन्धारण च यागस्य तद्वत्त्वं द्वारकल्पना विना न सम्भवतीति प्रथम परमापूर्व-
 मव कल्पयम्, न तदुत्पन्नपूर्वम् । तन्व्यङ्गसाधित्वनियोगात् पश्चात्तव कल्पयमित्यपूर्वद्वयकल्पना आव-
 श्यकी । एवमनेकदशिकायामपीष्टौ यावन्तो यागान्तावन्त्युत्पन्नपूर्वपूषाणीति विशेष । तत्र प्रधानाना
 फलसाधनानिर्वाहात् प्रथम परमापूर्वमेव सर्वपधानसाध्य कल्पयते फलयाक्य एकदशिकायापानाना
 पधानानामकालसाधनत्वस्यैकादशाद्याधिकरण व्यवस्थापयित्यसाणत्वाम् । पश्चात्तस्मात्कानिचित्पूर्व
 पानिस्यकान्युत्पन्नपूर्वाणि कल्पयन्ते । न च प्रधानाना साहित्यमित्यर्थे प्रथममुत्पन्नपूर्वाण्यव
 कल्पयन्ताम्, नतत्र तैरव फलसिद्धि किं परमापूर्वेणति वाच्यम् । फलाकाङ्क्षाया उत्कटत्वेन
 फलसाधनानिर्वाहात्कतया प्रथम परमापूर्वकल्पनाया एवाहितत्वाम् । यत्र च प्रतिपन्नान-
 मपूर्वाणि प्रथम कल्पयन्त तर्हि नानि फलपूर्वाण्येव स्युः, न तु उत्पन्नपूर्वाणि । ततश्च
 समसाध वक्ष्यमाणन्यायत धर्माणामपूर्वाधतया प्रथमकल्पितापूर्वायत्वमेव स्यात् । ततश्चा
 ङ्गापकृतेभ्या यागेभ्योऽप्यसिद्धयर्थ पुनरपि प्रतिपन्नानमुत्पन्नपूर्वाणि कल्पयन्ति गौरव स्यात् ।
 तस्मात्फलवाक्ये एकदशिकासर्वाङ्गापकृतैरपि यागै स्वस्वात्यन्तपूर्वमुख्यतया परमापूर्वमेकमेव जन्यते ।
 उत्पन्नपूर्वाण्यव तु प्रतिपन्नान भिद्यन्ते । तत्रैकमुत्पन्नपूर्व परमापूर्व च सर्वत्र साधारणम् । वृषपूर्णसाम-
 योस्तु समुवायापूर्वद्वयमधिकम् । तथाहि—आग्नयाऽष्टाकपाल पुरोडाश, आग्नेयद्विरुपाशुयाज,
 अग्नीषोमीय एकदशकपाल पुरोडाश इति पौर्णमास्या त्रीणि प्रधानानि । आग्नेय पुरोडाश,
 ऐन्द्र त्रिण ऐन्द्र पय इत्यसाध्याया त्रीणि प्रधानानि । तत्र वृषपूर्णसामाभ्या स्वर्गकामा यजन
 इति फलवाक्ये सकृदुत्पन्नेन यजिना तन्नाभिधानशक्तिमहिम्ना समुचिताना यज्या यागानामक-

फलजनकतया एकप्रयोगोपनिपात प्राप्तिप्रतिप्रक प्रयोगस्य विधातुमिदं वाक्यद्वयं प्रयुक्तम्
 'पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत' 'अमावास्यायाममावास्या यजेत' इति । तत्रैतत्कालेषु एव स्पष्टं
 भविष्यति । तत्र प्रथमकरणसिद्धिनिर्देशान्तरपरतिरपभ्रस्यैकैकस्य श्रिकस्य करणत्वसप्रगम्यते । न
 च तत्र फलापूर्व प्रसिद्धि वक्तुं शक्यम् । तत्र परस्परसाहित्यावश्यभावात् । तत्रश्च निरपभ्रसा रत्नत्वना-
 वगमाभ्यां श्रिकाभ्यां युगपत्फलापूर्वसम्भ नैरपेक्ष्यबाधप्रसङ्गन मन्त्राद्य प्रथमकरणश्रितित्वाहास
 मधान तत्रार्थं प्रतिप्रिकमकैक समुदायापूर्वसङ्गीकर्तव्यामिति । एष चानुर्मास्येषु 'यस्मन् वैश्वेदेयेन
 यजेत' प्राप्ति वरुणप्रघासै ' शरति साकसधै ' तता इत्यह इत्यह चतुरहेऽर्धमास मासि चतुर्षु
 वा मासेषु शुनामीरीयण यजेत इत्यत्र चत्वारि समुदायापूर्वाण्यश्रिकानीत्यादि यथायथमुक्तम् । नन्व-
 धर्मपि सर्वाङ्गापकृतयागत परमापूर्वमित्यनुपपन्नम्, सतिपत्यापकारकाणामघघामार्त्नामनुष्ठानसमये
 प्रधानापूर्वस्यैवासम्भवन मनुपकारस्यासम्भवात् । न च प्रयाजादिवत्पूर्वद्वारा तस्मिन्, अथवाता-
 वीना इन्द्रार्थतया अपूर्वाभावाश्रिति चम्, सत्यम् । सतिपत्यापकारकाण्यघघानार्त्नाश्रिति नियमादृष्ट-
 रूपद्रव्यवैवतासम्भारद्वारा शक्तिविशेषविशिष्टयागजननद्वारा तदुत्पत्त्यपूर्वनिष्पत्तौ तद्वारा फलापूर्व-
 निष्पत्तौ च व्यापियन्त मथाविधयागजन्यात्पत्त्यपूर्वस्यैव फलापूर्वजनकत्वात् । आगनुपकारकाणि
 तु साक्षाद्वात्पत्त्यपूर्वस्य फलापूर्वनिष्पत्तौ व्यापियन्त । न चैव सति साक्षादुपकारजनने व्या-
 प्रियमाणत्वाद्वारादुपकारकाणां प्रयाजार्त्नासम्भेत्थभावाकाङ्क्षया स्वीकार स्यात् । तत्रश्च तपामव विकृ-
 तावतिदेश स्यात्प्रावपानार्त्नां सतिपत्त्योपकारकाणांमिति वाक्यम् । कथं भाषयेत् इत्युपकारजनन-
 प्रकारमात्रं अपेक्ष्यत, न तु साक्षादुपकारजननप्रकार एव । तत्रश्च सत्यव्यवन्तरभवे सर्वेषामेवाङ्गान्त-
 सिन्धभावाकाङ्क्षासंगृहीतत्वात्सर्वाङ्गोपसङ्गतयागत¹ परमापूर्वमिति युक्तम् । इत्यपूर्वाधिकरणम् ॥

धात्वर्थेभ्यांऽपूर्वमिति भावार्थाधिकरण स्थितम् । तत्रैतत्कालेषु पयवितुमित्तरभ्यसे ।
 श्रीहीनवहन्ति' 'तण्डुलान्पिनष्टि' 'पिष्टानि सवपति' इत्यादिषु किमवघामाविभ्यांऽपूर्वमस्ति न
 ३ कर्णो गुणप्रधा वति मणय । तत्रार्थं चेत्थ चिन्त्यत किमवघामाया श्रीहय, उत श्रीहयो-
 नमावधिभागा ऽवघात इति । यथावघामार्था श्रीहयस्मर्हि तत्साधनकावघातस्य इष्टप्रयो-
 धिकरणम् । जनाभावादस्यपूर्वम् । यदि तु श्रीहयोऽवघातस्मर्हि इष्टवैतुव्यङ्गैव श्रीहयो-
 त्वावघातस्य तास्यपूर्वमिति कर्त्तव्यम् । तत्रावघातार्था श्रीहय इत्यव युक्तम् । न च अप्रिमाधिकरणे
 द्वितीयाया साध्यत्वाधिकतया तन्महिमविधिवत्साङ्गीयान्ताथस्य धातित्वमिति वक्ष्यत, तद्व्यायने-
 हापि द्वितीयाश्रुत्या श्रीहयत्वसंवाद्यघातस्य युक्तमिति वाक्यम् । अथघामार्थं हि इष्टवैतुव्यायत्वं तस्म
 उक्त एव प्राप्तत्वेन तन्माफस्यायावश्यं प्रकृतेऽपूर्वं कल्पनीयम् । तत्र यदि श्रीहिद्वयत्वात्कल्पयत मन्त्रा-

1 उपपत्त्यायागत क, ग घ
 17

वधानस्य प्रीणधत्वमदृष्टद्वारेव धान्यम् । द्रव्यान्पूर्वमिति वचना अवधानविशिष्टद्रव्यस्य 'विधेयत्वन
 धान्यतया दृष्टद्वारा अवधानस्य द्रव्यार्थस्य द्रव्यविशेषणतया अवधानविधिवैयर्थ्यापत्तौ । एव च
 प्रीणधत्व अवधानस्य द्रव्यान्पूर्वमदृष्टमवधानात्कमित्यदृष्टद्रव्यकल्पनापत्तौ द्वितीयाभ्युपगममपि
 प्रीणधत्व परित्यज्य 'सकृदुद्गृह्णाति' इत्यत्र द्वितीयायास्मृतीयाधत्तकत्वाभयणेन अवधानार्था
 प्रीण्य इति युक्तमाभ्युपगमम् । एव पर्यायवाक्यस्य युक्तम् । इति पापे, सिद्धान्तयति—

तानि त्रैध गुणप्रधानभूतानि ॥ ४ ॥

यथा नृपसाधर्थ इति पूर्वसूत्रोपादान्याख्यातानि तच्छब्द परामृशति । तान्या-
 न्यातानि गुणप्रधानभूतानि गुण प्रधान च क्व प्रकृत्यशाभिधेयत्वन प्राप्तानि त्रैध त्रेधा । भवत्
 प्राप्यधातौराधिकान् 'गव्यधाकमक इत्यादिना ऋप्रत्यये आ वृषाद्वा' इति णिजभाषे रूपम् ।
 'द्विन्याश्च वसुष' इति विवाधे द्वैवमिति रूपम् । अल्पाक्षरत्वाद्गुणप्रधानस्य पञ्चनिपात ॥
 प्रधानभूतानि तावदर्थयति—

यैर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य
 गुणभूतत्वात् ॥ ५ ॥

प्रयाजान्यजति इत्यादिषु ये यत्किमधये प्रयाजादिभिः तर्हीयमाज्यादिद्रव्य दृष्ट-
 धमवन्तया न चिकीर्ष्यते तास्यादित्युमिष्यते तानि आख्यातानि प्रधानभूतानि द्रव्यापेक्षया तत्सा
 ध्यत्वन प्रधानभूतत्वमपत्तिपादकानि । कुत एतत् । द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् आख्यादिवृत्त्यस्य प्रया-
 जादिद्रव्यायतिवन्ततया तद्गुणभाव प्राप्तत्वात्, द्रव्याधत्वं प्रयाजार्थिना तददृष्टत्वं द्रव्यादृष्टस्य
 च कल्पनापत्तौ ॥

गुणभूतानि वक्ष्यति—

यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयते
 तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् ॥ ६ ॥

तुशब्द पूर्ववैपस्य । 'प्रीहीनवहन्ति' इत्यादिषु ये यत्किमधयेरवधानादिभिः प्रीणादि-
 द्रव्यैस्तुत्यादिदृष्टमवन्तया चिकीर्ष्यते उत्पादित्युमिष्यते, तत्र तद्ववहन्त्यादिषु गुण, जानानक-
 वचनम्, अवधानादि द्रव्यं प्रति गुण तत्साधनतया प्रतीयते । कुत । तस्य अवधानाद् द्रव्यप्रधा-

नन्वान् ऋषेभ्यः पुण्यद्वारा श्रीष्टाविद्वन्त्यायत्याम् ॥ न च अवघातात् ऋषेभ्यः पुण्यार्थस्य ऋषयः अवघातादित-
 आपूर्वकल्पनागौरवमिति वाच्यम् । तथा अष्टादशकल्पना यदि श्रीष्टाविद्वन्त्यस्य अवघातादिविधिः शिष्टमिह
 विधीयत इत्युच्यते । नैषमस्ति । कल्पयन्त्या प्राप्तमेव श्रीष्टाविद्वन्त्यमुदित्यावघातादिसात्र विधीयते ।
 अतो न ऋषयः अष्टकल्पनाप्रसक्तिः । नाप्यवघातात् श्रीष्टाविद्वन्त्यार्थतानिर्वाहायापूर्वकल्पना, ऋषेभ्यः
 प्यद्वारैश्च तत्सम्भवात् । एष च मतिः नैकस्याप्यपूर्वकल्पनाप्रसक्तिः । न चैव सत्यवघाताद्वैतुल्या
 विद्वद्गार्थस्वस्य लाफत एव सिद्धत्वाद्भिद्वैतार्थमिति वाच्यम् । तस्य विद्वत्तन्त्याद्युक्त्यादिकलकनिय-
 मविधानाद्यन्वात् । न चैवमपि नियमादष्टकल्पनीयत्वात्का विधाय इति वाच्यम् । श्रीष्टाविद्वन्त्या
 नकावघातादिविधावपि सर्वे ऋषयश्चिन्त्या नियमविधाय इति चातुर्थिकन्यायेन विशेषणभूतश्रीष्टावि-
 द्वयविधनियमार्थतया नियमादष्टकल्पनीयत्वात् । एव च श्रीष्टाविद्वन्त्यावनकावघातात् ऋषेभ्यः प्रयोजनभा-
 वात्पूर्वार्थतायामवघातादित्वात् श्रीष्टाविद्वन्त्यात्पूर्वकल्पना स्यात् । श्रीष्टाविद्वन्त्यावघातादिविधौ तु
 नियमादष्टकल्पनाप्रसक्तिः श्लाघ्यम् । न चैव नियमादष्टकरूपापूर्वसद्भावात्सास्यपूर्वमिति कथमुच्यते
 इति वाच्यम् । नियमादष्टस्य क्रियाफलानुतिष्ठान्त्वत्तत्तत् फलस्वय्यवहारायाग्यस्यात् । अवघातादि-
 ताऽपूर्व नान्नीत्यनन्त फलत्वन्तापूर्वाभावस्य विषयित्वात् इति किं । इति नानिद्वैधाधिकरणम् ॥

वक्ष्यमाणमासयो भुयस स्तुच समार्षि' इति । किमय स्तुचो समार्षि प्रयाजाविषय-
 धानकर्म, उत गुणकर्मसि मशय । पूर्वस्मिन्नाधिकरणे ऋषोपकारक गुणकर्म अष्टोपकारक प्रधा-
 ४ समाजनावानाम् नकर्मस्त्युक्तम् । प्रश्नान्य वक्ष्यामाकिताना स्तुचा वंताव्यवर्धेमुष्टिविधेषामै
 यधानता समार्षिमा न कश्चिदष्टोपकार पश्यात् । अतः प्रधानकर्मत्वमेव समार्षि
 धिकरणम् । स्य प्राप्तम् । यच्च गुणकर्म स्यात्तादृशे ऋषोपकारकत्वस्य गुणकर्म-
 लक्षणस्य तत्राव्याप्तिः स्यात्, ऋषोपकाराभावात् । अष्टोपकारकत्वस्य प्रधानकर्मलक्षणस्या
 सिद्ध्यादिश्च अष्टोपकारकत्वात् । न च 'कर्तुरीप्सिततस कर्म' कर्मणि द्वितीया' इति व्याक-
 रणस्युक्त्या साध्यत्वे विहितया द्वितीयया स्तुचास्य प्राधान्यावगते कथं समार्षिस्य प्रधानकर्ममिति
 वाच्यम् । न हि साध्यत्वं द्वितीयार्थ इति व्याकरणतो गम्यते, ईप्सिततसत्वस्यैव तताऽवगत ।
 व्यभिचारात् न साध्यत्वं द्वितीयार्थ । लाफ हि माषम 'वस्यजातिष्ठस्वण्डकान्कुर' इत्यभित
 प्रयाग । अन्वजैस्त्वृणविद्यैः शिखण्डकान्कुर्विति गम्यते । तत्र वस्यजाना सिद्धतया साध्यत्वाभा-
 वऽपि द्वितीया इत्यतः । अतो व्यभिचारात् साध्यत्वं द्वितीयार्थ । प्रत्युत साधनत्वमेवाव्यभिचा-
 राद्वितीयाथ, वस्यजाना शिखण्डकमावनन्वात् 'सक्तूब्जुहोति' इत्यत्र सक्तूना च होमसाधनत्वात् ।
 न च 'कट करानि' 'पट करानि' इत्यादौ कटावेरसिद्धस्य साधनत्वासमवाहयभिचारात्साधन-

समाप न द्वितीयाथ इति वाच्यम् । 'एवमाकार कटादि कर्तव्य ' इति बुद्ध्यावुद्भवानन्तरमात्र
 तत्र कृतरूपक्या बुद्धिस्थित्यन तस्यापि साधनत्वसम्भवात् । तत्र च स्रुगादिसाधनसमार्गविधानाहु-
 प्रापकारभावात् पदान्तकसत्त्वमत्र समागम्यति पूर्वपक्षयति—

धर्ममात्रे तु कर्म स्यादनिर्घृत्ते प्रयाजवत् ॥ ७ ॥

तुशब्दाऽवधारण । तथा साधनत्वाऽपि । मात्र काम्न्व्येऽवधारण ' इत्यमर । धर्म
 अर्थाय कर्म । धर्म एव रसमात्रम् । गयुरक्यसकारित्वान्ममास । अथवा 'सहायमात्रमतम्
 इत्यत्र महाभाष्ये साधनत्व अनाच्चिकत्व इष्ट । अनाच्चिकत्वसंप्राप्त्याणिकत्वम् । इह तु प्रत्यक्षम्
 भाषागायत्र्यरूपमदृष्टत्वं विवर्धितम् । अदृष्टा धर्मा धर्ममात्रम् । पूर्ववत्समास । इष्टोपकाररहित-
 तमदृष्टाय कर्म धर्ममात्र कषलाऽदृष्टार्थं कर्म न तु स्विष्टकृत्तदुभयरूपमित्युक्तं भवति । तथाविधसमा-
 गाव गायकवाक्य समाग प्रयाजवत्पदान्तकम् स्यात्, न तु गुणकर्म । कुत । अनिर्घृत इष्टस्यापका-
 रस्य समागत्यनुत्पत्त । एषम् 'प्रीहीन्प्राभति आश्रयमुत्पुनाति' 'हविरभिसृष्टति' 'गाहपत्यमुप-
 तप्तत इत्यादिवाक्यम् ॥

सिद्धान्तयति—

तुन्यश्रुतित्वाद्देतौ सधर्म स्यात् ॥ ८ ॥

वाशब्द एवात्र । समागदितौ अवधानाविधि सधर्म स्यात् । समाग साधारणा धर्म
 स्यात् न सधर्म । धर्मादिति क्वचिदात्र इत्यतिष्व समासोन्त । गुणकर्मैत्युक्तं भवति । कुत ।
 तुन्यभान्तवान् । तुन्या द्वितीया श्रुतियस्य ससुन्यश्रुति, तस्य भावस्तत्त्वम् तस्मान्मुन्यश्रुति-
 त्वात् ॥ नयमाशय । कतुरीप्सितस कर्म इति सूत्रसा यद्यपि न साध्यन्व द्वितीयार्थं इति
 नभ्यत तथापि तथा युक्तं चानीप्सितम्' इति सूत्रान्तादास । यथा इप्सितसमा साध्यरूपापन्न
 सा । श्रयया युज्यत तथा अनीप्सितमपि सा यरूपेण क्रियायुक्तं कर्मसज्ञं स्यात् । इप्सितानीप्सित-
 साधारण सा यन्त्रसत्त्व कर्मसम् तत्र द्वितीयत्युक्तं भवति । न चैव सति साध्य कर्मत्वतावनैव
 साधारणीप्सितानीप्सितया प्रयगुपादानमनधकमिति वाच्यम् । एष सति 'अघ्नर्माणवक वारयति'
 इत्यत्र माणवकस्य कर्मसज्ञापवात्त 'वारणाधानानीप्सित' इत्यपादानत्वापत्तौ, 'पुन्याणि स्रष्टयति'
 इत्यत्र च पुन्याणाम् स्रष्टरीप्सित' इति सपदानत्वापत्तौ तसिष्टृण्य पृष्ठृप्सितस्य कर्मसज्ञावि-
 दागाय कतुरीप्सितस कर्म इत्यस्यावश्यकत्वं सति विप मुक्त' 'प्रास गच्छन्तृण स्रष्टति'
 इत्यादी इत्यापत्त्ययारपि सप्रहाधम तथायुक्तं चानीप्सितम्' इत्यस्यापि आवश्यकत्वात् । न च

साध्य कर्मेति पक्षऽपि 'अभान्द्वितीयमि' इत्यत्र द्वितीयाया साधनत्व अधिगत अधितिष्ठति
 अभ्यास वा वैकुण्ठ हरि इत्यत्र साधिकरणाय लक्षणाया आवश्यकत्वात्तीर्त्समऽपि लक्षणा किं
 न स्यादिति वाच्यम् । तन्माधारणप्रयुक्तानिमित्तस्य कर्तापि वक्तुमशक्यत्वेन तत्रागत्या लक्षणा-
 स्वीकारऽपि सम्भवन्मात्रविषयानुगमस्य त्यक्तमनुचितस्यात् । तत्र लक्ष साध्यस्य द्वितीयाया
 प्रयाग 'कट करानि' इत्यादौ । न एव साधनत्व द्वितीयार्थ इति शक्यत वक्तुम्, अस्मिन्त्वात् ।
 न च युक्तिस्थितेन साधनत्वसम्भवे । यद्विद्यते हि युद्धौ विषयत्वमात्रम् न तु वस्तुसङ्गात् ।
 अत एव तन्मात्रेण सिद्धत्वनियत साधनत्व सम्भवति । तथा यदपि 'प्रीहीन्वहन्ति' इत्यादौ
 वैकुण्ठादिविधिवृत्तन साध्ये प्रीह्यादौ द्वितीया प्रयुज्यते । तत्र पयानुगृहीतव्याकरणानुसा-
 रण साध्यत्वमेव द्वितीयार्थ इत्यभ्यवस्यात् । यदि च द्वितीयाया साधनत्वमेव स्यात्तर्हि पर-
 शुना स्थितिति' इत्यत्र परशुणत्वाद्द्वितीया स्यात्, कारणत्व तृतीयाविवान चानयक स्यात् । न च
 साध्यत्वापलक्षितसाधनत्व द्वितीयार्थ इति नाक्याय, परशान्तत्र सिद्धरूपत्वाधिति वाच्यम् । लाघ-
 वत साध्यत्वस्यैव द्वितीयाशान्त्यव्योपपत्त । ननु द्वितीयाया साध्यत्वायक्यऽपि सृगार्थिना शपित्व-
 प्रत्यायकाभावात्कथं समागार्थिना गुणकर्मत्वम् गुणकर्मत्वस्य पाराव्यलक्षणशेषत्वनियतत्वात् ।
 पाराव्यं परेशप्रवृत्तकृमिभ्याप्यत्यम् । तत्र समीहितपुरुषस्यापाराव्यर्थाभूतत्वं यत् समीहित-
 साध्यम् तत्त्वम् । समीहितपुरुषस्यापाराव्यसमीहितत्व च शपित्वम् । न चैतन्साध्यत्वा-
 भिधायिन्या द्वितीययोक्तव्य इति वक्तुं शक्यत । सत्यं न शपित्व द्वितीयाया साधना प्रतिपाद्यम्,
 किन्तु विधित एव तद्व्ययम् । तत्र द्वितीयाया साहाय्यकसाधनम् । तत्र साध्यत्वाभि शपित्वऽपि सम्-
 भवति । प्रवर्तनात्मिका शक्तभावना हि विधि । प्रवृत्तिहस्तु-यापार प्रवर्तना । तथा च न समीहित-
 साधनादन्यत्र चेत्तत् प्रवर्तयितुं शक्यत इति विधि स्वस्य प्रवर्तनात्साम्यार्थं स्वभाव्याया अर्थ-
 भावनाया फलुष्यापाराव्यत्वाया समीहितभावायकस्य सम्यत्भावनाकरणस्य समीहितादेशप्रवृत्त-
 फलुष्यापाराव्यत्वाय सम्यत्त्वं । तत्र भाव्य सामान्या मता भावनायाधगत तद्विधायरूपेण तु सृगा-
 विपद्वैखगस्यत्वं इति न तद्वैखग्यम् । तत्र समीहितत्व साध्यस्य चिति इय शपित्वसाधऽपि ज्ञतम् ।
 तत्र द्वितीयाया साध्यत्व विविधलाघ समीहितत्व गम्यत इति द्वितीयासध्रीर्चानविधित शपित्व-
 बाध सम्भवति । ननु विधिना समीहित साध्यम् इत्युक्तम् सृगार्थिना क्रमुसाधनत्वेन समीहितत्वस्य
 सिद्धत्वात्, स्वतः तेषामसमीहितत्वात् सृगादि समीहितमित्यव्ययत्वेन बाधत कर्मपदगोहृतसमा-
 गविधेरसामर्थ्यादिति चत्, नैव दाय । यद्वि धस्तुत् समीहित सृगादि तस्य समाजनादिक्रियो-
 हेत्यव्ययत्वमव विधिना बाध्यम् । एव च क्रमुसाधनत्वेनच्छाविषयस्यापि सृगावरुहेत्यव्ययत्वं विना परोह-
 तप्रवृत्तकृमिभ्याप्यत्वलक्षणपाराव्यं समागतत्वं सम्भवतीति तद्विमर्शार्थं विधिरास्य समीहितत्वमु-
 हेत्यव्ययत्वपयन्तमाश्रित्य, न त्विच्छाविषयत्वमात्रमिति न दाय । यत् तु साध्यत्ववार्थिद्वितीया नास्ति

यत्न मन्वगकाम ' इत्यादौ तत्र साध्यत्वमुद्देश्यत्वं च द्रव्यमपि विधिमे एवावगम्यत इति धरेयम्
 तन्वभातिर्यरुषकान्कुरु ' इत्यादौ च धन्यजादीनां शिखण्डकाणाकारणं साध्यत्वात्त व्यभिचार

कथं तर्हि 'सकमुजुहाति' इत्यत्र द्वितीयानिर्वाह इत्याद्यङ्ग निराकरणमि—

द्रव्योपदेश इति चेन्न तदर्थत्वाल्लोकवचनस्य च शेषभूतत्वात् ॥ १ ॥

सकमुजुहात्यस्य द्वाय प्रति साधनत्वन गुणभूतस्य द्वितीयया उपपन्न कथमिति चम ,
 १५ । तत्र । तत्रथ दान । सकमुजुहात्यस्य द्वासाधनत्वात् द्वाय प्रति साधनत्वेन शेषतया भाव्यत्वा-
 भावेन तस्य स्यात् सत्त्वपित्वासमभ्यात् । यद्वि विधिव्यापार विनैव पुरुषस्य समीहितं तस्य विधी-
 यमानमाधनं प युद्देश्यमात्रं विधिस्यम् । न च सकमुजुहात्यस्य पसाणान्तरेणाभिलषितं यत्न विधिमे
 उद्देश्यत्वात्तुमाभित्य भाव्यतयान्वीयत । नैतदस्ति, सकमुजुहात्यस्य भूतोपयोगित्वेन प्रतिपाद्यतया वा
 भाव्युपयोगित्वेन क्रतुसाधनतया वा अभिलषितत्वाभावात् । जमा भाव्यत्वेनान्वयासमभवेन साध-
 नत्वेन सकमुजुहात्यस्यान्वया वाच्य । द्वितीया च लक्षणया तत्र निवाहा, आरापितसाध्यस्वधिव्यक्षया
 ता । नत एव विषभ्रात कारकाणि भवन्ति' इत्याभित्य 'स्यात्ती पचति' 'परशुशिष्टन्ति'
 इत्यादि साधन महाभाष्यादौ । स्रगात्सु क्रतुसाधनरूपणाभिलषितस्य विधीयमानसमार्गं प्रत्युद्-
 श्यन् । प्रागम्यमवलस्य समागभाषनाया समीहितभाष्याकाङ्क्षया भाव्यत्वेनान्वय उचित ।
 १७ सुगात् सा यत्न न स्वरूपेण सभवति नाप्युपकारकत्वेन अवहननाद्विजन्यैसुग्यरूपोपकार-
 रावहापकारानुपपन्न इत्यत आह—तस्य च सुगात् शेषभूतत्वात् अष्टोपकार-
 दारा सा एक समाग पापत्वात् । अष्टोपकारविशिष्टत्वेन सुत्वा समागसाध्यत्वादिनि यावत् । अष्ट-
 षोपकारास्तिव दृष्टान्तयति—लाकवक्ति । यथा लाकं नागरिकाणा राजतदमात्यादीनां धाम-
 मस्यागताना तीराजनरूपपर्याप्रकरणनादृष्टोपकार क्रियत तद्वत् । न च समागस्य गुणकर्मत्व
 प्रधानगुणकमलक्षणस्य तत्रा-याभ्यमित्यार्था स्यातामिति वाच्यम् । न हि 'यैत्रय्य न विकीर्यते'
 इत्यादिना मधभागन प्रधानगुणकमणालक्षण उच्यते, अतपश्चिन्ताधत्वप्रसङ्गात् । अपूर्वसद्भावात्स-
 द्वावावयाववधामव । न तत्र क्रियते, दृष्टोपकारिष्वपूर्वं नास्ति तदन्यत्र त्वस्तीति तावन्मात्र
 स्यैव भाषायापिकरणापवात्वेन प्रतिपिदिसतत्वात् । तथा च दृष्टोपकारि गुणकर्मपूर्वनाधायकम्,
 अष्टोपकारि तु प्रधानकमापवाधायकमिति तदर्थं पर्यवस्यतीति न वाप । फलभावनाकरणया-
 गादिसाधनद्रव्यगतदृष्टोपकारान्यतरस्स्फारजनक कम गुणकमे यथा अवघातादि समागादि च ।
 फलभावनकरणयागार्था इत्यतैरुपपन्न साक्षात्पवाधायक कम प्रधानकर्मिति तु तदक्षणे बाध्ये ।

तस्मात्समार्गाणि गुणकर्मैति सिद्धम् । प्रयोजन पूर्वपक्ष सूरिभ साधनेर्यस्य कस्यचित्समार्ग ,
'वदाप्रण स्तु' समार्ष्टि' इति तु समागान्तरम् सिद्धान्त त्वकमित्याशुद्धम् । इति समार्गा-
धिकरणम् ॥

सन्ति ज्यातिष्टाम स्ताप्राणि बह्विपवसानेन स्तुवते आश्वे स्तुवते' साध्यदितेन
पयसानेन स्तुवते' 'पष्टे स्तुवते' 'आभयपयसानेन स्तुवते' 'यज्ञायज्ञीयन स्तुवते' इति । सन्ति
' स्ताप्रादिप्राधान्या च शस्त्राणि आश्वे शसति' 'प्रउग शसति' 'मन्वन्तीय शसति' निष्के-
धिकरणम् । वन्य शसति वैश्वेदेव शसति' आप्तिसारुत शसति' इति होतु षट्
शस्त्राणि । तथा सैत्रावरुणप्राज्ञाणाञ्छस्यच्छावाकानामकैकस्य द्व द्व इति षट् शस्त्राणि । प्रगीतमन्त्रमा-
ध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधान स्ताप्रम् । अप्रगीतमन्त्रमाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधान शस्त्रम् । अभिधान
प्राच्यवाध । षस्तुतस्मू गुणिति गुणमन्त्राभिधायकपरीतमन्त्रोच्चारण स्ताप्रम् , अप्रगीततथाधि-
धशब्दोच्चारण शस्त्रम् । सर्वेषानि स्तोत्रशस्त्राणि च किं स्तुत्यत्रमापकाशनरूपस्कारार्थानि गुणक-
र्माणि उत अष्टशायत्वात्प्रधानकर्माणीति सशय । तत्र पूर्वपक्षयति—

स्तुतशस्त्रयोस्तु स्मकारे याज्यावद्देवताभिधानत्वात् ॥ १० ॥

स्तुतेति भावे क । कसरि षष्ठी । स्ताश्वेन शस्त्रत्वेन चानुगमाद्व्यञ्जनम् । शाश्वत्वा-
धविषयात्मकस्ताप्रशस्त्रकलुक् प्राकृत्यापरतामधेयज्ञानमात्मक प्रकाशनरूप स्मकार कर्मसमवेत
इन्द्रादौ स्यात् । कुत । देवताभिधानत्वात् 'अभि त्वा शूर नानुस' इत्यादिमन्त्राणामिन्द्रादि-
देवतागुणवर्णनपराणासपि मुख्यमात्पर्यवि प्रया तद्व्यतिभिधायित्वात् । गुणप्रकाशकानामायेषा
गुणिप्रकाशन एव तात्पर्यादिति यावत् । यथा 'अभिमूधा विष' इत्यादियत्स्यासु मूर्धत्वादि-
गुणप्रकाशन सत्यपि न तत्र तात्पर्यम् , किन्तु गुणिप्रकाशन एव मात्पर्यम् तद्विहापि गुणप्रकाशन-
मत्तन्त्रीकृत्य सन्स्तुवते गुणिप्रकाशन एव तात्पर्यं तद्विहापि तात्पर्यम् । गुणसयन्धकीर्तनमात्रेण स्तु-
तित्वेन चोपपद्यते । तुष्ट्याऽनन्तराक्तसमार्गाणिवैषम्य । समार्गाणि सावन्सूगादावपूर्वाधायकम् , स्तु-
तशस्त्रेण तु देवतासु प्रकाशनरूपदृष्टस्मकाराधायकम् । तस्मात्तुणकर्मणि स्ताप्रशस्त्र इति । अथवा स्तुतशा-
स्त्रयारिति विषयनिवेश । स्तुत गुणगुणिसयन्त्राभिधायकपरीतमन्त्रोच्चारणम् । अप्रगीततथाधिध-
शब्दोच्चारण शस्त्रम् । स्तुतत्वेन शस्त्रत्वेन चानुगमाद्व्यञ्जनम् । 'बह्विपवसानेन स्तुवते' इत्यादिवाक्ये
'आश्वे शसति' इत्यादिवाक्ये चिति यावत् । स्मकारा 'नष्ट प्रकाशनरूप इन्द्रादिषु सम्यत् इति व्याख्ये-
यम् । देवताभिधानत्वाविति तु पूर्ववद्देवतास्ययम् । युक्त चेत्तत् । स्तोत्रिशसत्या शाश्वत्वाधप्रधानत्वे हि

तत्र उ पशमानस्य ऋष्टसंस्कारस्यन्त्रादिवसाम्स्वर्षनन पूर्वपश्चानुन्मेष स्पष्ट एव । न च प्रकाशनमेव
 तत्र ऋष्टसंस्कार इति वाच्यम् । तस्य शास्त्रवाधावन्त्यन्वन मत उच्यते ननुपपन्न । शास्त्रवाधान्धा-
 क्त्यापरतम इत्यज्ञानतारयद् ऋष्टसंस्कारा वेषतासु स्यादिति स्यान्न्यायान्तु क्लिष्टमेव, ज्ञानविषयता
 मिरक्तज्ञानताया स्वाममतायात् । किञ्च स्तौतिशक्त्या प्रगीताप्रगीतमन्त्रसाध्ययाधपरत्व यद-
 न्स्पष्टस्य शास्त्रयार किं भावता विवक्षित प्रयाक्तृगता वति । ताव , ' जानाति ' ' बुध्यते '
 इत्याशयतस्य धान्वयज्ञानाभय इव गुणवन्त्राधाभय भावर्षपि ' स्तौति ' ' क्षमति ' इति प्रया
 गापत्त न चष्टापर्ति अय राजान स्तौति राजा च तन्तुया हृष्यति इति स्तौतिहृष्यद्वयक्तिभेदा-
 नुभवविशयतात् । न द्वितीय भातगतगुणविषयज्ञानस्य प्रयाक्तिर सस्त्वपि भातरि तद्भावन तस्य
 त श्रुतस्याभि इ भसि त्वा शर नानुम ' इत्यादिमन्त्राणा सवाधनविभक्त्या इन्द्रादिवता प्रति गुण-
 वन्त्रज्ञापनपराणा शास्त्रमयातया प्रयाक्तिर शास्त्रवाधजननाक्षमताया मन्त्राधिकरण निरूपितत्वात् ,
 राजान राजान गणपतौ गुक्त्वस्तुषन्ति इति शास्त्रवाधशून्यानामपि प्रयोक्तृणा स्तौत्वप्रसिद्धश्च
 स्वस्यगु सखि त जिह विद्यानातुरुमापत् । स्वसुखतर मूहि जयतासिख दुन्दुभि जिह्वा फाक-
 तिवाश्रुतपत् स्तौताय सनक्ति ' इत्यादीना स्तुतरुषारणप्रधानत्व एव सामान्यस्यात् । अत एवैत-
 राधिकरणस्य गणवसत स्वधन शसन च इति भाष्यम् , ' गुणगुणिसम्बन्धकीर्तन च स्तुति इति
 वातेशम् शस्त्राचारणमायस्य स्तुति धान्वयपदशात् ' इति तदनन्तरवार्तिकम् , अभिधानरहितश-
 स्त्राचारणाया स्तुतित्व इयत् इति न्यायसुधा च सगच्छते । अभिधानरहितशस्त्राचा-
 रणस्य स्तुतिवाभावाक्या अभिधानरहितशस्त्राचारण स्तुतिरिति लभ्यते । न चैवमुच्चारणस्य
 स्तुतित्वेऽपि कवतीषु स्तुवत इति कथ कवतीनामृषार स्तुत्याधारता, उच्चारणस्य पुरुषनि
 प्रवताश्रयतप्रवताभावाकिति वाच्यम् । न हि कवल शस्त्राचारणमस्य स्तुति । किंतु गुणगुणि-
 सधनराभि शयकश-शास्त्राचारणमेव सा । तत्र विशेषणीभूतगुणगुणिसधनधाभिधान च तत्प्रतीत्यनुकू-
 लशक्तिप्रवताधाररूपम् , शस्त्राऽधमभिधत् इति व्यवहारदर्शनात् । एव च कवतीनामुच्चा-
 रणात्मकपुरुषन्यापाररूपविशयाशाधारत्वाभावेऽपि विशेषणीभूतगुणगुणिसधनधाभिधानरूपप्रवृत्ति-
 प्रवतापारा शस्त्रमात्राय सप्रती युज्यत प्रयुक्तम् । उक्त च वार्तिके ' गुणगुणिसधनधाभिधान-
 प्रवताया शस्त्रास्त्वत्कवतीष्विति सप्रती युज्यते ' इति । विद्युत् च न्यायसुधायां ' गुणवन्त्र-
 ज्ञापन स्तुति । ज्ञापन च ज्ञानहनुत्यापार । स चाश्रयणामभिधानाख्य , पुरुषस्याप्यभिधायकाश्रय-
 चारणस्य । तत्र पुन्यापारऽश्रयणसकत्वनाधारत्वायोगेऽप्यभिधानाख्यव्यापारे विशेषणऽश्रयणा
 कतत्वना शस्त्राचरन्मुयत् पुन्यापाराश्चरणाधारत्व युक्तम् ' इति । तस्माद्गुणगुणिसधनधाप्रकलक-
 रणीतशस्त्राचारण स्तुति । अपरीततदुच्चारण शसनम् । शास्त्रवाधश्च श्रौतनिष्ठ एव । इन्द्रावय-
 धाय भातार । तथा च विषहाविषक जैमिन्याभिसतमेति श्रेष्ठे वक्ष्यते । एव च शस्त्रीयाणा

सूचामाद्यन्तवर्णसंधानं सगच्छत । शस्यत प्रयाक्तुगणशास्त्रयोवप्रधानत्वं हि पर्वपुत्रस्या ऋषोऽर्थाव-
 बाधं व्यापूषितस्य प्रयाक्तुगणशास्त्रस्या ऋष्य सातत्यानुपपत्तिरित्यादि मन्त्राधिकरणेऽर्थोऽयम् ।
 तत्रैवमतादृशोऽस्तुतश्च त्रयतापकाशनरूपपट्टाये गुणकर्मणि ॥ इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

अर्थेन त्वपकृतयेत देवतानामचोवनार्थस्य गुणभूतत्वात् ॥ ११ ॥

व्यवहारात् । इन्द्रादिपञ्चमं तद्वृत्तिमन्त्रकस्तुतशस्यार्थिधानं त्रयतरनामचोवना । सा अर्थेन
 इन्द्रादिप्रकाशनरूपप्रयाजनवर्णनं अपकृत्यं तं महन्त्रप्रहयज्यादिसनिधौ स्त्रियता म्यस्थानात्तथावयिस्वा
 यत्रेन्द्रस्त्रान्कृत्यं तं पूषानुमन्त्रणवत् । कृत । अथस्य गुणभूतत्वात् । निरूपयतिरूपफभात्तं पट्टी ।
 इन्द्रादिपञ्चमारूपमर्थं पति तत्रकाशकमन्त्रस्तुतशस्यया शेषभूतत्वात् गुणानां च प्रधानानुसारित्वात् ।
 प्रधानकर्मत्वे तु तया प्रयाजादियवत्पट्टद्वारा कत्वर्थतया यागीत्येवमथायत्वाभावात्तत्कर्षं । अमा
 गुणकर्मत्वपञ्चोऽनुपपन्न इति भावः ॥

अथ पूर्वपक्षी प्रत्यक्षमिच्छते—

वशावद्वा गुणार्थं स्यात् ॥ १२ ॥

वाशश्च उक्तर्षं निराशष्ट । न स्यादुक्तर्षं । कृत । यत् 'साहेन्द्रं महं गृह्णाति' इत्यादि-
 ष्विन्द्राद्य एव प्रहयजिद्वेदता । तत्र महत्त्वादिगुणकार्थिनार्थमेव महत्त्वादिपञ्चमं, यथा 'राजा'
 'महाराज' इति । न हि राज्ञो महाराजोऽतिरिच्यते । अताऽत्रैकदेशपकाशक 'अभि त्वा शूर नो-
 तुम' इत्यादिमन्त्रा नाममर्थार्थक वशावत् । 'सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजा वशा वासुध्यामास्त-
 भत' इत्यादिवाशशब्दात्तस्मिन् कर्मणि छाराया वपाया मेदसोऽनुमति' इत्यादिनिगममन्त्र सम-
 वेता भवति, गुणस्याभेदकत्वात् । तद्वृत्तिहापि । तथा 'सेन्द्रमहेन्द्रयारभेदादिन्द्रपकाशनेऽपि महेन्द्र
 संस्कारसंभवात्तत्कृत्य इति भावः ॥

सिद्धान्ती परिहरति—

न श्रुतिसमवायित्वात् ॥ १३ ॥

इन्द्रमहेन्द्रयोरभवादनुक्तर्षं इति न, किन्तु स्यादेवोक्तर्षं । कृत । श्रुतिसमवायित्वात् ।
 श्रुत्या विधिरातत्रयतापत्तैव त्रयताया निगमानुष्ठान्या कर्मन्त्रयित्वात् । वेदता हि न यत्किञ्चिच्छ
 च्छेत्त निगमेषु निर्देश्या, किन्तु विधिवाक्यभूतशब्दत्वेवमि विधिप्रदस्य मन्त्रत्वं भाव स्यात्पेन

। समताययात्

षाडना इत्यत्र ऋषयः प्रथयन्त । तत्रैतान् प्रथयन्त इन्द्रा महन्त्रावभिषेक्षन्तपि महन्त्रो निगमेषु महन्त्रशब्देनैव । नर्तय इतिन्द्रस्तुत्या महन्त्रस्कारासभवाद्युत्कर्षा भवदित्यर्थः ॥

विधिरगतशब्देनैव निगमेषु त्वत्तापलक्षणायैत्यत्र युक्त्यन्तरमाह—

व्यपदेशभेदाच्च ॥ १४ ॥

अतु दुर्धीन्द्राय त्वेभ्या हवि इति । अतु दुर्धीन्द्राय त्वेभ्या हवि इति इन्द्रमहन्त्र्याऽभिषेक्षन्त इति । अत्र त्रधा मन्त्रस्य त्रैविध्यात्क पाठः । इन्द्राय त्वेभ्या हविसम इत्यखिलमन्त्रसमाप्ताय । हविरिति वाच विग्रजत इति प्राक्कण । विधिरगतशब्देनैव निगमेषु त्वत्तापलक्षणमिति नित्यमाभाषणं महन्त्रयाग माहन्त्रयाग चाभ्यामन्त्रयार्धिकल्प स्यात् । स षाड्वाषट्पुष्टा नाभयिसुमुचितः । उक्तनित्यमाभाषणे तु मन्त्रयागस्तयारैन्त्सामहन्त्रयागभजन व्यवस्थितस्वाभाषणं वाच । तस्मात्तद्विद्वत्स्यदुक्त्यप ॥

उक्तनित्यमाभाषणं वा उक्तान्तरमाह—

गुणश्चानर्थकः स्यात् ॥ १५ ॥

विधिरगतशब्दात्तन्त्रान्तरणापि निगमेषु त्वत्तापलक्षणे स्मिति विधिसाक्ये गुणसामानो गुणजनप्रकारः स्यात् । उक्तानुक्तस्य गुण इन्द्राय फर्षसमवायसिद्धे । उक्तनित्यमाभाषणे तु विधिसाक्ये गुणपहणमथवतः ।

उक्तनित्यमाभाषणं वा उक्तान्तरमाह—

तथा याज्यापुरोर्गुचोः ॥ १६ ॥

याज्यायाः पुरस्तादाशक्तः प्रकाशत इति पुरोर्गुचपुरोर्नुवाक्या । पुरोर्गुच याज्या च याज्यापुरोर्गुचो । त्वत्तापलक्षणायाज्याशब्दस्य पूर्वनिपातः । वशीपूर्णमासयोः महन्त्रसान्निभ्यं रयिमप्यमार्क्ष्यं पुरुहंतशप्तं इत्येन्द्रयाज्यानुवाक्यया महा इन्द्रो य आजसा । भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा भजान इति माहन्त्रयाज्यानुवाक्ययाश्च भजनास्तानावपि तथा विधिरगतशब्देनैव निगमेषु त्वत्तापलक्षणम् । अन्यथा त्रयापि युगाय्यारुभयत्र विकल्पः स्यात् । तस्माद्विधिरगतशब्देनैव त्वत्तापलक्षणमिति नित्यमवस्थेयम् ।

अथ यदुक्तं वशावदा गुणार्थं स्यात् इति तत्राह—

वशायामर्थसमवायात् ॥ १७ ॥

वशायाम अजावशाशस्त्राचारित क्रमणि विधिगतवशाशस्त्र परिचय्य कृत्वाशाशस्त्रत मवु
परलक्षण युक्तम् । कुत । अथसमवायात् । वशाशस्त्रार्थं विशेषरूप कृत्वाशाशस्त्रस्य चावकप्राप्तस्य
सामान्यरूपेण समवायात् समवायम् । वशाशस्त्रेण निगमपु हविरुपलक्षण चोदकषाधप्रसङ्गात् । इह
तु माहेन्द्रविधिगतसहस्रगुणपरित्याग साधक न किञ्चित्पश्यात् । तस्मान्माहेन्द्रमिन्द्रशस्त्रघटित
मन्त्रफ स्तात्र शस्त्र च प्रकाशयितु न शक्नोतीत्युक्तं स्यात् । अतो न गुणकर्मत्व स्तुतशस्त्रया ,
किमु प्रधानकर्मत्वैव ॥

स्यात्तम् । गुणकर्मत्वैव स्तुतशस्त्रयारम्भु । न चैव सति माहेन्द्रप्रहयजिमनिवादासात्तैन्द्र-
मन्त्रकस्तात्रशस्त्रयारम्भस्य स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्त । न च क्रमसतिभ्याश्राय शङ्क्य , ऐन्द्रम-
न्त्रस्य माहेन्द्रप्रतिपादनात्ममध्यत यत्रेन्द्रस्तत्कपयसा सामान्यरूपलिङ्गवशात् क्रमसति री चाप्रित्वा
अभयितु युक्तमत्राम् । लिङ्गस्य क्रमसतिभ्यपेक्षया पलवतायास्तृतीय भूतिलिङ्गादिभ्यो निरूपयित्य-
माणत्वादिनि पूषपक्षी प्रत्यवतिष्ठत—

यत्रेति वार्थवत्त्वात्स्यात् ॥ १८ ॥

वाशस्त्र प्रत्यवस्थितौ । यत्रशस्त्रेण तदाकिवाक्य लभ्यते । यत्रेन्द्रस्तत्रेन्द्रमन्त्रकस्तुतश-
स्त्रयोरुत्कर्षोऽस्त्विति भूम । कुत । अथवत्त्वात् ऐन्द्रमन्त्रकस्तुतशस्त्रयामाहेन्द्रप्रहयजरन्त्यैव या-
गीयवेवताप्रकाशनसमर्थत्वेन प्रयोजनवत्त्वात् । अत स्तुतशस्त्रयागुणकर्मत्वमव स्यात् ॥

नन्वेन्द्राधिमन्त्राणा येषामन्यत्र प्रयाजत सभात्यते तेषामुत्कर्षे सभात्यताम् । यथा तु
मन्त्राणां न प्रकृतकर्मसमवेतवेवताप्रकाशनमन्यत्र च नास्ति प्रयाजत तथा कथमुत्कर्षसमभव ।
अतस्तेषामरुष्ट्राधत्वसेवानिच्छतायभ्युपयम् । यथा 'आग्निमारुतशस्त्रे याम्या शसति' 'पित्र्या
शसति' इत्यादिविहिता 'कुपुम्भकयूक्त शसति' 'अशसूक्त शसति' 'सूयकयूक्त शसति'
इत्यादिविहिताश्च, तथासरुष्ट्राधत्वे च तन्न्यायेत इतरषामपि सर्वेषां स्तुतशस्त्राणामरुष्ट्राधत्वेन प्र या
नकर्मसैवाधितमि सिद्धान्ती शङ्कत—

न त्वान्नातेषु ॥ १९ ॥

तुशब्दाऽवधारणे । आग्निमारुताशस्त्रान्तातेषु कपुषिशाम्याधिमन्त्रेषु प्रकृतकमणाऽन्यत्र तेषा
धैवस्वसति । अत प्रकृतकर्मण्येवाष्ट्राधैव शङ्क्यम् । तन्न्यायेत सर्वेषामर्पात्यथ ॥

पूर्वपक्षां पारहरांत—

दृश्यते ॥ २० ॥

याभ्यांतीनामुक्तप्रानामन्यप्राथवत्त्वं दृश्यते इत्यर्थः । यास्यपिऽप्यादिमन्त्राणां यमयज्ञम-
हापितयज्ञादौ समवत्यययत्त्वं । सण्डकस्यक्तस्य महासिचयनऽथवरवम् , तत्र ' सण्डकन विकषति'
इति विधानात् । अक्षसूक्तस्य राजसूयऽथवरवम् , तत्र ' अक्षैदीड्यति ' इति विधानात् । गूषकसू-
क्तस्य यपकातशिन्यासचवत्त्वं , तत्र ' आसुस्त पगुरिति ' इत्यात् इति विधानात् । कुपुम्भकसू-
क्तादीनां तु वाचं स्ताम आभिनशस्य साधरवम् । सवा ऋच सथाणि यजूधि सर्वाणि सामानि
वाचं स्ताम पारिवव शसति इति विधानात् । पारिलव यथष्टम् । यस्याश्चिन शस्यमाने सूर्या
नाधिभवति सवा अपि दाशतर्यारनुप्रयाग' इति विधानात् । ऋग्वजसाकलसहिता साण्डकलस-
हिता च दाशतर्यमित्युक्तम् अक्षमण्डलात्मकत्वम् । सत्रत्या अक्षा दाशतर्य । न आभिनशस्य
वाचं स्ताम साण्डकप्रानामन्यप्राथवत्त्वं स्यादिति वाच्यम् । कश्चिद्वृष्टात्वे सत्यपि सत्या गतौ
तथा सायमुमनुषितवान् । तस्मात्त्रैन्द्रादिमन्त्राणां पकृतमहन्द्रादिप्रहृषयताप्रकाशनऽस्माभ्यर्च्यऽयन्य
प्रा कृपणाधपकाशनाथत्वसमवाद्गुणकमर्णां स्तुतशस्य इति प्राप्तः सिद्धान्ती गुणकमन्त्रं मुख्यत्वात्
प्रवृत्तं शनकमन्त्रं समथयत—

अपि वा श्रुतिसंयोगात्प्रकरणे स्तौतिशसनी क्रियोत्पत्तिं
विदध्याताम् ॥ २१ ॥

अपि वाति पश्चात्प्राप्तौ । न गुणकमर्णां स्तुतशस्य । कुत । भूतिसंयोगात् । न हि
स्तौतिशसनी गुणाभिधानमात्रं वर्तेत किमु पाधान्यतः गुणाभिधानं । अत एव ' द्रववत्ता वक्र-
कशात् ' इति वक्रार स्तौति शसति' इत्येवमस्ति लोकः, न तु ' वक्रकशात् द्रववत्तमानय ' इति वक्रार-
मपि । अत्र गुणप्रकाशनायत्वं स्तौति शसति' इति भूतित्राधपसङ्गादिह दृष्टप्रयाजनमपि गुणिवृत्ता-
प्रकाशनं परिच्यभ्यादृष्टायत्त्वमवाभयानु युक्तम् । एव च सति प्रकरणे पकृत एव कर्मणि । कर्मणि
न्युत् । स्तौतिशसनी स्तुतिशसन् क्रियात्पत्तिं स्वकायमण्डलात्पत्तिं विदध्याता साधयताम् , प्राधका-
भावात् । गुणवृत्ताप्रकाशनायत्वं तु स्तौतिशसनी यत्र गुणिनी वृत्ता तत्रैव स्वकायसधप्रकाशनं
साधयताम् । तत्रैव श्रुतिसंयोगात् । भूतिस्तु ध्यायत । क्रमसन्निरी च ध्यायताम् । अदृष्टार्थत्वं
तु साण्डकप्रहयतात्वात् एतन्मन्त्रकस्तुतशस्यया समावशसमभवात् श्रुतिसंयोगात्पत्तिनामपि साधः ।
नापि धत । तस्मात्पश्चात्कमर्णा एव स्तुतशस्य ॥

। तत्रैव श्रुतिसंयोगात्

तत्र युक्त्यन्तरमाह—

शब्दपृथक्त्वाच्च ॥ २२ ॥

‘ द्वाक्षशास्त्रशास्त्राऽपिष्टाम ’ इति सख्याशब्देन स्ताक्षशास्त्रकर्मणा पाथक्यमवगम्यत । तत्रैतस्यशब्दाद्यत्वं प्रदत्त । प्रकाशनाथत्वं च प्रकाशनस्यैकत्वात् सख्यापपगत । विशेषाभरण च पत्युच पतिपदमिति प्रसज्यत । अत्रष्टाथत्वं त्वपुषभक्तमात्राय सत्यापपत्ति । अथवा अथप्रकाश-
नार्थत्वं उक्तयोपस्था द्वाक्षशास्त्रेनावगम्य प्रथक्त्व भक्तो तापपगत इति न्यायव्ययम् ॥

इतोऽपि स्मृतशास्त्र प्रधानकर्मणा इत्याह—

अनर्थक च तद्वचनम् ॥ २३ ॥

गुणकर्मत्व अस्मिष्टति ‘ आश्रया प्रहा भवन्ति ’ इति ग्रहणात्तनयैवाश्रयीतामृषा प्रकाश-
नाथत्वस्य सिद्धतया ‘ आश्रयीषु स्मृवत ’ इति पुनर्वचनम् अनर्थक म् । अत्रष्टाथत्वं त्वनाश्रयी-
नामपि पठुमिति प्राप्तौ तस्मिष्टक्यर्थे सत्रावश्यकम् ।

इतोऽपि त प्रधानकर्मणा इत्याह—

अन्यउचार्थं प्रतीयते ॥ २४ ॥

‘ स्तुतस्तुतमिति ’ इति सवस्तु वै स्ताक्षशास्त्रे ’ इति च स्तुतशास्त्रया पौवापयसबन्ध-
वचनावपि ऋष्टादन्योऽथ प्रतीयत । प्रकाशनरूपप्रष्टाद्यत्वं तस्यैक वनैकाद्यत्वात्प्रिकल्प्यापत्तौ पौवाप-
यसबन्धानुपपत्त ॥

इतोऽपि त प्रधानकर्मणा इत्याह—

अभिधानं च कर्मवत् ॥ २५ ॥

‘ अस्मिष्टोत्र जुहाति ’ ‘ समिवा यजति ’ ‘ मननपात यजति ’ इत्यादिप्रधानकर्मणाव द्विती-
यया इत्थिसमसत्वाभिधानं ऋश्यत पृष्टान्युपयन्ति ’ ‘ प्रउग शसति ’ ‘ तिष्कवस्य शसति ’ इत्यादि ।
तस्मत्तदर्थत्वं एवापपगत । अत्रष्टाथत्वं हि सति क्रतुकल पत्यष्टमाप्रद्वारा प्रत्यासन्नसा रन्त्वादी-
मित्तसमत्वम् , ऋष्टाथत्वं तु त्रव्यववतादिपणाधिक्या कर्मफल पति व्यवहितसाधनत्वात्प्रमित्तस-
त्वम् । अतोऽपि प्रधानकर्मत्वेव ॥

इत्यादि स्तुतेश्च प्रवानकमणी इत्याह—

फलनिर्घृत्तिश्च ॥ २६ ॥

स्तुतस्य स्तुतसमि 'शस्त्रस्य शस्त्रसमि' इति मन्त्रया 'इन्द्रियावन्तो वनामह
पुत्रीसहि पञ्जामियम, सा स सत्यार्शावैवपु भूयाद्गणवचस सा गम्याम' इति स्तुतेश्च प्रमि
फलनिर्घृत्ति प्राप्यते । तद्विद्य स्तुतेश्च प्रवानकमस्य चटते । वृषसाप्रकाशनार्थत्वे तु देवता
पत्यव फल प्राप्यते, न स्वासिान स्थित कश्चिन्नामान्प्राथयत फलम्' इति न्यायान् । तस्मात्प्र-
धानकमणी स्तुतेश्च अरुष्टार्थ । पयाजन पूर्वपक्ष इत्येव, सिद्धान्त स्वनुत्कर्ष इति स्पष्टमेव ।
पयाजनान्तरसमि तशमस्य चतुर्थे प्रहाणा वृषसान्यत्वे स्तुतेश्च प्रवानकमन्त्राविकार स्यात्
इत्येव वक्ष्यते ॥ इति स्तुतेश्चाविकारणम् ॥

तानि वैध गुणपधानभूतानि इत्याख्याताना वैधियमुक्तम् । मन्त्रमङ्गान्तृतीयसमि
पकारान्तरमनुवाक्यत्वरूप कपाक्षित्वाख्याताना निरूपयितुमित्तमारभ्यते । मन्त्रि कानिषिदाख्या-
तानि मन्त्रप्राणणगतानि यच्छ्रुतमध्यमात्मपुरुषयविशद्यादियुक्तानि ।
प्राणणम् । तवाश्च याभियजते इति च, ज्यामित्ताभि सचते गापति सह' इति
काश्यपगुयात्र्याकाण्ड गाढव्यपश्रथतया पठिता मन्त्र । याभिर्गाभिर्द्वान्यजति याश्च वृदाति
सांभगाभि गापति यजमान श्लोक चिर सचत इत्येव समवैत्येव इत्यर्थ । 'अग्नीदग्नीन्विषहर' इति
मन्त्रा ज्यातिष्टाम वैवात्मक । यार्हद्वमजन वासि' इति दशपूर्णमासयोर्बौर्हद्वतमन्त्र । तत्रैव
अप्रय जुष्ट निषपामि' इति निषापमन्त्र । मन्त्रि च यस्याभय इविरागिसाच्छ्रिति एन्द्र पञ्चश-
रावमानत निषपम यथाप्रयणतानिष्टा नवाश्च पाभीयाद्वैश्वानर द्वावशाकपाल निर्वपेत्' इत्यादि-
वाक्यगतानि । आख्यातान्तरैकयाक्यतामुपगतानि सर्वाणीमानि विधायकान्यनुवाक्यकानि वेति
मशय, पूर्वपक्षयति—

विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यमैकशब्द्यात् ॥ २७ ॥

मन्त्रप्रहणमुपलक्षणम् । 'यजत स्वगकाम' इत्यादिविधौ तवाश्च याभि' इत्यादि
मन्त्र यस्याभयम् इत्यादिप्राणवाक्य च धृतानामाग्याताताम् एकार्थ्य विधानार्थत्वमव, न तु
कपाक्षिदाप्रयकथ कपाक्षितनुवाक्यत्वमिति । कुत । एकशब्द्यात् 'सामन यजत' इत्यादौ तवाश्च
याभि' इत्यादौ च एक एवाख्यातशब्द प्रत्यभिज्ञायते । तत्र कश्चिद्विधायक कश्चिदनुवाक्य इति
धैर्याभाषयण पमाणे न किञ्चित्पश्यात् । न च प्रकृतयागाम्प्रत्यभिज्ञानात्कथ यागान्तरविधि-

१. निर्वृत्तेः च २. एकपञ्चान्

रिति वाच्यम् । सत्यपि प्रकृतकर्मणि शब्दान्तराभ्यासादिभिः कमान्तरत्वावगमसम्भवात् । तस्मात्
विधायकान्यषज्जातीयकान्याख्यातानि ।

अथ सिद्धान्तयति—

अपि वा प्रयोगसामर्थ्यान्मन्त्रोऽभिधानवाची स्यात् ॥ २८ ॥

अपि वेति पूर्वपक्षव्याख्यानौ । मन्त्र मन्त्रादिनाम आख्यातशब्द न विधायक किंत्वभि-
धानवाची । कर्मणि न्युट । विधायकाख्यातशब्दाभिहितस्य वाचक अनुवाक्य खान । कृत ।
प्रयोगसामर्थ्यात् । प्रयोगमध्ये प्रयोक्तृपुरुषस्यान्यत्वात् वा अनुष्ठेयार्थं वाधर्तीय 'तवाभ्र यासि'
इत्यादिमन्त्राणाम् 'यस्याभयम्' इत्यादिब्राह्मणवाक्यानां च सामर्थ्यात् । त्रयोऽसामर्थ्यात् । तथा
हि— 'वेदांश्च याभिर्यजत' इति मन्त्रं तावदाच्छन्दनं गायागस्य गादानस्य च सिद्धत्वावगमनं
विधेयत्वानुपपत्त्या विधिशक्तिप्रतिबन्ध स्पष्ट एव । एवम् 'यस्याभयम्' इत्यादिब्राह्मणवाक्येष्वपि ।
अपर्यवसानत्वाच्च तत्र विधिशक्तिः प्रतिबन्धित । न हि 'तवाभ्र यासियजत' इति पर्यवसानं वाक्यम्
'अयारिन्नाभि' सखत इत्यन्तं साक्षाद्भवत् । अत एवजातीयका मन्त्रा प्रयोगसभ्य एव
प्रयोक्तृपुरुषस्यानुष्ठेयार्थस्मरणाय प्रसव्यु, न तु विधानाय । अग्नीव्रीन्विहर 'वर्हिस्त्वृणाहि'
इत्यादिमन्त्रास्तु प्रयोगमध्ये प्रयोक्तृपुरुषेण पुरुषान्तरं स्मारयितव्यं समथा न तु विधाने, आम-
न्त्रणविभक्त्यभिमुखार्थप्रत्यायकत्वेन सर्वपुरुषसाधारणविधिप्रत्ययविधाधित्वात् । अननैव न्यायनं अत-
मपुरुषस्थलंऽपि विधिशक्तिप्रतिबन्धो दृष्टव्यः । आत्मनि परणासम्भवाच्च । यदि तवाभ्र पार्थी-
याम्' इत्यादिब्राह्मणवाक्यानामपि यद्विशङ्कतं विधिशक्तिप्रतिबन्धवैश्वानरशृगादिप्रयागं निमित्ता-
पवशने सामर्थ्यम्, न तु विधाने । यत्र च विधिशक्तिप्रतिबन्धकं यच्छब्दादिकं नास्ति, तस्यैव
आख्यातस्य शब्दान्तराभ्यासादिभिर्भेदकता । यच्छब्दादीनां विधिशक्तिप्रतिबन्धकत्वं च मानान्तर-
प्राप्ताश्व एव । अप्राप्ताश्वे तु न तथा विधिशक्तिप्रतिबन्धकता । अन्यथा यथाग्नेयादिवाक्येषु का
गतिः । उक्तं च न्यायसुधायाम् । सिद्धत्वशातनाहुक्ताभिमुख्यासम्भवादिषु । आत्मनि परणा-
भावाभिहितत्वाभिधानतः । विधिशक्तिविहन्तु स्यात्तच्छब्दादिषुमुष्टयम् । प्राण्ययागं तु तद्वाधात्क-
चित्स्माद्द्विहन्तुया' इति । तद्वाधानं । तत्र यच्छब्दादिषुमुष्टयस्य स्वाधत्वागाधित्वथ । इत्यास्मा
तावत् । इति विधिमन्त्राधिकरणम् ॥

विधिमन्त्रयो ' इति पूर्वाधिकरणे उपलक्षणतया गृहीतमन्त्रप्रसङ्गात्तल्लक्षणसमिधसे—

तच्चोदकेषु मन्त्रारव्या ॥ २९ ॥

अभिधानवाची स्यात्' इति पूर्वसूत्रापान्तमभिधानं तच्छब्दं परासृष्टानि । मन्थ अमि-
 शानस्य अनुप्रयार्थपक्षाशनस्य चान्दकपु प्रयोजकपु वाक्येषु मन्त्रशब्दा वसन्ते । तथा च अनुष्ठेया-
 ७ मन्त्रातिवसना धर्मात्वाक्यत्व मन्त्रलक्षणमिति पयवस्यति । इत् च लक्षणमष्टार्थजपा-
 १२रक्षणम् । तिसन्त्रप्रत्याप्तम् । वसन्ताय कपिल्लानास्तभम्' इत्यर्थात्तामप्राप्ता-
 धकृतया विधायकत्वानुप्रयार्थस्मारकस्याभावात्तपु चाख्याप्तम् । अत प्रायिकमिदं लक्षणमिति
 पाच । वस्तुतस्तु विधिमन्त्रयान्त्रिप्रापान्ति विधिं तच्छब्दं परासृष्टानि । स 'यजत स्वर्गकाम'
 इत्यादिपदानविधिं चान्दक प्रयोगविधिं' यथा तानि सन्धानकानि वाक्यानि प्रयोगविधिगृहीतानि
 तपु मन्त्रशब्दा वसन्त इति स्याद्व्ययम् । प्रधानविधिरथ इत्प्रयोगस्य विधायक इत्येकादश
 द्वितीय अङ्गानि तु विधानन्त्यान्वधानतापदिदयन्त' इत्यत्र वक्ष्यते । तथा च कर्माङ्गवाक्यत्व
 मन्त्रलक्षणमिति पयवस्यति । त च कृत्वस्य वक्ष्यन्त्याभ्ययनरूपकर्माधत्वात्मन्त्रस्वापत्तिरिति वाक्यम् ।
 अभ्ययनविधिर्हि द्वधा अन्तराभ्ययविधिप्रकाशविधिश्चेति । तत्रापि स्वाध्यायस्य प्राप्तत्वेन तत्रङ्गत्वा
 भावात्प्राप्तिस्यात् । द्वितीय तु मन्त्रयज्ञाभ्ययनविधौ स्वाध्यायविधिर्मिद्व्याभ्ययनतो गृहीतस्य स्वाध्या-
 यस्य पठन्त आधवादिष पय कृत्याविक कल भावयित्यर्थे । तत्र स्वाध्यायस्य 'पय कृत्यावि-
 पयधतया विधावपि न तदादाय कृत्वस्य वक्ष्यन्त्यापत्ति, प्रयोगकालीनोद्धारणद्वारा
 कर्माङ्गत्वस्य विवक्षितत्वात् । न चैवमपि ईशा वास्यसिद्धं सवेम' इत्याद्यौपनिषद्वसन्त्राणा
 कर्माङ्गत्वाभावात्प्राप्तिरिति वाक्यम् । एवजातीयकानामस्मृतिविनियोगानामपि वाच स्तामाद्यौ विनि-
 यातमस्त्वेन कर्माङ्गत्वस्य मस्त्वाम् । वाच स्तामाङ्गत्वस्य वा मन्त्रत्वम्, तत्र 'सर्वा ऋच सर्वाणि
 यजुषि सर्वाणि सामानि वाच स्ताम पारिग्रहं शसते' इत्यादिविधानाम् । एतत् कर्माङ्गत्व-
 त्वस्य मन्त्रलक्षणत्व उदाहृतं वै वाज्रध्वस सर्वध्वस द्वौ' इति नाचिकमार्कियाण्यस्यापि मन्त्र-
 त्वापत्ति नाचिकतमुपास्यात्तम्' इत्युपक्रम्य 'प्रयत्नं भासकाले वा सदानन्त्याय कल्पते' इति
 भाव तदभिलाषणादिविधानादिति निरस्तम् । मस्य वाच स्तामकर्माङ्गत्वाभावात्, ऋग्यजु साम्ना-
 मव सर्वेषा तत्र विनियुक्तत्वात् । न चैवमपि तर्थापुणनासादिप्रयोगशब्दाया वाच स्तामाङ्गत्वाभावा-
 न्मात्रत्वं न स्यादिति वाक्यम् । वाच स्तामाङ्गत्वत्वावच्छेदकधर्मवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । तत्र
 ऋग्यजु समक्ष ऋचत्व यजुष्टु सामत्व च ऋगादीना वाच स्ताम ऋचत्वादिधर्मपुरस्कारेणैव विधा-
 नान् । तथा च वाच स्तामाङ्गत्वयानुगम । एतत् ऋग्यजु सामान्यतमस्त्वं मन्त्रत्वमिति निरस्तम्,
 अन्यतमत्वस्यान्यान्यत्वरूपत्वेन गुरुत्वात् । परमार्थतस्तु ऋग्यजु सामान्यतमत्वमेव मन्त्रत्वम् ।
 तत्रान्दकपु — 'इति सूत्रं तु वाच स्तामकर्माङ्गत्वरूपानुगमकधर्मप्रतिपादनमुख्येन मत्परम् ।
 ऋग्यजु सामान्यतमत्वस्यैव मन्त्रलक्षणतया वक्ष्यता उच्यते । अस्ति इगेषा अह बुद्धिय मन्थ

मे गोपाय, यमृषयस्त्रैविदा विदुः, प्रपञ्च सामानि यजुषि सा हि श्रीरमृता सताम' इति । एषा ऋगाधाते षाषस्यारनरूपस्थान विनियुक्ता । 'अहं अहिमकं वृत्रिय, जुह्व इत्ययम्, तत्र सव सतां इहृत आवसभ्यास, मे सम, मन्त्र गोपाय रक्ष यमन्त्रम् ऋषय मन्त्रस्य त्रैविदा श्रीन्व-
शान्विवन्तीति त्रिविद, न एव त्रैविदा, स्वार्थेऽण, ऋषसामयजुरासतया विदुः ज्ञातवन्त, त गोपायेत्यन्वय । सा हि प्रयी सताम अमृता फलस अतश्चरा, श्री भयणीया' इति वदभाष्यम् ।
तथा च ऋषसामयजुरन्त्यसमन्त्र मन्त्रत्वमिति स्थितम् । मन्त्रलक्षणप्रयोजनम् 'मन्त्रेषु कर्माणि कथयो यान्यपश्यन्' इत्यादौ लघुपायत लक्ष्याधगम एव । इति मन्त्रलक्षणम् ॥

मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वे मन्त्रभागस्य लक्षणमुक्त्वा तत्रसङ्ग्राह्याण्येवमस्य लक्षणमाह—

शेषे ब्राह्मणशब्द ॥ ३० ॥

मन्त्रभागावशिष्टवदभागे ब्राह्मणशब्दे षाषकतया वदत इत्यथ । विधिपरो वदभागा ब्राह्मणम् । अर्थेषानामपि विध्यैकवाक्यत्वेन तत्रैवान्तभाव । 'ब्राह्मणावशिष्टवदभागा मन्त्र' इति याज्ञिका, यदादुरापस्तम्बाप्याया मन्त्रब्राह्मणयोर्येवतामवयम् 'कर्म-
८ ब्राह्मणनिश्चना इति याज्ञिका, यदादुरापस्तम्बाप्याया मन्त्रब्राह्मणयोर्येवतामवयम् 'कर्म-
धिकरणम् । 'चोक्तता ब्राह्मणानि' ब्राह्मणशपाऽथवात् 'निन्ताप्रशसापरकृति पुरा कल्पथ' 'अतोऽन्ये मन्त्रा इति । लक्षणप्रयोजन तु एतद्ब्राह्मणान्यथ पञ्च हर्षापि' एतत्त्व सावित्रे ब्राह्मणम्, अथा नाशिकते' इत्यादौ लघुपायत लक्ष्याधगम । इति ब्राह्मणलक्षणम् ॥

कर्माङ्गशब्दत्वेनानुगतीकृतसूरयजु सामान्यतमत्वं मन्त्रलक्षणमुक्तम् । तत्राश्रित्य समा धातुमिदमारभ्यते । अस्मि वृषापूणमासयाहोर्मुनिगद । 'असं महा * अस्मि ब्राह्मण भारत, असा-
० लक्ष्यमन्त्रता वसौ' इति । तत्र 'असावसौ' इति स्थाने 'मार्गवक्यायनाप्रधानौर्वजाम-
धिकरणम् । 'वस्य' इत्यादि प्रश्रित्यम् । साऽय प्रवर इत्युच्यते । जनत हि यजमा-
नगात्रजत्वेन अस्मि वदतावाहन्त पश्रियते । तथा तत्रैव 'अस्य जुष्ट निषपासि' इति मन्त्र 'अस्ये' इत्यतन्मौर्यष्टौ 'सूर्याय' इत्युच्यते । तथा तत्रैव 'असौ मानुष' इति हाष्टुरणमन्त्र 'वसौ' इति स्थाने होतुनाम प्रश्रित्यते । तत्रैतेषा प्रवररोहतामधेयाना वदे प्रत्यक्षमनामनातासपि मन्त्रसभ्यपति-
तत्वेन मन्त्रेण सदैकाद्यप्रतिपाद्यकतया मन्त्रकायापूर्वीयत्वंताप्रकाशकारितया च मन्त्रत्वसवश्यमावध-
यमित्याशङ्क्य निराकरोति—

अनामनातेष्वमन्त्रस्वमाज्ञानेषु हि विभाग स्यात् ॥ ३१ ॥

वेदे प्रत्यक्षमनाज्ञानेषु प्रवरविष्वसत्त्व ज्ञान । कुत । हि यस्मान्कारणात्प्रत्यक्षमा-

1 स्यादिति क्वचित्साक्षि ।

त्रापि न च वाक्येषु मन्त्रलक्षणानामागमः । क्रयस्य । प्रवरगत्यस्यु 'असौ इति परोक्षेण निदिष्टा, न तु प्रत्यक्षेणेति न मन्त्रत्वमप्यतपाम् । मन्त्रैकवाक्यत्वं तु न मन्त्रत्वप्रयोजकम्, 'इषं स्वा' इत्यादावभ्या-
हियमाणे 'छिन्नशि' इत्यादौ व्यभिचारात् । नापि मन्त्रकायकरस्य मन्त्रप्रयोजकम्, पृच्छ्यपठहे
रधपोषादौ व्यभिचारात् । 'असर्स्यासर्जि' इत्यादिमन्त्रकार्ये स्तोत्रोपाकरणे रधपोषादेस्तत्र विधानात् ।
यत्तु 'असौ मानुष' 'आशास्तस्य यजमानोऽसौ' इत्यादावत्र शत्रुस्य तत्तन्नामान्नातपर्यवसिततया
मन्त्रत्वस्यजातीयकानामिति कृत्वा सुत्रज्ञान्यातिगतावावक एतद्वरहिते 'यजमानस्य तत्पूर्वेषामपरधा
ष नाम गृह्णाति' इति विध्यन्तरबलाभिभिन्नस्यमाण नामधेयसंबन्धाहरणमिति प्राञ्च । तदयुक्तम्,
प्रत्यक्षात्मानस्यैव मन्त्रत्वप्रयोजकत्वेन 'असौ' इति परोक्षनिर्दिष्टानां नाम्नासपि मन्त्रत्वाभावस्यैव
युक्तत्वात् । अन्यथा प्रवरस्य 'अमुवत' इति अत्र एतद्वरनिदिष्टत्वेन मन्त्रत्वापत्तेः । 'यजमानस्य
तत्पूर्वेषामपरधा च नाम गृह्णाति' इति विधौ नामपठनं यजमानादिनाम्नासपि निर्दिष्टमया मन्त्रत्वा-
पत्तेरेवेति द्विक । प्रयोजनं प्रवररोहनामपर्ययु 'यज्ञकर्मण्यजपन्युद्धामसु' इति मन्त्रेषु विहितमैक-
धृत्य मन्त्रश्रेयप्रयश्चित्तं च न भवति । इति मन्त्रलक्षणशेषः ॥

'असौ यजृषि सामानि मन्त्रा' इत्युक्तम् । तत्र अगलक्षणमाह—

'तेषामृग्यप्रार्थवशेन पादव्यवस्था ॥ ३२ ॥

तथा मन्त्राणां मध्ये यत्र यस्मिन् 'अभिमीळं पुरोहितम्' इत्यादिमन्त्रे पादव्यवस्था ।
अभरेयत्ताविशेषं पाद 'अष्टाक्षरा गायत्री' 'दशाक्षरा विराट्' 'एकादशाक्षरा त्रिष्टुप्' 'द्वादशा-
१० ऋग्वज्रणा क्षरा जगती' इत्यादिपमाणस्य । तत्रयुक्तं त्रिपदा गायत्री' 'चतुष्प-
द्विषकरणम् । वा त्रिष्टुप्' इत्यादिकृत्स्नोऽव्यवस्था, तन्निमित्तम्— सा अक्षप्रत्ययख्या ।
तनु 'अभिमीळे पुरोहित यज्ञस्य देवसृत्वजम्, हातारं रक्षधातमम् 'अपि पूर्वैर्भिर्भेषिभिः'
इत्यष्टाक्षरत्वनुपादत्वात्तुष्टुत्स्ना अक्ष कुतो न स्यादित्याशङ्क्याह—अर्थवशेनेति । अथैकत्वप्रयुक्तं
पादव्यवस्था विवक्षिता । तथा च विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वे सति पादसद्व्यवस्था मन्त्रस्वसृष्टा लक्षणमिति
स्थितम् । इति अगलक्षणम् ॥

११ सामलक्षणा सामानि लक्षणमि—
विकरणम् ।

गीतिषु सामाख्या' ॥ ३३ ॥

रथन्तरवृद्धैरूपाविसङ्गकीतिषु सामाख्यां वाचकतया वर्तते । यद्यपि सामशास्त्रस्य गीतिवाच-
कत्वं सप्रसे सूत्रकार प्रपञ्चयिष्यति तथापि अस्मादिभेदकथनप्रसङ्गाविहायुक्तम् । इति सामलक्षणम् ॥

१ तेषामिति कौत्समिति २ गीतिषु सामेति क्वचित्पाद

यजूषि लक्षयति—

शेषे यजुःशब्दः ॥ ३४ ॥

ऋक्सामावशिष्टमन्त्रभागे वाचकतया यजुः शब्दा बलम् । न चैष सति 'युञ्जते मन उत युञ्जत प्रिय' 'इमासगृष्णाम' इत्यावावृषि 'यजुरव वदत' 'यमुञ्ज्यै यज्ञस्य समुञ्ज्यै' १० यजुलक्षणं इत्यादिमाह्वरणेषु कथं यजुः शब्दव्यवहार इति वाच्यम् । यमुञ्ज्यैपठित-
धिकरणम् । त्वेन लक्षणायाः मनुष्यपत्न । ऋगादिलक्षणप्रयाजनं तु 'यस्वाभ्यायमधीयी-
तैकामायृचं यजुः साम वा तद्गृह्यत सतिष्ठते' इत्यादौ लघुपायेन लक्षणाभगम् ॥ इति यजु-
लक्षणम् ॥

अथ 'शेषे यजुः शब्दः' इत्यत्राक्षिप्य समाधामुक्तिमारभ्यते । सन्ति निगदा नाम पर-
मबोधनार्था मन्त्रा अग्नीवृषीन्विहर, बर्हिस्तृणाहि' 'प्रोक्षणीरासावय' इत्याद्य । त किं यजु-
स्यो भिरास्ते उत यजुष्येवेति सहायं पूषपभ्रयति—

निगदो वा चतुर्थं म्याद्धर्मविशेषात् ॥ ३५ ॥

वाशब्दो नस्मर्थः । निगदा न यजुः । कुत । धर्मविशेषात् 'उचैर्मरिचा क्रियते, उचै
साज्ञा, उपाशु यजुषा, उचैनिगदेन' इति निगदस्य यजुर्दिलक्षणोऽस्त्वधर्मविशेषभवणाम्, निगदस्य
१३ निगदानां यजुषु उपाशुत्वस्यैवौचित्यात् । ऋक्सामयोः कात्स्न्येन उचैस्त्वमित्थं यजुषो-
धिकरणम् । ऽपि हि कात्स्न्येन उपाशुत्वसवगतम् । तस्मात्निगदाख्यमन्त्रजातं चतुर्थं स्यात् ॥

इताऽपि निगदा न यजुरित्याह—

व्यपदेशाच्च ॥ ३६ ॥

इमानि यजूषि, एते निगदा इति संज्ञाभवाद्पि निगदो न यजुरित्यर्थः ॥

सिद्धान्तयति—

यजूषि वा तद्रूपस्वात् ॥ ३७ ॥

वाशब्द एवार्थः । यजुष्येषु निगदा । कुत । तद्रूपत्वाम् ऋक्सामभिन्नत्वरूपयजुर्लक्षण-
वस्त्वाम् ॥

यदुक्तं निगद्यता यजुषु उपाशुत्वसंघासितं न तृषैस्त्वमिति तत्राह—

वचनाद्धर्मविशेषः ॥ ३८ ॥

एतन्नतः प्रवचनं सामान्यम् । निगद्यता सवावनविभक्तिषट्तिनां परमसाधनपराणां परप्रत्यायारूपकायशशुभैस्वरूपप्रमाविशेष एव वक्तुमुचितं, न उपाशुत्वम् ॥

तनु एव सवावनविभक्तितानि 'प्राश्रणारासावय' इत्यादौ तत्र कथं परसंघोधनार्थता । न च प उभयपुरुषादृशा समव इति वाच्यम् । प्राश्रणालतायामपि तदा विधानात्तदर्थकलोद्धादेशमभयपुरुषस्य (उपश्रिता प्रतायान्तुर्माय) तेषु च पराधिकारान् इत्यत्र वक्ष्यमाणत्वात् । तत्राह—

अर्थाच्च ॥ ३९ ॥

सामांशान् परस्य प्राश्रणारासावयानास्मिन्नरणसपञ्चितमिति प्रैषाधत्वं अपेक्षितमष्टार्थत्वं लभ्यते । प्राश्रणालतायत्वं तु अनपञ्चितमष्टार्थत्वं मध्यमपुरुषस्याविवक्षितार्थत्वं च स्यात् । एष च उप्रप्रधाननवशात्समयत्रिर्विहितलाङ्घ्यवशात् लाटा न प्राश्रणालतायत्वं, किन्तु प्रैषाधत्वंसेवात्वं वक्तव्यमिति सर्वथा निगद्यता परस्य प्रनाधत्वं सिद्धम् । चकारस्त्वनुक्तसमुच्चयार्थे । तथाहि—तनु 'उपाशुत्व' यजुषा इति वाचनिकमुपाशुत्वसंघासितविभक्तिमामर्त्यरूपलिङ्गत्वधत्वं परसंघोधनरूपकार्येण कथं वाच्यताम् । लिङ्गत्वं प्रत्ययवचनस्य याथायागात्प्रत्ययत्वं जाह—सति । सन्प्रस्य उपाशुत्वसङ्गम्, अथपत्यायनं फलं तु प्रधानम् । तस्य लिङ्गरूपद्वयप्रमाणस्यत्वंऽपि स्वरूपता बलवत्त्वं बलवत्प्रमाणकस्यापि स्वरूपता तत्रैतस्य उपाशुत्वस्य तत्र याथा युक्तं, प्रमाणबलान्प्रसयबलउपायस्त्वस्य स्मृतिपातानेत्वात् तत्र । किञ्च लिङ्गस्य परस्य प्रनकार्यं निगद्यताप्रविषयम् । उपाशुत्ववचनं तु यजुरन्तरं सावकाशम् । ततश्च आन्तर्धक्यपनिहृतानाम्—' इति न्यायनं लिङ्गस्यैव प्रवृत्ततया तनापाशुत्वया श युच्यते । वस्तुतस्तु नापाशुत्वस्य साधं, उपाशुत्वस्य निगद्यत्वप्राप्ते । 'उपाशुत्व' यजुषा इति हि नापत्रविधिः सन्प्रविधियत्तैव तस्य कदाचित्प्राप्तवान् । ततश्च यथानियमेनापाशुत्वपात्यत तत्र नियमसाधनं उपाशुत्व यजुषा इत्यन्तं क्रियते । निगद्यतु च परसंघोधनार्थेषु न कदाचित्पुपाशुत्वसंभव इति न तथापाशुत्वधत्वात्पारं । अतः न तद्गाधप्रसक्तिः । एष च सामान्याभिगद्यता-मुषैस्त्वमस्य वक्तुमुचितम् । न चैव सति 'तृषैर्निगद्यत' इति वचनानर्थक्यम् । कश्चित्कार्यार्थमुषैस्त्वऽपि यजुरन्तरं उपाशुत्वस्य युक्तमित्यौचित्येन उपाशुत्व यजुषा इति विहितस्तुत्यर्थं तदनुवाकान् ॥

अथ यदुक्तं न्यपवशात् इति तत्राह—

गुणार्थो व्यपदेश ॥ ४० ॥

माहाणपरिभ्राजकन्यायन निवरा गणन्त उवैरुत्थार्यन्त इति न्युत्पत्तिमिद्वगुणाधिष्ठापनियन्धन एव यजुषामव कथाविभ्रिगवन्त्यपवशा इत्यर्थे ॥

अत्राशङ्क्य निराकरणम्—

सर्वेषागिति चेन्नर्घ्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

यदि निगदानामुद्वैस्वधनियन्धन निगदन्त्य तर्हि अकस्मान्नामपि सर्वेषा तद्व्यपत्तिरिति चेत्, न। कुत। अरव्यपवशान् 'अयाच्या वै निगदा' इति निगदाभिन्नित्या अचो याच्या भवन्ति' इति पृथक्निर्वेष्टाम्। न हि तत्रैव नित्यत्वं विधीयते चात युक्तम्। तस्माद्यजुष्येय निगदा। प्रयाजन पृथक्पक्षे वाच स्ताम 'सवा अश्च सवाणि यजुषि सवाणि सामानि' इति पारिष्वसंमते निगदानामप्राप्ति, सिद्धान्ते तु तन्वाप्रिरिति। क्वचित् यजुर्भेषपायश्चित्त उर्णयन्ति। तत्रयुक्तम्। 'यजुर्भेषपायश्चित्तमिदं यज्ञ आतिर्भवति भूरिति चसुगृहीतमाय गृहीत्वा गार्हपत्ये जुहुयादथ' यजुष्टो भुव इति कश्चिन्नाप्राप्राप्तीश्च साम' इति हि यजुर्भेषपायश्चित्तम्। तस्मिन् निगदाना यजुष्वाभावोपि यजुर्वेदविहितकर्मसङ्गत्वमात्रेण तद्व्यपे सम्भवति तत्र अगादिपदाना वेदपरत्वान्। 'अया वदा अजायन्त, भूरित्युर्वेदवाम भुव इति यजुर्वेदान् स्वरिति सामवशम् इत्युपक्रम 'पार्वदेन अरवत् भिषज्यति यजुर्वेदेन यजुर्वेदं सामवेदेन सामवेदम्' इति उपसंहार च वाजसनेयक तथा पतरेयकसाम्युक्तलवकारीयमाहाणोपुपक्रम वदानामेव भवणाम्। तस्मादस्मादुक्तमेव प्रयाजनं सधु। इति निगदाविशकरणम् ॥

अकस्मान्यजुरात्मकमन्त्रस्वरूप निरूपिते प्रसङ्गानुवदान्तरभक्ते कथनीय प्राप्ता साक्षात्वाच्यतृपरपरामिसिद्धाद्विच्छिद्य पाठादेव तन्मिद्वे प्रसिष्टपठितेषु यजुषु कियत्क यजुरिति जिज्ञासित, तद्वेद प्रस्तौति—

अर्थैकत्वादेक वाक्य साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात् ॥ ४२ ॥

अर्थस्य रूपकारणभ्रणप्रयाजनस्य एकवाङ्मता एक वाक्यं प्रत्येतक्यम्। वाक्यशास्त्रेण प्रयाग उच्चारणीय यजुर्लभ्यते। न हि यजुर्भेषविचार लौकिकवाक्यसाधारणमेकवाक्यलक्षणं समं १४ एकवाक्यत्वम् भवति। तत्रैव यावान्यवत्समूह प्रयुक्ता यागसाधनतामश्नुते तावदेकसम्भवाधिकरणम्। यजुरित्युक्त भवति। इत्यत अनन्तति यजुरिति व्युत्पत्तेरिति भाष। नैसावदेव यजुरक्तत्वप्रयोजकम्। तथा सति 'अगो वा विभजतु' 'अयमा वा विभजतु' 'पूया

वा विभजतु' इति सिद्धपु वाक्येषु पुरोडाश्यायिषिष्टविभागरूपैकार्थतया एकयजुष्वापत् । किन्तु
 तथापि पञ्चजात यणोक्तस्यापि पञ्च्य ततो विभाग इति साफाङ्ग स्यात् । तत्र च भवेत्क यजु ।
 एष च यावन्पञ्चजात यजुन्क्षणलक्षित यागमाधत्तस्य च विभाग साफाङ्ग तावत्क यजुरित्युक्तं
 भवति । न चैवावसा प्रस्तुतयजुर्भक्त किमायातामिति वाच्यम् । यजुरकत्वं कथिते ततोऽन्यथायजुरन्तर-
 मित्युक्तप्रायत्वात् । सूत्रे अथशक्या नाभिधेयवाची, तथा सति विभागो साफाङ्गमित्यस्य वैयर्थ्यात्, 'मगा
 वा विभजतु' इत्यादीना विधिष्टैकाद्यप्रतिपादकत्वाभावनातिव्याप्तिनिरासाविति वार्तिके प्रपञ्चितम् ।
 विभागो साफाङ्गमक यजुरित्युक्त 'ऋतायाहुतधामाग्निर्गन्धस्तस्यौषधयोऽप्सरस ऊर्जा नाम स इष ब्रह्म
 क्षत्र पानु ता इष ब्रह्म क्षत्र पानु तस्मै स्वाहा ताभ्य स्वाहा' इत्यादिवाङ्मन्त्रेषु द्विस्वाहाकारमेकैक
 यजु स्यात्, विभागो साफाङ्गत्वात् । न चष्टापति । याजमनयक 'राष्ट्रभृता जुहति' इति प्रस्तुत्य
 मिथुनानि जुहोति पुसे पूर्वस्मै जुहात्यथ स्त्रीभ्या ह्वाशौवाहुतया भवन्ति' इति पद्भिर्मन्त्रयुगलैर्वाङ्मना-
 न्युत्तरमात् । अत एव सक्थकाण्डे द्वितीयस्य समुच्चै 'ऋतायाहुतधामाग्निं यथाध्विनिष्करोऽथपृथक्त्वात्'
 त्यधिकरणे 'ऋतायाहुतधामाग्निर्गन्धे स इष ब्रह्म क्षत्र पानु तस्मै स्वाहा तस्यौषधयोऽप्सरस ऊर्जा
 नाम ता इष ब्रह्म क्षत्र पानु ताभ्य स्वाहा' इत्येवं पुषाचका स्त्रीवाचकाश्च शब्दा प्रसिद्धोऽपि विति-
 कृत्य पर्योक्तव्या, उत यथापाठमिति विचारः समच्छेत् । न च एकयजुष्वाभाये 'पद्भिर्जुहोति'
 ति निरोधः शक्यः, तस्य पर्यायाभिप्रायत्वात् । तस्मै स्वाहा, ताभ्य स्वाहा' इत्यत प्राक्प-
 ण्ता 'ऋतायाहुतधामा' 'स - हिता विश्वमासा' 'सुपुत्र सूर्यरश्मि' इत्याद्य पर्याया । मे
 भुवनस्य पते' इत्यत प्राक्पण्ठव भवन्ति । तदेतन्नत्रैवाग्निमाधिकरणे 'पद्भिर्जुहोतीति पर्याय-
 दा यथा सावित्राणि जुहोति' इत्यत्र प्रपञ्चयित्यत । एतेन 'पद्भिर्जुहोति' इति तैत्तिरीयक-
 ये व्याख्यातम् । एष च राष्ट्रभृन्मन्त्रेषु प्रतिस्वाहाकार यजुर्भक्तान्त्र विभागे 'साफाङ्गतायामप्ये-
 यजुष्वा मा भूदित्यथैकत्वात्तुक्तम् । 'शस्त्रीयाणामृचामकाष्टयत्वात्विभागे साफाङ्गत्वान्त्राग्नि-
 म्निषारणाय यजुलक्षणलक्षितमिति । उदाहरण तु 'तवस्य त्वा सविनु पसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
 गा हस्ताभ्यामप्रये जुष्ट निर्वपामि' इत्यादियजु । न च 'तवस्य' इत्यस्य विभागोऽपि 'त्वा
 षतु' इत्यादिनिर्गाफाङ्गताया कथं तन महैकयजुष्वामिति वाच्यम् । न इत्यत्र विभज्यमानस्य विभागाव-
 भूतस्येत्युभयाफाङ्गैव विवक्षिता । अन्यतराफाङ्गाया विवक्षितत्वात् । तस्य 'तवस्य' इत्यस्य
 । सविनु' इत्यादिमाफाङ्गत्वात्त्राप । कथित 'अद्रे हव्य रश्म्य' इत्यादावुभयाफाङ्गामन्त्रेऽ-
 यतराफाङ्गाया अनपायात् 'देवस्य' इत्यस्य विभागो साफाङ्गताया आन्तक्यत्वात् । 'त्वा सविनु'
 वरपि सेनाफाङ्गात्थापतायुभयाफाङ्गैव वा सर्वत्र निर्वाहः । न चैवमपि 'ऋतायाहुतधामाग्निर्ग-
 स्तस्यौषधयोऽप्सरस ऊर्जा नाम स इष ब्रह्म क्षत्र पानु तस्मै स्वाहा' इति पथमहामन्त्रे 'तस्यौ-

1 साफाङ्गताया - क, घ, ङ 2 यागपञ्चजात इत्येकैक - त्य ग

पधयोऽप्सरस ऊर्जे नाम ता इव ब्रह्म क्षम पान्मु ' इत्येवमस्मीपरस्य तत्रिनराशस्य पुरुषपरस्य चान्य-
 तराकाङ्क्षाया अप्यभावात्कथमेकयजुर्भवति वाच्यम् । इष्टापत्त । स्त्रीपरस्याशस्य ' ताभ्य स्वाहा '
 इत्युत्तरमप्यैकवाक्यतया मनैवैकयजुर्भवाम् । पर तु यथाज्ञानसंबानन्विताऽपि स्त्रीपराऽश पूर्वसंज्ञे
 प्रयुज्यन्ते अविरो नाम् । पूर्वसंज्ञे प्रयुज्यमान एव प्रयुक्तस्य स्त्रीपरस्याशस्यापरयजुःकाङ्क्षाप्रणेतान्वय-
 संभवात् । तेके काठ्ययु ' फान्त वृच्छामह तन्वि पुलकोत्कम्पकारिणम् । द्रुतमरधत्स्य तेप्रान्त
 गतम्भेति प्रियस्सव ' इत्यादौ पुष्टिपदाना स्त्रीलिङ्गपवत्यवहितानामयन्वयवर्धनात् इति संकर्षकाण्डे
 ववस्यामिभाष्ये स्पष्टम् । अत्र भाष्य वार्तिके च ' स्यात् ते सवत् करोमि, घृतस्य धारया सुशम
 कल्पयामि, तस्मिन्सीवाभूत् पतिदिष्ट, श्रीहीणा मेध सुमन्मयमान ' इति कृत्वस्यैकयजुर्भू स्यात् ।
 यजुर्भेदा न स्यात् । तस्मिन्मर्थमर्थेकत्वात्स्त्रियुपात्तम् । पूर्वभागस्य सवत्करणपकाशनमुत्तरभागस्य
 पुरोडासप्रतिष्ठितत्वप्रकाशनमिति प्रयोजनभवात्प्रातिप्रसङ्ग इत्युक्तम् । पाथसारधिप्रभृतिभिश्च सर्ववा-
 नुमोहितम् । तत्सर्वमापात्तम् । " स्यात् स सवत् करोमीति हि करोषा प्रिटुप् । प्रथार्धर्षत् सवत्-
 करणमुत्तरार्धर्षत् प्रतिष्ठापनम् " इत्यत्र येनभाष्ये मृदुमास्करमिभा । यजुरेकत्वकथनप्रयोजनं तु
 ' यन्वाभ्यायमधीयीतैकामयूष यजु साम वा तद्रथयह सतिष्ठत ' इत्यादौ यावत्केकं यजुस्तावत्प्र-
 योक्तव्यम्, न तु तत्रकवेद इति । तदन्तमुपे यजुरित्यत्र वक्तव्यं वाक्यशास्त्रप्रयोगेण सूचितम् ।
 वाक्यमित्यस्य हि प्रयोगसमय वचनाहमित्यर्थः । इति यजुरेकत्वानिरूपणम् ॥

' इषेस्वार्जे त्वा ' इति किमेकं यजु, उत ' इषे त्वा ' इत्येकं यजु ऊर्जे त्वा ' इति
 यजुरन्तरमिति सशय । पूर्वं तावदेकपयाजनसमर्थं विभज्यमानं साकाङ्क्षपत्रजातसंज्ञं यजुरित्युक्तम् ।
 १० वाक्यमत्रा भवति चर्त्तं तथाविधं पदचमुष्टयम् । न इत्थं निर्वापप्रोक्षणविमन्त्रवर्धिवर्धा-
 धकरणम् । पारिक्रियासमपतप्रकाशनरूपदृष्टप्रयोजनभेदोऽस्ति, यत्न यजुर्भेदं स्यात् ।
 न इत्त्र क्रियापदमस्ति । तस्मात्पदमेषां प्रयोजनम् । तत्र कल्पयमानं तावत्वादेकमेव कल्पयत इति
 भवति पदचमुष्टयमेकार्थम् । तस्मात्पदचमुष्टयं पदे समुचितैरेव कल्पयत विनिरामनाधिरहात् । अत
 महत्यकारित्वादिभज्यमानं साकाङ्क्षं च भवति । न च ' इषे त्वति शास्वामाष्टितसि ' ' ऊर्जे त्वेत्य-
 नुमाष्टि ' इति विनियोगवलाद्विमसंवाहृष्टं कल्पयत इति वाच्यम् । तथा हि विनियोगभेदाददृष्टं भिरा-
 ते, यत्र विनियोग्यमन्त्रभेदं सिद्धं स्यात् । इह तु विनियोग्यस्यैकमन्त्रत्वसेवादृष्टद्वयकल्पनासीत्या
 निश्चितमिति पदचमुष्टयमेवाविप्रतीकप्रहणतः पूर्ववाक्यतः छन्दे विधीयत, उत्तरवाक्येऽयन्तप्रतीक-
 प्रहणेनानुसार्जने तदेव पदचमुष्टयं विधीयत । ' आन पाण एमु पराद्यत आन्तरिक्षादिवस्परि,
 आयु प्रथिव्या अध्यसृतमसि प्राणाय त्वा ' इति मन्त्रस्य ' असृतमसि प्राणाय त्वेति हिरण्यसाभि-
 व्यनिति ' इत्यन्तप्रतीकप्रहणतापि विनियोगवर्धनात् । आशुत्या चाभयत्र पदचमुष्टयस्य प्रयोगः ।

एव च पञ्चतुष्टयस्यैव च्छेदने विनियुक्तत्वात्पदार्थत्वम् । अतः पूर्वोक्तलक्षणतश्चिन्तित्वात्पञ्चतुष्टय-
यमकं यजुः । इति पाप, सिद्धान्तयति—

समेषु वाक्यभेदः स्यात् ॥ ४३ ॥

इयं त्वार्जं त्वा ' इत्येयजातीयकषु परस्परनिराकाङ्क्षत्वेन मुख्येषु वाक्यभेदे प्रजुर्भवे-
रान् । तथाहि—एकारप्रार्थत्वे पञ्चतुष्टयस्यामिष्टम्, विनियोज्यस्वरूपाज्ञाने विनियोगस्यैवाराभवत्वेन
प्रथमं विनियोज्यस्वरूपं पर्यालोच्यमानं त्वाणन्वद्वयत्वेन परस्परनिरपेक्षतया भवन्तैव । अतीत्यमानत्वेन
विनियोगस्यापि भवन्तैव वाच्यतया तदनुसारेण परस्परनिरपेक्षतयैवाहृष्टस्य कल्पयमानस्य भवन्तैव
स्वरूपानुगुणतत्वात् । किञ्च आ न प्राण एतु परावत ' इत्यस्य मन्त्रैक्यं लिङ्गवर्णनावगतमिति
मन्त्रान्तप्रतीकप्रकरणतः विनियोगः कथञ्चिन्नुच्यते । नहं मन्त्रैक्यसाधकं लिङ्गमस्ति, किमुत तद्-
इति तत्र त्वाणन्वद्वयमस्ति । तस्मात्तत्कारणप्रार्थयत्वे पञ्चतुष्टयम् । वस्तुतस्तु नैवजातीयकतामान-
प्रार्थयता रथपकाशनरूपदृष्टार्थत्वात् । ' इति श्लाखासाङ्गित्तमि ' इति इतिकरणादिना मन्त्राणा-
न्वर्तकक्रियाकरणत्वावगते । न हि च्छेदनादिक्रियाकरणस्य मन्त्राणां तत्पकाशनमन्तरेण सम्भवेति ।
तथा च च्छेदनादिपकाशनचार्तनान्यथानुपपत्त्या ' छिन्नशि ' इत्यादि यथोचितसाम्याहार्यम् । न
चैवमपि च्छेदने पञ्चतुष्टयत्वं प्रकाश्यताम्, एवमनुसाजनसर्पिणि दृष्टार्थत्वेऽपि न मन्त्रभेदः स्या-
दिति वाच्यम् । प्रथमावर्तनैरपभ्यानुसारेण पृथग्व च्छेदनादिप्रकाशकत्वकल्पनस्य पूर्वसर्वोपपत्ति-
तत्वात् । एवम् आयुयज्ञत कल्पताम्, प्राणा यज्ञत कल्पताम् ' इत्यादीनि वृत्ता वाक्यानि तत्र
यजापि भवन्ति । ' कल्पयति यजमानं वाचयति ' इत्यत्र हि कल्पयित्वा न मन्त्रपरः किञ्चार्थपरः ।
तत्र च बहुधा कल्पि वदन्त यजमानं पर्यतीत्यभ्यर्थाव्यापारा विहितोऽर्थाजमानकर्तृकबहुत्वविशिष्ट-
कल्पप्रवचनविधि कल्पयति । कल्पितसाङ्गिधिनिसोहाय्यं च ' आयुर्यज्ञत कल्पताम् ' इत्यादेरायुरादि-
विशिष्टकल्पप्रकाशनपरत्वस्य वाच्यम् । तत्र च प्रकाश्यमानायुरादिविशिष्टकल्पप्रविशेषरूपार्थगतान-
गजुर्भवे । पर्याजनं पृथपक्ष ' इयं त्वार्जे त्वा ' इति च्छेदने पञ्चतुष्टयं प्रयुज्यते, एवमनुसाजनेऽपि ।
सिद्धान्तं तु ' इयं त्वा ' इति च्छेदने ' ऊर्जे त्वा ' इत्यनुसाजने । कल्पप्रवचनेषु एकस्य क्षेत्रे कृत्स्न-
साजने पत्रपत्र । सिद्धान्तं तु यस्य अक्षस्तस्यैवति । अत्र ' इयं त्वा ' इत्यादिस्माकाङ्क्षमन्त्रेषु योग्य-
पदायाहारणं ' इयं त्वा ' छिन्नशि ' ' ऊर्जे त्वा ' अनुसार्मि ' इत्यादि प्रयोक्तव्यमिति कश्चित् ।
तत्र युक्तम् अथाहृतस्य लौकिकशब्दस्य वैदिकमन्त्रान्तवयवत्वेन मन्त्रान्तकसार्थमनिपातविरोधान् ।
ऊर्ध्ववरताम रयाता मु अस्मौ मानुष इति होमुनाम गृह्णाति ' ' आर्षेयं घृणीत ' ' व्रीन्धृणीत ' ।
तस्मात्तस्य नाहत् इत्यादिवेशानुसतत्वात्लौकिकानामपि प्रयोग उचितः । नात्र तथा प्रगाणमस्ति ।
तस्मादाकाङ्क्षितशब्दानां मनसैव स्मरणम्, न तु प्रयोगः । अधोप्याहारपक्षे तु शब्दस्यापि न स्मरणम् ।

अर्धमात्रमेव स्मतेष्यमिति प्रार्थानसत्तानुसारी पन्था । अतन्प्रतिपादकेषु मन्त्रेषु तन्मुत्यानां
वेदतानाम् अचमत्प्रतिपादकेषु तत्रभिमातिद्वयतानां शास्त्राद्यथ, न तु प्रयाक्तु इति मन्त्राधिकरण-
शास्त्रम् । ततश्च तन्मन्त्रस्तुत्यद्वयता एव शास्त्राध्याहारणाध्याहारण वा वाक्याद्यमधिगच्छन्तीति
याज्ञिकानुसारी युक्त पन्था । इति यजुर्भेदतिरूपणम् ॥

इत्यादिश्रुतिं उपसङ्गाममन्त्रा आम्नाता 'या त अत्रऽयाशया तन्वर्षिष्टा गह्वरेष्टामं वषो
अपावर्षी त्वेष वषा अपावर्षी स्वाहा, या त अत्रे रजाशया, हराशया' इति । तत्र द्वितीयतृतीय-
१६ अनुपङ्गा मन्त्रया साकाङ्क्ष्यासाकाङ्क्षापूरणसमर्था लौकिक शपाऽध्याहृतन्य 'या
निकरणम् । ते' रजाशया प्रजा सास्मान्पातु' इत्यवपकारण, उत पूर्वमन्त्राययवस्य
तन्वर्षिष्ट्यादेरनुपङ्गाण शप पूरणीय इति सद्य । प्रति प्रकारान्तरणासाकाङ्क्षापरणं न स्यात्तत्र गत्य-
भावात्कत्र नियतस्यापि वैदिकस्य वाक्यशपस्यानुपङ्गा आश्रीयत । संभवति च लौकिकेनापि तत्पूर-
णम् । अत पूर्वमन्त्रे नियतस्य तन्वर्षिष्ट्यात्परन्यत्रनयत्तत्पूरणम् न युक्त । अन्यत्रनयत्त च समा-
म्नायबहिर्भावोऽलौकिक एव स्यात् । तस्मात्लौकिक एव शपाऽध्याहृतन्य । इति पात्र, सिद्धान्तयति—

अनुपङ्गो वाक्यसमाप्तिः सर्वेषु तुल्ययोगित्वान् ॥ ४४ ॥

अनुपङ्गयत इत्यनुपङ्गा 'तन्वर्षिष्टा' इत्यादिवाक्यशप रत्तरयारपि वाक्ययो समापक ।
समाप्तिरिति बाहुल्य कारणेन । कुतोऽनुपङ्गा । सर्वेषु तुल्ययोगित्वान् । पथमद्वितीयतृतीयस-
न्त्रेषु शेषस्य 'तन्वर्षिष्टा' इत्यादि सन्निधानरूपसद्वन्त्रस्य तुल्यवाक्यत्वम् । यच्च हि प्रथमस्यैवा-
य शेष स्यात्तत्रान्यत्रनयत्तत्तद्वैदिकत्व स्यात् । नैतदस्ति, शयाणामपि सान्निधासास्मान्त्वम् । एता-
वद्वे हि शत्र्यानामन्त्रय कारणम्, आकाङ्क्षा सन्निधिर्गोचरत्व च । सन्निधिश्च बुद्धिविपरिष्फुत्तिमात्रम् ।
नापरिष्फुत्तन्तर च समाप्ताय साधक । ताप पुरस्ताद्वयवाहक च समाप्तयो साधक । किंतु
अनन्वितापदान्तरन्यवधानं वा प्रकम् । तत्रमात्र साधक । अत्र च 'तन्वर्षिष्टा' इत्यादिशेषस्य प्रथ-
मद्वितीयान्या न कथञ्चित्पि त्यक्तानम् । तृतीयस्यापि वाक्यशपण सद्यत्र द्वितीय न व्यवभायकम्,
द्वितीयस्यानुपङ्गयमानशपसाकाङ्क्षतया आन्वितत्वेन अनन्वितपदान्त्वाभावात् । अनन्वितपदान्तरमेव हि
बुद्धिविपरिष्फुत्तेसाधकम्, न त्वासाकाङ्क्षितान्वितपदस्यपि । प्रथमेन सद्यत्वा द्वितीयस्यासाकाङ्क्षतया
युद्धौ विपरिष्फुत्तेसात्मेनापि संशयम् । तत्रान्तराच्च विपरिष्फुत्त्यभावात्तृतीयस्यापि सद्यन्तु शक्यते । तथा
च बुद्धिविपरिष्फुत्तरूपसन्निधानं शयाणामविशेषमिति सकृदास्मान्तस्यापि शपस्य सर्वार्थत्वावैदिकेनैव
शेषेण पूरणसंभवे लौकिकशपायाहारो न युक्त । तन्तु यत्र साकाङ्क्षाणां सन्निधौ शप पश्यते तत्रोक्त-

१. ते अत्रे क, घ, ङ २. वाक्यपरिसमाप्ति

रीत्या भवन्नुपपन्नम् । यत्र तु 'चित्पतिस्त्वा पुनातु वाक्पतिस्त्वा पुनातु, केषस्त्वा सविता पुनातु' इति परिपूर्णाता सतिधौ शेषं पठ्यते 'अच्छिद्रेण पथिभ्रेण वसा स्यस्य रश्मिभिः' इति सत्र कथमनुपपन्नं स्यात्, आकाङ्क्षाविरहाम् । तच्च 'अच्छिद्रेण पथिभ्रेण' इति शपस्याकाङ्क्षाशशात्पुनात्वि-
त्यन्तानां श्रयाणासायाकाङ्क्षाभिन्नतां वाच्यम् । सतिष्ठितेन 'केषस्त्वा सविता पुनातु' इत्यन्तिसंज्ञैषा-
न्वयसासाद्य ज्ञान्ताकाङ्क्षस्य शेषस्य पूर्वयासायाकाङ्क्षात्पुनात्पनाशकारिति चम्, सत्यं पुनात्वन्तां शोधिणो
निगाकाङ्क्षा । तथापि 'अच्छिद्रेण' इति शपस्य तृतीयाभुक्तिभियुक्तस्य करणप्रकाशकस्य तत्करणकानु-
ष्ठयपथनक्रियाप्रकाशनद्वारा प्रकरण निवशां शक्यम् । सा च पवनक्रिया शिखरपि मन्त्रेषु प्रकाशयते
इति पतिप्रधानं गुणादृभन्योऽयत्वात्तुपपन्नं पूर्वयोरपि सिद्धम् । इत्यनुपपन्नाधिकरणम् ॥

अग्नीषासीयपशां समञ्जनमन्त्रा सं त 'धायुयातेन गच्छताम, संयजत्रैरङ्गानि, संय-
ज्जपतिराशिषा' इति । इ पशां त तत्र वायु प्राण धायुना संगच्छतामिति प्रथमस्य मन्त्रस्य
१७ अग्नेमाननुपपन्ना याजना । संयजत्रैरङ्गानि इति द्वितीया मन्त्र । अङ्गानि इत्यग्नीनि
अङ्गणम् । यजत्रै यारो सम, 'सृज्यन्ताम' 'गच्छन्ताम' 'पथन्ताम' इत्याधिक्लौकि-
क पदसंख्याहृतन्यम् । न त्वप्य 'गच्छताम' इत्यनुपपन्नं समवति, 'गच्छताम' इत्यकवचनस्य
'अङ्गानि' इति बहुवचनान्तं सवन्धायाऽयत्यात् । न च एकवचनस्यानुपपन्नायोग्यत्वऽपि धातुमात्र-
स्यानुपपन्नाऽस्त्विति वाच्यम् । प्रकृतिपत्यययारकस्यासंघनः सत्यपरस्याप्यसवन्धनियमनं धातुमात्र-
स्यानुपपन्नायागतम् । अतो द्वितीयमन्त्र 'गच्छताम' इत्यस्यानुपपन्ना न युज्यते । तृतीयमन्त्र 'स
यज्जपतिराशिषा' इत्यत्र तु 'गच्छताम' इत्यनुपपन्नं न वति सहाय । साकाङ्क्षाशायत्वात्पानुपपन्नं ।
इति पाठे, सिद्धास्त्विति—

व्यवायान्नानुपपद्यते ॥ ४५ ॥

बुद्धिपरिवृत्तिरूपसनिधानं अनुपपन्नं बीजमुक्तम् । अत्र तु 'अङ्गानि' इत्यन्तं 'गच्छताम'
इत्यन्वयायोग्यत्वं व्यवधानाद्बुद्धिपरिवृत्तिरूपसनिधानानां स यज्जपतिराशिषा' इत्यन्तापि
नानुपपद्यते । न च 'गच्छताम' इत्यकवचनान्तं बहुवचनान्ततया सिपरिणाम 'अङ्गानि' इत्यन्ते-
नाप्यन्वीयतामिति वाच्यम् । प्रकृतानुपपन्नाभावस्य तत्रस्य तृतीये 'अपूर्वे त्वादिषारोऽप्रदेशात्प्रसीयते'
इत्यधिकरणे व्यवस्थापयित्वासाणन्वात् । तस्मात्तृतीयमन्त्रऽपि नानुपपन्नम् । इति व्यवायाधिकरणम् ॥

इति द्वितीयाध्याये प्रथमं पाठः ॥

द्वितीयः पादः ॥

निमेष्य निगमसिन्धुन्विधिन्यायाभि रानसन्धानै ।

धमसुधासुशरत भूया मुनय नसोऽस्तु जैमिनय ॥

पूजमुपाङ्गात्प्रसक्तानुप्रसक्तम् । इवानीसभ्यायार्था भावनाभव प्रस्तूयते ।

सन्ति 'सोमन यजत' 'शक्तिणानि जुह्वति' 'हिरण्यमत्प्रयाय कृत्वाति' 'प्र णरा शसति' 'आस्यै स्तुवत' इत्याद्याभ्यासानि । तत्र किमेकैव भावना नानाधात्वर्थानुरक्ता विधीयते, यत सत्त्वात्त्वर्थानुरक्ता भिन्नैवमिति सदाय । एकैवेति श्रूम । यदि हि पतिधात्वर्थे भावनाभेद स्यात्तर्हि भावनाभेदात्पर्यसपि भेदं कल्पय स्यात् । न हि भाव्यापूर्वभवंसन्तरेण भावना भिन्नत, क्रियाणा फलापवरा वन फलभक्तसन्तरेण क्रियाभेदस्यास भवाम् । न च शब्दान्तरत्वन भावनाभेदसिद्धावतकापूर्वकत्पनागौरवमपि प्रामाणिकत्वात् प्रतीयतीति वाच्यम् । न हि धानुभेदो भावना भंशुमीष्ट, भावनाया धानुवाच्यत्वाभावात् । प्रत्ययेन हि भावनाभि रीयत । न च सर्वे-
त्रैक एव । असत्त्वर्थस्य भावनाया न भेद । किञ्च पत्ययार्थत्वाद्भावना प्रधानम् । धात्वर्थानु तत्र गुणभूता । न च गुणभेदेन प्रधानभेदो नुच्यते । न च भावनाया अपूर्व प्रति गुणत्वेऽपि तद्वेवाश्रया अपूर्वभवे एव गुणभूतभावयभवापि भावनाभेद फि न स्यादिति वाच्यम् । वैषम्यात् । आख्यातेन हि भावनाया क्रियात्वेन प्रतिपादनात्प्र कारकत्वसव धात्वर्थस्य न त्वपूर्वत्फलत्वम् । तस्यैव फलापवर्गत्वात्क्रियाणां तद्वदे फलभक्त आश्रयक न तु कारकभेदे क्रियाभत्, अरुणिसात्क्रियारक-
भेदपि क्रयभावनाया एकत्वात् । तस्मात्त रात्वर्थभेदा भावनाभेदप्रयोजक । न च उत्पत्तिशिष्टैक-
धात्वर्थवद्भावा भावनाया रात्वन्तरान्वयासभवाश्रयमिति वाच्यम् । फलवाक्ये हि धात्वर्थ-
विषया केवलभावना विधीयत । अन्यथ तु तस्या भावनाया वास्वर्था गुणा विधीयन्ते । तथा च फलवाक्यैकवाक्यतापन्नै सर्वैवाक्यैर्मिलितै सदधात्वर्थेऽपि शिष्टैका भावना वि रीयते इत्यविरोध । न चैव सर्वेषामपि धात्वर्थान्ता भावना प्रति करणत्वापन्नौ न किञ्चित् यद्ग स्यात् । तथा च इतिफले-
व्यताशस्यालाभाद्भावना ति स्वरूपा स्यादिति वाच्यम् । 'ससिधा यजति' तदूनपान यजति' 'आस्यभागौ यजति' इत्याद्यसकृद्भूतपर्यायधात्वर्थानुरक्तभावनाभेदस्याप्रिसाभ्यासाधिकरण साध-

तत्रात्रा तादृश विभिरितिकृतन्यसाग भावसासत्ताहरणगवादिदभिणात्स्यसपाठनास्योपकल्पना-
रक्ष्ण कल्पनाया भयात्प्रत्याभावा । तस्मात्प्रकैष भावना विधीयत । इति प्राप्त, सिद्धान्तयति—

शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात् ॥ १ ॥

१ । अन्तर शतुभ्य भूयमाण कर्मभेद भावनाभेद प्रतीयते । कृत । कृतानुबन्धत्वात् ।
२ । प्रत्ययान्तरस्य यस्य भावनारूपस्य कर्मणः तत्कृतानुबन्धम् । तस्य भावस्तत्त्वम् ।
३ । अन्तरकर्मभेदभावनाति यायते ॥ अयमाशयः । यद्यपि प्रत्यय एक तथापि
४ । अन्तरकर्मभेदभावनाति यायते ॥ अयमाशयः । यद्यपि प्रत्यय एक तथापि
५ । अन्तरकर्मभेदभावनाति यायते ॥ अयमाशयः । यद्यपि प्रत्यय एक तथापि
६ । अन्तरकर्मभेदभावनाति यायते ॥ अयमाशयः । यद्यपि प्रत्यय एक तथापि
७ । अन्तरकर्मभेदभावनाति यायते ॥ अयमाशयः । यद्यपि प्रत्यय एक तथापि
८ । अन्तरकर्मभेदभावनाति यायते ॥ अयमाशयः । यद्यपि प्रत्यय एक तथापि
९ । अन्तरकर्मभेदभावनाति यायते ॥ अयमाशयः । यद्यपि प्रत्यय एक तथापि
१० । अन्तरकर्मभेदभावनाति यायते ॥ अयमाशयः । यद्यपि प्रत्यय एक तथापि
११ । अन्तरकर्मभेदभावनाति यायते ॥ अयमाशयः । यद्यपि प्रत्यय एक तथापि
१२ । अन्तरकर्मभेदभावनाति यायते ॥ अयमाशयः । यद्यपि प्रत्यय एक तथापि
१३ । अन्तरकर्मभेदभावनाति यायते ॥ अयमाशयः । यद्यपि प्रत्यय एक तथापि
१४ । अन्तरकर्मभेदभावनाति यायते ॥ अयमाशयः । यद्यपि प्रत्यय एक तथापि
१५ । अन्तरकर्मभेदभावनाति यायते ॥ अयमाशयः । यद्यपि प्रत्यय एक तथापि
१६ । अन्तरकर्मभेदभावनाति यायते ॥ अयमाशयः । यद्यपि प्रत्यय एक तथापि
१७ । अन्तरकर्मभेदभावनाति यायते ॥ अयमाशयः । यद्यपि प्रत्यय एक तथापि
१८ । अन्तरकर्मभेदभावनाति यायते ॥ अयमाशयः । यद्यपि प्रत्यय एक तथापि
१९ । अन्तरकर्मभेदभावनाति यायते ॥ अयमाशयः । यद्यपि प्रत्यय एक तथापि
२० । अन्तरकर्मभेदभावनाति यायते ॥ अयमाशयः । यद्यपि प्रत्यय एक तथापि

तत्रात्रा तादृश विभिरितिकृतन्यसाग भावसासत्ताहरणगवादिदभिणात्स्यसपाठनास्योपकल्पना-
रक्ष्ण कल्पनाया भयात्प्रत्याभावा । तस्मात्प्रकैष भावना विधीयत । इति प्राप्त, सिद्धान्तयति—

समुच्चय मति नैरपेक्ष्यविराधात्, 'यजेत' इत्यादिप्रकृतिप्रत्ययाभ्यां गत्वर्थभावत्तयोर्निरपेक्षसाध्यसाधनभावावगमात्, 'सस्य पत्रविधि' इत्यस्य प्रत्ययविभावपि पशुत्तरेषुपगमात् । यथा चैतन्मथोक्तम् 'अथावा कल्पनैकवचनत्वात् इत्यत्र पूषाभ्यायान्ते । न च यथा 'अप्रये' यात्र पुराडाशमष्टाफपालम्' इत्यादौ प्रथमिषभक्तिश्रवणेऽपि वासृत्वविशिष्टाशितभणत्वेनाकारकसकम्, तद्विहापि किं न स्यादिति वाच्यम् । दासशब्दात्परस्य विभक्तेर्विशेषणविभाक्तत्वेन सावृत्त्याधतया तत्र मन्यपि पृथक्प्रत्ययभ्रमणं विशिष्टैककारकविविक्तभवेऽपि पशुत्तरेषुपगविशय्यभावाभावेन पृथक्प्रत्ययभ्रमणस्य विशिष्टैकभावनाविधिया प्रकृत्यात् । एष च विशिष्टविभक्तिसम्भवे सत्यनिरपेक्षभावत्वर्थभेदाद्भावनाभेदः सिद्धः । प्रयाजन पूर्वपक्षे यागज्ञानहोमादीनां समवायान्तात् । सिद्धान्तं तु भावनाभेदान्तांमयागस्यैव प्रागन्यम्, वाक्षिणहोमादीनां तु 'फलवन्तानिभावफलं नदङ्गम्' इति न्यायेन तदङ्गत्वमिति । इति शब्दान्तराधिकरणम् ॥

'समिधो यजति' 'तनूनपात यजति' 'इच्छा यजति' 'सार्हयजति' 'स्वाहाकार यजति' इति पञ्चकृत्वा यजतिपत्रं श्रुतम् । तत्किमेका भावना प्रतिपादयति तत्र पतिपदं भेदनात्

२ समिधो यजति । सशय । एकासिति श्रुतम् । प्रत्ययाः शैक्येऽपि प्रकृतिभूतधान्वर्थानुरूपक-
रूपम् । भेदान्प्रत्ययार्थाऽपि भावना भिद्यन्त इत्युक्तम् । इह तु पञ्चयथास्यापि याग-
शैक्यत्वात्कथं भावनाभेदः । न हि पुनः श्रवणसाधेयं शब्दस्यार्थो गीयते । तद्वत् हि पञ्च पञ्च
भूयते, अभवेन प्रत्यभिज्ञानात् । न च शब्दस्य भव्यं विना तदर्थभेदः प्रासाधिकः । तस्याप्यात्र
भावनाभेदः । तनु, मास्त्वस्यामात्कर्मभेदात् । समिधात्सिद्धाभेदात् । समवायः स्यात् । 'जरेषु
व्यातिरथैष विश्रज्याति' इत्यादौ सज्ञाभवात्कर्मभेदश्च 'सज्ञा चोत्पत्तिसयोगात्' । यत्रापि मेव
श्रयमाणत्वात्किञ्चिच्च, नैष वाच्यः । समिधो यजति इति शब्दान्तरात् । सज्ञात्वात्पञ्च, सज्ञान्या-
समात्पूर्व कर्मभेदोऽवगता न वेति । न द्वितीयः, तर्हि 'यारौकत्वे सति प्राथमिकसज्ञावरुद्धं तस्मा-
त्यागं तनूनपादादिसज्ञान्तरनिवृत्त्यायागेन तनूनपादादिसज्ञान्तरात् सज्ञात्वस्यैतासिद्धः । नाश, सज्ञा-
त्वावगमात्पूर्व कर्मभेदप्राहकपमाणाभावात्पुनः श्रवणस्य च नूतनराभेदप्रागविश्रयप्रतिभावशक्यत्व-
वरुद्धतद्भवप्रयोजकत्वाभावात् । एष च तनूनपादादिसज्ञान्तरात् सज्ञात्वावगमं कर्मभेदः, कर्मभेदात्-
तामं च सति तेषां सज्ञात्वमित्यन्यान्त्याश्रयः । 'अथैष ज्योतिरथैष विश्रज्याति' इत्यत्र तु यागशब्दा-
त्प्राधान्यप्रयागभेदावगमं विना सज्ञात्वावगमं स्पष्टं इति नक्षयते । 'तद्धिवा यजते' इत्यादौ तु धातु-
प्रागन्यविप्रेक्ष्यविधानादिसज्ञावगमसङ्गत्वं गुणविध्यसम्भवात्स्य सज्ञात्वनिश्चय इति प्रागव्यतिरूपितम् ।
तस्मात्प्रापि यागभेदावगमं विनैव सज्ञात्वावगमं इति वैयर्थ्यम् । न चैवमपि यजतिपत्रस्य पुनः श्रव-
नार्थक्यं शक्यम्, समिधो यजति तनूनपादादिसज्ञान्तरावगमार्थत्वात् । न चैवमपि गुणाद्भेदः स्यात्,

। वाच्यं यथापरोक्ष-विविक्तम् ।

‘गुणश्चापूषसयाग—’ इत्यधिकरण गुणस्यापि कमभङ्गताया अनुपपत्तयै वक्ष्यमाणत्वात् इति वाच्यम् ।
 वैषम्यात् । गुणाधिकरणं स्युत्पन्नशिष्टो गुण उन्पत्तिशिष्टगुणावरुद्ध कर्मणि निवेशमलभमानं कम-
 भित्तत्वात् वक्ष्यते । पक्षे च समित्सङ्गक कर्मणि तन्नूनपादादिगुणा उपपत्तिशिष्टा सभवप्रवृत्ता
 कथं कम भिन्नश्रुत्यादिवत् । ‘अग्निहात्र जुहाति’ इति श्रुत्यान्पुनःश्रुतिप्रकमानुवायेन विधीयमाना
 हि द्रव्याण्य उन्पत्तिशिष्टा सन्तो न कर्म भिन्वन्ति । न च ‘तन्नूनपादप्र आश्रयस्य वसु’ इत्यादि-
 मन्त्रवर्णादय तन्नूनपादादिप्राप्तिविशेषक इति वाच्यम् । एकस्यैव यागस्य मान्त्रवर्णिकत्वता-
 बलम्बनेन तन्नूनपादाद्यन्तकवेवताफत्वेन प्रशस्ता याग इत्येव स्तुत्यर्थत्वेन सार्थक्यात् । यद्यपि स्तुत्यर्थ-
 वाक्यमनर्थप्रायम्, तथापि इदमन्त्रप्रत्यभिज्ञाबलेन कर्मैक वस्य न्याय्यत्वेन तत्र दाषाडम् । न
 हि परमाणस्वरसात्प्रनीयमानं पर्योजनानुसारणं परित्यक्तमुचितम् । न च सामिहाक्यमव विधिरितर
 स्तुत्यथा इत्यत्र विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । प्रथमश्रुतत्वेन सामिहाक्यस्यैव विधायकतया चरम-
 भुतत्वेनतरपा स्तुत्यर्थताया उचितत्वात् । तस्मादेको याग । तद्वत्त्वाद्वाक्यैक्यम् । इति प्राप्ते, सि-
 स्तान्त्यामि—

एकस्यैवं पुनःश्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात् ॥ २ ॥

‘समिहा यजति’ इत्यादौ एकस्य यजत पुनः श्रुतिरपि एव श्रुत्यान्तरवद्भ्रुतिरिति । हि
 यस्मात्कारणात् भवाभाव विधे पुनः श्रवणम् अनर्थकं स्यात् । न च स्तुत्यर्थत्वेन सार्थक्यं शङ्क्यम् ।
 अप्रवृत्तप्रवर्तनं हि विधिपुनः स्थावसिद्धम् । ‘य एव विद्वान्यौर्णमासी यजते’ इति विद्वत्तास्य तु
 रूपालाभाद्दृढवद्वाधकात्तुवाक्यमित्येव वक्ष्यते । न चात्र किञ्चिद्वाधकमुपलभामह । अतः सम्भवत्या-
 मप्रवृत्तप्रवर्तनात्मतायासनर्थकप्रायं स्तुत्यर्थत्वं न युक्तमाश्रितुम् । अतः कमभङ्ग एव युक्तम् । न
 चेहापि इदमन्त्रप्रत्यभिज्ञैश्च वाधिक्ये वाच्यम् । प्रत्यभिज्ञा हि ‘स एवाय यजति’ इत्याकारा ।
 मत्र ‘यजति’ इत्येव एव यजतिश्रुत्या गम्यते, न ‘साऽयम्’ इति तत्प्रांश ‘साऽयम्’ इत्यभङ्ग-
 युक्तं पदान्तरसन्निधिकृतत्वात् । न हि सन्निधिकृतप्रत्यभिज्ञाया विधिप्रकृतकर्मभेदस्य वाध सम्भ-
 वति । तस्माद्विधिभ्रुत्या कमभेदः । एतेन सन्निधिकृतप्रत्यभिज्ञाया अवाधाय पुनः श्रवणं गुणविधा-
 नार्थमिति निरस्मम् । यागकरणिका हि भावना ‘प्रत्ययश्रुत्या विधीयते इति कर्मविधौ श्रुत्यनुग्रह
 सन्निधिकृताभेदप्रत्यभिज्ञायाध्यात्मनिविद्या रश्च, गुणविधौ तु तन्नूनपादादिगुणस्यापपदार्थस्य वाक्येन
 विधानं सन्निधिकृताभेदप्रत्यभिज्ञाया अवाधश्चेति सन्निधिकृतप्रमाणयोरनुग्रह भुतिवाधश्च । न
 चैतदुच्यते, दुर्बलाभ्या सन्निधिकृतप्रत्यभिज्ञाया भुतिवाधस्यायुक्तत्वात् । ननु ‘कत्रा जुहाति’ इत्यादौ सन्नि-
 हितप्रत्यभिज्ञायलादेव धात्वर्थभावन्त्यार्विधियापितत्वात्पदान्तरार्थस्य वक्ष्यादेविवातमङ्गीकृतम् । तद्-

विहापि किं न स्यादित्यत आह—अविशेषाविति । कथ्याविशेषविशेषस्याभावात्तित्यथ । कथ्या-
 वेरविधानं कथ्याविपदानथक्यापक्या तद्विधानाद्यथकत्वजनकार्थोपधानाशक्या कर्मानुवादाकाङ्क्षाया
 सन्निधिकृताभेदज्ञानं कथ्यादिरनुमन्यम् । नैवम् 'तनूनपातम्' इत्यादिपदं तद्विध्यभावजन्यकम्,
 मन्त्रवर्णप्राप्तदशमापजीविना' नाम प्रथमयाधवक्यसम्भवात् । एव च श्रुत्यवगतं कर्मविधानं न चात्रितय
 भवति । असां यागभेदाद्भावनाभेदस्तद्गणनाप्राप्तभेद इति सिद्धम् । अत्र श्रुत्म् । 'समिधो यजति'
 इत्येव विधिः 'तनूनपातं यजति' इत्यादिपदोपधाया इति पृथपत्थस्य कथमुन्नेष पृथक्त्वनिवेदि-
 त्वात्सक्यया कर्मभक् स्यात्' इति वक्ष्यमाणन्यायन सख्यया कर्मभक्त्यं निश्चितत्वात् । वाज-
 सतयक हि 'व्याक्ष ह वा तसुराक्षाभयं प्राजापत्या जस्प जन्त इत्युपक्रम्य 'त ह वा अचन्त
 भ्रास्यन्त एतान्प्रयाजान्वाहृष्टु । तैरथजन्त तैश्चनून्प्राजतयश्चतुस्य सवन्मर सवन्मरात्सपज्ञानन्त-
 रायन । तस्मात्प्रयाजा नाम । प्रजया ह वै नामैतद्यत्प्रयाजा इत्याहुन्तस्मात्प्रयाजैयजत' कर्मवा वै
 प्रयाजास्तस्मात्प्रय भवन्ति' इत्युपक्रम्य 'त जायन्तवेषा भवन्ति यथैव तिष्ठन्प्रयाजस्य आश्राव-
 यन्त एव नापक्रान्त आश्राव्याह समिधा यजेति यज यजन्त्यवात्तरानाह, समिधा यजति, अथ
 तनूनपातं यजति, अथसो यजति, अथ वाह्यं यजति, अथ स्वाहति यजति, यतु न्यन्त्विति यजति
 उत्तमं प्रयाजं यावन्ति हवींषि भवन्ति स्वाहा स्वाहन्त्येष तान् यजति, उत्तमं प्रयाजमिष्टा हवींष्य-
 मिधारयति, प्रथमं प्रयाजं इष्टं श्रूयात्कफा समैका तस्यति द्वितीये द्वौ मम द्वे तस्यति,
 तृतीये प्रया मम तिस्रस्तस्यति, चतुर्थे चत्वारो मम चतस्रस्तस्यति, पञ्चमं पञ्च मम न तस्य
 किंचनेति', 'उत्तमान्प्रयाजान्वाहयन्ति प्रथमान्यजन्ति' इत्यादि श्रूयत । तत्रात्पत्नौ प्रयाजै'
 इति बहुवचनेन सख्यया कर्मभक्त्यैवावगतत्वात्कर्मैक्यपक्षज्ञानुसंग एव । कर्मैक्यं च यत्रैव तिष्ठ-
 न्प्रयाजस्य आश्रावयन्त एव नापक्रान्तम्' यज यजन्त्युत्तरान' 'पथमं प्रयाजं इष्टं उत्तमं प्रया
 जमिष्टा' इत्याद्यनुपपन्नं स्यात्, 'अथ तनूनपातं यजति' 'तथह' इति प्रतिपदसथशब्दाभ्याम
 गच्छसा स्यु । तथा सिद्धान्तं समिधाविशेषज्ञाना नामवयत्कथनसंययुक्तम्, आन्तर्धक्यात् ।
 तास्ना हि चत्वारि प्रयाजानि भाष्याशौ शोभन्ति । तत्र सफन्परिस्वरणाशौ 'अतनाह यथ्य'
 इति लप्रूपायनाख्यातमकम् । न च समिधाविशेषज्ञानासङ्गभूतानां सफन्पो वा सफन्परिस्वरणं वासि ।
 र्शपूर्णमासाधारण्यमाणाऽन्वारम्भणीयामिष्टिं निवपति' इति कश्चिद्गुणोपबन्ध फलम् । न चात्र
 समिधाविशेषज्ञानोपबन्धेन किंचित्त्रिधीयमानसि । न च 'समिधो पुरस्ताद्यजति' 'तनूनपातं यजि-
 तम्' इत्यादिगुणोपबन्ध फलमिति वान्यम् । 'सप्रधानस्य च कर्मसम्प्रा वक्तव्या' इति व्याकर-
 णत्वेन 'अग्निं यजति' इत्यादिविहित्तीयाया सप्रधानत्वाथक्यया समिधाविशेषमायै आहुतिसाहचर्य-
 तस्य पुरस्ताद्भागं जुहुयादित्येवमथपयसमानंतावापत् । 'दर्शपणसासाभ्या स्वरोकासा यजत' इति

1 उपप्रावनेन क, ग, घ, ङ

फलोपबन्ध । न चाङ्गभूतानामेतेषा फलोपबन्धसंभवः । 'अथैष ज्योति' इत्यादौ कर्मभेद फलम् । मख्यया चात्र कर्मभेद सिद्धः । तथा च नामधेयत्वे प्रयोजनाभावाद्देवतालक्षणगुणविधानार्थत्वमेव । समिदादिशब्दानां च देवतानामत्व संकर्षकाण्डादवगतम् । तत्र हि द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे 'तत्र देवतानामादेशो न विद्यतेऽनास्नानान्' इति पूर्वपक्षसूत्रे 'यज' इति याज्याप्रैषे देवतानामधेयं नादेष्टव्यमिति पूर्वपक्षयित्वा, 'विद्यते वान्यार्थदर्शनेभ्य' इति सूत्रेण 'यत्तन्नपातं यजेडो यजेति ऋयाजामि स्यात्' इति प्रयाजेषु देवतादेशस्य निन्दया तदितरत्र देवतादेशविधिरनुमीयत इति सिद्धान्तयित्वा, 'आम्नात प्रयाजेषु देवतादेशस्तस्य प्रतिषेधोवचनमितरेषु' इति गुणसूत्रेण शास्वान्तरे 'तन्नपात यज' इत्यादिप्रत्यक्षविहितस्य देवतादेशस्य 'यत्तन्नपात यजेडो यजेति ऋयात्' इति निन्दा, अतः प्रयाजेभ्योऽन्यत्र न देवतादेशः, 'आश्राव्य ऋयादिन्द्रं यजेति' 'आश्राव्य ऋयान्मरुतो यजेति' इत्यादिवचनाभावे मति इत्याक्षिप्य, 'आम्नातो वैकंपा तदर्शयत्यमुष्मा अनुब्रूषुं यजेति' इति सूत्रेण सर्वत्र याज्याप्रैषादौ देवतादेश कर्तव्य इति शास्वान्तरे प्रत्यक्षविहितम्, क्वचित् 'इन्द्रं यज' इत्यादिवचन त्वनुवाद इति समाहितम् । न च 'समिधो अग्न आज्यस्य वियन्तु' इत्यादिमन्त्रवर्णन एव तत्प्राप्तेरानर्थक्यमिति वाच्यम् । हे अग्ने, समिध आज्यं प्राप्नुवन्तु इत्येवमग्ने शब्दप्राधान्यान्मन्त्रस्तुत्यत्वलक्षणदेवतात्वम्, समिदादीनां तु हविर्भागित्वलक्षण देवतात्वमित्युभयेषामपि देवतात्वेन 'यस्यै देवतायै हविर्गृहीत स्यात्ता ध्यायेद्वपट्करिष्यन्' इति सकर्षकाण्डे वक्ष्यमाणदेवताशब्दध्यानादिकार्यमग्निशब्दस्य निवर्तयितुं समिदादिवेवताविधानस्यावश्यकत्वात् । न चैव मति कौषीतकिब्राह्मणे 'देवासुरा एषु लोकेषु मयत्ता 'आमस्तेभ्योऽग्निरपाक्रामत' इति प्रस्तुत्य 'स एत वरं वव्रे प्रयाजान्मेऽनूयाजांश्च केवलानृज्ज्वन्त हविषो दत्तभाग घृत चापां पुरुष चौपर्धानामिति तस्मादाहुग्राप्तेया प्रयाजानूयाजा' इत्यादिदेवत्ववश्रवणविरोध इति वाच्यम् । अत एव विकल्पो पपत्ते । वस्तुतस्तु 'समिधो यजति' इत्यादयो होतुर्याज्याविधये एवेत्युचितम्, 'आश्राव्याह समिधो यजेति यज यजेत्युत्तरान्' इत्यनन्तरम् 'समिधो यजति' इत्याम्नानान् । 'समिधो यज' इत्याध्वर्यवसंप्रैषानन्तर होतुर्याज्यानुक्रमणस्यैव प्राप्तावसरत्वात् । 'समिधो यज' इति संप्रैषस्य हि 'होत समिधो याज्यया प्रकाशय' इत्यर्थः, देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागे होतुर्निर्योजनासंभवान् । 'समिधो यजति' इत्यादेरप्ययमेवार्थः । 'समिध समिधो अग्न आज्यस्य वियन्तु' इत्यादियाज्या वदन्तीति पर्यवस्यति । न च 'आग्नेया प्रयाजा' इति कौषीतकिब्राह्मणरीत्याग्निदेवत्वत्वे 'समिधो यज' इति संप्रैषानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्राग्निशब्दस्य समिदादिनामकान्निविशेषपरत्वेनाविरोधान्, सकर्षकाण्डे द्वितीयस्य द्वितीयपादाद्याधिकरणे 'स यत्रैतदध्वर्युगाह समिधो यजेत्याग्नेयमेतद्रूप 'परोक्षमग्नि यजेत्येव तदाह' इत्यादिभाष्योदाहृतश्रुतेश्च । 'समिदादयोऽग्निविशेषा प्रयाजदेवता'

इत्युपक्रम्य भृशभास्करीयवेद्भाष्ये समिदादिशब्दानां तथैव व्याख्यातत्वाच्च । तद्यथा समिध्यन्ते येन भावाः । समिद्धामन्तिकोऽग्निः । तदा हि भावाः समुज्ज्वला भवन्ति । बहुत्वमविवक्षितम् । 'समिधो बह्वीरिव यजति' इति बहुत्वस्येव शब्देनापारमार्थिकत्वद्योतनात् । हे अग्ने आहवनीय समिद्धामा वामन्तिकोऽग्नि आज्य प्राप्नोत्वित्यर्थः । 'तनू न पातयिता सशोषयिता प्रैष्मोऽग्निः । तदा हि भावानां शोषो भवति । इषमन्नं करोति इट् वार्षिकोऽग्निः । 'तत्करोति' इति णिचि क्विपि रूपम् । तदा हि सम्यान्युद्भवन्ति । बहुत्वमविवक्षितम् । 'इडां बह्वीरिव यजति' इति ब्राह्मणम् । बृंहणाद्वर्हिं शारदोऽग्निः । तदा हि भावा बृंहन्ति । स्वाहाशब्देन दाहो लक्ष्यते । त करोतीति स्वाहाकारः । हैमन्तिकोऽग्निः । तदा खलु हिमाग्निना भावा दग्धाः अवसन्ना भवन्तीति । यद्वा समिदादिशब्दा उक्तव्युत्पत्त्या वसन्तादिपरा, 'वसन्तो वै समित्' 'प्रीष्मो वै तनूनपात्' इत्यादिवाक्यशेषान् । तथा च हे अग्ने समिदादिशब्दवाच्यो वसन्तादि आज्यं प्राप्नोतु, स वसन्तादिस्तुभ्यमपि दास्यतीत्यर्थः, अन्यथा 'अग्ने' इति संबोधनस्य वैयर्थ्यात् । अत एव वाजसनेयके 'ऋतवो ह वै यज्ञे देवेषु भागमीषिरे' इत्युपक्रम्य श्रूयते 'तान्हाग्निरूपामन्त्रयांचक्रे । ते होचुः । क भागमभ्ययामेति । स होवाच । प्रथमानेव वो यज्ञेन यजामहा इति । तथेति होचुः । वयं त्वान्वाभजामेति । यो तो अग्ने देवेषु भागमविद इति । स एषोऽग्निर्ऋतुष्वन्वाभक्त समिधो अग्ने तनूनपाद् अग्ने इडां अग्ने इति । तदग्निमन्त सर्वे प्रयाजा । अन्वाभक्तो ह वै तस्या साधु-कृत्यायाम्' इत्यादि । अतोऽग्निदेवत्वप्रतिपादनपरकौपीतिकब्राह्मणस्यापि न विरोधः । तस्मात्समिदादिवाक्यानि याज्याविधिपराण्येव । अत एव 'देवा ह वै यज्ञं तन्वाना' इत्युपक्रम्य 'तमेतस्मिन्नेवोत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेण सर्वं यज्ञं समस्थापयन् । स्वाहाग्निमिति तदाग्नेयमाज्यभागम् । स्वाहासोममिति तन्मैस्यमाज्यभागम् । स्वाहाग्निमिति तदाग्नेयमष्टाकपाल पुरोडाश योऽयमुभयप्राच्युतो भवति । अथ यथादेवत स्वाहा देवा आज्यपा इति । तत्प्रयाजानृत्याजानाह । जुषाणा अन्न आज्यस्य वियन्त्विति तन्विष्टकृतम् । तस्मादुत्तमे प्रयाजे यावन्ति हवीषि स्वाहा स्वाहेत्येव तानि यजन्ति' इति याज्याव्याख्यातपुर मरमुत्तमप्रयाजमनृद्य इतिशब्देन तद्विधिः सगच्छते । कर्मविधिपरत्वे तु तदसंगति स्पष्टैव । तैत्तिरीयकेऽपि 'सत्यं प्रपद्ये' इति मन्त्रसमाम्नायस्य कृत्स्नप्रश्नस्य विनियोजक ब्राह्मणम् 'देवा वै नर्चि' 'अयज्ञो वा एष' 'अग्ने महाः असीत्याह' 'त्रींस्तृचाननुष्मृतान्' 'निर्वीत मनुष्याणाम्' 'समिधो यजति' 'चक्षुषी वा ण्ते यज्ञस्य' 'मनु पृथिव्या यज्ञियम्' 'पशवो वा इडा स्वयम्' अग्नीध आदधाति' 'देवा वै यज्ञस्य' इत्याम्नातम् । तस्मादित पञ्चभिरनुवाकैः 'अग्निर्होता वेत्वग्नि' इति स्तुगादापनतिगदान्ते मन्त्रसमाम्नाये विनियुक्ते तदन्तरपठिता 'समिधो अन्न आज्यस्य वियन्तु' इत्यादिमन्त्रा 'समिधो यजति' इत्यनुवाकैः

1. तनूना न पातयिता सकोचयिता—क ग घ, ङ

विनियोज्यन्त इत्युचितम् । 'चक्षुषी वा एते यज्ञस्य' इत्यनुवाके तदनन्तरमन्वाणाम् 'अग्निर्वृत्राणि' इत्यादीनाम् 'ऋचमनूच्याज्यभागस्य जुषाणेन यजति' 'मूर्धन्धर्ता पुरोनुवाक्या भवति' 'नियुत्वन्या यजति' पुरस्तादक्षमा पुरोनुवाक्या भवति उपरिष्टादक्षमा याज्या' इति विनियोगवचनात् । मध्ये 'आधारमाधारयति' 'अभिक्राम जुहोति' इत्याद्याध्वर्यवान्नान तु प्रामङ्गिकम् । तथा षाड्च्ये कौपीनकन्नाङ्गणे हौत्रैकविधिपरे 'अथ पुरस्तात्सामिधेनीना जपति' इति प्रस्तुत्य सामिधेन्यनुवाचनादिस्त्रुगादापनान्तमनुक्रम्य 'प्रयाजान्यजति' । ते वै पञ्च भवन्ति । समिधो यजति, तनूनपात यजति इडो यजति, बर्हिर्यजति, स्वाहाकृतिमन्ततो यजति, उत्तमे प्रयाजे देवताः समावपति, पौर्णमास्या वार्त्रेवाज्यभागौ भवतोऽमावास्याया वृधन्वन्तौ, अग्नि प्रथमं देवतानां यजति, अथ पौर्णमास्यामग्नीषोमौ यजति' इत्यादि । तस्मान्समिदादिवाक्यानि याज्याविधिपराण्येवेति वेदार्थज्ञानकुशला मीमामकाशिरोमणयो विदाकुर्वन्तु । अधिकरणस्योदाहरण तु 'वाजप्रसवीय जुहोति' 'राष्ट्रभृतो जुहोति' 'वातनामानि जुहोति' इत्याद्युदाहार्यम् । इत्यभ्यासाधिकरणम् ॥

यद्वाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्याया च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति' 'ताभ्यामेतदग्नीषोमौयमेकादशकपाल पूर्णमासे प्रायच्छत्' 'उपाशुयाजमन्तरा यजति' 'ताववृतामग्नीषोमावाज्यस्यैव

३ आचारायाग्नेया- तावुपाशु पौर्णमास्या यजन' 'एन्द्र दध्यमावास्यायाम्' 'एन्द्रं पयोऽमा-
-तमहाहमा वास्यायाम्' इति कालसयुक्तानि वाक्यानि श्रयन्ते । तथा 'प्रयाजान्यजति'
वाधिकरणम् । आज्यभागौ यजति' 'स्विष्टकृत यजति' इत्यादीन्यकालसयुक्तानि । तस्स-
निधाविदमाम्नायते 'य एव विद्वानपौर्णमासी यजेते' 'य एव विद्वानमावास्या यजेते' इति । तत्र सशय ,
किमत्र यजती अपूर्वयो कर्मणो पौर्णमास्यमावास्यासङ्गकयोर्विधातारौ, उताग्नेयादियागानां कालसयु-
क्ततया श्रुताना तादृशकालरूपप्रवृत्तिनिमित्तकाभ्या पौर्णमास्यमावास्यापदाभ्या विशेष्यमाणानुवादिता-
गविति । विधिपुन श्रुत्या विधायकाविति ब्रूम । न च द्रव्यदेवतयोरलाभात्कथं यागान्तरतेति वाच्यम् ।

सर्वस्मै वा एतश्चाय गृह्यते यद्वृवायामाज्यम्' इति द्रव्यलाभात् 'वार्त्रेयी पूर्णमासेऽनूच्येते वृधन्वन्ती
अमावास्यायाम्' इति वाक्यविनियुक्तमन्त्रवर्णतो देवतालाभात् । 'अग्निर्वृत्राणि' 'त्वं सोमामि'
इत्युचौ वृत्रहननप्रकाशिके वार्त्रेय्यौ । 'अग्नि प्रब्रूतेन मन्मना' 'सोम गीर्भिष्ठा वयम्' इत्युचौ
वृद्धिप्रकाशकत्वाद्बृधन्वन्त्यौ । छान्दस रूपम् । अनुच्येते पुरोनुवाक्ये क्रियेते । न च 'सर्वस्मै वा
एतश्चाय गृह्यते' इति वाक्यस्य वेशब्दोपबन्धेन विधायकत्वासभवान्, 'वार्त्रेयी पूर्णमासे' इति
वाक्ययोश्च मन्त्रसमाम्नाये अविशेषपठितस्य पुरोनुवाक्यायुगलद्वयस्याज्यभागयो कालद्वयगतयो-
रव्यवस्थया प्राप्नो तयोर्व्यवस्थार्थत्वस्य तृतीयाद्ये 'मिथश्चानर्थ—' इत्यत्र वक्ष्यमाणत्वाच्च न ततो
द्रव्यदेवतालाभ इति वाच्यम् । 'सर्वस्मै' इति स्पष्टतादर्शयन्तुर्धीबलेन विधायकत्वे सिद्धे वैशब्दस्य

यदाग्नेयादिवाक्ये यच्छब्दस्यैव विधिशक्तिप्रतिबन्धकत्वाभावान् 'मिथश्चानर्थ—' इत्यधिकरण-
सिद्धान्तस्य एतदधिकरणपूर्वपक्षावसरेऽनुन्मेषाच्च । तत्र हि वार्त्तव्रीष्टधन्वतीवाक्ययोः आग्नेयादिषु
मन्त्रविधायकत्वं न भवति, तेषाम् 'अग्निर्मूर्धा' इत्यादिपुरोनुवाक्यावरुद्धत्वात् केवलस्य सो-
मस्य देवतात्वाभावेन सोमदेवत्वयाज्यानुवाक्यायुगलस्य तेषु विध्यसंभवाच्च, नाप्याज्यभागयोर्म-
न्त्रविधायकत्वम्, तयोः क्रमादेव तत्प्राप्तेः, अत आज्यभागयोः पुरोनुवाक्याव्यवस्थापकत्वं
तद्वाक्ययोरिति सिद्धान्तो भविष्यति । विद्वद्वाक्ययोर्विधायकत्वे च तद्विहितकर्मणोरेव मन्त्रवि-
धानमिमे वाक्ये कर्तुं शक्नुतः, मन्त्रान्तरावरोधरूपप्राधिकाभावान् । न च सन्निधानादा-
ज्यभागयोरेव मन्त्रप्राप्तिरस्त्विति वाच्यम् । वाक्यतो विद्वद्वाक्यविहितकर्मणोर्मन्त्रविधिसंभवे दुर्य-
लसन्निधिवशेनाज्यभागार्थताया असंभवान् । एव चेदानीमाज्यभागयोः पुरोनुवाक्यायुगलद्वयस्य प्राप्ते-
रेवाभावेन तद्व्यवस्थार्थत्वसिद्धान्तस्य कथमुन्मेष । न च विद्वद्वाक्यविहिते एकैकस्मिन्कर्मणि पुरो-
नुवाक्यायुगलस्य कथं सन्निवेश इति वाच्यम् । एकस्या ऋचः पुरोनुवाक्यात्वेन अन्यस्या याज्यात्वेन
च समावेशोपपत्तेः । न च 'अनृच्येते' इति विरोध शङ्क्य याज्याया अपि प्रेषानन्तरमुच्चारणीय-
त्वेन तद्विरोधान् । न चैवं सति कथमाज्यभागयोर्मन्त्रदेवताप्राप्तिरिति वाच्यम् । 'जुषाणो
अग्निराज्यस्य वेतु' 'जुषाण सोम आज्यस्य हविषो वेतु' इत्यनयोराज्यभागाभ्यामन्यत्र विधाना-
भावेन तयोः सन्निधिप्राप्ताज्यभागाङ्गत्वानपायात् तत एवाज्यदेवतयोर्लाभान् । 'अनुवाक्याद्वयं च
तयोर्गग्निदेवस्य सोमदेवस्य चागमयितव्यम् । अतो द्रव्यदेवतालाभसंभवाद्विद्वद्वाक्ये अपूर्वकर्मविधा-
यके । अन्यथा तयोर्गानर्थक्याच्च । न च षण्णामपि यागानां समुदायद्वयमिद्वयर्थं, त्रिकभेदेन
पौर्णमास्यमावास्यासञ्जाद्वयमिच्छर्थं वानुवादः, ततश्च 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति
फलवाक्येन कालसयुक्तसमुदायद्वयस्य फलसंबन्धं सिध्यतीति वाच्यम् । पौर्णमास्यमावास्या-
शब्दयोः सञ्जात्वेऽपि फलवाक्यगतदर्शपूर्णमासशब्दयोः सञ्जात्वमिच्छा कालसयुक्तानामेव फलसंबन्ध-
स्यामिद्वेः । फलवाक्ये दर्शपूर्णमासशब्दयोर्न समुदायपरत्वम्, यत्रिसामानाधिकरण्यविरोधान् । न
हि समुदायो यागात्मा भवति । किन्तु समुदायपरत्वमिति समुदायद्वयमिद्वयथापि कालसंयुक्तानामेव
फलसंबन्धस्यामिद्वेश्च । विद्वद्वाक्ययोरविधायकत्वे 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेतामावास्यायाममावा-
स्यया' इत्यानर्थक्याच्च । न हीमे वाक्ये आग्नेयादीनां कालविधायके भवतः, यदाग्नेयादिवाक्यैरेव तत्रा-
ग्नेः । न च यदाग्नेयादिवाक्यैः कालसयोगावगमेऽपि षण्णामेकैकस्मिन्नेकस्मिन्वा पर्वणि प्रयोगः स्यात्तन्मा
भूत्, किन्त्वेकस्य त्रिकस्य पौर्णमास्यां महप्रयोगः, अन्यस्यामावास्यायामिति महप्रयोगमिद्वयर्थे ते
वाक्ये इति वाच्यम् । 'य इष्ट्या पशुना सोमेन वा यजेत सोऽमावास्याया पौर्णमास्यां वा यजेत'

। अनुवाक्याद्वयं च तयोर्गग्निदेवताकम् 'अग्नीषोमाविम सुसे अग्नीषोमा हविष प्रम्यितस्य'
इत्यादिकमागमयितव्यम् । -- क.

इति कालविधौ सत्यपि सर्वासांमिष्टीनां सर्वेषां पशुबन्धानां सोमानां च यथा न सहप्रयोग एवमिहापि सत्यपि कालविधौ सहप्रयोगास्मिद्धे । विद्वद्वाक्ययोः कर्मान्तरविधायकत्वे तु तयोः कर्मणो कालविधानेन 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या' इत्यादिवाक्ये सार्थके भवत । न चैवं सति पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः सङ्घाते सति 'ताभ्यां विद्वद्वाक्यविहितकर्मानुवादेन कालविधिः, कालविधौ च तयोस्तन्प्रख्यन्यायेन नामत्वमिति परम्पराश्रय इति वाच्यम् । प्रवृत्तिनिमित्तानिश्चयेऽपि सामानाधिकरण्यमात्रेण 'अथैष ज्योतिः' इत्यादिवत्संज्ञात्वनिश्चयसंभवेनान्योन्याश्रयानवकाशान् । अतो विद्वद्वाक्ये विधायके । एव चाग्नेयादियागानां षण्णां विद्वद्वाक्यविहितयागयोः प्रयाजादीनां च सर्वेषां यागानां प्राधान्यं फलति, फलवाक्ये यजिनां सर्वेषामपि विशेषेण परामर्शान् । न च तत्र 'दर्शपूर्णमासाभ्याम्' इति विशेषणादर्शपूर्णमासकालयुक्तश्रुतयागविशेषपरत्वं यजे शङ्क्यम्, कालसयुक्तानां यागानां बहुत्वेन द्विवचनानुपपत्तेः । न च समुदायद्वयाभिप्रायं द्विवचनमिति वाच्यम् । 'समुदायद्वयं हि किं फलवाक्यादन्यत्र सिद्धम्, उत फलवाक्य एव । नाद्य, एकावगत्यनुपवेशेन हि कर्मणामेकसमुदायापत्तिः । एकावगतिश्चैकाभिधानप्रयुक्ता । न चात्रैकाभिधानमस्ति, विद्वद्वाक्यव्यतिरिक्तस्य कस्याचिद्वाक्यस्य समुदायद्वयलम्बकस्यादर्शनान् । विद्वद्वाक्ययोश्चैकैककर्मविधायकत्वाङ्गीकारान् । न द्वितीय, फलवाक्यगतयजिनां तन्त्राभिधानेन समुदायनिष्पत्त्यङ्गीकारे सर्वेषां समुदायस्यैकत्वेन द्विवचनानुपपत्तेः । न च दर्शपूर्णमासशब्देनैकैकस्य त्रिकस्य तन्त्राभिधानात्समुदायद्वयमिद्विरिति वाच्यम् । 'दर्शपूर्णमासाभ्याम्' इति हि यजिर्विशेषणत्वात्परतन्त्रम् । यजिश्च सकृच्छ्रुतत्वाद्युगपदेव सर्वान्यागान्परामृशति । न तु त्रीन्यागान्प्रथममभिधाय पश्चादन्याङ्गीन्यागान्भिधानमुत्सहते । न च युगपत्समुदायद्वयमेव तन्त्रेण कुतो नाभिधत्त इति वाच्यम् । समुदायद्वयस्य प्रागस्मिद्धेः सिद्धावपि फलवाक्ये दर्शपूर्णमासपदं तदभिप्रायं न भवति यजिसामानाधिकरण्यविरोधान् । न चैवं सर्वेषां प्राधान्येऽपि तन्त्राभिधानशक्त्या एकसमुदायनिष्पत्तौ तदभिप्रायमेकवचनमेव स्याद्वाज्मूयवत्, ततश्च द्विवचनानुपपत्तिस्तुल्येति वाच्यम् । न हि तद्विवचनान्तम्, द्विवचनविभक्तिप्रतिरूपकाव्युत्पन्नप्रातिपदिकरूपत्वात् । एव च दर्शपूर्णमासशब्दयोः कालनिमित्तत्वाभावेन तदसयुक्तानामपि फलसंबन्धः । तस्माद्विद्वद्वाक्ये अपूर्वकर्मविधायके । इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

प्रकरणं तु पौर्णमास्यां रूपावचनात् ॥ ३ ॥

तुरवधारणे । पौर्णमासीप्रहणमुपलक्षणम् । पौर्णमासीशब्दघटिते असावास्याशब्दघटिते च विद्वद्वाक्ये प्रकरणं प्रकृतमेवाग्नेयादिकर्मजातमनूयते, न तु कर्मान्तरं विधीयते । कुत । रूपावच-

1. ताभ्यां शब्दाभ्यां — क, ग, घ, ङ. 2. समुदायद्वयं हीद फल — ग समुदायद्वयं हि फल — क, घ, ङ. 3. हीद द्विवचनान्तम् — क, घ, ङ

नान् । द्रव्यदेवते यागस्य रूपम्, तस्य देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागात्मकत्वात् । तद्वचनस्य द्रव्यदेवता-
प्रापकस्याभावान् ॥ तथाहि— 'सर्वस्मै वा एतत्—' इति वाक्य वैशब्दोपबन्धात् प्रौवाज्यस्य
सर्वयज्ञार्थताप्रापकम्, 'प्रजापतिर्देवेभ्यो यजान्व्यादिशत, स आत्मम्राज्यमधत्त, तं देवा अद्भुवन्नेष
वाव यज्ञो यद्वाज्यमप्येव नोऽत्रास्विति, सोऽब्रवीद्यजान व आज्यभागानुपमृणानभिघारयानिति,
तस्माद्यजन्त्याज्यभागानुपमृणन्त्यभिघारयन्ति' इति प्राजापत्योपाशुयाजाज्यभागोपस्तरणाभिघार-
णार्थत्वावगमाच्च । कथंचित्तस्य सर्वयज्ञार्थतामभवेऽपि देवता न लभ्यते । न च वार्त्रेण्रीधृधन्वतीवा-
क्यविनियुक्तमन्त्रवर्णतो देवतालाभः शक्यः, तद्वाक्ययोर्लिङ्गक्रमाभ्यामाज्यभागयोरव्यवस्थाप्राप्तम-
न्त्राणा लिङ्गक्रमायाधेन व्यवस्थामात्रविधायकत्वे लाघवेन संभवति, विद्वद्वाक्यविहितकर्मणोरप्राप्तम-
न्त्रविधायकत्वस्य गौरवपराहतस्य लिङ्गक्रमवाधस्य चायुक्तत्वात् । वार्त्रेण्योर्हि ऋचो एका अग्नि-
देवत्या अन्या सोमदेवत्या । तयोश्च विद्वद्वाक्यविहिते एकस्मिन्कर्मणि पुरोनुवाक्यात्वेन याज्यात्वेन
च विनियोगो नावकल्पते । तद्धि कर्म अग्निदेवत्य सोमदेवत्यमुभयदेवत्य वा स्यात् । तत्राग्निदेव-
त्यत्वे सोममन्त्रस्यानन्वयः । सोमदेवत्यत्वे अग्निमन्त्रस्यानन्वयः । उभयदेवत्यत्वे चोभयम-
न्त्रानन्वय इति सर्वथा लिङ्गवाध स्यात् । एव वृधन्वत्योरपि । अतो न मन्त्रवर्णतो देव-
तालाभसंभवः । ननु, अत्र किं पौर्णमास्याममावास्याया काले यावाज्यभागौ तत्र वार्त्रेण्यौ
वृधन्वत्यौ इति विवक्षितम्, उत पौर्णमास्याममावास्यायां कर्मणि यावाज्यभागौविति । नाद्य
आज्यभागयोरप्रेयाविवदुत्पत्तौ कालसंयोगाभावेन तयोस्तत्कालीनत्वेनानुवादासंभवान् । न द्वितीयः,
समप्राधान्यमिति वदन्तं पूर्वपक्षिण प्रति पौर्णमासीकर्मज्ञाज्यभागानुवादेन मन्त्रव्यवस्थाया
वक्तुमशक्यत्वाविति चेन्न । आज्यभागयोः प्राधान्येऽपि य इष्ट्यादिवाक्येन पौर्णमास्यमावास्याकाल-
प्राप्तिमंभवेन कालमुखेन व्यवस्थाया वक्तुं शक्यत्वात् । न चैव सति पौर्णमास्यां दर्शविकारानुष्ठाने
वार्त्रेण्यौ स्याता वृधन्वत्यौ च न स्याताम्, एवममावास्याया पूर्णमासविकारानुष्ठाने वृधन्वत्यौ स्यातां
वार्त्रेण्यौ च न स्यातामिति चेन्न । इष्ट्यापत्तेः । बोधायनादिस्मृतौ कालमुखेनापि व्यवस्थाया दर्शितत्वात् ।
वस्तुतस्तु कर्ममुखेनैव व्यवस्था । परं न्वाज्यभागयोरपि प्रधानत्वात्पौर्णमास्यङ्गभूतावाज्यभागौ प्रति
वार्त्रेण्योर्व्यवस्थाविधिर्न संभवतीति वदन्तं पूर्वपक्षिण प्रति कालमुखेन व्यवस्थाविधिः संभवात्
त्वदभिमतसिद्धिरित्युच्यते इत्यदोषः । न च यागस्य देवता विनानुपपत्तेर्देवता कल्पयतां विश्वजिति
स्वर्ग इवेति वाच्यम् । यागानुपपत्त्या अस्मि काचिद्देवतेति सामान्यतोऽवगमेऽपि विधि विना इयम-
स्य देवतेति अनुष्ठानौपधिकदेवताविशेषानवगमान् । तथा च रूपालाभेन विधायकत्वात्संभवादगत्या
विद्वद्वाक्ये आप्रेयादिप्रकृतयागानुवादके । तत्र पौर्णमासीवाक्येन पौर्णमासीकालसयुक्तानां त्रयाणा-
मनुवादः । अमावास्यावाक्येन च अमावास्याकालसंयुक्तानां त्रयाणामनुवादः । एकैकेन चानुवादे-
नैकावगत्यनुप्रवेशादेकैकमुदायापत्तिः । तदेकत्वात्पौर्णमासीममावास्यामित्येकवचनम् । ततश्च काल-

द्वययुक्तसमुदायद्वयसिद्धि । तेन प्रसिद्धार्थक दर्शपूर्णमासपदं फलवाक्ये यजि शक्नोति विशेष्यम् । ननु, विद्वद्वाक्ययोर्यजिभ्या त्रयाणा कालस्युक्तानामनुवाद इत्यनुपपन्नमविशेषान् । न च पौर्णमासी-
ममावास्यामित्युपपदवशात्तत्कालस्युक्तमात्रपरत्व यजत्योरिति वाच्यम् । एकवचनान्तपौर्णमास्य-
मावास्याशब्दयोरनेकयागपरयजिसामानाधिकरण्यासभवेन तद्वशेन व्यवस्थाया असंभवान् । ततश्च
विद्वद्वाक्यस्थनाम्नोरेव यजिपरतन्त्रत्वावश्यभावेन यजिद्वयस्य संनिहितसर्वयागानुवाद्स्वरसतया तद्व-
शेन नाम्नोरपि सर्वप्रकृतयागनामत्वमेव स्यादिति चेन्न । 'य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते यावदु-
क्त्येनोपाप्नोति तावदुपाप्नोति' 'य एवं विद्वान्मावास्या यजते यावदतिरात्रेणोपाप्नोति तावदुपाप्नोति'
इति विद्वद्वाक्यगतपौर्णमास्यमावास्याशब्दितयोर्व्यवस्थितफलार्थवाद श्रूयते । स च पौर्णमास्यमा-
वास्याशब्दद्वयस्य व्यवस्थितार्थत्व एव घटते नान्यथेति तदुपपत्त्यर्थं तयोर्न सर्वप्रकृतनामत्वम्,
किन्तु कतिपयनामत्वमेव । तथापि तत्कालयुक्तकर्मनामत्वमेव न्याय्यमिति तदनुसारेण तत्कालयो-
गित्वेव विद्वद्वाक्यस्थयजिप्रवृत्तेरवश्यवाच्यत्वान् । एवं च समुदायद्वयसिद्धौ तत्रोपपदस्य प्रसि-
द्धत्वात्तदनुसारेण काम्यभोजिन्यायेन कालस्युक्तेष्वेव यजिप्रवृत्तेस्तेषामेव प्राधान्यम् । न च
समुदायद्वयसिद्धावपि फलवाक्ये दर्शपूर्णमासपद कथं तत्परम्, यजिसामानाधिकरण्यविरो-
धादिति वाच्यम् । समुदायस्य यागत्वाभावेऽपि समुदायद्वारा लक्षणया समुदायिषु वृत्ति-
सभवेन यजिसामानाधिकरण्योपपत्तेः । विद्वद्वाक्याभ्या यजिकृततन्त्राभिधानलब्धसमुदायद्वयस्य
पौर्णमास्यमावास्यापदाभ्यामनुवादबलत पौर्णमास्यमावास्यारूपसज्ञाकरणबलान् कालस्युक्तानामेव
प्रत्यभिज्ञाबलेनापि तेषामेव फलसंबन्धः । न च विद्वद्वाक्यतः पौर्णमास्यमावास्याशब्दयो-
सज्ञात्वसिद्धावपि दर्शपूर्णमासशब्दयोस्तदसिद्ध्या कथं फलवाक्ये कालस्युक्तानामेव परामर्श
इति वाच्यम्, पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोर्दर्शपूर्णमासशब्दयोश्च पर्यायत्वान् । यथा चैतत्तथा चतुर्थे
वक्ष्याम । न च विद्वद्वाक्ययोरपूर्वकर्मविधायकत्वाभावे 'पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत' इति
व्यये स्यादिति वाच्यम् । षण्णामपि यागानामेकैकस्मिन्नेकस्मिन्नेव वा पर्वणि प्रयोगप्राप्तावेकस्य त्रिकस्य
पौर्णमास्या प्रयोग अन्यस्यामावास्यायामिति महप्रयोगार्थत्वान् । न चैव सति य इष्ट्यादिवाक्येन
सर्वेषामिष्टिपशुसोमाना सहप्रयोग स्यादिति वाच्यम्, वैषम्यात् । फलवाक्ये फल प्रति विवक्षित-
साहित्यानामाप्रयार्थाना विनियोगात्फलाधिना युगपत्कर्तव्यतावगमेनान्योन्यान्पक्षैरेव तैः काल
संबध्यते । यथा चैतत्तथा एकादशस्य द्वितीयाद्याधिकरणे वक्ष्याम ।

विद्वद्वाक्ययोरपूर्वकर्मविधायकत्वे बाधकान्तरमाह—

विशेषदर्शनाच्च पूर्वेषां समेषु ह्यप्रवृत्तिः स्यात् ॥ ४ ॥

चशब्द उक्तसमुच्चये । विद्वद्वाक्ये कर्मान्तगविधायके न भवत । तथात्वे हि प्रयाजादीनामपि प्राधान्यं स्यात् । न चैतद्युज्यते । कुत । हि यस्मात्कारणान् प्रधानतया समेषु प्रयाजाग्नेयादिषु मत्सु पूर्वेषां प्राकृतानां प्रयाजादीना विकृतिषु प्रवृत्तिर्न स्यात् , अङ्गानामेवातिदेशस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तन्नानिष्टम् । कुत । विशेषदर्शनान् क्वचिद्विकृतौ प्रयाजाद्यनुवादेन विधेयविशेषस्य दर्शनान् । यथा 'यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एतं सौर्यं चरुं निर्वपेत्' 'प्रयाजे प्रयाजे कृष्णल जुहोति' इत्यादि । अतोऽपि विद्वद्वाक्ये न विधायके ॥

ननु वार्त्रेय्यादिवाक्यतो रूपलाभाभावेऽपि 'यदाग्नेयादिवाक्यैस्तत्प्राभाद्विद्वद्वाक्ययोर्विधायकत्वमस्त्विति पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते—

गुणस्तु श्रुतिसंयोगात् ॥ ५ ॥

तु प्रत्यवस्थाने । रूपालाभाद्विद्वद्वाक्ये न विधायके इति न युज्यते । यत् यदाग्नेयादिवाक्यैर्विद्वद्वाक्यविहितयागयोग्यग्न्यादिदेवतालक्षणं पुगेडाशादिद्रव्यलक्षणञ्च गुणो विधीयते न तु याग । कुत । श्रुतिसंयोगात् विद्वद्वाक्यविहितौ हि यागौ प्रत्यक्षश्रुतिसमुक्तौ । अतस्मदनुवादेन गुणविधाने मति यदाग्नेयादिवाक्येषु न कश्चिदश्रुतार्थे कल्प्य । यागविधायकेषु तु तेषु द्रव्यदेवतासबन्धाद्यगोऽनुमातव्यं स्यात् । अतो रूपलाभाद्विद्वद्वाक्ये विधायके स्याताम् । न च प्राप्रकर्मानुवादेनानेकगुणविधाने विध्यावृत्त्या वाक्यभेदप्रसङ्गः , विद्वद्वाक्यविहितयागानुवादेन गुणमात्रविधायकानामग्नेयादिवाक्यानां विशिष्टविधित्वस्याप्यसम्भवादिति वाच्यम् । गुणविधिस्यल हि गुणस्य सिद्धरूपतया स्वतो विधेयत्वाभावेन गुणविशिष्टभावनाया एव विधिसम्बन्धे न क्वल गुणस्य । ततश्च नात्र प्राप्रकर्मानुवादेन साक्षादनेकगुणविधिः । किन्तुनेकगुणविशिष्टभावताविधिः । एव च विशिष्टकर्मविधाविव विधेः सकृदेव व्यापार इति न विध्यावृत्तिरिति भावः ।

सिद्धान्ती प्रत्याचष्टे—

चोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्राच्चोदिते हि तदर्थत्वात्तस्य तस्योपदिश्येत ॥ ६ ॥

वाशब्द एवार्थे । यदाग्नेयादिवाक्यानि गुणविशिष्टयागचोदना एव न तु विद्वद्वाक्यविहितयागानुवादेन गुणमात्रविधेयः । कुत । युगपच्छास्त्रान् । शास्त्रं शासनं विधानम् । युगपदनेकगुणानां विधानप्रसङ्गात् । तस्य च वाक्यभेदप्रसङ्गेनायुक्तत्वात् । ननु विशि-

1 यदाग्नेयादिवाक्यैस्तत्प्राभाद्विद्वद्वाक्ययोर्विधायकत्वमस्त्विति पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते— क. घ. ङ. 2 यदाग्नेयादिवाक्यैस्तत्प्राभाद्विद्वद्वाक्ययोर्विधायकत्वमस्त्विति पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते—

ष्टभावनाविधानान्न वाक्यभेद इत्यत आह— चोदिते हीति । चोदिते प्राप्ते कर्मणि प्रत्ययस्य तत्तद्गुणविधानार्थत्वात् तस्य तस्य गुणस्य विधानार्थः प्रत्ययः पुन पुनरुच्चार्येत । अयमाशयः । प्रवर्तनारूपशब्दभावनात्मकविधे प्रवृत्तिरूपार्थभावनागर्भतया तावद्गुणविशिष्टभावनागर्भतया प्रथमं प्रतीयमानोऽपि विधिभावनाशस्य विद्वद्वाक्यत एव प्राप्ततया तत्परत्वाभावेन विशेषणीभूतगुणपरमन गुणाशे पर्यवस्यति, यत्र विधे पर्यवसान तस्यैव विधेयत्वात् । भावनाशस्य विध्यन्विततया प्रतीयमानत्वमात्रेण विधेयत्वे फलस्यापि विधेयत्वापातान् । ततश्चानेकगुणविधिस्वीकारे सर्वत्र विधेस्तात्पर्यात्मवत्त्वं पर्यवसान वाच्यम् । न च सकृच्छ्रुतस्य विधेरनेकत्र पर्यवसान संभवतीति विध्यावृत्तिरवर्जनीया । न चैवं मति 'सोमेन यजेत' इति गुणविशिष्टविधिर्न स्यात् । तत्रापि विशेषणविधिपर्यवसानार्थमावृत्तिप्रसङ्गादिति वाच्यम् । वैषम्यात् । विशिष्टविधिस्थले विशेषणेन विना विशिष्टस्यासिद्धया अर्थापत्त्यैव विशेषणविधिसिद्धौ न श्रुतस्य विधेर्विशेषणे पृथक् पर्यवसानमपेक्षितम्, किंतु विशिष्ट एवेति न तत्रावृत्तिप्रसङ्गः । प्राप्तकर्मानुवादेन गुणविधिस्थले तु नैवमाश्रेपाद्विशेषणलाभः, भावनारूपस्य कर्मरूपस्य वा विशेष्यस्यान्यत प्राप्ततया विधेर्विशिष्टपरत्वाभावात् केवलगुणपरत्वमेव वाच्यम् । तत्रैकस्यैतद्विशिष्टस्य विधिर्न संभवति, 'गुणानां च परार्थत्वात्—' इति न्यायेन तेषां परस्परवैशिष्ट्याभावान् । तत्रैकेन विहितेनेतरस्यानाश्रेपात्प्रतिगुणं पृथगेव विधेस्तात्पर्यतः पर्यवसान वाच्यमिति तत्र विध्यावृत्तिरतिवार्या । न चैवं मति 'पशुना यजेत' इत्यादावपि प्राप्तकर्मानुवादेन जातिलिङ्गसंख्याकारकाणां विधानं न स्यादिति वाच्यम् । वैषम्यात् 'पशुना' इत्यनेन हि क्रियान्वयात्प्रागेव प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां जातिलिङ्गसंख्याविशेषित 'कारकमुपस्थितम् । तदुपस्थितौ च न विधेर्व्यापारः । कारकप्राधान्यं हि पञ्चेकत्वाधिकरणे वक्ष्यते । एवमभ्युदितेष्टौ 'ये श्रोत्रिष्टान्निविष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुम्' इत्यादिभिन्नपदोपस्थानस्थले 'विष्णवे शिपिविष्टाय' इति सामानाधिकरण्येन शिपिभि रग्निभिः विष्ट इति योगानुगृहीतेन शिपिविष्टत्वविशिष्टो विष्णु क्रियासंबन्धात्प्रागेवोपस्थित 'प्र तत्ते अद्य शिपिविष्टनामार्यं शान् माभि वयुनानि विद्वान्' इत्यादिमन्त्रत 'य पशोर्भूमा या पुष्टिस्तद्विष्णु शिपिविष्ट' 'यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपि' इत्याद्यर्थवादतश्च प्रसिद्धमेव विष्णो शिपिविष्टत्वम् । न तत्र विधेर्व्यापारः । अतस्तत्र तद्विशिष्टस्य विष्णोर्विधानं युज्यते । प्रकृते तु 'आग्नेयोऽष्टाकपाल' इत्यादिसामानाधिकरण्यबलेन शब्दतो विशिष्टार्थप्रतिपादनसंभवेऽपि विधेयं विधिना वस्तुतः प्रसिद्धसंबन्धत्वाभावात् विधिसंभवः । न आग्नेयत्वाष्टाकपालत्वादीनां वैशिष्ट्यं प्रमाणान्तरेण सिद्धम् । अत्रैव तु विधाने भवेद्वाक्यभेदः । अत आग्नेयादिवाक्यानि न प्राप्तकर्मानुवादेन गुणविधय इत्यनेकगुणविशिष्टयागान्तरविधायकत्वमेवैषामभ्युपेयम् । ततश्च यदाग्नेयादिवाक्यतोऽपि 'रूपालाभाद्विद्वद्वाक्ये न विधायके ।

1 कारकमेकम्— क, घ, ङ 2 रूपत्वाभावात्— क, घ, ङ.

इतोऽयाग्नेयाद्दिवाक्यानां न गुणविधित्वमित्याह—

व्यपदेशश्च तद्वत् ॥ ७ ॥

‘उप्राणि ह वा एतानि हवीषि संश्रियन्ते, आग्नेय प्रथम, ऐन्द्राम उत्तर’ इति पौर्वा-
व्यपदेशोऽयाग्नेयाद्दिवाक्यानां विशिष्टयागविधायकत्वं प्रागुक्तवाक्यभेदवत्साधयति । विद्वद्वाक्य-
इतर्कमानुवादेन गुणविधित्वे तु पौर्णमासीयागे आग्नेयपुरोडाशाग्नीषोमीयोपाशुयाजग्नीषोमीयपुरो-
दाना विकल्प स्यात् । अमावास्यायागेऽपि आग्नेय पुरोडाश, सोमयाजिन ऐन्द्रं दधि, ऐन्द्र पय,
समयाजिन ऐन्द्राम पुरोडाश इत्येषा विकल्प स्यात् । तथा सत्युदाहृतपौर्वापर्यानुवादो
स्येत ॥

पूर्वपक्षद्वयेऽपि बाधकं लिङ्गमाह—

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ८ ॥

‘चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो ह्यन्ते, त्रयोदशामावास्यायाम्’ इत्यस्ति वाक्यशेष ।
प्रयाजा द्वावाज्यभागौ स्विष्टकृत्रयोऽनयाजाश्चेत्येकादशाहुतय, आग्नेयोपांशुयाजग्नीषोमीयाहुत-
इति चतुर्दश पौर्णमास्याम् । अमावास्यायां तु ता एकादशाहुतय, आग्नेयस्मानाग्याहुती द्वे
यसोरेकदेवताकत्वेन तत्राहुतेरेकत्वान्, इति त्रयोदशेति तदर्थ । तदेतद्विद्वद्दर्शनमाग्नेयादि-
वेद्वद्वाक्ययोः कर्मान्तरपरत्वेऽधिकसंख्याकत्वापातान्तेषां गुणविधित्वे न्यूनसंख्याकत्वापातादस-
ं स्यात् । तस्माद्विद्वद्वाक्ये प्रकृतयागसमुदायानुवादके । इति पौर्णमास्यधिकरणम् ॥

दर्शपूर्णमासयो श्रूयते ‘जामि वा एतस्यस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशावुपांशुयाजम-
यजति, विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वायाग्नीषोमावुपांशु
उपाशुयाजा- यष्टव्यावजामित्वाय’ इति । अन्वञ्चौ अत्र्यवहितौ पुरोडाशमाध्यौ आग्ने-
पूर्वताधिकरणम् । याग्नीषोमीययागौ यत्क्रियेते तदेतन् जामि आलम्यजनकम्, एकरूपत्वान् ।
यागौ अन्तरालकाले उपांशुयाज यजतीत्यर्थ । तत्र ‘उपाशुयाजमन्तरा यजति’
वेष्णवादिमंयुक्तानां यागानां समुदायानुवाद, उतापूर्वकर्मणो विधिरिति सशय । तत्र
यति—

पौर्णमासीवदुपांशुयाजः स्यात् ॥ ९ ॥

पौर्णमासीशब्दयुक्तविद्वद्वाक्यवदुपांशुयाजशब्दयुक्तम् ‘उपांशुयाजमन्तरा यजति’ इति

वाक्यमपि प्रकृतयागानुवादक स्यात् न त्वपूर्वकर्मविधायकम्, रूपालाभान् ॥ यद्यपि ध्रौवाज्य लभ्यते द्रव्य देवता तु न लभ्यते । न च 'इदं विष्णु' 'त्रीणि पदा' 'प्रजापते न त्वत्' 'स वेद पुत्र' 'अग्नीषोमा यो अद्य वाम' 'आनयं दिवो मातरिश्वा' इति वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीय-यागानुवाक्यायुगलानां पुरोडाशयागीययागानुवाक्यायुगलयोरन्तरा^१ पाठात्तत् एवास्ति देवतालाभ इति वाच्यम् । एतेषां त्रयाणामपि युगलानां लिङ्गक्रमाभ्यां विष्ण्वादिकाक्यविहितयागत्रय एव समावेशमभवे सति अन्तरालवाक्यविहितकर्मणि अलक्ष्यदेवते सामर्थ्यापरिज्ञानेन समावेशमभवान् । न च विष्ण्वादिकाक्यजातमर्थवाद इति शङ्क्यम् । विध्यर्थकतत्रयप्रत्ययश्रवणेन विष्ण्वादिकाक्ययागविधायकत्वस्यैव युक्तत्वात् । 'सप्रदानस्य च कर्मसज्जा वक्तव्या' इति सप्रदानस्यापि कर्मत्वेन 'विष्णु यजति' इत्यादौ देवतायां द्वितीयावत्कर्मणिविहितस्याप्युपपत्तेः । किञ्च उपक्रमोपन्यस्तजामित्वदोषाभावप्रतिपादनपरस्य 'अजामित्वाय' इत्यस्य विष्ण्वादिकाक्येष्वेव श्रवणात्तत्रैव विधिशक्तिरुक्तम्यत इति प्रत्येकमेव विधिर्वाच्य । अन्यथा त्रिष्वप्यजामित्वोक्तेरानर्थक्यात् । न च 'जामि वा एतत्' इति दोषस्य सकृच्छ्रवणादेकवाक्यत्वमेव न्याय्यमिति वाच्यम् । सकृच्छ्रवणस्यापि तस्य त्रिष्वपि तेष्वनुपपन्नेषु तच्छेषत्वोपपत्तेः । अतो रूपालाभाद्वर्तमानापदेशान्तरालवाक्यं न विधायकम् । न चान्तरालकालविधायकं तदिति शङ्क्यम्, अजामित्वानुकीर्तनबलादेवान्तरालकाल एव विष्ण्वादियागविधेः पर्यवसानान् । तथा च कृत्स्नमेवान्तरालवाक्यं प्रकृतविष्ण्वादियागानुवादकम् । ततश्च तावद्वृताग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्या यजन' इति कालवाक्यस्येत यत्किञ्च सर्वेषां ग्रहणं सिध्यति । अन्यथा 'नौ' इत्याग्नीषोमप्रतिपादकोपपदमहिम्ना अग्नीषोमीययागमात्रस्य स्यात् । सति तु समुदायानुवादे तद्वलात्समुदायीकृतानां त्रयाणामपि यागानामनुवादः, अग्नीषोमप्रतिपादकनौशब्दग्रहणं च त्रयाणामपि यागानामुपलक्षणार्थं स्यात् । ततश्च सर्वेषां कालविधौ ग्रहणे सति फलवाक्येन ग्रहणात्फलसंबन्धं सिध्यतीति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तयति—

चोदना वाप्रकृतत्वात् ॥ १० ॥

वाशब्द एवार्थः । उपांशुयाजमन्तरा यजति' इति अन्तरालकालस्युक्तोपांशुगुणकयागविधिरव न तु प्रकृतविष्ण्वादियागानुवादः, अप्रकृतत्वात् विष्ण्वादिकाक्यानामर्थवादत्वेनाविधायकतया ततो विष्ण्वादियागानामनुपस्थितत्वात् ॥ तथाहि—उपक्रमे पुरोडाशयागयोरल्यविहितत्वनिमित्तकजामित्वदोषकीर्तनादन्तरालयुक्ततया किञ्चित्कर्म विधेयमिति निश्चिततया तदनुसरणान्तरालवाक्य-

१ युगलान्तरा - क घ, इ

स्यैवान्तरालयुक्तकर्मविधायकत्व स्वीकार्यम्, न तु स्वरसतो विधिसमर्थानामपि विष्ण्वादिवाक्या-
नाम्, अन्तरालयोगाभावान् । न ह्यन्तरालेऽविहितानामजामित्वेन प्रशंसा युज्यते । न च तेषु प्रत्ये-
कमजामित्वप्रशंसावगमात्प्रत्येकमेव विधिर्युक्त इति वाच्यम् । उपक्रमे अव्यवधानप्रयुक्तजामितादोष-
कीर्तनेनाजामित्वप्रशंसाया आयुपक्रमदशायामेवान्तरालयुक्तविधिविषयकताया निश्चितत्वेन विष्ण्वा-
दिषु प्रशंसावगमस्यैवाभावान् । न चाजामित्वकीर्तनबलादेव विष्ण्वादिवाक्येष्वन्तरालकाललाभात्ते-
ष्वपि विधि संगच्छत इति वाच्यम् । विष्ण्वादिवाक्यैरन्तराललाभ आर्थिक । अन्तरालवाक्येन
तु तल्लाभ शब्द । न ह्युपक्रमस्थजामितादोषादवगतमन्तरालयुक्त कर्म किमित्याकाङ्क्षाम् अन्तरालशब्द-
घटितवाक्ये पृथयति, आर्थिकान्तरालप्राप्त्यनुगृहीतविष्ण्वादिवाक्यानां तत्परकता युज्यते । तस्मात्
'उपाशुयाजमन्तरा यजति' इत्युपाशुगुणको यागोऽन्तरालकाले विधीयते । विष्ण्वादिवाक्य च
मन्त्रवर्णप्राप्रविष्ण्वादिदेवतानुवादेनार्थवात् । एव च जामित्वोपक्रमादजामित्वोपसंहाराच्चावगतमे-
कवाक्यत्वमप्यनुगृहीतं भवति । 'जामि वा एतद्यज्ञस्य' इत्यस्यानुपज्ञोऽपि नाश्रितो भवति । पुन
पुनरजामित्वमकीर्तनं तु प्रशंसातिशयार्थमिति सिद्धमन्तरालवाक्यस्य विधायकत्वम् ।

ननु अन्तरालवाक्ये उपाशुयाजशब्दस्य न गुणाविधित्वम्, वाक्यभेदप्रसङ्गान्, नापि
नामत्वम्, तत्प्रख्याद्यभावान्, इत्यत आह—

गुणोपबन्धात् ॥ ११ ॥

उपाशुयाजशब्देनोपाशुत्वगुणस्यैव उपबन्धान् विधानान् विशिष्टविधानाच्च न वाक्यभेद
इति पार्थसारथिमतानुसारिणी व्याख्या, 'उपाशुत्वगुणको यागोऽन्तरालोपलक्षितकाले विधीयते'
इति शास्त्रदीपिकायामभिधानान् । भाष्ये तु 'उपाशु पौर्णमास्यां यजन' इति कालमवन्धपरे
वाक्ये उपाशुत्वगुणस्योपबन्धान्निमित्तमुपाशुयाजनामधेयमिति व्याख्यातम् ॥

ननु अन्तरालवाक्यस्य विष्ण्वादियागममुद्रायानुवादकत्वाभावे 'तावव्रताम्—' इति
कालपरे वाक्ये 'नौ' इत्यग्नीषोमप्रतिपादकोपपदमहिम्ना अग्नीषोमीयमावस्य ग्रहणं स्यात्, न तु
वैष्णवप्राजापत्ययो । ततश्च फलवाक्ये तयोश्चवणात्प्राधान्यं न स्यात्, इत्यत आह—

प्राये वचनाच्च ॥ १२ ॥

प्रधानभूतार्त्तयग्नीषोमीययाग्यानुवाक्यागुणयोर्मध्ये वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीय-
याग्यानुवाक्यायुगलानामात्रानाम्निविधस्यायुपाशुयाजस्य प्राधान्यमवगम्यते । तद्वलादेव 'तावव्र-
ताम्—' इति कालपरे वाक्ये 'नौ' इत्यस्यापलक्षणार्थत्वं सिद्धमिति भाव । प्रयोजनं पूर्वपक्षे

वाग्वादिवागास्त्रयाऽपि समुच्चयेनानुष्ठेया . सिद्धान्ते त्वेक एव विकल्पितविष्ण्वादिदेवताको याग इति दिक् । इत्युपाशुवाजाधिकरणम् ॥

अग्निहोत्र जुहोति ' दग्ना जुहोति ' 'पयसा जुहोति ' 'यवाग्वा जुहोति ' इत्यादि नम आचारमाधारयति ' ' ऊर्ध्वमाधारयति ' ' ऋजुमाधारयति ' ' संततमाधारयति ' इत्यादि च । तत्र किम् ' अग्निहोत्र जुहोति ' इति दध्यादिवाक्यप्राप्तसमुदायानुवाद , ' आधारमाधारयति ' इति च ' ऊर्ध्वमाधारयति ' इत्यादिवाक्यप्राप्तानुवाद , नत ' अग्निहोत्र जुहोति ' इत्यपूर्वकर्मविधि दध्यादिवाक्यानि तत्र गुणविधय , ' आधारमाधारयति ' इति चापारविधि ऊर्ध्वादिवाक्यानि तत्रैव गुणविधय इति संशये, पूर्वपक्षयति—

आधाराग्निहोत्रमरूपत्वात् ॥ १३ ॥

आधारवाक्यमाग्निहोत्रवाक्यं च न विधायकम् । कुतः । अरूपत्वात् विधेयरूपग्राह्यत्वात् । न षत्र सामान्यरूप विधेयम् , तस्यानुष्ठानायोग्यत्वात् । नापि विशेष , तस्य ' अयमसौ ' इत्यनिश्चितत्वेन विधानुमशक्यत्वात् ॥

नत अग्निहोत्रसज्जकमित् कर्मण्येव सज्जयैव विशेषावगम संभवतीत्यत आह—

संज्ञोपबन्धात् ॥ १४ ॥

' अपि न विशेषावगम ' इति शेष । विशेषरूपेण ज्ञानस्यैव संज्ञोपबन्धात्कर्मविशेषापरिज्ञाने कर्म्येय सज्जत्यपरिज्ञानात्मजयापि न विशेषावगमसंभव । उद्धिदादिस्थले तु चादकतो रूपत्यामात्मभवति विशेषावगम ॥

नत दध्यादिवाक्य गुणविधानाद्विशेषावगम संभवतीत्यत आह—

अप्रकृतत्वाच्च ॥ १५ ॥

प्रकृते हि कर्मणि दध्यादिगुणविधिरिति वक्तव्यम् । तच्च न संभवति, कस्यचिन्कर्मण अप्रकृतत्वात् । न च अग्निहोत्रवाक्यत कर्म प्रकृतमिति शङ्क्यम् । तथा सति दध्यादिवाक्यैर्गुणविधौ सति ततो विशेषावगमादग्निहोत्रवाक्यस्य कर्मविधायकत्वम् , तस्मिन् सति दध्यादिवाक्यैर्गुणविधानमित्यन्योन्याश्रयान् । चशब्दोऽनुक्तयुक्तयन्तरसमुच्चयार्थः । तत्रथा— अग्निहोत्रवा-

क्यस्य विधायकत्वेऽपि तत्र दध्यादिवाक्यैर्गुणविधानं न संभवति, प्रवर्तनात्मकविधिना पुरुषव्यापारादन्यस्य विधातुमशक्यत्वात् । तथा च दध्यनुरक्तो व्यापारो विधेयः । स च होमात्मकोऽग्निहोत्रवाक्येनैव प्राप्त इति तस्य पुनर्विधानमनर्थकम् । न चोत्पन्नस्यापि कर्मणो यथा फलादौ पुनर्विधानं तद्विहायग्निहोत्रवाक्योत्पन्नस्य कर्मणो गुणविशिष्टतया पुनर्विधिरस्त्विति वाच्यम् । विधिर्हि चतुर्धा— फलानिमित्तयो कर्मविधिरधिकारविधिः, देशकालयो कर्मविधिः प्रयोगविधिः, संस्कार्ये शेषतया कर्मविधिर्विनियोगविधिः, एतद्विधयभिन्नो विधिरुत्पत्तिविधि इति । तत्र दध्यादिवाक्येषु गुणविशिष्टतया विधिस्वीकारेऽधिकारविधिः क्रियानन्तर्भावेण परिशेषादुत्पत्तिविधिरेव वाच्यः । उत्पत्तिविधिभेदे च कर्मभेद आवश्यकः । एवं चेहापि कर्मभेदावश्यंभावान्नाग्निहोत्रवाक्यविहितकर्मणो गुणविशिष्टतया पुनर्विधिः संभवति । अतो दध्यादेरन्यतोऽप्राप्तत्वेन मन्त्रवर्णप्राप्तविष्णवाद्यनुवादेन तद्वाक्यमिव स्तावकत्वामभवेन दध्यादिवाक्यानां दध्यादिविशेषकर्मविधित्वे सति तद्विहितकर्मसमुदायानुवाद्कर्मग्निहोत्रवाक्यम् । तत्र यद्यपि दध्यादिवाक्येषु देवता न श्रूयते, 'यदग्नये च' इत्यादिवाक्येषु द्रव्यं न श्रूयते, मन्त्रविधिस्थले मान्त्रवर्णिकदेवतालाभसंभवेऽपि द्रव्यं न लभ्यते, एतेषां च सर्वेषां वाक्यानां तत्तद्गुणविशिष्टकर्मन्तरविधायकतया न कापि कर्मणि द्रव्यदेवतोभयलाभसंभवः, तथापि दध्यादिवाक्यैर्देवतोद्देशरहितं त्यागप्रक्षेपमात्रं विधीयते, 'यदग्नये च' इत्यादिवाक्येषु अग्न्यादेर्द्रव्यसंबन्धेऽसति मुख्यदेवतान्वासभवाद्गन्यादीनामुद्देशमात्रम्, चतुर्थ्यन्तशब्देन निर्देशलक्षणं विधीयते । मन्त्रविधिस्थलेऽपि मन्वस्योच्चारणमेव विधीयते । एतेषु च वाक्येषु जुहोतिस्तत्तद्विधेयत्यागप्रक्षेपादिषु लाक्षणिकः । तेषां च प्रक्षेपादीनां सर्वेषाम् 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्ययमनुवादः । तत्प्रयोजनम् 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम' इति फलवाक्ये सर्वेषां ग्रहणम्, 'अग्निहोत्रम्' इत्येकत्वनिर्देशस्य समुदायीकरणं विनानुपपत्तेः । किंच समुदायानुवादाभावे 'यदग्नये च' इत्यादिवाक्यविहितान्त्वमन्विकर्मण एवोपपदवशात्फलवाक्ये ग्रहणं स्यात् । सति तदनुवादे तन्मासभ्यात्प्रकृतानां सर्वेषामग्निहोत्रशब्दो नामधेयमित्यवगमात्सर्वेषां फलसंबन्धसिद्धिः । एवमाधारवाक्येऽप्यूर्धादिवाक्यविहितानामूर्ध्वत्वार्जवसातन्त्यतन्त्रविशिष्टकर्मणा समुदायानुवादः । ततश्च 'चतुर्गुहीत वा एतदभूत्तस्याधारमाधार्य' इति प्रयाजार्थाज्यरूपे संस्कार्ये आधारविनियोजकवाक्ये सर्वेषां ग्रहणं सिध्यति, 'आधारम्' इत्येकत्वनिर्देशस्य समुदायीकरणं विनानुपपत्तेः । तस्माद्दग्निहोत्रवाक्यमाधारवाक्यं च न विधायकमिति पूर्वं पक्षः । सिद्धान्तयति—

चोदना वा शब्दार्थस्य प्रयोगभूतत्वात्तत्संनिधे-

गुणार्थेन पुनःश्रुतिः ॥ १६ ॥

वाशब्द एवार्थे । अग्निहोत्रवाक्यसाधारवाक्यं च चोदना अपूर्वकर्मविधायकमेव, न तु प्रकृतकर्मणामनुवादः । कुतः । आधारयतिशब्दार्थस्य जुहोतिशब्दार्थस्य च प्रयोगमनुष्ठानं प्राप्तवान् । आपारहोमयोरनन्यप्राप्तत्वेनावश्यविधेयत्वादित्यर्थः । ननुर्ध्वादिवाक्यैर्दध्यादिवाक्यैश्च विशिष्टकर्मविधायकैः प्राप्तत्वादनन्यप्राप्तत्वं तयोरभिद्धमित्यत आह— गुणार्थेन पुन श्रुतिरिति । 'निमित्तपर्याय-प्रयोगे सर्वांसा प्रायदर्शनम्' इति तृतीया चतुर्थ्यर्थे । ऊर्ध्वत्वादिदध्यादिगुणविधानप्रयोजनाय 'आधारयति' 'जुहोति' इति पुन श्रुति अनुवाद इत्यर्थः । ननु सर्वाहितं धात्वर्थं परित्यज्य प्रत्यय कथं गुणं विदद्यादित्यत आह— तत्सन्निधेरिति । तस्य गुणस्य विशेष्यधात्वर्थानुप्रवेशेन प्रत्ययसन्निधानादित्यत्र ॥ अयं भावः । 'सोमेन यजेत' इत्यादिषु वाक्यान्तरेण कर्मणोऽप्राप्तेरगत्या गौरवस्यङ्गीकृत्य विशिष्टविधानमभ्युपगम्यते । इह त्वाधाराग्निहोत्रवाक्यतः प्राप्तकर्मनुवादेन गुणमात्रविधाने सभवति न विशिष्टविधित्वमूर्ध्वादिवाक्यानां न्याय्यमाश्रयितुम् । नतश्चाधाराग्निहोत्रवाक्ययोरप्राप्तत्वाद्विधिपरत्वे निश्चिते तद्गलादेव सामान्यस्यायोग्यत्वात्तल्लक्षितो विशेष एव विधीयते । स च विशेषः 'अयमसौ' इति विशिष्टानवगतोऽयन्यत्राविहितोऽयं कश्चिद्धोमविशेष इत्येतावन्मात्रेणावगत इति कृत्वा विपश्च । एव च विशिष्य ज्ञानस्यानपेक्षितत्वात् पूर्वपक्षोक्तान्योन्याश्रयावकाशः । तावन्मात्रावगमनापि सजोपबन्धोपपत्तेर्न सजादुर्घटत्वं च । न च तस्यापि विशेषस्य रूपालाभादपर्यवसानमिति वाच्यम् । दध्यादिवाक्यतस्तद्भावात् । न चाध्यापारत्वात्केवलस्य दध्यादिगुणस्य विधानं न संभवतीति वाच्यम् । होमादिध्यापारविशिष्टस्य तस्य विधानं शक्यत्वात् । न चैव सति गुणस्य साक्षाद्विधिविषयत्वाभावेन गुणविशिष्टकर्मविषयतया विधेः प्रतीयमानतया कर्मोत्पत्तिपरत्वापत्तौ कर्मभेदः स्यादिति वाच्यम् । कर्मणः प्राप्तत्वेन तत्स्वरूपज्ञाने विधेरतात्पर्यात् अप्राप्तगुणांश्च एव विधेस्तात्पर्यात् । विहितत्वविषय एव हि विधेयः, न तु विधिसंबन्धितया प्रतीयमानमात्रम् । नतश्च दध्यादिवाक्यस्य कर्मोत्पत्तिविधित्वाभावेनाग्निहोत्रवाक्योत्पन्नकर्मणो दध्यादिवाक्ये दध्यादिगुणविशिष्टतया प्रतीयमानत्वेन न भेदप्रसक्तिः । एवमाधारवाक्येऽपि । तथा चाधारवाक्यमग्निहोत्रवाक्यं च प्रकृत-कर्मलाभाभावादृपालाभमद्वावाश्च विधिरेव, न तु समुदायानुवादः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे दध्यादिवाक्यविषयानां कर्मणा समुच्चयेनानुष्ठानम्, सिद्धान्ते त्वेकस्मिन्नेव कर्मणि दध्यादीनां विकल्पितत्वात् समुच्चय इत्यादि । आधारवादिवाक्ये तूर्ध्वत्वादिगुणेषु यस्य भ्रंशस्तद्गुणकस्य कर्मणः पुनरनुष्ठानं पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु कर्मभेदाभावाद्गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तयोगाद्गुणलोपप्रायश्चित्तमित्यादि । इत्याधाराग्निहोत्राधिकरणम् ॥

अग्नीषोमीय पशुमालभेत' इत्यत्रालभति किम् 'हृदयस्याग्नेऽवगत्यथ जिह्वाया अथ वश्रम' इत्यादिविहितानां कर्मणा समुदायस्यानुवादः, उतापूर्वकर्मविधायक इति मशयः । तथा

६ पशुसोमापूर्वता- 'सोमेन यजेत' इति यजति 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' 'मैत्रावरुणं गृह्णाति' धिकरणम् । इत्यादिविहितकर्मणा समुदायस्यानुवादः, उतापूर्वकर्मविधायक इति सशयः । तत्र दध्यादिवाक्येषु कर्मविध्यवश्यभावेन आलभतियजत्योस्तद्गुणादकत्वमेव युक्तम् । 'ऐन्द्रवायवम्' इति द्वितीयया गम्यमानं हि साध्यत्वमुत्पाद्यतया वा सम्कार्यतया वा । नाद्य, देवतातद्धितान्तेन देवतासंबन्धिद्रव्यवाचिना ऐन्द्रवायवादिशब्देन प्रतीयमानस्य द्रव्यदेवतासंबन्धस्य यागैकघटनीयस्य ग्रहणेन घटयितुमशक्यतया 'ऐन्द्रवायवादिद्रव्यं ग्रहणेनोत्पादयेत्' इत्यर्थस्यायुक्तत्वात् । न द्वितीयः । अवहननाविसम्कार्याणां ब्रीह्यादीनाम् 'ब्रीहिभिर्यजेत' इत्यादिशास्त्रान्तरेण सिद्धिवद्वैन्द्रवायवत्वादिविशिष्टद्रव्यस्यासिद्धत्वेन तदुद्दिश्य ग्रहणसंस्कारविधानायोगान्, सोमवाक्यस्य यागविधायकत्वे उत्पत्तिशिष्टसोमरूपलताद्रव्यस्य ग्रहणेन संस्कारानुपपत्तेश्च, धारादिवाक्यतो ग्रहणस्य रसविषयत्वावगमात् । एतेन 'ऐन्द्रवायवं ग्रहणेन भावयेत्' इत्यदृष्टार्थविधित्वमपि प्रत्युक्तम्, देवतासंबन्धानुपपत्त्या आरादुपकारकस्यापि ग्रहणस्य विध्यनुपपत्तेः । तस्माद्वैन्द्रवायवादिवाक्येषु द्रव्यदेवताभ्यां ग्रहणेन च विशिष्टयागा विधीयन्ते । न चैन्द्रवायवादिशब्दस्य 'तस्येदम्' इति संबन्धसामान्यविहिततद्धितान्तत्वमेवास्तु, तथा चैन्द्रवायवादिप्रकाशकमन्त्रेण क्रियमाणे ग्रहणे करणमन्त्रद्वारा इन्द्रवायुवैशिष्ट्यस्य ग्रहणद्वारा द्रव्ये च तद्वैशिष्ट्यस्योपपत्तेर्ग्रहणसावविधिसंभव इति वाच्यम् । सामान्यस्यानुष्ठानानौपयिकत्वेनानुष्ठानौपयिकसंबन्धविशेषाभिधायिदेवतातद्धितान्तत्वे संभवति 'तस्येदम्' इति संबन्धसामान्याभिधायितद्धितान्तत्वाश्रयणस्यायुक्तत्वात्^१, 'सामस्य देवता' इत्यधिकारं 'यावापृथिवीशुनास्मीरसरुत्वद्ब्रीहोमवास्तोऽपतिगृहमेधाच्छ च' इति विशिष्यविहितदेवतातद्धितच्छप्रत्ययान्तेन 'सरुत्वतीयं गृह्णाति' इति वाक्यगतसरुत्वतीयशब्देन सहचरितानामैन्द्रवायवादिशब्दानां तदवैरुपायं देवतातद्धितान्तत्वस्यैवाश्रयितुं युक्तत्वाच्च । एवं च प्रकृतानामैन्द्रवायवादियागानां सोमवाक्ये यजि समुदायानुवादः सोमशब्दोऽपि न विधिः । स हि गृह्णातिना अनियमेन प्राप्तस्य ग्राह्यद्रव्यस्य नियमविधिपरो वा प्रकृतिद्रव्यविधिपरो वा स्यात् । नाद्य, तद्वैन्द्रवायवादिवाक्यविहितयागेषु सोमलताद्रव्यस्य हविष्प्रसङ्गान् । न चेष्टापत्तिः शङ्क्या, 'अण्व्या धारया गृह्णाति' इति गुणवाक्यपर्यालोचनया धारासमर्थजलादिरूपद्रव्यविशेषस्य निश्चितत्वेन सोमलतालक्षणद्रव्यविधेरसंभवात् । न च सोमस्य रसीभावेनापि धारावाक्यस्योपपत्तेर्न स्वतःसिद्धजलादिद्रवद्रव्यस्य प्राप्तिरिति वाच्यम् । रसीभावे सत्युत्पत्तिशिष्टलतारूपस्य भङ्गापत्त्या तस्य हविष्प्रालाभात् । अस्तु तर्हि रसभूतहविः प्रकृतित्वेन सोमद्रव्यस्य विधिः 'ब्रीहिभिर्यजेत' इति पुरोडाशप्रकृतिभूतब्रीहिद्रव्यवदिति द्वितीयः पक्षः । न चेह विकृतिद्रव्यस्यानुष्ठानत्वात्कथं प्रकृतिद्रव्यविधिरिति शङ्क्यम् । ब्रीहिवाक्यवदेवोपपत्तेः । न हि पुरोडाशा-

नुवादेन ग्रीहिविधि, 'ग्रीहिभि' इति कारकविभक्तेर्द्रव्यसम्बन्धायोगात्पुरोडाशस्यानुपात्तत्वाच्च । किन्तु याग प्रति करणत्वेन विहिता ग्रीहय पुरोडाशावरुद्धे यागे साक्षात्करणत्वामभवात्प्रकृतित्वेन करणीभवन्तीति प्रकृतिविधि संपद्यते । एवमत्रापि याग प्रति करणत्वेन विहित सोमो धारासमर्थद्रवद्रव्यावरुद्धे यागे तत्प्रकृतिर्भवतीत्यर्थात्प्रकृतिविधि संपद्यते । न च प्रकृतिनिर्गपेक्षजल-साधारणत्वाद्धारामसर्थद्रव्यस्य पुरोडाशवैलक्षण्यादिह कथमर्थादपि प्रकृतिविधिसंभव इति वाच्यम् । धारामसर्थद्रव्यं हि किञ्चिदपि यदि सर्वथा प्रकृतिसम्बन्धानर्हमेव स्यात् तदा परं प्रकृतिविधिर्न संभवेत् । अर्हति च धारामसर्थद्रव्यं किञ्चिदिह प्रकृतिद्रव्येण सद्यन्तुम् । अतः सोमशब्देन प्रकृतिद्रव्यविधि मगच्छत इति चेन्न । 'सोममभिपुणोति' 'अभिषुतस्य सोमस्य धारं स्नावयति' इत्यादिवाक्यैरेव धारामसर्थद्रव्यस्य सोमलताप्रकृतिकतया निर्जातत्वेन प्रकृतिविधेरानर्थक्यात् । अतः सोमशब्दोऽपि 'सोमं क्रीणाति' 'सोममभिपुणोति' इत्यादिवाक्यप्रार्थानुवादीभवनं तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयं भवति । न च ज्योतिष्टोमनाम्ना 'सत्त्वान्नामान्तरानर्थक्यम्, न्यायप्राप्तत्वेन नामान्तरस्यापरिहार्य-त्वात् 'स एष यज्ञ पञ्चविधोऽग्निहोत्र दर्शपर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशु सोम' 'स्वर्गकाम सोमेन यज्ञ्य इति सकल्पयते' इत्यादिव्यवहारस्य ज्योतिष्टोमनाम्नान्यथासिद्धयभावेनानर्थक्याभा-वाच्च । तथा च कुन्त्र सोमवाक्यमनुवादः । तत्र सोमशब्दस्य प्रयोजनमुक्तमेव । ऐन्द्रवायवादिवाक्य-विहितानां यागानां समुदायानुवादकयज्ञेस्तु प्रयोजनम् 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति फलवा-क्ये सर्वेषां युगपद्ग्रहणात्समुच्चित्यानुष्ठानम् । सोमवाक्यस्य यागविधायकत्वे तु यागस्यैकत्वान्तर्धानां देवतानां स्वादिग्पालागाद्युपवाट्टिकल्पापत्तिः । एव ग्रहणानामपि । तथा सति 'दशैतानध्वर्यु प्रातः सवने गृह्णाति 'आश्विनो दशसो गृह्णाते' 'त तृतीय जुहोति' इत्यादिवाक्ये दशशब्देन च प्रतीयमानः समु-च्यो मटनीयप्रत्ययाभ्यां प्रतीयमानः क्रमश्च विरुध्येयाताम् । उपाश्वन्तर्यामावैन्द्रवायवमैत्रावरुणाश्विना शुक्रामन्थिनावाग्रयण उक्थ्यो ध्रुवश्चेति दश ग्रहाः । अश्वदाभ्ययोरतिग्राह्याणां चानित्यत्वादिहाग्रहणम् । तेषां तैत्तिरीयशाखातीत्या ज्योतिष्टोमे समावेशेऽपि वाजसनेयिभिर्विकृतिसोमेष्वेवाग्नातत्वेन प्रकृतिसोमं तत्समावेशाभावान् । यद्यपि उपाशु प्रथमं हृयते ततोऽन्तर्यामं ततो वायव्यो ग्रह ऐन्द्रवायवश्चैकैनेव पात्रेण क्रमेण हृयते ततो मैत्रावरुणस्तत आश्विन इति क्रमः, तत्रैन्द्रवायवमैत्रावरुणाश्विनेषु ध्वर्युणा हृय-मानेषु प्रतिनिग्राह्यास्त्रयो ग्रहा हृयन्ते, तत्रोपाश्वन्तर्यामाववपटकारहौमौ, इतरे सवपटकारहोमा, एव चाश्विनो नवसो हृयत इति कथं तृतीयत्वमिति, तथापि अध्वर्युकर्तृकसवपटकारहोमाभिप्रायं पात्राभिप्रायं च तृतीयत्वं बोध्यम् । तस्मादैन्द्रवायवाश्विवाक्यविहितानां यागानां समुदायानुवादक सोमवाक्यमिति स्थितम् । एवमग्नीषोमीयवाक्यमपि न यागविधायकम् । हृद्यादिवाक्ये हि तावद्य-ज्यश्रवणादेवताभावाच्च कर्मसात्राण्यवगतानि । तेषु च कर्मसु पशुवाक्येन पशुप्रकृतिकहृद्यादिद्रव्यं

लक्षणया पशुशब्देनानुद्य 'अग्नीषोमीयम्' इति देवता विधीयते । एव च यथा आधारवाक्येन आघारसङ्गककर्मण्यवगते चतुर्गुहीतवाक्यादाज्यद्रव्यलाभे 'इतइन्द्र ऊर्ध्वोऽध्वरइत्याघारमाघारयति' इति मन्त्रविनियोगतो मन्त्रवर्णिकदेवतालाभे च सति तस्य यागरूपत्वाध्यवसानम्, तद्द्रव्यादिवाक्यतो हृदयादिद्रव्यकर्ममात्रेणवगतेषु पशुवाक्येन देवतालाभात्तेषां यागरूपत्वमवधार्यते । अवद्यतिस्तु चोक्तप्राप्तानुवाद । द्रव्यदेवतासंबन्धाच्च गम्यमानो यागो द्रव्यभेदाद्देवतैव गम्यते, एकेन पशुशब्देनानुवादतो लब्धस्यापि साहित्यस्य हृदयाद्युद्देश्यगतत्वेनाविभक्तित्वान् । आलभतिस्तु स्पर्शनमुखेन तन्माध्यावदानसंस्कृतहृदयादियागोपलक्षकोऽनुवाद । यदि च पशुवाक्यं यागविधायकं स्यात्सर्हि हृदयादिवाक्यानां न संस्कारविधित्वं शक्यते वक्तुम्, उत्पत्तिशिष्टपशुजातीयद्रव्यविरोधात् । न च दर्शपूर्णमासजाघनीवत्सूनास्थहृदयादिग्रहणे सति नोत्पत्तिशिष्टद्रव्यविरोध इति वाच्यम् । एवं हि सति हृदयाद्यवदानेभ्यस्त्वान्यदृष्टानि अग्नीषोमीययागाश्चैकमदृष्टमिति गौरवापत्तेः । पशुवाक्यस्य हृदयादिवाक्यप्राप्तकर्मानुवादेन देवताविधौ तु न पशुवाक्याददृष्टकल्पनम्, किंतु हृदयादिवाक्यत एवेति लाघवम् । तदेव हृदयादिमाधनकर्मसु पशुवाक्यतोऽग्नीषोमदेवताविधाने सति पश्चाद्देवतासंबन्धाद्यागारूपाणि तानि कर्माणीति निर्धार्यते इति । अथवा हृदयादीनां पशुप्रभवत्वेन मानाज्यसाम्यात्तदवदान यागसाधनमिति निश्चये सति तत एव प्राप्तावदानसंबन्ध आलभतिना आर्थिकस्पर्शनमुखेनानुद्यते, यथा 'तस्मै भक्ष प्रयच्छेत्' इति यागीयद्रव्यप्रतिपत्त्यर्थभक्षसयोगेन फलचमसस्य यागसाधनत्वेऽवगते तत एव प्राप्ते भक्षोऽनद्यते तद्वत् । एवं च प्रथममेव हृदयादिवाक्यैर्यागा विधीयन्ते । तत्रैव च 'अग्नीषोमीयम् —' इति देवताविधिः । आलभति. पूर्ववदेव यागानुवादकः । पशुशब्दोऽपि पूर्ववदेव हृदयाद्युपलक्षकः । तदेवमुभयथापि पशुवाक्येऽयालभतिरनुवादकः । अत एव 'एकादश वै पशोरवदानानि' 'हृदयस्याग्नेऽवश्यं यथ जिह्वाया अथ वक्षसः' इत्यादिक्रमसमुच्चयावुपपद्येते । पशुवाक्यस्य यागविधायकत्वे यागस्यैकत्वाद्द्रव्यादीनां विकल्पापत्त्या तदमरगति स्पष्टैव । इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

द्रव्यसंयोगाच्चोदना पशुसोमयोः प्रकरणे ह्यनर्थको

द्रव्यसंयोगो न हि तस्य गुणार्थेन ॥ १७ ॥

पशुसोमयो पशुसोमवाक्ययो चोदना पश्चाद्गोमलक्षणद्रव्यदेवताविशिष्टस्य सोमविशिष्टस्य च यागस्य विधिः । कुत । द्रव्यसंयोगान् एवं सत्येव पशुसोमद्रव्यश्रवणस्य प्रयोजनेन संयोगान् । हि यस्मात्कारणान् प्रकरणे प्रकृतहृदयाद्यैन्द्रवायवादिवाक्यविहिते कर्मजाते सति पशुसोमद्रव्यसंयोगोऽनर्थकः स्यात् । विद्वद्वाक्ययोर्हि पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ तादृशकालसयुक्ताभ्यादियागाना

ताभ्या प्रत्यभिज्ञानादनुवादकौ । इह तु हृदयादिरूपरसरूपद्रव्यकर्मजातस्य पशुसोमशब्दाभ्यामाकु-
 तिविशेषवाचकाभ्या मयुक्ते पशुसोमवाक्ये कथमनुवादकतया सार्थके स्याताम । ननु पशुसोमशब्द-
 योऽगौण्या वृत्त्या तत्प्रकृतिकद्रव्यपरतया तदनुवादकत्व संभवतीत्युक्तमत आह—न हीति । गुण उप-
 चार । अर्थ वृत्ति । गुणादागतोऽर्थो गुणार्थ गौणी वृत्ति । तस्य हि पशुशब्दस्य सोमशब्दस्य च
 युग्यार्थत्वे संभवति गौण्या वृत्त्या तद्विकृतिद्रव्यपरत्वं न युक्तमाश्रयितुमित्यर्थः । न च पशुवाक्यस्य
 पशुविशिष्टयागविधिपरत्वे उत्पत्तिशिष्टपशुनैव यागस्य कर्तव्यत्वाद्दृढयाद्विवाक्यानामानर्थक्यं स्यात्,
 उन्वत्तिशिष्टद्रव्यभङ्गापत्त्या तेषा गुणविधित्वस्यासंभवान्, अतः पशुवाक्ये पशुशब्दस्य लक्षणा दुर्वारेति
 वाच्यम् । यदि सत्पत्तिशिष्ट पशोः करणत्वं हृदयाद्विवाक्यैर्गुणविधौ बाध्येत तदा पर हृदयादि-
 वाक्यानामानर्थक्यं स्यात् । नैवमस्ति, हृदयादीनां यागसाधनत्वेऽपि पशुकरणत्वस्याबाधान्, हृद-
 यादिप्रणाड्या पशोः करणत्वानपायान्, 'गोमयेन पचति' 'तुषपक्ता भवन्ति' 'यागात्स्वर्ग' इत्यादि,
 लोकवदयोर्व्यवधानेऽपि करणत्वदर्शनान् । तदेव पशुवाक्यं पशुद्रव्यदेवताविशिष्टयागविधिः ।
 हृदयाद्विवाक्याति तु तत्रैव गुणविधयः । तत्रापि न प्राकृतावदानोद्देशेन हृदयादिविधयः, किंतु
 हृदयादिविशिष्टावदानान्तरविधय इति दशमे स्पष्टीभविष्यति । एव च पशुद्रव्यस्यैकत्वात्तावद्वशान-
 मन्कृतद्रव्यक एको याग इति लाघवम् । अन्यथा हृदयादिसाधनका बहवो यागा इति गौरवम् ।
 एव सोमवाक्य सोमलताविशिष्टयागविधिः । 'एन्द्रवायवम्' इत्यादयो गुणविधयः । रसप्रणाड्या
 च सोमद्रव्यस्य यागसाधनत्वमभिपववाक्यादवधार्यते । ननु एन्द्रवायवादिवाक्यविहितयारोष्वेव सो-
 मस्य हविष्येन विधानं किं न स्यात्, न च धारावाक्यान्यथानुपपत्त्या न सोमस्य हविष्यविधिसंभव
 इति वाच्यम्, रसप्रणाड्या तदुपपत्तेरुक्तत्वादिति चेत्, न । 'एन्द्रवायवम्' इत्यादितद्विहितस्य द्रव्य-
 सामान्यवाचकस्य धारावाक्यसन्निहितधारामसर्थद्रव्यविशेषविषयतयैवोपपत्त्या एन्द्रवायवादिवा-
 क्यत् एव द्रव्यविशेषलाभे सति गृह्णातिना अनियमेन द्रव्याक्षेपासभवेन द्रव्यनियमविध्यसंभवेन
 हविष्यविधानासंभवान् । एतेनैन्द्रवायवादियारीयधारद्रव्यप्रकृतित्वेन सोमस्य विधि किं न स्यादित्यपि
 निरस्तम् एन्द्रवायवादितद्विहितस्य धारावाक्यप्राप्रकृतित्वेनिरपेक्षजलादिद्रवद्रव्येणैव शान्ताकाङ्क्ष-
 तया अवश्य प्रकृतित्व्यापेक्षाभावेन प्रकृतिविध्यसंभवान् । एतेनैवाभिपवादिवाक्यत् सोमप्राप्तिमु-
 पजात्य सोमवाक्ये सोमशब्दस्य तत्प्रव्यन्यायेनैन्द्रवायवादियागनामधेयत्वं निरस्तम्, 'सोमेन
 यजेत' इत्यादयः सोमविधेः प्राक्सोमस्याप्राप्तवान् । न च धारावाक्यस्य सोमरसविषयत्वेन तद्वा-
 क्यविहितसोमरसविषयत्वमैन्द्रवायवादितद्विहितस्य भविष्यतीति ततः सोमद्रव्यस्य प्राप्तिरिति वाच्यम् ।
 न हि धारावाक्यस्य सोमरसविषयत्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति, तद्वाक्ये सोमरसस्येत्यश्रवणान् । न च
 तत्र सोमरसस्येत्यश्रवणेऽप्यभिपवादिवाक्यसंनिधानात्तस्य सोमरसविषयत्वमस्त्विति वाच्यम् ।
 न हि तद्विहितस्य सामान्यवाचिनो विशेषं विना पर्यवसानाभाववद्धारशब्दस्यापर्यवसानमस्ति,

श्रुतमात्रेण पर्यवमानोपपत्तेः । न च 'ब्रीहीन्प्रोक्षति' इत्यादिषु यथा प्रकृतग्रहणं तद्वद्वारावाक्येऽपि प्रकृतग्रहणं किं न स्यादिति वाच्यम्, वैषम्यात् । प्रोक्षणादिवाक्येषु लौकिकस्य संस्कारानुपपत्ते-
रपूर्वसाधनविशेषलक्षणया प्रकृतग्रहणं युक्तम् । धारावाक्ये तु ग्रहणोद्देशेन धारामात्रविधानं न प्रकृतापेक्षम्^१ । किंच सोमवाक्ये सोमद्रव्यस्याहृत्यविधानानङ्गीकारे सोमस्याप्राप्तत्वेन क्रयाभिषवादि-
वाक्यानां तत्संस्कारविधायकत्वासंभवेन 'सोमक्रयेण क्रतुमुपकुर्यात्' इत्यारादुपकारकक्रयाभिषवादि-
विधायकत्वापत्त्या क्रयाभिषवादीनां लौकिकसोमविषयतायाप्युपपन्नतया एकसोमविषयत्वानापत्त्या
धारावाक्यस्य कथं क्रयाभिषवादिवाक्यसंनिहितसोमसविषयता । न हि 'सोमं क्रीणाति' 'त
क्रीतं सोममभिषुणोति' 'तस्याभिषुतस्य सोमस्य धारा करोति' इत्येव वचनान्युपलभामहे । न च
क्रयादिवाक्यानामेकयागप्रकरण आम्नात्वेन प्रकरणानुसारात्तद्वाक्येषु 'प्रकृतं सोमं क्रीणाति' 'प्रकृतं
सोममभिषुणोति' इत्येवं प्रकरणविशेषितसोमस्य ग्रहणान्त्वेषामेकविषयत्वमिति वाच्यम् । इतिकर्त-
व्यताकाङ्क्षालक्षणप्रकरणस्य विनियोगमात्रे व्याप्रियमाणस्य परविशेषणत्वासंभवान् । यथा चैतन्तथा
सप्रमाद्ये स्पष्टं भविष्यति । न च प्रकरणस्याविशेषकत्वेऽपि 'सप्रसं पदमध्वर्युरञ्जलिना गृह्णाति' इत्यादौ
सनिहितैकहायनीसयन्धिपदादिवत्संनिधिवशाद्विशेषोऽस्त्विति वाच्यम् । नवमाद्यपादे 'द्रव्यसख्या-
हेतुसमुदाय'^२ वा श्रुतियोगान्' इत्यधिकरणे 'तुल्येषु नाधिकारः स्यात्' इति गुणसूत्रे तुल्येष्वेकत्र
सनिधिरपरत्र विशेषको न स्याद्विनिगमनाविरहादिति वक्ष्यमाणत्वेन सनिधेरप्यत्राविशेषकत्वात् ।
पदवाक्ये तु पदस्यावयवत्वेन नित्यसवयविभाषत्वेन तत्र संनिधेर्विशेषकत्वेऽपि धारादिवाक्येषु तथा
नित्यापेक्षाभावेन वैषम्यम् । न चैन्द्रवायवादितद्वितस्य 'सास्य देवता' इति विहितस्य सर्वना-
मनुन्ययोगक्षेमतया 'तमे पयसि दध्यान्यति सा वैश्वदेव्यामिक्षा' इत्यत्र तच्छब्दवत्प्रकृतसोमपरा-
मर्शकत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् । 'सा वैश्वदेवी' इत्यत्र तच्छब्दस्य साकाङ्क्षस्य 'तमे पयसि—'
इति प्रकृतपरामर्शित्वसंभवेऽयैन्द्रवायवादितद्वितस्य द्रव्यवाचकस्य प्रकृतिद्रव्यनिरपेक्षजलादिद्रव्य-
समर्पकप्रकृतधारावाक्यत एव जलादिद्रव्यलाभेन शान्ताकाङ्क्षतया व्यवहिताभिषवादिवाक्योपस्थित-
सोमविषयत्वानुपपत्तेः, धारावाक्यस्य च सोमसविषयतायाः प्रागेव निरस्तत्वात् । अतः सोमवा-
क्ये सोमशब्दस्तत्प्रत्यन्यायेन नामधेयमित्युक्तमिति तत्र सोमद्रव्यविशिष्टयागविधिरेवास्थेयः ।

इतोऽपि न समुदायानुवाद इत्याह—

अचोदकाश्च संस्काराः ॥ १८ ॥

चशब्दो युक्त्यन्तरसमुच्चये । हृदयाद्यैन्द्रवायवादिशब्दसदर्भा अचोदका यागानां

१ विधानात् प्रकृतापेक्षा—क, घ, ङ २ समवाय—क, ख, ग.

विधायका न भवन्ति, येन पशुसोमवाक्ये तदनुवादके स्याताम् । किन्तु सम्कारा अवदानग्रहणविधायिन एवेते । अविहितेषु च यागेषु केषा समुदायोऽनृद्येत, अवदानग्रहणमात्रविधानेनैवोभयेषां वाक्यानामुपपत्तेः । सम्भवति हि 'हृदयार्दीन्यवधानेन यागयोग्यानि कुर्यात्' 'गेन्द्रवायवादिग्रहणेन सोमस्य मस्कुर्यात्' इति । तत्र यागाव्यभिचरितावदानस्य देवताविशिष्टग्रहणस्य च यागमन्तरेणानुपपत्तेः यागापेक्षायाम् 'अर्त्तापोर्मय पशुमालभेत' इति 'सोमेन यजेत' इति च वाक्यं सर्वत्र द्रव्यदेवतासम्बन्धानुपपादयतागान्तरकल्पन निरूणादिति । न चैव यागावश्यभावेऽप्याग्नेयादिवाक्ये श्रुतस्य द्रव्यदेवतासम्बन्धस्य निर्वाहकत्वेन तत्रैव यथा याग कल्पयते एव हृदयार्दीन्द्रवायवादिवाक्येष्वेव यागकल्पनास्तु पशुसोमवाक्ये तु तदनुवादके एव, अन्यथा विद्वद्वाक्यमप्यनुवादक न स्यात्, पशुसोमवाक्ययोर्हृदयार्दीन्द्रवायवादिवाक्यापेक्षितयागविधायकत्ववत्तस्याप्याग्नेयवाक्यापेक्षितयागविधायकत्वसम्भवादिति वाच्यम् । विशिष्टाभिधानेन पर्यवसितस्य हि वाक्यस्याकाङ्क्षाबलाद्वाक्यान्तरेण सम्बन्धः । आग्नेयादिवाक्ये च पुरुषव्यापाराश्रवणाद्विशिष्टभावनाभिधानमेव न पर्यवस्यति । अपर्यवसितस्य च न विद्वद्वाक्येनान्वय इति विशिष्टभावनाविधिपर्यवसानाय पुरुषव्यापाररूपो यागस्तत्रैव कल्पयते । अतो विद्वद्वाक्येनान्वय इति युक्तम् । इह त्ववदानग्रहणरूपपुण्यापाराश्रवणात्पर्यवसन्नमेवाभिधानम् । किन्तु अभिधानानन्तरमवदानदेवतासम्बन्धनिर्वाहकापेक्षामात्रमिति पशुसोमवाक्ये अपेक्षितविधानार्थं सम्पद्यते । एव च श्रुतेनैव निर्वाहोपपत्तौ हृदयार्दीन्द्रवायवादिवाक्येष्वश्रुतयागकल्पन न भवतीति लघवम् । तस्मात्पशुसोमवाक्ये यागविधायके ।

यदुक्तं सोमवाक्यस्य यागविधायकत्वे देवताना ग्रहाणा च विकल्पापत्तौ क्रमसमुच्चय-
दृशान्तेषुपपत्त इति तत्राह—

**तद्देवात्कर्मणोऽभ्यासो द्रव्यपृथक्त्वादनर्थकं हि
स्याद्देवो द्रव्यगुणभावात् ॥ १९ ॥**

गेन्द्रवायवादिवाक्येषु 'इन्द्रवायुभ्यामिदं दातव्यम्' 'मित्रावरुणाभ्यामिदं दातव्यम्' इत्येव तत्तद्देवतोद्देशविशिष्टग्रहणानि श्रुतानि । तत्र प्रतिग्रहणं तत्तद्देवतोद्देशेनान्यदन्यदहृष्टमुत्पद्यते । तथाविधग्रहणैश्च द्रव्यमुख्येन प्रदानस्योपकार इति स्थितिः । तत्र कर्मणोऽग्रहणस्य अभ्यासः पुनः पुनरनुष्ठानम् । ग्रहणानां समुच्चयः स्यादिति यावत् । कुतः । तद्देवान् देवतासंयोगभेदान् । न हि तत्तद्देवतोद्देशजनितानहृष्टसम्प्रीचीनग्रहणैर्जायमान उपकार एकदेवतासंयोगसम्प्रीचीनेनैकेन ग्रहणेन सम्भवति अतो ग्रहणानां समुच्चयः । ननु तावद्देवतासयुक्तादेकस्मादेव ग्रहणात्तथाविधोपकारः सम्भवतीत्यत आह—द्रव्यपृथक्त्वादिति । दशमुष्टिपरिमितसोमलतासंभूतस्यैकधनवसर्तावर्युदकैः प्रभूतमाभि-

वर्धितस्य रसद्रव्यस्य प्रादेशमात्रेऽर्ध्वपात्रेऽल्पगर्तेषु स्थालीचमसेषु तत्तद्देवतासयुक्तग्रहणसंस्कारस्य पृथक्त्वावश्यंभावान् । सकृद्ग्रहणे ह्यल्पस्यैव रसस्य किञ्चिद्देवतासयुक्तग्रहणसंस्कारापत्तौ देवतान्तरश्रवणं परिशिष्टं च रसद्रव्यमन्तर्ह्यस्य स्यात् । ननु देवतासंकल्पस्य ग्रहणं प्रति गुणभूतत्वात्तदनुसारेण ग्रहणानामपि भेदाश्रयणसयुक्तमित्यत आह— भेद इति । प्रतिदेवतं ग्रहणभेद एव युक्तः । कुतः । द्रव्यगुणभावात् । देवतासंकल्पमन्तवन्न केवलं ग्रहणार्थं, किंतु गृह्यमाणद्रव्यार्थं । ग्रहणमपि द्रव्यार्थमेव । एवं चोभयोरपि द्रव्यानुसारेण निवेशो युक्तः । कृत्स्नेन दशमुष्टिना सोमेन हि यागं श्रुतं ऐन्द्रवायवादिग्रहणं च श्रुतम् । यदि कृत्स्नस्य ग्रहणं कश्चित्स्मकृदेव स्यात् तर्हि यदेवेन्द्रवायुभ्यां सकल्पितं तदेव 'सिद्धावरुणाभ्याम्' इति सकल्पयेत् । न चैतद्युज्यते, 'ऐन्द्रवायवम्' इत्यादिनिरपेक्षताद्धिताविरोधान् । यदि चैकदेशस्य ग्रहणं सकृदेव स्यात्तर्हि दशमुष्टिपरिमाणकाल्पर्यन्तविरोधः । ग्रहणाभ्यासे तु द्रव्यस्य पृथक्त्वत्वात् 'ऐन्द्रवायवम्' इत्यादि युज्यते । परिमाणकाल्पर्यन्त्याप्यविरोधः । ततश्च यावद्देवतं ग्रहणाभ्यासं सिद्धं । तस्मिन्श्चाभ्यस्यमाने देवतासंबन्धानां यागं विनानुपपत्तेर्यागस्याप्यभ्यासं सिद्धं । तथा च 'आश्विनो दशमो गृह्यते तं तृतीयं जुहोति' इति क्रमसमुच्चयदर्शनमुपपन्नं भवति । हृदयादिविषये समुच्चयदर्शनं तु दशमे तत्समुच्चयस्य वक्ष्यमाणत्वात्त एव व्यक्तमिति तदत्र सूचकतोपेक्षितम् ।

यस्योक्तं सोमवाक्यस्य यागविधायकत्वे स्वादिरादिवद्देवताना विकल्पः स्यादिति, तत्राह—

संस्कारस्तु न भिद्यते^१ परार्थत्वाद्द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ २० ॥

स्वादिरादियूपेषु संस्कारं पशुनियोजनं प्रतियुप न भिद्यते । नियोजने तेषां समुच्चयो न भवतीति यावत् । कुतः । परार्थत्वात् तेषां पशुनियोजनार्थत्वात् । पशुनियोजनस्य चैकैकैव निष्पन्नत्वेनेतेरेषां तदनपेक्षितत्वात् । देवतासयोगानां तु भिन्नभिन्नादृष्टकार्यकत्वात्समुच्चय इति वैषम्यम् । प्रयोजनं पूर्वपक्षे ऐन्द्रवायवादिवाक्यानां यागविधायकत्वे तेषां यागानां स्वार्थतया विनियुक्तदेवताकत्वाभावलक्षणाव्यक्तत्वाभावेन 'अव्यक्तास्तु तु सोमस्य' इति न्यायाप्रवृत्तिः, सिद्धान्ते तु तत्प्रवृत्तिः । पशुदाहरणे तु पूर्वपक्षे यागभेदाद्विकृतिष्वेकस्यैव यागस्येतिकर्तव्यताप्राप्तेर्हृदयादिष्वेकेन यागे, सिद्धान्ते सर्वैरित्यादि । इति पशुसोमाधिकरणम् ॥

वृत्तेऽभ्यासप्रसङ्गं सापवादः । इदानीं सख्यया कर्मभेदं प्रस्तूयते । साग्रहण्या श्रूयते 'तिस्र आहुतीर्जुहोति' इति । तत्र किमेको होमो विधीयते, उत बहव इति संशयः । तत्राभ्या-

७ सख्याकृतकर्म सस्थले आख्यातस्य पुनः श्रुत्या कर्मभेदे सत्यपि संख्यास्थले तदभावान्न भेदाधिकरणम् । कर्मभेदः, सकृच्छ्रुतस्याख्यातस्यानेकत्र व्यापारायोगान् । ततश्च यथा

प्रयाजानां प्रकृतौ पञ्चमग्याकत्वेन प्रज्ञातत्वात् तदविरोधाय पशौ श्रुतं प्रयाजैकादशत्वमभ्यासेन सपाद्यम्, तथेहापि स्वपदगताख्यातत प्रथमावगतकर्मेक्याविरोधाय पदान्तरावगता त्रित्वसंख्या अभ्यासेनैव सपाद्या । इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

पृथक्त्वनिवेशित्वात्संख्यया कर्मभेदः स्यात् ॥ २१ ॥

‘तिस्र आहुती’ इति पदान्तरगतयान्युत्पत्तिशिष्टया कर्मसमानाधिकरणया संख्यया कर्मभेदः स्यात् । कुत । पृथक्त्वनिवेशित्वात् । पृथक्त्वेन सहैव निवेष्टुं शीलमस्य पृथक्त्वनिवेशि तस्य भावः तस्मान् । ‘शरदः कृतार्थता’ ‘पत्न्या कर्तृत्वम्’ इत्यादिवत्सामान्ये नपुंसकम् । द्वित्र्यादिसंख्यायां पृथक्त्वैकार्थसमवायादित्यर्थः ॥ यत्र ह्युत्पत्तिवाक्ये कर्मेक्याविरोधि पदान्तरं नास्ति तत्रैवाख्यातसकृच्छ्रुते कर्मेक्यप्रयोजकता, यथा ‘सोमेन यजेत’ इत्याम्नातस्याख्यातस्य त कर्मेकत्वमर्थः, कितु भेदनियामकाभावे आख्यातस्य सकृच्छ्रुत्या अर्थात्तदैक्यसिद्धिः । प्रकृते च ‘तिस्रः’ इति भेदनियामके सति सकृच्छ्रुतमेवाख्यात भिन्नान्यपि कर्माणि युगपदेव विधत्त इति ताख्यातसकृच्छ्रवणादेकत्वसिद्धिः । न ख्यातमात्रमेकं वाक्यं येन तन्मात्रजन्यप्रमाया विरोधिसंख्यान्तराभावादाख्यातं कर्मेक्यमवगमयितुं प्रभवेत् । तत्राख्यातमात्रस्य प्रासाण्याभावान्न तत् कर्मेकत्वसिद्धिः । प्रयाजेषु तु प्रकृतौ प्रज्ञातपञ्चमग्याकेषु विकृतौ चोदकत प्राप्तेषु तदवाधायैकादशत्वसंख्या तदभ्यासेनैव प्ररथितुमुच्यता । न चेह कर्मेकत्व वाक्यान्तरावगतं येन तदविरोधाय अभ्यासेन त्रित्वसंख्या पुर्येत । त्रित्वसंख्याविशिष्टतयैव हि होमविधानमत्र क्रियते । तस्मादत्र कर्मभेदः इति वैपश्यम् । ‘दर्भपुञ्जालैः पावयति’ इत्यादौ तु संख्यायां कर्मसामानाधिकरण्याभावान्न भेदकत्वम् । प्रयोजनं पूर्वपक्षे अभ्यासे सत्यपि कर्मणो भेदाभावादेकमन्त्रत्वाच्च सकृदेव मन्त्रं प्रयोज्य, सिद्धान्ते तु कर्मभेदात्प्रतिकर्म मन्त्रं आवर्तनीय इति प्राञ्च । तस्मिन्त्यम् । तैत्तिरीयके हि ‘आमनसस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति’ इति श्रुतम् । त्रयश्च मन्त्रा पठिता । न च तत्र द्विस्वाहाकारपाठादौ मन्त्राविति शङ्क्यम्, प्रथमस्वाहान्तभागे द्वयोः प्रश्निकृष्टपाठात् । ‘आमनसस्यामनस्य देवा ये जाता समनसः’ इत्यादि प्रथमः । ‘आमनसस्यामनस्य देवा ये कुमारः समनसः’ इत्यादिद्वितीयः । तृतीयस्तु ‘आमनसस्यामनस्य देवा या म्बिय’ इत्यादि पृथगेव पठित इति भट्टभास्करभाष्ये स्पष्टम् । अतः कर्मेकत्वपक्षेऽपि प्रतिहोमप्रयोगभेदेकमन्त्रप्राप्तेर्मन्त्रस्यावृत्तेरप्रसक्तत्वात्पूर्वोत्तरपक्षयोर्न फलभेद इति । वस्तुतस्तु ‘भुवनस्य पत इति रथमुखे पञ्चाहुतीर्जुहोति’ इत्यत्र कर्मेकत्वे अभ्यासान्तरयेऽसति तत्संपत्तयै न पुनः प्रयोगः । कर्मभेदे तु पञ्चानां मध्ये यस्यान्तरयस्तस्य प्रयोग इत्यादि बोध्यम् । ‘भुवनस्य पत इत्यादि

1. पृथक्त्वनिवेशात् 2. विवि — क, घ, ङ. 3. व्यक्तम् — क, ग, घ, ङ. 4. अभ्यासान्तराये ग.

पञ्चकृत्वो यजुर्वेदेन' इति बोधायनकात्यायनीया । अत्र 'द्वादश द्वादशानि जुहोति' इत्यप्युदा-
 हृतं वार्तिकं । द्वादशसख्याकावयवकान्मघातान्द्वादशसख्यायुक्ता जुहोतीत्यर्थः । ततश्च चतुश्चत्वारिंश-
 दधिकशनं होमा. संपन्ना । तत्र 'अग्नाविष्णु सजोषसा' इत्यारभ्य 'अन्नं च मे' इत्यतः प्राक्पञ्चत्रि-
 शदधिकं शतं मन्त्राः सन्ति । तत्र सख्यासंपत्तये 'कृयवाश्च मे' इति मन्त्रस्य दशकृत्वोऽभ्यास इति
 तद्गण्यत्वान्तरं । वस्तुतस्तु नेदमुदाहरणम् । उत्पत्तिवाक्यगता हि सख्या कर्मभेदिका । 'वसोर्धारा
 जुहोति' इत्युत्पत्तिवाक्यम् । तदुत्पन्नकर्मानुवादेन 'द्वादश द्वादशानि' इति श्रुता सख्या
 कथं कर्म भिन्नात, अन्यथा प्रयाजैकादशत्वादीनामपि कर्मभेदकत्वापत्तेः । अतः 'द्वादश द्वाद-
 शानि' इति सख्यासंपत्तिरभ्यासादेव शक्यते साधयितुम् । किंच 'द्वादश द्वादशानि
 जुहोति' 'अर्धेन्द्राणि जुहोति' 'यज्ञायुधानि जुहोति' इत्यादयः 'वसोर्धारां जुहोति'
 इत्युत्पन्नहोमसञ्चावयवान् 'द्वादश मासाः सवत्सरः सवत्सरेणैवास्मा अन्नमवरुन्धे' इत्याद्य-
 र्थवादौ प्रशंसितुमनुवादा इति भवस्वामिभाष्ये भट्टभास्करभाष्ये च स्पष्टम् । अतः 'द्वादश
 द्वादशानि—' इति नोदाहरणमित्यास्ता तावन् ॥ क्वचिद्द्रव्यगतापि सख्या कर्मभेदिका । तथाहि—
 वाजपेये श्रूयते 'सप्रदश प्राजापत्यान्पशूनालभते' इति । तत्र किं सप्तदशपशुद्रव्यक एको याग,
 किं वा एकैकपशुद्रव्यकाः सप्तदश यागा इति मशयः । प्राजापत्यशब्दस्तावन 'तद्धिता' इत्यधिकारे
 'मास्य देवता' इत्यर्थे 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्य' इति विहिततद्धितसंज्ञकण्यप्रत्ययान्तः ।
 तत्र यदि 'अस्य' 'अस्य' इति सप्तदशकृत्व उच्चार्य कृतैकशेषेण ण्णाम' इति सर्वनाम्ना 'प्राजापति-
 देवतैषाम' इति विगृह्य प्राजापतिशब्दात्मसप्तदशसु तद्धितेषु कृतेषु तेषां केवलानामेकशेषे सति 'य
 शिष्यते स लुप्रार्थाभिधायी' इति न्यायेन शिष्टस्यैकस्य तद्धितस्य सप्तदशसु घृत्त्या प्रथम बहुत्वेना-
 न्वितस्य पश्चात्प्रकृतिभूतप्राजापतिशब्देनान्वयः, तदा केवलद्रव्यभेदस्य हृदयादिद्रव्यभेदव्यागभे-
 दाप्रयोजकतया सप्तदशभिर्व्यासज्यैकेन प्राजापतिना सवद्धैर्द्रव्यैः कल्पयमानो याग एक एव स्यात् ।
 यदि तु 'प्राजापतिदेवताश्च प्राजापत्य', 'प्राजापत्यश्च प्राजापत्यश्च—' इति सप्तदशकृत्व उच्चार्य
 तद्धितान्तानामेकशेषः क्रियते, तदा शिष्टस्य प्राजापत्यशब्दस्य सप्तदशसु प्राजापतिविशिष्टद्रव्येषु घृत्त्या
 प्रथमं प्रकृत्यन्विततद्धितार्थेषु तेषु विशिष्टरूपेषु पश्चाद्बहुत्वान्वयः । ततश्च सप्तदशभिर्द्रव्यदेवतासम्बन्धैः
 कल्पया यागाः सप्तदशैव स्युरिति भवति मशयः । तत्र कृतैकशेषस्य तद्धितस्यैव पूर्वं बहुत्वेनान्वयः
 इति युक्तम् । अस्ति हि केवलतद्धितानामेकशेषः 'गर्गा' इत्यादौ । गर्गशब्दादेकस्माद्बहुनां यवामु-
 त्पत्तेस्तद्धितमात्रैकशेषस्य 'सरूपाणाम—' इति सूत्रे 'तद्राजस्य—' इति सूत्रे च भाष्यकैयटयो-
 दर्शनान्तः । न च तद्धितार्थस्य प्रथमं बहुत्वान्वयेऽपि तद्धितस्य देवताविशिष्टद्रव्यवाचित्वेन द्रव्यदेव-
 तासम्बन्धभेदप्रसङ्गात् यागैक्यसिद्धिरिति वाच्यम् । तद्धितेन हि द्रव्यमात्रमभिधीयते । देवता तु

1. तद्धितो हि द्रव्यमात्रमभिधीयते—क, घ, ङ

तद्धितोपसदानात्प्रकृत्यैव प्रतीयते । तथा च तद्धितार्थद्रव्यस्यैव बहुत्वान्वयान्न यागभेद प्रसज्यते । न च तद्धितमात्रस्यैकशेषेऽपि तद्धितान्तादेव बहुवचनोत्पत्त्या तद्धितस्यैव प्रकृत्या प्रथममन्वयेन भाव्यमिति वाच्यम् । प्रथम तद्धितार्थस्य प्रजापतिना देवतया अन्वयेऽपि विशेष्यमात्रस्यैव बहुत्वान्वयितया विशिष्टस्य तदन्वयाभावेन यागभेदासिद्धेः । प्राजापत्यशब्देन हि देवतामबन्धोपसर्जनं द्रव्यमेव प्राधान्येनाभिधीयते । प्रधानत्वात्तस्यैव बहुत्वेनान्वयो युक्तः, न तु देवतामबन्धस्योपसर्जनस्यापि । यदि च विशिष्टरूपस्य प्रतीतत्वमात्रेणोपसर्जनस्याप्यन्वयः स्यात्तर्हि 'द्वौ' 'त्रय' इत्यत्रानिप्रसङ्गः । न हि तत्र द्विविशिष्टस्य त्रिविशिष्टस्य च द्विवचनबहुवचनाभ्यामन्वयः ; तथा सति 'द्वौ' इति चत्वारः प्रतीयेरन् 'त्रय' इति नव । अतोऽत्र प्राजापत्यशब्दे विशेष्यभूतद्रव्यमात्रस्य प्रथम बहुत्वान्वयो युज्यते इति न यागभेदः । न च अत्र यागैक्ये एकस्यैव पशोर्यागसाधनत्वस्यान्नेतरेषाम्, प्रकृतौ 'अग्नीषोमीय पशुम्' इत्येकत्वस्योपादेशगतत्वेन विवक्षिततया एकपशुनिष्पन्नानां हृदयाद्यवयवानां यागसाधनत्वेन इहाप्येकपशुनिष्पन्नानामेव तेषामवयवानां चोदकतः प्राप्ते यागैक्ये चोदकस्यैकत्वेन पश्वन्तरेषु तत्प्राप्त्यभावाविति वाच्यम् । इह सप्तदशानां पशूनामुपदेशवलेन तदनुसारेण चोदकतः प्रतिपञ्चेकादशावयवप्राप्तेर्वर्णनीयतया सर्वेषां यागसाधनत्वोपपत्तेः । न च सप्तदशपशुपदेशस्य कर्मभेदेऽयुपपत्त्या न तद्वलेन चोदकस्यान्यथाभावो युक्त इति वाच्यम् । प्रकृतौ शेकादशावयवप्रकृतिभूतस्य पशोरेव यागसाधनतया एकादशावदानगणस्य पशुधर्मत्वेन साक्षाद्यागधर्मत्वाभावेनोपाकरणनियोजनादिपशुधर्मवदेकादशावदानगणस्य कर्मैक्येऽपि प्रतिपशुप्राप्तिसमभवेन सर्वेषां पशूनां यागसाधनत्वोपपत्तेः । किञ्च तद्धितान्तैकशेषेण कर्मभेदे सप्तदश कर्माणि तावन्ति चापूर्वाणि कल्पयन्ति । तद्धितमात्रैकशेषे त्वेकमेव कर्म तदपूर्वं चेति लाघवम् । इति प्राप्ते, सिद्धान्ततयति— पृथक्त्विनिवेशित्वान्मंग्यया कर्मभेदः स्यात् । 'प्राजापत्यान्' इति कृततद्धितान्तैकशेषशब्दनिदिष्टमंग्यया प्रजापतिविशिष्टद्रव्यगतया यागभेदः स्यात् । कुतः । पृथक्त्विनिवेशित्वान् तस्या पृथक्त्वैकार्थसमवायान् । प्रकृतौ तावन् 'एकादशावदानप्रकृतिभूत पशुर्यागसाधनम्' इति नार्थः, पशोर्हविष्ठाभावान्, हृदयादीनामेव हविष्ठात् 'हृदयादिभिः पशुप्रकृतिकैर्यागसाधनीयः' इत्येवार्थः । तथा च हृदयादीनामुपाकरणादिवन्न पशुधर्मत्वम्, किंतु यागधर्मत्वमेव । ततश्च चोदकतो विकृतियागोऽप्येकपशुप्रकृतिकहृदयादिभिः साध्य इत्येतावन्मात्रमवगतमिति प्रकृते पशुभेदेऽपि कर्मैक्यादेक एव हृदयादिगणः प्राप्नोति । एव च एकेन हृदयादिगणेन सर्वेषां पशूनां कथं यागसाधनत्वशक्येत सपादयितुम् । न च प्रकृतौ पशावेकत्वस्य श्रौतत्वेऽयवदानगणे एकपशुनिष्पन्नत्वस्यार्थिकतया तस्यान्नातिदेशाभावेन एकस्य पशोर्हृदयावदानमन्यस्य जिह्वावदानमित्येवमवदानगणप्राप्त्या सर्वेषां यागसाधनत्वमुपपद्यत इति वाच्यम् । एवमप्येकादशानां पशूनां यागसाधनत्वनिर्वाहसंभवेऽपि तदितरेषां तन्निर्वाहसंभवान् । अतः सर्वेषां पशूनां यागसाधनतया प्राजापत्यत्वनिर्वाहाय तद्धिता-

न्तानामेकशेषेण विशिष्टरूपेषु बहुत्वाश्रयणमेव युक्तम् । 'द्वौ' 'त्रयः' इत्यादौ तु शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्प्रत्यययो प्रकृत्यर्थानुवादकत्वम् । अत एव " प्रातिपदिकार्थसूत्रे सख्यापर्यायवचनग्रहणमुक्तार्थत्वेऽपि 'द्वौ' 'त्रयः' इत्यादौ विभक्तिविधानार्थम् " इति वैयाकरणम् । अनेकादृष्टकल्पना तु प्रामाणिकत्वाभिर्दोषा । प्रयोजनं— पूर्वपक्षे सर्वेषां पशुनां यागसाधनत्वस्य व्यासक्ततया ' प्रजापतय एव ते पशवो न मम ' इति त्यागानुष्ठानम्, सिद्धान्ते तु ' प्रजापतय इदम् ' इति सप्रदशकृत्व त्यागानुष्ठानमिति । याज्ञिकास्तु यागभेदेऽपि ' प्रजापतय इदम् ' इति सकृदेव त्यजन्ति । सकृदुच्चारितस्यैव ' प्रजापतय इदम् ' इत्यस्य तन्वाभिधानशक्त्या युगपदेव प्रतिद्रव्य देवतासंबन्धकरणस्य सम्भवादिति तदाशयः । अत एव चरुपुरोडाशीयविभागसन्त्रे ' इदमिन्द्राग्न्योर्धावापृथिव्योः ' इत्यादौ ' इदंशब्दस्तन्त्र स्यात् ' इत्यापस्तस्वसत्याषाढभारद्वाजाः । सकर्षकाण्डेऽप्येवम् । ' एकामिव मस्तुयात्समाना देवता समानार्थामव्यवहिता सकृन्निगमेषु ' इत्याश्वलायन । प्रयोजनान्तरमपि वार्तिकद्वौ व्यक्तम् । इति सख्याधिकरणम् ॥

ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य श्रूयते 'अथैष ज्योति ' अथैष विश्वज्योतिः ' 'अथैष सर्वज्योतिः ' 'एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत ' इति । तत्र किं प्रकृतमेव ज्योतिष्टोमं ज्योतिरादिशब्दैरनुश्रुतं सहस्रदक्षिणाख्यो

८. सज्ञाकृतकर्मभेदा- गुणो विधीयते, उत कर्मान्तगण्येव ज्योतिरादिनामकानि सहस्रदक्षिणाविशिष्टाधिकरणम् । श्रानि विधीयन्त इति मशयः । तत्र द्विज्यादिसख्याया आश्रयभेदनियमाद्युक्तकर्मभेदकत्वम्, न तु नाम्नामपि । ' दर्शपूर्णमासौ ' ' साकंप्रस्थायीय ' ' दाश्रायणयज्ञ ' इत्यादिनामभेदे सत्यपि कर्मभेदाभावान्, ' सूर्य ' ' दिवाकर ' ' भास्कर ' इत्येव सूर्यादेरेकस्याप्यनेकनामदर्शनान्, ज्योतिरादिशब्दानां प्रथमश्रुतैतच्छब्दानुसारित्वेन प्रकृते तेषामर्थान्तरप्रत्यायकत्वानुपपत्तेश्च । अतो ज्योतिरादिशब्दैः प्रकृतज्योतिष्टोमानुवादेन सहस्रदक्षिणागुणविधिः । सम्भवति हि ज्योतिरादिशब्दैर्ज्योतिष्टोमस्यानुवादः, तेषां तन्नामत्वान् । न च यजिसामानाधिकरण्याभावात्कथं तेषां यागनामत्वमिति वाच्यम् । ' अथैष ज्योतिः ' इत्यत्र ज्योतिरादिशब्दनिर्दिष्टानाम् ' एतेन ' इत्येतच्छब्देनापि ज्योतिरादिरूपेणैव प्रत्यायितत्वेन एतच्छब्दे यजिसामानाधिकरण्यस्य ज्योतिरादिशब्दानां यजिसामानाधिकरण्ये पर्यवसिततया तन्नामताया युक्तत्वान् । भवति हि ' विष्टुत्पश्चदश सप्रदश एकविंश, एतानि वा व तानि ज्योतीषि, य एतस्य स्तोमा ' इति त्रिवृदादिस्तोमपरत्वेनावगतो ज्योतिः शब्दस्तद्वत् । क्रतेर्ज्योतिष्टोमस्य नाम । एव विश्वानि ज्योतीषि सर्वाणि ज्योतीषि त्रिवृदादीनि यम्यंति विश्वज्योतिः सर्वज्योतिः शब्दावपि । न चाथशब्दबलेन प्रकृतप्रत्यभिज्ञाविच्छेदान्तदनुवादत्वमयुक्तमिति वाच्यम् । न ह्यत्राथशब्दोऽधिकारे वर्तते येन प्रकृतबुद्धिविच्छेदः स्यात् । गुणविधेः प्रकृतकर्मपेक्षत्वपरोऽत्राथशब्दः, द्वादशशतदक्षिणापेक्षया पश्चान्तरपरिग्रहार्थो वा । एव च ज्योतिरादि-

शब्दानां न प्रकृतहानिप्रकृतप्रक्रियाकल्पनापि । तस्मात्प्रकृतज्योतिष्टोमानुवादेन गुणां विधीयते । तदेव स भवति गुणविधिपरत्वे कर्मान्तराणि तदपूर्वाणि च न युज्यन्ते कल्पयितुम् । इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ २२ ॥

चशब्द उक्तसमुच्चये । सख्यावत्संज्ञापि स्वयं भिन्ना सती पृथक्त्वैकार्थसमवायात्कर्मभेदिका स्यात् । व्याकरणाधिकरणे हि 'अन्यायश्चातिकशब्दत्वम्' इति गुणसूत्रे एकस्यार्थस्यानेकशब्दत्वं निराकृतम् । ज्योतिष्टोमनामत परस्परतश्च भिन्नानि नामान्यत्र श्रूयन्त इत्यर्थभेदे वाच्यम् । न चैव सति विद्वद्वाक्येऽपि पौर्णमास्यादिश्रवणात्कर्मान्तरं स्यादिति वाच्यम् । रूपलाभाभावेन बाधकेन तदसंभवान् । न चात्रार्थान्तरत्वे किञ्चिद्बाधकमुपलभामहे । ततश्च संज्ञाश्रुत्या अर्थान्तरावगमात्प्रकरणविच्छेदे सत्यर्थान्तरकलुषायां च बुद्धावुपनिपतत्^१ 'सहस्रदक्षिणेन यजेत' इति वाक्यं ज्योतिष्टोमं न गन्तुमुत्सहते । तथा च प्रकृते कर्मणि गुणविध्यसंभवान्न प्रकृतहान्याविदोषः । न च ज्योतिरादिशब्दानां ज्योतिष्टोमनामैकदेशप्रत्यभिज्ञानान्नामत्वम्, 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इत्यादौ केवलज्योतिःशब्दस्य ज्योतिष्टोमे प्रयोगदर्शनादिति वाच्यम् । न ह्यवयवसाम्यादेकार्थता युक्ता, अन्यथा 'शाला' 'माला', 'देवदत्त' 'यज्ञदत्त', इत्यादीनामप्येकार्थत्वापत्तेः । अतो ज्योतिरादिपदानि समुदायान्तराण्येव । 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा—' इत्यत्र तु प्रकरणवशात् 'वसन्ते ज्योतिष्टोमेन' इति शाखान्तराच्च ज्योतिःशब्दो गौणः । किञ्च द्विवृत्तादिषु ज्योतिःशब्दो वाक्यशेषादवगम्यमानो यस्य स वाक्यशेषे तत्रैव ज्योतिष्टोमवाक्ये ज्योतिःशब्दस्योपचाराद्वृत्तिसवगमयति, नान्यत्र । अन्यथा 'सिंहो माणवक' इति क्वचित्सिंहशब्द प्रमाणवशादुपचारेण माणवके वर्तमान 'सिंहमालभेत' इत्यादौ माणवकमपि प्रत्याययेत् । अतो ज्योतिरादिशब्दानां निर्वचनान्तरमवलम्ब्य नामान्तरत्वमेवाश्रयितुं युक्तम् । न च कर्मान्तरत्वे 'अथैष' इत्येतच्छब्दानामश्रयम्, तस्य प्रकृतपरामर्शित्वादिति वाच्यम् । प्रागप्रस्तुतेऽपि 'एष देवदत्त' इत्यादावेतच्छब्दतच्छब्दप्रयोगदर्शनात्तस्य^२ प्रस्तुतपरत्वनियमाभावान् । किञ्च ज्योतिष्टोमे सहस्रदक्षिणाविधानमप्यत्रानुपपन्नम्, तस्य द्वादशशतदक्षिणावरुद्धत्वान्, विकल्पस्य चाष्टदोषदुष्टत्वान् । न च दक्षिणोदोहनादिवन्नित्यगुणबाधेन फलाय गुणविधिरिति शङ्क्यम्, एवमपि 'अथैष ज्योतिः' इत्याद्यानर्थक्यात् । न चानुवादतया सार्थक्यम्, 'एतेन' इत्यनेन धातुना च तस्मिद्धेः । ननु संज्ञाया कर्मभेदकत्वे दाश्रायणादिसंज्ञाया अपि तथात्वस्यादित्यत आह—उत्पत्तिसंयोगादिति^३ उत्पत्तिशिष्टैव संज्ञा कर्मभेदिका । दाश्रायणादिसंज्ञा तु उत्पन्नशिष्टगुणयोगनियन्धनेत्यप्रिसपादे स्पष्टीभविष्यति ।

१. उपनिपातात् २. दर्शनेन तस्य— क, घ, ङ

सूर्यादित्यभास्करादिबहुनामत्वं तु सूर्यादेरेकत्वेन प्रमाणान्तरस्मिद्धत्वात् भेदकम् । तदेवं संज्ञावशा-
दत्र कर्मभेद । अपूर्वान्तरकल्पनापि प्रामाणिकत्वान्निर्दोषा । न च संज्ञायाः शब्दान्तरत्वाच्छब्दा-
न्तराधिकरणेन गतार्थता शङ्क्या । धात्वन्तररूपमेव हि शब्दान्तरं भावनानुरञ्जकव्यापाररूपेण
स्वार्थसभिधान् स्वार्थानुरक्ताया भावनाया धात्वन्तरानुरक्तभावनातो भेदं बोधयति । संज्ञा तु न
भावनानुरञ्जकव्यापाररूपेण स्वार्थं वदति, तस्याः स्मिद्धरूपाभिधानस्वभावत्वात् । अतः संज्ञा धात्व-
र्थभेदमात्रे व्याप्रियते । तद्वेदाश्च भावनाभेद इति संज्ञाशब्दान्तरयोगस्ति भेद इत्यास्तां तावत् ।
प्रयोजनं तु पूर्वोत्तरपक्षयोः स्पष्टमेव । इति संज्ञाधिकरणम् ॥

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवपर्वणि 'वैश्वदेव्यामिक्षा' इति विश्वदेवदेवताकामिक्षाद्रव्यकयाग
विधायाम्नायते 'वाजिभ्यो वाजिनम्' इति । तत्र दध्यानयनेन घनीभूतं तप्तं पयः 'आमिक्षा' इत्यु-
९. देवताभेदकृतकर्म- न्यते । तदनुत्तिपन्नं तत्रैवद्वीभूतं द्रव्यम् 'वाजिनम्' इत्युच्यते । तत्र
भेदाधिकरणम् । 'वाजिभ्यो वाजिनम्' इति किं पूर्वस्मिन्नेवामिक्षायागे 'वाजिनम्' इति
वाजिनद्रव्यलक्षणगुणविधिः, उत वाजिदेवताकवाजिनद्रव्यकयागान्तरविधिरिति संशयः । 'वाजि-
नम् 'वाजिनः' इति उभयं द्रव्यदेवतं पूर्वकर्मणि विधीयते इति क्रोडिस्तु पौर्णमास्यधिकरणे
'गुणस्तु श्रुतिसंयोगात्' 'चोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्रात्' इति सूत्राभ्यां प्रमाणान्तरप्राप्तकर्म-
ण्यनेकगुणविधानस्य प्रसङ्गान्निर्गाकृतत्वान्नेमेपमर्हति । तत्र 'वाजिमन्त्रमामिक्षारूपमेषाम्' इत्यामिक्षा-
सम्बन्धिनो विश्वान्देवान् 'वाजिभ्यः' इत्यनृश तत्र वाजिनलक्षणगुणविधिः । इतिप्रत्ययस्य च मत्व-
र्थीयस्य सर्वनामार्थे विहितत्वात्सर्वनाम्नाश्च सिद्धविषयकत्वात् अनुवादस्य सति सभवे सनिहितगा-
मित्वाच्च 'वाजिभ्यः' इति सनिहितविश्वदेवमात्रस्यानुवादः, न तु पुरोडाशाद्यश्रवतामग्न्यादी-
नामपीति नातिप्रसङ्गः । न च वाजिशब्दस्य विश्वदेवपरत्वेऽपि न विश्वदेवत्वेन तेषां देवतात्वं किंतु
वाजित्वेन, ततश्च स्तुतशस्त्राधिकरणगतेन्द्रमहेन्द्रन्यायेन देवताभेदास्ति पूर्वकर्मसमवाय इति
वाच्यम् । विश्वेदेवा हि पूर्वकर्मणि देवतात्वावच्छिन्नविश्वदेवत्वरूपेणोपस्थिता 'वाजिभ्यः'
इत्यनेनापि देवतात्वप्रयोजकविश्वदेवत्वरूपेणैव प्रत्यभिज्ञायन्त इति विश्वदेवत्वरूपेणैव वाजिन-
द्रव्यसम्बन्धो न वाजित्वेन । तेषां च विश्वेषां देवानां वाजिनस्य च प्रतीयमानसंबन्धस्य
यागं विनानुपपत्त्या यागापेक्षायां प्रकृतयागीयद्रव्यरूपामिक्षापरवाजिशब्दमहिम्नोपस्थितप्रकृता-
मिक्षायाग एव तन्निर्वाहकतया कलयते, वाजिभ्यो विश्वेदेवभ्यो यजेतेति यत्तत्र वाजिन द्रव्यमिति ।
तदेव वाजिशब्दोपस्थिताविश्वेदेवदेवतामुत्वेन वाजिनद्रव्यं विहितं भवतीति नात्रेन्द्रमहेन्द्रन्याया-
वतारः । न चैव सति वाजिशब्दस्य अश्वे रूढस्य विश्वेदेवपरत्वे रूढिपरित्याग म्यादिति वाच्यम् ।

प्रकृतकर्मणि गुणमात्रविधानलाघवलाभेन प्रकृतहान्यप्रकृतप्रक्रियाकल्पनापूर्वान्तरकल्पनाविशिष्टविधि-
गौरवभयेन च रूढिपरित्यागस्य युक्तत्वात् । न चोत्पत्तावामिश्रायुक्ततयैव पूर्वकर्मणोऽवगतत्वेन तस्य
द्रव्यान्तराकाङ्क्षाविरहान्न तत्र वाजिनद्रव्यस्य निवेशसंभव इति वाच्यम् । न हि वाजिनवाक्येन पूर्वकर्मण
आमिश्रायुक्तस्यानुवाद , येनोत्पत्तिशिष्टद्रव्यान्तरावरुद्धत्वाद्वाजिनगुणो न तत्र निवेशं लभेत । किंत्वा-
मिश्रावाक्ये द्रव्यदेवतासंबन्धबलात् ' आमिश्रया यजेत ' इत्येव यजतिपदमेकं कल्पितम् । तेन च
केवलजतिपदेन कर्ममावमामिश्रारूपगुणसंबन्धान्निष्कृष्यान्त्यत इति तत्र वाजिनगुणो निवेष्टुमर्हति ।
न च ' यजेत ' इत्यनेन स्वरूपमात्रानुवादसंभवेऽपि वस्तुतस्तस्य कर्मणो गुणान्तरावरुद्धत्वात् वाजि-
नान्वयसंभव इति वाच्यम् । आकाङ्क्षा हि न वस्तुकृता, किंत्वभिधानकृता । अन्यथा पुरोडाशक-
पालादे पुरोडाशसंबन्धान्निष्कृष्य स्वरूपमात्रेणाभिहितस्य तुषोपवापाद्यन्वयो न स्यात् । यागस्वरू-
पमात्रं चात्र यजिनाभिधीयत इति भवति तस्य द्रव्यान्तरसंबन्धाकाङ्क्षा । अतो यागस्वरूपमात्रे
वाजिनद्रव्यस्यान्वयसंभव । न चैवम् ' यजति ' ' ददाति ' इत्यत्र यागान्विताया अपि भावनाया
निष्कृष्य स्वरूपेणाभिधाने मति तत्र दानान्वयसंभवादेकधात्वर्थान्वितभावनाया न धात्वर्थान्तरान्व-
यसंभव इति शब्दान्तराधिकरणोक्तविरोध स्यादिति वाच्यम् । भावनाया केवलेन प्रत्य-
येनानुवादस्य कर्तुमशक्यतया प्रकृतियुक्तेनैव प्रत्ययेन तदनुवादस्य कर्तव्यत्वेन तत्र प्रकृ-
त्यर्थानुरक्ताया एव भावनाया अनुवाद्यतया स्वरूपमात्रेण तदनुवादसंभवेऽप्यत्र कल्पित-
यजतिना पदान्तरेण गुणविनिष्कृष्टमेव पूर्वकर्मावगम्यत इत्यविरोधान् । तत्रचामिश्रासंबन्धाद्विनि-
ष्कृष्य यागस्वरूपानुवादेन वाजिनगुणविधानसंभवान्नास्त्युत्पत्त्युत्पन्नशिष्टयोर्विशेष । न चामि-
श्रादेवतासंबन्धस्य तद्धितश्रुत्या गम्यमानस्य वाक्यगम्याद्वाजिनदेवतासंबन्धाद्गुणस्त्विति वाच्यम् ।
तद्धितेन सामान्यरूपेणैव द्रव्यसंभिधीयते । आमिश्रात्वेन त्वभिधानं पदान्तरेणैवेत्यामिश्रासंबन्ध-
स्यापि वाक्यगम्यत्वात् । तथा चामिश्रावाजिनयोस्तुल्यबलत्वादेकस्मिन्नेव यागे विकल्प । इति प्राप्ते,
सिद्धान्तयति --

गुणश्चापूर्वसंयोगे वाक्ययोः समत्वात् ॥ २३ ॥

चशब्द उक्तसमुच्चये । संज्ञावत् गुणोऽपि अपूर्वसंयोगे पूर्वस्मिन्कर्मणि निवेशसंभवे
मति स्वनिवेशश्रमकर्मान्तरोत्पत्तिपरतामवगमयन् कर्मभेदको भवति । कथं पूर्वकर्मणि निवेशसंभवः ।
वाक्ययोः समत्वात् मिथोऽन्तर्भवात् ॥ अनुवादकतया एकस्य वाक्यस्य इतरापेक्षाया हि पूर्वकर्मणि
निवेश स्यात् । न त्विह तथास्ति । पूर्वकर्मण प्रबलगुणावरुद्धत्वेन तस्य गुणान्तरविधाने
अनुवादसंभवान् , आमिश्राया उत्पत्तिशिष्टत्वेन बलवत्त्वान् , वाजिनस्य चोत्पन्नशिष्टत्वेन दुर्बल-
यत् । न चामिश्रासंबन्धाद्विनिष्कृष्य यागमात्रानुवादेन वाजिनविधिर्विरुद्ध इति वाच्यम् ।

अनुवादस्य पुरोवाहमापेक्षत्वेन पुरोवादपर्यालोचनस्यावश्यकतया तस्मिन्पर्यालोच्यमाने गुणयुक्तस्यैव कर्मणो बुद्धौ विपरिवृत्त्या तद्वशाया निष्कृष्याभिहितस्यापि कर्मणो गुणान्तराकाङ्क्षाविरहान्, एकगुणयुक्ततया बुद्धौ विपरिवृत्तेर्गुणान्तराकाङ्क्षाप्रतिबन्धान् । पुरोडाशकपाले त्वगत्या कथंचिन्निष्कृष्याभिधानेनाकाङ्क्षान्थाप्यते । न त्विहागतिकत्वम्, विशिष्टकर्मान्तरविधिसंभवात् । किञ्च तद्विद्वान्तैकपदश्रुत्या चोदितत्वादामिश्रा प्रयत्ना । वाजिन तु पदान्तरगम्यत्वेन वाक्यप्रमाणगम्यत्वाद्बुर्बलम् । न चामिश्रात्वेन तदभिधानं पदान्तरकृतमिति वाच्यम् । सर्वनामार्थे विहिततद्धितस्य देवतासंबन्धोपमर्जनद्रव्यवाचिन पदान्तरसंनिधाने सति तदुपस्थाप्यविशेष एव पर्यवसानेन तद्धितेनैवामिश्राद्रव्यस्योपस्थिततया श्रौतत्वानपायात् । तदुक्तं वार्तिके 'आमिश्रा देवतायुक्ता वदन्येवैष तद्धितः । आमिश्रापदसांनिध्यात्तस्यैव विपर्ययर्पणम्' इत्यादिना । मान्तु वा तद्धितस्य द्रव्यविशेषवाचित्वम् । तथापि चतुर्थ्यास्तद्धितो षलीयान् । तद्धितेन हि द्रव्यं प्रतीयते सामान्यरूपेण । अतो युज्यते द्रव्यस्य देवताया संबन्धस्य च तद्धितान्तपदात्प्रतीतिः । चतुर्थ्या तु न सामान्यरूपेणापि द्रव्यं प्रतीयते । अतस्तत्र दृगेतरां द्रव्यदेवतासंबन्धप्रतीतिः । सा तु पदान्तरादेवेति चतुर्थ्यास्तद्धितो षलीयान् । तदुक्तं वार्तिके 'यथेहान्यपदार्थोऽपि तद्धितेऽन्तर्गतः स्मृतः । न संप्रदानमस्येति चतुर्थ्यैव प्रतीयते' इत्यादिना । तथा च आमिश्रावाजिनयोरनुन्यबलत्वेन एकस्मिन्नेव यागे विकल्पेनापि समावेशासंभवाद्वाजिनगुण कर्मभेदकः । प्रयोजनं—पूर्वपक्षे वाजिनामिश्रयोरेकस्मिन्निश्चदेवदेवताके यागे विकल्पे^१ वाजिदेवताक वाजिनद्रव्यकं यागान्तरं नास्ति, सिद्धान्ते तु विश्वदेवदेवताकामिश्राद्रव्यकात्पर्ययागाद्वाजिदेवताकवाजिनद्रव्यकं यागान्तरमिति स्पष्टमेव । वस्तुतस्तु 'अग्निर्वायुः सूर्यः, ते वै वाजिनः' इत्यादिवाक्यशेषतो वाजिशब्दस्य त्रिवृत्त्वात्त्रिवालादिशब्दव्युत्पत्तयान्तरपरतया निश्चितत्वेन तस्य विश्वदेवपरत्वमुच्येन तद्यागानुवादकतामवलम्ब्य कथं पूर्वपक्षप्रवृत्तिः । अत उद्गाहरणान्तरमन्वेषणीयम् । इति गुणाधिकरणम् ॥

• अग्निहोत्र जुहोति ' इत्येतत्संनिधौ ' दध्ना जुहोति ' • पयसा जुहोति ' इत्यादि श्रुतम् । तत्र दध्यादिवाक्यानि किं कर्मान्तरपराणि उत गुणाविधय इति सशयः । तत्र एकैकस्माद्वाक्यादेकैकस्य गुणस्योपस्थित्या सर्वेषां युगपदन्वयासंभवाद्यस्य प्रथममन्वयस्तदवरुद्धे पूर्वाधिकरणन्यायेनान्वयासंभवाद्दध्यादिगुणकानि कर्मान्तराणि । इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

अगुणे तु कर्मशब्दे गुणस्तत्र प्रतीयते ॥ २४ ॥

अगुणे गुणशब्दरहिते कर्मशब्दे अग्निहोत्रवाक्ये सति तत्र तदुत्पन्ने कर्मणि दध्यादिवाक्ये

गुण प्रतीयेत विधीयेत । तुशब्द पूर्वस्माद्वैषम्यद्योतनार्थः । अग्निहोत्रवाक्योत्पन्ननिर्गुणकर्मानु-
 १०. दध्यादिद्वयस्य फल- वादेन युगपदध्यादिगुणविधाने सति एकगुणविशिष्टतया कर्मणो बुद्ध्यावपरि-
 कृतकभेदक्या- वृत्तेन पूर्वाधिकरणप्रवृत्ति । एकान्वयानन्तरमपरान्वयनियमोऽयसिद्ध , सर्वे-
 विकरणम् । पां युगपदुपस्थितत्वेन युगपदेवान्वयान् । प्रयोजन—पूर्वपक्षे एकैकदध्यादि-
 विशिष्टाग्निहोत्रकर्मणामनुष्ठानम् , सिद्धान्ते तु एकस्यैव विकल्पितदध्यादिद्वयकस्येति । वस्तुतस्तु
 आधाराग्निहोत्राधिकरणे 'चोदना वा जञ्जार्थस्य प्रयोगभूतत्वात्तत्समनिधेर्युणार्थेन पुनः श्रुति ' इति
 सूत्रादेवागुणकर्मसंनिधौ गुणश्रुतिर्गुणविधानार्थेन्यवगमादिदमधिकरणमनर्थकम् । एवं च गुणरहिते
 कर्मण्युत्पन्ने दध्यादिगुणविधिः सम्भवति, न त्वामिश्रागुणविशिष्टयागविधौ सति तत्र वाजिनगुण-
 विधि इति प्रत्युदाहरणपरमेवेदं सूत्रमिति केचित् । इति गुणाधिकरणापवादः ॥

'अग्निहोत्र जुहोति' इति प्रकृत्य आमनन्ति, 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इति । किमिह
 दधिमाधनकमिन्द्रियफलक कर्मान्तर विधीयते, उताग्निहोत्रमाश्रित्य दधिगुणमात्रं फलाय विधीयत
 इति सशयः । तत्र पूर्वपक्षयति—

फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात्फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ २५ ॥

तुशब्द पूर्वाधिकरणवैषम्ये । अग्निहोत्रादन्यदेव दधिविशिष्टमिन्द्रियफलक होमकर्म
 स्यात् । कुतः । फलश्रुते इन्द्रियस्य फलस्य श्रवणान् । तन्वत्र दधिगुण एव फलाय विधीयताम् ,
 ११. दध्यादिद्वयस्य फल- तत्राह— फलस्य कर्मयोगित्वादिति । फलस्य धात्वर्थभाव्यत्वादित्यर्थः ॥
 त्वाविकरणम् । फलभावनायां धात्वर्थस्यैव हि समानपदोपात्तस्य करणत्वम् , न तूपपदार्थ-
 स्येति प्रपञ्चित भावार्थाधिकरणे । अतो नात्र दधिगुण फलाय विधीयत इति शक्यते वक्तुम् ।
 न च 'अगुणे तु कर्मशब्दे गुणस्तत्र प्रतीयेत' इति पूर्वसूत्रे निर्गुणकर्मसंनिधौ मगुणश्रुतेर्गुणविधाना-
 र्थत्वात्केनेह कर्मान्तरविधिरिति वाच्यम् । फलाय गुणविधिरिति हि वदन्प्रष्टव्य — किं दधिगुण
 फल एव विधीयते, उत होमेऽपि । नान्त्य 'दध्ना फल भावयेत्' 'दध्ना होमं भावयेत्' इति वाक्य-
 भेदापत्तेः । नाद्यः, जुहोतेरानर्थक्यात् । न च 'दध्ना जुहोति' इति वाक्यप्राप्तदधिसंबन्धानुवादेन
 प्रकृतहोमस्यैव फलविधिरस्त्विति वाच्यम् । कर्मानुवादो ह्युत्पत्तिवाक्यमात्रमपेक्षते, न तु गुणवाक्य-
 मपि । ततश्च दधिप्राप्त्यनन्तर फलविधिरित्यत्र प्रमाणाभावेन कथं दधिवाक्यप्राप्तदधिसंबन्धानुवादेन
 होमस्य फले विधिः । अनेनैव वाक्येन दध्ना फले होमे च विधौ वाक्यभेदः । फलायैव तद्विधौ
 जुहोतेरानर्थक्यम् । न च होममाश्रित्य फलाय दधिविधानाय प्रकरणप्राप्तहोमानुवादकत्वात्तत्र जुहोते-
 र्वैयर्थ्यं नापि वाक्यभेद इति वाच्यम् । प्रकरणेन हि होम एव प्राप्तो न तु होमसाधनत्वरूपतदा-

श्रितत्वमपि, 'दध्ना जुहोति' इति वाक्यप्रवृत्त्यनन्तरमेव इन्द्रियकामवाक्यप्रवृत्तौ प्रमाणाभावात् नतश्च दधिहोमयोः प्रतीयमानक्रियाकारकसंबन्धस्यात्रानुवादासम्भवात्तस्य सर्वथा परिन्याग एव कृत स्यात् । तथा च फलार्थतया होमसाधनत्वरूपहोमाश्रिततया च दधि विधेयमिति वाक्यभेदो दुर्वारः । अतः प्रकृतकर्मणि दधिगुणविधानासम्भवात्ततोऽन्यो दधिविशिष्टो होमः फलाय विधीयते । इति प्राप्ते सिद्धान्तयति—

अतुल्यत्वात्तु वाक्ययोर्गुणे तस्य प्रतीयेत ॥ २६ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्तौ । न कर्मान्तरमिन्द्रियकामवाक्ये विधीयते, किंतु तस्मात् वाक्यस्य गुणविधौ स्मार्थ्यं प्रतीयेत । कुत । वाक्ययोः अतुल्यत्वात् 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम' इति वाक्यस्य फले धात्वर्थविधायकतया इन्द्रियकामवाक्यस्य च फले गुणविधायकतया वैलक्षण्यस्यावश्यकत्वात् ॥ सर्वत्र हि भावनैव विधेया । तस्यां च फलवत्या धात्वर्थं करणीभवति, यत्रासौ न प्राप्नोति विधेयान्तरं च नास्ति, यथा स्वर्गकामवाक्ये इन्द्रियकामवाक्ये तु धात्वर्थस्य प्राप्तत्वाद्विधेयान्तरस्य दधिगुणस्य सद्भावाच्च धात्वर्थादुत्तरिता विधिशक्तिरूपपदार्थेऽपि गुणे विश्राम्यति । न चैकपदोपात्तत्वरूपश्रुतेर्वैलीयस्त्वात्कर्मान्तरविधिरेव युक्तं इति वाच्यम् । प्रकृतहानात्प्रकृतकल्पनविशिष्टविधिगौरवमत्वर्थलक्षणादिवहुदोषप्रसङ्गेन श्रुतिमप्युलङ्घय उपपदार्थगुणविधानस्यैवाश्रयितुं युक्तत्वात् । न च 'दध्ना जुहोति' इति दध्ना प्राप्तत्वात्तद्विधानमनर्थकमिति वाच्यम् । ऋत्वर्थतया हि तेन वाक्येन दधिविधानम् । इन्द्रियकामवाक्येन तु फलार्थतया तद्विधानम् । तथा च वक्ष्यति चतुर्थस्य तृतीये 'एकस्य तृभयत्वे संयोगप्रथक्त्वम्' इति । संनिधिरूपप्रकरणप्राप्तहोमानुवादेन होमाश्रितस्य दध्नो विधानाज्जुहोतेराश्रयतयान्वयसम्भवति । न च होमाश्रितत्वं होमसाधनत्वमेव, दध्नो होमस्य च न साध्यसाधनभावः प्रकरणादवगतः येनाश्रयतया होमोऽनृणेत, होमसाधनत्वरूपहोमाश्रितत्वस्याप्यनेनैव विधाने वाक्यभेद इति वाच्यम् । 'दध्ना' इति तृतीयाश्रुत्या हि कारकभूतं दधि फलोद्देशेन जुहोतिपरप्रत्ययेन विधीयते तत्र च कारकस्य क्रियापेशत्वाद्पेशितक्रियासमर्पणार्थं, केवलस्य प्रत्ययस्य प्रयोगानर्हत्वात्तत्प्रयोगाच्च यस्मिन्कस्मिंश्चित् धातौ प्रयोक्तव्ये जुहोति प्रयुज्यते, तदर्थस्य सनिहितत्वेनानुवादासम्भवात् न तु धात्वन्तरार्थस्य, तस्याप्राप्तत्वात्, तस्यापि विधाने वाक्यभेदापत्तेः । एवं च 'दध्ना' इति तृतीयया प्रतीयमानकारकत्वं क्रियानिरूपितमिति क्रियाविशेषापेक्षया सनिधानाद्धोमक्रियानिरूपितमित्यवगमात्क्रियाकारकभावेन दध्यन्वितो होमो जुहोतिनानृणेत न तु विधीयते इति वाक्यभेदविनैव सम्भवति जुहोत्यन्वयः । एकत्वादिविशिष्टपशोर्नि दधिविशिष्टकारकविधानाच्च न वाक्यभेदः यथा चैतन्तथा ग्रहैकत्वाधिकरणे स्फुटीभविष्यति । न च धात्वर्थस्य क्रियात्मकत्वाभावाच्च जुहोते

कारकान्वय , एवं च 'दध्ना' इति तृतीयावगत कारकत्व न होमापेक्ष किंतु फलभावनापेक्षमे
 तथा च केवलदध्न एव फले विधानं न तु करणभूतस्येति नोक्तप्रकारेण जुहोत्यन्वय इति वाच्यम्
 करणत्वस्य फलभावनापेक्षत्वेऽपि दध्न. सिद्धस्वभावस्य कर्तृव्यापारविषयत्वाभावेन फलभावनाकर
 त्वस्य धात्वर्थमुत्पत्तैव वक्तव्यताया आवश्यकत्वात्तदपेक्षस्यैव करणत्वस्य विभक्त्यभिधेयत्वात्
 यद्यपि धात्वर्थो न कारकान्वययोग्य , तथापि तत्कर्मकभावना योग्या । सा च प्रकरणादुपस्थित
 तांश्रुत्पित करणत्वं विभक्त्यभिधेय भावनामुत्पत्तेन धात्वर्थं प्रति करणत्वं विश्राम्यति । न च तृ
 यावगतकरणत्वस्य होमापेक्षत्वे फलभावनाकरणत्वं गुणस्य न स्यात् , तत्रत्यायकाभावादि
 वाच्यम् । यागादिवद्गुणस्यापि समभिव्याहारत एव फलभावनाकरणत्वलाभसंभवान् । एवं च वि
 व्यापार त्रिनैव सन्निधिलक्षणप्रकरणेन तृतीयान्तपदश्रुत्या च 'होमे कारकभूतं दधि' इत्येतावतोऽर्थे
 सिद्धौ 'तद्दिन्द्रियकामस्य' इत्येतावन्मात्र एव विधेर्व्यापार इति न वाक्यभेदः । तस्मात्प्रकृतहो
 माश्रित्य फलाय गुणाविधिरिति स्थितम् । केचित्तु 'दधिहोमयोः क्रियाकारकभावेन संबन्धो लो
 सिद्ध , ततश्च दधिहोमसंबन्धे विधिव्यापाराभावाद्धोमाश्रितदधिविधौ न वाक्यभेदः' इत्याहु
 तदयुक्तम् । लोकतो हि दधिहोमयोः क्रियाकारकभावस्तावत्स्वरूपेणैव सिद्धः, न तु कर्तव्यतयापि
 तथा च सति फलार्थिनो नियमेन दधिहोमसंबन्धोपादानं न स्यात् । ततश्च तस्य कर्तव्यता फ
 लसंबन्धश्च विधीयत इति वाक्यभेदः । न च होमाश्रितस्य दध्न फले विधाने सति होमसंबन्धात्
 होमसंबन्धावस्थापन्नहोमाश्रितत्वासपत्तेरर्थादेव तत्कर्तव्यतासिद्धौ तद्विधानाभावात् न वाक्यभेदः इ
 वाच्यम् । एव सति 'सोमेन यजेत' इत्यादावपि सोमयागयोः क्रियाकारकभावसंबन्धमादाय के
 ल्यागविधेर्वक्तुं शक्यतया विशिष्टविधिमात्रोच्छेदापत्तेः इत्यास्तां तावत् । प्रयोजनं— पूर्वपक्षे नैय
 काग्निहोत्रव्यतिरिक्तमनियतकालं दधिमाधनकं होमान्तरं सकृदेव दधीहोमत्वात्पूर्वं क्रियते, सिद्धा
 तु सायंप्रातरग्निहोत्रहोमे दधिप्रयोग इति दिक् । इतीन्द्रियकामाधिकरणम् ॥

‘त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमस्तस्य वायव्यास्वेकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो यजेत
 इत्यग्निष्टुत प्रकृत्य 'वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यम्' इति च गुणं विधायैवमाभ्यायते 'एतस्मै
 १२. वारवन्तीयादीना रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत' इति
 कर्मान्तरता- त्रिष्टुत स्तोत्रीयानवकस्तोमक अग्निष्टोमाख्यस्तोत्रेण संस्थाप्य अग्निष्टुन्नामच
 विकरणम् । कश्चित्कतु । तस्य क्रतोरग्निष्टोमसाम प्रकृतिवदेव 'यज्ञायज्ञा वो अग्ने
 इत्याग्नेयीष्वृक्षु प्राप्तम् 'वायव्यासु' इत्यनेनापोष्यते । प्रकृतितो यज्ञायैकविंशस्तोमकमेव तत्प्र
 तथापि 'त्रिवृदग्निष्टोम' इत्यनेन त्रिवृत्त्वेन तदपोषितमिति 'एकविंशम्' इत्यनेन प्रतिप्रसृत्ये

1. 'आग्नेयीभ्यो वायव्यासु'—ख, ग.

प्रकृतितो यज्ञायज्ञीयाख्यमग्निष्टोमसाम प्राप्तम् 'वारवन्तीयम्' इत्यनेनापोद्यते । वारवन्तीयं साम-
विशेष । रेवतीपु रेणवघटितासु 'रेवतीर्न' इत्यादिषु ऋक्षु । अनेन वायव्या अपोद्यन्ते । तत्र
'एतस्यैव रेवतीपु—' इति वाक्ये पूर्वस्मिन्नेवाग्निष्टुक्तौ रेवत्याधारवारवन्तीयगुण पशुफलाय
विधीयते, उत गुणविशिष्ट कर्मान्तरमिति मशय । तत्र धान्वर्थस्य यागस्य 'ब्रह्मवर्चसकामो
यजेत' इति पूर्ववाक्यगतयजनैव प्राप्तत्वात्प्रकृतज्ञानात्प्रकृतकल्पनविशिष्टविधिरौरवशेषापानात्पूर्वा-
धिकरणन्यायेन पूर्वकर्मणि गुणविधानमेव युक्तमाश्रयितुम् । न च गुणसाध्यस्यैवाश्रयत्वात् यागस्य च
द्रव्यदेवतासाधनकस्य सामसाध्यत्वाभावात्त्राश्रयत्वसम्भव इति वाच्यम् । तृतीयाश्रयादे 'आनर्थक्यान्त-
दङ्गेषु' इत्यधिकरणे 'सप्रदशारत्रिर्वाजपेयस्य यूप' इति सप्रदशारत्रित्वस्य वाजपेये साक्षादन्वयसं-
भवाद्वाजपेयाङ्गभूतपशुयागाङ्गयूपद्वारा अन्वय इति वक्ष्यमाणन्यायेन ऋत्वङ्गस्तोत्रनिष्पादनद्वारा याग-
साधनत्वोपपत्तेः । न च रेवतीवारवन्तीयसंबन्ध तस्य च फलसंबन्ध इत्यनेकगुणविधाने वाक्यभेद
इति वाच्यम् । न ह्यनेकार्थविधानमात्रेण वाक्यभेद, तर्हि विशिष्टविधिसात्रोच्छेदापत्तेः । किन्तु यत्रा-
नेकार्थविधिव्यापार विना विशेषणवैशिष्ट्यस्यास्मिद्धिस्तत्र विशेषणविशेष्यसंबन्धमिद्वयर्थ विशिष्ट-
विधानार्थं च विधायकप्रत्ययस्य व्यापारभेदाद्विध्यावृत्त्या वाक्यभेद, यथा पौर्णमास्यधिकरणे
विद्वद्वाक्यविहितकर्मण्याग्नेयाद्विवाक्यैर्गुणविधिपक्षे । प्रकृते तु विधिव्यापार विना कृत्वाशब्देनैव
वारवन्तीयस्य रेवतीसंबन्धमिद्वया तत्र विधिव्यापाराभावेन कृत्वाशब्दान्तरपदसदभेणोपस्थितस्य
रेवत्याधारवारवन्तीयस्य फलसंबन्धमात्र एव विधेर्याप्रियमाणतया विध्यावृत्त्यभावात् वाक्यभेद ।
अन्यथा 'त्रिष्टुदग्निष्टुत' इत्यादिवाक्येऽपि वायव्यास्येकविशमितिगुणद्वयसंबन्ध तद्विशिष्टस्य च क्रतो-
फले विधानमिति वाक्यभेद स्यात्, तत्र कृत्वान्तसदभेणोपस्थितस्य तावद्गुणविशिष्टस्य यागस्य फले
विधानात् । वाक्यभेदपरिहारस्तु प्रकृतेऽपि तुल्य । न च 'रेवत्याधारवारवन्तीय पशुसाधनम्' इत्यस्य
'एतस्य यागस्य वारवन्तीयम्' इति 'पशुपर्थस्यापि विधेयत्वाद्वाक्यभेद शङ्क्य, पशुपथन्तैतच्छ-
ब्दस्य फलवता गुणेन यागस्य सन्निधिल्लक्षाश्रयाश्रयभावसंबन्धानुवादकत्वात् । तृतीयान्तैतच्छब्दस्तु
विधेयगुणप्रतिपादकतया विधिशेषत्वानुवादक । न च विधेयगुणस्य वारवन्तीयशब्देनैव लाभा-
त्तद्वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । 'वारवन्तीयम्' इति द्वितीयान्तेन प्रधानतरोपस्थितस्य वारवन्तीयस्य
फलभावनाकरणत्वान्वयायोग्यत्वेन तद्गोच्यतास्मिद्धयर्थं तस्य तृतीयान्तैतच्छब्देन करणतया निर्देशा-
वश्यंभावान् । अग्निष्टोमसामशब्दोऽप्यान्तर्थक्यन्यायप्राप्तस्तोत्रसंबन्धानुवाद । अतोऽग्निष्टोमःख्यस्तो-
त्रसाधनत्वविधानतोऽपि न वाक्यभेदप्रसक्तिः । न चाग्निष्टुति क्रतौ स्तोत्रान्तराणामपि सद्भावात्तेषाम-
पि चोदकाद्विपरिवृत्त्यविशेषाद्विशिष्यामिष्टोमस्तोत्रसंबन्धानुवादायोगात्स्तोत्रान्तरपरिसख्यानाय सोऽ-
वश्यं विधेय । तथा च 'वारवन्तीयेन पशुन्कुर्यादग्निष्टोमस्तोत्रसंबन्धिना' इति वाक्यभेद इति
वाच्यम् । चोदकत स्तोत्रान्तररोपस्थिते प्रागेव 'वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यम्' इति ऋत्वर्थपू-

1. विशिष्टस्यापि. 2. 'वायव्यास्यमिष्टोमसाम कार्यं वारवन्तीयम्' — ख, ग.

र्ववाक्ये शब्देनोपस्थितस्याग्निष्टोमस्तोत्रस्यैव बुद्धौ विपरिवृत्त्या तस्यैवानुवादौचित्यात् । तस्मादग्निष्टो-
मस्तोत्रद्वारा प्रकृतयागमाश्रित्य रेवत्याधारवारवन्तीयगुण, पशुफलाय विधीयते । इति प्राप्ते सिद्धा-
न्तयति—

समेषु कर्मयुक्तं स्यात् ॥ २७ ॥

गीत्यादिक्रियान्मकेष्वश्रयानपेक्षतया यागादिधात्वर्थतुल्येषु वारवन्तीयादिगुणेषु श्रुतेषु
कर्मयुक्तं जन्यतया धात्वर्थयुक्तमेव फलं स्यात्, न तु गुणयुक्तम् । 'एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयम्'
इत्येवंजातीयकेषु वाक्येषु कर्मान्तरविधिरेव, न गुणविधिरिति यावत् । गीतिविशेषो हि वारवन्ती-
यसाम् । उच्चारणक्रियाविशेष एव च गीतिर्नाम । एवविधस्य च साम्नो यागादिवदाश्रयापेक्षाविरहा-
त्कथं यागमाश्रित्य तद्विधानम् । समेष्वित्यस्य याग प्रति कारकभावात्मकगुणभावमनापन्नेष्वित्य-
त्यर्थः । यत्र हि प्रकृते कर्मणि फलार्थस्य गुणस्य कारकभावः स भवति तत्रैव गुणस्य फलाय विधिः,
यथा 'दग्नेन्द्रियकामस्य' इति । इह तु वारवन्तीयसाम्नो गीतिविशेषात्मकस्य द्रव्यदेवतासाधनक-
यागं प्रति साधनत्वस्यासंभवात्कथं यागमाश्रित्य विधिः स्यात् ॥ न चानर्थक्यतदङ्गन्यायेन क्वत्क-
भूतस्तोत्रनिर्वृत्तिद्वारा यागाश्रयत्वसंभव इति वान्यम् । वैपस्यात् । सप्रदशारत्नित्वं हि वाजपेये
साक्षादसंभवात्तदङ्गभूतयूपद्वारा वाजपेयाङ्गतामश्नुते । 'वाजपेयस्य' इति पशुया अङ्गद्वारायुपका-
रकत्वेऽपि संभवान् । वारवन्तीयसाम् त्वङ्गभूतस्तोत्रद्वारा कथं यागकारकतामश्नुवीत्, क्रियाकारकभा-
वस्य साक्षात्संबन्धरूपत्वात् । न च पशुसोमाधिकरणे पशुसोमयोः प्रणाङ्ग्या यागकरणत्वं कथमुक्तमिति
वाच्यम् । तत्र प्रकृतिविकृत्योरत्यन्तानतिरिक्ततया हृदयादिगणसोमरसात्मना साक्षादेव पशुसोमयोर्याग-
कारकत्वसंभवेऽप्यारादुपकारकस्य स्तोत्रस्य यागे कारकत्वासंभवान् । किंच वाजपेयाङ्गत्वेन चोदित
सप्रदशारत्नित्वं वाजपेयेऽसंभवात्तदङ्गयूपमुपसर्पतीति युक्तम् । वारवन्तीय तु फले विधीयते न तु यागा-
ङ्गतयेति कथमङ्गानि स्तोत्राण्युपसर्पेत् । नापि वारवन्तीयगुणस्य यागे आनर्थक्यम्, कर्मान्तरविधाने-
नार्थवत्त्वान् । उक्तं च वार्तिके 'तस्मान्माङ्गेषु कल्पयेत् यदङ्गत्वेन चोदितम् । प्राधान्यावस्थितं यत्तु
तदङ्गं नोपसर्पति' इत्यादिना । ननु कारकतया वारवन्तीयगुणस्य यागाश्रितत्वासंभवेऽपि संबन्धा-
न्तरेण तदस्तु, 'पशुकाम उक्थ्य गृह्णीयात्' 'दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो यजेत्' इत्यादौ 'संस्था-
युक्त्यादिरूपगुणस्य प्रकृतयागे कारकत्वाभावेऽपि तन्संबन्धिप्रयोगपरिच्छेदकत्वमात्रेण तदाश्रितत्व-
दर्शनान्, साम्नश्च गीतिक्रियात्मकस्य कर्तृव्यापारविषयत्वार्थं दध्यादिवत्क्रियापेक्षाविरहेऽपि 'कृत्वा'
इति क्त्वाप्रत्ययस्य क्रियान्तरसमानकर्तृकत्वनिर्वाहाय क्रियान्तरापेक्षायां सनिधानलक्ष्ययागो यजति-
नानृशमानो विधीयमानवारवन्तीयसामगुणे आश्रयतयान्वेतुमर्हतीति चेत् सत्यम् । यागस्या-
श्रयत्वसंभवेऽप्यग्निष्टोमपदवैयर्थ्यात् गुणविधिः संभवति । अग्निष्टोमसामपदं हि नानुवादः ।

आज्यपृष्ठादिवहुस्तेषु चोदकप्राप्तेषु सन्सु विशिष्याग्निष्टोमस्तोत्रसवन्धानुवादे कारणाभावान् । न च कत्वर्थवारवन्तीयवाक्यत शब्देनोपस्थितत्वादग्निष्टोमस्तोत्रस्यैवानुवाद उचित इति वाच्यम् । कत्वर्थवाक्येऽग्निष्टोमोपस्थितेरगुणविधानार्थतया स्वस्य प्राधान्याभावेन तदुपस्थितेरनुवादेत्वप्रयोजकत्वाभावान् । किञ्च रेवतीषु 'वारवन्तीयं कृत्वा पशून्भावयेत्' इति पशुभावनापेक्षयैव समानकर्तृकत्वसम्भवात् क्रियान्तरमपेक्ष्यत इति कथं यागस्य तवाश्रयतयान्वय । तस्माद्गुणविधौ यजन्यग्निष्टोमसामशब्दयोरनुवादत्वात्सम्भवाद्द्विधानार्थत्वमेव वक्तव्यम् । तथा च 'वारवन्तीयेन पशून्कुर्यादग्निष्टोमसवन्धिना' इति 'वारवन्तीयेन पशून्कुर्याद्यागसवन्धिना' इति च वाक्यभेद स्यादिति तयोरानर्थक्यं स्यात् । न च 'धातुसवन्धे प्रत्यया' इत्यधिकृत्य 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इति विहितकत्वात्प्रत्ययस्य धात्वन्तरसमानकर्तृकत्वमेवार्थ इति प्रत्ययवाच्यपशुभावनाया क्त्वाप्रत्ययापेक्षितत्वाभावेन प्रकृतिभूतयज्यर्थस्यैव तदपेक्षिततया आश्रयत्वेनान्वयसम्भव इति वाच्यम् । 'धातुसवन्धे' इत्यस्य 'क्रियासमभिहारे लोट्' इत्यादिमनन्तरसत्रेष्वनुवर्तमानत्वेन क्त्वाविधावनुवृत्तेस्तद्वाच्यवार्तिकान्वाद्यदृष्टत्वेन चाप्रामाणिकतया क्त्वागम्यसमानकर्तृकत्वस्य प्रत्ययवाच्यभावनापेक्षिताया वक्तुं शक्यत्वान् । अत एवार्नातकर्तृकप्रार्चनग्रन्थविवरणपरग्रन्थे 'इति मनसि निधायह' इत्यभिप्रेत्याह' इत्याद्युक्त्वाह' इत्यादौ क्त्वाप्रत्ययोपपत्ति । तत्र हि 'आह' इत्यव्ययम् 'उवाच' इत्यर्थे विभक्तिप्रतिरूपकमिति वैयाकरणसमय । तस्मात्क्त्वाशब्दोक्तभावनानिर्वाहिनरेवतीवारवन्तीयानिरूपितक्रियाकारकभावसवन्धविशेषितोऽपूर्वयाग पशुफलाय विधीयते । 'एतस्य' इति पशुग्रन्थस्य च प्रस्तूयमानकर्मानुवादपरत्वे आनर्थक्यात् 'एतद्धर्मकस्य' इत्येवं प्रकृताग्निष्टुद्धर्मातिदेशकतया, प्रकृतिभूताग्निष्टुति च वारवन्तीयसाम्नोऽग्निष्टोमस्तोत्रसाधनतया प्रकृतिवदिहापि तन्स्थानप्राप्तेरग्निष्टोमसामशब्दोऽनुवाद इति न तस्य विधेयकर्मविशेषकत्वम् । न चाग्निष्टुति वायव्याधारस्यैव वारवन्तीयस्याग्निष्टोमस्थानकत्वादिह कथं रेवत्याधारस्य तन्स्थानप्राप्तिरिति वाच्यम् । वारवन्तीयस्य चाग्निष्टोमे प्राणतौ तदाधारभूतानामग्न्याग्निष्टोमस्तोत्रसवन्धप्राप्त्या रेवत्याधारस्यापि वारवन्तीयस्याग्निष्टोमस्थानमुपपद्यते । एव च वायव्याना रेवतीभिः प्रत्याम्नानाद्वाध्रमाश्व, न तु तावता वारवन्तीयस्याग्निष्टोमस्तोत्रस्थानत्वस्याप्यभाव स्यात् । तृतीयान्तैतच्छब्दोऽपि प्रस्तूयमानपूर्वयागवचन । एवं च 'रेवतीषु वारवन्तीयं कृत्वा पशुकामां यजेत्' इत्येतावन्मात्र विधेयमिति लाघवमेकवाक्यत्वं च लभ्यते । गुणविधौ तु यज्याद्यानर्थक्य वाक्यभेदश्च । तस्माद्देवतीवाक्येऽपूर्वकर्मविधिरित्यास्ता तावन् । प्रयाजन— पूर्वपक्षे रेवत्याधारवारवन्तीयवति कर्मणि क्रतुफल ब्रह्मवर्चस गुणफल पशुश्च लभ्यते, सिद्धान्ते तु पशुफलमेवेति स्पष्टमेव । इति रेवत्याधिकरणम् ॥

अथ कमापूर्वभेदपसङ्गात्फलापूर्वभेदविचार प्रस्तूयते । अस्मि ज्योतिष्टोमे ब्रह्मसामाख्य

स्तोत्रविशेष । तमाश्रित्य सौभर नाम साम फलार्थतया विहितम् 'यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो
 १३ सांभरानवन य स्वर्गकाम स सौभरेण स्तुर्वीत' इति । तदेतत्फलत्रयसाधनतया विहित
 यो कामैक्या- सौभरं प्रकृत्यान्नायते 'हीषिति वृष्टिकामाय निधन कुर्यात् ऊर्गित्यन्नाद्यका-
 धिकरणम् । माय, ऊ इति स्वर्गकामाय' इति । निधनमिति साम्नाश्रमभाग उच्यते ।
 तत्र कि हीषादयो निधनविशेषा सौभरफलत फलान्तरार्थतया विधीयन्ते, एव च यदा वृष्टिकामेन
 सौभरं प्रकान्त तदेतरयोरपि निधनयोस्तत्फलकामनया प्रयोग फलान्तरभूतवृष्टिकामनाधिग्रहान्प्रथ-
 मनिधननिवृत्तिश्च 'वृष्टिकाम सौभरस्यास्ता स्तोत्रे' 'वृष्टिकामो हीषिति निधनं सौभरसास्ति
 करिष्ये' इति च पृथक्फलकामन च, उत सौभरस्यैव तत्तत्फलं साध्यतस्तत्तन्निधन नियम्यते,
 एव च वृष्टिफलकं सौभरे हीषित्येव प्रयोक्तव्यम् एकैव वृष्टि प्रार्थयितव्या । एवमन्नाद्यकामस्वर्ग-
 कामयोरपि द्रष्टव्यम् । इति संशये, पूर्वपक्षयति—

सौभरे पुरुषश्रुतेर्निधने कामसंयोगः ॥ २८ ॥

वृष्ट्यादिफलार्थतया श्रुते सौभरे सास्ति हीषादिनिधने अन्य कामसंयोग । काम्यन्त
 इति कामा फलानि । सौभरसामफलेभ्यो वृष्ट्यादिभ्योऽन्यानि वृष्ट्यादिफलान्युद्दिश्य निधनविधि,
 न तु वृष्ट्यादिफले सौभरे साम्नि हीषादिव्यवस्थाविधि । कुत । पुरुषश्रुते वृष्टिकामादिशब्दैर्वृ-
 ष्ट्याद्यभिलषितपुरुषवाचिभिश्चतुर्व्यन्तैर्वृष्ट्याद्यभिलषितपुरुषोपत्त्वं निधनानामवगम्यते । तच्छेषत्वं
 च तदभिलषितफलसाधनत्वमेव । अत फलान्तरार्थतयैव निधनविधि । व्यवस्थाविधौ तु वृष्टि-
 कामाय यत्सौभर तत्र हीषिति निधन कुर्यात्, न निधनान्तरमित्येव वृष्टिकामादिशब्दानां वृष्ट्यादि-
 साधनसौभरे लक्षणा स्यात् । एव च ज्यायानपि नियमविधिर्लक्षणाप्रसङ्गात् युज्यते । तस्मान्फला-
 न्तरार्थतया निधनविधि ॥

सिद्धान्तयति—

सर्वस्य वोक्तकामत्वात्तस्मिन्कामश्रुतिः स्यान्निधनार्था पुनःश्रुतिः ॥ २९ ॥

वाशब्द पक्षव्याश्रुत्तौ । चतुर्व्यन्तवृष्टिकामादिपदेषु वृष्ट्यादिशब्दो न फलान्तरपर, किन्तु
 सर्वस्य समस्तावयवकस्य सौभरस्य 'यो वृष्टिकाम' इत्यादिवाक्यान्तरैरुक्तकामत्वात् उक्तवृष्ट्यादि-
 फलकतया तस्मिन्सौभरफल एव वृष्ट्यादिलक्षणे कामश्रुति । चतुर्व्यन्तवृष्टिकामादिपदगतवृष्ट्यादि-
 फलशब्द प्रत्यभिज्ञापक स्यात् । ततश्च वृष्ट्यादीनां सौभररूपसाधने निराकाङ्क्षतया न हीषादिनि-

धनान्वयसम्भव । न च प्रकृतफलानां साधनान्तरावरुद्धत्वात्प्रत्यभिज्ञासाधनेन फलान्तरपरत्वमेवास्त्विति वाच्यम् । हीषादिशब्दा हि किञ्चिदाश्रित्य फलेषु विधेया । न तावत्सौभरमाश्रयः, बह्ववयव-
व्याप्तस्यान्तिमावयवहीषादिना निर्वर्तयितुमशक्यत्वात् । नापि निधनमेवाश्रयो भवितुमर्हति, तन्मात्र-
स्याप्रकृतत्वात् भक्त्यन्तराणामपि सन्त्वान्तत्परिसंग्यानाय निधनविधौ 'हीषा वृष्टि कुर्यान्निधनभूतेन'
इति वाक्यभेदापत्तेः । ननु 'वृष्टिकामाय' इत्यादीनां सौभरफलपरत्वे वैयर्थ्यमत आह—
निधनार्था पुन श्रुतिरिति । पुनर्वृष्ट्यादिशब्दश्रवण 'वृष्टिकामाय यत्सौभरम्' इत्येवं वृष्ट्यादिसाध-
नसौभरानुवादेन निधनव्यवस्थाविधानार्थमित्यर्थः । अतो वृष्टिकामादिशब्दलक्षिते सौभरे हीषादिनि-
धननियम इत्येव युक्तम् । वाक्यभेदापेक्षया ज्यायस्त्वाल्लक्षणा न दृश्यति ॥ न च वृष्टिसाधनसौभर-
र्थतया 'हीप्' इति शब्दस्य नियमो निधनत्वेन विधेय इति वाक्यभेदस्तुत्य इति वाच्यम् । शाखा-
भेदेन हीषादिनिधनयुक्ततया पठिते सौभरे तन्नियममात्रस्यैव विधेयत्वेन वाक्यभेदानवकाशान् । न
च वृष्ट्यादिसाधनसौभरस्योद्देश्यत्वे विशिष्टोद्देशदोषप्रसङ्गः शङ्क्यः । वृष्ट्यादिसाधनमेव ह्यत्रोद्दे-
श्यम् । सन्निधानाच्च तत्सौभरमिति लभ्यते । वस्तुतस्तु "वृष्टिकामाय यत्सौभरं तत्र निधनम्
'हीप्' इति कुर्यात्" इत्येव नार्थः, येन वृष्टिकामादिशब्दा सौभरे लाक्षणिका स्युः । किन्तु 'यो
वृष्टिकाम स सौभरेण स्तुर्वीत' इत्येव वृष्टिकामाय यन्निधन विहितं तत्र 'हीप्' इत्यादि कुर्या-
दित्यर्थः । न च 'यो वृष्टिकाम' इत्येव सौभरस्यैव वृष्टिकामादिपुरुषोपत्वरूपवृष्ट्यादिसाधनताव-
गमेन निधनस्य तदवयवस्य 'वृष्टिकामाय' इत्यादौ वृष्ट्यादिशब्दैरनुवादासम्भव इति सौभरलक्षणा
दुर्वारिति वाच्यम् । समस्तावयवकस्य सौभरस्य फलसाधनत्वेऽवगते सति तदवयवस्य निधनस्यापि
वृष्ट्यादिसाधनतावगमेन लक्षणा वित्तैव 'तदनुवादसम्भवात् । तदेतत्सूत्रे 'सर्वस्य' इत्यनेन धत्ति-
तम् । तस्य हि समस्तावयवकस्य सौभरस्येत्यर्थः । इति सौभराधिकरणम् ॥

इति द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः ॥

तृतीयः पादः ॥

निर्गम्य निगमस्मिन्ध्रन्विविधन्यायाभिधानमन्थानै ।
धर्ममुधासुद्धरते भूयो मुनये नमोऽस्तु जैमितये ॥

पूर्वस्मिन्पादे कर्मभेद प्रतिपादित । अस्मिन्पादे तदपवाद प्रतिपाद्यते ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'यदि रथंतरसामा साम स्यादैन्द्रवायवाप्रान्गृहीयान्' ^१ 'यदि बृह-
त्सामा शुक्राप्रान्' इति । तत्र किं ज्योतिष्टोमात्कर्मान्तर रथंतरसामेति बृहत्सामेति विधीयते, उत
प्रकृत एव ज्योतिष्टोमे नैमित्तिक ऐन्द्रवायवाप्रनादिगुणविधिरिति संशये पूर्वपक्षयति—

गुणस्तु क्रतुसंयोगात्कर्मान्तरं प्रयोजयेत्सं- योगस्याशेषभूतत्वात् ॥ १ ॥

तु प्रत्यक्षस्थाने । रथंतरसामादिगुण कर्मान्तरसाक्षिपेत् । कुत ^२ । क्रतुसंयोगान् रथत-
रसामादिगुणस्य ज्योतिष्टोमात्कृत्वन्तरेणैव संयोगान् प्रकृतकर्मणा च संयोगासंभवान् । कुत ।
१ प्रहाप्रनाया संयोगस्याशेषभूतत्वात् रथतरादिसंयोगस्य क्रतुविशेषणत्वाभावान् । 'रथंतर-
ज्यातिष्टोमाह्वाना सामा' इति हि बहुव्रीहिसमास 'समर्थ पदविधि' इति सामर्थ्यापेक्ष ।
अकरणम् । सामर्थ्यं च यदि कृत्स्ने क्रतौ रथंतरमेकमेव स्यात्तदा भवति । प्रकृते च
ज्योतिष्टोमे रथतर साम न केवलमस्ति, किंतु गायत्रवासवेवादिस्वामान्तरस्महितमेवेति सामा-
न्तरसाक्षिपेत्वेत्तासामर्थ्यात्समासानुपपत्तेस्तदस्य विशेषणत्व रथतरस्यानुपपन्नम् । न च पृष्ठस्तोत्रे
सामान्तरानुपपत्तेत्वात्सामर्थ्यस्यानपाय इति वाच्यम् । तस्यात्रान्यपदार्थतयानुपपत्तत्वात् । एवम्
बृहत्सामा' इत्यत्रापि । तथा च प्रकृते कर्मण्यनुवाद्यतया निवेशमलभमानोऽयं गुणनिवेशयोग्य
कर्मान्तरपरत्वस्य वाक्यस्य कल्पयतीत्यर्थ । न च कर्मान्तरपरत्वे तस्य संप्रति विधीयमानतया सिद्ध-
धर्मनिमित्तत्वप्रतिपादकयदिशब्दानुपपत्तिरिति वाच्यम् । 'अथैतर्हान्पा पृथिव्यार्मान्' इत्यादिवद्यदि-
शब्दस्यापि निपातत्वेनानर्थकत्वात् । यद्वा 'गोचने' इत्यव्याहारेण 'यदि गोचने तदा रथंतरसामानं

१ ऐन्द्रवायवाप्रान्गृहीयान् --- ख २ नास्ति ख, ग पुस्तकयो ३ संयोगस्य अनेप
कृत्स्न क्रतु प्राप्तत्वाभावात् -क च

क्रतुं कुर्यात्' इति योज्यम् । अथवा 'गृहीयान्' इति लिङ् कामप्रवेदनार्थतया 'यद्यैन्द्रवायवाप्रा-
न्प्रहीतुमिच्छेत्तदा रथंतरसामान क्रतुं कुर्यात्' इति व्याख्येयम् । अथवा 'स्यात्' इति हेतौ लिङ् ।
'रथतरसामाना क्रतुना हेतुना ऐन्द्रवायवाप्राङ्गृहीयान्' इत्यर्थः । अपि वा 'गृहीयान्' इति लिङो हेतु-
मदर्थकत्वेन 'यदि प्रहाप्रना हेतुमत्त्वेन विवक्षिता तदा तद्धेतु रथंतरसामा सोम कार्य' इति व्याख्येयम् । एव बृहत्सामवाक्येऽपि योज्यम् । 'तस्माद्रथतरबृहदन्यतरस्तोत्रकर्मैन्द्रवायवाप्रता-
दियुक्तं कर्मान्तर विधेयम् । इति पूर्व पक्ष ॥

सिद्धान्तयति—

एकस्य तु लिङ्गभेदात्प्रयोजनार्थमुच्येतैकत्वं गुणवाक्यत्वात् ॥ २ ॥

तुशब्द पूर्वपक्षव्यावृत्तौ । नात्र कर्मान्तरविधिः, किंतु एकस्यैव ज्योतिष्टोमस्य प्रकृतस्य
लिङ्गभेदान् रथतरादिनिमित्तभेदेन प्रयोजनार्थं प्रहाप्रताविशेषविधानप्रयोजनार्थतया यदि रथन्तरे-
त्यादिवाक्यम् उच्येत प्रतीयेत । ननुक्तरीत्या कर्मान्तरत्वादेकत्वमेवामिद्धमित्यत आह— एकत्वमिति ।
यदिशब्दस्वारस्येन 'प्रहाप्रताविशेषणविधिपरन्वस्य वक्तव्यतया कर्मान्तरयुद्धौ निवृत्ताया तदेकत्व
विज्ञायत इत्यर्थः ॥ यदिशब्दस्य हि प्रथमपक्षे 'आनर्थक्यमेव दोषः', द्वितीये अध्याहारः, तृतीये
'यदि गृहीयान्' इति व्यवहितान्वयः, चतुर्थे 'पञ्चमे चासिद्धस्य हेतुत्वकल्पनाकेश इति पञ्चानां'
पश्चात्ता दुष्टत्वात्स्वरसतः प्रकृतकर्मणो निमित्तत्वप्रतिपादकयदिशब्दबलात्प्रकरणाच्च प्रकृतस्यैव कर्मण
सोमशब्द प्रतिपादको न तु कर्मान्तरस्य । न च सामान्तराणामपि सत्त्वान् 'रथतरसामा' इति
कथं ज्योतिष्टोमस्यानुवादसंभवः, सापेक्षत्वेत्तासामर्थ्यान्सामानुपपत्तेरिति वाच्यम् । अन्ययोगव्या-
वृत्त्यसंभवेऽप्ययोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वोपपत्तौ सामर्थ्यसंभवेन समासोपपत्तेः । बृहद्रथतरे हि
सामनी ज्योतिष्टोमे वैकल्पिके । अतः पक्षे अयोगः प्राप्तः । तद्व्यावृत्त्या यदि रथतरसामैव सोमः,
नाविसामान्तररथंतर इति भवत्ययोगव्यवच्छेदः । स च सामान्तरसत्त्वेऽप्यविरुद्ध इति सामान्तरसापे-
क्षत्वाभावात्सामर्थ्यम् । अस्तु वा सामान्तरमेव व्यवच्छेद्यम् । तथापि विरोधिनेर्बृहद्रथतरयो
परस्परव्यवच्छेदेनैव विशेषणत्वम्, न तु सामान्तरव्यवच्छेदेनपि, विरोधनिबन्धनत्वाद्यवच्छेदस्य
सामान्तरसत्त्वेऽपि तदपेक्षाविरहादस्ति सामर्थ्यम् । किंच 'उक्तयो वै राजसामा' इत्यादिवहाशमि-
कन्यायेन 'रथंतरसामा' इति निर्देशस्य पृष्ठस्तोत्रमात्रपरता अवसीयते । तत्र च पृष्ठस्तोत्रे सामा-
न्तराभावेन तदपेक्षाविरहान्सामर्थ्यमविरुद्धम् । न च बहुव्रीहिणा अन्यपदार्थप्रधानेन सोमस्यैव प्राधान्ये-

1 तस्मात्केवलरथन्तर ख घ, उ. 2 विशेषगुणविधि क घ ष 3 पञ्चमे च
नास्ति क, घ, इ, च पुस्तकेषु 4 चतुर्णां—क घ ङ, च

नावगमान्कथ रथंतरस्य निमित्तत्वमिति वाच्यम् । बहुव्रीहिणा पदार्थप्रतीतिवैलया विशेष्यतयाऽ
स्यापि क्रतोर्नित्यतया निमित्तत्वानर्हत्वात्तत्परित्यागेन विशेषणस्यैव निमित्तत्वपर्यवसानान् वा
निमित्ततात्पर्यकत्वेन तदनुसारेणार्थोऽग्यविशेष्यपरित्यागेन योग्यविशेषण एव तत्कल्पनस्य न्य
त्वान् । अत एव 'दग्ना जुहोति' इत्यत्र विशेष्यस्य होमस्य 'प्राप्तत्वात्तत्परित्यागेन योग्यस्य
विशेषणतयापि प्रतीतस्य विधानमुपपन्नं भवति । न चैवं सति कर्मवहिरध्ययनादावपि रथं
सद्भावादतिप्रसङ्गः, प्रकृतक्रतुविशिष्टस्य तस्य निमित्तत्वे तु विशिष्टोद्देशदोष इति वाच्यम् । न
शब्देन प्रकृतक्रतुविशिष्टस्य रथंतरस्य निमित्तत्व बोध्यते येन विशिष्टोद्देशदोष स्यात् । सन्निधा
हि क्रतुविशिष्टत्वेन रथंतरस्य बोधः, अनुवादस्य सति सभवे सनिहितगामित्वान् । तस्मात्प्रकृत
निष्ठोद्देशे रथंतरादिनिमित्ते प्रहाप्रताविशेषगुणविधिः । इति रथंतरमासाधिकरणम् ॥

अस्मि राजस्य 'स्वाराज्यकामो राजा राजसूयेन यजेत' इति । तत्र सन्ति दिश
ष्टयो नाम यागाः 'दिशामवेष्टयो भवन्ति' इति प्रकृत्य विहिताः 'आग्नेयमष्टाकपाल नि
२. अवेष्टे कल्पन्त हिरण्य दक्षिणा, ऐन्द्रमेकादशकपालमृषभो दक्षिणा, वैश्वदेव चरु पि
रताधिकारता पृष्टौही दक्षिणा, सैत्रावरुणीसामिक्षा वशा दक्षिणा, बार्हस्पत्यं
धिकरणम् । शितिपृष्टो दक्षिणा' इति । तत्रेदमास्त्रायते 'यदि ब्राह्मणा
बार्हस्पत्य मध्ये निधायानुतिमाहुति हुत्वाभिघारयेत् यदि राजस्य ऐन्द्रम्, यदि
वैश्वदेवम्' इति । आग्नेयादीनि चत्वारि हवीषि प्रतिदिशमासाद्य तेषां मध्ये बार्हस्पत्यादि
तममासाद्य आग्नेयाद्यैकैकं हविर्हुत्वा तस्य तस्य सस्त्रावेण मध्ये निहित हविरभिघारयेदित्यर्थः ।
सशय — किं प्रकृतगजसूयिकावेष्टियागेषु' ब्राह्मणाद्विवर्णविशेष निमित्तीकृत्य 'मध्ये निधाय' इत्य
गुणविधिः, उत ब्राह्मणाद्विशिष्टप्रयोगान्तरविधिरिति । तत्र पूर्वाधिकरणन्यायेन 'यदि रथ
सामा' इत्यादिवद्गुणविधिरिति त्रसः । न च 'राजशब्दवाच्यक्षत्रियजात्यधिकृतराजसूयान्तर्गत
यागेषु कथं ब्राह्मणाद्विवर्णनिमित्ते गुणविधिसम्भव इति वाच्यम् । राजशब्दो हि जनपदपरिपा
रूपराज्ययोगनिमित्तको ब्राह्मणादिष्वपि वर्तितुमर्हति, राजशब्दस्य ब्राह्मणादिष्वपि राज्ययोगादि
त्तमावेणार्थम्लेच्छसाधारणसर्वलोकप्रसिद्धे, न तु क्षत्रियत्वजातिनिमित्तो राजशब्दः, तत्प्रसिद्धे
र्थमात्रेषु सन्वान् द्विविदेशमावगतत्वात् आर्याणां क्षत्रियजातिमात्रे प्रयोगाभावेन विप्रतिपन्नत्वात्
च बर्हिंराज्याधिकरणन्यायेनानार्यव्यवहारादपि क्षत्रियजातिपरत्व स्यादिति वाच्यम् । वैश्वस्य
बर्हिंराज्यस्थले नानार्यव्यवहारादपि जात्यर्थत्वम्, आर्यव्यवहारस्य जात्यव्यभिचारित्वान् । इ

। प्राप्तत्वाद्वाच्यतात्पर्यविषयात् यन्वयायोग्यतया तत्परित्यागेन— क, घ, ङ, च. २ राज-
कावष्टिकयागेषु— क राजस्यपिकाग्यादियागेषु— ङ. ३ राजस्य शब्दवाच्य— ङ

ब्राह्मणादिष्वपि राजशब्दस्यार्थप्रयोगान्क्षत्रियत्वजातिव्यभिचारात् क्षत्रियजातिपरत्वम् । यद्यपि धर्मशास्त्रवशात्क्षत्रियस्यैव राज्ययोगो न तु ब्राह्मणादीनामपि, तथापि 'प्रवृत्तिनिमित्तताया शास्त्रमूलत्वस्यात्' इत्यत्रोक्तत्वेनापि यथाकथञ्चिद्राज्ययोगसद्भावमात्रेण ब्राह्मणादीनामपि राजशब्दवान्यत्वमविरुद्धम् । न चैवमपि राज्ययोगाद्राजा राजयोगाद्राज्यमिति परस्परश्रय इति वाच्यम् । राज्यशब्दस्य जनपदपरिपालनकर्मणि रूढत्वेन राजयोगानपेक्षत्वेनादोषात् । न च 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक' इति सूत्रेण राज्ञ कर्मेत्यर्थे यकप्रत्यये राज्यशब्दव्युत्पत्तेर्व्याकरणस्मृतिमिदृत्वात्प्रयोगरूपाचारात्स्मृतेर्वलीयस्त्वात् रूढ्याश्रयण युक्तमिति वाच्यम् । मन्वादिस्मृतेराचारद्वलवत्त्वेऽपि प्रयोगमूलत्वाद्व्याकरणस्य तदपेक्षया प्रयोगरूपाचारस्य बलवत्त्वान् । ततश्च नकुलनखनक्षत्रादिशब्देष्विव व्याकरणं राज्यशब्देऽपि साधुत्वान्वाख्यानपरं व्याख्येयम् । यद्विशब्दवलादपि राजशब्दो राज्ययोगनिमित्त इति अध्यवस्याम् । यद्विशब्दो हि ब्राह्मणवैश्यौ कर्तृत्वेन सिद्धावनुवदत । न चैतद्राजशब्दस्य क्षत्रियजातिपरत्वे घटते, प्राप्यभावात् । तस्माद्ब्राह्मणादिनिमित्ते राजसूयान्तर्गतावेष्ट्रियागेषु प्रकृतेषु मध्यनिधानादिगुणविधिः । इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

अवेष्ट्रौ यज्ञसंयोगात्क्रतुप्रधानमुच्यते ॥ ३ ॥

शास्त्रान्तरे अवेष्ट्रिशब्द एकवचनान्तोऽपि श्रुतः । तदभिप्रायमेकवचनम् । अवेष्ट्रविषयम् 'यदि ब्राह्मण' इत्यादिवाक्यं क्रतुप्रधानं ब्राह्मणादिविष्ट्रप्रयोगान्तरपरतया प्रतीयते । कुत । यज्ञसंयोगान् क्षत्रियस्यैव राजसूयेन संयोगात् ॥ 'राजानमभिपेक्षयेत्' इति गद्यं सतो जनपदपरिपालनरूपराज्ययोगफलकाभिपेक्षनविधानात्क्षत्रियमात्रपरत्वं राजशब्दस्य वेदादवसीयते । यद्विशब्दस्तु निपातत्वात्पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षोक्तप्रकारेण कथञ्चिन्नेयः । ब्राह्मणादिष्वप्यार्याणां राजशब्दप्रयोगस्तु प्रयोगरूपाचारत्वाद्राजशब्दात्कर्मणि यद्विधायकव्याकरणस्मरणेनाभिपेक्षविध्यनुगृहीतप्रामाण्यकेन क्षत्रियस्य प्रजापरिपालनमित्यादिधर्मशास्त्रेण च बाधाद्राजकर्मपरिपालनकारित्वनिबन्धनो गौणः । न च 'सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा' 'इन्द्रो राजा जगत्श्रवणीनाम्' इत्यादिवैदिकनिर्देशं पालनेऽपि दृश्यते । तथा 'क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्प्रत्ययो भवति, पञ्चालानां राजा पाञ्चाल' इत्यादिव्याकरणवार्तिकमहाभाष्ययोरपि पालने राजशब्दप्रयोगो दृष्ट इति कथं जात्यर्थकत्वमिति वाच्यम् । श्रुतिव्याकरणयोरुभयत्र समानत्वेऽप्यनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वेन क्षत्रियत्वजातौ मुख्यत्वेन पालके गौणतया च तत्र राजशब्दस्य नेयत्वात् । न च विनिगमनाविरहः, सप्रतियोगिकपाल्यापेक्षया निष्प्रतियोगिकक्षत्रियत्वजातेर्लघुत्वस्यैव विनिगमकत्वान् । किञ्च जनपदपालनमात्रं

1. प्रवृत्तिनिमित्तताया शास्त्रमूलकत्वस्य— क, ग, घ, ङ, च

राजपदप्रवृत्तिनिमित्तं स्वतन्त्रजनपदपालनं वा । नाश , राज्ञा नियुक्ते जनपदाद्यधिकारिणि राजपद-
प्रयोगापत्ते । न द्वितीय , सार्वभौमिण 'सम्राजा देशविशेषस्य राजभावेन नियुक्ते तदभावप्रसङ्गात् ।
तस्मात्क्षत्रियजातिरेव राजशब्दार्थः । ब्राह्मणादिषु तु 'पक्षिराज ' 'वृक्षराज ' इत्यादिवद्गौणः ।
तस्माद्ब्राह्मणादिविशिष्टप्रयोगान्तरविधिः । न च राजसूयान्तरगतावेष्टिप्रयोगे ब्राह्मणाद्यप्राप्तावपि 'एत-
यान्नाशकाम याजयेत्' इति वाक्यान्तरविहितान्वेष्टिप्रयोगान्तरेऽन्नाशकामतया प्राप्तब्राह्मणादिनिमित्ते
मध्यनिधानादिगुणविधिरेव किं न स्यादिति वाच्यम् । 'एतयान्नाशकामम्—' इत्यत्र हि ब्राह्मणा-
दीना कर्तृत्वं न श्रुतम् , किन्त्वन्नाशकामस्य फलित्वेन श्रवणादाक्षेप्यम् । तदाक्षेपात्प्रागेव च स्वाराज्य-
कामवाक्ये अवैष्टिकर्तृत्वेनावगतक्षत्रियेणैव निराकाङ्क्षत्वात् कर्तृता प्रयोजयितुमन्नाशवाक्यं प्रभवति ।
यथा लक्ष्मिप्रियत्रैवणिकलाभेन निराकाङ्क्षा कर्मविधयो न श्रद्धस्याग्निविद्ये प्रयोजयितुमीशते तद्वन् ।
तत्र च प्रकृतावेष्टिरेव प्रत्यभिज्ञानाया 'यदि ब्राह्मण ' इत्यादिना ब्राह्मणादिविशिष्टप्रयोगान्तरविधिः ।
तस्यैव प्रयोगस्य फलापेक्षायामन्नाशकामवाक्येन फलसंबन्धः । भाष्यं तु कर्मान्तरपरतया प्रतीयमा-
नसपि प्रयोगान्तरपरतया नेयम् । न ह्यत्र 'यदि ब्राह्मण ' इत्यादिवाक्ये कर्मान्तरविधिः सम्भवति,
प्रकृतावेष्टिप्रत्यभिज्ञाविरोधान् । एव च यथा दर्शपूर्णमासयोरेको यावज्जीविकप्रयोगोऽन्यश्च काम्य-
प्रयोग एवसवेष्टिरेकस्या एव क्रत्वर्थः एकः प्रयोगोऽन्यश्चाप्यन्नाशकामप्रयोगः । तत्रान्नाशकामप्रयोगे
ब्राह्मणादिश्रवणस्य निमित्तार्थकत्वे प्रापकत्वे च नास्ति फलभेदः । राजसूयिकावेष्टिप्रयोगे तु स्वाराज्य-
वाक्ये राजशब्दस्य ब्राह्मणादिमाधारणत्वान्त्रयाणांसापि वर्णानां कर्तृत्वं पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु क्षत्रिय-
स्यैवेति फलभेदः । यद्यपि स्वाराज्यवाक्ये एव राजशब्दार्थनिरूपणं कर्तुं शक्यम् , तथाप्यध्याय-
सगतये प्रयोगभेदव्युत्पादनायावेष्टिवाक्योदाहरणमिति दिक् । इत्यवेष्टिप्रत्यधिकरणम् ॥

'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत' 'श्रीधमे राजसूय' 'शरदि वैश्य' 'वर्षामु रथकार'
इत्यत्र किमाधाने कर्मणि ब्राह्मणादिनिमित्ते वसन्तादिविधिः, उत ब्राह्मणादिवसन्तादिविशिष्टमाधानं
३ आधानस्य विधेय- विधीयत इति सशयः । तत्र यदि ब्राह्मणो यजेत्' इत्यादौ ब्राह्मणादी-
न्नाशकामम् । नामप्राप्तया राजसूयिकावेष्टिप्रयोगे गुणविधौ निमित्तत्वासम्भवेन तद्विशि-
ष्टप्रयोगान्तरविधिसम्भवेऽपि प्रकृते आहवनीयादिमापेक्षक्रतुविध्याक्षेपलभ्याधाने ब्राह्मणादीनां प्राप्तानां
निमित्तत्वसम्भवेनाधाने ब्राह्मणादिनिमित्ते वसन्तादिविधिर्युज्यते । नन्वाधानस्यान्यतोऽप्राप्तत्वात्कथं
तस्मिन्ब्राह्मणादिश्रवणस्य निमित्तार्थत्वम् , न च क्रतुविधितस्तदाक्षेपः सम्भवति, आधानविधावाहवनी-
यादिशब्दश्रवणाभावेन तस्य क्रतुविध्यपेक्षिताहवनीयादिमाधकत्वे प्रमाणाभावादिति चेन्न । 'नक्तं
गार्हपत्यमादधीति' 'अर्धोदिते सूर्ये आहवनीयमादधीति' इत्यादिवाक्येष्वधानस्याहवनीयादेश्च

साध्यसाधनभावावगमान् । यद्यपि तानि वाक्यानि गुणविधायकान्येव न त्वाधानविधायकानि तथापि 'गार्हपत्यम्' इत्यादिद्वितीयया साध्यत्वानुवादिन्या आधानस्य तत्साधनत्वावगमसंभवः । यद्वा 'य एव विद्वानग्निमाधत्ते' इति सामान्यत सर्ववर्णानामाधानविधायकमिति प्राप्ताधाने ब्राह्मणादिनिमित्ते वसन्तादिविधि । इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

आधानेऽसर्वशेषत्वात् ॥ ४ ॥

आधाने विषये वसन्तादिवाक्य ब्राह्मणादिवसन्तादिविशिष्टाधानप्रापकम्, न तु प्राप्ताधाने निमित्तसंयोगेन कालविशेषबोधकम् । कुत । असर्वशेषत्वात् आधानस्य सर्वकर्तृत्वतया विधेश्रवणान् ॥ आधानविधिसङ्घाते हि 'आदधीत' इत्यात्मनेपदबलादाधानसाध्याग्नीना कर्तृगामित्वप्रतीत्या स्वीयाधानसाध्यत्व लभ्यते । आक्षेपपक्षे तु 'कृत्तिकास्वग्निमादधीत' 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत' इत्यादिगुणवाक्येष्व्वात्मनेपदस्यानुवादत्वेनाविवक्षिततया क्रतुविधिभिर्गाधानमात्राक्षेपेऽपि तस्य स्वकर्तृत्वत्वे प्रमाणाभावात्परानुष्ठिताधाननिष्पन्नार्जना क्रयादिना सपादनं स्यादिति कथं नियमेन क्रतुविधिभिर्गाधानस्य प्राप्ति । एवं चाधानस्य तद्दृशेन नैमित्तिकगुणस्य च विधौ वाक्यभेदप्रसङ्गाद्ब्राह्मणादिवसन्तादिविशिष्टाधानविधि । तथा च वसन्तादियुक्तप्रत्यक्षविधौ जायति 'य एवं विद्वानग्निमाधत्ते' इत्यस्य वर्तमानापदेशस्य विधित्वकल्पनक्लेशोऽपि नानुभवितव्यो भवति । न चैवमपि वसन्तादिवाक्येष्व्वाहवर्नीयादिशब्दाभावादाधानोत्पन्नार्जना कथं कर्तृत्वता स्यादिति वाच्यम् । वसन्तादिवाक्येष्व्वाहवर्नीयादिग्रहणाभावेऽपि 'नक्त गार्हपत्यम्' इत्यादिगुणवाक्येषु गार्हपत्यादीना द्वितीयया आधानसाध्यत्वानुवादबलेन वसन्तादिवाक्येऽग्निशब्दस्य गार्हपत्यादिपरत्वे पर्यवसानस्योक्तत्वादित्यन्यत्र विस्तर । प्रयोजन पूर्वपक्षे ब्राह्मणादिश्रवणस्य निमित्तार्थत्वाच्छब्दस्याप्याधानम्, सिद्धान्ते तु ब्राह्मणादिवाक्यानामेव विधायकत्वाच्छब्दस्य पृथगाधानविध्यभावाम्नाधानमिति । न च ब्राह्मणादिश्रवणस्य निमित्तार्थत्वेऽपि शृद्रस्योपनयनाभावेन विश्वाभावादेव नाधानमिति वाच्यम् । समानजार्तीयत्वेन 'वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत' इत्यादिवाक्यानामपि पूर्वपक्षे निमित्तार्थत्वेन शृद्रस्याप्युपनयनसत्त्वेन विश्वासत्त्वादिति दिक् । याज्ञिकास्तु ब्राह्मणादिश्रवण निमित्तार्थमेवेति मन्यन्ते । युक्तं चैतत् । तथाहि—तैत्तिरीयके 'अग्नय आधानव्या' इत्यस्याधानविधि । तथा वाजसनेयकेऽपि सभरणकाण्डे द्वितीयाध्याये 'वन्ति ह वा एतद्यज्ञम्' इति द्वितीयब्राह्मणे 'ते ह देवा अग्न्याधेयं ददशु' इत्युपक्रम्य 'अग्नीनादधीत' इत्याधानविधि श्रूयते । पष्ठस्य तृतीये 'पुनराधेयमोदन्वत' 'द्रव्योत्पत्तेर्वेभ्यो स्यात्' इत्यत्र भाष्यवार्तिकतन्त्ररूपे च वक्ष्यते । ततश्चाधानस्य प्राप्तत्वात् वसन्तादिवाक्येषु तस्य विधानसंभवति । अतो ब्राह्मणादिश्रवणमन्यत प्राप्ते आधाने निमित्तसंयोगार्थमित्येव युक्तम् । किञ्च क्रतुविधीनां क्रयसपादिनान्यदीयाहवर्नीयादिभिरपि शान्ताकाङ्क्षत्वात्तैर्गाधानस्य नाक्षेपसंभव इत्यप्युक्तम्,

‘यदि वान्यस्याग्निषु यजेत यदि वान्योऽस्याग्निषु यजेत अप्रये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपेत्’ इति प्रायश्चित्तविधानादेवान्यदीयाग्नीनामप्राप्ते अग्नित्यागे प्रायश्चित्तविधानाच्च । ‘अह त्वदस्मि मदस्मि त्वमेतत् . समासि योनिस्तव योनिरस्मि, समैव सन्वह हव्यान्यग्ने’ इत्याधानोत्पन्नाग्न्युपस्थानमन्त्रवर्णेन ‘अन्तर्वेक्षीजन्य जातवेदसम् . अध्वराणा जनयथ पुरोगाम, आरोहतं दशत शक्कीर्मम, ऋतेनाप्र आयुषा वर्चसा सह, ज्योग्जीवन्त उत्तरामुत्तरां समाम, दर्शमहं पूर्णमास यज्ञ यथा यज्ञै’ इत्यरण्यादानमन्त्रवर्णेन चार्त्मीयाग्नीनामेव ऋत्वर्यतावगमाच्च । किञ्च यद्यस्मिन्नेवाधिकरणेऽन्यदीयाग्नीना क्रतुषु व्युदास क्रियेत, तर्हि पष्टस्य षष्ठे ‘विहारस्य प्रभुत्वादनग्नीनामपि स्यात्’ इत्यधिकरणस्यानुन्मेष स्यात् । तत्र हि सत्रेष्वनाहिताग्नीनामप्यन्यदीयाग्निभिर्गधिकारं पूर्वपक्षयित्वा स्वीयाधाननिष्पन्नाग्निमाध्यत्वात्कर्मणामन्यदीयाग्निभिस्तस्य नाधिकार इति सिद्धान्तयिष्यते । ‘अस्मिन्नधिकरणेऽन्यदीयाग्नीनां क्रतुषु व्युदासे निश्चिते सति तादृशपूर्वपक्षो न कथंचिदुन्मेषमर्हति । तस्मादत्र ब्राह्मणादिग्रहण निमित्तार्थमिन्धेव युक्तम् । पूर्वपक्षसिद्धान्तावपि विपर्ययेण प्रवर्तनीयौ । प्राप आधाने वसन्तादिवाक्यानि गुणविधायकान्येव, ‘अग्नीनादर्धीत’ इत्यविशेषेण विहितस्य तस्य सर्ववर्णसाधारणत्वादिति सूत्रयोजनापि स्पृपादा । न चैवं शूद्रस्याप्याधानं शङ्क्यम्, ‘अध्वराणा जनयथ पुरोगाम’ ‘दर्शमहं पूर्णमास यज्ञ यथा यज्ञै’ इत्यादिमन्त्रवर्णत आधानस्य यज्ञार्थत्वावगमात्, ‘तस्मान्छूद्रो यज्ञेऽनवकल्प’ इति तस्य यज्ञनिषेधात्, शूद्रस्याध्ययनविध्यभावान्, ‘न स्त्रीशूद्रौ वेदमधीयाताम्’ इति तस्य विशाप्रतिषेधाच्चेति षष्ठेऽपशूद्राधिकरणे स्पष्ट भविष्यतीत्यास्ता तावत् । वृत्तमधिकरणम् ॥

दर्शपूर्णमासौ प्रकृत्यामनन्ति ‘दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो यजेत’ साकप्रस्थार्यायेन यजेत पशुकामः’ ‘सक्रमयज्ञेन प्रजाकाम’ इति । तत्र कर्मान्तरविधिर्गुणविधिर्वेति मशये पूर्वपक्षयति—

अयनेषु चोदनान्तरं संज्ञोपबन्धात् ॥ ५ ॥

अयनेष्विति दाक्षायणशब्दैकदेशग्रहणम् । छत्रिन्यायेन साकप्रस्थार्यायागुपलक्षणासिद्धि बहुवचनोपपत्ति । दाक्षायणयज्ञादिवाक्येषु चोदनान्तरम् । चोद्यते विधीयते इति कर्मणि ल्युट् ।

४ दाक्षायणादीना वसन्तादिवाक्येष्वधाधानमिवात्र कर्मान्तर विधेयमिति यावत् । कुतः । संज्ञो-
गुणताधिकरणम् । पबन्धात् सज्जान्तरोपबन्धवत्यात् । एकस्य चानेकसज्जान्तर्थक्येन प्रकृत-
कर्मणि सज्जान्तरसमावेशासम्भवान् ‘अथैष ज्योति’ इत्यादाविव कर्मान्तरविधानमेव युक्तम् ।

अभ्यासादपि कर्मभेद इत्याह—

अगुणा च कर्मचोदना ॥ ६ ॥

‘दाक्षायणयज्ञेन यजेत’ इत्यादिचोदना अगुणा गुणोपबन्धरहिता, दाक्षायणादिशब्दस्य कस्मिंश्चिद्गुणेऽप्रसिद्धत्वान् । अतः ‘दध्नेन्द्रियकामस्य—’ इत्यत्रैव फलाय गुणविधानासम्भवात्कर्मचोदनाया पुनर्विधानम् । ततश्चाभ्यासात्कर्मभेद इत्युक्तं भवति ॥

ननु प्रकृतकर्मणि फलविधानमेवास्त्वित्यत आह—

समाप्तं च फले वाक्यम् ॥ ७ ॥

दाक्षायणादिवाक्य स्वर्गादिफले समाप्तम् । न हि कर्मोद्देशेन ग्रीह्यादिवत्फलस्य विधानं सम्भवति । तस्मिन्नुत्पादनीये उपायोपदेश एव पर्यवसन्नं भवति, तस्यानुपादेयत्वान् । ततश्च भावार्थाधिकरणे धात्वर्थस्यैव फलकरणताया निश्चितत्वाद्गुणस्य तत्र विधानमशक्यत्वात्परिशेषादवश्यं कर्मविधानव्यमिति सिद्धं कर्मभेदः ॥ इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

विकारो वा प्रकरणात् ॥ ८ ॥

वाशब्द एवार्थः । दर्शपूर्णमासकर्मणि विकार अवस्थाविशेष अत्र फलाय विधीयते, न तु कर्मान्तरम् । दर्शपूर्णमासयोरवस्थारूपाद्विकारात्फलं न कर्मान्तरादित्युक्तं भवति । कुतः । प्रकरणान् कर्मान्तरत्वे प्रकरणविच्छेदप्रसङ्गान् ॥ अयमाशयः । लोकतः प्रसिद्धभावेऽपि ‘द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेत’ इति वाक्यात् ‘सह कुम्भीभिरभिक्रामं जुहोति’ इति वाक्याच्च पौर्णमास्यमावास्यावृत्तिलक्षणं कुम्भीभिः सहप्रस्थानलक्षणञ्च गुणं प्रसिद्धं । ततश्च दक्षस्योत्साहिनो यजमानस्येमे दाक्षा ये ऋत्विजः तेषामयनमावृत्तिः, तत्कर्तृकद्विप्रयोग इति यावत् । अभेदविवक्षया च यज्ञसामानाधिकरण्यम्, साकंप्रस्थाय सहप्रस्थानम्, तत्संबन्धी साकंप्रस्थायीय इति चावयवव्युत्पत्त्या वाक्यान्तरप्रसिद्धावृत्तिसहप्रस्थानलक्षणगुणविशिष्टवचनदाक्षायणयज्ञादिशब्देन ‘लोहितोष्णीषा ऋत्विजः—’ इत्यत्रैवोपसर्जनगुणस्य विधानं नानुपपन्नम् । एव च ‘दध्नेन्द्रियकामस्य—’ इत्यत्रैवात्र फलाय गुणविधिरेव, न तृद्धिदादिवत्कर्मान्तरम् ।

दाक्षायणयज्ञविषये इतोऽप्येवमित्याह—

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ९ ॥

‘ब्रिगतं वर्षाणि दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत यदि दाक्षायणयज्ञी स्यात् पञ्चदश वा वर्षाणि यजेत तर्हेवं संपद्यते’ इति ब्रिगतं वर्षाणि दर्शपूर्णमासयाजिनो यावती दर्शपूर्णमासप्रयोगसंख्या तावन्सख्याकदर्शपूर्णमासप्रयोगसंपत्तिः पञ्चदशवार्षिकदाक्षायणयज्ञिनो दर्शयति । तदेतत्कर्मान्तरत्वे विरुध्यते । न हि दाक्षायणयज्ञस्य कर्मान्तरत्वे तदीयपञ्चदशवर्षसपन्नसंख्यया त्रिंशद्वर्षलब्धसंख्याकदर्शपूर्णमासप्रयोगसंपत्तिवर्णनमुपपद्यते । अतोऽपि न कर्मान्तरम् ॥

यदुक्तं सज्ञाभेदात्कर्मभेद इति तत्राह—

गुणात्संज्ञापवन्धः ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोरुत्पन्नयोरगवृत्त्यादिगुणनियन्धना संज्ञेयम् । उत्पत्तिशिष्टैव च संज्ञा कर्मभेदिका, प्रकृतकर्मण्यसंभवन्ती च । न चेयमुत्पत्तिशिष्टा नापि प्रकृतकर्मण्यसंभवन्ती, ‘अथैष ज्योतिः’ इत्यादिवत्प्रकरणविच्छेदेन प्रकमस्याभावान् स्वाश्रितगुणवाचित्वेन प्रकृतकर्मणि सभवाच्च ॥

यदुक्तं फलाय कर्मविधानं एव फलविधेः पर्यवसानात्तत्र^१ कर्मण एव भावार्थाधिकरणन्यायेन फलाय विध्यवश्यभावाद्गुणस्याविधेयत्वात्कर्मभेद इति तत्राह—

समाप्तिरविशिष्टा ॥ ११ ॥

यथा कर्मण फलमिति भावार्थाधिकरणे साधितं तथैव ‘फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात्फलस्य कर्मयोगित्वान्’ ‘अनुत्पत्त्यान् वाक्ययोगुणे तस्य प्रतीयते’ इतीन्द्रियकामाधिकरणे गुणादपि फलस्य साधितत्वेन फलाय गुणविधानेऽपि फलविधेः पर्यवसानस्याविशिष्टत्वाच्च कर्मणः पुनर्विधानसत्रेति भावः । अतो गुणविधिः ॥ अब ‘अयनेषु’ इति बहुवचनोपपत्तये सक्रमवाक्यसाम्युदाहृतभाष्ये । तद्यत्रकचिच्छाखायामन्वेषणीयम् । तत्रैव च सक्रमशब्दस्य गुणविशेषपरत्वे वाक्यशेषशान्वेषणीयः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे दाक्षायणयज्ञं कुर्वाणेन दर्शपूर्णमासावपि कर्तव्यौ, सिद्धान्ते तु न कर्तव्याविति । तदेतदपरे न क्षमन्ते । न हि दर्शपूर्णमासयोः सन्निधौ दाक्षायणयज्ञादिविधिः येन तत्र गुणविधानं स्यात् । कौषीतकब्राह्मणे हि कृतीयेऽध्याये दर्शपूर्णमासावनुक्रम्य चतुर्थेऽध्याये ‘अनुत्पत्त्यान् वा देवा’ इत्यादिना पूर्णमासे दर्शं च सन्निधेः वैश्वदेवमादित्यं च यागविधाय ‘अथातोऽभ्युदिताया’ इत्यादिनाभ्युदिनेष्टि विधाय ‘अथातोऽभ्युद्गृष्टाया’ इत्यादिनाभ्युद्गृष्टेष्टि च विधाय ‘अथातो दाक्षायणयज्ञस्य दाक्षायणयज्ञेनैष्यन्फाल्गुन्या पौर्णमास्या प्रयुङ्क्ते’ इत्यादिना दाक्षायणयज्ञमनुक्रम्य

१ पर्यवसानादिव—क प्र क.

‘अथातः साकंप्रस्थायीयस्य’ ‘अथातो मन्यधनस्य’ ‘अथातस्तुरायणस्य’ ‘अथात आप्रयणस्य’ ‘अथातश्चानुमस्मिानाम्’ इत्यादिना बहूनि कर्माण्यनुक्रान्तानि । तत्राथशब्देन प्रकरणविच्छेदान् ‘अथैष ज्योतिः’ इत्यादिवदुत्पत्तिशिष्टसंज्ञान्तरकत्वात्प्रकृतकर्माणि संज्ञान्तरस्य समावेशासम्भवात् कर्मान्तरत्वमेव युक्तम् । नापि दाक्षायणशब्दो दर्शपूर्णमासयोगवृत्तिगुणयोगाद्वर्तिनुमर्हति । न हि दक्षस्येमे दाक्षा ऋत्विजः, तत्कर्तृकमयनमावृत्तिरित्यवयवव्युत्पादनमुचितं येन वाक्यान्तरप्रसिद्धगुणपरत्वमभ्यासः स्यात् । ‘दक्षो ह वै पार्वतिरेतेन यज्ञेनेष्ट्वा सर्वान्कामानवाप’ ‘स वै दक्षो नाम तद्यदनेन सोऽयजत तस्माद्दाक्षायणयज्ञ इत्याख्या’ इति कौषीतकवाजसनेयकयोरन्यथैव निर्वचनावगते । किञ्च दाक्षायणशब्दस्यावृत्तिगुणपरत्वे तन्मात्रस्य फलाय विधानापत्तौ ‘पूर्वमास्यामैन्द्रं मांताय्यम्’ ‘मैत्रावरुण्यामिश्रयामावास्यायां यजेत’ इत्यादिगुणानां फलार्थत्वानुपपत्तिः । अतो दाक्षायणशब्दस्य गुणविधिपरत्वासम्भवात्कर्मान्तरत्वमेव युक्तम् । एवं शतपथब्राह्मणेऽपि हव्यवाहकाण्डे दर्शपूर्णमासावनुक्रमस्य सभरणकाण्डे आधानं पुनराधानमग्निहोत्रं चानुक्रमस्य दाक्षायणयज्ञोऽनुक्रान्तः । तथा च प्रकरणविच्छेदात्कर्मान्तरत्वमेव युक्तम् । यद्यपि तैत्तिरीयादिशाखायां दर्शपूर्णमासप्रकरणे दाक्षायणादिवाक्यं श्रुतम्, तथापि दाक्षायणादिशब्दस्य गुणपरत्वमुक्तरीत्यानुपपन्नमिति कर्मान्तरत्वमेव युक्तम् । अधिकरणं तु गवामयनप्रकरणस्थोत्सर्गिणामयनादिविषयं योज्यमित्यास्ता तावन् । इति दाक्षायणयज्ञाधिकरणम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते ‘ईषामालभते’ ‘चतुरो मुष्टीभिर्वपति’ इति । ईषा शकटावयवदारुविशेषः । आलम्भनं स्पर्शनम् । निर्वपणं पृथक्करणम् । मुष्टीन् मुष्टिपरिमितान्त्रीहीनानि । तथा ‘वायव्यदेवतायुक्तानां कस्यचिदपि प्रकरणमनारभ्य श्रूयते’ वायव्यं श्वेतमालभते भूतिकाम’ यागान्तरता- ‘सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम’ इति । किमत्र वायव्यवाक्ये सौर्यवाक्ये च दार्शपूर्णमासिकालम्भनिर्वापानुवादेन श्वेतत्वचरुश्च गुणो विधीयते, उत कर्मान्तरभूतौ भूतिब्रह्मवर्चसफलयौ वायुसूर्यदेवत्वश्वेतत्वचरुगुणकावालम्भनिर्वापौ यावदुक्तौ विधीयते, किं वा उक्तगुणफलविशिष्टौ यागौ विधीयते इति सशये पूर्वपक्षयति—

संस्कारश्चाप्रकरणेऽकर्मशब्दत्वात् ॥ १२ ॥

चशब्दो वैषम्ये । दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितेषु दाक्षायणादिवाक्येषु कर्मणः संनिहितत्वात्तदाश्रित्य फलाय गुणविधिरिति युक्तम् । इह तु अप्रकरणे कस्यचिदपि प्रकरणमनारभ्य श्रूयते वायव्यादिवाक्ये प्रकरणादाश्रयालाभे सति फलाय गुणविध्यसंभवादीपासंस्कार आलम्भो व्रीहियवसंस्कारो निर्वापश्च श्वेतत्वचरुलक्षणगुणविधानायानयेते, न तु गुणफलविशिष्टमपूर्वमालम्भनं निर्वपणं च विधीयते । कुत । अकर्मशब्दत्वात् वायव्यादिवाक्ये आलम्भनिर्वपणयोर्पूर्वालम्भनिर्वाप-

कर्मशब्दत्वाभावान् । विशिष्टविधानापेक्षया गुणविधानायानुवादत्वस्यैव युक्तत्वादिति भावः । अ-
कर्मशब्दत्वादिन्यस्य वायव्यादिवाक्ये आलम्बितिनिर्वपत्योर्गावाचकत्वाभावादित्यप्यर्थः । ततश्च
यागविधिरन्यन्ताप्रसक्त इति भावः ॥ न च प्राणालम्बनिर्वापानुवादेन वायुसूर्यदेवतयोश्चेतत्वच-
रुगुणयोश्च विधाने वाक्यभेद इति वाच्यम् । न हि 'वायव्यम्' 'सौर्यम्' इति च देवताविधिः,
किंतु 'सर्वे ओषधिवनस्पतयोऽन्न प्राणभृतोऽन्नादा' इति श्रुतौ प्राणभृता वनस्पतिभोक्तृत्वावगमा-
त्तेन संबन्धेन वनस्पतिसंबन्धिनि प्राणे वायौ देवतात्वोपचारेण ईषायामेव वायव्यशब्दोऽनुवादः ।
'सौर्यम्' इति च आग्नेयपुरोडाशीयस्त्रीहियवद्रव्यस्य तेजोदेवत्वत्वसामान्यादनुवाद इति न वाक्य-
भेदः । अतो दार्शपूर्णमासिकालम्बनिर्वापानुवादे गुणविधिः । न च दर्शपूर्णमासकर्मणः पुरोडाशा-
ज्यदधिपयोद्रव्यावरुद्धत्वात्तत्र चरुविधानमनुपपन्नमिति वाच्यम् । अत एवानुपपत्त्या चरुशब्दो
लक्षणया स्थालीवचनम्, समस्यर्थे च द्वितीयाः स्थाल्या निर्वपेदित्यर्थः । न च 'शूर्पे निर्वपति' इति
विरोधः, शूर्पे स्थाल्यामित्यविरोधान् । न च केवलगुणविधौ फलपदानन्वयः, गुणसंबन्धस्य फलसंबन्धस्य
च विधौ वाक्यभेदान् अतारभ्यान्नातत्वेन प्रकरणादाश्रयलाभाभावेन फलाय गुणविध्यनुपपत्तेश्चेति
वाच्यम् । भूतिब्रह्मवर्चसपदयोः 'सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' इति सर्वकामार्थदर्शपूर्णमासफलै-
कदेशानुवादेन । तस्माद्दर्शपूर्णमासिकालम्बनिर्वापानुवादेन श्वेतत्वचरुगुणविधिः ।

तस्मिन् पूर्वपक्षे निराकुर्वन्पूर्वपक्षान्तरमुद्गावयति—

यावदुक्तं वा कर्मणः श्रुतिमूलत्वात् ॥ १३ ॥

वाशब्द पूर्वपक्षव्यावृत्तौ । दार्शपूर्णमासिकालम्बनिर्वापानुवादेन केवलगुणविधिरित्ययु-
क्तम् । किन्त्वालम्बान्तर निर्वपणान्तर च गुणफलविशिष्ट विधीयते । फलपदयोर्नित्यवच्छ्रुतयोर्देवताप-
दयोश्च सभवनप्रयोजनकयोः पाक्षिकानर्थकानुवादत्वस्यान्याय्यत्वान् । किंच लोकेऽन्यालम्बनिर्वापयोः
सत्त्वाद्दर्शपूर्णमासिकयोरेव तयोः कथं प्रतीतिः । न चानारभ्याधीतत्वेन प्रकृतिगामित्वात्प्रतीतिरिति
वाच्यम् । अव्यभिचरितक्रतुसंबन्धिष्वेवानारभ्याधीतानां प्रकृतिगामित्वाभ्युपगमान्, अन्यथा 'तस्मा-
त्सुवर्णं हिरण्यं भार्यम्' इत्यादिविधेरपि प्रकृतिगामित्वापाताम् । एतेन वैदिककर्मत्वसामान्याद्वैदि-
ककर्मसंबन्ध्यालम्बानुवादेन गुणविधिरित्यपि निरस्तम्, हिरण्यभरणादिष्वितिप्रसङ्गान् । ननु गुण-
फलविशिष्टालम्बन निर्वपणं च कर्मान्तरं चेत्किंप्रकृतिकं तदित्यत आह— यावदुक्तमिति । दर्विहो-
मादिवदपूर्वमिदम् । ततश्च यत्किंचिच्छ्रुतद्रव्यं वायवे संकलय भूतिकामेन स्पष्टव्यम्, चरुश्च सूर्याय
सकलय ब्रह्मवर्चसकामेन निर्वपेत् इति लभ्यते । ननु द्रव्यदेवतासंबन्धाद्यागः कुतोऽत्र न कलयत
इत्यत आह— कर्मणः श्रुतिमूलत्वादिति । कर्मणो यागस्य शब्दैकगम्यत्वाद्द्रव्यदेवतासंबन्धमात्रेण

कल्पयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । न चैवम् 'आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति' इत्यत्र कथं यागकल्पनमिति वाच्यम् । वैषम्यात् । आग्नेयादिवाक्ये हि पुरुषव्यापारं विना विध्यनुपपत्तेः पुरुषव्यापारापेक्षया पदान्तरार्थद्रव्यदेवतासम्बन्धोपस्थितयारूप एव कल्पयितुं न्याय्य इत्यश्रुतस्यापि यागस्य विधिर्युज्यते । इह त्वालम्भनिर्वापयो पुरुषव्यापारयोः श्रुतत्वात्तत्र एव विध्युपपत्तेरश्रुतयागविधिर्नाभ्युपेयः । तस्मादावदुक्त्वात्वालम्भनिर्वापो गुणफलविशिष्टौ वायव्यमौर्यवाक्ययोर्विधीयते इति पूर्व पक्षः ॥

सिद्धान्तयति—

यजिस्तु द्रव्यफलभोक्तृसंयोगादेतेषां कर्मसंबन्धात् ॥ १४ ॥

तुशब्दोऽवधारणे । द्रव्यग्रहणं देवताया अयुपलक्षणम् । वायव्यादिवाक्ये यजिरेव विधीयते, नालम्भनादि । कुतः । द्रव्यफलभोक्तृसंयोगात् । 'वायव्यम्' इत्यादितद्विद्वान्तशब्देन द्रव्यदेवतासम्बन्धस्य 'भूतिकाम' इत्यादिपदेन फलसम्बन्धस्य तत्कामभोक्तृसम्बन्धस्य च अवगमादित्यर्थः । ननु द्रव्यदेवतासम्बन्धानां कथं यागकल्पकत्वमित्यत्र आह— एतेषामिति । द्रव्यदेवताफलभोक्तृणां कर्मणा यागेन अविनाभावान् ॥ 'वायव्यम्' इति देवतातद्वितेन हि देवतान्वेन वायुसम्बन्धो द्रव्यस्य प्रतीतः । त्यज्यमानहविरुहेऽयन्व च देवतान्वम् । तच्च सूर्याग्नेशेन द्रव्यत्यागादेव भवति, नान्यथा । एवं च वायव्यादिवाक्येषु श्रुतप्राय एव याग इति भवति तद्विधिः । तत्र द्रव्यदेवतासंयोग एव यागस्याश्लेषकः । फलसंयोगो भोक्तृसंयोगश्च फलस्य तत्कामनायाश्चाभावे स्वकीयद्रव्यं यजमानः किमिति त्यजेदिति यागस्य निर्वाहकतयोपात्त इति न तत्राभिनिवेश्यम् । अत्र 'आलभेत' 'निर्वपेत' इति धान्वर्थो न विवक्षितः । 'श्वेतद्रव्यकवायुदेवताकयागेन भूतिं कुर्यात्' 'चरुद्रव्यकसूर्यदेवताकयागेन ब्रह्मवर्चसं कुर्यात्' इत्यर्थः । धानुभ्यां तु चोदकादर्थोद्वाप्राप्तस्पर्शनं पृथक्करणं चानुद्यते । न चास्मिन्पक्षे आलभतेनिर्वपतेश्चानर्थक्यम्, पूर्वपक्षे तु देवतापदस्येति को विशेष इति वाच्यम् । विधिप्रत्यययोगार्थं धानुपादानस्यावश्यभावेन सार्थक्यान ।

इतोऽप्येवमित्याह—

लिङ्गादर्शनाच्च ॥ १५ ॥

'सोमगौत्रं चरुं निर्वपेत्' इति प्रकृत्य 'परिश्रिते याजयेत्' इति परिश्रयणविधिपरे वाक्ये यागानुवाददर्शनादपि लिङ्गाद्द्रव्यदेवतासम्बन्धस्य यागाश्लेषकत्वमनुभिर्मीमहे इति । वृत्तमिदमधिकरणम् ॥

'पयसाग्निहोत्रं जुहोति' इति विहितस्य पयसो दोहनविषये 'वत्समालभेत' 'वत्समुपसृजति' 'प्राचीमावृत्य गां दोग्धि' 'दुह्यमानां गामनुसन्त्रयते' इत्यादि श्रुतम् । उपसृजति

मातृसर्माप प्रापयति । तत्र 'वत्समालभेत' इति किं यागविधि उत सम्पर्शनमात्रविधिरिति
 ६ वत्सालम्भार्थना मशय । तत्र 'वायव्य श्वेतमालभेत' इत्यत्रेव यागविधिरिति ब्रूम । न ३
 सम्कारता- देवतासंयोगाभावात्कथमिह यागविधिरिति वाच्यम् । वत्सालम्भोऽ-
 विकरणम् । र्याजिसत्कर्म भवितुमर्हति. प्राणिद्रव्यकालम्भत्वात्, वायव्यवाक्यावगता
 लम्भवदित्यनुमानेन यागविधित्वाभ्यवसाये सति प्राणिद्रव्यकत्वसामान्येनाग्नीषोमीयविध्यन्तप्राप्त्य
 देवतालाभस्योपपादयितुं शक्यत्वादिति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

विशये प्रायदर्शनात् ॥ १६ ॥

यागविधिर्वा स्पर्शनमात्रविधिर्वेति मशये स्पर्शनमात्रविधिरित्येव युक्तम् । कुत । प्राय
 दर्शनात् प्रायेषु बहुषु उपसर्जनावर्तनानुसन्त्रणादियावदुक्तकर्मस्वालम्भनस्य पाठान्, सामान्यतो
 दृष्टानुमानस्य च वैदिकार्थागोचरत्वान्, 'अध्वर्युमालभेत' इत्यादौ प्राणिद्रव्यकर्मत्वेऽपि स्पर्शनमात्रा
 भिधानेन व्यभिचाराच्चात्रालभते स्पर्शनमात्रार्थकत्वम् । न चैवं सति 'वत्समुपसृजति' इत्युपसर्ज
 नविधानादेवार्थसिद्धत्वादात्मकविधिव्यर्थ इति वाच्यम् । न खत्र स्पर्शनमात्रं विधीयते येन
 तद्वैयर्थ्यं स्यात्, कितु चाट्टकरणात्मकस्पर्शनविशेषलक्षणसम्कार । स च नावश्यं प्राप्त । गोप्रसू
 वनातिशये चोपयुज्यत इति न वैयर्थ्यम् ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

अर्थवादोपपत्तेश्च ॥ १७ ॥

'वत्सनिकान्ता हि पशव' इति धेनुप्रसूवनार्थवत्सोपचारात्मकालम्भविधेरर्थवाद ।
 वत्सा नितरा कान्ता प्रिया श्रेयामिति विग्रह । स चायमर्थवादो वत्सस्पर्शनमात्रविधावेवोपपद्यते
 न तु यागविधौ, यागे सति तस्य सन्नपत्तप्रसङ्गात् । तथा च यस्मादसौ मातु प्रियो वत्सस्तस्मा-
 त्स्नन्नपत्तार्थमालभ्य इत्यसगतं स्यात्, मारणे अप्रीतिप्रसङ्गात् । चाट्टकरणात्मकस्पर्शनविधौ
 तु वत्सप्रिया माता चाट्टकृतेन वत्सेन सयुज्यमाना स्नेहात्प्रसन्नविष्यतीत्युपपद्यते । तस्मादत्र स्पर्श-
 नमात्रविधिः, न यागविधिः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे अग्निहोत्राङ्गतयाग्नीषोमेदेवताकवत्सद्रव्यकयागोऽ-
 नुष्ठेयः, सिद्धान्ते तु वत्सचाट्टकरणमात्रमिति । वृत्तमधिकरणम् ॥

असौ श्रूयते 'चरुमुपदधाति' 'बृहस्पतेर्वा एतदन्न यज्ञीवाग' इति । तत्र किं चरोरु-
 पधानमात्रं यावदुक्तं विधीयते, उतोपधानयुक्तो यागो विधीयत इति मशय । तत्र 'वत्समालभेत'

७ नैवारचराराधाना- इत्यत्र देवतासंयोगाभावेन यागविध्यसम्भवेऽपि प्रकृते वाक्यशेषतो देवता-
 धताधिकरणम् । लाभाद्यागविधिरस्तु । यद्यपि वाक्यशेषे देवतात्वेन बृहस्पतेश्चरुसंबन्धो न

श्रुत, तथापि 'बृहस्पतेरन्नम्' इति सयन्धश्रवणाहेवतात्वं कल्पयते । यदि हि नैवाग्रचरौ बृहस्पतिर्देवता न भवेत्तदा कथं बृहस्पतेर्नैवारा अन्न भवेयुः । तैत्तिरीयके 'बार्हस्पत्यो भवति' इति तद्धितेनापि स्पष्टमेव चरोर्देवतासंबन्ध श्रुत । किंच उपधानमात्रविधौ चरोरुपधानसंस्कृतस्य भूतभाव्युपयोगाभावेन संस्कार्यन्वरूपकर्मत्वासंभवाद्द्वितीयाश्रुतिरनुपपन्ना स्यात् । यागविधिपक्षे तु तस्य यागस्यैकदेवताकत्वौषधद्रव्यकत्वादिसामान्येनाग्नेयविध्यन्तप्राप्तौ चोष्कप्राप्तस्विष्टकृदादिप्रतिपत्तिवाधेनोपधान चरो प्रतिपत्तित्वेन विधीयते इति न द्वितीयानुपपत्तिः । तस्मादुपधानप्रतिपत्तिकर्मयुक्तो बृहस्पतिदेवत्वचरुद्रव्यकथागो विधीयते इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

संयुक्तस्त्वर्थशब्देन तदर्थः श्रुतिसंयोगात् ॥ १८ ॥

अथे कार्यमुपधानम् । तत्राचकशब्देन उपदधातिना चरुः संयुक्तः । अतः स तदर्थं उपधानरूपकार्यार्थं एव भवति । उपधानसंस्कार्यस्यापि चरोरुपधानार्थत्वं मार्थिकसाधनत्वाभिप्रायम्^१, चरोरुपधानमात्रस्यैव श्रवणम् ॥ तन्मात्रं यावदुक्तं विधीयते, न तु याग इत्युक्तं भवति । ननु वाक्यशेषतो देवतावगमे सति यागः कुतो न कल्पयते इत्यत आह—श्रुतिसंयोगादिति । वाक्यशेषे तावन्नीवारोऽप्येव बृहस्पतिः श्रुतः, न चरौ । स च स्वरूपेणैव, न तु देवतात्वेन । तत्र यदि विध्युद्देशस्य देवताकाङ्क्षा स्यात्तदा तद्गलार्त्नीवारशब्दस्य तद्विकारलक्षणासाश्रित्याश्रुतश्चरुसंबन्धो देवतात्वं च बृहस्पतेः कल्पयते । इह च विध्युद्देशस्योपधानमात्रविधायकत्वेनोपपन्नतया न देवतापेक्षास्ति, चरोरुपधानस्य च देवताविरहान् । अतः कथं वाक्यशेषाच्चरोर्देवतासंबन्धलाभः । चरुपधानं तु प्रकरणादग्न्यङ्गम् । तदङ्गत्वं चाहवनीयाधारस्थण्डिलनिष्पन्न्यर्थतया वाच्यम् । उपधानस्य स्थण्डिलनिष्पन्न्यर्थत्वमुपधेयचरुद्वारैव, न साश्रान् । ततश्चोपधानलक्षणसंस्कारविधिबलादेवोपधेयस्य चरोरुपधानसाध्यस्थण्डिलनिष्पत्तौ विनियोगकल्पनादुपधानविधेरयमर्थः संपद्यते 'उपधानसंस्कृतेन चरुणा स्थण्डिलनिष्पाक्ष्येत्' इति । एवं च अनेनैव वचनेन चरोरपि विनियोगात्संस्कार्यत्वं संभवतीति द्वितीयाप्युपपद्यते । 'बार्हस्पत्यो भवति' इति वाक्यमपि प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वपत्यादिषु विहितप्रत्ययान्तत्वेन विशिष्य देवतार्थत्वे विध्युद्देशाकाङ्क्षालक्षणप्रमाणाभावात्कथंचिन्प्रायमानमपि न दुष्यति । तस्मादुपधानमात्रविधिरिति । वृत्तमिदमधिकरणम् ॥

'त्वाष्ट्रं पात्रीवतमालभेत' इति प्रकृत्यामनन्ति 'पर्यग्निकृतं पात्रीवतमुत्सृजति' इति । तत्र सञ्जयः किमिह यागान्तरविधिः, उत त्वाष्ट्रवाक्यविहिते कर्मणि पर्यग्निकरणान्ताङ्गकलापविधि-

रिति । तत्र 'चरुमुपदधाति' इत्यत्र 'बृहस्पतेर्वा एतदन्नम्' इति वाक्यशेषस्य देवतासमर्पकत्वाभावेन
 ८ पार्त्नीवतस्य पर्याप्त यागान्तरविध्यसम्भवेऽपि प्रकृते विधावेव 'पार्त्नीवतम्' इति तद्विधान्तेन देवता-
 करणगुणकत्वात् सवन्धावगमाद्यागान्तरविधिः सम्भवति । 'उन्मृजति' इति प्रत्ययप्रतिपाश-
 धिकरणम् । विधेर्हि 'पार्त्नीवतम्' इत्यत्रैव सन्निधानादन्वयः, न तु 'पर्यग्निकृतम्' इत्यत्र ।
 ततश्च वायव्यवाक्यवद्भव्यदेवतासवन्धाक्षिप्रयागविधिः । प्रकृत्यंश उत्पूर्वकस्मृजिधानुर्यागविधिवलादु-
 न्मर्गस्य प्राप्तेः प्रत्ययानुग्रहमात्रार्थः । पर्यग्निकृतशब्दश्च चोदकप्राप्तपर्यग्निकरणानुवादः । एवं च 'पार्त्नी-
 वतयागेन कुर्यात्' इत्येव वाक्यार्थः इति न वाक्यभेदः । न च त्वाष्ट्रवाक्ये पार्त्नीवतशब्दादुप-
 स्थितस्यैव यागस्य पर्यग्निकृतवाक्ये पार्त्नीवतशब्देन प्रत्यभिज्ञानात्कथं यागान्तरविधिरिति वाच्यम् ।
 त्वाष्ट्रवाक्ये हि पार्त्नीवांस्त्वष्ट्रा देवतान्वेन निर्दिश्यन्ते, अन्यथा त्वष्ट्रपदवैयर्थ्यात् । पर्यग्निक-
 रणवाक्ये तु पार्त्नीवानेव निर्दिश्यन्ते इति कथं तेन त्वाष्ट्रवाक्यविहितयागप्रत्यभिज्ञासम्भवः ।
 किञ्च, त्वाष्ट्रवाक्यविहिते कर्मणि पर्यग्निकृतवाक्येन किं विधीयते, किं पर्यग्निकरणम्,
 उन्मृजति, अथवा पर्यग्निकृतोन्मृजतीति क्रमः, किं वा पर्यग्निकरणान्ताङ्गकलापः । नाह,
 चोदकत एव पर्यग्निकरणस्य प्राप्तत्वात् । न द्वितीयः, देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागात्मकयागविधा-
 यकत्वाष्ट्रवाक्यादेव यागरूपस्योन्मृजतिमस्य सिद्धत्वात्पर्यग्निकृतशब्दवैयर्थ्याच्च पर्यग्निकरणविशिष्टपार्त्नी-
 वतोद्देशेनोन्मृजतिविधौ च विशिष्टस्यैवोद्देश्यत्वापत्त्या वाक्यभेदान् । न तृतीयः, पर्यग्निकृतोन्मृजतीति
 क्रमस्यापि चोदकत एव प्राप्तेः । न चतुर्थः, पर्यग्निकरणान्ताङ्गकलापस्यापि चोदकत एव प्राप्तेः ।
 उत्तराङ्गपरिसंख्यानं च त्रैदोष्यापत्तेः । एवं च पूर्वकर्मणि विधेयालाभादपि 'गुणश्चापूर्वस्योरो' इति
 गुणाधिकरणन्यायेन यागान्तरविधिपरमेव पर्यग्निकृतवाक्यमिति प्राप्तेः, सिद्धान्तयति—

पार्त्नीवते तु 'पूर्ववत्त्वादपच्छेदः' ॥ १० ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्तौ । पार्त्नीवते 'पर्यग्निकृत पार्त्नीवतम्' इति वाक्ये कर्मान्तरविधिर्न
 भवति, किन्तु पूर्ववत्त्वात् प्रत्यभिज्ञायमानपूर्वकर्मवत्त्वात् । पूर्वकर्मण्येव पर्यग्निकरणान्ताङ्गकलाप-
 विधानेनोत्तराङ्गानामपच्छेदः निवृत्तिर्भवति ॥ अयमाशयः । त्वाष्ट्रवाक्ये तावत् 'त्वाष्ट्रम्' 'पार्त्नी-
 वतम्' इति च तद्विधान्तपद प्रत्येकमेव देवतान्व गमयति, न त्वत्राग्नीषोमीयादिवत्सामोत्पन्नै-
 केन तद्वितेन त्वष्ट्र पार्त्नीवतश्च देवतान्वावगमः, येन व्यासक्त देवतान्व स्यात् । न च प्रत्येक देव-
 तान्वे विकल्पः स्यादिति वाच्यम् । एकैतेन वाक्येन युगपदुभयोर्विहितत्वेन एकक्रियावर्णाकृततया
 अन्योन्यान्त्यमलाभान् । न हि श्रीहियवादिविधाविवात्र वाक्यभेदोऽस्ति । ततश्च यथा देवदत्तयज्ञ-

वत्तयोर्माता देवदत्तमातेति यद्दत्तमातेति च पृथग्व्यपदिश्यते एवं त्वष्टृपत्नीवतोर्योग 'पत्नीवत' इत्यपि पृथग्व्यपदेशमर्हतीति पर्यभिक्तवाक्ये पत्नीवतशब्देन त्वाष्टृवाक्यविहितयागप्रत्यभिज्ञानसम्भवात् कर्मान्तरविधान युक्तमाश्रयितुम् । ततश्च 'पत्नीवतम्' इत्यस्यानुवादत्वात् 'उत्सृजति' इति विधिप्रत्ययस्य 'पर्यभिक्तम्' इत्यत्रैवान्वयः । तथा च 'पत्नीवतम्' इत्यनेन उत्सृजिना च प्रकृत्यशेन पत्नीवतयागसन्तः प्रत्ययाशेन पर्यभिक्करणान्ताङ्गकलापश्चोक्तप्राप्तोऽयुत्तराङ्गपरिसंख्यानाय विधीयते । अप्राप्तपरिसंख्यान्वाच्च न वैदोष्यम् । चोदकप्रवृत्ते प्रागेव हि पर्यभिक्करणान्ताङ्गकलापविधिः प्रवर्तते । ततश्च तेनैव पर्यभिक्करणान्ताङ्गकलापेन शान्ताकाङ्क्षत्वात्पत्नीवतयागोऽयं नातिदेशमपेक्षते । यथा गृहमेधीययाग 'आज्यभागौ यजति' इति चोदकान्प्रागेव प्रवृत्तविधिना कल्प्याज्यभागाभ्या निराकाङ्क्षो नातिदेशमपेक्षते तद्वत् । एवं चोत्तराङ्गकलापस्यार्थादेवाप्राप्तसन्निवृत्तौ विधेर्व्यापाराभावात् वैदोष्यम् । न चैवमपि पर्यभिक्करणमात्रविधिरव स्यात् न तु तदन्ताङ्गकलापविधिः 'शश्वन्ता प्रायर्णाया सतिप्रुते' इत्यादिवदन्तशब्दाभावादिति वाच्यम् । अन्तशब्दाभावेऽपि पर्यभिक्तशब्दबलादेव तदन्ताङ्गानां प्रतीतेः । पर्यभिक्तशब्दो हि भूतकालार्थककृतप्रत्ययान्त कर्मसाधन प्राकृतपर्यभिक्करणावस्थापन्नतावचनः । न हि पूर्वाङ्गत्वकृतेऽवयवस्य संपद्यत इति तदन्तनालम् । न च पत्नीवतविशिष्टोन्मर्गानुवादेन तदन्ताङ्गकलापविधौ विशिष्टोद्देशाद्वाक्यभेदः, उत्सर्गसात्रानुवादेन तद्विधावतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । उत्सृजतिमात्रस्यैवोद्देशस्यसम्पर्कत्वे विशिष्टोद्देशोपानवकाशान्, सन्निधानाच्च प्रकृतस्यैवोद्देश इति नातिप्रसङ्गः । यद्यपि नवसोपान्त्याधिकरणे 'पर्यभिक्तानारण्यानुत्सृजति' इत्यत्र प्रजातेः प्रकृतकर्मणि पर्यभिक्करणान्ताङ्गकलापविधिः सिद्धान्तयिष्यते, तथापि प्रत्यभिज्ञासि नास्तीत्यधिकविचारार्थमिदमधिकरणमित्यपौनरुक्त्यमिति । वृत्तमधिकरणम् ॥

'योऽदाभ्य गृह्णात्वा सोमाय यजते' इति 'योऽशु गृह्णाति' इति चानारभ्य श्रुतम् । तत्र सशयं किं ज्योतिष्टोमे प्रहणविधिर्यागान्तरविधिर्वेति । तत्र 'पर्यभिक्त पत्नीवतम्—' इति ९. अदाभ्यादाना वाक्ये पत्नीवतशब्देन पूर्वकर्मणः प्रत्यभिज्ञानान्तर गुणविधावप्यनारभ्या-
प्रहनामना धीतन्वेनात्र प्रत्यभिज्ञाविरहाद्यागान्तरविधिरेव स्यात् । किञ्च सकल्पानुप-
विकरणम् । योगाभावेनाश्रदाभ्यशब्दयोर्प्रहणसंस्कारनामधेयत्वानर्हतया प्रहणव्यतिरिक्त-
मेवसंज्ञक यागान्तरमेव वाक्यद्वयेऽपि विधेयम् । यद्यप्यदाभ्यवाक्ये 'यजते' इत्येव श्रुतं न तु रूपमशुवाक्ये तु 'गृह्णाति' इत्येव श्रुतं न तु यजिगपि, तथापि ज्योतिष्टोमे 'पेन्द्रवायव गृह्णाति' इत्यादाविव गृह्णातिशब्ददर्शनादंशुवाक्येऽपि विधेयं कर्म ज्योतिष्टोमप्रकृतिकमिति निश्चिन्ते मति

तदीयद्रव्यदेवतालाभाद्यागत्वाध्यवसाय । यथा आधारवाक्ये आधारसङ्गकर्ममात्रे विहिते ' इत
इन्द्र ऊर्वो अध्वर इति मन्त्रवर्णान् ' चतुर्गृहीत वा एतन् ' इति वाक्यशेषाच्च द्रव्यदेवतालाभा-
द्यागत्वाध्यवसाय तद्देव अदाभ्यवाक्येऽपि ' यजते ' इति सामान्यरूपेण देवतावगमेऽपि इन्द्रवा-
युन्वादिविशेषाध्यवसाय । गृहातिस्तु चोदकप्रानुवाद । तस्मादश्रदाभ्यसङ्गकयागान्तरयोर्वि-
धिर्गति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

अद्रव्यत्वात्केवले कर्मशेषः स्यात् ॥ २० ॥

द्रव्यशब्देन द्रव्यदेवतासंबन्धो लक्ष्यते । केवले अरूपे गृह्णातौ श्रयमाणे कर्मण ज्योति-
ष्टोमस्य अङ्गभूत ग्रहण विधेय स्यात् । अदाभ्यनामकोशुनामकउच ग्रहणसंस्कार एवात्र विधीयते,
न तु यागान्तरविधानामित्युक्तं भवति । कुत, कैवल्यम् । अद्रव्यत्वान् द्रव्यदेवताराहित्यात् ॥ अयमा-
शय । संस्कारकर्मणो नामानर्हत्वे ह्युभयत्रापि यागविधिर्भवत् । न तु तदस्ति, सामान्ताधिकरण्यत
प्रतीयमानस्य ग्रहणसंस्कारनामधेयत्वस्य दृष्टप्रयोजनाभावमात्रेण परित्यक्तुमनुचितत्वान् तन्नामकतया
ज्ञानमभ्युदयकारिणिति कल्पयितुं शक्यत्वान् अशुवाक्ये यजेरश्रुतत्वेन अदाभ्यवाक्ये यजेत्यर्थवहित-
त्वेन तन्नामधेयत्वासंभवाच्च । तस्मादश्रदाभ्यनामकग्रहणसंस्कारावेवात्र विधीयन्ते, न तु यागान्तरे ।
एव चाशुवाक्ये प्रथमं तन्मङ्गकर्ममात्रविधौ तस्य च ज्योतिष्टोमविकृतित्वकल्पनया ततो रूपलाभे
सति पश्चाद्यागत्वाध्यवसाय, अदाभ्यवाक्येऽपि प्रथमं सामान्येन देवतात्वावगमे पश्चात्तद्विशेषाध्य-
वसाय इति क्लेशोऽपि नानुभवितव्यो भवति । आधारवाक्ये तु मन्त्रवर्णाद्वाक्यशेषाच्च द्रव्यदेवता-
लाभाद्युक्तं यागरूपत्वम् । न च ग्राह्यविशेषापरिज्ञानात्प्रयोजनाभावाच्च ग्रहणविधिरण्यनुपपन्न इति
वाच्यम् । ज्योतिष्टोमाद्यभिर्चरितगृह्णातिशब्दोपस्थितज्योतिष्टोमाङ्गत्वे सति तर्वापि सन्निपातित्वे
स्यारादुपकारकत्वस्यान्याय्यतया सन्निपातित्वस्य च सोमसंस्कारद्वारैव वक्तव्यत्वेन संस्कार्यसोमा-
ख्यग्राह्यद्रव्यलाभात्कृतूपकारलक्षणप्रयोजनलाभाच्च । ननु ' आज्य गृह्णाति ' ' चतुर्गृहा गृह्णाति '
इति दर्शपूर्णमासयोरपि गृह्णातिर्दर्शनात् ततो ज्योतिष्टोमाङ्गतालाभ इति वाच्यम् । तैत्तिरी-
यके षष्ठकाण्डे षष्ठप्रपाठके ' देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त ' ' देवा वै प्रवाहुर्ग्रहान्गृह्णात ' इत्यनुवाकयो ज्यो-
तिष्टोमप्रकरणगतयो पुनर्गान्नात्वेन ज्योतिष्टोमाङ्गतासंभवाददाभ्यवाक्ये ' यजते ' इति यजि प्रक-
रणपात्रज्योतिष्टोमस्यानुवादः । एव च यजिना प्रकृतयागमनस्य तदुत्तरप्रत्ययेन रेवतीवारवन्तीय-
पूर्वपश्चन्यायेन गृहीत्वाशब्दार्थमक्रान्तविधिशक्तिना ग्रहणसंस्कारविधिर्गति स्थितम् । अत्रेदं वक्त-
व्यम् । तैत्तिरीयके अदाभ्यमधिकृत्य ' उपनद्धस्य गृह्णाति ' ' अनभिषुतस्य गृह्णाति ' इति द्रव्य
श्रुतम् । ' योऽवाभ्य गृहीत्वा सोमाय यजते ' इत्यत्र सोमस्य देवतान्वं चतुर्ग्यावगतमिति द्रव्यदेव-
तासंबन्धाक्षिप्रयागविधि संभवति । तथाशुविधिमधिकृत्य तैत्तिरीयके मरुदाभिषुतस्य गृह्णाति ' इति

द्रव्य श्रुतम् । तथा वामदेव्यमिति साम । 'तद्वा अस्यायतनं मनसा गायमानो गृह्णाति' इति विहितवामदेव्यसामाधारभूतया 'कया नश्चित्र' इत्युक्त्वा प्राजापत्यया 'उपयाम गृहीतोऽसि प्राजापत्ये त्वेति गृह्णाति' 'प्राजापत्ये त्वा स्वाहेति जुहोति' इत्यादिवोधायनादिपठितमन्त्रवर्णने च देवता लभ्यत इति तत्रापि यागविधिरेव युक्तम् । तथा च प्रस्तरप्रहरणवन्स्विष्टकृत्प्रदाधारवृक्षांश्चत्वार्योरपि प्रहरणसंस्काररूपत्व यागरूपत्व च युक्तम् । अधिकरणस्य तु 'यन्पृश्नयो गृह्णन्ते' इत्यनारभ्य श्रुत तैत्तिरीयकवाक्य विषय । तत्रापि 'प्रातः सवनिकाभिषवाय होतृचमसीयाभिर्गृह्णति उपसिक्तं सतृप्रं राजानं दशया व्युह्याभिमृशति वायुरासि प्राणो नामेति दशभिः' इति द्रव्यदेवतासयन्धलाभो न शक्यः । न ह्यत्र देवता चोद्यते, तद्धितचतुर्थ्योरभावान् । मन्त्रवर्णस्तु न स्वतो देवता विधातु क्षमः, किंतु यत्र यजति जुहोत्यादिशब्दतो देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागात्मकयागावगमस्तत्रैव देवताविशेषकल्पनाय प्रभवति । तत्र हि सामान्यरूपेणावगताया अपि देवताया विशिष्यावगम आकाङ्क्षयते । तत्र तद्धितचतुर्थ्यां सत्त्वे तत एवावगमः । तदुभयाभावे तु मन्त्रवर्णान्तदवगमः । न ह्यत्र यजति श्रूयते, जुहोतिर्वा अन्यो वा यागवचनं कश्चिच्छब्दः । तस्मान्नात्र मन्त्रवर्णतो देवतालाभः । तदेतत् 'पुरोडाशकपालेन तुपानपाम्यति' इति कात्यायनसूत्रव्याख्यावसरे कर्कभाष्ये व्यक्तमुपपादितम् । आधारशब्दस्तु क्षारणशिरस्कयागात्मकहोमे वर्तत इति तत्रव्याधिकरणेऽवोचामः । अतस्तत्र मन्त्रवर्णिकदेवतालाभ इति युक्तम् । अत एव शतपथब्राह्मणे 'त वा एतमग्निमैन्धिपत, तस्मिन्नेतं प्रथमे आहुती जुहोति' इत्युपक्रम्य 'स्रुवेण तमाधारयति' 'स्रुचा तमाधारयति' इत्यादि श्रुतम् । अत एव च पूर्वाधारे स्वाहाकारनिषेधोऽपि तत्र श्रूयमाणोऽर्थवान्भवति, क्षारणमात्रविधौ देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागात्मकयागाभावेन स्वाहाकारस्याप्राप्त्या तन्प्रतिषेधानर्थक्यात् 'स्वाहा देवहविर्दाने' इति कोशाश्रुतिसारेण स्वाहाशब्दस्य यागविषयकत्वावगमान् । आधार प्रकृत्य 'इत इन्द्र इति जुहोति' इत्येव कात्यायनः । न चैव सत्याधारशब्देन प्रथमसाधारसंज्ञककर्ममात्रेऽवगते वाक्यशेषमन्त्रवर्णाभ्यां देवतावगतौ सत्यां पश्चान्तस्य यागत्वाध्यवसाय इति कथं वार्तिकोद्घोषः, होमत्वेनैव तस्य प्रथमसवगमादिति वान्यम् । आधारपदेन कश्चिद्धोमविशेष इत्येतावन्मात्रावगमे सति 'तस्य विशेषस्य चतुर्गृहीताज्यैकदेशत्वेनेन्द्रत्वेन च द्रव्यदेवताज्ञानाभावे पर्यवसानाभावाद्वाक्यशेषमन्त्रवर्णाभ्यां तथा पर्यवसानमित्यभिप्रायकत्वात् । यथा चैतत्तथा आधाराग्निहोत्राधिकरणे निरूपितमस्माभिः । तस्मान् 'यन्पृश्नयो गृह्णन्ते' इति वाक्यमिहोदाहरणम् । 'सतृप्रं राजानम्' इत्यव्यभिचरित्तृतीयोत्प्रेषिकान्नासंवलनाज्ज्योतिष्टोमाङ्गता पृश्निप्रहाणाम् । एवम् 'प्राणप्रहान्गृह्णाति' इत्युदाहरणम् । तत्र हि 'सतृप्रस्य राक्षो नवनवाशूनयपुरोभुव इति प्राणभृन्मन्त्रैः प्रतिदिशं व्यूह्य प्राचीदिशासित्यपानभृन्मन्त्रैः प्रत्यूहति' इति प्रयोगः । तत्र 'प्रायणीये चोदनीये च गृह्णन्ते' 'दशमेऽहन्गृह्णन्ते'

इति च वचनात्प्राणग्रहाणा द्वादशाहिकप्रायणीयादिमुन्याविशेषार्थता । 'ज्योतिष्टोमे वा गृद्धीयाद्-
गदो हैव भवति' इति शाखान्तरम् । बोधायनादिमन्त्रेऽथेवमित्यास्ता तावन् । इत्यंश्रदाभ्याधिकरणम् ॥

य एव विद्वानग्निं चिनुते' इत्यत्र किं यावदुक्तमग्निस्कारात्मकं चयनं विधीयते,
रताग्निमज्ञकयागान्तरं विधीयते, किं वा ज्योतिष्टोमादौ गुणविधिरिति मशये, पूर्वपक्षयति—

अग्निस्तु लिङ्गदर्शनात्क्रतुशब्दः प्रतीयेत ॥ २१ ॥

तुशब्दः अश्रदाभ्ययोर्वपस्य ज्योतयन्प्रथमतृतीयौ पक्षौ निगच्छे । अश्रदाभ्ययोरनार-
भ्यपठितयोरपि प्रकरणे पुनः पाठाज्ज्योतिष्टोमाङ्गता । न चेदं वाक्यं ज्योतिष्टोमप्रकरणे पठ्यते ।
१० आग्नेयस्य अतो न तत्र गुणविधिः । वैयर्थ्याच्च न स्वतन्त्रसंस्कारविधिः । न च 'क्र-
मस्कारता' प्रोक्त्येव' इत्यर्थवादिकफलश्रवणात्स्वातन्त्र्यं शङ्क्यम्, फलवत्त्वे संस्कारक-
११ अकरणम् । तन्त्वस्यैवानुपपत्तेः । तदेवं तुशब्देन प्रथमतृतीयपक्षौ निगकृत्य द्वितीयप-
क्षमवलम्बत—अग्निं क्रतुशब्द इति । अग्निं अग्निशब्दं क्रतुशब्दं यागवाचकं प्रतीयेत, 'अग्निं
चिनुते' इत्यस्य हि अग्निमज्ञकयागं कुर्यादित्यर्थः । एव च 'अग्निं चिनुते' इत्यस्य चयनविधायक-
त्वाभावात् 'इष्टकाभिर्गग्निं चिनुते' इति वाक्यमिष्टकाविशिष्टचयनविधायकं संपद्यते । तच्च प्रक-
रणान् अग्निं चिनुते' इति वाक्यविहितयागाङ्गमिति तद्वाक्यप्राप्तचयनस्य चिन्धानुनुवादः ।
ननु यजिन्नत्र न श्रयते । तथा च यजिन्मानानाधिकरण्याभावादग्निशब्दस्य कथं यागनामत्वमित्यत
आह—लिङ्गदर्शनादिति । अग्ने स्तोत्रम् अग्ने शस्त्रं, पशुपसदोऽग्ने' इति ज्योतिष्टोमयागाङ्गस्तोत्र-
शस्त्रादिदर्शनादग्नेयागात्मकत्वमध्यवसीयते । किञ्च अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति तमुक्थ्येन त
पांडशिना तमतिरात्रेण तं द्विरात्रेण' इत्यादीनि 'तमेकादशरात्रेण' इत्यन्तानि चतुर्दश वाक्यानि
श्रुतानि । 'तमुक्थ्येन' इत्यादिषु 'अनुयजन्ति' इत्यनुपपद्यते । तत्राद्यानि चत्वारि वाक्यान्त्यग्निना
मकस्य यागस्य सत्त्वाविधिपराणि । 'अग्निं यजन्तीति यत्तदग्निष्टोमसंस्थेन' इत्यादिवचनव्यक्तिः ।
तं द्विरात्रेण' इत्यादीनि तु तस्यैव यागस्य कालविधिपराणि । 'अग्निं यजन्तीति यत्तद्विरात्रेण
द्वाभ्यां रात्रिभ्याम्' इत्यादिवचनव्यक्तिः । एतेषु सर्वेषु वाक्येषु 'अग्निं यजन्ति' इत्यनुवादेऽग्नि-
शब्दस्य सामानाधिकरण्यादुत्पत्तावग्निशब्दस्य यागनामत्वाध्यवसायः । 'अग्निम्' इति द्वितीया तु
अग्निहोत्रम्' इत्यादिवदुपपाद्या । आहवनीयाद्यग्निसाध्यत्वादग्निशब्दस्य तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्व-
म् । अनुशब्दश्च एष वा व प्रथमो यज्ञो यजाना य एतेनानिष्ठाथान्येन यजेत' इत्यादिवाक्याव-
गताग्निष्टोमानन्तर्यम्यानुवादकः । तस्मादन्याख्ययागविधिः ॥

इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

द्रव्यं वा स्याच्चोदनायास्तदर्थत्वात् ॥ २२ ॥

वाशब्द एवार्थे । 'अग्निं चिनुते' इत्यत्र अग्निशब्दस्य द्रव्यं ज्वलनात्मकमेवाभिधेयं स्यात् न तु यागः, अग्निशब्दस्य ज्वलनेऽत्यन्तरूढस्य यागवचनताया अयुक्तत्वात् । अत उद्दिष्टादिव-
शौगिकत्वाभावात्त्रिभिर्होत्रश्रेयासादिवद्वाक्यभेदतत्प्रख्यतद्रूपपदेशत्वाभावाच्च न यागनामधेयत्वमग्नि-
शब्दस्य युक्तमाश्रयितुम् । नन्वाहवर्नीयादिप्राप्त्या तत्प्रख्यन्यायेनाग्निशब्दस्य यागनामत्वमुक्तमिति
तत्राह— चोदनायास्तदर्थत्वात् इति । 'अग्निं चिनुते' इत्यादिवाक्यस्य ज्वलनरूपद्रव्यार्थत्वात् ॥ न हि
'अग्निं चिनुते' इति वाक्ये अग्निविधिरिष्यते, येनाहवर्नीयादिप्रापकशास्त्रादेव विधिस्मितगुणप्राप्त्या
नामत्वं स्यात् । किंतु प्रसिद्धाग्निशब्दवाच्यज्वलनानुवादेन तस्य चयनसंस्कारो विधीयते । 'चय-
नेन स्थण्डिलं निष्पाद्य तत्राग्निस्थापनमुत्वेन क्रतुमुपकुर्यात्' इति । अतो नाम तत्प्रख्यन्यायावतारः ।
तथा च यागविधेरभावात् 'अग्निष्टोमेनानुयजन्ति' इत्यादिवाक्यानि न मस्थादिविधिपराणि, किंतु
तस्यैव चयनसंस्कारस्य तथाविधक्रतुसंबन्धविधिपराणि । न च तेषु वाक्येषु केवलाग्निशब्दश्रव-
णान्कथं तत् संस्कारस्य क्रतुसंबन्धविधिरिति वाच्यम् । एषु हि वाक्येष्वग्निशब्द प्रकरणाच्चयनस-
ंस्कृते ज्वलने वर्तते । 'अनुर्लक्षणे' इत्यन्तो कर्मप्रवचनीयत्वाद्धितीया । लक्षणत्वं च तत्र हेतुत्वम् ।
'परापि हेतौ तृतीया बाध्यते' इति वैयाकरणा । तथा च 'स्थण्डिलनिष्पत्तिप्रणाडिकया चयन-
संस्कृतेनाग्निनाग्निष्टोमादीन्कुर्यात्' इति फलितमिति चयनसंस्कारस्य क्रतुसंबन्धलाभः । एव
चाग्निष्टोमादिवाक्येष्वग्निशब्दस्य यजिष्मामानाधिकरण्यमायुक्तं निरस्तम्, अग्निशब्दस्य वैयधि-
करण्येनैवान्वयस्योपपादितत्वात् । तस्माज्ज्योतिष्टोमादिषु गुणविधिः ॥

लिङ्गदर्शनं विधत्स्यति—

'तत्संयोगात्क्रतुस्तदाख्यः स्यात्तेन धर्मविधानानि ॥ २३ ॥

'अग्ने स्तोत्रम्' इत्यादिवाक्येषु क्रतु याग तदाख्य अग्निशब्दप्रतिपाद्यं स्यात् ।
कुतः । तत्संयोगात् तेन मुख्यविधया अग्निशब्दार्थेन ज्वलनेन चयनसंस्कृतेन संयोगात् । प्रणाडिकया
तत्राग्निशब्दं क्रतुलक्षकं इति यावत् । तेन कारणेन तस्य अग्निसंयुक्तक्रतोरैव तानि वाक्यानि
षडुपसंस्कृत्वादिधर्मविधायकानि संपदान्ते, तत्रागत्या अग्निशब्दं क्रतुलक्षकं । इह वृत्तरीत्या सत्या
गतौ ज्वलनवचनत्वमेव युक्तम् । 'अग्निं प्रोश्नति' 'अग्निमधिरोहति' इत्यादौ त्वग्निशब्दो ज्वलना-
धारे लक्षणिकः । 'ब्रह्मवाक्चित्तो वदन्ति, यन्मृदा चाङ्घ्रिश्चाग्निश्चीयतेऽथ कस्मादग्निरुच्यते' इति,
यच्छन्दोभिश्चिनोति, अग्नयो वै छन्दामि, तस्मादग्निरुच्यते' इत्यादिवाक्यशेषान्तु तत्र तात्पर्यप्रा-
प्तका इत्यन्यदेतत् इति । वृत्तमाधिकरणम् ॥

1 क्रतुसंयोगात्.

वृत्ता गुणविचार । इदानीं प्रकरणान्तरं प्रस्तूयते । कुण्डपायिनामयनं प्रकृत्य ताण्डक-
 ब्राह्मणे त्रयत्वं ते मासं दीक्षिता भवन्ति, ते मासि सोमं क्रीणन्ति, तेषां द्वादशोपसदः, उपस-
 २४ मासाप्रहावादानां द्विश्चरित्वा सोममुपनद्य मासमग्निहोत्रं जुहति मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां
 क वन्तरता प्रकरणम् । यजन्ते, मासं वैश्वदेवेन, मासं वरुणप्रधामै, मासं साकमेधै, मासं
 मृतासार्गीयेण इत्यादि । तत्र 'मासमग्निहोत्रं जुहति' इत्यादिषु वाक्येषु संशयः किं नित्याग्नि-
 होत्रादिषु मासगुणविधिः, उत कर्मान्तरविधिरिति । तत्राग्निहोत्रादिकर्मणः 'अग्निहोत्रं जुहति'
 इत्यादिवाक्यप्राप्तत्वेनाविधेयत्वात्तदनुवादेन मासविधिः । न च नैयमिकाग्निहोत्रादिकर्मणोऽस्मिन्निहि-
 तत्वेनानुपस्थितत्वात्कथं तत्र मासगुणविधिरिति वाच्यम् । अस्मिन्निहितस्यापि नाम्नोपस्थितसंभवात् ।
 न च मासस्य पुरुषकृत्या संपादयितुमशक्यत्वेनानुपादेयस्य कथं विधिर्गतिः वाच्यम् । न ह्यत्र
 कर्मोद्देशेन मासो विधीयते किंतु 'यो मासस्तत्राग्निहोत्रादि कुर्यात्' इत्येव मासोद्देशेन कर्मविधिः ।
 तस्य च विधेरप्राप्तपक्षपातितया कर्मोद्देशेन मासविधौ पर्यवसानम् । एव च मासस्यैव विधेयत्वा-
 त्कर्मणो विधानाभावात् कर्मभेदः । विहितस्य विधानमेव हि कर्मभेदप्रयोजकमित्युक्तं शब्दान्तराधि-
 करणे न तु यथाकथञ्चित्पुनरुपादानमात्रम् । तस्मान्नित्याग्निहोत्राद्यनुवादेन मासगुणविधिरिति
 पाठे सिद्धान्तयति—

प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम् ॥ २४ ॥

नित्यस्याग्निहोत्रादिकर्मणः प्रकरणादन्यत्कुण्डपायिनामयनस्य प्रकरणं प्रकरणान्तरम् ।
 तत्र पशुमासे मासाग्निहोत्रादिवाक्ये प्रयोजनान्यत्वम् । प्रयुज्यते अनुष्ठीयते इति प्रयोजनं कर्म ।
 तस्य अन्यत्वम्, अप्रकृताभिधानात्कर्मान्तरत्वमित्यर्थः । अस्मिन्निहितत्वादग्निहोत्रादिशब्दैर्नैयमिकाग्नि-
 होत्रादिकर्मणः उपस्थित्यभावेन तदनुवादेन मासगुणविध्यसंभवात् मासविशिष्टमग्निहोत्रादिमज्ञक-
 र्मान्तरमेव मासाग्निहोत्रादिवाक्येषु विधेयमित्युक्तं भवति । न चास्मिन्निहितस्याप्यग्निहोत्रादिकर्मणो
 नाम्नोपस्थितसंभवान्तदनुवादेन मासगुणविधिसंभवः इति वाच्यम् । एव स्मिन् प्राप्रकर्मण्यनेकगुण-
 विधौ वाक्यभेदप्रसङ्गान् । यदि हि केवलो मासगुणः श्रूयते तदा भवेत्तस्य विधिः । 'उपसद्विश्चरित्वा
 मासमग्निहोत्रं जुहति' इत्यादि श्रूयते । न चाग्निहोत्रादिकर्मण्युपसदः संभवन्ति । अतः उपसदस्तदा-
 नन्तरं मासश्चेति त्रयं विधेयमिति भवेद्वाक्यभेदः । तथा च नाम्नोपस्थितस्यपि नित्याग्निहोत्रादिकर्म-
 परित्यज्य कर्मान्तरमेवैषु वाक्येषु विधेयम् । न च 'उपसद्विश्चरित्वा—' इत्यस्य ^१ तेषां द्वादशोपसदः,
 मासमुपनद्य मासमग्निहोत्रं जुहति' इति पाठप्राप्तोपसदानन्तर्यानुवादकतयोपपत्तेर्वाक्यभेदाप्रसङ्गा-
 दस्तु प्रसिद्धाग्निहोत्रकर्मणः गुणविधिरिति वाच्यम् । पाठो ह्याकाङ्क्षितमेव क्रमः प्रापयितुमीष्टे न

१ तेषां द्वादशोपसदः समुपनद्य सोमं मासमग्निहोत्रं जुहति— क, ख, ग, घ, ङ

त्वनाकाङ्क्षितमपि । एकप्रयोगवचनपरिगृहीताङ्गानामेव हि क्रमाकाङ्क्षा भवति, तेषामित्यभावाकाङ्क्षया युगपदुपनिपातात् । न च प्रसिद्धाग्निहोत्रादिकर्मण कुण्डपायिनामयनस्य चाङ्गाङ्गिभावोऽस्ति, येन तेषाम् 'कुण्डपायिनामयनमुपयन्ति' इत्येकप्रयोगवचनपरिगृहीतत्वात्क्रम आकाङ्क्षेत । 'दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचति' इति सोमक्रतुमध्ये पुरुषार्थहोमप्रतिषेधेन प्रसिद्धाग्निहोत्रादिकर्मणस्तत्रैवोपनिपाताभावाच्च । एव च कास्येष्टीनामिवात्र पाठस्य क्रमप्रापकत्वासभवेन 'उपसद्भिश्चरित्वा—' इत्यस्य पाठप्राप्रक्रमानुवादकत्वानुपपन्नयोपसदस्तदानन्तर्यं मासश्चेति त्रयमपि विधेयमिति स्वीकार्यमिति भवेदेव वाक्यभेदः । एतेन 'दीक्षितो न जुहोति' इति प्रतिषिद्धस्य प्रसिद्धाग्निहोत्रादिकर्मणः प्रतिप्रसवरूपेण वा सत्रैकदेशत्वेन वा विधिरिति प्रत्युक्तम्, उक्तरीत्या प्राप्रकर्मण्यनेकगुणविधानासभवेन प्रतिप्रसवायोगात् सत्रस्यन्धस्योपसदादीनां च प्रसिद्धकर्मणि विधौ वाक्यभेदापत्त्या सत्रैकदेशत्वेन विध्यनुपपत्तेश्च । तस्मादत्र कर्मान्तरविधानमिति भाष्यानुसारी पन्था । तस्मिन् प्रकारं भङ्क्त्वा प्रकारान्तरमुत्प्रेक्षितं वातिके । तथा— अप्रकृताभिधानात्मक प्रकरणान्तरं न पृथक्शब्दान्तरादिवत्कर्मभेदकोपाधि, प्रसिद्धाग्निहोत्रादिकर्मण्यसभवत् उपसदादिगुणादेव कर्मभेदमिद्धे । ननु, अत्राप्रकृताभिधानापरपर्यायात्प्रकरणान्तरादेव कर्मभेदो न तु गुणान् अप्रकृताभिधानं हि प्रागनवगनाग्निहोत्रादिकर्माभिधानम्, तच्च प्रसिद्धाग्निहोत्रादिकर्मण्यसभवत् उपसदादिगुणादध्यवर्त्तीयते, तथा च कर्मभेदावगमकप्रकरणान्तरस्यात्मलाभे उपश्रीणत्वाद्गुणस्य नात्र कर्मभेदकत्वम् इति चेन्न । एवं सति 'वाजिनस्यो वाजिनम्' इत्यत्राप्यप्रकृताभिधानादेव कर्मभेदापत्तौ गुणस्य कर्मभेदकत्वानुपपत्तिप्रसङ्गात्, पूर्वकर्मासंयोगिनो वाजिनगुणस्याप्रकृताभिधानस्वरूपलाभ एवोपश्रीणत्वान् । किं बहुना, शब्दान्तराभ्याससञ्ज्ञानामपि विधेरप्रकृतविषयत्वबोधन एवोपयोगः । अप्रकृताभिधानाच्च कर्मभेद इति वक्तुं शक्यतया सर्वत्र प्रकरणान्तरमेव भेदकं स्यात् । शब्दान्तरादीनां शेषाणां प्रकरणान्तरेण शेषिणा अविनाभावान् । न हि शब्दान्तरादीनां परस्परपरिहारेणैव प्रकरणान्तरपरिहारेण क्वचिद्वर्तनं संभवति । तथा च तैः सह प्रकरणान्तरस्य कथं पृथक्परिगणनं स्यात् । न हि प्रधानस्योपसर्जनभूतैः सह परिगणनमुचितम् । किंच 'उपसद्भिश्चरित्वा—' इत्यस्य पनिहिताग्निहोत्रवाक्यान्वयेन शान्ताकाङ्क्षत्वात् निराकाङ्क्षत्वाच्च दर्शपूर्णमासादिवाक्यानां न तेषु तस्यावयवः । एव च दर्शपूर्णमासादिवाक्येषूपसदा तदानन्तर्यस्य चाविधानान्मासमात्रस्यैव गुणस्य विधानाद्वाक्यभेदाभावेन नाग्नोपस्थितस्य प्रसिद्धदर्शपूर्णमासादिकर्मणः परित्यागाभिधानं प्रकरणान्तरं तत्रास्तीति कर्मभेदो न स्यात् । तस्मादेव वाक्यभेदप्रयुक्तमप्रकृताभिधानं न कर्मभेदप्रयोजकम् । किन्तु शब्दान्तरादिष्वप्रकृताभिधानापादकं किञ्चिन्नरूपणीयम् । तन्तु प्रकरणविच्छेदापरपर्यायं पूर्वकर्मासनधानमेव । तथाहि । विच्छिन्नप्रकरणं कर्म द्वेषा उपादेययुक्तमनुपादेययुक्तं च । तत्र 'यदाहवर्त्नीयेतु' इत्यादावुपादेयस्थले आहवर्त्नीयादिगुणस्य होमे प्रसक्ते संपादयितुं शक्यत्वेनोपादेयतया

हामोऽंशेन विधानसमभवेन विशिष्टविधिगौरवमीत्या कर्मण उद्देश्यत्वावश्यभावे द्रव्यस्थस्यापि होमस्य सिद्धवन्निरदेशवलेनाभिधानादिना कथंचिद्गुणैः विपरिवृत्ति सपाश 'यो होम स आहवनीये' इत्येवं गुणविधिसमभवे । अनुपादेयगुणस्तु पञ्चधा 'देश कालो निर्मित्त च फल सम्कार्यमेव च । इति मामामका प्राहुरनुपादेयपञ्चकम्' इति । तद्विह मामस्याग्निहोत्रादिकर्मणि प्रसक्ते सपाशयितुमशक्यतया न्यादिवदानयनादिक्रियाविशिष्टत्वेनाननुप्रेयतया चानुपादेयस्याग्निहोत्रादिकर्मोद्देशेन पर्यवमानगत्यापि विधानसमभवेन 'यो मामस्तत्राग्निहोत्रादि कुर्यात्' इत्येव मामानुवादेनाग्निहोत्रादिकर्मण एव भावार्थाधिकरणन्यायेन विधेयतया विहितस्य विधानान्यथानुपपत्ते प्राप्रवन्निरदेशाभावेन परप्रकरणपाठेन च पूर्वकर्मप्रत्यभिज्ञाविरहाच्च सिध्यति कर्मभेद । 'पौर्णमास्या यजेत' 'सायं जुहोति प्रातर्जुहोति' इत्यादौ कालोद्देशेन कर्मविधावपि न कर्मान्तरत्वमिति 'संनिधौ त्वविभागान्' इत्यधिकरणेऽनुपदमेव वक्ष्याम । तत्र मामस्यानुपादेयत्वेऽपि तत्र कर्मणोऽनुप्रेयतामात्रेण कथंचिद्विधिसम्पन्नान् परोद्देशप्रवृत्तकृतित्व्याप्यत्वलक्षणपाराध्यात्मकशेषत्वरूपमङ्गत्वमुपपाशम । ननु, मामाग्निहोत्रादिवाक्येषु प्रसिद्धाग्निहोत्रादिकर्मण मनिधकृतप्रत्यभिज्ञाविरहेऽपि नामधेयकृता तत्प्रत्यभिज्ञान्ति न च नाम्ना तद्विपरिवृत्तावपि तत्रानुपादेयस्य सिद्ध्यसमभवाद्विपरिवृत्तिरप्रयोजिकेति वाच्यम् । प्रसिद्धाग्निहोत्रादिकर्मणि मामविध्यसमभवेऽपि तस्यैव कर्मणो नाम्ना विपरिवर्तमानस्य कुण्डपायिनामयनैकदेशत्वेन विधिसमभवादिति चेन्न । प्रसिद्धाग्निहोत्रादिकर्मण कुण्डपायिनामयनैकदेशत्वेन विधानेऽप्यग्निहोत्रादिशब्दस्य धान्वर्थसात्रनामधेयतया तेन भावनाया उपस्थित्यभावेन तद्देशस्यापरिहार्यत्वान् । किञ्च 'माम जुहति' इत्याख्यातवर्तिना धातुना स्वरमतो लिङ्गसंख्यान्वयानर्हसाध्यत्वरूपेण कर्मान्तरसमिधीयत इत्यग्निहोत्रादिनाम्नापि साध्यरूपेणैव तदभिधेयम्, नाम्ना आख्यातपरतन्त्रत्वान् । अतः कथं मामाग्निहोत्रादिवाक्ये अग्निहोत्रादिनाम्ना प्रसिद्धस्य कर्मण उपस्थिति । अस्तु वात्र नाम्ना सिद्धरूपेणोपस्थिति तथाप्याख्यातेन साध्यत्वेन प्रतीतस्य प्रसिद्धहोमस्य कथं तेनोपस्थिति । न च नाम्ना तद्रूपोपस्थित्यभावेऽपि नैयमिकाग्निहोत्रादिशब्दो यद्रूपवाचकस्तद्रूपविपरिवृत्तिरस्त्विति वाच्यम् । विध्यर्थे हि प्रसिद्धाग्निहोत्रादिकर्मणो विपरिवृत्तिरिहोच्यते । विधिश्च सिद्धरूपस्य नाम्नोपस्थायस्य न समभवति भावार्थाधिकरणे धान्वर्थविधिविषयाकारसमर्पण धातुनैव न तु नाम्नेति प्रतिपादनात् । ततश्च सिद्धरूपस्य नाम्ना विपरिवृत्तिरिहानुपयुक्तैवेति न प्रसिद्धाग्निहोत्रादिकर्मण कुण्डपायिनामयनैकदेशत्वेन विधिसमभवे । एव च विध्यतर्हानुपादेयगुणश्रवणेन कर्मणो विधेयतया सिद्धवन्निरदेशाभावेन तद्विपरिवृत्त्यभावान्मक पूर्वकर्मासनिधानापरपर्याये प्रकरणान्तरे सति मामाग्निहोत्रादिविधेरप्रकृतविषयतया प्रयोजनान्यत्व कर्मभेद सिध्यतीति सूत्रयोजनात् । न चैवमायनुपादेयगुणनिबन्धनत्वात्कर्मभेदस्य गुणात्कर्मभेद एव पर्यवस्यतीति वाच्यम् । विधीयमानो हि गुणः पूर्वकर्मण्यसमभवन्कर्म भिन्नन्ति । न चात्र मामगुणो विधानमर्हति अनुपादेयत्वान् । एवम् 'सरस्वत्या दक्षिणे तीरे आग्नेयोऽष्टाकपा-

ल पुरोडाश. ' इत्यादिदेशसयुक्तं सत्रायागर्भं विश्वजिता यजेत इत्यादिनिमित्तसयुक्ते च वाक्ये द्रष्टव्यम् । प्रयोजन—पूर्वपक्षे प्रसिद्धाग्निहोत्रादिषु यावर्ज्जिवादिकालैर्मासस्य विकल्प , कुण्डपायिनाम-
यनेऽग्निहोत्राद्यननुष्ठानं च, सिद्धान्ते तु तदुभयाभाव इत्याद्युक्तम् । विस्तरन्तुश्चावचो वार्तिकादावनु-
संधेय इति । प्रकरणान्तराधिकरणम् ॥

तदेव देशकालनिमित्तफलसंस्कार्येष्वनुपादेयेषु देशकालनिमित्तानां कर्मभेदकत्वं प्रतिपा-
दितम् । इदानीं फलसंस्कार्ययोः कर्मभेदकत्वं प्रतिपादयितुमिदमारभ्यते । अनारभ्य किञ्चिच्छ्रूयते

१२ आग्नेयादिकाम्ये ' आग्नेयसष्टाकपालं निर्वपेद्रुकाम ' ' अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्र-
ह्मविकरणम् । ह्यवर्चसकाम ' ' एन्द्राग्नेयमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम ' इति । रुक् तेज ।

तत्कामो रुक्काम । तथा अश्वमेधे श्रूयते ' त्रैधातवीया दीक्षणीया ' इति । दीक्षणीयाकार्ययजमा-
नसंस्कारकारिणीत्यर्थः । तत्र सशयः, किं प्रकृतेष्वग्नेयादिषु रूगादिफलं कामयितव्यमिति विधीयते
काम्यत्रैधातवीयया संस्कार्योऽश्वमेधयजमान इति च, उत फले संस्कार्यं च कर्मान्तरविधिरिति ।
तत्र कालदेशनिमित्तानां सिद्धानामेव ग्रहणादनुपादेयत्वं युक्तम्, फलसंस्कार्येषाम्बु पुरुषप्रयत्नसपा-
द्यतयोपादेयत्वमेव, कामनामुखेन फलस्यापि पुरुषप्रवृत्तिविषयत्वसम्भवात् । शक्यते च दर्शपूर्णमा-
सस्थेनापि रूगादिफलं कामयितुम्, काम्यत्रैधातवीयाप्रयोगेणाप्यश्वमेधयजमानं संस्कर्तुम् । अतः
फलसंस्कार्येषोरुपादेयत्वादिह न कर्मान्तरत्वमिति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

फलं चाकर्मसंनिधौ ॥ २५ ॥

चशब्दः संस्कार्यं समुच्चिनोति । प्रकृताग्नेयादिकर्मणः काम्यत्रैधातवीयाकर्मणश्च प्रकरणा-
दन्यत्र श्रूयमाणं फलं संस्कार्यं चानुपादेयत्वात्कर्मभेदकमेव ॥ अयमाशयः । कामनामुखेन फलस्य
प्रवृत्तिविषयत्वस्वीकारे विधिवत्कामना संपाद्या स्यात् । न च विधितं कामना संपाद्यते, किंतु
'स्वरसमिद्धैव सा । ततश्च स्वारसिककामनामुखेन फलस्य विध्यधीनप्रवृत्तिविषयत्वासंभवेनोपादेय-
त्वासम्भवादुद्देश्यत्वमेवेति तदुद्देशेन कर्मैव विधेयम् । न चोद्देश्यत्वेऽपि फलस्य कालदेशयोरिवाग्नि-
साधिकरणे वक्ष्यमाणरीत्या विधेयत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् । देशकालयोः सिद्धवत्काररूपोद्देश्य-
त्ववतो कर्मणोऽनुष्ठेयतया तयोरपि तद्विशिष्टवेपेण विध्यधीनप्रवृत्तिविषयतया विधेयत्वोपपत्तावपि
फलस्य स्वारसिकप्रवृत्तिविषयत्वलक्षणप्रयोजनत्वरूपेणोद्देश्यस्य विधेयत्वं विधीयमानप्रवृत्तिविषयत्वा-
पत्त्या स्वारसिकप्रवृत्तिविषयत्वरूपप्रयोजनत्वव्याघातान् । एवं संस्कार्यस्यापि विध्यन्तरसिद्धस्य
फलवदुद्देश्यतया तद्वदेव प्रधानत्वात्तद्व्याघातप्रसङ्गात् विधेयत्वम् । एतेन निमित्तस्यापि विधेयत्वं

। स्वतः सिद्धं सा—क स्वरसतः सिद्धं सा— ५ २ च कर्मसंनिधौ

ननु तत्र तस्य विधेयत्वोऽङ्गत्वापत्त्या निमित्तत्वव्याघातान् । यत्स्वयमनङ्गभूतमेव कर्मप्रवृत्ति-
लक्षणं तदत्र हि कर्मणा निमित्तमित्युच्यते । तस्मादत्रापि कर्मभेद इत्यास्ता तावन् । प्रयोजन—
प्रवृत्तौ कर्मादिफलार्थं न पृथक्प्रयोगः कितु गुणफलवद्दर्शपूर्णमासप्रयोगेणैव तन्मिद्धि , सिद्धान्ते तु
कर्मन्तरत्वात्पृथक्प्रयोग इति । वृत्तसधिकरणम् ॥

अत्र देशकालनिमित्तफलसंस्कार्याणां सनिधौ प्रत्युदाहरणानि प्रदर्शयितुमारभ्यते । दर्श-
पूर्णमासयोर्देशकालनिमित्तफलपराणि श्रूयन्ते 'समे दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत' 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या
अवर्णमासफल यजेत' 'यावज्जीव दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत' 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो
स्वर्गप्रकरणम् । यजेत' इति तथा 'स्विष्टकृत यजति' इति विहितस्विष्टकृद्भागस्य संस्कार्य-
परम् 'शेषान्स्विष्टकृते समवयति' इति । तत्र सशय कि देशाद्यनुपादेयसंबन्धात्कर्मभेद , उत
प्रकृतसर्व कर्म देशादिषु विधीयत इति । अनुपादेयसंबन्धवशात्पूर्ववत्कर्मन्तरत्व देशादेरुद्देश्यत्वेन
कर्मणा विधेयत्वावश्यभावात् । न हि कर्मणो देशादेश्चेत्युभयोरप्युद्देश्यत्वसंभवः । अतः कर्मणोऽ-
वश्य विधेयत्वादिहितस्य च विधानायोगाद्भवति कर्मभेदः । एव च कर्मभेदेऽनुपादेयसंबन्ध एव
प्रयोजका न त्वसन्निधानसर्पति प्राप्ते सिद्धान्तयति—

संनिधौ त्वविभागात्फलार्थं न पुनःश्रुतिः ॥ २६ ॥

नुशब्दः प्रवृत्तव्यावृत्तौ । संनिधौ दर्शपूर्णमासदिकर्मसंनिधौ पठ्यमानेषु समादिवाक्येषु
न कमान्यत्वम् । कुतः । अविभागात् प्रकृतकर्मात्मकतया प्रत्यभिज्ञानात् । कर्मसंनिधौ सति तस्मिन्नेव
कर्मणि वृद्धौ विपरिवर्तमाने धातोर्गतिस्थित्येव स्वरसतः कर्मान्तरप्रतिपादकत्वाभावे सति,
प्रकृतकर्मात्मकतयैव प्रत्यभिज्ञावलात् कर्मभेद इत्युक्तं भवति । न चानुपादेयस्य देशकालादेर्विध्यनर्हत्वे
कर्मण एव विधानावश्यभावेन विहितस्य विधानानुपपत्त्या विधिसमभिव्याहारेण धातोः कर्मान्त-
रपरत्वमेव स्वरसतो वाच्यमिति कथं प्रकृतकर्मणः प्रत्यभिज्ञानमिति वाच्यम् । समादिवाक्येषु हि
देशादनुपादेयस्य विध्यनर्हतयोद्देश्यत्वात्कर्मणः उपादेयत्वमेव लभ्यते एकस्योद्देश्यत्वेऽन्यस्योपादे-
यत्वनियमाने न तु विधेयत्वमपि । न चोपादेयस्य विधेयत्वनियमोऽस्ति । प्राधान्येन निर्देश्यत्व
गुणवत्त्वम् , पारतन्त्र्येण निर्देश्यत्व चोपादेयत्वम् । अप्राप्तबोधन विधिः , प्राप्तबोधनमनुवादः । एव
चोपादेयमपि देशादौ कर्म प्राप्तमेव संनिधिवशात्तादृशेण प्रत्यभिज्ञायत इत्यनुवादम् । अतः कर्मणः
पुनरावधानाभावात् कर्मभेदः । न च कर्मणोऽनुवादात्वाद्देशादीनां चोद्देश्यत्वात्कर्म्यापि विधियोग्य-
स्याभावात्समादिवाक्यमन्तर्धकमेव स्यादिति वाच्यम् । देशादेः कर्मसंबन्धविधानार्थत्वात् । देशादेर्हि न
फलत्वस्वारसिकप्रवृत्तिविषयत्वलक्षणप्रयोजनत्वरूपेण प्राधान्येनोद्देश्यत्वम् , कितु निर्देशगतस्वातन्त्र्य-

मात्रेण । ततश्च दध्यादेरानयनादिक्रियाविशिष्टतया^१ यथानुष्ठेयत्व तथा देशादेर्नानुष्ठेयत्वमिति ताव-
न्मात्रेण तस्य^२ स्वतन्त्रनिर्देशे सत्यपि फलवत्स्वार्गमिकप्रवृत्तिविषयत्वरूपप्रयोजनत्वात्मकोऽयत्त्वस्य
विधेयत्वविरोधिनोऽभावेन सर्वन्धमुख्येन विधिसम्भवान्न समादिवाक्यवैयर्थ्यम् । नन्वेवमपि देशका-
लयोरेव विधेयत्व लभ्यते, निमित्तफलसंस्कार्याणां तु निमित्तत्वादिव्याघातप्रसङ्गेन विधेयत्वाभावस्य
पूर्वस्मिन्नधिकरणे प्रतिपादिततया निमित्तादिवाक्येषु कर्मण एव विधानस्य वाच्यतया कर्मभेद-
स्यादित्यत आह — फलार्थं न पुन श्रुतिरिति । फलग्रहणमुपलक्षणम् । फलनिमित्तसंस्कार्यावाक्येषु
यदाग्नेयादिवाक्योत्पन्नानां कर्मणाम् 'स्विष्टकृत यजति' इत्युत्पन्नस्य च फलादिसंबन्धप्रतिपादनार्थं
पुनःश्रवण तत्र कर्मभेद प्रयोजयितुं क्षमते, उत्पत्तिविधिभेदस्यैव कर्मभेदप्रयोजकत्वात् । अप्रवृत्त-
कर्मस्वरूपप्रवर्तनं न्युत्पत्तिः । न चैकस्य कर्मणोऽनेकवाक्यतोऽप्रवृत्तप्रवर्तनं सम्भवतीत्युत्पत्तिविधिभेद-
शक्नोति कर्म भेदम् । निमित्तादिवाक्य तु उत्पत्तिवाक्यतः कर्तव्यत्वमात्रेणावगतानां कस्मिन्नित्ते
'कस्मिन्फले किं संस्कार्यमिति विधिविशेषांपश्चात् कर्मणा निमित्तसंयोगादिप्रतिपादनाय पुनर्विधान-
परत्वादुत्पन्नविधिरिति न कर्मभेदः । एतेन देशकालवाक्ययोः कर्मविधिस्वीकारेऽप्युत्पन्नकर्मण
प्रयोगविधानार्थत्वात्पश्चात्पि कर्मभेदप्रसक्तिरित्युक्तं भवति । यथा चैतत्तथैकादशस्य द्वितीयांशे
स्फुटीभविष्यति । इयान्तु विशेष — निमित्तादिवाक्येषु कर्मणो विधेयत्वमेव, देशकालवाक्योस्तु
कर्मस्वरूपोत्पत्तिविषयेऽनुवाद्यत्वम्, प्रयोगविषये विधेयत्वम्, विषयभेदाच्च न तयोर्विरोध इति ।
'न चैव सति मासाग्निहोत्रादिवाक्यमपि प्रयोगविधि न तु उत्पत्तिविधिरिति तत्रापि कर्मभेदो न स्यादि-
ति वाच्यम् । तस्य प्रयोगविधित्वेऽप्युत्पत्तिविधित्वस्यपि सत्त्वात् प्रयोगस्योत्पन्न्यपेक्षत्वेन सनिहितोत्प-
स्यभावे प्रयोगविधेरेव उत्पत्तावपि व्यापारान्, यथा आग्नेयादिवाक्य द्रव्यदेवतासम्बन्ध तदपेक्षित
याग च विधत्ते तद्वत् । समादिवाक्य तु प्रयोगविधिसनिहिताग्नेयादिवाक्यैरुत्पत्तेर्लाभात् तत्र
व्याप्रियते, यथा ऐन्द्रवायवादिवाक्यानि 'सोमेन यजेत' इति सनिहितयागलाभात् यागविधावपि
व्याप्रियन्ते तद्वत् । प्रयोजनं पूर्वपक्षे समादिवाक्येषु कर्मान्तरविधौ प्रतिवाक्यमेकं कर्म, सिद्धान्ते
तु सर्वत्रैकमेवेति स्पष्टमेवेति । वृत्तमधिकरणम् ॥

तैत्तिरीयके द्वितीयकाण्डे दर्शपर्णमासब्राह्मणे षष्ठप्रपाठके 'प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्वया-
दिशत' इत्यनुवाके 'अङ्गुरमो वा इत उच्यते सुवर्ग लोकमायन' इत्युपक्रम्य 'यदाग्नेयोऽष्टाकपा-
लोऽमावास्याया च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति' इति कालद्वयसयुक्तमेकं वाक्यं श्रुतम् । मानाख्य
पौर्णमास्यां नास्ति । अग्नीषोमीयपुरोडाशोऽमावास्यायां नास्ति । आग्नेय पुरोडाश उभयस्मादपि

१. क्रियाविषयतया — ख २. स्वातन्त्र्यनिर्देशे — ख, ग ३. कस्मिन् फले — क, ग
४. न चैवमपि — ख.

कालान्न न्यवत इत्यन्युत । तथा तत्रैव ब्राह्मणे पञ्चमप्रपाठके 'इन्द्र वृत्र जह्निवांसम' इत्यनुवाके
 १५ आषेयादकृत- यद्वाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्याया भवति' इत्येककालसंयुक्तं वाक्यान्तर
 स्तु-यवता- श्रुतम् । तत्र संशयः, किं कालद्वययुक्तविहितान्नेययागाद्यागान्तरं विधीयते,
 १६करणम् । उत स एव यागोऽनृद्यत इति । तत्र पूर्वपक्षयति—

आग्नेयस्तुक्तहेतुत्वादभ्यासेन प्रतीयेत ॥ २७ ॥

नुशब्दः पूर्वोक्तिकरणमिद्वान्तोपमर्देन प्रवृत्तिं सूचयति । अनन्यार्थां पुनः श्रुतिः, कर्मभे-
 दिका निमित्तादिवाक्येषु च पुनः श्रुतिनिमित्तसयोगादिप्रापणार्थेति न कर्मभेदिकेति युक्तम् । इह तु
 पुनः श्रुतिरनन्यार्था । ततश्च एकस्यैव पुनः श्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात् 'इत्यभ्यासाधिकरण-
 न्यायेन कर्मभेदः स्मिद्यति । न चैककालयुक्तवाक्यमनुवादः, विनिगमनाविरहात् । ननु, कालद्व-
 ययुक्तवाक्यस्य नानुवादकत्वमवकल्पते एककालयुक्तवाक्यविहितान्नेययागानुवादकत्वं हि तस्य
 वक्तव्यम् तच्च न भवति, उत्पत्तिशिष्टामावास्यायुक्तकर्मणः कालद्वयसंयुक्तयानुवादानुपपत्तेः न च
 तस्य पौर्णमासीकालविषये विधित्वमिति वक्तुं शक्यम्, उत्पत्तिशिष्टामावास्याविराधान्, अतः एक-
 कालयुक्तवाक्यमेवानुवादः, कालद्वययुक्तवाक्यं तु विधिरित्यस्ति विनिगमकमिति चेत् । कालद्वययुक्त-
 वाक्ये हि नैक एवाग्नेययागः येन एककालयुक्तवाक्योत्पन्नान्नेययागस्य कालद्वययुक्तवाक्यमनुवादक
 न भवतः । यागद्वयं हि तत्र कालभेदात्प्रतीयते । तत्र चैककालवाक्योत्पन्नान्नेययागस्य कालयुक्त आग्ने-
 ययागोऽनृद्यते पौर्णमासीकालयुक्ताग्नेययागान्तरं च विधीयत इति विशेषाभावेनान्यतरवाक्यस्या-
 नुवादन्वनिर्धारणाभावादुभयोरपि विधायकत्वे । पुनर्विधानात्कर्मभेदः । ततश्चाग्नेययागस्यामावास्यायाम्
 अभ्यासः आवृत्तिः प्रतीयेत । अमावास्यायाः द्विगाग्नेयः प्रयुज्यत इति यावत् ।

तमिमं पूर्वपक्षं प्रौढिवादेन निराकरोति—

अविभागात् कर्मणो द्विरुक्तो न विधीयेत ॥ २८ ॥

नुशब्दः उक्तनिरामे । समिदादिवाक्येषु प्रत्यक्षयज्ञिपुनः श्रवणान् भेदकत्वम् । इह तु
 द्रव्यदेवतासंबन्धाद्यागोऽनुमातव्यः । प्रत्यक्षश्रुतं च द्रव्यदेवतं वाक्यद्वयेऽपि न भिद्यते । कुतः ।
 अविभागान् एकत्वेन प्रत्यभिज्ञानात् । अतो द्विः पठितेन वाक्येनान्यतरयागनेयो यागो विधीयते ।
 उभयोर्वाक्ययोरमावास्याकालयुक्तकर्मविधायकत्वे विकल्पः । एकं वाक्यमेकं पुरुषं प्रत्यमावास्यायुक्त-
 कर्मणो विधायकम् अन्यश्चान्यं प्रति तस्यैव विधायकमिति यावत् । अथवा विनिगमनाविरहा-

। मतिः पुनः —क ; कर्मणा द्विरुक्तेन विधीयते.

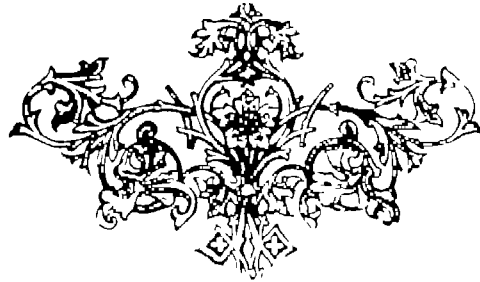
द्वाक्यद्वयेनाप्येकमेव कर्म युगपद्विधीयत इति व्याख्येयम् । न चान्यतरवाक्यस्यानर्थक्यं शङ्क्यम् , कर्मभेदाश्रयणापेक्षया आनर्थक्याश्रयणस्याभ्यर्हितत्वात् । यद्यपि वेत्ते 'मात्रामात्रस्याग्यानर्थक्याभ्युप-
गमो न युक्तः , तथापि प्रौढिवादेऽयम् ।

परमार्थतः सिद्धान्तमाह—

अन्यार्था वा पुनःश्रुतिः ॥ २९ ॥

वाशब्दोऽर्धाङ्गीकारे । 'अविभागात्कर्मणः' इति कर्मैकत्वमुक्तमङ्गीकुर्म , द्विरुक्तेन तु 'विधीयत' इत्यानर्थक्यमुक्तं नाङ्गीकुर्म । ननु पुनः श्रवणस्य का गतिरित्यत आह— अन्यार्थेति । अमावास्यायां केवलारिन्देवत्योऽष्टाकपाल प्रशस्त किमुनेन्द्रमहिताग्निदेवत्य एकादशकपाल इत्यैन्द्रा-
ग्निप्रशंसापरमेककालसयुक्तवाक्ये आग्नेययागस्य पुनः श्रवणम् , 'स एतमैन्द्राग्निमेकादशकपालममा-
वास्यायामपश्यत' इत्युपक्रमान् । एव चैन्द्राग्निविध्यैकवाक्यतया तत्प्रशंसार्थं केवलामावास्यावाक्य-
मेवानुवाद इति विशेषग्रहणाद्विधिपुनः श्रवणाभावाच्च ताभ्यामन्यायावतारः । तस्मादमावास्यायामपि
सकृदेवाग्नेययागस्य प्रयोग इति सिद्धम् ॥

इति द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः ॥

चतुर्थः पादः ॥

निर्मम्य निगमसिन्धुन्विधिन्यायाभिधानमन्थानैः ।
धर्ममुधामुद्धरते भूयां मुनये नमोऽस्तु जैमित्तये ॥

तदेव कर्मभेदे विचारिते तत्प्रसङ्गात्प्रयोगभेदोऽस्मिन्पादे प्राधान्येनाभिधीयते ।

यावर्जीवमाग्निहोत्र जुहोति 'यावर्जीव दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत' इत्यत्र किम् 'अग्नि-
होत्र जुहुयात्स्वर्गकाम' 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति विहितकाम्यप्रयोगस्यैकस्य
1 यावत्तावत्कामिहावा- यावर्जीवकालमभ्यासो विधीयते, उत जीवने निमित्ते अग्निहोत्रस्य दर्शपूर्ण-
विकरणम् । सामयोश्च वृहना प्रयोगाणां स्वर्गकामवाक्यविहितादन्येषां विधिरिति
मशये पूर्वपक्षयति—

यावर्जीविकोऽभ्यासः कर्मधर्मः प्रकरणात् ॥ १ ॥

कर्मशब्दः प्रयोगवाची । स्वर्गकामवाक्यविहितोऽयं काम्य प्रयोगः । तस्य धर्मः शेष-
भूतः कालः, यावर्जीविकः यावर्जीववाक्यस्यो भवति । काम्यप्रयोगाङ्गतया यावर्जीवकालो
विधीयते, न तु जीवने निमित्ते प्रयोगान्तरविधिरिति यावत् । कुतः । प्रकरणात् । एव हि प्रकर-
णमनुगृहीतं भवति । यद्यपि प्रकृतकर्मण एव जीवने निमित्ते विधानान्तरान्तरेऽपि न प्रकरणबाधः,
तथापि प्रकरणमत्र नाधिकाररूपं विवक्षितम्, किन्त्वन्वयभावाकाङ्क्षालक्षणं विवक्षितम् । तच्च कर्म
धर्ममपेक्षमाणं जीवने निमित्ते पुरुषार्थतया प्रयोगान्तरविधौ बाधितं स्यात् । ननु काम्यप्रयोगस्यैकस्य
यावर्जीवकाले कर्तुमशक्यत्वात्प्रयोगवहुत्वमापत्तिमित्यत आह— अभ्यास इति । यावर्जीवकाल-
विधौ हि तन्माभ्यासैकस्यैव काम्यप्रयोगस्याभ्यासः पर्यवस्यति, यथा 'सोमेन यजेत' इत्युत्पन्न-
स्यैव यागस्य ऐन्द्रवायवाग्निवाक्येषु ग्रहणसंस्कारविधिपरेषु द्रव्यदेवतासंबन्धभेदादभ्यासस्तद्वत् ।
तन्मायावर्जीवकालकोऽभ्यास्तरूप एव काम्यप्रयोग इति फलतीति पूर्व पक्षः ॥

सिद्धान्तयति—

कर्तुर्वा श्रुतिसंयोगात् ॥ २ ॥

वाशब्द एवार्थे । 'धर्म इत्यनुवर्तते । एकस्यैव काम्यप्रयोगस्य यावर्जीवकालमभ्यासो नात्र विधीयते, कितु जीवने निमित्ते नियमेन भिन्न प्रयोग पुरुषधर्मतया विधीयते । कुत । श्रुति-सयोगान् एव सत्येव यावर्जीवपदस्य यजेश्च मुख्यवृत्तिकत्वसंभवान् ॥ कर्मधर्मत्वे हि 'यावति विन्दर्जीवो' इति सूत्रविहितगमुल्प्रत्ययान्तस्य 'अव्ययकृतो भावे भवन्ति' इति जीवन्क्रियावाचिन काले लक्षणा स्यात्, एकस्या यागक्रियाया यावर्जीवकालमवन्धानुपपत्त्या यजिनाभ्यासो लक्षणीय स्यात् । न च यथा 'पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत' इति विहितकालैकदेशे सकृदनुष्ठानेनापि शास्त्रार्थमिद्धि, तथा यावर्जीवकालैकदेशे सकृदनुष्ठानेनापि शास्त्रार्थमिद्धिसंभवान्नाभ्यासलक्षणेति वाच्यम् । अपौर्णमासीव्यावृत्त्यर्था चोदनेति युक्ता तत्र सकृदनुष्ठानेन शास्त्रार्थमिद्धि । इह तु चोदना अर्जीवकालव्यावृत्त्यर्था न भवति, तदा कर्मणोऽनुष्ठानस्याप्रसक्ते । कितु समस्तजीवनकाल-ग्रहणार्थैव चोदनेत्यभ्यासलक्षणा दुर्वारा । तत्र 'यावति विन्दर्जीवो' इति णमुल्विधायक सूत्रम् । तत्र 'समानकर्तृकयो पूर्वकाले' इत्यनुवर्तते 'णमुल्' इति च । यावत्युपपदे समानकर्तृकयो क्रियायोर्मध्ये पूर्वकालिकक्रियावृत्तेर्विन्दतेर्जीवितेश्च णमुल्ल्यादित्यर्थः । जीवितेश्च प्राणधारणस्य । प्राण उच्छ्वास नासावहिर्निर्गतो वायुविशेष । तस्य धारण नासिकया अन्तराकर्षणम् । 'अव्ययकृतो भावे—' इति वचनाणमुल्लन्तस्यापि जीवन्क्रिया अर्थः । पौर्वापर्य समानकर्तृकत्व च होत्यम् । यावच्छब्दो जीवन सामन्त्येन विशिष्टः । तत्र जीवनम् 'समानकर्तृकयो' इति क्रियान्तरमवन्धे विहितेन णमुल्प्रत्ययेन होमाद्यन्वयितया प्रतीयते । स च मवन्धो यदि जीवन्स्य होमादिक्रियायाश्चाङ्गाङ्गिभावादि स्यात् तर्हि सर्वेष्वपि जीवनेष्ववश्य होतव्यमित्यर्थस्यासिद्धेर्यावच्छब्दार्थस्य प्राण्यभावादनुवादो नावकल्पेत । नापि विधातु शक्यते, जीवनानासयुगपत्कालकत्वेन तत्सामन्त्यस्य कर्मणि विधानासंभवात् । ततश्च यथा भावलक्षणे विहिता सप्रसी भावं प्रति लक्षणत्वं निमित्तत्वे सति घटने नान्यथेत्यर्थान्निमित्तत्वेऽवतिष्ठते, तथा यावच्छब्दबलादेव सबन्धसामान्यवाची णमुल्प्रत्ययो निमित्तनैमित्तिकभावेऽवतिष्ठत इति जीवनस्य तावन्निमित्तत्वम् । एव च जीवने निमित्तेऽग्निहोत्र प्रयोक्तव्य दर्शपूर्णमासौ प्रयोक्तव्यावित्यर्थः सिद्धः । नैमित्तिकश्चाय प्रयोग 'धर्मेण पापमपनुदति' इति श्रुतपापक्षयार्थः । 'अकुर्वन्विहित कर्म निन्दत च समाचरन । प्रमज्जेश्चेन्द्रियार्थेषु नर पतनमृच्छति' 'विहितम्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च संवतान् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति' इति स्मृतिमिद्धस्याकरणप्रयुक्तप्रत्यवायस्य परिहारस्वानुपपन्निक । नरकेषु पतत्यनेनेति पतन पापम् । ऋच्छति प्राप्नोति । अत्र विहिताकरणजन्यप्रत्यवायप्रागभावपरिपालन नित्यकर्मणा फलमिति केचित् । तन्न । प्रत्यवायो हि न कर्ममात्रातिक्रमान्, कितु विहितकर्मातिक्रमान्, 'अकुर्वन्विहित कर्म—' इति वचनान् । ततश्च सिद्धे विधौ विहितकर्मातिक्रमात्प्रत्यवायावगम, अवगतस्य प्रत्यवायस्य परिहाराय च विधिरित्यन्योन्या-

श्रय । अतः पापश्रय एव फलम् । तच्च पापमिह जन्मनि जन्मान्तरे च सचितम्, 'पूर्वा
 मध्या जपस्तिष्ठेन्नैशमेना व्यपोहति' 'कषाये कर्मभिः पक्क' 'धर्मेण पापमपनुदति' इत्यादिश्रुति-
 स्मृतिस्य । न च निमित्तोद्देशेन पापश्रयरूपफलोद्देशेन च कथं कर्मविधिः, वाक्यभेदप्रसङ्गादिति
 वाच्यम् । न ह्येकमेव वाक्यं निमित्ते फले च कर्म विधत्ते, किंतु यावज्जीववाक्यं निमित्ते कर्म
 विधत्ते, अन्यच्च श्रुतार्थापत्तिकल्पितं वाक्यं फलं विधत्त इत्यदोषः । न चैवमायुर्द्वयं एकस्य
 विधिर्विरुध्यत इति वाच्यम् । न हि द्वयोरपेक्षारूपमुद्देश्यत्वमस्ति । निमित्तस्य हि 'सिद्धवत्काररूपमुद्दे-
 श्यत्वम्, पापश्रयस्य तु स्वार्थिकप्रवृत्तिविषयत्वात्मकप्रयोजनत्वरूपम् । न ह्येवविधयोर्द्वययोः
 फलनिमित्तयोरेकत्र विरोधोऽस्ति । यदि हि निमित्तमपि फलवत्कर्मजन्यं स्यात् तदा द्वयोरपेक्षकप्र-
 कारसंबन्धाद्विरोधः स्यात् । प्रत्युत निमित्ते कर्म क्रियमाणं किं प्रयोजनमिति सुतरामपेक्षते, निमि-
 त्तेऽवश्यकर्तव्यतायां नैःफल्ये सत्यनुपपत्तेः । अतश्च निमित्तबलेनापेक्ष्यमाणं फलं कथं तेन विरुद्धं
 स्यात् । ननु, निमित्तत्वमुपलक्षणत्वं ज्ञापकत्वं व्याप्यत्वरूपम्, व्याप्तिश्च यदा यदा जीवनं तदा
 तदा कर्मन्येवरूपा, अन्यथा कर्मणि कदाचिर्जीवनसंबन्धस्यावर्जनीयत्वेन तत्प्रतिपादनार्थक्यात्, तथा च
 व्याप्त्या निमित्ते कर्मणोऽवश्यकत्वरूपनियमोऽर्थाद्रस्यते, अनावश्यकत्वे निमित्ते सत्यपि
 कदाचित्कर्मणोऽकरणे निमित्तत्वव्याघातान् एव च तस्य फलार्थत्वे फलेच्छायामसत्यामननुष्ठाने
 सति निमित्तत्वव्याघातः इति चेत् । न हि काश्चित्कर्मणोऽवश्यकत्वं स्वरूपेण विरोधोऽस्ति ।
 फलेच्छाया कादाचित्कत्वमेव हि तद्विरोधेऽर्थात् । प्रकृते च न पापश्रयस्य 'कदाचित्कस्यचि-
 दप्यन्तिच्छास्ति' दुःखादायकपापनिवृत्तेः सर्वदाभिलषणीयत्वात् । न च येन पापं नैवाचर्यते तस्य
 न तदिच्छेति वक्तुं शक्यम्, इह जन्मन्यनाचरणेऽप्यनादिजन्मान्तरप्रवाहार्जितपापराक्षिकश्रयेच्छाया
 अवर्जनीयत्वात् । न च ब्रह्मलोकान्तविरक्तस्य मुमुक्षोर्न तदिच्छेति वाच्यम् । मुमुक्षुणापि पाप-
 श्रयस्यावश्यमभिलषणीयत्वात् । न ह्येतज्जन्मनि जन्मान्तरेषु चार्जितेषु नरकप्रापकेषु सत्सु मोक्ष
 सभवतीति भवति पापश्रयं फलम्, 'विरक्तस्य कर्मानधिकारात्, 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रश्नजेत्'
 इति श्रुतेः 'तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता' इत्यादिस्मृतेश्च । तत्र किमिर्कीटभावाद्या-
 दायकं पापान्तरं प्रत्यवायरूपं नित्यकर्मकरणादुत्पद्यत इति श्रुतिस्मृतिभ्यो गम्यते । तत्र ज्ञानकर्म-
 मार्गपरिभ्रष्टानाधिकृत्य 'य एतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटपतङ्गा' इत्यादि श्रुति एतदंशं न
 विजानाति मार्गद्वितयमात्मनः । ददृशूकं पतङ्गो वा कीटो वा जायते ध्रुवम् । अकुर्वन्विहितं कर्म'
 इत्यादिस्मृतिश्च । तत्परिहारो नित्यकर्मणामानुषङ्गिक फलमिति षष्ठस्य तृतीये सर्वशक्यव्यधिकरणे

। सिद्धवत्कारनिदर्शनरूपम्—क, घ ङ २ कादाचित्कस्य क्वचिदपि—क, ख, ग, घ ३) सम्-
 र्जनात् पापश्रय—क, घ ङ ४) फलविरक्तस्य—ख, ग ५) विरक्तस्येत्यादि, स्मृतश्चेत्यन्ता ग्रन्थ
 ह पुस्तकं नास्ति

दुष्टीकावार्तिकतन्त्ररत्नयोः स्पष्टम् । एव च जीवने निमित्ते कर्मणः पापश्रयार्थतया विधौ नियमोऽ-
प्यर्थसिद्धः । 'कर्तृधर्मो नियमश्चाद्यते' इति भाष्यादिग्रन्थस्याप्ययमेवाशयः । जीवने च सायंप्रातः
पौर्णमास्यादिकालावच्छिन्नं निमित्तमिति षष्ठस्य द्वितीये 'तेषामौत्पत्तिकत्वात्—' इत्यधिकरणे
स्पष्टीभविष्यतीत्यास्तां तावत् ।

इतोऽपि कर्तृधर्म इत्याह—

**लिङ्गदर्शनाच्च कर्मधर्मे हि प्रक्रमेण नियम्येत
'तत्त्वानर्थकमन्यत्स्यात् ॥ ३ ॥**

'अग्रये पार्थक्ये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयार्जा मन्त्रमावास्या वा पौर्ण-
मासी वातिपादयेत्' इति दर्शपूर्णमासयोः स्वकालातिक्रमे प्रायश्चित्तस्य पार्थक्येष्टविधानादपि
लिङ्गाच्च कर्मधर्मः । यः दर्शपूर्णमासयार्जा । 'करणे यज' इति भूते णिति । ताभ्यामिष्टवान्मन्त्र-
मावास्या पौर्णमासी वा कर्म अतिपादयेत् स्वकालात्प्रत्यावयेत् स पार्थक्यमिष्टि कुर्यादिति तदर्थः ।
कथमिदं लिङ्गदर्शनमित्यत आह—कर्मधर्मे हीति । कास्यप्रयोगस्य शेषतया यावर्जीवनकाले विधी-
यमाने प्रक्रमेण प्रक्रान्तेन यावर्जीवनकालेन कास्यप्रयोगो नियम्येत । 'यस उपरमे' । समाप्येत ।
एव च कर्मधर्मपक्षे यावर्जीवमभ्यस्तरूपस्यैकस्य प्रयोगस्य फलार्थतया मध्ये समाप्त्यभावेन जीवन-
दशायाम् न कोऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टवान्भवतीति यावर्जीवनकालोत्तरमेव दर्शपूर्णमासयार्जाति
वक्तव्यम् । यथा ऐन्द्रवायवादिज्यभ्यामे कृत्स्ने निर्वृत्ते स्मि सोमयार्जाति तद्वत् । तथाविधस्य च
दर्शपूर्णमासयार्जाजिनस्तत्र तस्मिन्जीवने समाप्ते स्मि अन्यत् स्वकालातिक्रमप्रायश्चित्ततया पार्थक्येष्टि-
विधानम् अनर्थकम् असंगतार्थकं स्यात् । यावर्जीवनकालेन समाप्तदर्शपूर्णमासकर्मणो दर्शपूर्णमास-
यार्जिनो दर्शपूर्णमासातिपत्तिर्हि स्वकालातिक्रमात्मा न यावर्जीवनकालमध्ये वक्तुं शक्या, तदा दर्श-
पूर्णमासकर्मणः समाप्त्यभावात्, नापि जीवनोत्तरकाले, तस्य स्वकालत्वाभावात् तदानीं कर्तुर्यज-
मानस्याभावेन प्रायश्चित्तविध्यमागत्याच्च । कर्तृधर्मत्वे च यावर्जीवनकालो न कर्माङ्गम् । पौर्णमा-
स्यादिकालावच्छिन्नजीवनभेदाच्च नैमित्तिक प्रयोगो भिद्यत इति प्रतिमास दर्शपूर्णमासप्रयोगस्य
समाप्तत्वात्जीवदशायामेव दर्शपूर्णमासयार्जाति व्यपदेशः सम्भवतीति त प्रति प्रयोगस्य पौर्णमास्या-
दिस्वकालातिपत्तावुत्तरकाले प्रायश्चित्तविधानं समञ्जसं भवति ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

'व्यपवर्गं च दर्शयति कालश्चेत्कर्मभेदः स्यात् ॥ ४ ॥

1. धर्मा हि 2. त्वानुष्ठयम् 3. जीवदशायामेव— क, स्व, ग, घ 4. अपवर्गम्

‘दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत’ इति सोमात्प्राग्दर्शपूर्णमासयो समाप्तिं दर्शयति । यदि हि यावर्जीवनकाले कर्मशेषं स्यात्तर्हि दर्शपूर्णमासप्रयोगमध्ये एव सामं कर्तव्यं इति प्रकान्तस्य दर्शपूर्णमासकर्मणो भेदो नाशः स्यात्, ‘वि वा एतस्य यज्ञश्छिद्यते यस्य यज्ञे प्रततेऽन्यत्तत्र प्रतापतेऽन्तरन्यामिष्टिं निर्वपन्ति’ इत्यादिदर्शनात् । न हि दर्शपूर्णमासप्रयोगे समाप्त्ये सोमोऽनुष्ठानं शक्यते, यावर्जीवनकालेनैव तस्य समाप्त्यत्वात्तदुत्तरं च यजमानस्याभावान् । कर्तृधर्मत्वे तु प्रतिमासं दर्शपूर्णमासप्रयोगस्य समाप्त्यन्नायं दोषो भवति ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

अनित्यत्वात् नैवं स्यात् ॥ ५ ॥

तुशब्दश्चार्थेऽन्वाचये । यदि च यावर्जीवनकाले कर्मधर्मं स्यात्तर्हि ‘जरामर्यं वा एतस्मिन्नयदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च जरया ह वा ण्य एताभ्यां निर्मुच्यते मृत्युना च’ इत्येवमग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च जरामर्यत्ववचनं जरामरणनिर्मुच्यते इत्यर्थत्ववचनं च सगतार्थकं न स्यात् । जरया वयोहान्या मर्यं समाप्त्यं न तु स्वेच्छयेति जरामर्यमवश्यानुष्ठेयम् । ‘ह’ ‘वै’ इति निपातावधारणे । ण्य अग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च कर्ता जरया मृत्युना चावश्यं मुच्यते इति तदर्थं । कर्मधर्मे हि वचनमिदं विरुध्यते । कुत । अनित्यत्वात् । काम्यप्रयोगधर्मे हि यावर्जीवनकाले विधीयमाने नित्यप्रयोगस्यालाभान् काम्यप्रयोगस्य चानित्यत्वादवश्यानुष्ठेयत्वरूपजरामर्यत्ववचनविरोधः, काम्यप्रयोगस्यानित्यस्वर्गमात्रार्थत्वेन जरामरणनिवृत्तिफलकत्ववचनविरोधश्च । अनित्यत्वादित्यस्य नित्याभिलषणीयफलरहितत्वादित्यप्यर्थः । सिद्धान्ते तु नैमित्तिकप्रयोगस्य पापक्षयार्थत्वाच्छरीरारम्भकपापाभावाज्जरामरणनिवृत्त्यर्थत्वमुपपद्यते । न च ‘सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ’ इत्यादिवाक्याज्जरामरणनिवृत्तिफलकत्वापि सत्त्वेन तदनुवाद उपपद्यते इति वाच्यम् । एवमिति ‘ह वै’ इति निर्धारणानुपपत्तेः । ‘जरामरणनिर्मुचनावधारणवचनं नित्यसपक्ष उपपद्यते’ इति भाष्यस्याप्ययमेवाशयः ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

विरोधश्चापि पूर्ववत् ॥ ६ ॥

यावर्जीवनकालाभ्यामे कर्मधर्मतया विधीयमाने स विकृतिष्वप्यनिदिश्येत । तथा सति वैमृध प्रकृत्य ‘यदि निर्वपेदन्वेव निर्वपेत्’ इति वचनं व्यर्थं सद्विरुध्येत, ‘प्रजापतिं पुरुषममृजत’

। यज ऋचत—ख ग

इत्युपक्रमस्य तैत्तिरीयकेऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासपशुबन्धादीना केषाञ्चिदेव नित्यतया परिगणनं च विरु-
ध्येत । तथा च विरोधोऽयमपि पूर्ववत् जराभरणनिर्माकवत् कर्तृधर्मो यावर्जीविकः प्रयोगनियम-
इत्यवगमयति । तस्य च पुरुषार्थस्य नातिदेश इति वक्ष्यतेऽष्टमस्याद्ये 'कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात्फलनियम-
कर्तृसमुदायस्यानन्वयस्मद्बन्धनत्वात्' इत्यत्र ॥

नन्वेवमग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च नित्यत्वसिद्धावपि ज्योतिष्टोमादिषु का गतिः, तत्र
यावर्जीववाक्याभावादित्यत आह—

कर्तुस्तु धर्मनियमात्कालशास्त्रं निमित्तार्थं स्यात् ॥ ७ ॥

तुशब्दः शङ्कानिवृत्तौ । नेयः शङ्का । कुतः । कर्तुः धर्मनियमान् 'स्वर्गकामो ज्यो-
तिष्टोमेन यजेत' इति विहितकाम्यप्रयोगादन्यस्य प्रयोगस्य ज्योतिष्टोमादौ पुरुषार्थतया निय-
मेन विधानात् । कुतः । यतः वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इति कालशास्त्रं वीष्मा-
युक्तं वसन्तस्य निमित्ततावोधनार्थं भवति । न चेदं वाक्यं काम्यप्रयोगविषयं भवितुमर्हति,
वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इत्येतावतैव तस्मिद्धौ वीष्मावैयर्थ्यात् यावत्कामं वसन्तस्याङ्गताया-
स्तावतैव सिद्धे । अतो नैयमिकप्रयोगपरमेव वीष्मायुक्तं वसन्तवाक्यम् । तस्य हि प्रयोगस्य
वीष्मावशाद्यावद्वसन्तं प्रयोगं सिद्धं । वीष्मा हि व्याप्तिः । सा च 'यदा वसन्तस्तदा ज्योतिष्टो-
मप्रयोगः' इत्येवरूपा वसन्तस्य निमित्तत्व एव सम्भवति नान्यथेति तस्य निमित्तत्वे वीष्मायुक्तव-
सन्तशास्त्रं पर्यवस्यति । एव च सप्रती निमित्तार्थाः 'भिन्ने जुहोति' इत्यादिवत् द्विर्वचनं तात्पर्यग्राह-
कमिति सिद्धो ज्योतिष्टोमस्य नैमित्तिकः प्रयोगः । एवमाभ्रयणादिनित्यकर्मस्वायूह्यम् । प्रयोजनं—
पूर्वपक्षे कामनावत् एवाग्निहोत्रादिकर्मणः प्रयोगः, सोऽपि यावर्जीवमभ्यस्त एव कामायावकल्पते,
सिद्धान्ते तु कामनारहितस्यापि पापक्षयार्थं प्रयोगो नियतः, काम्यस्तु प्रयोगः सकृत्कृत एव
फलाय कल्पत इति । वृत्तं यावर्जीवाधिकरणम् ॥

तदेवमुक्तेषु षट्सु भेदकारणेषु शब्दान्तराभ्याससख्यासंज्ञागुणप्रकरणान्तरेषु कानिचिद-
धिकानि भेदकारणानि शास्त्रान्तरविहितकर्मस्वाशङ्क्य निराकर्तुमिदमारभ्यते । सन्ति शास्त्राभेदाः

० सर्वशास्त्राप्रत्ययेक- 'काठकम्' 'शाकलम्' 'पैपलादम्' 'तैत्तिरीयम्' 'काण्वम्' 'माध्य-
कर्मताधिकरणम् । 'दित्तम्' 'कालापम्' इत्यादयः । तत्र किं प्रतिशास्त्रं कर्म भिद्यते, उत
एकमेवेति संशये पूर्वपक्षयति—

1 कर्तुस्तु नियमात् 2 निमित्तम्

नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्दाशक्तिसमाप्तिवचन-
प्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनाच्छाखान्तरे'
कर्मभेदः स्यात् ॥ ८ ॥

विशेषशब्दो नामादिषु त्रिषु सञ्चयते । शाखाविशेषेषु विहितस्य कर्मणो नामविशेषा-
दिना भेदः स्यात् । तथाहि— 'काठकाग्निहोत्रम् ' कालापाग्निहोत्रम् ' इत्यादिमन्त्राभेदादाग्नि-
होत्रादिकर्म भिद्यते । रूपशब्देन गुण उच्यते । 'वपया प्रचर्याग्नीषोमीयमेकादशकपालम् ' इत्ये-
कस्या शाखायाम् 'द्वादशकपालम् ' इत्यन्यस्यामिति गुणभेदः । धर्मविशेषः, अध्ययनधर्मभेदः ।
कारिरेष्टिमन्त्राङ्गणम् मारुतमसि' इत्याद्यर्थायानास्त्वैत्तिरीयास्तावद्दोषायनमृषानुस्मरिणः 'भूमौ
भोजनम् ' इत्याद्याचरन्ति, बोधायनीयेभ्योऽन्ये तु स्वशाखागतमिदमेवाधीयाना न तदाचरन्ति ।
तस्मिन् धर्मविशेषमेकैव कारिरेष्टिः केषाचिदाकाङ्क्षति नेतरेषामिति न सभवति । अतः कर्मभेदः ।
यद्यपि गुणपर्याय एवायं धर्मविशेषः, तथापि हविर्धर्मोऽन्तरङ्गो गुणः पूर्वमुपात्तः । अयं तु इतिक-
र्तव्यतास्थानार्थो बहिरङ्ग इत्यपौनरुक्त्यम् । पुनरुक्तिरभ्यासः । एकमेवाग्निहोत्रादिकर्म सर्वत्र
शाखास्वाम्नायत इति पुनरुक्त्या कर्म भिद्यते । यदि हि सर्वशाखास्वैकं कर्म तर्हि केस्य शाखाया
विहितस्य शाखान्तरे पुनर्वचनमनर्थकं स्यात् । अतः कर्मभेदः । एवमुदितहोमप्रस्तावे क्वचिच्छाखाया-
मनुदितहोमो निन्द्यते 'प्रातः प्रातरनुत् ते वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वति येऽग्निहोत्रम् । दिवा
कीर्त्यमद्विवा कीर्तयन्त सूर्यो ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेपाम' इति । अनुदिते सूर्ये 'सूर्यो
ज्योतिर्ज्योति सूर्यं स्वाहा' इत्यभिधानमनृतं सपद्यत इत्यर्थः । अन्यस्या तु शाखायामनु-
दितहोमप्रस्तावे उदितहोमो निन्द्यते 'यदुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयान्, यथातिथये प्रदुताय शून्याया-
वसथायाहार्यं हरन्ति, तादृगेव तत' इति । अस्यार्थः— 'अग्निं वा वादित्यं सार्यं प्रवि-
शति' 'उद्यन्त वा वादित्यमग्निरनुसमारोहति' इति पूर्वमुक्तम् । अतो यजमानस्य गृहे सूर्योऽग्निं
प्रविष्टो रात्रौ वसति । उदयानन्तरमग्निं विहाय गच्छति । ततश्च यथा अतिथये प्रदुताय तैमुष्येन
गृहात्प्रस्थिताय आहार्यम् उपहर्तव्यमन्नम् । 'शून्याय' 'आवसथाय' इति चतुर्थ्यौ सप्रस्यर्थे ।
अतिथिर्वाजिते शून्ये गृहे हरन्ति, तादृगेव तद्भवति, यदुदिते हूयत इति । संयमुदितानुदितहोमनिन्दा
कर्मभेद एवोपपद्यते, न तु तदेकत्वे । तस्मात्कर्मभेदः । तथा अनन्तामु शाखास्वनन्तानामङ्गानामु-
पदिष्टानामेकस्मिन्कर्मण्युपसहारम्यानुष्ठानस्य चाशक्यत्वात् अशक्यार्थोपदेशकतया अप्रामाण्यापाता-
दपि कर्मभेदः । तथा मैत्रायणीयशाखायामग्निचयनमन्त्रमाम्नाये अन्वारोहा नाम स्थण्डिलारोह-
णमन्त्रविशेषो अन्ते पठ्यन्ते । क्वचिच्छाखाया न ते मन्त्रा मन्ति । तत्राध्येतारो याज्ञिकाश्चेत्थ

व्यपकिशन्ति— अन्वारोहेषु मैत्रायणीयानामग्निं समाप्यते, इतरेषां त्वन्यत्र समाप्यते नान्वारोहे-
ष्विति । तदेतत्कर्मभेद एवोपपद्यते । न होकस्यैवाग्निं कर्मण उभयत्र समापिचनमुपपद्यते । तस्मादपि
कर्मभेदः । तथा 'यस्याग्निहोत्रमदुत सूर्योऽभ्युदियान्' इत्यादिनोदितहोमे प्रायश्चित्तं विहितम्, तथा
अनुदितहोमेऽपि । तदिदं प्रायश्चित्तविधानं कर्मैकत्वे सति नोपपद्यत इति कर्मभेदः । एतेन पूर्वो-
दाहननिन्दावाक्ययोर्विकल्पपरत्वमपि प्रत्युक्तं भवति । विकल्पे सति ह्युभयथाप्यवैगुण्यात्प्रायश्चित्त-
द्वयविधानमप्यनर्थकं स्यात् । दृश्यते चोभयथा प्रायश्चित्तविधानाद्वैगुण्यम् । न चैतत्कर्मैकत्वं उपपद्यत
इति कर्मभेदः । एव च निन्दयाप्यपौनरुक्त्यं वेदितव्यम्, वैकल्पिकत्वशङ्कानिराकरणार्थत्वात् ।
तथा अन्यार्थदर्शनादपि भवति कर्मभेदः । अन्यद्विधानु प्रवृत्तेषु वाक्येषु अन्यस्मिन्नर्थे लिङ्गदर्श-
नमन्यार्थदर्शनम् । तच्चात्र पञ्चविधं परिहारसम्प्रवशाद्दुदाह्रियते । क्वचिच्छाखाया द्वादशाहसत्रे
श्रूयते 'यदि पुगं दिदीक्षाणा एतमेव बृहत्सामानमुपेयुरुपेत खेषा रथतरम् अथ यद्यदिदीक्षाणा रथं-
तरसामानमुपेयु' इति । यदि पुगं पूर्वं दिदीक्षाणा दीक्षितवन्त कृतप्रथमसोमा स्यु तदा एतमे-
वातिरात्र बृहत्सामानमुपेयु । हि यस्मात्कारणान् प्रथमसोमे रथतरमेभि प्रयुक्तम् । यदि तु अदि-
दीक्षाणा अकृतप्रथमसोमास्तदा रथंतरसामानमुपेयु, 'न रथतरसामानसकृत्वा बृहत्सामानमाहरेत्'
इति नियमादित्यर्थः । तदिदमनिष्टप्रथमसोमानामपि द्वादशाहसत्रवचनं प्रतिशाख्यं कर्मभेदमवगम-
यति । न हि कर्मैकत्वे सत्येतदुपपद्यते, ताण्डकशाखायाम् 'एष वा व प्रथमो यज्ञो यज्ञानाम्'
इति ज्योतिष्टोमस्य सर्वयज्ञेभ्यः प्राथम्यविधानान् कर्मैकत्वे सर्वशाखासु ज्योतिष्टोमप्राथम्यनियमान् ।
प्रतिशाख्यं कर्मभेदे तु ताण्डकवचनेन तच्छाखास्थज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यनियमे सत्यपि एतच्छाखा-
स्थज्योतिष्टोमस्य तदनियमान् विरोध इति कर्मभेदः । तथा तैत्तिरीयके यूपैकादशिनीविषये
श्रूयते 'यत्पक्षसमिता मिनुयात्कर्त्नीया स यज्ञक्रतुमुपेयात्पापीयस्यस्यात्मन प्रजा स्यात्, वेदि-
समितां मिनोति ज्याया समेव यज्ञक्रतुमुपैति नास्यात्मन पापीयसी प्रजा भवति' इति ।
अस्यार्थः— प्रकृतिभूतोऽग्निस्तावत्पक्षयाकृतिकः, 'वयसा वा एष प्रतिमया चीयते' 'व्यामसात्रौ
पक्षौ च पुच्छं च भवति' 'अग्निना पक्षौ द्वाधीया सौ भवत' इत्यादिश्रवणान् । व्यामसात्रौ
पुरुषमात्रौ, 'पञ्चाग्निः पुरुषो व्यामस्र' इति बोधायनादयः । यदि पक्षसंमिता पक्षायामप्रमाणं
यूपैकादशिनीं मिनुयादवदेषु निखन्यात् । पक्षायामप्रमाणं समशो दशधा विभज्य मध्ये अग्निष्टयूप
पार्श्वयो पञ्च पञ्चत्येकादशयुपावलि मिनुयादिति यावत् । यद्वा पक्षाम्यां यावन्तं प्रदेशमग्निर्व्या-
प्राति तावत्प्रमाणं मिनुयात् । अग्नेस्तिर्यक्प्रमाणं शतधा विभज्य मध्ये एकं पार्श्वयो पञ्च पञ्चत्ये-
कादशयुपावलि मिनुयात् । तदा कर्त्नीयास स्वल्पतर यज्ञक्रतुं प्राप्नुयात् । किञ्च अस्य पक्षसमिता
यूपैकादशिनी कुर्वाणस्य यजमानस्य प्रजा पुत्रपौत्रादि पापीयसी ऋग्द्वितमा स्यात् । अतो वेदि-

1 पक्षसमिताया वेदिसमितायाश्च—घ, इ

समिता मिनोति । आग्निक्वेन्द्रिपवार्धितिर्यकप्रमाण समशो दशधा विभज्य मध्ये एकं यूप पार्श्वयो
 पञ्च पञ्चेत्येकादशयुपावलि निखनति । एव सति 'ज्यायाममेव' इत्यादि स्पष्टम् । तदियं पक्ष-
 समिता यूपैकादशिनी कदाचित्प्राप्ता निन्दित्वा वेदिसमिताया स्तुति प्रतिशाख्य कर्मभेदमवगमयति ।
 कर्मकत्वे ह्येतदनुपपन्नं स्यात् । शाखान्तरे हि यूपैकादशिनीसधिकृत्य श्रूयते 'रथाश्रान्तराला यूपा-
 वटा भवन्ति' इति । 'अश्रधनु शतम्' इति श्रुति । चतुरधिकं शतमङ्गुल्य इत्यर्थः । 'पक्षसंमिताया
 वेदिसमिताया च यूपावटान्तरालप्रमाणं त्वल्पतरम् । एव च शाखान्तरे यूपैकादशिन्या रथाश्रान्तरा-
 लवचने जायति वेदिसमिताया अप्राप्तत्वास्तुति कथमुपपद्येत । न चोदुम्बराधिकरणन्यायेन स्तुत्या
 तद्विधानमनुमीयत इति वाच्यम् । विरोधिनि रथाश्रान्तरालवचने प्रत्यक्षे जायति तदनुमानानुन्मे-
 पान् । नन्यपि तदनुमेपे पक्षसमितानिन्दाया अनुपपन्ते । निन्दया हि न पक्षसंमिताविधि प्रकल्प-
 यितुं शक्यते नापि तन्निषेधः । रथाश्रान्तरालवचने सति तत्र पक्षसमिताया अप्रसक्ते । प्रतिशाख्यं कर्म-
 भेदे तु रथाश्रान्तरालवचने तच्छाखास्थयूपैकादशिनीविषयत्वान्छाखान्तरे स्तुत्या वेदिसंमिताविधि-
 कल्पनं न विष्णादिति । नापि कदाचित्प्राप्ताया पक्षसमिताया अप्रसक्तिमास-जयति यतस्तन्निन्दा नोप-
 पद्येत । तस्मादपि कर्मभेदः । तथा क्वचिच्छाखाया ज्योतिष्टोमातिरात्रे श्रूयते 'द्वे सस्तुताना' विराजो-
 ऽतिरिच्येते इति शाखान्तरे तिस्रः सस्तुताना विराजोऽतिरिच्यन्ते' इति । सम्यक् स्तुत
 स्तुतिं यासु ता 'सस्तुता' स्तोत्रीया ऋचः । विराडिति एकमनेकं वा दशकं दशविंशतित्रिंशद्वादिरूप-
 मुच्यते । दशाक्षरा विराट् इति दर्शनान् । तदिदं प्रतिशाख्यं कर्मभेद एवोपपद्यते । न ह्येकस्मि-
 न्कर्मणि द्वयोस्तिस्मृणा चातिरेकं सम्भवति । तस्मात्कर्मभेदः । तथा सारस्वते सत्रे श्रूयते
 'ये पुरोडाशिनस्त उपवसन्ति' 'ये सानाड्यिनस्ते वत्सान्धारयन्ति' इति । ये यजमाना
 पुरोडाशिनः अनिष्टप्रथमसोमतया ऐन्द्रासपुरोडाशकदर्शेष्टिमन्तः, 'नासोमयाजी सनयेन
 ऐन्द्रास एकादशकपालोऽमावास्यायामसनयत' इति तेषां तद्विधानान्, ते पुरोडाशिन उप-
 वसन्ति । असनयत उपवसश्चादिने वत्सापाकरणादि यत्कर्तव्यम् 'ग्राम्येभ्य उपवसति' इत्यन्त
 तन्न कुर्वन्ति । ये तु यजमाना इष्टप्रथमसोमा सानाड्यिनः 'सोमयाजी सनयेन' इति तेषां तद्वि-
 धानान्, त वत्सान्धारयन्ति अपाकुर्वन्ति मातृसकाशं न गमयन्ति दोहाय । तदेवमनिष्टप्रथमसोमाना-
 नापि सारस्वतसत्रदर्शनं प्रतिशाख्यं कर्मभेदमवगमयति । कर्मकत्वे हि ताण्डके ज्योतिष्टोम-
 प्राथम्यवचनेन इष्टप्रथमसोमानामेव सारस्वतसत्राधिकारे सति सर्वेषां सानाड्यित्वान् 'ये पुरो-
 डाशिनः इति नावकल्पेन । यद्यपि 'ये पुरा दिव्रीक्षाणा' इत्यन्यार्थदर्शनेन गतार्थमिदम्,
 तथापि प्रकरणान्तरण परिहारस्य वक्ष्यमाणत्वात्पृथग्रुपादानम् । तथा उपहृत्ये 'अग्निष्टोमो रथन्तर-

---

सामा, अश्च उयावो दक्षिणा ' इत्येकस्या शाखायाम् , उपहृत्य उक्त्या बृहन्सामा, अश्च श्वेतो दक्षिणा ' इत्यन्यस्याम् । उपहृत्यो नाम सोमयागविशेष । अत्र शाखाद्वयविहितस्योपहृत्यस्यैकत्वे बृहद्रथतरपृष्ठयोर्विकल्प स्यात् । तस्य च प्रकृतित एव प्राप्त्वात्पुनर्विधानमनर्थकम् । कर्मभेदे तु प्रकृतिप्राप्तिविकल्पस्य तत्तच्छाखास्थोपहृत्ये व्यवस्थास्मिद्धयर्थं पुनर्वचनमिति प्रतिशास्त्रं कर्मभेद एव युक्त ॥

सिद्धान्तयति—

एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात् ॥ ९ ॥

वाशब्द एवार्थे । सर्वास्वपि शाखास्वेकमेव कर्म प्रत्येतव्यम् न तु कर्मभेद । कुत । संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात् 'स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन' इति फलसंयोगस्य सोमरसेन्द्रवायवादिद्रव्यदेवतास्वरूपस्य 'यजेत' इति धात्वर्थानुरक्तभावनात्मिकायाश्चोदनाया ज्योतिष्टोमादिसमाख्यायाश्च सर्वत्राविशेषात् ॥ तदेभि कारणैः प्रत्यभिज्ञानात्मवर्वासु शाखास्वेकमेव कर्म, यथा ताण्डके पञ्चविंशत्राह्मणे षड्विंशत्राह्मणे च ज्योतिष्टोमद्विदशहो पुनरग्नान्तौ न भिद्येते यथा वा तैत्तिरीयके प्रथमकाण्डेऽष्टमप्रश्ने प्रथमाष्टके च षष्ठमप्रमाष्टमप्रश्नेषु 'अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपति' इत्यादिना आनुमतादिकर्माणि राजसृष्टिकान्यनुक्रान्तानि न भिद्यन्ते तद्वत् । न च प्रकरणान्तरवच्छाखान्तरेषु परम्परामनिधान भेदहेतुरिति वाच्यम् । असंनिधानं हि तदानीं बुद्धावपरिवर्तनम् । तच्च प्रतियोग्यनुयोगिनोर्ज्ञानयोरेव भेदबुद्धि जनयितुमीष्टे । येन हि प्रदेशान्तरे किञ्चित्कर्म गृहीतं भवति स एव तस्मिन्प्रदेशेऽप्यत्रोपलभमानस्ततोऽन्यदिति शक्योऽध्यवसानुम् । शाखान्तरे पुनरन्यशाखागतज्योतिष्टोमाद्यनवशोधादप्रवृत्तुच्यमानेषु न भेदबुद्धिर्जायते । न च योऽनेकशाखाध्यायी तस्य प्रतिशास्त्रं कर्मभेदबुद्धिः स्यादिति वाच्यम् । एकस्यानेकशाखाव्ययत्वाभावात् । स्वाध्यायत्व हि प्रतिव्यक्ति गोत्वादिवत्प्रतिशास्त्रं समवैति । ततश्च 'अर्थात्तेन स्वाध्यायेनेष्ट भावयेत्' इत्यर्थपर्यवसन्नस्वाध्यायविधौ स्वाध्यायस्योपादेयतया तद्वैकत्वस्य पञ्चैकत्ववत् पित्रादिपरपरागतत्वरूपस्वत्वस्य समासान्तगतस्याश्वाभिधान्यासश्च विवक्षितत्वादेकशाखाध्यायिना शाखान्तराध्ययनं नावश्यमनुवर्तव्यम् । न चैव वेदान्तरस्याध्ययनं न प्रसज्यत इति वाच्यम् । 'वेदान्तधीन्य वेदो वा' इत्यादिवचनान्तरेण तदुपपत्तेः । किञ्च यजुर्वेदे समाम्नातद्रव्यदेवतारूपयुक्तज्योतिष्टोमादिकर्मणः^१ ऋग्वेदे याज्यानुवाक्यादिगुणमात्रं सामवेदे च स्तोत्रादिगुणमात्रं विधीयते । अतः साक्षाद्भेदान्तराणामनुल्यकार्यत्वात्समुच्चयो युज्यते । शाखान्तरेषु तु नैव सम्भवति । सर्वासु ह्यध्वर्युशाखासु दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादीनि द्रव्य-

देवतारूपवन्ति तान्येवान्योन्यानिरपेक्षाणि विधीयन्त इति शास्त्रान्तराणां तुल्यकार्यत्वाद्विकल्प । अतो नैकस्यानेकशास्त्राध्ययनसंभव । उक्तं च वार्तिके 'स्वाध्यायग्रहणेनैका शास्त्रा हि परिगृह्यते । एकार्थानां विकल्पश्च कर्मकत्वे भविष्यति' इति । तस्मिन् सूत्रकार एवानुपदं वक्ष्यति । तत्रैव भेदकारणाभावाद्भेदप्रत्यभिज्ञानाच्च सर्वशास्त्रास्वेकं कर्मेति सिद्धम् ।

अथ पूर्वपक्षोक्तहेतुप्रतिश्रिपन्नाम्ना कर्मभेद तावन्निराचष्टे—

न नाम्ना स्यादचोदनाभिधानत्वात् ॥ १० ॥

न नाम्ना कर्मभेदः स्यात् । कुतः । अचोदनाभिधानत्वात्, चोदना कर्मोत्पत्तिवाक्यम्, तद्वत्तमभिधानं नामधेयं चोदनाभिधानम्, अतद्वृत्त्वात्काठकादिनाम्न इत्यर्थः । 'सम्ना चोत्पत्तिसंयोगात्' इत्यधिकरणे उत्पत्तिवाक्यगता सम्ना कर्म भिन्नत्वीत्युक्तम् । काठकादिसम्नाश्च नोत्पत्तिगता इति न तत्र कर्मभेदः प्रसज्यते । यद्वा, चोदयत इति चोदना कर्म, तदभिधानत्वाभावात्काठकादिशब्दस्येत्यर्थः । ग्रन्थनाम्न एव सतोऽस्य लक्षणया कर्मणि प्रयोगः । न च वैपरीत्यं शङ्क्यम्, काठकादिशब्दस्याग्निहोत्र इव दर्शपूर्णमासादिकर्मस्वपि प्रयोगदर्शनेनानेकार्थशक्त्यापातान् अग्निहोत्रमात्रवाचकत्वे कर्मान्तरेषु लक्षितलक्षणापातान् ॥

इतोऽपि काठकादिसंज्ञाया न कर्मभेदकत्वमित्याह—

सर्वेषां चैककर्म्यं स्यात् ॥ ११ ॥

चशब्दोऽन्वाचये । सर्वेषामप्यग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्मणा काठकादिसंज्ञाया अविशिष्टत्वेन भेदहेतोः, सम्नाभेदस्याभावेन भेदो न स्यात् ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

कृतकं चाभिधानम् ॥ १२ ॥

चशब्द उक्तसमुच्चये । 'नेन प्रोक्तम्' इति तद्धितप्रत्ययान्तकाठकादिनामधेयं प्रवचननिमित्तत्वात् कृतकम् इदानीतनम् । कर्माणि त्वनादिवेदमित्त्वत्वादनार्दानि । न हि तानीदानीतनसंज्ञावशाद्भेदमर्हन्ति । न हि प्रवचनान् पादुत्तं भेदं पश्चाद्भेद इति युज्यते । तस्मादपि न काठकादिनाम्ना कर्मभेदः ॥

रूपभेद प्रत्याह—

। सर्वेषां चैककर्म्यात्

एकत्वेऽपि परम् ॥ १३ ॥

पर नामानन्तरं क्त कपालसख्यात्मकरूपान्यत्व कर्मण एकत्वेऽपि वचनाद्वाहियवादि-
वद्विकल्पेनोपपद्यते । न चोत्पत्तिशिष्टत्वात्कथं विकल्प इति वाच्यम् । उभयोरपि मग्ययोरुत्पत्ति-
शिष्टत्वाविशेषात् ॥

धर्मविशेषं प्रत्याह—

विद्यायां धर्मशास्त्रम् ॥ १४ ॥

भूमिभोजनादिप्रतादेशक धर्मशास्त्र विद्याया कारीरीष्टिमन्त्रब्राह्मणाध्ययनविषये प्रवृत्तम् ।
अतोऽध्ययनाङ्गमेव तत् न तु कर्मधर्म , श्रुत्यादिपदप्रमाणागोचरत्वान् । अतो न तत् कर्मभेद ॥

पुनरुक्तिं प्रत्याह—

आग्नेयवत्पुनर्वचनम् ॥ १५ ॥

यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्याया भवति ' इति पुनर्वचनमैन्द्राग्नस्तुत्यर्थत्वानान्यग-
तिकत्वाभावात् कर्मभेदकमित्युक्तं पूर्वपादान्ते । एव शाखान्तरे विहितस्य संतिकर्तव्यताकस्य ज्यो-
तिष्टोमादिकर्मणः शाखान्तरे पुनर्वचनं न कर्म भिन्नत्वात् ॥

नन्वत्र विधेयान्तराभावान्नार्थवादत्वमिति पुनर्वचनं कर्म भिन्नादित्यस्वरमादुक्तं परिहा-
रमुपेक्ष्य पुनर्वचनमेवात्र नेत्याह —

'अद्विर्वचनं वा श्रुतिसंयोगाविशेषात् ॥ १६ ॥

वाशब्द एवार्थः । पुनर्वचनं तावत्पुनः श्रवणसंयुक्तमेव कर्मभेदमवगमयति, न स्वरूप-
मन । शाखान्तरेषु च पुनर्वचनं नैव तथाविधं भवितुमर्हति, एकस्य पुरुषस्यानेकशाखाश्रवणाभा-
वान् । ननु मेधाविनस्तन्मभव इत्यत आह—श्रुतिसंयोगाविशेषादिति । शाखान्तरश्रवणसंयोगस्यैक-
शाखाश्रवणसंयोगाद्विशेषाभावादित्यर्थः । कठो हि काठकमग्निहोत्रं श्रुत्वा तैत्तिरीयकमग्निहोत्रं शृण्व-
न्नपि स्वशाखयैव प्रतिपन्नन्वातैत्तिरीयान्प्रत्येव बोधकमित्त्वं तैत्तिरीयशाखागतमग्निहोत्रवाक्यमिति
कल्पयन्न पुनः श्रुतिं मन्यते । एव तैत्तिरीयादिरपि काठकादिवचनं न पुनः श्रुतिं मन्यते इति सर्वोऽपि
जनः शाखान्तरं शृण्वन्नप्यश्रुतमेव मन्यते इत्यपैतन्नकन्यम् ॥

नन्वेकस्यानेकशाखाश्रवणाभावः कुत इत्यत आह—

१ इति पूर्ववचनम्—क, ख, ग, घ, ङ, च २ द्विर्वचनम्—क, ख, ग, घ, ङ, च ३ अथात्

वाक्यासमवायात् ॥ १७ ॥

स्वाध्यायविधेरुक्तरीत्या एकशाखाध्ययनविधिपरन्वादेकस्यानेकशाखाध्ययनाभावाद्देकस्मि-
न्पुरुषे शाखान्तरवाक्यस्यासमवायात् तच्छ्रवणसंभव इत्यपुनर्वचनमित्यर्थ । इदं तु सूत्र भाष्ये
परिभ्रष्टमिति वार्तिककृत ॥

नन्वेकस्या एव शाखाया अध्ययनविधौ शाखान्तरानर्थक्यमिति तदध्ययनमपि प्राप्तमिति
पौनरुक्त्यं दुर्वारमित्यत आह—

अर्थासन्निधेश्च ॥ १८ ॥

चशब्द उक्तसमुच्चये । एकमेव पुरुष प्रत्यनेकशाखागतस्यार्थस्यासन्निधे पुरुषविशेषा-
न्प्रत्येव सन्निधेन शाखान्तराणामानर्थक्यमित्यर्थ । यथा एकशाखागत कर्म पुरुषान्तरेषु पुन श्रय-
माणमपि प्रतिपत्तृभेदान्न पुनरुक्तम्, एवं शाखान्तरेष्वपीति भाव ॥

इतोऽपि न पौनरुक्त्यमित्याह—

न चैकं प्रति शिष्यते ॥ १९ ॥

चशब्द उक्तसमुच्चये । अग्निहोत्रादिकर्म प्रतिशाख्य नैकमेव पुरुष प्रति शिष्यते,
'शामु अनुशिष्टौ', विधीयते, 'कित्वर्थिमात्र प्रति सर्वशाखासु विधीयमानमेकमेक पुरुषमुपतिष्ठते ।
तत्र एकस्यानेकशाखाश्रवणान्पुनर्वचनत प्रतिशाख्य कर्मभेदे एकार्थत्वात्समुच्चयानुपपत्तौ विकल्प
आश्रयितव्य म्यात् । तद्वर प्रत्यभिज्ञानत कर्मैक्ये सति शाखानामेव पुरुषव्यवस्थया तदाश्रयण-
मित्येकस्यानेकशाखाध्ययनाभावादपुनरुक्तता ॥

इतोऽपि न पुनरुक्तिरित्याह—

समाप्तिवच्च संप्रेक्षा ॥ २० ॥

चशब्द उक्तसमुच्चये । स्वार्थिको वति 'नित्यवदाम्नातम् इत्यादिवत् । मैत्रायणीया-
स्तावदन्वारोहमन्त्रान्तेऽप्ये समाप्ति व्यपदिशन्ति 'अत्रास्माकमग्नि समाप्यते' इति । एकस्याने-
कशाखाश्रवणत प्रतिशाख्य कर्मभेदे सति यावदेव तेषां समाप्नात तावदेव तेषां समाप्यत इत्यत्र

। कित्वर्थिमात्र—क ख, ग घ ङ

‘अस्माकम्’ इति न ब्रूयु । तथा चैकस्यैवारनेरत्रास्माक समाप्तिरन्येषामन्यत्रेत्युक्तिसामञ्जस्यान् एक-
स्यानेकशाखाश्रवणत पुनरुक्तौ च तदनुपपत्ते पुरुषव्यवस्थयैव तदाश्रयण युक्तमिति न पुनरुक्ति ॥

तदेव पट्टभि सत्रै पुनरुक्ति परिहृत्य निन्दादिव्रय प्रत्याह—

एकत्वेऽपि पराणि ॥ २१ ॥

पुनरुक्त्यनन्तरमनुक्रान्तानि निन्दाशक्तिसमाप्तिवचनानि कर्मैकत्वेऽप्युपपद्यन्ते । तथाहि—
‘उदिते जुहोति’ ‘अनुदिते जुहोति’ इत्यग्निहोत्रकालो विधीयते । तत्रैकनिन्दा अन्य स्तोत्र प्रवृत्ते-
त्यविरोध । न च विकल्पाश्रयणप्रसङ्गात्कर्मभेदाश्रयणमेव युक्तमिति वाच्यम् । प्रतिशाख भिन्न-
योरपि कर्मणो फल प्रति विकल्पाश्रयणस्याविशिष्टत्वात् । अशक्तिस्तु ‘एकशाखागतानेकब्राह्मणविहि-
ताङ्गकलापोंपसंहारेऽयविशिष्टा । यो लोकशाखागताङ्गकलापविधीनुपसहर्तुं शक्नुयाच्छक्तोत्यसौ सर्वा-
स्वपि शाखास्वङ्गविधीनुपसहर्तुम् । न हि सर्वासु शाखासु सर्वेऽङ्गविधय उपसहर्तव्या येनाशक्यता
स्यात्, स्वाध्यायाध्ययनत सर्वास्वपीतरशाखास्वधिकविधीनामेवोपसहार्थत्वात् । अधिकविधयश्चै-
कशाखातोऽपि हीनपरिमाणा एव भवन्तीति नाशक्यता । सत्यामपि शक्तौ शाखान्तरगताधिकवि-
धीनामुपसहार ऐच्छिक एव न स्वावश्यक, शाखान्तराध्ययनानित्यत्वस्य प्रतिपादितत्वात्, कचि-
च्छाखासु तेषामनाम्नानवलान्, अन्यथा अङ्गान्तरविधीनामिवाधिकविधीनामपि सर्वशाखास्वान्ना-
पत्ते । मैत्रायणीयानामन्वारोहेषु समाप्तिवचन च तच्छाखाविहिताङ्गकलापसमाप्त्यभिप्रायेणेति
सत्रकार एव स्पष्टमुपपादयिष्यति ॥

अथ यदुक्तमुदितहोमेऽनुदितहोमे च प्रायश्चित्तविधानमुभयथा श्वैगुण्यादनर्थकमिति तत्प-
रिहर्तुमनुभाषते—

प्रायश्चित्तं निमित्तेन ॥ २२ ॥

अनुदितकालमतिक्रम्योदितहोमे उदितकालमप्राप्त्यानुदितहोमे च प्रायश्चित्तविधान कर्म-
भेदमवगमयतीति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यामित्यर्थ ॥

परिहरति—

प्रक्रमाद्वा नियोगेन ॥ २३ ॥

वाशब्द एवार्थे । नियोगेन वैकल्पिकाना पदार्थाना प्रयोगादावेकतरनिर्धारणेनैव प्रयोगस्य

१ निन्दाशक्तिसमाप्तिवचनानि इत्यविकमन्यत्र दृश्यते. २ एकशाखागतानेकविधिविहित— क, घ, ङ

प्रक्रमादुदिते होष्यामीति निर्धार्य प्रक्रान्तेऽग्निहोत्रप्रयोगे उदयात्प्रागेवानुष्ठिते सति दोष । ण्व-
मनुदिते होष्यामीति प्रक्रस्योदितहोमप्रयोगेऽपि । अत उभयथापि प्रायश्चित्तविधानं कर्मैकत्वेऽप्युप-
पद्यते । अत्रोदितानुदितकालयोरन्यतरकाल प्रति प्रयोगसादौ निर्धार्य प्रयोगप्रक्रमं न तु सर्वप्रयोगा-
दावेव सकृत्तन्निर्धारणम्, 'यदि वैमृध निर्वपेदन्वेव निर्वपेन' इतिवदत्र वचनाभावान् । प्रत्युत
वाजसनेयके चातुर्मास्येषु साकमेधपर्वणि 'आनीकवते क्रैडिते च साक सूर्येणोद्यता निर्वपति' इति
सूर्योदयकालिके कर्मणि प्रातरग्निहोत्रपूर्वोत्तरकालिकत्वयोरैच्छिकविकल्पानुवादे हृद्यते 'अथ प्रात-
रहुते हुते वाग्निहोत्रे इतरथा कामयेन' इति । कल्पकाराणामप्ययमेवार्थोऽनुमतः । आपस्तम्बस्यत्या-
घाटकान्यायनादौ हि दाश्रायणयज्ञस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामादिविकल्प उक्तः 'सोऽय दर्शपूर्णमासयो
प्रक्रमे विकल्पोऽनेन दर्शपूर्णमासाभ्या वा यजेत' इत्यादिना । तथा वैमृधविषयेऽपि 'तस्य यथाकामी
प्रक्रमे प्रक्रमानु नियम्यते' इत्यादिना आदिविकल्प उक्तः । धर्मस्वामिभाष्ये च 'पुन पुन प्रक्रम-
नियमवचनाद्यत्र प्रक्रमनियमवचनं तत्रैव प्रक्रमनियमो नान्यत्र, तेनाग्निहोत्रादौ द्रव्यकालादीनां न
प्रक्रमनियमः' इत्युक्तम् होमकालं सकल्पयितव्यं कर्मादौ' इति च । तस्मादुदितानुदितकालयोर्न प्रक्र-
मनियमः । यत् 'यव शास्त्रगतिभिन्ना सर्वकर्मसु भागन् । उदितेऽनुदिते चैव होमभेदां यथा भवेत् ।
तस्मिन्कुलक्रमायातमाचारं त्वाचरेद्बुधः । स गरीयान्महाश्राहो सर्वशास्त्रोदितोऽपि' इति सुमन्तुवचनं
शाश्रिणान्यस्मृतिनिबन्धने उदाहृतं तत्प्रार्चननिबन्धनेषु काण्यदर्शनादुपेक्ष्यम्, स्वकुलाचारप्राशस्त्यपर-
वा 'स गरीयान्' इति लिङ्गादित्यन्यदेतन् ॥

एकत्वेऽपि पराणि' इति सूत्रे 'पराणि' इति बहुवचनेन सामान्यतः परिहार्थत्वेनोप-
श्रितं सिहावलोकनन्यायेन तदुपपादयति—

समाप्तिः पूर्ववच्चाद्यथाज्ञाने प्रतीयेत ॥ २४ ॥

सैत्रायणीयानामन्वाग्रेहेष्वग्निममाप्रिवचनं यथाज्ञाने यावत्पदार्थज्ञानं तच्छाखायामाज्ञानं
तद्विषयतया प्रतीयेत । कुतः । पूर्ववच्चात् शब्दप्रयोगस्य तात्पर्यपूर्वकत्वात् । तात्पर्यं चात्र समाप्रिव-
चनस्याग्नावसमाप्ते प्रयुज्यमानस्य तच्छाखाविहितपदार्थज्ञानममाप्रिपरत्वमिति^१ निश्चिनुम इति कर्म-
कत्वेऽपि न विरोधः, आध्वर्यवे प्रयोगे समाप्ते 'ज्योतिष्टोम समाप्ते' इति यथा । 'समाप्रिवच-
संप्रश्ना' इत्यत्र कर्मैकत्वे लिङ्गमुपपादितम्, इह तु कर्मैकत्वे विरोधः परिहृत इत्यपौनरुक्त्यम् ॥

यदुक्तम् 'यद्यदिर्वाश्राणा —' इत्यनिष्टप्रथमसोमानां द्वादशाहे दर्शने प्रतिशाखं ज्योति-
ष्टोमभेदमवगमयति, कर्मैकत्वे ताण्डकावगतज्योतिष्टोमप्राथम्यविरोधान्, कर्मभेदे तु ताण्डकावगत-

ज्योतिष्टोमप्राथम्यवचनस्यैतच्छास्त्रास्थज्योतिष्टोमविषयत्वाभावात् विरोध इति तत्राह—

**लिङ्गमविशिष्टं सर्वशेषत्वान्न हि तत्र कर्मचोदना तस्माद्द्वाद-
शाहस्याहारव्यपदेशः स्यात् ॥ २५ ॥**

यदेतत्कर्मभेदे लिङ्गत्वेनोपन्यस्त द्वादशाहेऽतिष्ठप्रथमसोमदर्शनं तत्कर्मैकत्वेऽप्यविशिष्टम् । कुत । सर्वशेषत्वान् ताण्डकगतज्योतिष्टोमप्राथम्यवचनस्य सर्वशास्त्रास्थज्योतिष्टोमविषयत्वान् । हि यस्मात्कारणान् तत्र ताण्डके ज्योतिष्टोमकर्मण न चोदना उत्पत्तिर्नास्ति, येन 'तत्रत्यज्योतिष्टोमसा-
त्रविषय प्राथम्यवचनं स्यात् । तस्मान् कर्मभेदपक्षेऽप्यनिष्ठप्रथमसोमाना द्वादशाहे दर्शनस्य विरो-
धान् 'यद्यद्विद्वीक्षाणा —' इति वाक्ये अद्विद्वीक्षणशब्दे द्वादशाहस्य आहारव्यपदेश अनुष्ठानस्य
व्यपदेश स्यात् । 'द्वादशाहेनाविद्वीक्षाणा' इति व्याख्येयमिति यावत् । तथा च 'तैत्तत्कर्मभेदे
लिङ्गमिति भाव ॥

एव प्रथममन्यार्थदर्शनं परिहृत्य द्वितीयं निराचष्टे—

**द्रव्ये वा अचोदितत्वाद्धिधीनामव्यवस्था स्यान्निर्देशाद्द्रव्यनिष्ठेन
तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ २६ ॥**

वाशब्द सभावनायाम् । कर्मैकत्वे सति द्रव्ये अग्नौ वेदिसमिताया अचोदितत्वात्पक्षस-
मित्तावेदिसमितारथाक्षान्तरालविधीना क्रमेणार्थिकस्तुतिकल्पश्रौतानां तत्तच्छास्त्रिन प्रति अव्यवस्था
व्यवस्थाया अभाव स्यात् संभाव्येत । ततश्च रथाक्षान्तरालवाक्येन 'पक्षसमित्तावेदिसमितयोर्बाधे सति
पक्षसंमिता कथं नित्येत, कथं वा स्तुत्या वेदिसंमित्ताविधिरुत्तरीयेत । नैवमस्ति, वेदिसमिताया अग्नौ
श्रुतत्वेन तस्या रथाक्षान्तरालवाक्येनानारभ्यार्थितेन सामान्यविषयेण बाधायोगात् । ननु रथाक्षान्-
तरालवाक्यस्य कवकाश इत्यत आह — निर्देशादिति । अन्नग्निचित्ये सर्वस्तांसादिक्रतौ यूपैकादशिनीति-
र्देशाद्द्रथाक्षान्तरालवाक्ये तत्र व्यवतिष्ठेत् । ततश्च साग्निचित्यानग्निचित्यक्रतुभेदेन यूपैकादशिन्यामेक-
स्यामेव वेदिसमित्तात्वस्य रथाक्षान्तरालत्वस्य चोपपत्तेर्न विरोधः । नन्वेवमपि पक्षसमितानिन्दाया
का गतिरित्यत आह—तस्मादिति । वेदिसमितारथाक्षान्तरालयोर्विहितत्वात्पक्षसमित्ताया नित्यानुवाद
'नान्तरिक्षे न दिव्यग्निश्चेतव्य' इतिवत् । कान्त्यायनस्त्वाह 'यूपैकादशिनी चेद्रथाक्षान्तराला

। तत्र ज्योति... — क, ख, ग, घ, ङ, च । च । पक्षसमित्तावेदिसमिता च बाधिता
सती कथं नित्येत— ख, ग पक्षसमिता वेदिसमिता सति कथं नित्येत— क, घ, ङ, च । उभावर्षामो
पाठावस्वरभाविति पाठान्तरं प्रकल्प्य योजितम्]

यूपावटा स्यु , वेदिपूर्वार्ध सम विभज्य पश्चसमिता वाग्नौ ' इति । पश्चसमिताविधि शाखान्तरे
दृष्ट इति तदभिप्राय ॥

तृतीयमन्यार्धदर्शन प्रत्याह --

विहितप्रतिषेधात्पक्षेऽतिरेकः स्यात् ॥ २७ ॥

अतिरात्रे षोडशिन गृह्णाति ' इति विहित षोडशप्रहणम 'नातिरात्रे षोडशिन
गृह्णाति ' इति प्रतिषिध्यते । तत्र प्रहणपक्षे चत्वारि शतानि त्रिषष्टिश्च स्तोत्राया इति तिसृणां दश-
कादतिरेक , अप्रहणपक्षे चत्वारि शतानि द्विचत्वारिंशश्च स्तोत्राया इति द्वयोरतिरेक इति न
विरोध ॥

चतुर्थ प्रत्याह --

मारस्वते विप्रतिषेधाद्यदेति स्यात् ॥ २८ ॥

मारस्वतसत्रस्य ज्योतिष्टोमपूर्वकत्वात्कृतसोमस्य च दर्शे मानाद्यविधानान्तरं 'ये
पुरोडाशिन ' इत्यैन्द्राग्नपुरोडाशकदर्शेष्टिमता दर्शन विरुद्धमिति यच्छब्दो यदेति व्याख्येय स्यात् ।
एव च यदा पौर्णमास्या पुरोडाशिनस्तद्रोपवसन्ति यदामावास्याया मानाग्नियनस्तदा वत्मानपाकुर्वन्ती-
त्यर्थलाभात् कर्मक्येऽपि विरोध ॥

पञ्चम निराकर्तुमनुवदति --

हव्येऽप्रतिप्रसवः ॥ २९ ॥

अनर्थक प्रतिप्रसव अप्रतिप्रसव हव्ये उपहव्ये रथतरवृहत्साम्नो शाखाद्वयविहितयो
प्रकृतित प्राप्तत्वात्पुनर्विधानमनर्थकम् । कर्मभेदे तु तत्तच्छाखास्थोपहव्ये व्यवस्थया तन्निस्सिद्ध्यर्थ
पुनर्वचनमिति यदुक्त तत्परिहर्तव्यमित्यर्थ ॥

परिहरति --

गुणार्था वा पुनःश्रुतिः ॥ ३० ॥

वाशब्द शङ्कानिवृत्तौ । तत्र शाखाद्वये रथतरवृहत्सामनी विधीयन्ते, येन कर्मकत्वे पुनर्वि-
धानमनर्थक स्यात् । किन्तु प्रकृतितो विकल्पेन प्राप्तयोस्तयो पुन श्रुति गुणार्था सस्यादक्षिणागुण-

विधानार्था । यदि रथतरमामा तदा अग्निष्टोमसमस्थ , तत्राश्व उयावश्च दक्षिणा , यदि बृहत्सामा तदाकथ्यसमस्थ , तत्राश्व अथश्च दक्षिणेति न विरोधः ॥

तदेव कर्मभेदमाधकानि लिङ्गानि निरस्य कर्मक्यमाधक लिङ्ग दर्शयति—

प्रत्ययं चापि दर्शयति ॥ ३१ ॥

चार्पाति निपातसमुदाय उक्तसमुच्चये । सर्वास्वापि शाखास्वकस्यैव प्रत्यय विधानं दर्शयति वेद । मैत्रायर्णायशाखाया प्रयाजा नोत्पन्ना । तत्र शाखान्तरान्पन्नान्प्रयाजानधिष्ठित्य धर्मो विधीयते 'कृतवो वै प्रयाजा समानत्र तिष्ठता होतव्या' इति । समानत्र एकत्र । तथा क्वचिच्छाखायाम् 'कुटरुगसि इत्यश्मादानमन्त्रो नाम्नात् । तत्र 'कुक्कुटोऽर्मात्यश्मानमादत्ते कुटरुगसीति वा' इति मन्त्रोऽश्मादाने विनियुज्यते । तदेतत्सर्वशाखास्वैक कर्मेति दर्शयति । तस्मात्सर्वशाखाप्रत्ययमेक कर्म ॥

अत्र शङ्कते—

अपि वा श्रुतिसंयोगाद्विधिपृथक्त्वमेकैकस्यां शाखायां व्यवतिष्ठत ॥ ३२ ॥

अपि वेति निपातसमुदायो नेत्यर्थे । न कर्मैक्यम् । किं तद्धि । एकैकस्यां शाखाया प्रतिशाख विधीयमानानां कर्मणा पृथक्त्व भिन्नत्व व्यवतिष्ठेत तिश्चित भवेत् । कुत । श्रुतिसंयोगान् क्रमकालपरिमाणानां प्रतिशाख श्रुतिबोधितत्वान् । कर्मैक्ये च शाखान्तरविध्युपसंहारे सति तेषां बाधः स्यात् । 'क्रमसंयोगान्' इति पाठान्तरम् । तत्र क्रमग्रहण कालपरिमाणयोरप्युपलक्षणम् ॥

परिहरति—

विरोधिना त्वसंयोगादैककर्म्यं तत्संयोगा- द्विधीनां सर्वप्रत्ययः ॥ ३३ ॥

तुर्नेत्यर्थे विधीनामित्यत्रान्वेति । सर्वशाखास्वैककर्म्यं सत्यप्येकशाखागतानां विधीनां विधीयमानपदार्थानां क्रमकालपरिमाणं न शाखान्तरगतेन पदार्थजातेन बाध्यते । कुत । विरो-

१. एकस्या. २. विरोधिना तु सर्वकर्मप्रत्ययः स्यात्

धिना असयागत । न हि क्रमकालपरिमाणं शाखान्तरीयपदार्थोर्विबुध्यते, क्रमकालपरिमाणस्य पदार्थान्पति गुणत्वान् । प्रत्युत तदेव तै प्राधान्याद्वाभ्येत । तथा च तन्मयोगान् शाखान्तरीय-पदार्थानां समावेशमभवान् सर्वप्रत्यय सर्वासु शाखासु कर्मैकत्वप्रत्यय प्रामाणिक, न तु कर्मभेद । ननु शिष्टाकोपाधिकरणे आचमनादय स्मार्तपदार्थां श्रौतक्रमकालपरिमाणैर्न बाध्यन्त इति व्यवस्थापितम्, तव स्मार्ता अपि चेन्न बाधिता किमिति श्रौतास्तैर्वाधिष्यन्त इति तेनैव गतार्थमिति चेन्मन्वयम् । अत्रैव स विचार सत्रकृता कण्ठरवेण कृत इति शिष्टाकोपाधिकरण विषयान्तर एव योजित वातिके । तदेव सर्वशाखासु तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानाद्देदकस्य अद्वान्त-रादीनामन्यतमस्याभावान्स्वशाखाप्रत्ययमेक कर्म । तदुक्तम् 'तस्मान्तदेवेति मतेर्न कर्म भिन्न कथंचित्प्रतिशास्वीमष्टम् । न कारण सप्रममस्ति चान्यदेवं यथोक्तैव तु भेदमिद्वि ॥' इति ॥

इति श्रीमन्मत्ततस्तन्यमान्द्यनकुमपे इशास्ययचक्राकारयनकगुणावराजमानमहाभिर्विर्त्तसतप्रादापरिमि
 तमहाध्वरस्य श्रीशास्त्रिजशरभजितृष्णाजिभासलत्वात्समहामहन्द्रामान्यधुरधरस्य स्वामत आनन्दराय
 विदुसार्थिभामस्य पञ्चपुरपापापण तदन्वयुणा वात्य एव तदयानिवर्तितापरिमितमहाभि
 विभुभिर्वाचपयमर्गगुणायामादिवरिष्टसाममग्वसतपित्तगतमग्वप्रमग्ववहिमुचन श्री
 महादयवाजपययाजिसुतन अक्षपुणापभजानन अपारपदवाक्यप्रमाणपारा-
 वारपाराणाग्रजन्मविभ्रश्रवाजपययाजिता लब्धवित्यावशयन वामु-
 देवदीक्षितविदुषा विरचिताया जमिनिसचत्पाख्यायाम्
 अध्वरमीमामाकुतूहलवृत्तौ
 द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीः ॥

अध्वरमीमांसा

॥ कुतूहलवृत्तिः ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

निर्मम्य निगमसिन्धुन्विधिन्यायाभिधानमन्थानै ।
धर्ममुधामुद्धरते मयो मुनये नमोऽस्तु जैमितये ॥

हेतुहेतुमद्भावसगति सचयन्वृत्तकथनपूर्वक वर्तिष्यमाण प्रतिजानीते--

अथातः शेषलक्षणम् ॥ १ ॥

अथ कर्मभेदकथनानन्तरम् अतः कर्मभेदकथनस्य वर्तिष्यमाणशेषशेषिभावविचारहतो-
वृत्तत्वात् शेषलक्षणं शेषशेषिभावनिरूपणं क्रियते^१, अस्मिन्ने कर्मभेदे शेषशेषिभावविचारस्याभित्ति-
१ शेषलक्षणप्रातज्ञा चित्रायित्तत्वात् । सूत्रे शेषग्रहणं भावप्रधानं शेषित्वस्याप्युपलक्षणम् तस्या-
विकरणम् । अथवउच्यञ्जेयतया शेषशेषिभावस्यैवाभ्यायार्थत्वोचित्यात् । एकस्मिन्गृहीतेऽन्य-
दापि नान्तरीयकतया गृहीतप्रायमित्यन्यतरदेवोपात्तम् । तत्रापि 'शेषोऽस्यास्तीति शेषी' इति 'मनुवर्थ-
विज्ञानस्य शेषत्वज्ञानार्थान्त्वान्छेषत्वमेवोपात्तम् । आरम्भार्थो वाथशब्दः शेषलक्षणमधिकृतं वेदित-
तन्व्यमिति । न च दर्शपूर्णमासयोः सोमयागस्य च सत्यपि भेदे शेषशेषित्वस्याभावाद्भेदस्य शेषशेषि-
पित्वहेतुत्वाभावात्कथं तन्निरूपणयोर्हेतुहेतुमद्भाव इति वाच्यम् । न हि कारणे सत्यवउच्य कार्यसन्ध-

१ आरम्भयत — क, व, ड २ मनुवर्थे इत्यज्ञानस्य — ख, ग

नियम वर्षादौ कारणे सति कदाचित्सस्यादिकार्यस्यादर्शनान्, असति कारणे कार्याभावस्तु नियत इति भेदासन्त्र शेषशेषत्वस्याभावदर्शनाद्भवति भेदः शेषशेषिभावहेतुः । न चैवमपि 'सोमेन यजेत' 'व्रीहान्वहन्ति' इत्यादिषु द्रव्यकर्मणोः शेषशेषिभावस्य कर्मभेदं विनापि दर्शनात्कथं भेदशेषलक्षण-योर्हेतुहेतुमद्भाव इति वाच्यम् । न ह्यस्मिन्नध्याये द्रव्यकर्मणोरेव परस्परं शेषशेषित्वं निरूप्यम्, किन्तु प्रयाजाग्नेयार्थानां कर्मणामपि । तथा च शेषशेषित्वस्य कर्मभेदाधीनतया भेदानिरूपणं विना कृत्स्नस्य शेषशेषित्वस्य निरूपयितुमशक्यत्वावस्ति हेतुहेतुमद्भावः । शेषलक्षणमित्यनेन शेषस्वरूप शेषशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं शेषस्य शेषिणा सहान्वयबोधस्य विनियोगापरनामधेयस्य प्रकारो विनियोजकानि श्रुत्यादिप्रमाणानि तेषां च बलाबल विरोधश्च क्वचित्क्वचिच्च न विरोध इत्येतत्सर्वं श्रुत्यर्थाभ्या प्रतिज्ञातमिति वेदितव्यम् । तेन श्रुत्यादिनिरूपणस्यासागत्य निरस्तमित्यास्ता तावन् ॥

तनु किमिदं शेषत्वमविनाभावो वा प्रयोज्यत्व वा अधिकविहितत्व वा विध्यन्तविहितत्व वा उपकारकत्व वा पारार्थ्यं वा । नापि, श्रीजात्यविनाभूतस्याङ्कुरादेर्वीजादिशेषत्वापत्तेः, 'येन विना
२. शेषलक्षणा यत्र भवति स तस्य शेषः' इति विवक्षायांमपि सत्येतरविषाणयोः रूपरसा-
विकरणम् । र्दानामाग्नेयार्थिषोमीयादियागानां च परस्परं शेषत्वापत्तेः । नापि 'यो यन् प्रयुज्यते स तस्य शेषः' इति द्वितीय पक्षः, तुषावापाशप्रयोज्येषु पुरोडाशकपालादिष्वव्याप्तेः, 'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति' 'वारुण्या निष्कामेन तुषैश्चावभृथमवयन्ति' इत्यादिना तेषां तुषावापादिशेषत्वविज्ञानान् । नापि 'यद्यस्मादधिकं विधीयते स तस्य शेषः' इति तृतीय पक्षः, प्रधानापेक्षया अङ्गानां प्रत्येकमाधिक्याभावेनासंभवात्, अङ्गसमुदायस्य तत्सत्त्वेऽपि प्रत्येकमङ्गानां शेषत्वानुपपत्तेः क्वचिदङ्गानामन्वयस्त्वेन प्रधानानां भूयस्त्वेनाव्याप्यनिव्याप्यापत्तेश्च । नापि चतुर्थ प्रधानविध्यपेक्षया पूर्वविहितानां शेषत्वानुपपत्तेः, पूर्वपूर्वविहिताङ्गप्रत्युत्तरोत्तरविहिताङ्गस्य शेषत्वापत्तेश्च । नापि पञ्चम, अङ्गानुष्ठानस्य प्रधानप्रयुक्तत्वेन प्रधानानामङ्गेष्वनुष्ठानलक्षणापकारहेतुतया तेषामपि शेषत्वापत्तेः । नापि षष्ठं पारार्थ्यं हि न परोत्पादकत्वम्, तथा सति प्रयाजार्थानामाग्नेयादियागानुत्पादकत्वेन तच्छेषत्वानुत्पादान्, अतः परोत्पादकत्वमत्र पारार्थ्यं वाच्यमित्युक्तदोषतादवस्थम् । एव च शेषत्वं दुर्वचमित्यत आह—

शेषः परार्थत्वात् ॥ २ ॥

शेषशब्दाभावप्रधानः । शेषत्वपरार्थत्वादन्त्यदविनाभावादिकं न भवति, किन्तु परार्थत्वमेव शेषत्वमित्यर्थः । परोद्देशप्रवृत्तपुरुषव्यापारगात्ररत्वं पारार्थ्यम् । ततश्च प्रधानस्याङ्गोद्देशप्रवृत्त्यगोचरत्वात्प्रतिव्यापि, कर्तुर्यागाशुद्देशप्रवृत्तसर्जाभावादिद्वयापारविषयत्वात्कालस्य च प्रतीक्षणव्यापारवि-

पयन्वादेशस्य च प्राप्यनुकूलव्यापारविषयत्वाद्वागशेषत्वम् । फलस्य च पुरुषेण स्वोपभोग्यतयो-
त्पाद्यत्वात्पुरुषशेषत्वम् । न चैतादृश पाराध्यं श्रुत्याद्यगम्यत्वात्कथं शेषलक्षणं भवेदिति वाच्यम् ।
केवलश्रुत्यादिभिः पाराध्यस्यानभिधानेऽपि विधिसहकृतैस्तस्य बोधितत्वात् । विधिहि शब्द-
भावना चेतनप्रवर्तनारूपा । सा च फलोद्देशकव्यापारे चेतनं प्रवर्तयितुं शक्नोति नानुद्दिष्टफल-
इत्यर्थाद्विधिविषयस्य फलोद्देशकव्यापारविषयत्वं गमयति । तत्र 'सोमेन यजेत' इत्यादौ प्रवर्त-
नात्मको विधिः साक्षादर्थभावनात्मकपुरुषव्यापारविषयीकरोति तद्विशेषणतया धान्वर्थं तद्वि-
शेषणतया सोमादीनिपि, विधेर्विशिष्टविषयत्वाद्धान्वर्थस्य पदश्रुत्या भावनाविशेषणत्वस्य सोमादीना-
च तृतीयाश्रुत्यादिना धान्वर्थविशेषणत्वस्यावगमान् । एव च श्रुत्यादिना तत्तत्पदार्थविशेषणत्वमु-
खेन पाराध्यबोधकविधौ साहाय्याचरणाद्भवति श्रुत्यादिगम्य पाराध्यं शेषलक्षणम् । परार्थत्वान्छेप-
इत्युच्यते इत्यपि सूत्रं व्याख्येयम् । तत्र शेषलक्षणं शेषपदप्रवृत्तिनिमित्तं चास्मिन्सूत्रे श्रुत्यैव
निरूपितं भवति । केचित्तु श्रुत्या प्रवृत्तिनिमित्तं कथितम्, अर्थात् शेषस्वरूपमित्याहुः ॥

उक्तं शेषत्वं कच्चिदेव नियतमित्याह—

द्रव्यगुणसंस्कारेषु वादरिः ॥ ३ ॥

ब्रीह्यादीनि द्रव्याणि, आरुण्यादयो गुणा, अवघादिक्रिया संस्कारा । एतेषु पुरोडाशा-
३ शेषलक्ष्याधिकरणम् । दिनिर्वृत्त्या याग प्रति शेषत्वमेव विद्यते न तु फलपुरुषकर्मस्विव शेषत्व-
शेषित्वं चेत्युभयरूपत्वमिति वादरिगचार्यो मन्यते, तद्युक्तमित्यर्थः ॥

तदिदं वादरिमतं परिष्कर्त्तुं कर्मणा तावदुभयरूपत्वमुपपादयति—

कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात् ॥ ४ ॥

पुरुष फलं च प्रति कर्माणि आग्नेयादियागरूपाणि शेषतया शेषितयापि जैमिनिर्मन्यते ।
तत्र ब्रीह्यादिवत्पुरुषस्य यागनिर्वर्तकत्वेन शेषत्वात् प्रति यागानां प्राधान्यं यागानां फलार्थतया
यागशेषिभूतफलं प्रति पुरुषस्य प्रधानतया पुरुष प्रति तेषां गुणत्वं च विद्यते । शेषिभूतं फलं प्रत्येव
यागानां शेषत्वे हि तच्छेषणं पुरुष प्रति तेषां सुतरां शेषत्वमिति पुरुष प्रति सिद्धं यागानामुभय-
रूपत्वम् । तदेव यागानां फलशेषिणं पुरुष प्रति प्राधान्ये सति पुरुषशेषभूतं फलमपि प्रति प्राधान्यम्,
स्वशेषिणं प्रत्येव प्रधानत्वे शेषभूतं स्वं प्रति सुतरां प्राधान्यस्य वक्तव्यत्वात् । तदेव फलं प्रत्यपि
यागानामुभयरूपत्वम् ॥

१ नानिर्दिष्ट- क घ, ङ २ परार्थतया— ख, ग

अथ फलस्य यागान्प्रत्युभयरूपत्वमुपपादयति—

फलं च पुरुषार्थत्वात् ॥ ५ ॥

यागान्पुरुष च प्रति फलमप्युभयरूपतया जैभिर्निर्मन्यते । कुतः । पुरुषार्थत्वात् । फलस्य हि यागनिष्पाद्यतया प्राधान्याद्यागसाधन पुरुषमपि प्रति प्राधान्यम्, शेषिण प्रति प्रधानत्वे तच्छेषमपि प्रति प्राधान्यावश्यभावान् । पुरुष प्रति फलस्योपभोग्यत्वेन गुणस्य स्वशेषिपुरुष प्रत्यनुष्ठेयत्वेन शेषिभूत याग प्रत्यपि गुणत्वम्, यागशेषपुरुषशेषस्य सुतरा यागशेषत्वात् पुरुषोपभोग्यत्वात्फल तच्छेष अनुष्ठेयतया पुरुषशेषियाग प्रति शेषित्वात्पुरुषं प्रति प्रधानं च ॥

तदेव फलस्य याग पुरुष च प्रत्युभयरूपत्व निरूप्य पुरुषस्य तन्निरूपयति—

पुरुषश्च कर्मार्थत्वात् ॥ ६ ॥

पुरुषोऽपि याग फल च प्रत्युभयरूप इति जैभिर्निर्मन्यते । कुतः । कर्मार्थत्वात् । पुरुषस्य फल प्रति भोक्तृत्वेन प्राधान्यान्तन्माधन यागमपि प्रति प्राधान्यम्, यागशेषिभूत फल प्रति प्रधानस्य पुरुषस्य तच्छेषभूत याग प्रत्यपि प्राधान्यावश्यभावान्, शेष्यपेक्षया प्रधानस्य सुतरा तच्छेषोपभोग्यता प्रधानत्वात् । यागं प्रति पुरुषस्य शेषत्वाद्यागसाध्य फल प्रत्यपि शेषत्वम् । तथा च कर्मफलपुरुषेषु शेषत्व शेषित्वं च, द्रव्यगुणसंस्कारेषु तु शेषत्वमेवेति स्थितम् । तदुक्तं वार्तिके, 'द्रव्यादेर्यत्र शेषत्व तत्र नैवास्ति शेषिता । फलयागतराणां तु द्वयाकारत्व परस्परम् ॥' इति ।

तदेव वृत्तिकारानुसारेण सूत्रचतुष्टयमिदं व्याख्यातम् । भाष्ये त्वन्यथा व्याख्यातम् । तद्यथा— द्रव्यगुणसंस्कारेषु वादृग्ः । श्रीह्यादिद्रव्यं तावत्पुरोडाशादिकार्यं निर्वर्तयति, गुणस्वरूपादि क्रयादिक्रियामाधन गवादिद्रव्य परिच्छिन्नन्ति । अवघातादिसंस्कारोऽपि यागसाधनपुरोडाशादिनिर्वृत्तये चोदितस्य श्रीह्यादिद्रव्यस्य स्वरूपेणायोग्यतया वैतुष्यादिमुखेन तद्योग्यत्वमापादयति । यागस्मृत्पञ्चविनष्टे न स्वर्गादिफल साधयितुमीष्टे । न च 'यजेत स्वर्गकाम' इत्यादिवाक्यस्य का गतिरिति वाच्यम् । तत्र हि यागकर्तव्यतामात्रमुच्यते । स्वर्गादिशब्दाश्च स्रक्चन्दनादिपरतया साधनानुवादतथाप्युपपन्ना । न च भावार्थाधिकरणे धात्वर्थस्य करणत्वमुक्तमिति वाच्यम् । उक्तस्यापि तस्य पष्टे स्वर्गकामाधिकरणे समानपदश्रुत्या धात्वर्थस्यैव फलत्व न तु स्वर्गादेरित्याक्षिप्य साध्यप्यमाणत्वात् । ततश्च स्वर्गकामाधिकरणन्यायेन भाव्यत्वात्प्रच्युत्यन्तरमेव भावार्थाधिकरणप्रवृत्तिरिति नेदानीं तद्विरोधशङ्कावकाशः । तस्मान्न यागस्य शेषत्वम् । फल तु याग प्रति साध्यमानत्वात्प्रधानम् । फलभोक्तृत्वात्पुरुषोऽपि प्रधानम् । तस्माद्द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषत्व न तु कर्मफलपुरुषोऽपि

1 शयत्वात्— क, ख, ग, घ, ङ 2 अन्यत्र कर्त्तृदिदं सूत्रमेव न दृश्यते.

वाद्गर्मिन्यते । तदेतन्निराकरोति—कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात् इति । कर्माण्यपि फलशेषतया जैमिनिर्मिन्यते । कुतः । फलार्थत्वात् । स्वर्गकामाधिकरणसिद्धान्ते धात्वर्थस्य भाव्यताया निराकारि-
ण्यमाणत्वेन भावार्थाधिकरणन्यायेन करणत्वे सति फलार्थताया अक्षते । सिद्धे च तस्य फलकरण-
त्वेऽपूर्वं तन्निर्वाहकमाश्रीयत इति तन्त्रस्यापि 'फलार्थत्वमुपपद्यते । अतः कर्मणामप्यस्ति फल प्रति
शेषता । स्वर्गकामाधिकरणस्य प्रपञ्चार्थश्चायमारम्भः । फलस्यापि शेषत्वमस्तीत्याह— फले च
पुरुषार्थत्वात् इति । फल च पुरुष प्रति शेष । कुतः । पुरुषार्थत्वात् । फलस्य हि कामपदान्पुरुषार्थ-
त्वत्व गम्यते । 'स्वर्गो मे स्यात्' इति हि कामयते न तु 'स्वर्ग आत्मान लभताम्' इति । अतः
फल भोग्यं पुरुषो भोक्ता भवति । भोग्यं च भोक्ता प्रति शेषभूतम् । तस्मात्फलस्यापि शेषत्वम् ।
पुरुषस्य तदाह—पुरुषश्च कर्मार्थत्वात् इति । पुरुषश्च शेषभूत । कुतः । कर्मार्थत्वात् । कर्मनिर्वर्त-
कत्वात् । न च कर्तुं कर्मार्थत्वं न श्रुत्यादिगम्यमिति वाच्यम् । 'यजेत' इत्याख्यानेन क्रियावाच-
केन तदाश्रयस्य कर्तुराश्रेपादेव गुणतया लाभात्, 'यजमानेन समितौदृस्वरी भवति' इत्यादौ
तृतीयाश्रुत्यादिना 'कर्तुर्विहितत्वाच्च । तस्मात्पुरुषोऽपि कर्मशेष इति । विस्तरस्त्वन्यत्र ज्ञेय ॥

तदेव शेषस्वरूपेऽवगमिने प्राप्तावसरस्ताद्विनियोगविचार प्रस्तूयते । आ बलायलविचारा-
द्विनियोगविचार । शेषस्य शेषिणासहान्वयबोधन विनियोग इत्युच्यते । तत्र विनियोजकेषु

४ अवहननार्थानां श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यात्मकेषु पट्सु प्रमाणेषु श्रुते प्राबल्या-
व्यवस्थानविषय दस्मिन्पादे श्रुतिविनियोगप्रकार प्राधान्येनाभिधीयते । श्रुतिर्नाम कर्मत्व-
नाधिकरणम् । करणत्वादिकारकविभक्ति पत्यक्षश्रवणं वाचकताशक्तिश्च । सन्ति तावत्
'ब्रीहान्तवहन्ति' 'तण्डुलान्पिनाष्टि' इत्यादय औषधसंयोगेन श्रुता धर्मा, 'आज्यमुत्पुनाति'
'विलापयति' इत्यादय आज्यसंयुक्ता, 'वत्मानपाकरोति' 'सायदोह रोहयति' 'कुम्भ्यामासि-
ञ्चति' इत्यादय सान्नाय्यसंयुक्ता । ते किं सर्वं औषधादीनां सर्वेषामपि शेषभूता, उत यथासंयोग
व्यवस्थया शेषभूता इति मशय । तत्र सिद्धान्तेनोपक्रमते—

तेषामर्थेन संबन्धः ॥ ७ ॥

तेषाम् अवघातार्थानाम् अर्थेन यागसाधनपुरोडाशादिविध्यपेशितवैतुष्यादिप्रयोजनवशेन
व्यवस्थया संबन्ध समावेश इत्यर्थः ॥

तत्र पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते—

1 यागस्य फलार्थत्वम्—ह 2 विहितत्वात्—ख, ग 3 प्राधान्यात्—ख

विहितस्तु सर्वधर्मः स्यात्संयोगतोऽविशेषा- त्प्रकरणाविशेषाच्च ॥ ८ ॥

तुनांर्थ । अवघातादिधर्मस्त्वावन्न त्रीह्यादिषु स्वरूपोद्देशेन विधीयते, तस्य तत्रानर्थ-
क्यात् । 'किन्त्वपूर्वमाधनरूपोद्देशेनैवेति तत्रमाद्याधिकरणे वक्ष्यते । अपूर्व च 'यजेत स्वर्गकाम ' इति
श्रुतफलकरणत्वान्यथानुपपत्त्या 'कल्पयमानमाग्नेयादियागाना समुद्दितानामेकफलमाधनत्वादेकमेव
कल्पयते । तदपूर्वमाधनरूपोद्देशेन विहितोऽवघातादि सर्वेषामेव तेषामव्यवस्थया धर्मः स्यात्, न तु
श्रुतस्यैव । कुत । संयोगतः अविशेषात् एकापूर्वसंयोगस्य सर्वत्राविशिष्टत्वात् । नन्वाग्नेयादियागा-
नामुत्पन्नविनष्टानां क्रमिकाणां साहित्येन प्राच्योदीच्याङ्गोपकृतानां फलजनकत्वनिर्वाहायावान्तरापूर्-
वाविद्यभावे सति अवघातादीनां तत्तदपूर्वमाधनेषु व्यवस्थैव समावेशः सिध्यतीत्याशङ्कयामपि संयो-
गतोऽविशेषात् इत्येवोत्तरम् । संयोगतः संयोगे धर्माणां सन्ध्ये अविशेषात् अविशेषकत्वात् । अवा-
न्तरापूर्वाणां सन्धेऽपि यागस्वरूपवदेव तेषां निष्फलत्वेन धर्मप्रयोजकशक्तिर्नास्तीति फलापूर्वमेव
प्रधानत्वाच्च प्रयोजकसवधार्यते । अस्तु वावान्तरापूर्वाणां धर्मप्रयोजकत्वम्, तथापि न धर्मव्यवस्था-
सिद्धिः । कुत । प्रकरणाविशेषात् प्रकरणगतापूर्वमाधनमात्रोद्देशेन धर्मा विधीयमाना प्रकरण-
गतत्वाविशेषात्मकत्वावान्तरापूर्वमाधनोद्देशेन विज्ञायन्ते । नतु त्रीह्यादिपदमेव धर्मव्यवस्थापकम्,
अन्यथा तद्वैयर्थ्यादित्यत आह—चेति । त्रीह्रिवादेर्लक्षणासात्रौपयिकत्वेनानियामकत्वादित्यर्थः ।
त्रीह्यादिपदं हि स्वाभिधेयत्रीह्रिवाद्येकार्थसमवेतमपूर्वमाधनत्व गमयति, न तु तत्र स्वार्थत्रीह्रिवादिपरम्,
येन तद्धर्मनियामकः स्यात् । न च वैतुण्यादिप्रयोजनवशाद्द्वयवस्था धर्माणांसिति वाच्यम् । दृष्ट-
प्रयोजनाभावेऽदृष्टप्रयोजनस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् । तस्मादप्रकृतापूर्वमाधनं वर्जयित्वा सर्वत्र सर्वे
धर्माः सव्यवन्त इति ॥

तदेव पूर्वपक्षिणोत्प्रेक्षितं सिद्धान्तीति निराचष्टे—

अर्थलोपादकर्म स्यात् ॥ ९ ॥

अवघातादीनामाज्यादौ अकर्म अकरणं स्यात् । कुत । अर्थलोपान् । अर्थस्यावघातादि-
कार्यस्य वैतुण्यादिलक्षणस्य लोपान् असम्भवान् ।

तन्नावघातादीनामाज्यादौ विधिवशाददृष्टं प्रयोजनं कल्पयत इत्यत आह—

फलं तु सह चेष्टया शब्दार्थोऽभावाद्धिप्रयोगे स्यात् ॥ १० ॥

१. किं त्वपूर्वमाधनस्वरूपो—क २. कल्पयम्—ख

तुशब्दो वैषम्ये । दृष्टस्य फलस्य विप्रयोगे अनुपलब्धौ सत्या तस्याभावनिश्चयान् शब्दार्थे विधिवलकलयोऽर्थे अदृष्टोपकार स्यात् । न त्विह तथा । किंत्ववघातादीनां चेष्टया अनुष्ठानेन सहित तदव्यवहितोत्तरकालक फल वैतुष्यादि दृष्टकार्यमुपलभ्यते । यद्वा चेष्टया अवघातादिक्रियया सह श्रुतेषु ब्रीह्यादिषु वैतुष्यादि दृष्टकार्यमुपलभ्यते । अथवा 'सक्षीरा गौ इत्यादिवस्महशब्दो विद्यमानतायाम् । चेष्टया अवघातादिक्रियया उत्पाद्य वैतुष्यादि दृष्टकार्यं विद्यते । दृष्टे स भवति च नादृष्टकल्पना युज्यते । न चावघातादीनां ब्रीह्यादिषु दृष्टकार्यसमवेत त्वादृष्टकल्पनाभावेऽप्याज्यादौ तदभावाददृष्टोपकार एव कल्पयत इति वाच्यम् । क्वचिदपि दृष्टसमभवे तत एव विधिचारिणाऽर्थेनार्थापत्तेरनुन्मेषे सत्यन्यत्रादृष्टकल्पनानुदयान् । नाप्यत्र कृष्णलेपिव पाकस्य आज्यादिष्वप्यवघातादीनामाहृत्य विश्रान्तमस्ति, येन तस्मात्सर्वादिदृष्टोपकार कल्पयत । यदुक्तमवान्तरापूर्वाणि निष्फलत्वात् धर्मप्रयोजकानीति तन्न, परमापूर्वमित्थैर्यौपयिकत्वेन तेषामपि फलवन्त्वात् । नन्वेवमपि प्रकरणाविशेषान्मकलावान्तरापूर्वाणां धर्मप्रयोजकत्व स्यादित्याशङ्क्यासाम्येनदेव स्वसुत्तरम् । विप्रयोगे अवान्तरापूर्वस्याभावे सति परमापूर्वस्य च धर्मस्य व्यवस्थापकत्वाभावात्, शब्दार्थो ब्रीह्यादिशब्दस्य आज्यादिरप्यर्थः, स्यात् सभाष्येत, परमापूर्वसाधनत्वाविशेषात् । नैवमस्ति । किंतु चेष्टया अवघातादिक्रियया सह श्रुतेषु ब्रीह्यादिषु तण्डुलपिष्टादिप्रणाड्या तन्मद्यागजन्यमवान्तरापूर्वं नाम फलमस्ति । परमापूर्वमित्थैर्यौपयिकत्वादपि तस्य फलत्वव्यपदेशः । तस्मिन्चावान्तरापूर्वं याग साक्षात्साधनम्, तद्वारा परमापूर्वं प्रति । ततश्च ब्रीहिशब्दोऽयं तण्डुलादिप्रणाड्या ब्रीहिसाध्ययागद्वारेणापूर्वमुपस्थापयन्प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्प्रधानभूतमपि परमापूर्वमुपेक्ष्य 'प्रत्यासन्ने स्वीयावान्तरापूर्वं एव निपातितो न परमापूर्वं कर्मान्तरापूर्वं वापेक्षते । ततश्च 'ब्रीही-नवहन्ति' इत्यत्र 'तण्डुलसाध्ययागीयापूर्वसाधनमवहन्तीति गम्यते, ब्रीहित्वस्यापि तत्र निवेशं यत्रेषु तन्प्रवृत्त्यन्तापत्तेः । न चैव सति स्तुवादीनामप्यवघातापत्तिरिति वाच्यम् । प्रदेयतया तादृशसाधनत्वस्य विवक्षितत्वात् । न च वाक्यभेद शङ्क्य, एकेनैव ब्रीहिपदेनाग्नेयार्त्तपोर्माथैन्द्रा-प्रोत्पन्न्यपूर्वजनकयारगनिष्ठकार्यनानिरूपितपदेयद्रव्यप्रकृतिभूततण्डुलरूपव्यापारकसाधनताश्रयत्वस्यो-द्देश्यतावच्छेदकत्वेन लक्षणया विवक्षितत्वात् । अन्यथा 'अश्वाभिधार्ताम् इत्यादौ का गति । एतेनापूर्वत्रयस्यैकानुगमकाभावाद्वाक्यभेद इत्यपि प्रत्युक्तम् । ब्रीहित्वपुरोडाशत्वाद्यनिवेशाच्च यवादिषु चर्वादिप्रकृतिद्रव्येष्ववघातं प्रवर्तते । एवम् 'तण्डुलान्पिनाष्टि' इत्यत्र तण्डुलरूपव्यापारपदस्थाने पिष्टरूपव्यापारपदं देयम् । एवमन्यत्राप्युद्देश्यतावच्छेदकं यथायथसृष्टम् । तस्मादवघातादिधर्माणां दृष्टकार्यानुगोधेन व्यवस्थैव प्रवृत्तिरित्यास्ता तावत् । इति व्यवस्थाधिकरणम् ॥

1 विधिवलकल्प — इ 2 प्रत्यासन्ने स्वीयापूर्वं — इ 3 निपातित — क, ग, घ, इ
4 इत्यनन्त क, ग, घ, इ

वर्षापूर्णासास्यो श्रूयते 'स्फथश्च कपालानि चाग्निहोत्रहवर्णा च शर्प च कृष्णाजिन च
शम्या चोत्स्रस्वल च मुसल च दृषसोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि' इति । यज्ञसाधनार्थात्यर्थ ।
* स्फयादीनां सशानु- उद च श्रूयते— 'स्फथेन वेदिमुद्धन्ति' 'कपालेषु श्रपयति' 'अग्निहोत्र-
सारेण व्यवस्थितत्वा- हवण्या निर्वपति' 'शूर्पेण परापुनाति' 'कृष्णाजिने उत्स्रस्वलमवधाय
विकरणम् । मुसलेनावहन्ति' 'शम्याया दृषदमत्याधाय उपलया पिनाष्ट' इति । तत्र
कि स्फयादिभिर्यत्कर्तुं शक्यते तत्र सर्वत्र तेषां शेषत्वम्, उत श्रुतोद्धननादिकार्यवशेन व्यवस्थेति
सशय । तत्र शक्यसर्वकार्यार्थत्वेऽप्यवघातादीनामिव दृष्टार्थतालाभस्याविशेषान् यज्ञायुधानि' इति
सामान्यश्रुतयार्गायपरमापूर्वसाधनत्वस्योत्पत्तिशिष्टपुरोडाशाद्यवरुद्धयाग प्रति साक्षादसम्भवेन आनर्थ-
क्यतदङ्गन्यायेन तदङ्गभूतोद्धननादिमुखेनावतरत सर्वकार्यमुखेन निवेशसम्भवाद्दीर्घादिवदवान्तरापूर्वा-
भावाच्च स्फयादीनां सर्वार्थत्वमेव युक्तम् । 'स्फथेन वेदिमुद्धन्ति' इत्यादिवाक्यज्ञात तु 'यज्ञायुधानि'
इति प्राप्तत्वाद्देशान्तराधिकरणन्यायेनावयुत्यानुवाद इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

द्रव्यं चोत्पत्तिसंयोगान्तदर्थमेव चोद्येत ॥ ११ ॥

चशब्द उक्तसमुच्चये । द्रव्यं स्फयादिकमप्यवघातादिवयत्कार्यसंयोगेन श्रुत तदर्थमेव
चोद्येत प्रतीयेत । कुत । उत्पत्तिसंयोगान् 'स्फथेनोद्धन्ति' इत्यादिविधवाक्येषु स्फयादीनामुद्धनना
दिकार्यविशेषसंयोगश्रवणान् । 'यज्ञायुधानि' इत्यस्य विधायकत्वे हि स्फयादिवान्यनाना बहूनामान-
र्थक्यं स्यात् । न चानुवादतया सार्थक्यम्, उद्धननादिकार्यस्यान्येनापि सम्भवेन तत् स्फयादेः
त्यप्राप्त्यभावात् पाक्षिकानुवादत्वे च नित्यवच्छ्रवणविरोधान् । वर च बहूनामर्थक्यादेकानर्थक्यम् ।
आख्याताभावाद्देशच्छब्दाच्च न विधायक यज्ञायुधवाक्यम् । तस्मादुद्धननादिवान्येन विधायकानि ।
एव च सति नातीवानर्थक यज्ञायुधवाक्यमपि, 'यज्ञायुधानि सभरति' इति विधेयपावासादन
स्तोनुमनुवादतया सार्थक्यात् । ततश्च स्फयादीनां श्रुतोद्धननादिकार्यवशेन व्यवस्थैव शेषत्वमिति
दिक् । इति वृत्तसाधिकरणम् ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'अरुणया पिङ्गाश्रयैकहायन्या सोम क्रीणाति' इति । तत्र किमरुणये-
त्येतत्क्रीणातौ नान्वेति नाप्येकहायन्यां कितु प्राकरणिके सर्वस्मिन्सोमादिद्रव्ये 'यत्सोमादिद्रव्यक्या
६. अरुणाधिकरणम् । प्रकृतं कार्यं साधनीयं तदारुणया साधयेत् इति किं वा क्रीणातिना
सवध्यं तन्साधनीभूतायामेकहायन्या निविशत इति संशयः । तत्र श्रुत उद्धननादिकार्ये
स्फयादीनामन्वययोग्यत्वेन तन्मात्रार्थत्वसम्भवेऽपि प्रकृत आरुण्यस्यामूर्तत्वेन क्रय प्रति करण-
त्वासंभवेन 'तेषामर्थेन सबन्ध' इत्यधिकरणे 'विहितस्तु सर्वधर्म स्यात्संयोगतोऽविशेषा-

प्रकरणाविशेषाच्च' इति पूर्वपक्षमूत्रोक्तन्यायेन प्रकृतापूर्वसाधनद्रव्यमात्रे निवेशो युज्यते । न च कार-
काणा क्रियान्वयित्वनियमात्प्रकृतसोमादिद्रव्ये 'अरुणया' इति करणकारकस्य कथ निवेश, सोमा-
दिद्रव्यवाचकशब्दस्येहानुपादानाच्च, न हि तदुपादानादने सोमादिद्रव्यमन्यारुण्यस्य विधि-
संभवति, प्रकरणस्य साक्षाद्विनियोजकत्वाभावादिति वाच्यम् । अरुणाशब्दो ह्यारुण्यगुणविशिष्टद्रव्ये
वर्तते । खालिङ्गनिर्देशान्, 'गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि' इति गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिना
विशेष्यलिङ्गत्वविधानान्, 'गुणवचनानाम' इत्यस्य केवलगुणवाचिशब्दपरत्वे वचनग्रहणानर्थक्यात्,
'गुणानाम' इत्येतावतैव 'स्व रूप शब्दस्य—' इति गुणवाचकशब्दलाभान् । न च 'स्व रूप शब्द-
स्याशब्दसज्ञा' इति गुणशब्दस्यैव स्वरूपेण ग्रहणानिवृत्तये वचनग्रहणमिति वाच्यम् । 'गुणानाम'
इति बहुवचनेन तद्भाभान्, 'जले शुक्र' इत्यादौ शुक्रादिशब्दानां केवलगुणवचनानामप्याश्रयलिङ्ग-
त्वापत्तेश्च, 'गुणे शुक्रादय पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्धति' इति कोशे शुक्रादिशब्दानां केवलगुणपरत्वे
पुलिङ्गतायास्तद्विशिष्टद्रव्यपरत्वे विशेष्यलिङ्गतायाश्चाभिधानाच्च । तस्मादारुण्यगुणविशिष्टपरंऽरुणा-
शब्द । तृतीया करणत्वे वर्तते । तत्र विशेष्य द्रव्य करणभूतमन्य विशेषणभूत आरुण्यगुण परिच्छे-
दकतया विधीयते, न तु करणतया, येन द्रव्यसंबन्धो नोपपद्येत । प्रकृत्या च द्रव्यस्य विशेष्यतया-
पादानान्न तदनुपादानम् । न च पदस्यैकप्रसरत्वात् एकदेशेन प्रत्ययेन करणतया प्रकृत्या च विशेष्य-
तया द्रव्यमन्यश्च प्रकृत्यैव विशेषणभूतारुण्यस्य कथ विधिरिति वाच्यम् । 'आज्याश्च सर्वसयोगात्'
इत्यभिप्रायस्येव 'वपट्काराश्च भक्षयेत्' इत्यधिकरणे हि 'वपट्कर्तु' प्रथमभक्ष' इत्यत्र समा-
सवशेन प्राथम्यभक्षयोरैकोपस्थिति विषयत्वात्प्रथमभक्षशब्दे एकदेशेन भक्षमन्यैकदेशेन प्राथम्य
न विधातुं शक्यत इति वक्ष्यते । इह त्वरुणाशब्देऽजहत्त्वार्थलक्षणया प्रवृत्ते गुणगुणिनो शक्तिलक्ष-
णाभ्या भिन्नोपस्थिति विषयत्वाच्चैकप्रसरत्वकृतो दोष । न चारुणाशब्दस्यारुणगुणकद्रव्यपरत्वे तस्य
द्रव्यस्य क्रय एव करणतया विधिसंभवात्कथ वाक्यतो विभज्य 'अरुणया' इत्यस्य प्रकृतसोमादि-
द्रव्योद्देशेनारुण्यविधायकत्वसंभव इति वाच्यम् । श्रौतैकहायन्यवरुद्धे क्रये लाक्षणिकद्रव्यान्तरवि-
धानासंभवात् । एकहायनीद्रव्य हि श्रुत्या प्रतिपाद्यते, अरुणगुणकद्रव्य तु लक्षणया । ततश्च श्रौतस्य
शीघ्रप्रवृत्तिकस्यैकहायनीद्रव्यस्य लाक्षणिकमन्दप्रवृत्तिकारुणद्रव्यान्वयात्प्रागेव क्रयेऽन्वये सति तदव-
रुद्धे क्रये पश्चादारुणद्रव्यस्यान्वयासंभव । यथा पदश्रुत्या प्रथमतो धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वये तदवरुद्धाया
भावनायामुपपदार्थस्य पश्चात्त करणत्वेनान्वयस्तद्वत् । न च द्रव्यान्तरविध्यसंभवेऽपि यथा पिङ्गाक्षी-
शब्देनैकहायनीशब्देन चैकमेव द्रव्य विधीयते तथा रुणाशब्देनापि तदेव विधीयतामिति वाच्यम् ।
वैषम्यात् । पिङ्गाक्ष्येकहायनीशब्दयोर्हि श्रुतिवृत्तत्वाविशेषेण युगपत्प्रवृत्तविनिगमनाविरहात्ताभ्यामे-
कद्रव्यविधानं संभवति । अरुणाशब्दस्तु न तद्विधानुमहति, श्रुतिवृत्ताभ्या पिङ्गाक्ष्येकहायनीशब्दाभ्या
प्रथमतो विहितस्य पुनर्विधानासंभवात् । तत्रापि पिङ्गाक्ष्येकहायनीशब्दयोर्द्रव्ये श्रुतिवृत्तत्व बहुव्री-

हिंसमासवशादेभ्यवर्मायत, बहुव्रीहिरन्यपदार्थशक्तेर्गभिसपाद इन्द्रपीताधिकरणे व्यवस्थापरिप्यमाण-
त्वान् । न चारुणाशब्दस्यापि गुणिति शक्तिरेवास्तु, तथा च पिङ्गाक्ष्येकहायनीशब्दयोगिब तस्यापि
क्रीणातावव युगपदन्वयसम्भव इति वाच्यम् । अरुणाशब्दो हि गुणे सत्येव द्रव्ये प्रयुज्यते नास्तीत्य-
न्वयव्यतिरेकाभ्याम् आकृत्यधिकरणव्युत्पाद्येन 'नागृहीतविशेषणा विशेष्ये वृद्धिरुत्पद्यते' इति न्यायेन
च केवलगुणवाचको लक्षणया द्रव्येऽपि प्रयुज्यते । एव नीलादिशब्दोऽपि । न च 'रूपो घट' इत्यादि-
प्रयोग स्यादिति वाच्यम् । रूपरसगन्धस्पर्शानां स्वाभाव्यादेव द्रव्ये लक्षणयापि प्रयोगाभावात् ।
उक्तं च वातिके 'अन्वयव्यतिरेकाभ्यां य कदाचित्त्र मुञ्चति । स एव तस्य वाच्योऽर्थो गुणं चैव न
मुञ्चति ॥' इति 'निरुद्धा लक्षणा काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् । क्रियन्ते सांप्रते काश्चित्काश्चिन्नैव
त्वशक्तित्वात् । तस्माद्यथैव शब्दानां शक्तिभेदोऽभिधा प्रति । प्रत्येतव्यस्तथार्थानां लक्ष्यार्थान्तरगोचर ॥'
इत्यादि । न च वाक्यभेद विनैवारुणाशब्द एकहायन्यामेव गुणविधिरन्यभ्युपगम्यतामिति वाच्यम् ।
एकस्मिन्नैव वाक्ये क्रये पिङ्गाक्ष्येकहायन्या तस्या चारुण्यस्य विधौ वाजपेयाधिकरणोक्तरीत्या विरु-
द्धत्रिकद्वयापत्तौ चिन्त्यावृत्तिलक्षणवाक्यभेदापत्तेः । वर च प्रधानभूतस्य विधेरावृत्त्यपेक्षया वाक्य-
भङ्गाश्रयणम् । तस्मादाारुण्यस्य प्रकृतसर्वद्रव्येषु समावेशः । ततश्च सर्वाणि करणान्यरुणिकर्तव्या-
नीति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

अर्थेकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यात् ॥ १२ ॥

द्रव्यगुणयो एकहायनीद्रव्यस्य आरुण्यगुणस्य च नियमः परस्परान्वयमुख्येनैकस्यामेव
क्रयभावनायामन्वयः, न त्वेकहायन्या क्रयभावनायाम् आरुण्यस्य तु द्रव्यान्तरेणान्वयमुख्येन तत्तद्भा-
वनासु । कुतः । एककर्म्यात्, एक क्रम क्रियापद यस्मिन्पदजाते तदेककर्म, तस्य भाव एककर्म्यम्,
तस्मान् । अरुणादिवाक्ये एकस्या एव क्रयभावनायाः श्रवणादिति यावत् । नन्वाारुण्यस्यामूर्तत्वा-
त्कथं क्रये करणतयान्वयः, कथं वैकहायन्याम्, कारकाणां मिथः संबन्धायोगात्, न चारुण्यस्य
परिच्छेदकतया तत्रान्वयसम्भवः, तृतीयाश्रुतिविरोधात् न हि तृतीयाया परिच्छेदकताया शक्ति-
रस्ति, विरुद्धत्रिकद्वयापाताच्च तस्माद्वाक्यं भङ्क्त्वा आरुण्यस्य द्रव्यान्तरेणान्वयमुख्येन तत्तद्भावना-
स्वेव निवेशो युक्त इत्यत आह— अर्थेकत्वं इति । वात्वर्यस्यैकत्वे सत्येकवाक्यभङ्गाश्रयणस्या-
युक्तत्वादित्यर्थः । तथाहि— 'अरुणया' इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययान्तया प्रकृत्या तावद्वलक्षणया तद्गुणविशि-
ष्टद्रव्यं गम्यते । तत्र गम्यमानस्य 'द्रव्याश त्वाक्षरिणकत्वादुपेक्ष्य तृतीया श्रौतः गुणमेव क्रयः प्रति
करणतयाभिधत्ते । वस्तुतस्तु अरुणशब्दो द्रव्यमलश्रयन्केवलगुणे वर्तते, मुख्ये सम्भवति लक्षणाश्र-

यणस्यासभवान् । न चैव स्मि ' गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि ' इति गुणोपसर्जनद्रव्यप्रतिपादकानामेव शुक्लादिशब्दानामाश्रयलिङ्गत्वाभिधानात् ' अरुणया ' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽनुपपन्न इति वाच्यम् । गुणोपसर्जनद्रव्यप्रतिपादनयोग्याना परिच्छेद्यमुखेन क्रियान्वयिना परिच्छेद्यद्रव्यलिङ्गसम्बन्ध इति हि तदर्थः । भवति च ' अरुणाश्च ' इत्यादावरुणशब्दोऽवश्यं तद्रुणकद्रव्यवचन इति तस्यैह केवलगुणवचनत्वेऽपि परिच्छेद्यैकहायनीद्वारा लिङ्गान्वयः । रूपादिशब्दाना तु मतुवादि विना कदापि द्रव्ये प्रयोगाभावान्न परिच्छेद्यलिङ्गत्वमिति ' घटो रूप ' इत्यादिप्रयोगस्याप्रसक्तिः । जले शुक्रोऽस्ति ' इत्यत्र परिच्छेद्यमुखेन क्रियान्वयिना शुक्लादिशब्दानां न गुणिलिङ्गका , परिच्छेद्यमुखेन क्रियान्वयिनास्तु गुणिलिङ्गका , यथा ' शुक्ला गामानय ' इत्यादावित्यर्थः । तस्मिन्मरुणाशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्यापि केवलगुणवचनत्वम् । तृतीया च तदारुण्य करणतयाभिधत्ते । सा चाभिधाना आरुण्यगुणस्यामूर्तत्वात्साक्षात्क्रियासाधनताशक्तिमपश्यन्ती गुणस्य स्वाभाविकी द्रव्यपरिच्छेदकताशक्ति पर्यालोच्य परिच्छेद्यमुखेनैव क्रियासाधनत्वे विश्राम्यति । शक्नोति चारुण्यगुण एकहायनी परिच्छेत्तुम् । इतरव्यावृत्ततया द्रव्यस्य प्रतीतिविशेषो हि परिच्छेदः । तथा चारुण्यगुणपरिच्छिन्नपिङ्गाक्ष्यैकहायनीद्रव्यकरणकक्रयभावना वाक्यार्थः । तदेवमेकवाक्यत्वे स्मि तृतीयया गम्यमान करणत्वं श्रौतप्रकृत्यर्थारुण्यगत विधेयतयाश्रितं भवति । वाक्यभङ्गे तु ' अरुणया ' इति तृतीया लाक्षणिकप्रकृत्यर्थद्रव्यगतकरणत्वानुवादिनी स्यात् । वाक्यभङ्गश्च सम्बन्धैकवाक्यत्वे युज्यते नाश्रयितुम् । न चैकहायनीपरिच्छेदकतयैवारुण्यस्य कुत क्रये निवेशः यत्किञ्चिद्द्रव्यद्वारापि क्रयसाधनत्वोपपत्तेरिति वाच्यम् । परिच्छेदकापेक्षाया एकहायन्या एकवाक्यगतेन गुणेन, परिच्छेद्यापेक्षस्य च गुणस्य स्ववाक्यगतयैकहायन्याकाङ्क्षाशान्तिरसम्भवे गुणान्तरेण द्रव्यान्तरेण च तच्छान्तिवर्णनस्यायुक्तत्वेनारुण्यैकहायन्यो परस्परान्वयनियमस्यावश्यकत्वात् । एतदभिप्रायेणैव सूत्रे नियमपदमुपात्तम् । अन्यथा ' एककर्मादन्वयः स्यात् ' इत्येवावश्यतः । न चैकार्थत्वाद्द्रव्यगुणयोर्ग्रीहीयवद्विकल्पः स्यादिति वाच्यम् । न ह्येकार्थत्वमात्रं विकल्पे बीजम्, द्वारैक्ये सत्येव तस्य तत्प्रयोजकत्वात् । अन्यथा पुरोडाशे कार्ये कपालशर्पोल्लिखलमुसलादीनामपि विकल्पापत्तेः । अस्ति हि ग्रीहीणा यवाना च यागे कार्ये द्वारमेक पुरोडाशनिष्पादनरूपम् । प्रकृते च द्रव्यस्य विक्रेतुरान्तिस्पदान्द्वारा गुणस्य च द्रव्यपरिच्छेदद्वारा क्रयसाधनत्वादुभयोर्भिन्नद्वारत्वान्न विकल्पः । नन्वेवमपि ' अरुणया क्रीणाति ' ' अरुण्यैकहायन्या ' इत्येवं न युगपदुभयत्रारुणापदस्यान्वयसम्भवः, सकृच्छ्रुतस्यैकस्य पदस्य युगपदुभयान्वयायोगात्, नापि पर्यायोभयत्वान्वयः, एकस्माद्वाक्यात्सकृच्छ्रुतात्क्रमिकार्थद्वयबोधासम्भवादिति चेन्नैप दोषः । न ह्यारुण्यस्यैकहायन्या निवेशः शब्दः, किन्त्वार्थिकः । प्रथमं हि तावदारुण्यगुणैकहायनीद्रव्योभयकरणकाया ' क्रयभावनाया ' शब्दस्यार्थावगतायामारुण्यस्य साक्षात्क्रयसाधनत्वशक्यभाव पर्यालोच्यैक-

हायनाद्रव्यपरिच्छेदमुखेन क्रियासाधनत्वमर्थान्निवेशयति । तथा चारुण्यस्यैकहायन्या पार्ष्णिकान्वय-
 म्याधिकत्वात् विरुद्धविक्रयदोषोऽपि । न चैवमारुण्यस्य कथमेकहायन्यामेव निवेश , ' अजया
 क्रीणाति ' ' हिरण्येन क्रीणाति ' ' धेन्वा क्रीणाति ' ' ऋषभेण क्रीणाति ' ' अन्नडुहा क्रीणाति ' ' मिथुनाभ्या
 क्रीणाति ' ' वाससा क्रीणाति ' इत्यजादीनामपि क्रयसाधनत्वेन तेष्वारुण्यस्य
 निवेशसम्भवादिति वाच्यम् । आरुण्यस्य स्ववाक्योपात्तक्रयं प्रति साधनभूतायामेकहायन्या-
 मेव निवेशसम्भवे सति क्रयान्तरसाधनेष्वजादिषु निवेशायोगान् । न च अजादिवाक्यानां न
 क्रयान्तरविधायकत्वम् , किन्तु वाक्यान्तरविहितक्रयानुवादेनाजादिमाधनविधायकत्वमेवेति वाच्यम् ।
 न हि क्रयविधायक वाक्यान्तरमस्ति, येन तदनुवादेनाजादिमाधन विधीयेत । न चारुणाजा-
 हिरण्यादिवाक्येष्वेकमेव क्रयविधायकम् अन्यानि तु वाक्यानि तत्र गुणविधय इति वाच्यम् ।
 तथा सति क्रयस्योत्पत्तिशिष्टद्रव्यावरुद्धत्वेन तत्र वाक्यान्तरेण द्रव्यान्तरविधानायोगान् ।
 तस्माद्विनिर्गमनाविरहेण प्रतिवाक्य तत्तद्रव्यविशिष्टक्रयविधय इति विहितस्य पुनर्विधानात्सिद्ध
 क्रयभेद । तत्र चारुण्यस्य स्ववाक्योपात्तक्रयसाधनैकहायन्यामेव निवेश न तु क्रयान्तर-
 साधनाजादिद्रव्येष्विति मूढमतानुयायी पन्था । अत्रेद वक्तव्यम् । वाजसनेयशाखायाम् ' तस्मात्सोम
 क्रीणाति इति द्रव्यसयोगेन विना सोमक्रयस्योत्पत्तिवाक्य श्रुतम् । तदुत्पन्ने च क्रयेऽरुणादि
 वाक्यानि च गुणविधय एव स्पष्टन्ते । तत्र कुत प्रतिवाक्यं क्रयस्य विधि , कुतस्तरा तस्य
 पुनर्विधानम् कुतस्तमा तस्य भेद । अशक्यत्वाच्च । न ह्येकस्यैव सोमद्रव्यस्यैकैकैव क्रयेण निवृ-
 त्तपरस्वत्वस्य प्राप्तस्वत्वस्य पुन क्रय सम्भवति , स्वद्रव्यस्य परस्वत्वापादनेन परद्रव्यस्यात्मस्व-
 त्वापादने द्रव्यविनिमये क्रीणानेवृत्ते , क्रयभेदाभ्युपगमे क्रयणेषु तु विकल्प स्यादेकार्थत्वात् ' समु-
 च्यो वा प्रयोगे द्रव्यसमवायात् ' इति द्वादशिकचतुर्थपादीयाधिकरणस्यानुन्मेषप्रसङ्गाच्च । तत्र हि
 क्रयसाधनेष्वजादिद्रव्येषु विकल्प स्यात् , एकक्रयार्थत्वादिति पूर्वपक्षयित्वा, सोमक्रयस्य प्रयोगे
 अनुष्ठाने द्रव्याणां समवायस्योपपत्ते समुच्चय एव , विक्रेतुर्मानतिरत्र सपाद्या , सा च बहुभि
 स्रपपादा अत कार्यप्रधानत्वात्पदार्थानां सौकर्यमालोच्य द्रव्यविधीनां सापेक्षत्वकल्पनात्समुच्चय
 इति सिद्धान्तयिष्यते । क्रयाणामनेकत्वे तु अजादीनामेकार्थत्वाभावात्पूर्वपक्षस्यैवानुन्मेषोपात्तदसगति
 स्पष्टैव । यत् तन्वरत्नादेर् द्रव्यासयुक्तक्रयोत्पत्तिवाक्यानुपलम्भोपन्यासेन क्रयभेदं प्रसाध्य
 क्रयाणामेव विकल्पसमुच्चयविचारपरतया तन्मत्रद्वय व्याख्यातम् , तदायुक्तयुक्त्यैव परास्तम् ।
 द्रव्यविकल्पसमुच्चयपरतयैव भाष्ये व्याख्यातत्वाच्च , प्राभाकरैरनुमोदितत्वाच्च, सूत्रे क्रयणेष्वित्य-
 नेन द्रव्याणामेवोपादानाच्च, क्रयणशब्दस्य करणान्युद्धन्तत्वात् , भावसाधनत्वे हि क्रयेष्वित्येवाव-
 स्यत । द्रव्यसमवायादित्यनेन स्पष्टमेव द्रव्यसमुच्चयवचनाच्च । ' क्रयपरिक्रयसंस्कारेषु द्रव्यसमुच्चय '
 इत्यापस्तम्बमत्यापाढभारद्वाजकात्यायनादयः । किञ्च ' गवा ते क्रीणाति ' ' अजया ते क्रीणाति '

‘हिरण्येन ते क्रीणानि’ इत्येवमादिमन्त्रेणैकैकस्मिन्द्रव्ये सोमविक्रियिण प्रति प्रापिते अन्यवज्र प्रति-
द्रव्य प्रतिवचन सोमविक्रियिणो विहितम् ‘भूयो वा अत सोमो राजार्हर्तानि सर्वेषु पणनेषु सोम-
विक्रयी प्रत्याहासपद’ इति । आ सपद कृत्वन्मृन्मसपत्तिपर्यन्तम् । अन्तिमद्रव्यसपत्ते प्रागि-
त्युक्त भवति । एव च एकैकेन द्रव्येणैकैक क्रय इत्यनुपपन्नमित्येकहायन्यजादिवाक्येषु वाक्यान्त-
रोत्पन्नैकक्रयानुवादेन गुणविधिरित्येव युक्तम् । न चैव सत्यरूपावाक्ये प्राप्तक्रयानुवादेनानेकगुण-
विधाने वाक्यभेद इति वाच्यम् । अस्युदयेष्ट्यधिकरणे हि ‘ये मध्यमा स्युस्तानमये दात्रे पुरो-
डाशमष्टाकपाल कुर्यान्’ इत्यादिवाक्येषु प्रकृतद्रव्योद्देशेनाग्न्यादिदेवताना दातृत्वादिगुणाना च विधौ
वाक्यभेदमाशङ्क्याभिदात्रादिशब्दाना विशिष्टैकार्थप्रतिपादकतया विशिष्टमेवैकैकमग्न्यादिदेवताकारक
विधीयत इति न वाक्यभेद इति समाहितम् । तथावाप्यारुण्यविशिष्टैकहायनीविधानान्न वाक्यभेद ।
न च तत्र सामानाधिकरण्याद्विशिष्टार्थप्रतिपादकत्व युक्तम्, इह त्वरूपैकहायनीपदयो सामानाधि-
करण्यवाधात्कथं विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वमिति ‘पूर्ध्विबध एव क्रियान्वय स्यादिति वाक्यभेदो
दुर्वार इति वाच्यम् । अत्रापि सामानाधिकरण्यस्य सत्त्वान् । तथाहि— ‘गुणवचनेभ्यो मतुपो
लुगिष्ट’ इति मतुपो लुगिबधानान् शुक्लादिशब्दाना द्रव्ये लाक्षणिकत्वे तद्वैयर्थ्यादुक्तन्यायेन च
केवलगुणवाचकाना द्रव्ये शक्यनुपपत्तेर्निरूढलक्षणैव तेषामभ्युपगन्तव्या । उक्तं च वार्तिके ‘मतुव्यो-
पश्चात्तन्तलक्षणावशादन्वाख्यायते’ इति ‘इह केषुचिदर्थेष्वभिधानवदेव लक्षणाप्यनादिकालप्रवृत्ति-
कत्वेन निरूढा, यथा शुक्लादिषु’ इति च । निरूढलक्षणा च निरूढशक्तितुल्ययोगक्षेमत्वात्तन्मुक्त्यार्थे
तात्पर्यानुपपत्तिप्रतिस्धानमपेक्षते । ततश्चारुणाशब्दस्य पिङ्गाक्ष्यैकहायनीशब्दयोरिव द्रव्ये श्रुतिवृत्त-
त्वतुल्ययोगक्षेमतया सामानाधिकरण्यसत्त्वेन विशिष्टैकार्थप्रतिपादकतया युगपदेव क्रीणातावन्वयान्न
वाक्यभेद । न चारुणापदे विशेष्यापेक्षया प्रथमोपस्थितत्वादारुण्यस्यैव करणतयोपस्थितिर्गति वाच्यम् ।
क्रयं प्रत्ययोग्यत्वेन तथोपस्थितेरसम्भवात् । न च साक्षात्करणत्वस्यायोग्यत्वेऽप्येकहायनीद्वारा तत्क-
रणत्वसम्भव इति वाच्यम् । व्याघातान् । करणत्व हि साधकतमत्वम् । तच्च साक्षात्साधनत्वमेव । न
ह्यन्तर्परंपरया साधकत्वे कथमपि घटते । नापि व्यापारवत्कारणत्वमपि करणत्वमारुण्यस्य सम्भवति ।
तज्जन्यस्तज्जन्यजनको हि व्यापार । स चैकहायनी वा तत्परिच्छेदो वा । नाद्य, तस्या आरुण्यज-
न्यत्वाभावादेकहायनीकार्यक्रयजनकत्वाभावाच्च आरुण्यस्य क्रयजननायोग्यत्वान् । न द्वितीय, द्रव्यप-
रिच्छेदस्य क्रय प्रति जनकत्वस्य साक्षादसम्भवात् । न च द्रव्यद्वारा परिच्छेदस्य क्रयजनकत्वमिति
वाच्यम् । द्रव्यस्य गुणकृतपरिच्छेदजन्यत्वाभावान् । अन्तरुणद्रव्याद्व्याहृषावृत्ततया एकहायन्या प्रती-
तिरेव ह्यारुण्यकृत परिच्छेद इत्युच्यते । न च गुणत परिच्छेदाद्द्रव्ये सामर्थ्यविशेष उत्पद्यते, तद्द्वारा
परिच्छेदस्य क्रयजनकत्व तादृशपरिच्छेदद्वारा चारुण्यस्य क्रयं प्रति साधनत्वात्करणत्वसम्भव इति

1. अभिमनद्रव्यसपत्ते — इ 2. पृथगेव — इ, घ 3. प्रतीतिरेवहास्य — घ क

वान्यम् । आरुण्यगुणत परिच्छेदादेकहायन्या जायमान सामर्थ्यविशेषो हि न दृष्टरूप , अन-
 र्णया अयकहायन्या क्रयनिष्पत्तिश्रमत्वात् । यद्यदृष्टरूपस्तर्ह्यदृष्टद्वाराण्यस्य क्रयसाधनत्वमा-
 याति । तद्वरमरुणाशब्दस्य निरूढलक्षणयापि द्रव्यपरत्वमेव स्वीकृत्य गुणविशिष्टैकहायन्या एव
 क्रय करणतया विधानम् । किञ्च परिच्छेदस्येहानुपादानात्कथं तद्द्वाराण्यस्य क्रय करणतयान्वय ।
 अन्याहारे च गौरवम् । न चाक्षेपात्तद्भाभ । न श्लोकहायती परिच्छेदमाक्षिपति आरुण्यगुणेनापरि-
 च्छिन्नाया अपि क्रयनिष्पत्तिश्रमत्वात् । नाप्यारुण्यात्तदाक्षेप । आरुण्य हि द्रव्यपरिच्छेद विनापि
 क्वचिन्क्रियायामन्वेति यथा घटेऽरुणोऽस्ति इत्यादौ । अतो न तस्य स्वरूपेण क्रियान्वये द्रव्य-
 परिच्छेदापेक्षा, किन्तु साधनत्वरूपेण क्रियान्वय एव तदपेक्षा । ततश्च क्रयसाधनत्वे आरुण्यस्यावगते
 तदन्यथानुपपत्त्या परिच्छेदलाभ , लब्धे च परिच्छेदे क्रयसाधनत्वावगम इत्यन्योन्याश्रय ।
 किञ्च गुणस्य द्रव्यपरिच्छेदमुखेन साधनतया क्रियान्वये 'नीलमुत्पलमानय' इत्यत्र 'नीलेन'
 र्ति तृतीया स्यात् नीलगुणस्योत्पलरूपकर्मकारकपरिच्छेदमुखेनानयनक्रियायां साधनत्वात् ।
 किञ्च गुणगुणितो परस्परान्तपेक्षमेव प्रथम क्रियान्वयितया परस्परान्वयसामर्थ्याभावात् नीलो-
 त्पलमानय नीलघटेन जलसाहर' इत्यत्र समासानुपपत्तिः । न च पार्ष्टिकपरस्परान्वया
 सामर्थ्यमुपपाद्यत तस्यैव दुर्वचत्वात् । न हि पार्ष्टिक परस्परान्वयबोधो शाब्द , सकृदुच्चारितस्य
 गुणशब्दस्य क्रियाया द्रव्ये च पर्यायेणान्वयासम्भवात् , शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्यव्यापाराभावान् । न
 च प्रथम शाब्दमर्यादया गुणगुणितो क्रियान्वयेऽवगते पश्चात्तयो परिच्छेदकपरिच्छेदाकाङ्क्षावशा
 परस्परान्वयानुसंधाने मानसिक कल्पयत इति वाच्यम् । गुणगुणितो परस्परान्वयो हि समासप्रयो-
 चक नथाविद्यशब्दयोरेव समासविधानात् । तद्वाचकनीलघटशब्दयोस्तु श्रूयमाणयो क्रियान्वितत्वान्न
 परस्परमन्वय । अत कल्पितयोस्तयो पार्ष्टिकान्वयाच्छ्रूयमाणयोरपि सामर्थ्यं वक्तव्यम् । तत्र कि
 गुणगुणितवाचकयो शब्दयोर्विभक्त्यन्तयोरेव कल्पनम् , उत विभक्तिरहितयो , कि वा समस्तयो ।
 ताय , विभक्त्यन्तयो कारकविशिष्टप्रतिपादकयोस्तयार्थेभ्यः संबन्धयोगान् । न द्वितीय , विभक्तिरहि-
 तयो प्रयोगान्तर्हत्वात्समासानुपयुक्तत्वाच्च । 'सुसुपा' इत्यधिकृत्य विहितस्य कर्मधारयसमासस्य
 नीलघटशब्दयोरनुवन्तयोरनुपपत्तेः । न तृतीय , समस्तपदानुसंधानेन परस्परान्वयरूप सामर्थ्यं
 ज्ञेयम् सामर्थ्यज्ञानार्थीतश्च समास इत्यन्योन्याश्रयान् । अपि च सर्वत्र तादृशबोधद्वयकल्पने
 तदनुवायेन कार्यकारणभावद्वयकल्पने पुन कल्पितशब्दान्तरानुसंधानकल्पने च महदौरवमित्यरुणा-
 शब्दस्यापि शक्तिनून्यतिरूढलक्षणया गुणविशिष्टपरत्वे स्वीकृत्य क्रयानुवादेन विशिष्टकारकस्य
 विधानान्न कोऽपि दोष । न चारुणाशब्दस्य गुणविशिष्टपरत्वे कथमेतदधिकरणप्रवृत्तिरिति वाच्यम् ।
 तदप्रवृत्तेरपि स्पृपादत्वात् । तथाहि -- अरुणाशब्दस्य गुणविशिष्टे द्रव्ये लाक्षणिकत्वमात्रावलम्बेन
 पूर्वपक्षप्रवृत्ति पूर्ववदेवापपाद्या । शक्तिनूल्यलक्षणासाधनेन सिद्धान्तप्रवृत्तिः । सूत्र त्वेव योज्यम् ।

एककर्म्यात् क्रियापदस्यैकत्वान् अर्थेकत्वे एकवाक्यत्वे सति वाक्यभङ्गो न न्याय्य । अतो द्रव्य-
गुणयोर्द्रव्यप्रधानस्यैकहायनीशब्दस्य गुणोपसर्जनारूपाशब्दस्य च, नियम सामानाधिकरण्येन विशि-
ष्टैकार्थप्रतिपादकयो क्रयेऽन्वय, स्यादिति विक्र । सोऽयं पाभाकरवैयाकरणयाज्ञिकानुमत पन्था ।
इत्यरूपाधिकरणम् ॥

तदेवम 'नेषामर्थेन सवन्ध' इत्यादिभिस्त्रिभिरधिकरणैः सस्कार्यद्रव्यगुणाना श्रुतशेषि-
सयोगेन व्यवस्थाभिहिता । इदानीं तावत्संयोग किं विवक्षितविशेषणकेत शेषिणा, उत अविवक्षित-
विशेषणकेनेति विचार प्रस्तूयते । ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'दशापवित्रेण ग्रह समाष्टि' इति । अततो
वस्त्राग्रभागो दशा । तद्युक्तवस्त्रखण्डविशेषो दशापवित्रम् । सोमसो गृह्यतेऽस्मिन्निति ग्रह पात्र-
विशेष । तत्र किमेकस्य ग्रहस्य समारगः किं वा सर्वेषामिति सशये पूर्वपश्रयति—

एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ १३ ॥

एकस्य ग्रहव्यक्तिविशेषस्य समार्जनं भवति न द्वितीयादीनाम् । कुत । श्रुतिसंयोगात्
एकवचनश्रवणेन संयोगात् । ननु श्रुतसंयोगेकत्वमविवक्षितम्, अन्यथा 'ग्रह समृज्यात्, तं चैकम्'
७ ग्रहसमाजना इति वाक्यभेदापत्तेरित्यत आह—एकत्वयुक्तमिति । समार्जनं हि विवक्षितैकत्व-
धिकरणम् । समभिव्याहृतम्, अविवक्षाया प्रमाणाभावात् । 'पशुना यजेत' इत्यत्र यथा
सख्याविशिष्टकारकं विधीयते तद्वदत्रापि संख्याविशिष्टकारकस्योद्देशसंभवात् वाक्यभेद इति भावः ॥

स्मिद्धान्तयति—

सर्वेषां वा लक्षणत्वाद्द्विशिष्टं हि लक्षणम् ॥ १४ ॥

वाशब्द एवार्थे । सर्वेषामेव ग्रहाणां समार्जनं न त्वेकस्यैव । कुत । लक्षणत्वान् ।
आकृत्यधिकरणन्यायेन ग्रहशब्दवाच्यतया निर्णयितस्य ग्रहत्वस्य कृत्स्नव्यक्त्युपस्थापकत्वान् । कुत ।
हि यस्मान्कारणात्मर्वासु व्यक्तियु लक्षणम् उपस्थापकं ग्रहत्वमविशिष्टम् । न चैकत्वस्यापि विधि-
सम्पर्शाद्वाक्यभेदः शङ्क्य । ग्रहैकत्वं हि विधेयम् सद्द्विधिसम्पर्शे, अविधेयमेव वा । नाद्य । उक्त-
न्यायेन सर्वेषु ग्रहेषु समार्गावगमे सन्त्येकस्य तद्विधेः परिसख्यानार्थत्वापत्तावेकत्र समार्गविधानस्य
स्वार्थस्य परित्यागः, सर्वत्र समार्गनिवृत्तेः परार्थस्य स्वीकारः, उक्तन्यायेन सर्वग्रहेषु प्राप्तस्य समा-
र्गस्य बाध इति त्रैदोष्यापत्तेः । 'ग्रहं समृज्यात्' 'एकमेव ग्रहं संसृज्यात्' 'ग्रहान्तरम्' इत्येवं समार्ग-
वचनव्यक्तेः परिसख्यावचनव्यक्तेश्च भेदेन वाक्यभेदापत्तेश्च । द्वितीयेऽपि किमविधेयभूतमेकत्व-
मुद्देश्यतया विधिसम्पर्शे, किं वा समार्गान्वितग्रहान्वयमुख्येन, उत समार्गान्वितग्रहान्वयमुख्येन
अथवा उद्देश्यतावच्छेदकतया । नाद्य, असंभवादेकत्वस्य समार्ष्टमशक्यत्वान् । न द्वितीय 'ग्रह एको

भवन् प्रह समृज्यात्' इति वाक्यभेदापत्तेः, 'समार्गानन्वयिनैकत्वेन प्रहान्तरेषु समार्गस्य व्याव-
 तयितुमशक्यत्वाच्च । न तृतीय । एव हि य प्रह समृज्यात्स एक इत्यर्थः पर्यवस्यति । तत्र समा-
 गस्याप्राप्तत्वाद्ग्रहविशेषणत्वः नोपपद्यते । इहैव हि समार्गोऽपि विधानव्य । तत्र 'प्रहं समृज्यात्,
 य समृज्यात्स एको भवेत्' इति वाक्यभेदः । अथैकत्वविशिष्टः प्रहः समृज्यादित्युद्देश्यतावच्छेदक-
 तया एकत्वस्य विधिसम्पर्श इति तुरीयः पक्षोऽस्तु, विशिष्टोद्देशाच्च न वाक्यभेद इति चेत्, एक-
 त्वविशिष्टग्रहस्य समार्गविधाने हि ग्रहस्य प्रथमत एवैकत्वान्वयो वाच्यः । न चासौ सम्भवति ।
 विभक्त्या हि युगपदेव सर्वथा कारकं चोच्यते, न तु प्रथमं प्रातिपदिकार्थस्य सर्वथासभिधाय
 पश्चात्तद्विशिष्टं कारकमुच्यते सकृच्छ्रुताया विभक्तेः पर्यायेण तद्वोधकत्वामभवान् । तस्मान्नैकत्व-
 म्यादृश्यतावच्छेदकतया विधिसम्पर्शसंभवः । ननु, ग्रहवदेकत्वमपि समार्गक्रियायामेव साक्षाद-
 न्वेतु न चायोग्यत्वादसंभवः, अरुणैकहायर्नान्यायेन परिच्छेदकतया तदुपपत्तेरिति चेत् । किं
 समार्गक्रियायाः प्रधानतयैकत्वमन्वेति, उत गुणतया । नाद्यः, वैषम्यात् । आरुण्यैकहायर्नयोर्हि प्राति-
 म्विकतृतीयाभ्यां क्रयकरणत्वावगमे सति तन्निर्वाहाय पार्ष्टिकान्वयः कल्प्यत इति युज्यते । इह तु
 प्रहम् इत्येकेव द्वितीया । सा च योग्यत्वाद्ग्रहगतमव कर्मत्व बोधयन्ती कृतार्था ज्ञान्ताकाङ्क्षा
 सती अयोग्ये एकत्वे कर्मत्व बोधयितुं न शक्नोति, येन तदन्वयानुपपत्त्या पार्ष्टिकान्वयः
 कल्पेत । यदि त्वावृत्त्यैकत्वेऽपि द्वितीया प्रातिम्विकमन्वियान्तदा ग्रहैकत्वयोः पार्ष्टिकान्वये सत्यपि,
 प्रथमतः शब्दान्वये उभयोरपि ग्रहैकत्वगतयोः कर्मत्वयोः परस्परवार्तानभिन्नयोः समार्गे प्रत्ये-
 कमन्वितत्वेन प्रत्यकमुद्देश्यत्वापत्तौ वाक्यभेदापत्तेः । न द्वितीयः द्वितीयाश्रुतिविरोधान् तस्या
 प्राधान्यवाचित्वात् । न च सकृच्छ्रुते इत्येव द्वितीयायाः साधनत्वे लक्षणास्त्विति वाच्यम् ।
 तत्र संस्कारस्य भूतभाव्युपयोगाभावेनागत्या लक्षणास्वीकारेऽपि प्रकृते मुख्यवृत्तिसंभवेन लक्षणाया
 अयुक्तत्वात् । अन्यथा ग्रहस्यापि गुणत्वापत्तेः । न हि सकृदुपात्ता द्वितीयाविभक्तिर्ग्रहांशे प्राधान्य-
 मेकत्वांशे गुणत्वसभिधातुमीष्टे । न च सर्वग्रहेषु समार्गान्वये एकवचनस्यासागत्य शङ्क्यम्, जात्य-
 भिप्रायणं तदुपपत्तः । तथा चैकत्वस्य सर्वथापि विधिसम्पर्शाभावादविवक्षितत्वम् ।

ननु ग्रहैकत्वोभयविशिष्टकारकस्य 'समार्गोद्देशाच्च वाक्यभेदः, अन्यथा पञ्चैकत्वे का-
 र्गतिरित्याशङ्क्य पञ्चकत्वाद्द्वैपस्य दर्शयति—

चोदिते परार्थत्वाद्यथाश्रुतिः प्रतीयते ॥ १५ ॥

१. समार्गानन्वयत्वार्थविनकत्वेन— स्व समार्गानन्वय विविधैकत्वेन क २. समार्गस्वाहा-
 क ग घ ङ । चान्ति तु

चोदिते एकवचनमयोगेन विहिते पशौ, यथाश्रुति एकवचनमनतिक्रम्य, एकत्व विवक्षितम्, प्रतीयेत, कुत, परार्थत्वात् यागक्रिया प्रति पश्वेकत्वयोगुणभूतत्वादित्यर्थ । अयं भाव । पशुना इति तृतीयैकवचनेन करणकारकमेकत्व चाच्यते, प्रातिपदिकेन पशु । तत्र पशुरेकत्व च क्रियान्वयान्प्रागेव कारके समानपदश्रुत्या प्रथममन्वय लभते । तत्र च यागक्रिया प्रधानम् पश्वेकत्वं तु तत्र गुणभूते भवत । ते च प्रधानक्रियावर्षाकृते प्रधानाविरोधेनान्वयमाकाङ्क्षत । ततश्च पश्वेकत्वाभ्यां युगपदन्वितस्यैव करणकारकस्यान्वय यागक्रियानुमन्यते, ताभ्यां पृथगन्वितस्य करणकारकस्य यागक्रियायामन्वये तस्या गुणानुरोधेनावृत्तिप्रसङ्गान् । तथा च पश्वेकत्वाभ्यविशिष्टकरणकारकयुक्ता यागक्रिया विधावन्वेतीति न वाक्यभेदप्रसक्तिः । समार्गवाक्ये तु ग्रहैकत्वे प्रधानभूते । समार्गक्रिया तु गुणभूता । तस्याऽच प्रधानानुरोधेनावृत्तिरुचिता । ततश्च ग्रहैकत्वे समार्गक्रियावश्यं न भवत । प्रत्युत समार्गक्रियैव ग्रहैकत्ववशावतिर्ती । सा च गुणभूता प्रधानानुरोधेन स्वावृत्तिमुचिता पर्यालान्य ग्रहैकत्वाभ्यां प्रत्येकमेवान्वितस्य कर्मकारकस्यान्वयमनुमन्यते । तथा चैकत्वविशिष्टकर्मकारकयुक्ता ग्रहविशिष्टकर्मकारकयुक्ता च समार्गक्रियाविधौ प्रत्येकमन्वेतीति विव्यावृत्तिलक्षणवाक्यभेदो दुर्वार । तस्माद्ग्रहैकत्वमविवक्षितम् । यद्यपि चतुर्थोऽपवादः पश्वेकत्वमयञ्जाङ्गम इत्यधिकरणे पश्वेकत्वस्य विवक्षा व्यवस्थापयिष्यते तथापि तदधिकरणमिदं एवार्थं पश्वेकत्वाद्ग्रहैकत्वस्य वैषम्यप्रतिपादनाय प्राप्तावसरत्वादत्रापि 'सश्रेपेण गुणसश्रेऽस्मिन्प्रदर्शित इति न पुनरुक्तिः । इति ग्रहैकत्वाधिकरणम् ॥

‘ग्रह समार्ष्टे’ इत्यत्र चमसा अपि समार्ष्टव्या न वेति सशये पूर्वपक्षयति—

संस्काराद्वा गुणानामव्यवस्था स्यात् ॥ १६ ॥

वाशब्द प्रत्यवस्थाने । एकत्वस्यैव प्रातिपदिकार्थस्याप्यविवक्षितत्वात्समार्गादिगुणानामव्यवस्था स्यात् । श्रुतेषु ग्रहेष्वेव समावेशो न स्यात् । अश्रुतेषु चमसेष्वपि स्यात् । तनु ग्रहशब्दे ८. चमसादौ समा सति कथं चमसेष्वपि समार्गः, न च ग्रहशब्दो ब्रीह्यादिशब्दवदपूर्वमाधन-गाद्यप्रयागा मात्रोपलक्षणमिति वाच्यम्, श्रुतस्योपलक्षणार्थत्वे ब्रीह्यादिवद्विधावघाता-विकरणम् । द्विविधेराज्यादावपि प्रवृत्तौ यथासयोगं व्यवस्थाया सर्वत्रोच्छेदप्रसङ्गान् अत आह— संस्कारादिति । भावप्रधानो निर्देशः । सोमग्रहणानन्तर समार्गस्य विधिवलेन सोमावसेक-निर्हरणरूपसंस्कारात्मकत्वमवगम्यते । तस्य च ग्रहेष्वेव चमसेष्वपि प्रवृत्तिर्युक्ता । ‘सोमन यजेत’ इत्युत्पत्तिवाक्यस्यैकत्वेन तत्र सोमयाने एकस्मिन्नवगते तदपूर्वस्यैकत्वेन तन्माधनेषु निविशमानस्य समार्गस्य ग्रहेष्वेव चमसेष्वपि प्रवृत्तेः । सति हि कर्मभेदे अवघातादिवद्व्यवस्था स्यात् । एव च

। तमत क, ग २ सश्रेपण इति नाम्नि - क य ङ्,

सोमप्रहणानन्तर 'संमार्ष्टि' इत्येतावत्युक्ते सोमावसेकनिर्हरणप्रयोजनतया सोमपात्राणामित्यवगमे सति कस्येत्याकाङ्क्षाभावादुपलक्षणमात्र प्रहपद सपद्यते । तस्माच्चमसेष्वपि समार्गं सभाष्यत इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

व्यवस्था वार्थस्य श्रुतिसंयोगात्तस्य शब्दप्रमाणत्वात् ॥ १७ ॥

वाशब्द एवार्थे । समार्गादिगुणानां ग्रहेष्वेव प्रवृत्तिं न चमसेष्विति व्यवस्थैव स्यात् . न तु चमसेष्वपीत्यव्यवस्था । न ह्येकत्ववद्ग्रहशब्दार्थस्य विवक्षाया वाक्यभेदप्रसङ्गोऽस्ति येन स न विवक्ष्येत । ननु वाक्यभेदाभावेऽप्याकाङ्क्षाविरहाच्च विवक्षेत्युक्तमत आह— अर्थस्येति । ग्रहशब्दार्थस्य श्रुतत्वादित्यर्थः । शब्दोपात्तं ग्रहमुल्लङ्घय सामर्थ्यलभ्यं सोमपात्रं ग्रहीतुं न युक्तम् । तथा सति ग्रहशब्दस्य प्रसक्तप्रलपितत्वापत्तेः । ननु समार्गस्यापूर्वनिबन्धनत्वात्सोमयागापूर्वस्य चैकत्वात्तन्माधनत्वाविशेषाच्चमसेष्वपि समार्गं स्यात् . 'व्रीहीन्वहन्ति' इति व्रीहिशब्दस्येव ग्रहशब्दस्यापूर्वमाधनमात्रोपलक्षणत्वात् न चैन्द्रवायवाद्यागाभ्यासानामपूर्वजनकतासि येन ग्रहशब्दस्युक्तापूर्वविशेषनिबन्धनं समार्गश्चमसेषु न स्यात् . अपूर्वस्य विहितैकसाध्यत्वादभ्यासानां च प्रत्यक्षविधानाभावादित्यत आह— तस्य शब्दप्रमाणत्वादिति । तस्य अभ्यासजातस्य प्रत्यक्षविध्यभावेऽपि देवतायुक्तग्रहभेदान्यथानुपपत्तिकल्पितविधिविहितत्वादपूर्वविशेषजनकत्वमुपपद्यते । न चैवमपि ग्रहयागाभ्यासप्रयुक्तापूर्वमाधनोद्देशेन समार्गविधौ विशिष्टोद्देशोपप्रसङ्गादपूर्वमाधनमात्रोद्देशेन विधानस्यावश्यकत्वाच्चमसमाधारण्यमवर्जनीयमिति वान्यम् । न हि ग्रहयागाभ्यासप्रयुक्तत्वेनापूर्वं लभ्यते, कित्त्वपूर्वत्वेनैव । तच्च प्रत्यासन्त्या ग्रहाभ्यासापूर्वं न त्वपूर्वमात्रमित्यदोषः । तदुक्तं वार्तिके 'ग्रहशब्दोपस्थापितप्रत्यासन्नापूर्वातिक्रमकारणाभावाद्व्यवस्थामिद्धि' इति । तस्माद्ग्रहशब्दलक्षितापूर्वविशेषनिबन्धनं समार्गं न चमसेषु । सूत्रे 'गुणानाम्' इति बहुवचनोपपत्तये 'सैत्रावरुणं पथमा श्रीणाति 'मन्थिनं सक्तुभिः श्रीणाति' 'घृतेन पार्त्वीवत् श्रीणाति' इत्याद्युदाहार्यम् । ग्रहचमसाभ्यासापूर्वभेदवन्सैत्रावरुणादिग्रहाणामपि प्रत्येकमभ्यासापूर्वभेदादिति । वृत्तमधिकरणम् ॥

तदेवं सम्कारविनियोगविशेषे निरूपिते गुणविनियोगविशेषो निरूप्यत । 'सप्रदशारत्निर्वाजपेयस्य यूप' इत्यत्र किम् 'सप्रदशारत्निर्वाजपेयस्य' इति वचनव्यक्तिमाश्रित्य सप्रदशारत्नित्वं
५ सप्रदशारत्नतया वाजपेयसाधनोर्ध्वपात्रद्वारा 'वाजपेयाङ्गं विधीयते, उत 'सप्रदशारत्निर्यूप' पशुवमताधिकरणम् । इति वचनव्यक्तिमाश्रित्य यूपद्वारा पशुवमताया तद्विधीयत इति सशयः । तत्राव्यवहितत्वात्प्रधानत्वात्प्रकरणानुग्रहाच्च 'सप्रदशारत्निर्वाजपेयस्य' इत्यन्वयः न तु 'सप्रदशारत्निर्यूप' इति, यूपस्य व्यवहितत्वाद्वाजपेयाङ्गत्वेनाप्रधानत्वाद्वाजपेयत्वंभावाकाङ्क्षालक्षणप्रकरणपरिग्रहा-

भावाच्च यूपधर्मस्य समप्रदशारत्नित्वस्य पञ्चङ्गतया वाजपेयेत्यभावप्रहणायोग्यत्वान् । न च 'समप्रदशारत्नि' इत्यस्य बहुव्रीहितया विशेष्यसापेक्षस्य प्रथमान्तस्य 'वाजपेयस्य' इति पप्रयन्तेन विशेष्य-समर्पणानुपपत्ते 'यूप' इत्यनेनैवान्वयो युक्त इति वाच्यम् । 'वाजपेयस्य' इति पप्रया हि साधकतया वाजपेयसंबन्धी पदार्थोऽभिधीयते 'वाजपेयसाधक' पदार्थं समप्रदशारत्नि' इति । पप्रयाश्च संबन्धिपर्यन्तवाचित्वात् लक्षणा । समप्रदशारत्नित्वं च वाजपेयसाधनेषु पुरुषादिष्वसम्भवादूर्ध्वपात्राश्रय मत्तद्द्वारा वाजपेयाङ्गं संपद्यते । यूपशब्दस्तूर्ध्वत्वमाहृष्यादूर्ध्वपात्रे वर्तते । तत्रोर्ध्वत्वस्य प्राप्रत्वात्तद्विशेषसमप्रदशारत्नित्वविधिः । चमसेषु तूर्ध्वत्वस्यैवाप्राप्रत्वात् तद्विशेषविधेः प्रवृत्तिः । किञ्च 'समप्रदशारत्निर्यूप' इत्यन्वये क्त्वन्तरगतयूपस्याप्युद्देश्यत्वापत्तौ वाजपेयस्य इत्युद्देश्य-विशेषणत्वं वाच्यम्, विशेषणत्वं च साक्षात्संबन्धेनैव न्याय्यम् । यूपश्च पशोरेव साक्षादङ्गम् । वाजपेयस्य तु पशुद्वारा । ततश्च वाजपेयशब्दं स्वाङ्गभूतपशुयागे लाक्षणिकं स्यात् । न च 'समप्रदशारत्निर्वाजपेयस्य' इत्यन्वयेऽपि समप्रदशारत्नित्वस्योर्ध्वपात्रमात्रविश्रान्तत्वाद्यूपशब्दस्य तद्व्याख्यान-कत्वं तुल्यमिति वाच्यम् । प्रथमश्रुतवाजपेयशब्दे लक्षणाश्रयणापेक्षया पश्चाच्छ्रुतयूपशब्दे लक्षणाश्रयणस्य युक्तत्वान् । तस्मात्समप्रदशारत्नित्वस्योर्ध्वपात्रमात्रे निवेशो युक्त इति प्राप्तेः सिद्धान्तयति—

आनर्थक्यात्तदङ्गेषु ॥ १८ ॥

'समप्रदशारत्निर्यूप' इत्येवान्वयः । 'वाजपेयस्य' इत्येतच्च 'यूप' इत्यत्रान्वेति । तव सोमयागविशेषात्मकवाजपेयकर्मणि साक्षाद्यूपकार्याभावेन तदभावे सति वाजपेयिकयूपे समप्रदशारत्नित्ववचनस्य 'गगनारविन्दं सुरभि' इति वचनस्यैव आनर्थक्यात् वाजपेयाङ्गभूताग्नीषोमीयादिपशुयागेषु यो यूपस्तत्र समप्रदशारत्नित्वं निविशते । न चैव सति वाजपेयशब्दे लक्षणाशङ्कया । पृष्टी हि नाङ्गाङ्गित्वे, किन्तु 'संबन्धमात्रवाचिनी' । सा चोपकार्योपकारकभावमादायोपपन्ना, यूपस्य पशुद्वारा वाजपेयनिर्वर्तकत्वान् । न ह्यव्यवहितसंबन्ध एव षष्ठ्यर्थः, 'वेवदत्तस्य तप्ता' इत्यत्र देवदत्तस्य नत्वा साकं पुत्रद्वारकसंबन्धेऽपि तद्दर्शनान् । एव च प्रकृतिभूतवाजपेयशब्दं स्वार्थवृत्तं । पप्रयपि पशुद्वारकवाजपेयसंबन्धवाचिनी स्वार्थवृत्तैवेति न लक्षणा । यूपशब्दोऽपि स्वार्थवृत्तत्वात् गौणः । ऊर्ध्वपात्रमात्रनिवेशो तु स गौणः स्यात् । अप्रधानेन व्यवहितेन च संबन्धे प्रकरणवाधश्च गौणत्वापेक्षया ज्यायान् । न च 'वाजपेयस्य' इत्यस्योद्देश्यविशेषणत्वात्साक्षात्संबन्ध एवाश्रयितुमुचित इति वाच्यम् । यूपमेव ह्युद्देश्यं समप्रदशत्वं विधीयते । तस्य च पञ्चङ्गस्य वाजपेयेत्यभावकाङ्क्षालक्षणप्रकरणपरिग्रहाभावेऽयधिकारलक्षणप्रकरणवशाद्वाजपेयिकयूपस्यैवोद्देश्यतापर्यवसानान्नाति-प्रसङ्गः । 'वाजपेयस्य' इति त्वन्तुवादमात्रम् । अतोऽपि परपरासंबन्धाश्रयणं न दोषः । तस्मान्

1. संबन्धसामान्यवाचिनी क २ नातिप्रसङ्गावकाश — क ३ आश्रयणात् — क, घ, ङ

‘सप्रदशारन्निर्यप’ इत्येवान्वय इति यूपस्यैव सप्रदशारन्निता नोर्ध्वपात्रस्य । ननु वाजपेयेन्धभावा-
काङ्गालक्षणप्रकरणे ‘यूपमारोहति’ इति यूपारोहणमाप्नायते । तथा च वाजपेयस्य यूपभावात्तद्-
ङ्गभूतपशुयार्गाययूपे ‘सप्रदशारन्नि’ इत्यमगतमिति चेत्सन्धम । ‘यूपम’ इति द्वितीयाश्रुत्या
यूपार्थत्वमारोहणस्यावगतं, पशुङ्गमित्येव युक्तम् पशुयागाना तद्विनाभूतेन यूपेनोपस्थिते । एवं
च प्रकरणवाधेन वाक्यात्पश्चर्थत्वमेव यूपारोहणस्य न्याय्यमित्यास्तां तावत् । इत्यानर्थक्यतदङ्गा-
धिकरणम् ॥

दर्शपूर्णमासयो प्रयाजसंनिधौ श्रूयते ‘अभिक्राम जुहोति’ इति । तत्र किम् ‘अभि-
क्रामम्’ इत्येतद्भक्त्वा प्राकरणिककर्मणा कर्तृषु निवेशयाम, उत जुहोतिनान्वित सत्प्रयाजहोम-
कर्तार्येव निवेशयाम इति सशये, पूर्वपक्षयति—

कर्तृगुणे तु कर्मासमवायाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥ १९ ॥

अभिक्रमणे होमरूपकर्मसमवायानर्हत्वात्कर्तृगुणे सति वाक्यभेदः स्यात् जुहोतिना
विच्छेदः स्यात् । न ह्यमूर्तमभिक्रमण होमकारक भवितुमर्हति । न चारूप्यवद्द्रव्यद्वारा तत्सम-
१० अभिक्रमणादाना वति । तत्र होमकारकद्रव्यमुपात्तत्वाद्द्वाराभिवितु युक्तम् । नात्र द्रव्यमुपा
प्रयाजमात्राङ्गता- चमुपलभामहे । एवं वैषम्यद्योतनायैव तुशब्दः । न च ‘जुहोति
निकरणम् । इति होमकर्तेषात्त इति शङ्क्यम्, आख्यातस्य कर्तृवाचकत्वाभावान् । एते
नाभिक्रमणस्य साक्षाद्धोमार्थत्वासभवात्पूर्वाधिकरणन्यायेन प्रयाजहोमकर्तृरूपाङ्गावतारोऽपि प्रत्युक्त
यूपस्य शब्दोपस्थितत्वेन तत्र सप्रदशारन्नित्वस्यावतारेऽपि प्रकृते कर्तुं शब्दत उपस्थित्यभावेन
तदाभिक्रमणस्यावतारासम्भवात् । एतद्वैषम्यद्योतनार्थोऽपि तुशब्दः । तथा च जुहोतितो विच्छि
न्नमभिक्रमण प्रकरणेन गृह्यते । जुहोतिस्त्ववयुत्यानुवादतया कथञ्चिन्नेय । न च प्रकरणेनापि
क्रियासंबन्धस्यैव बोधनीयत्वात्तत्राप्ययोग्यत्व तुल्यमिति वाच्यम् । न हि प्रकरणेन क्रियाकार
कभावो बोध्यते, कित्वाङ्गिभाव । स च क्रियया सम्भवत्येव । वाक्येन तु क्रियासंबन्ध
कारकभावेनैव बोध्यत इति वैषम्यम् । शक्यते हि च क्रियायाः प्रकरणेन ग्रहण प्रयाजादिवत्
सम्भवति च कर्मण कर्मोपकारकत्वम् । कारकत्वं तु न सम्भवति । न च प्रकरणेन गृहीतमभिक्रमण
प्रयाजादिवदारादुपकारकमेव किं न स्यादिति वाच्यम् । आरादुपकारकत्वे सकृदेवानुष्ठेयतय
‘आर्षीक्ष्ये णमुल्’ इति विहितणमुल्भिहितावृत्त्यानर्थक्यापत्ते, सम्भवति दृष्टेऽदृष्टार्थत्वाश्रयणस्या
न्याय्यत्वाच्च । अतः कर्तुराहवर्नायादिसमीपदेशप्राप्त्याधायकत्वसामर्थ्यात्कर्तृसंस्कारकमेवाभिक्र
मणम् । न चैवमपि प्रधानकर्तार्येव निवेश स्यात् न तु कृत्स्नप्राकरणिककर्तरीति वाच्यम्
मेतिकर्तव्यताकप्रयोगेऽवगते हि करिष्यामीति बुद्धौ सत्या किं समहायोऽसहायो वेत्यस्यामवस्थायाः

‘शास्त्रफल प्रयोक्तारि तद्दक्षणात्वात्’ इत्यधिकरणन्यायेन तत्प्रयोगे यजमानस्यैव कर्तृत्वे प्राप्तेऽध्वर्या-
दयोऽपि कर्तारो विधीयन्ते । सर्माहितप्राप्त्यर्थो य पुरुषव्यापार स प्रयोग इत्युच्यते । स च
फलसामग्रीविषय । समस्ताङ्गसहितानि च प्रधानानि फलसामग्री, न केवल प्रधानानि । अत
समस्तविषयव्यापारात्मकप्रयोग एव कर्तृसंबन्ध इत्येकादशस्य द्वितीये ‘अङ्गानि तु विधानत्वात्प्रधाने-
नोपदिश्येरंस्तस्मात्स्यादेकदेशत्वम्’ इत्यधिकरणे व्यवस्थापयिष्यते । अत कर्तृसंस्कारमुखेन दर्श-
पूर्णमासप्रकरणपरिगृहीतसर्वप्रयोगाङ्गसभिकमणमिति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

साकाङ्क्षं त्वेकवाक्यं स्यादसमाप्तं हि पूर्वेण ॥ २० ॥

तुरवधारणे । ‘अभिक्रामम्’ इत्येतज्जुहोतिना एकवाक्यम् एकार्थप्रतिपादकं स्यात् ।
जुहोतावेवान्वय स्यान्नतु प्राकरणिकसर्वक्रियामु । कुत । हि यस्मात्कारणान्, पूर्वेण ‘अभिक्रामम्’
इत्येतावता पदेन जन्य पदार्थज्ञानम्, असमाप्तम् अपर्यवसन्नं सन् जुहोतिना साकाङ्क्षं भवति, अतस्त-
देकवाक्यत्व युक्तमित्यर्थः । अयं भावः । ‘समानकर्तृकयोः पूर्वकाले’ इत्यधिकारविहितणमुत्प्रत्य-
यान्त पूर्वकालिक्रियावाचि ‘अभिक्रामम्’ इत्येतत्समानकर्तृकोत्तरकालिक्रियासाकाङ्क्षं प्राकरणिकक्रिया-
भिर्यावत्संबन्धाति तत् प्रागेव प्रत्यक्षश्रुतजुहोतिना सयद्धं भवति । सातु स्मरति ‘सर्षिपो
जानति’ ‘एधोदकस्योपस्फुरते’ ‘फलानां तृपयति’ इत्यादौ सात्रादेः शेषत्वेन विवक्षितस्याप्यन्वय
दर्शनात् कारकस्यैव क्रियान्वयनियमः । स भवति चाभिक्रमणस्य होमे कारकत्वं तत्कर्तृद्वारा,
आरुण्यवत् । न च कर्तुं शब्देन उपादानं तत्र प्रयोजकम्, गम्यमानस्यपि तस्य द्वारत्वोपपत्तेः ।
अत एव ‘तिष्ठन्नन्वाह’ इत्यादावनुपात्तस्याप्यनुवचनादिकर्तुं स्थानादिद्वारत्वमुपपन्नं भवति ।
जुहोतिना चात्र सनिहिता प्रयाजहोमा एव विवक्षिता । ततश्च तत्कर्तृत्वेवाभिक्रमणं निविशत इति
भाष्यानुसारी पन्था ॥

वार्तिककृतम्तु ‘अभिक्रामम्’ इत्यस्य णमुलन्तस्य समानकर्तृकतासंबन्धेन जुहोत्यन्वयस्य
स्पष्टत्वाज्जुहोति प्रयाजहोमसात्रपरत्वे प्रमाणाभावादरुणाधिकरणेन गतप्रायत्वाच्च सूत्रद्वयमिदमन्यथा
योजयामासु । तथाथा—होमानुवादेन विधीयमानसभिकमणं किं प्राकरणिकसर्वहोमाङ्गम्, उत प्रया-
जहोमसात्राङ्गमिति सशयं, पूर्वपक्षयति— कर्तृगुणे तु कर्मासमवायाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥ द्रव्य-
धर्मस्य सप्रदशरत्नत्वस्य यूपद्वारा वाजपेयाङ्गत्वसंभवाद्वाजपेयस्य यूप सप्रदशरत्निरिति यूपशब्देन
सप्रदशरत्निरित्यस्यैकवाक्यत्व युक्तम् । कर्तृगुणे त्वभिक्रमणेऽङ्गानामितिकर्तृव्यताकाङ्क्षाविरहेणावा-
न्तरप्रकरणपर्युपस्थापितकेवलप्रयाजहोमसकर्मसंबन्धाभावान्तरकरणैकवाक्यत्वाभावरूपो वाक्यभेद
स्यात् । तथाहि— फलवाक्यप्रतिपादितभावनायास्मात्प्रथमं कथंभावाकाङ्क्षोद्भवति । तदनन्तरं च
प्रयाजादीनामङ्गानां विधीयमानानामित्यभावग्रहणव्यग्रप्रधानभावनाग्रस्तत्वेन परार्थतयोपश्रीणन्वात्र

तान्यपि स्वयं 'प्रधानमन्यानि स्वार्थमित्थभावम् आकाङ्क्षितुं प्रभवन्ति । अन्यथा प्रयाजाज्यभागादीनां परस्परमङ्गत्वप्रसङ्ग इति नाङ्गानामवान्तरप्रकरणं विद्यते ; तदभावात्प्रतिक्रमणं न केवलप्रयाजहोमाङ्गम् । किंतु दर्शपूर्णमासप्रकरणपरिगृहीतसर्वहोमाङ्गमेव । न च सन्निधिवशाज्जुहोति प्रयाजहोमविषयं स्यादिति वाच्यम् । तस्य प्रकरणापेक्षया दुर्बलतायां श्रुतिलिङ्गादिसूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् । न चामन्यप्यवान्तरप्रकरणे वाक्यादेवाभिक्रमणं प्रयाजाङ्गं स्यात् न तु दर्शपूर्णमासप्रकरणगतसर्वहोमाङ्गम् , जुहोतेः सन्निहितप्रयाजविषयत्वात् प्रकरणाच्च वाक्यस्य बलीयस्तायां श्रुतिलिङ्गादिसूत्रे वक्ष्यमाणत्वादिति वाच्यम् । साधारण्येन श्रुतस्य जुहोतेः सन्निधानात्मकोचस्यायुक्तत्वात् । न च श्रुतिजनितविशेषप्रत्ययस्य विशेषे व्यवस्थापनं संकोचः । इह च न प्रथमं सर्वविषयप्रत्ययो जायते, किंतु श्रुत्या प्रथमं जायमान एव प्रत्ययं सन्निहितमात्रगोचरो जायते, जुहोतेरनुवादत्वेन 'सन्निहितगामित्वादिति वाच्यम् । वृद्धौ विपरिवृत्तिरेव अनुवादस्यापेक्षिता न तु पाठप्रत्यासक्तिरूपसन्निधिः । अन्यथात्यन्तसन्निधानादुत्तमप्रयाजस्यैवाभिक्रमणमङ्गं स्यात् । किञ्च 'वर्हिर्लुनानि' 'वर्हिषि हवीष्यामादयति' इत्यादिवर्हिर्धर्माणांमपि यस्यैव हविषं क्रियानपि पाठतः सन्निधिविशेषोऽस्ति तन्मात्रविषयत्वापत्तौ, 'प्रकरणविशेषादस्युक्तं प्रधानस्य' इत्यग्रिमप्रसपादाशाधिकरणे प्रकरणवशेन तेषामङ्गप्रधानार्थत्वं व्यवस्थापयिष्यमाणं विकृत्येत् । वृद्धिविपरिवृत्तिस्तु सर्वेषामेव होमानां प्रकरणाविशेषादविशिष्टा । अतो वर्हिर्हविः शब्दस्यैव जुहोतेरपि सन्निधिमात्रेण संकोचायोगादवान्तरप्रकरणस्य चाभावाद्दर्शपूर्णमासप्रकरणपरिगृहीतसर्वहोमाङ्गमभिक्रमणमिति प्राप्तेः सिद्धान्तयति— साकाङ्क्षं त्वेकवाक्यं स्यादसमाप्तं हि पूर्वेण ॥ तुरवधारणे । प्रयाजभावनयाभिक्रमणं साकाङ्क्षमेव इत्थभावाकाङ्क्षालक्षणप्रकरणयुक्तमेव । भावनास्वाभाव्येनाङ्गभावनास्वपि क्रतूपकारभाव्यकाम्बितिकर्तव्यताकाङ्क्षोपपत्तेः । न चेत्थभावग्रहणव्यग्रप्रधानभावनाप्रस्तानामङ्गानां नेतिकर्तव्यताकाङ्क्षामभवत्, अन्यथा प्रयाजाज्यभागादीनामपि परस्परमङ्गत्वापत्तेरिति वाच्यम् । न हि वयं सर्ववाङ्मविधावित्थभावाकाङ्क्षामभ्युपगच्छाम । किंतु यत्राङ्गोद्देशेन किञ्चिद्विधीयते तत्र तत्संबन्धलाभायाङ्गस्य कथभावाकाङ्क्षोत्थायते । अस्ति च प्रयाजोद्देशेन विधानम् 'समानयत उपभृत' इति । 'उपभृति गृहीतस्याज्यस्यार्थं जुह्वा समानयते' इत्यर्थः । यद्यप्यस्मिन्वाक्ये प्रयाजोद्देशेन विधानं नास्ति प्रयाजशब्दाभावान्, तथापि 'यदुपभृति प्रयाजान्नयाजेभ्यस्तत्' इति प्रयाजान्नयाजार्थत्वेनावगतस्योपभृताज्यस्यार्थं प्रयाजार्थं जुह्वा समानयत इत्यर्थलाभात्समानयतस्य प्रयाजार्थत्वलाभः । प्रयाजाज्यभागादीनां च परस्परोद्देशेन विधानाभावात् परस्परकाङ्क्षेति नाव्यवस्था । तथा च प्रयाजभावनाप्रसृतकथंभावाकाङ्क्षालक्षणावान्तरप्रकरणपरिगृहीतमभिक्रमणं तदेकवाक्यं स्यात्, प्रयाजभावनायामेवान्वितं स्यात् । ननु प्रयाजार्थत्वेनावगते समानयते प्रयाजभावनायां आकाङ्क्षा-

सन्धेऽप्यभिक्रमणविधौ प्रयाजशब्दाभावेन तदुद्देशविधानाभावात्भिक्रमणस्य न प्रयाजभावनाकाङ्क्षा-
परिग्रह इत्यत आह—असमाप्तमिति । 'समानयत उपभृत' इति प्रयाजोद्देशेन पुरस्ताद्गुणविधि
'प्रयाजानिष्ठा हवीष्यभिघारयति' इति पश्चात्प्रयाजार्थगुणविधि । अभिघारणे ह्येतत्प्रयाजद्रव्यप्रति-
पत्तिरूप प्रयाजार्थमिति चतुर्थस्याद्यपादे 'अभिघारणे विप्रकर्षादनृत्याजवत्पात्रभेद स्यात्' इत्यधि-
करणे व्यवस्थापयिष्यते । तयोश्च प्रयाजसंयुक्तयोः समानयनाभिघारणयोर्मध्येऽभिक्रमणसङ्गमसंयुक्त
विहितम् । तत्र पूर्वपठितसमानयनविधिनोन्थापित प्रयाजभावनाया इत्थंभावाकाङ्क्षालक्षणं प्रकरण-
समाप्तम् । किंतु पाश्चात्याङ्गभूतप्रयाजशेषाभिघारणविधिपर्यन्तमनुवर्तते, अन्यथा पाश्चात्याङ्गविधौ
पुनराकाङ्क्षोन्थापनापत्त्या गौरवप्रसङ्गान् । ततश्चासंयुक्तमपि संयुक्तमध्यपतितमभिक्रमणमुद्धृताङ्गा-
काङ्क्षानुवृत्तौ विधानात्प्रयाजानामेव होमेष्वङ्गम्, न तु सर्वहोमेषु । तदुक्तं वार्तिके 'येनाभिक्रमणा-
दूर्ध्वं प्रयाजाना गुणोऽपर । विधास्यते प्रयाजाना तस्मात्प्रकरणास्तिता' इति । इत्यभिक्रमणाधि-
करणम् ॥

नैत्तिरीयके 'सत्य प्रपद्ये' इति प्रपाठके 'प्र वो वाजा अभिघव.' इत्याद्या सामिधेन्यो
नाम ऋच समासना । तत 'अग्ने महा- अस्मि ब्राह्मणभारत, अमावसौ' इति प्रवर । तत
११ उपर्वातस्य 'देवेद्धो मन्विद्ध' इत्यादयश्च निविदो नाम मन्त्रा समासना । तत्र
प्राकरणकाङ्क्षा 'विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र' इति प्रपाठके 'देवा वै तर्चि' 'अयज्ञो वा ण्य'
। अकरणम् । इति सप्तमाष्ट्रमानुवाकयोः 'पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह' इति विहितसामि-
धेन्यनुवचने 'त्रि प्रथमामन्वाह त्रिरुचसाम' 'सततमन्वाह' इत्यादिना गुणान्विधाय, 'आर्षेय
वृणीते' इति प्रवर विधाय, त्वमानुवाके 'अग्ने महा- अस्मि' इत्यादिना निविदो व्याख्याय, दशमा-
नुवाके 'वीरानृचाननुवृत्त्यात्' इत्यादिना काम्यान्सामिधेनीकल्पान्विधाय, 'निर्वीत मनुष्याणाम्' इत्ये-
कादशानुवाके 'उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते' इति यज्ञोपवीत विधाय 'तिष्ठन्नन्वाह' 'आसीनो
यजति' इत्युक्त्वा, पुनरपि सामिधेनीनामेव वाचनिका गुणा समासना — 'यन्क्रौञ्चमन्वाहासुर
तद्यन्मन्द्र मानुष तदादन्तरा तत्सदेवमन्तरानृत्यम् अन्तर्वेग्न्य पादो भवति वहिर्वेग्न्योऽधा-
न्वाह' इति । अन्तरा क्रौञ्चमन्त्रस्वरयोर्मध्यमस्वरेणेत्यर्थ । तत्र यद्यपि 'प्र वो वाजा' इत्युच
'अग्ने आयाहि' इति तृचस्य च विनियोगानन्तरम् 'पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह' इति पठितम्,
तथापि 'त्रि प्रथमामन्वाह' इत्यनुवचनानुवादेन गुणविध्यनुसारात्तत् प्रागेव निवेशनीयम्,
पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वान् । अन्यथा यदाग्नेयादिवाक्येषु का गति तेषामपि 'चतुरवत्त
जुहोति' 'उपरिष्टादभ्यज्याधस्तादुपानक्ति' इत्यादिगुणविधिसंध्यपाठान् । एतेन "सप्तमाष्ट्रमानुवा-
कयो सामिधेन्य उक्ता" इत्यादिनैत्तिरीयकोदाहरणप्रदर्शनपर भाष्यम् "सामिधेनीर्विधाय 'त्रि प्रथ-
माम्' इत्यादिवचनैर्गुणान्विधाय" इति शास्त्रदीपिका भाट्टदीपिका च व्याख्याता । यत्तु कश्चिदाह

तैत्तिरीयके सामिधेन्यो न विहिता, किन्तु तद्गुणा एव विहिता । शाखान्तर एव च सामिधेनी-
विधानमिति तैत्तिरीयके सामिधेनीना प्रकरणं न वक्तुमुचितम् । कर्मणश्च विधीयत्र तत्र प्रकरणं
भवेत् । न तु यत्र गुणार्थेन श्रवणं तत्र विद्यते इत्यादि तदत्र एवोपेक्ष्यम् । तत्र किमुपवीतं सामि-
धेन्यङ्गसुत दर्शपूर्णमासाङ्गमिति सशय । 'अङ्गभूतप्रयाजादिशब्दसयुक्तमध्यपतित तदसयुक्तमभि-
क्रमणादिकसयुद्धूताङ्गाकाङ्गानुवृत्तौ विधानादवान्तरप्रकरणेन प्रयाजाद्यङ्गमिति पूर्वाधिकरणे स्थितम् ।
उपवीतं च तादृशम्, 'त्रि प्रथमामन्वाह' इत्यादिभिः 'अन्तरानुच्यम्' इत्यादिभिश्च पुरस्तादुप-
रिष्टाङ्गानुवचनानुवादेन गुणविधानान् । न च निविद्धिव्यवधानान्न प्रकरणानुवृत्तिरिति वाच्यम् ।
पदानुमन्त्रणमन्त्रस्य विकृत्यर्थस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितस्यापि पाश्चात्यावाचनिकाङ्गविन्यनुसारेण
यथा न प्रकरणविच्छेदकत्व तथा 'अन्तरानुच्यम्' इत्यादिपाश्चात्याङ्गविधिमहिम्ना निविदामपि पर-
प्रकरणे पाठमात्रेण प्रकरणविच्छेदकत्वानुपपत्तेः, अन्यथा पाश्चात्याङ्गविधिषु पुनराकाङ्क्षोन्थापनप्रस-
ङ्गान् । किंचावान्तरप्रकरणादेव निविदामपि सामिधेन्यङ्गत्वात् व्यवधायकत्वम्, 'न हि स्वाङ्ग
स्वव्यवधायकम् इति न्यायान् । न चैवमपि 'त्रीस्तृचाननुवृत्त्यात्' इत्यनुवाकगतगुणानां पुरुषार्थ-
तया सामिधेन्यर्थत्वाभावात्तैर्विच्छिन्न सामिधेनीप्रकरणमिति वाच्यम् । न हि सामिधेनीराश्रित्य
गुणविधानस्याश्रयप्रकरणविच्छेदकत्वम्, तथा सति गौदोहनार्दीनामपि प्रकरणविच्छेदकत्वात्तात् ।
तस्मान्मामिधेन्यङ्गमुपवीतमिति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

संदिग्धे तु व्यवयाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥ २१ ॥

तद्व्यवधारणे । सामिधेन्यङ्ग दर्शपूर्णमासाङ्ग वेति संदिग्धे उपव्ययते' इति विहिते उप-
वीते 'सामिधेनीरन्वाह' इति वाक्यतो भेदः स्यात् सामिधेनीप्रकरणाद्विच्छिन्न म्यादिति यावत् ।
कुत । व्यवयात् निविदादिभिव्यवधानादित्यर्थः । न च निविदामथवान्तरप्रकरणेन सामिधेन्य-
ङ्गानां न प्रकरणविच्छेदकत्वमिति वाच्यम् । निविदो हि 'अग्ने महा - अग्नि' इत्युपक्रम्य
पठिता अग्निप्रकाशका प्रकरणं वाधित्वा लिङ्गादन्यथा भवन्ति । सामिधेन्योऽप्यग्निपत्तिफल-
कसामिधेन्यर्थत्वादन्यथा । तासां च न परस्परसंबन्धो भवति ॥

तदेतदाह—

गुणानां च परार्थत्वात्संबन्धः समत्वात्स्यात् ॥ २२ ॥

स्पष्टोऽर्थः । 'त्रीस्तृचाननुवृत्त्यात्' इति पुरुषार्थगुणैर्व्यवधानादपि सामिधेनीनां प्रकरण-
विच्छेदः । न च तेषां सामिधेनीराश्रित्य विधानान्न तत्प्रकरणविच्छेदकत्वमिति वाच्यम् । इह हि

‘ एकविंशतिमनुव्रयात्प्रतिष्ठाकामस्य ’ इत्यादिना न नित्यसामिधेन्याश्रयणत फलाय गुणविधि, निवि
 द्वि सामिधेनीसनिधेर्विच्छिन्नत्वात् । किन्तुवचनान्तराणि सख्याविशिष्टानि फले विधीयन्ते । न
 च ‘ एकविंशतिमनुव्रयात् ’ इत्यादौ सख्यायालाभात् सख्याविशिष्टानुवचनान्तरविधिसम्ब इति
 वाच्यम् । ‘ यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिवानवत् ’ इत्याष्टमिकाद्याधिकरणन्यायेन ‘ प्रकृतित इत्याष्टम-
 ग्भ्य ’ इति सकर्षचतुर्थद्वितीयपादाधिकरणन्यायेन ‘ चानुवचनत्वसामान्यान्नित्यसामिधेन्यनुवचन-
 प्रकृतिवत्त्व कास्यानुवचनेषु सन्धेन चोदकत प्राप्तानामृचां प्राप्तेरित्यन्यदेतत् । न चैव सति
 कास्यानामनुवचनानामेवोपर्वीतमङ्ग स्यादिति वाच्यम् । विकृतिभूतानि ह्यनुवचनान्युपकारपेशाणि
 क्लृप्तोपकारत्वात्प्रथम प्राकृतैरेव धर्मे सवध्यन्ते । न तु सनिहितैर्वैकृतै प्रथमं सवध्यन्ते, तेषाम-
 क्लृप्तोपकारत्वात् । तथा च कास्यानुवचनाना विकृतिभूताना क्लृप्तोपकारप्राकृतधर्मपृथिताना कथं-
 भावाकाङ्क्षाविरहान्नास्ति तेषा प्रकरणमिति न तदङ्गमुपर्वीतम् । पाठत सनिधानमपि प्रकरणदुर्व-
 लमिति दर्शपूर्णमासाङ्गमेव । न च पाश्चात्याङ्गविधिमहिम्ना ‘ प्रपानुमन्त्रणमन्त्रवन्निविदा परप्रकरणपा-
 ठान्न व्यवधायकत्वमिति वाच्यम् । न हि निविदा पश्चात्सामिधेन्यङ्गविधिरस्ति, काम्यविधीनामनुव-
 चनान्तरविषयत्वात् ‘ अन्तरान्च्यम् ’ इत्यादिविधीनामनुवचनसामान्यविषयाणा सामिधेनीमात्र-
 विषयत्वे प्रमाणाभावात् । यदप्यन्ते देवा वै सामिधेनीरन्च्य ’ इत्यादिवचन तदप्याप्यारार्थवा-
 दन्वान्न सामिधेन्यनुवृत्तिमावहति । वाचनिकपाश्चात्याङ्गाभावादेव न निविदा सामिधेन्यङ्गत्वमपि ।
 सनिधिसात्रेण तदङ्गत्वशङ्का तु सर्वेषा परस्परमङ्गत्वापत्ते प्रकरणवाधाच्च निरस्ता । अतो महाप्र-
 कर्णादर्शपूर्णमासाङ्गमुपर्वीतं तत्कर्तृमस्कारक सर्वप्रयोगारम्भे तत्कर्तृभि कार्यम् ॥

तदेवम् ‘ गुणाना च परार्थत्वात् ’ इति सूत्रमुपर्वीताधिकरणशेषत्वेन व्याख्यात वान्तिके ।
 भाष्ये त्वधिकरणान्तरपरतया तद्व्याख्यातम् । तद्यथा— अग्न्याधेये श्रयते ‘ वारणा यज्ञावचर
 १२ गुणाना मया स्यान्न त्वेतेन जुहुयात् ’ वैकङ्कतो यज्ञावचर स्याज्जुहुयादेवैतेन ’ इति ।
 ऽमश्नया यज्ञस्य अवचर प्रचारसाधन यज्ञपात्रम् । पवमानेष्टयोऽपि तत्रैव श्रुता ।
 विहरणम् । तत्र पात्राणि कि पवमानेष्टिषु निविशन्ते, उत सर्वयज्ञेष्विवति संशय ।
 तत्र ‘ अग्नीनादधीत ’ इत्यग्न्याधेयस्य द्वितीयाश्रुत्या अग्न्यर्थत्वावगमेन फलवत्त्वात्फलानि
 पवमानहवीषि प्रकरणान्तदङ्गता प्रतिपद्यन्ते । ततश्च यज्ञसाधनतया श्रुताना पात्राणामयज्ञा-
 त्मके विधिवत्सभृतदेशविशेषे मथितस्यार्त्नेनिधानेऽग्न्याधेये साक्षात्समावेशासंभवादानर्थक्यतदङ्ग-
 न्यायेन पवमानहविषु निवेश इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति— गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः
 समन्वात्स्यात् ॥ आधानस्य पवमानहविषा चाग्न्यर्थतया गुणभूताना परार्थतया समन्वात्

न परस्पर तादर्थ्यलक्षण सवन्ध । ततश्च पवमानेष्टीनासाधानाङ्गत्वाभावात् तस्मान्मार्थक्यतदङ्ग-
न्यायविषयत्वमित्यर्थ । तथाहि— 'यदाहवनीये जुह्वति' इत्यनारभ्यार्थितमेक वाक्यम् । पव-
मानहवि प्रकरणे च तन्मरूपमेवान्यद्वाक्यम् । तत्रानारभ्यार्थितस्य प्रकृत्यर्थत्वात्प्रकृतिगास्याहवनी-
यउचोदकतो विकृतिर्वापि भवतीति सर्वयज्ञार्थं सपद्यते । पवमानेष्टिप्रकरणपठित तु वाक्यं न
तावदनारभ्यार्थितवाक्यप्राप्तनुवादकम् । पवमानहविर्वेलायामाहवनीयस्यानिष्पन्नत्वान् । अत एव न
पवमानहवि ष्वधिकरणतयाहवनीयविधिपरम् अनिष्पन्नस्याधिकरणतया विधानुमशक्यत्वात् कित्वा-
हवनीये निष्पादयितव्ये पवमानहविषा साधनतया विधिपरम् । जुहोतिना हि होमसंयुक्तानि पव-
मानहर्वापि लक्ष्यन्ते । न चैव शेषत्वार्थकसम्प्रत्यनुपपत्तिरिति शङ्क्यम्, 'तमे पयमि दध्यात्तयति'
इत्यत्र नयतेद्विकर्मकत्वेनानीयमानदधिव्याप्यतया प्रधानकर्मत्वेन साध्यत्वेऽपि यथा 'पयमि' इति
सप्तमी तद्वदुपपत्ते । न चार्थानां श्रौताधानावरुद्धत्वान्त्र वाक्येन पवमानहविषा साधनतया विधि-
रनुपपन्न, लक्षणायां समभिव्याहारमूलकत्वेन तद्व्यस्य वाक्यगम्यत्वादिति वाच्यम् । वाक्यान्तर्-
क्यापत्त्या दुर्वलेनापि वाक्येन पवमानहविषामग्न्यर्थत्वलाभान् । एव च पवमानहविषामाधानवदग्न्यर्थ-
त्वेनाधानाङ्गत्वाभावादाधानेऽसम्भवात् पात्राणां पवमानेष्टिवानर्थक्यतदङ्गन्यायानवतरणेन समावेश-
सम्भवात्सर्वयज्ञार्थत्वमिति ॥ तदेतद्भाष्यकारेण्येक्षितमधिकरणमापातरमणीयमेव । पवमानेष्टिप्रकरणस्य-
वाक्येन पवमानहविषामग्न्यर्थत्ववर्णनस्य व्यर्थत्वात् तेषामाधानाङ्गत्वेऽपि पात्राणां सर्वयज्ञार्थत्वोप-
पत्ते । प्रवलेन वाक्येन यज्ञसंयुक्ततया श्रुतानां दुर्वलेन प्रकरणेनाधानाङ्गत्वस्याप्रसक्त्याधानाङ्गत्वेऽपि
पवमानहविषाम् तेषु पात्राणां समावेशस्यानवगमान् । यत्तु दुर्वलेनापि वाक्येन श्रौताधानावरुद्धा-
ग्न्यर्थत्व पवमानहविषाम् अन्यथा वाक्यान्तर्क्यापातादिति तत्र, पवमानहविर्वेलायां परमापूर्वो-
त्पत्त्यभावेनाहवनीयस्यानिष्पन्नतया पवमानहविष्वेवानारभ्यवाक्यतस्तदप्रार्थो प्राकरणिकयदाहव-
नीयवाक्यस्याधानजन्योत्पत्त्यपूर्वविशिष्टाग्न्यधिकरणत्वप्रापणार्थत्वात्^१, एवम् 'यद्गार्हपत्य आज्यम-
धिश्चयन्ति' इत्यादिवाक्यैर्गार्हपत्यादिप्राप्ति । एव च सप्तम्या न लक्षणापि । न च प्रवल्त्रीहिश्रुत्य-
वष्टधानामवघातादीनां यथा प्रकरणतो निवेशस्तद्वदाधाने निवेश पात्राणां किं न स्यादिति वाच्यम् ।
यज्ञस्यापूर्वाव्यभिचारादेवापूर्वार्थत्वनिर्वाहोपपत्तौ दुर्वलप्रकरणेन प्रकृताधानसम्बन्ध्यपूर्वलक्षणाया
स्वीकारायोगान् । सर्वत्र हि स्वोद्देश्यस्यापूर्वव्यभिचारे सत्यपूर्वसाधनत्वलक्षणार्थं प्रकरणानुप्रवेश
यथा 'त्रीर्हीनवहन्ति' इत्यादौ, तत्र चानर्थक्यतदङ्गन्याय । इह तु यज्ञपदेनैवाव्यभिचरितापूर्वसा-
धनत्वोपस्थितौ तदर्थं प्रकरणानुप्रवेशाभावात्प्रधानाधानसम्बन्धस्यैवाप्रसक्तौ कथमानर्थक्यतदङ्गन्याय ।
एव सत्यपि यदि पवमानेष्टिमतिधौ 'वारणो यज्ञावचर' इत्याम्नात स्यान्नदानुवादस्य मति सम्भवं
सनिहितगामित्वात्सप्रदशरन्तिवाक्ये यूपशब्दस्य प्रकृतवाजपेयसबन्धियूपपरत्वव्यज्ञशब्देऽपि पव-

मानेष्टिमाश्वविषय स्यात् । नैवमस्ति, पवमानेष्टीना प्रदेशान्तरस्थत्वान् । ततश्च प्रकरणात्पूषानुमन्त्रणवदुष्कृष्टानि वारणादिपात्राणि सर्वयज्ञार्थानि भवन्ति । एव च पवमानहविषामाधानाङ्गत्वे मन्यपि प्रकारान्तरेण वारणादिपात्राणां सर्वयज्ञार्थत्वसम्भवाग्निप्रयोजन भाष्यकारीयमधिकरणमिति 'गुणानां च परार्थत्वान्—' इति सूत्रे पूर्वधिकरणशेषतयोक्तरीत्या व्याख्येयमिति वार्तिकादिग्रन्थेषु बहुधा प्रपञ्चितम् । इत्युपवीताधिकरणम् ॥

सो दर्शपूर्णमासयोगज्यभागवाग्नेय सौम्यश्च । तयो क्रमेणानुवाक्याश्चतस्र ऋचः समास्राता । 'अग्निवृत्राणि जह्वन्त' इत्याग्नेयी, 'त्वं सोमामि मत्पतिस्त्व राजात वृत्रहा' इति १३ वार्त्रघ्न- सौम्यांति द्वे । ते च वृत्रहन्तप्रकाशिके वार्त्रघ्न्यौ । 'अग्निं प्रत्नेन जन्मना' धिकरणम् । इत्याग्नेयी, 'सोमं गीर्भिष्ट्वा' इति 'सौमी' इति च द्वे । ते च 'वावृधे' 'वर्धयाम' इति वृद्धिप्रकाशिके वृधन्वत्यौ । तदेतदनुवाक्याचतुष्टयमधिकृत्यास्नायते 'वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामनृच्येते, वृधन्वती अमावास्यायाम्' इति । वार्त्रघ्नी वार्त्रघ्न्यौ, वृधन्वती वृधन्वत्यौ । विभक्तेरीकार-उच्छान्दस्य । तत्र किमाज्यभागयो क्रमप्राप्ता मन्त्रास्ताभ्यामाच्छिद्य दर्शपूर्णमासाङ्गतया विधीयन्ते, उताज्यभागयोरेवाव्यवस्थया प्राप्तयोर्युगलयोर्व्यवस्थामात्रं विधीयत इति मशय । तत्र पौर्णमास्यामावास्याशब्दौ कर्मवचनौ, कालवचनत्वे मन्त्राणां कालप्रकाशकत्वाभावेनादृष्टद्वारैव कालार्थत्वापत्त्या 'काले यावाज्यभागौ' इत्याज्यभागोपलक्षकताप्रसङ्गान् । यदि च कालस्य प्रकरण स्यात्तदा कथंचिदाद्यदृष्टकल्पनया कालार्थता मन्वाणा स्यात् । नैवमस्ति, कालस्याफलत्वान् । तस्मात्कर्म वार्धित्वा वाक्येन प्रकृतदर्शपूर्णमासोद्देशेन मन्वा विधीयन्ते । सप्रमी तु 'पूर्वेशुरमावास्याया वेदिकरोति' इतिवत्प्राधान्येऽप्यविरुद्धेति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

मिथश्चानर्थसंबन्धः^१ ॥ २३ ॥

मिथ परस्पर मिलिताभ्यामनुवाक्याभ्यां वार्त्रघ्नीभ्या पौर्णमासीकर्मण तथा वृधन्वतीभ्याममावास्याकर्मण अर्थेन प्रयोजनेन संबन्धो नास्ति । तैकैकस्य कर्मणो द्वाभ्यामनुवाक्याभ्यां कार्यमस्तीत्यर्थः । नाप्येकैकयेति चकारार्थः । न च पौर्णमास्यामाग्नेयस्य प्रथमा पुरोनुवाक्या अग्नीषोमीयस्य तु द्वितीया, दर्शेऽपि प्रथमस्य प्रथमा द्वितीयस्य द्वितीयेति न विरोध इति वाच्यम् । द्वितीया ह्यनुवाक्या सौमी । न च सोमदेवस्य प्रधानं दर्शपूर्णमासयोगिनि । अग्नीषोमीयेऽप्यग्नि-हितस्य सोमस्य देवतात्वम्, न केवलस्येति स्थितिः । न चाग्नीषोमीये द्वयोरपि प्रयोग इति वाच्यम् । 'पुरोनुवाक्यामन्वाह' इति सख्याया विवक्षितत्वान् । न च 'वचनाच्चयथार्थमैन्द्री स्यात्' इति न्यायेन वचनबलादग्नीषोमादिपरता नीयतामिति वाच्यम् । तत्र 'णेन्द्रथा गार्हपत्यम्' इति

द्वितीयाश्रुत्या लिङ्गवाधेन मन्त्रस्य लक्षणाश्रयणेऽपि प्रकृते मन्त्रविनियोगस्य वाक्यगम्यतया वाक्यस्य च लिङ्गापेक्षया दुर्बलत्वेन तद्गतो लिङ्ग बाधित्वा मन्त्रलक्षणाश्रयणस्यान्याय्यत्वात् । मन्त्रविनियोगो ह्यत्र वाक्यगम्य , सप्तम्या लक्षणाश्रयणान् लक्षणायाश्च समभिव्याहारमूलकत्वेन तद्गम्यस्या-
 र्थस्य वाक्यलभ्यत्वात् । न च वाक्यत्वेऽपि विधित्वात्प्राप्तार्थमन्त्रलिङ्गापेक्षया प्राबल्यमिति वाच्यम् । प्रथममपि हि विधिवाक्य मन्त्रलिङ्गस्य तदैव बाधक, यदि मन्त्रलिङ्गमबाधित्वा स्वयमात्मानं न लभेत । प्रकृते च वार्त्तनीवाक्य वृधन्वनीवाक्य च पौर्णमास्यमावास्यागतयोरज्यभागानोरव्यवस्थया पुरोनुवाक्यायुगलद्वयस्य लिङ्गत प्राप्ते तदसाधेन पौर्णमासीकर्मगतयोरज्यभागयोर्वार्त्तन्यावमावा-
 स्याकर्मगतयोर्वृधन्वत्यावित्येपेक्षितव्यवस्थामात्रविधानतो लब्धात्मनी भवत । प्रधानोद्देशेन मन्त्रविधौ तु प्रधानेषु मन्त्रान्तरसद्भावादनपेक्षितविधानं प्राप्रव्यवस्थामात्रविधानोपपत्तावत्यन्ताप्राप्रपण च दोष , प्राप्रव्यवस्थाया लघुत्वात् । एव च वार्त्तनयो पौर्णमासीकर्मगताज्यभागाङ्गत्वात्पौर्णमासीविकृतिभू-
 तसौर्येष्टयादावमावास्याकालत्वेऽपि प्रवृत्ति , वृधन्वत्योस्तु दर्शकर्मङ्गाज्यभागार्थत्वात्तद्विकृतिभूतप्रजा-
 कामैन्द्राग्नेत्यादौ पौर्णमासीकालत्वेऽपि प्रवृत्ति । अस्तु वा कालद्वारा कर्मणि वृत्ते पौर्णमास्यमा-
 वास्याशब्दयोर्मुख्यवृत्त्या कालवचनता । तथापि पौर्णमास्या काले यावाज्यभागौ तयोर्वार्त्तन्यावित्ये-
 वप्रकरणेनाज्यभागोद्देशेनैव व्यवस्थानान्न प्रधानाङ्गता । न चैवं सति विशिष्टोद्देशो लक्षणा च
 स्यादिति वाच्यम् । पौर्णमास्या काले वार्त्तन्यो दर्शकाले वृधन्वत्यावित्येव व्यवस्थाविधि । अव्यव-
 स्थाया च प्राप्ताया व्यवस्था विधातव्या । सा चाज्यभागद्वारैव प्राप्तेति साक्षात्कालोद्देशेन व्यवस्था-
 विधानेऽपि तत्कालकर्तव्याज्यभागयोर्व्यवस्था पर्यवस्यति । एव च न विशिष्टोद्देशोपपत्तिः ।
 पौर्णमास्यमावास्याशब्दयो स्वार्थवृत्त्योरेवोद्देश्यसमर्पकत्वान्न लक्षणापि । तथा च पौर्णमासीविकृ-
 तिभूतसौर्यादावमावास्याकालत्वे वृधन्वत्योरेव प्रवृत्ति , न तु वार्त्तन्यो । दर्शविकृतिभूतैन्द्राग्नादौ
 पौर्णमासीकालत्वे वार्त्तन्योरेव प्रवृत्ति , न तु वृधन्वत्योर्गिति फलभेद । पक्षद्वयमपीदं याज्ञिका
 अपि समन्यन्ते । आह हि बोधायन 'वार्त्तनावाज्यभागौ पूर्वपक्षे वृधन्वन्तावपरपक्ष इत्यौपमन्यव.'
 इति । औपमन्यवग्रहणात्कर्ममुगेन व्यवस्था स्वयं बोधायनो मन्यत इति गम्यते । वस्तुतस्तु
 कौपीतिकब्राह्मणे 'पौर्णमास्या वार्त्तनावाज्यभागौ भवत , अमावास्याया वृधन्वन्तौ' इत्याज्यभाग-
 शब्दसयोगेन विधानात्प्रधानार्थत्वस्याप्राप्ते पूर्वपक्षानुन्मेषादधिकरणप्रवृत्तिश्चिन्त्यप्रयोजनेत्यास्ता-
 तावन् । वृत्तसधिकरणम् ॥

दर्शपूर्णमासयो श्रूयते 'कर्मणे वां देवेभ्य शक्यमिति हस्ताववनेनिके' 'गार्हपत्यात्प्र-
 कस्य सततामुलपगाजि मृणाति' इति । अवनेनिके प्रक्षालयति । उलपा उशीरतृणानि शुष्क-
 तृणानि वा । तेषां गाजि पङ्क्तिः । तथा ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'मुष्टीकरोति, वाच यच्छति अदी-
 क्षिष्टाय ब्राह्मणे इति दीक्षितमावेदयति' इति । दीक्षितत्वेन यजमानं बोधयतीत्यर्थः । तत्रावनेज्ज

तावत्कर्तृसंस्कारत्वात् 'कर्मणे वाम' इति मन्त्राल्लङ्घनं करिष्यमाणकर्माङ्गम् । मुष्टीकरण वाग्यमनं च कायिकवाचिकव्यापारान्तरविरमणमुत्वेन करिष्यमाणकर्मसु मनःप्रणिधानार्थम् । तत्र किमवनेज-
 १४. हस्तावनेजनादीनां तमुलपराजिस्तरणाङ्गं वाग्यमन मुष्टीकरणं च दीक्षितावेदनाङ्गम्, उतावने-
 कृत्स्नप्राकरणिका जनमध्वर्युर्कर्तृकप्राकरणिकसर्वकर्माङ्गं तथा वाग्यमन मुष्टीकरणं च तदुभ-
 हताविकरणम् । यानुवृत्तिकालीनप्राकरणिकयाजमानसर्वकर्माङ्गमिति मशयः । तत्रानन्तर्या-
 दवान्तरप्रकरणादेकवाक्यत्वात् श्रावनेजनमुलपराजिस्तरणाङ्गम् । अस्ति हि 'हस्तावनेनिके' उलप-
 राजि स्तृणाति' इत्यनयोरेकवाक्यत्वमाकाङ्क्षावशात् । अस्ति हि सर्वभावनासु 'किम्' इत्युपका-
 र्याकाङ्क्षा । ततश्चावनेजनेन किं कर्तव्यमित्यपेक्षायाम् 'उलपराजि स्तृणाति' इत्युपपत्तये । न च
 तदतिक्रमे हेतुरस्ति । न च विनिगमनाविग्रहादवनेजनस्यैवोपराजिस्तरणमङ्गं किं न स्यादिति
 वाच्यम् । प्रथमोऽङ्गित्वावनेजनवाक्योत्थकिमाकाङ्क्षाप्रस्तस्योपराजिस्तरणस्य किमाकाङ्क्षाविग्रहेणाव-
 नेजनस्य तदर्थत्वानुपपत्तेः । एवमुष्टीकरणवाग्यमनयोरप्यावेदनार्थत्वं वेदितव्यम् । न चाध्वर्यवे
 दीक्षितावेदने याजमानमुष्टीकरणवाग्यमनाभ्यां कथमुपयोगं तयोर्यजमानमनःप्रणिधायकत्वेन याज-
 मानकर्मण्येवोपयोगादिति वाच्यम् । आध्वर्यवेऽपि पदार्थेषु यजमानस्य प्रयोजकत्वेन मनःप्रणिधा-
 नावश्यभावात् । अतोऽवनेजनमुलपराजिस्तरणाङ्गं मुष्टीकरणं वाग्यमनं च दीक्षितावेदनाङ्गमिति
 प्राप्तेः सिद्धान्तयति—

आनन्तर्यमचोदना ॥ २४ ॥

मन्त्रिधिरत्राप्रमाणमित्यर्थः । आनन्तर्यस्यावर्जनीयत्वेनाङ्गताप्राहकत्वानुपपत्तेः । प्राहकत्वे-
 ऽपि तदपेक्षया प्रबलेन लिङ्गेन प्रकरणेन च बाधात्स्वोत्तराध्वर्यवसकलपदार्थाङ्गत्वं हस्तावनेजनस्य ।
 मुष्टीकरणवाग्यमनयोस्तु तदनुवृत्तिकालीनसर्वकर्माङ्गत्वम् ॥

एकवाक्यत्वमप्यसिद्धमित्याह—

वाक्यानां च समासत्वात् ॥ २५ ॥

आख्यातानामेकवाक्यत्वप्रयोजकयच्छब्दाद्यभावेनावनेजनादिवाक्यानां स्वस्वार्थेष्वेव पर्य-
 वसन्नन्वात्रैकवाक्यत्वम् । चकारोऽवान्तरप्रकरणनिरासार्थः । वाचनिकमदशाभावेनावनेजनादावाका-
 ङ्क्षानुत्थानात् । एतेन यच्छब्दाद्यभावेऽपि 'पठय मृगो श्रावति' इत्यादिवदेकवाक्यत्वमिति निरस्तम् ।
 तस्मात्सर्वार्थेनेति । वृत्तमधिकरणम् ॥

सन्ति दर्शपूर्णमासयोगेऽप्याग्नीषोमीयेन्द्राम्ना पुरोडाशाः । तत्र 'आग्नेयं चतुर्धा करोति'
 इति चतुर्धाकरणविधौ आग्नेयशब्देनाग्नीषोमीयं ऐन्द्राम्नाश्च द्विदेवत्योऽपि गृह्यते, उत केवलाग्निदेवत्य
 एव गृह्यते इति मशये, पूर्वपक्षयति—

शेषस्तु गुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीयेत मिथस्तेषामसंबन्धात् ॥ २६ ॥

तुल्यार्थे । हस्तावत्तेजनादिकं करिष्यमाणसकलकर्मसाधारणमुक्तम् । एव शेषप्रतिपत्ति-
रूपश्चतुर्धाकरणसंस्कारोऽपि द्विदेवत्यसाधारण प्रतीयेत । कुत । यतो द्विदेवत्योऽपि गुणसंयुक्त
१५. चतुर्धाकरणस्या अग्निमयुक्त । अग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोरग्निसंबन्धस्य सत्त्वात् । नन्वाग्नेयश-
मेयमात्राङ्गता ऋस्य देवतातद्विधान्तस्य देवतात्वेनाग्निसंबन्धिवाचकस्य कथमग्नीषोमीयैन्द्रा-
धिकरणम् । अग्नौर्ध्वत्तिरित्यत आह—मिथस्तेषामसंबन्धादिति । न तावदत्र यद्वाग्नेयादिवाक्य
इवाग्नि कार्ययोगिन्वेनाश्रीयते, येन देवतात्वेनैव तत्संबन्धो गृह्येत । किंतु चतुर्धाकरणद्रव्योपलक्षणमा-
त्रम् । उपलक्षणानां च न कार्येण संबन्धोऽस्ति । न हि 'चित्रगुमानय' इत्युक्ते चित्रा गावोऽप्यानीयन्ते ।
न च 'सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी' इत्यादौ पुत्रादीनां वहनादिनान्वयोऽस्ति । अत एव च
'द्विपुरोडाशायां स्यादन्तरार्थत्वात्' इति दाशमिकान्त्याधिकरणे 'अनपायश्च कालस्य लक्षणं हि
पुरोडाशौ' इति गुणसूत्रेण 'उपाशुयाजमन्तरा यजति' इत्यन्तरालोपलक्षणपुरोडाशद्वयकार्यान्वया-
भावान् 'नासोमयाजिनो ब्राह्मणस्याग्नीषोमीय पुरोडाशो विद्यते' इत्यसोमयाजिनो ब्राह्मणस्यैकपुरो-
डाशायामपि पौर्णमास्याम् 'उपाशुयाजोऽस्ति' इति व्यवस्थापयिष्यते । अत एव च 'त्वष्टार
तृपलक्षयेत्पानान्त' इत्यग्निमपादीयाधिकरणे 'सजृद्वेन त्वष्ट्रा सोम पिब' इति त्वष्टरुपलक्षणभूत-
त्वान्न पानान्वय इति व्यवस्थापयिष्यते । एव चतुर्धाकरणे उपलक्षणमात्रमग्नि । स च यावता
विना न शक्नोति द्रव्य लक्षयितुं तावन्मात्रमादत्तव्यम् । संबन्धमात्रेण चासौ शक्नोति लक्षयितुम् ।
संबन्धसामान्यं चाग्नेर्द्विदेवत्ययोरग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोरपि विद्यत इत्याग्नेयशब्देन तावपि व्यपदेशमर्हति ।
अस्तु वा देवतात्वेनैवोपलक्षणमग्नि । तथापि यथा डिन्थडिबिन्थयोर्माता डिन्थमातेर्यापि व्यपदिश्यते
तद्वदुभाभ्यां दीयमानं पुरोडाश एकस्मा अपि दीयत इति त्यज्यमानहविरुद्देश्यत्वलक्षणदेवतात्वेनाग्नि-
संबन्धस्य द्विदेवत्ययोरपि सत्त्वान्तावयाग्नेयव्यपदेशमर्हति इति तयोरग्न्यस्ति चतुर्धाकरणमिति प्राप्ते,
सिद्धान्तयति—

व्यवस्था वार्थसंयोगाल्लिङ्गस्यार्थेन संबन्धाल्लक्षणार्था गुणश्रुतिः ॥ २७ ॥

वाशब्दो नार्थे । आग्नेयशब्दो द्विदेवत्यसाधारणो न भवति । किंतु केवलाग्निदेवत्ये
पुरोडाशे तस्य व्यवस्था असाधारण्यम् । कुत । अर्थसंयोगात् अर्थेन देवतारूपेणाग्निना केवला-
ग्निदेवत्यपुरोडाशस्यैव संबन्धान् । यद्यप्यग्निरूपलक्षणं तथापि श्रुतेन देवतात्वेनैव स उपलक्षणं भवि-
तुमर्हति न त्वश्रुतेन संबन्धमात्रेण, तथा सति श्रुतबाधप्रसङ्गादश्रुतलक्षणाप्रसङ्गाच्च । न च 'सर्व-
त्राग्नि कलिभ्यां दृग्बक्तव्य' इति संबन्धमात्रेऽपि तद्धितस्य विधानान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । प्रति-

पदोक्तत्वेन देवतातद्धितस्यैवाश्रयणीयत्वान्, अग्नेर्लक्षणताया प्रसिद्धसंबन्धेनैव वक्तव्यत्वाच्च । न ह्यप्रसिद्धसंबन्धस्य लक्षणत्वं सम्भवति । प्रसिद्धिश्चाग्नेर्द्रव्यसंबन्धस्य विधिवाक्यादेव वाच्या । स च संबन्धो हविरुद्देश्यत्वलक्षणदेवताभावात्सैव विधिवाक्यादवगत इति देवतातद्धित एवाश्रयितुं युक्तं । ननु कर्त्तार्याग्नीपोर्मीयन्द्राग्नेयोरग्नेरपि देवतात्वमस्तीत्यत आह— लिङ्गस्यार्थेन संबन्धादिति । लिङ्गस्य द्रव्योपलक्षणस्य अग्ने अर्थेन सोमादिना संबन्धात्सापेक्षत्वान् । तद्धितो हि 'समर्थान्ता प्रथमाद्वा' इति स्मरणात्सामर्थ्यमपेक्षते । अग्नीपोर्मीय एन्द्राग्ने इति च द्वन्द्वसमासादुत्पन्नसिद्धितश्च द्वयो परस्परसहितयोर्देवतात्वमाह । ततश्च 'सापेक्षमसमर्थम्' इति न्यायेन सोमादिसापेक्षस्याग्नेरसमर्थतया ततस्तद्धितोत्पत्त्यसम्भवेन तद्धितान्त आग्नेयशब्द केवलान्निदेवत्यपुगोडाशमभिधत्ते, न त्वन्यसहिताग्निदेवताकर्मणि । इत्थमानेत्यत्र तु जनयितृत्वरूपमातृत्वस्य द्विवित्थनिरपेक्षमेव इत्थनित्तरूपितत्वात्परस्परसाहित्यबोधकतद्धिताद्यभावाच्च तथा व्यपदेशो युज्यते । नन्वेव सति 'आग्नेयस्य मस्तक विरुज्य प्राशित्रमवद्यति' इति प्राशित्रावदानसप्यर्त्तापोर्मीयैन्द्राग्नेयैर्न स्यादित्यत्राह— लक्षणार्था गुणश्रुतिरिति । नेद वचनमाग्नेयोद्देशेन प्राशित्रावदानविधिपरम्, 'प्राशित्रमवद्यति' इति सामान्यवचनेन सिद्धत्वान् किन्तु आग्नेयस्य मस्तक भिच्वा प्राशित्र ततोऽवदातव्यम्, अन्यस्य तु पुगोडाशस्य विरुज्याविरुज्य वा यस्मात्कस्माच्चित्प्रदेशात्—इत्येवमाग्नेयप्राशित्रानुवादेन लक्षणार्था 'मस्तक विरुज्य' इति गुणविधानार्था, गुणश्रुतिराग्नेयत्वश्रवणमिति न दोषः । न चाग्निदेवताकहविष्ट्र नोद्देश्यतावच्छेदकं विशिष्टोद्देशं वाक्यभेदापत्ते, किन्तु तद्धितोपात्तहविष्ट्रमेव, तथा च द्विदेवत्ययोरपि चतुर्धाकरणं स्यात् किं बहुना आज्यादिष्वपि तत्प्रसङ्ग इति वाच्यम् । यत्र हि परस्परान्वयो न व्युत्पन्नस्तत्रैव विशिष्टोद्देशनिबन्धनो वाक्यभेदो दोषाय । तथा च 'यस्योभय हविर्गतिमाच्छति' इत्यत्र नोभयत्वविशिष्टं हविरुद्देश्यम् । यत्र तु सामर्थ्यापेक्षसमासादौ परस्परान्वयो व्युत्पन्नो यथा 'अश्वाभिधानाम्' इत्यादौ तत्र न भवत्येव विशिष्टोद्देशप्रयुक्तदोषः । प्रकृते चाग्नेयशब्दे सामर्थ्यापेक्षतद्धितान्ते प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्वयस्य व्युत्पन्नत्वान्न भवत्येव विशिष्टोद्देशो दोषाय । न चैवमपि 'चतुर्धा कृत्वा पुगोडाश बर्हिषद् करोति' इति वाजसनेयब्राह्मणे पुगोडाशमात्रस्य चतुर्धाकरणवचनादग्नेयस्यापि तत्प्रसङ्ग इति वाच्यम् । तस्य सामान्यवचनस्य 'आग्नेयं चतुर्धा करोति' इति शास्त्रान्तरीयवचनेन विशेषे व्यवस्थापनान् । तदुक्त वार्तिके 'अवश्यमेव सामान्य विशेषे प्रति गच्छति । गतमात्रं च तन्नेन विशेषे स्थाप्यते ध्रुवम्' इति । ननु यत्र सामान्यवचनस्यानुष्ठानाय विशेषापेक्षा तत्रैव विशेषोपसंहार यथा 'अग्नीपोर्मीय पशुमालभेत' इति सामान्यवचनस्य 'छागस्य वपाया भेदस्य' इति मन्त्रवर्णोपस्थितविशेषे उपसंहारः । अन्यथा 'न ब्राह्मणं हन्यात्' इति सामान्यवचनस्य 'नात्रैर्या हन्यात्' इति विशेषे उपसंहारापत्तिः, 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इति सामान्यवचनस्य च

‘न ब्राह्मण हन्यात्’ इति विशेषे उपसंहारापत्ति । उक्तं च ‘सामान्यविधिरस्पष्टं संहियेत विशेषतः । स्पष्टस्य तु विधेर्नैवमुपसंहार इष्यते’ इति । अनुष्ठानाय विशेषोपश्रवत्वमस्पष्टत्वम् । प्रकृते च चतुर्धाकरणस्य प्रतिपत्तिरूपतया सर्वापेक्षितत्वेन सामान्यवचनस्य पुरोडाशसामान्ये चतुर्धाकरणानुष्ठापकत्वापपन्नानुष्ठानाय विशेषोपश्रवविग्रहान्न विशेषवचनस्योपसंहारकत्वं संभवतीति चेत्सत्यम् । ‘पुरोडाशं चतुर्धा कृत्वा बर्हिषद् करोति’ इति सामान्यवचनं तावन्मिद्वन्निर्देशान्न चतुर्धाकरणविधायकम् । किंतु वाक्यान्तरप्राप्तचतुर्धाकरणमनद्य बर्हिषन्वकरणस्य तदानन्तर्यविधानार्थमेव । अनुवादश्च यथाप्राप्ति भवतीति प्रापकाग्रेयवचनानुसारेण विशेषविषयत्व सामान्यवाक्यस्य पर्यवस्यति । यद्यपि तैत्तिरीयशाखायाम् ‘पुरोडाशस्यैव बर्हिषदो मीमामा’ इति प्रकृत्य ‘चतुर्धा करोति’ इति सामान्येन चतुर्धाकरणविधानमस्ति, न ह्यत्र सिद्धवन्निर्देशोऽस्ति किंच क्त्वाप्रत्यये मत्यपि ‘रेवतीषु वागवन्तीय साम कृत्वा’ इतिवत् ‘चतुर्धा कृत्वा’ इति वाजसनेयवचनमपि विधायकमेव । तथापि स्पष्टस्यापि सामान्यवचनस्य यत्र नानर्थक्यं तत्र विशेषोपसंहाराभ्युपगमात्तदोप । प्रकृते च सामान्यवचनस्य शाखान्तरीयत्वान्नानर्थक्यम् । अन्यथा नानाशाखागतान्निहोत्रादिविधिवाक्येषु का गति । यथा चैतत्तथा शाखान्तराधिकरणे ‘अद्विर्वचनं वा श्रुतिसंयोगाविशेषान्’ इत्यादिपञ्चमृत्नीव्याख्यावसरे भाष्यवार्तिकयोः प्रपञ्चितं स्पष्टीकृतं चास्माभिः । एवं च ‘न हिंस्यात्सर्वा भूतानि’ इति सामान्यवचनस्यापि शाखान्तरीयत्वेनानर्थक्याभावात् ‘न ब्राह्मण हन्यात्’ इति विशेषे उपसंहार एवावकल्पते । न चैत्रं सति ब्राह्मणव्यतिरिक्तजीवहिंसायाः कथं प्रतिषेध इति वाच्यम् । ‘अनश्मिता’ च गोणीभारं हत्वा ‘आत्रेयं हत्वा गवां सहस्रम्—’ इत्यादिभिः स्मृतिवचनैः, पिपीलिकादितत्सर्वजन्तुवधेषु प्रायश्चित्तविधायकैः कल्पितेषु वैशेषिकेष्वहिंसावचनेषु परं सहस्रेष्वपि सामान्याहिंसावचनस्योपसंहारावश्यभावात् । ‘न ब्राह्मण हन्यात्’ इति सामान्यवचनस्य तु एकशाखागतत्वात् ‘आत्रेयी हन्यात्’ इत्यत्र नोपसंहारः । तैत्तिरीयशाखायाः हि द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके ‘देवा वै यज्ञस्य’ इत्यनुवाके ‘तस्माद्ब्राह्मणाय नापगुरेत, न निहन्यात्, न लोहितं कुर्यात्’ इत्यत्र ‘न निहन्यात्’ इति ब्राह्मणसामान्यहिंसातिषेधः श्रुतः । तत्रैव च शाखायाः षष्ठकाण्डे षष्ठप्रपाठके ‘गर्भेणाविज्ञातेन ब्रह्महा इति श्रुतम् । पुमानय स्त्री वेत्यनिश्चितेन गर्भेण हतेन ब्रह्महा भवतीति तदर्थः । अत एव षष्ठ्याद्यपादे ‘लिङ्गविशेषनिर्देशान्पुयुक्तमैतिशायन इत्यधिकरणे ‘तद्वन्तृत्वाच्च शेषश्रुतिरविज्ञाते’ ‘चोदितत्वाद्यथाश्रुति’ इति गुणमृत्वाख्यावसरे भाष्ये—‘अविज्ञातेन गर्भेण—इत्यनुवादः प्रशंसार्थः, आत्रेयी च न हन्तव्या—’ इति आत्रेयीमापन्नगर्भामाहुः’ इति च । अस्तु वा आत्रेयी अत्रिगोत्रा । तथापि ‘ब्राह्मणमात्रं च’ ‘गर्भं च तस्याविज्ञातम्’ ‘आत्रेयी च स्त्रियम्’ इति समुच्चयार्थेन चकारेण तद्व्यतिरिक्तब्रह्महत्या-

। अनश्मिता—स्व अनश्मिता—ग अनश्मिता—घ ड अनश्मिता—क

निषेधस्याप्यापस्तम्बबोधायनमन्वादिस्मृत्यवगमाद्ब्राह्मणसामान्यनिषेधवचनस्य तदेकशाखास्थत्वमनु-
मिमीमहे । अतो न तस्य विशेषनिषेधोपसंहारः । अत एव 'विहारो लौकिकानाम्'
इति द्वादशद्वितीयाद्याधिकरणे 'मासपाको विहितप्रतिषेध स्यादाहुतिसयोगान्' इति गुण-
सूत्रे तद्भाष्यादौ च 'मास न पच्युस्तस्मिन्नग्नौ' इति सामान्यनिषेधस्य 'तस्मिन्नग्नौ मांसं
न पचन्ति यस्मिन्नाहुतीर्जुहति' इति विशेषवचनानुसारेणाहवर्नीयविहितवपाश्रपणनिषेधपरत्व-
मभ्युपगतम् । एव च 'वार्ताक न भक्षयेत्' इत्यादि सामान्यनिषेधस्मृते श्वेतवार्ताकादिनिषे-
धस्मृत्युपसंहारो माध्वहेमाद्रिहरदत्तादिशिष्टानुक्रान्तोऽप्यविरुद्धो भवति । यत्तु कात्यायन आह
'उभौ वाविशेषान्' इति—'आग्नेयानाग्नेयावपि चतुर्धा करोति पुरोडाशम्' इत्यविशेषण
श्रवणादित्यर्थः, तदेतत्सूत्रं पूर्वपक्षपरम्, 'आग्नेयाद्वागाश्च' इति पूर्वसूत्रं सिद्धान्तपरमिति कर्क-
भाष्ये योजितम् । तदेतदपातत । 'आग्नेयाद्वागाश्च' इति पूर्वसूत्रस्यैवावदानादिप्रयोगसूत्रैर्वहु-
भिर्व्यवहितत्वात् । वस्तुतस्तु 'आग्नेयाद्वागाश्च' इत्येक पक्षः, 'उभौ वाविशेषान्' इति
पक्षान्तरमेव, शाखान्तरीयाधिकविद्युपसंहारानित्यत्वस्य प्रायः सर्वकल्पकारसमतत्वात् । 'अत्र
'अष्टासु प्रक्रमेषु ब्राह्मणोऽग्निमादधीत् एकादशसु राजन्यो द्वादशसु वैश्यः' इत्युक्त्वा 'चतुर्विंश-
त्यामपरिमिते यावता वा चक्षुषा मन्यते तस्मान्नातिद्वरमाधेय इति सर्वेषामविशेषेण श्रूयते' इत्या-
पस्तम्बस्यापाहभारद्वाजा । परिधो पशुं नियुञ्जन्ति' इति ब्राह्मणम्, 'नित्ययूपा एवास्माक
भवन्ति' इति बोधायनः । जैमिनेरप्याचार्यस्य मते अनित्य एव शाखान्तरीयाणामधिकविधीनामु-
पसंहारः, युक्तं च, नित्यत्वे तदितराद्भवत्पतिशाखसाम्प्रानप्रसङ्गात् । अत एव 'पशुचोदनायाम-
नियमोऽविशेषान्' 'छागो वा मन्त्रवर्णान्' इति पशुन्यायधिकरणमर्थवत्, 'अज्ञोऽग्नीषोर्माय' इति
इति शाखान्तरीयविशेषवचने जायति तदनुमेषान् । यत्तु भाष्यकृदादिभिः कृत्वाचिन्तया तद-
धिकरणप्रवृत्तिर्वर्णिता तदेतत्सर्वज्ञस्य सूत्रकारस्य मौढ्यं वर्णयद्भिस्तदपेक्षया सार्वज्ञ्यमपि स्वेषु प्रकट-
यद्भिः सूत्रकारशयानभिन्नत्वमेव तेषामाविष्कृतमिति तानेव वयमुपेक्षामहे । यदि हि सूत्रमनुद्दि-
श्वितवाक्यविशेष स्यात्तर्हि स्वबुद्धचुम्ब्रेक्षितविषयवाक्ये तदधिकरणस्यानुमेपे सति विषयान्तरस्य च
परिस्फूर्त्यभावे सति कृत्वाचिन्तया तदधिकरणप्रवृत्तिः अक्यते वर्णयितुम् । प्रकृते च 'पशुचोदना-
यामनियमोऽविशेषान्' इति पशुवाक्यस्यैव सूत्रं कण्ठोक्त्योदाहृतत्वात्कथं कृत्वाचिन्तया प्रवृत्तिवर्ण-
नमुपपद्येत । एतदपेक्षया शाखान्तरीयाधिकविद्युपसंहारानित्यत्वमेव सूत्रकृदभिमतमित्येव कल्पयि-
तुमुचितत्वात् । एव तत्र तत्र वाक्यविशेषोल्लेखिसूत्रेषु पर शतेषु शाखान्तरीयाधिकविद्युपसंहारा-
नित्यत्वं तत्र तत्र वर्णयितव्यमिति सर्वमन्वयम् ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमः पादः ॥

द्वितीयः पादः ॥

निर्मथ्य निगममिन्द्रन्विविधन्यायाभिधानमन्थानै ।
धर्ममुधामुद्धरते भूयो मुनये नमोऽस्तु जैमिनये ॥

लिङ्गस्य श्रुतिकल्पनमुखेन विनियोजकतया लिङ्गविनियोगस्य श्रुतिविनियोगोपजीव्यक-
त्वाच्छ्रुतिविनियोगविचारानन्तर लिङ्गविचार प्रस्तूयते । लिङ्ग नाम सामर्थ्य मन्त्रगतमर्थगतं च ।

१. बहिर्न्याय — तत्र मन्त्रगतमर्थप्रकाशनसामर्थ्यम् । मन्त्राणां ह्यनुष्ठेयार्थप्रकाशनसामर्थ्यं
मुख्ये विनियो- मन्त्राधिकरणे स्थितम् । अर्थगतं तु द्रवद्रव्यावदानादिसामर्थ्यं स्तुवादितिष्ठम
गाधिकरणम् । 'अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात्' इत्यधिकरणे निरूपितम् । तत्र बहिर्देवमदन्
दामि' इत्यादिमन्त्रसामर्थ्यरूपलिङ्गस्य किं मुख्यार्थं कुशादिरूप एव तद्विनियोजकत्वम्, उतोलपरा-
जिरूपगौणार्थेऽर्पाति सगये, मुख्य इव जघन्येऽपि स्मारकाकाङ्क्षादिरूपसामर्थ्या अवशेषात्साधारण्ये-
नैव विनियोग कल्पयते यद्यत्प्राकरणिक प्रकाशयितुं शक्यते तत्कुर्यादिति । एव च गौणवृत्त्या
पृषादिशब्दैः प्राकृतान्यभिधानान्पृषानुमन्त्रणादिमन्त्राणां चोत्कर्षोऽर्पाति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

**'अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्तस्मा-
दुत्पत्तिसंबन्धोऽर्थेन नित्यसंयोगात् ॥ १ ॥**

यत अर्थाभिधानलक्षणद्वारसंयोगान्मन्त्रेषु क्रतुशेषत्व मन्त्राधिकरण व्यवस्थापितम्,
तस्माद्धेतो उत्पत्तिसंबन्ध औत्पत्तिकेन मुख्यार्थेन मन्त्राणां संबन्ध स्यात् । कुत । अर्थेन मुख्या-
येनैव नित्यसंयोगात् । असति हि मुख्यान्वयानर्हमाणवकादिपदसमाभिव्याहारे 'अग्नि' इत्येतावता
मुख्यमर्थं ज्वलनमेव प्रतिपद्यन्ते लौकिका, न तु साणवक गौणमर्थम् । यद्यपि साणवक गौणमर्थ-
मभिधत्तेऽग्निशब्दस्तर्दापि मुख्यमर्थमभिधत्ते तमभिधत्ते—'अग्निमदृशम्' इति । ततश्च शक्यस-
ंबन्धापेक्षत्वेन जघन्यार्थप्रतीतिर्धिलस्त्रितत्वेन प्रथमप्रतीतमुख्यार्थविनियोगतश्चरितार्थतया शान्ताकाङ्क्षा-
त्वात् जघन्यार्थविनियोग कल्पयितुमुचित । न च मुख्यार्थमादाय मन्त्रस्य निगमाकाङ्क्षेऽपि
गौणार्थस्य स्मारकाकाङ्क्षया तत्र मन्त्रस्याकाङ्क्षात्थापनाद्विनियोग कल्पयतामिति वाच्यम् । तस्मार-
काकाङ्क्षया न्यानाद्युपायेन शान्तिसंभवात् ॥

ननु मुख्यार्थमात्रविनियोगे पृषानुमन्त्रणादिमन्त्राणां प्रकरणादुत्कर्ष स्यात्तत्राह—

१. अर्थाभिधानसंबन्धान् अर्थाभिधानसामर्थ्यात्

संस्कारकत्वाद्चोदितेन स्यात् ॥ २ ॥

‘पृष्णोऽह देवयज्यया प्र प्रजया च पशुभिश्च जनिपीय’ इति मन्त्रो हि पृष्णो देवताया प्रकाशनलक्षणसंस्कारजनक । स च यत्र संस्कार्यस्तत्र गच्छति । दर्शपूर्णमासयोस्तु न पृषा देवतात्वेन चोदित । अचोदिते च प्रपणि ‘पृष्णोऽह देवयज्यया’ इति मन्त्रो दर्शपूर्णमासयोर्न स्यात् । न च प्रकरणे मुख्यार्थस्याभावाद्गौणे विनियोगोऽस्त्विति वाच्यम् । विकृतिभूतपौष्ण्यागो उत्कर्षेण मुख्यार्थान्वयसम्भवेन लिङ्गस्य निर्वाधत्वे सति प्रकरणेन तद्गाधस्यायुक्तत्वात् । न च सामान्यतः क्रतुसंबन्धे मन्त्रस्य प्रमाणान्तरादवगते मन्त्रलिङ्ग तावत्संबन्धविशेषे व्यवस्थापयति, क्रतुसंबन्धस्यापि बोधने तस्यासामर्थ्यात्, ततश्च प्रथममन्त्रस्य प्रकरणादुत्कृष्टस्यालक्ष्ययागसंबन्धस्य कथं विशिष्य पौष्ण्यागो लिङ्गाद्विनियोगलाभ इति वाच्यम् । ‘इष्टानुमन्त्रणानि’ इति समाख्यया ‘देवयज्यया’ इति पदसामर्थ्येन च यागसंबन्धस्य ‘पृषा’ इति पदसामर्थ्येन विशेषसंबन्धस्य चोपपत्तेः । अतः प्रपानुमन्त्रणमन्त्रस्य विकृतावुत्कर्षो युक्तः । तस्मात्सति सम्भवे मुख्यार्थ एव मन्त्रलिङ्ग विनियोजकमिति । वृत्तसधिकरणम् ॥

अग्नौ श्रूयते ‘निवेशन सगमन इत्यैन्द्रागार्हपत्यमुपतिष्ठते’ इति । ‘निवेशन सगमनो वसूनां विश्वा रूपाभिचष्टे शर्चीभिः । देव इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्थौ समरे पथीनाम’ २ ऐन्द्रान्याय — ऐन्द्रा इत्यैन्द्रो ऋक् । वसूना धनानां निवेशन आवाम्, सगमन आश्रितेषु सगार्हपत्ये विनियोगा- मयिता, सत्यधर्मा अर्वाधितरक्षितृत्वादिगुणशाली, इन्द्र, देव द्योतमान, विकरणम् । सविता सूर्य इव, विश्वा रूपा सर्वाणि वसूनि, शर्चीभिः, स्वशक्तिभिः, अभिचष्टे प्रकाशयति, किञ्च पथीना कर्ममार्गाणाम् । ‘ये चत्वार पश्वयो देवयाना इति कर्मवाद ऐष्टिकपाशुकसौमिकदर्विहोमानाम्’ इति बोधायन । समरे सगमने । ऋधातो पचाद्यच् । न तस्थौ । घ्रा गतिनिवृत्तौ । अव्यापृतो न भवति । नित्य व्यापृत इत्यर्थः । किमत्रेन्द्रशब्दो मुख्यया वृत्त्या स्वार्थपर गार्हपत्यशब्दस्तु विधिगतस्तदनुसारेण गौण, उत गार्हपत्यशब्दो मुख्यया वृत्त्या ज्वलनविशेषे वर्तते इन्द्रशब्दस्तु तत्र गौण इति मशय । तत्रेन्द्राभिधायकमन्त्रस्य गार्हपत्याग्निप्रकाशनशक्यभावान् अग्ने सेचन इव गार्हपत्याग्नौ तस्य विनियोगो नोपपद्यते । न च ‘नशब्द उपरिष्ठादुपचार उपमानार्थः’ इति निरुक्तानुसारेण ‘मृगो न भीम कुचर’ इत्यादिवन्नशब्दस्योपमानार्थतया सवि- तेन्द्र इव च पथीना कर्ममार्गाणां समरे सगमने तस्थौ व्यापृतो भवति इत्येव मन्त्रस्य गार्हपत्याभिधायकत्व मृपपादमिति वाच्यम् । एवमपि नवो निषेधे प्रसिद्धस्याप्रसिद्धे इवार्थे वृत्त्याश्रयणापत्या विनियोज्यमन्त्रशक्यनुसारेण विधिगतस्यापि गार्हपत्यशब्दस्यैव गौण्येन्द्रपरताश्रयणस्य युक्तत्वात् । इन्द्रो हि गार्हपत्यशब्देन यज्ञसाधनत्वसाधर्म्येणाभिधानमर्हति । न च विनियो-

जकवाक्यगतगार्हपत्यशब्दशक्त्यनुसारेण मन्त्रगतेन्द्रशब्द एव इति परमैश्वर्ये' इति धातु-
त्पन्नो हवि श्रपणादींशतृत्वगुणयोगाद्गार्हपत्याभिपर किं न स्यादिति वाच्यम् । 'ऐन्द्र्या' इत्यु-
पक्रमगततीद्धितश्रुत्या मन्त्रस्य मुख्याभिधानसामर्थ्येऽवधृते सति जघन्यगार्हपत्यशब्दस्यैव गौण्या
वृत्त्येन्द्रपरताश्रयणस्य युक्तत्वात् । यद्वा 'तस्येदम' इत्यर्थे पत्युत्तरपदण्यप्रत्ययान्तोऽयं गार्ह-
पत्यशब्दो यष्टव्यदेवतात्वेन गृहपतिसंघान्वितमिन्द्र मुख्य्यैव वृत्त्याभिधानुमर्हति । अस्तु वा
गार्हपत्यशब्दो रूढ्या ज्वलनविशेषवाचकः । द्वितीया तु सप्तम्यर्थे सामीपिकाधारत्वे । गार्हप-
त्यसमीपे स्थित्वा इन्द्र प्रकाशयतीत्यर्थः । अथवा कर्मण्येव द्वितीया । ज्वलनपर एव गार्हपत्यशब्दः ।
उपनिषुतिरूपेत्य स्थाने । तस्य च मन्त्रकरणकत्वमात्मनेपदाद्रस्यते, 'उपान्मन्त्रकरणे' इति मन्त्रक-
रणके धात्वर्थे विद्यमानादुपपूर्वास्थाधानोऽगन्मनेपदविधानात् । उपस्थाने च मन्त्रस्य करणत्व
साक्षादसभवादभिधानद्वारेण वाच्यमित्यात्मनेपदावगतमन्त्रकरणत्वनिर्वाहायाभिधानमनुमीयते । तस्य
चानुमानतो लाभात् तव शक्तिकल्पनापि । तथा च उपेत्य स्थित्वाभिधानमुपनिषुतेरर्थः । ऐन्द्र्या
ऋचा गार्हपत्यसमीपे प्राप्याभिदधीतेत्यर्थः पर्यवस्यति । तत्र प्राप्यपेश्रया 'गार्हपत्यम्' इति द्विती-
या । अभिधाने तु विनियोज्यमन्त्रशक्तिवलादिन्द्रस्यैव कर्मता । तस्मान्मुख्यस्यैन्द्रस्यैवायं मन्त्रः शेषः,
न तु ज्वलनविशेषस्य गार्हपत्यस्येति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

वचनात्वयथार्थमैन्द्री स्यात् ॥ ३ ॥

तुरवधारणे भिन्नक्रमश्च । ऐन्द्री ऋगेव अयथार्थं स्यात् । क्रियाविशेषणमेतत् । अयथा
असदृशः वाधित अर्थो यस्य तद्यथा भवति तथा । मुख्यार्थवृत्तिर्न भवेत्, गौणी स्यादिति यावत् ।
कुत । वचनान् गार्हपत्ये विनियोगवचनान् । न च 'ऐन्द्र्या' इति तद्धितश्रुत्या उपक्रमगतया इन्द्र
एव विनियोग उचित इति वाच्यम् । 'अस्यवामीयम्' 'कयाशुभीयम्' 'यज्ञायज्ञीयम्' इत्यादि-
वत्पदसयोगमात्रेण तद्धितश्रुत्युपपत्तेः ।

यदुक्तम् 'अग्निना सिञ्चति' इत्यादिवदशक्यार्थविधानमनुपपन्नमिति तत्राह—

गुणाद्वाप्यभिधानं स्यात्संबन्धस्याशास्त्रहेतुत्वात् ॥ ४ ॥

वार्पानि समुदाय शङ्कानिवृत्तौ । नाशक्यार्थविधानम्, यत् गुणान् अभिधानं स्यात् ।
हवि श्रपणादींशतृत्वगुणयोगादिन्द्रशब्देन गार्हपत्याभिधानं सभवति । नन्वेव सति वचनविनियोज्य-
मन्त्रे इन्द्रशब्दस्य मुख्यार्थवाधनेन गौणार्थपरत्वकल्पने तदुपस्थानविनियोगे च वचनस्य व्यापारा-
द्वाक्यभेदः स्यादत आह— संबन्धस्याशास्त्रहेतुत्वादिति । मन्त्रगतेन्द्रशब्दस्य गौण संबन्धस्तावन्न
शास्त्रहेतुकं 'ऐन्द्र्या' इति वचनलभ्यो न भवति, येन वाक्यभेदः स्यात् । किं तर्हि लोकेत एव

सिद्ध । 'अग्निर्माणवक.' इत्यादौ मुख्यार्थानन्वयिपदसमभिव्याहारे गौण्या वृत्त्या कल्पत्वान् । अस्ति चात्र तथाविधगार्हपत्यपदसमभिव्याहार । न हि मुख्यार्थेनेन्द्रपदेन गार्हपत्यपदस्यान्वयो 'घटते । न च विनिगमनाविरहाद्गार्हपत्यशब्दस्य गौण्येन्द्रपरत्वं किं न स्यादिति वाक्यम् । विधेर्ह्यन्वन्ताप्रामार्थप्रापणे स्वतन्त्रप्रथमप्रवृत्तिकस्यानन्यप्रमाणकेऽर्थे गौणत्व न युक्तमाश्रयितुम् । मन्त्रस्य तु विधिविहितार्थप्रकाशकतया तत्परतन्त्रस्य तदुत्तरकालप्रवृत्तिकस्य विधिविरोधिनं मुख्यार्थमतिक्रम्य गौणार्थत्वं युक्तमाश्रयितुम् । तदुक्तम् 'न विधौ पर शब्दार्थे' इति । एतेन 'गार्हपत्यम्' इति द्वितीयाया समीप्यलक्षणापि प्रत्युक्ता । नापि सबन्धस्मान्यवाचिण्यप्रत्ययान्तगार्हपत्यशब्दस्य योगवृत्त्या इन्द्रपरत्वं युक्तमाश्रयितुम्, रूढ्या योगस्यापहारात् । यदपि प्राण्यपेश्या गार्हपत्यस्य कर्मता अभिधानापेश्याचेन्द्रस्येति न चैतद्युक्तम्, आत्मनेपदगम्यस्याभिधानस्य प्रत्ययलभ्यत्वेन प्रधानतया तत्रैव 'गार्हपत्यम्' इति द्वितीयांत्वयस्याभ्यर्हितत्वान्, समीपस्थितिमात्रवृत्तेरुपतिष्ठते प्राप्तिपूर्वकत्वविशिष्टतदर्थे लक्षणाप्रसङ्गाच्च । वस्तुतस्तु 'उपान्मन्त्रकरणे' इति मन्त्रकरणके क्रियाविशेषे विद्यमानादुपपूर्वास्थाधानात्समनेपद विहितम् । उपपूर्वकस्थाधातुश्च पदजन्यपदार्थोपस्थितिरित्यादौ बोधे दृष्ट । 'गोपी स्मरात्कृष्णाय तिष्ठते' इत्यादौ तु 'श्लाघद्भुङ्स्थाशपा ब्रवीम्यमान' इति लिङ्गात्स्थितिपूर्वकबोधने दृष्ट । यदा तु बोधे तदा समीपप्राप्तिस्तु च तदङ्गं शास्त्रान्तरगम्यम् । आश्रलायनसूत्रे 'प्रत्यगुदगवस्थाय' इत्युपक्रम्य 'एवभूतोऽव्यक्तहोमाभ्याधानोपस्थानानि च' इति वचनान् । यदापि बोधने, तदोपसर्गवशात्समीपं प्राप्य स्थित्वा बोधनमुपतिष्ठतेरर्थे । ऐन्द्र्या उपेत्य गार्हपत्य स्थित्वा बोधयतीति । स्तौतीति यावत् । अतो द्वितीया न विरुध्यते । बोधायनस्तु तिष्ठत्वं व्यकल्पयन् 'लाजहोमे च सीमन्ते देवतावाहने घरे । अर्घ्ये तिष्ठत्युपस्थाने पडेते भृगुचोदिता' इति । वैवाहिकलाजहोमे सीमन्तोन्नयने प्रतिमादौ देवतावाहने वराय कन्यादाने अर्घ्ये मधुपर्कदाने उपस्थाने च तिष्ठत् । पडेते पदार्थास्तिष्ठता कर्तव्यत्वेन भृगुणा परिगणिता इत्यर्थः । भृगुग्रहणाद्विकल्पो गम्यते । तदेव वचनाद्गार्हपत्ये विनियुक्तं 'निवेशन' इति मन्त्रस्तस्यैव शेषीभवास्मिन्द्रशब्दविषये गौणी वृत्तिमाश्रयति । इत्येन्द्रथधिकरणम् ॥

दर्शपूर्णमासयो श्रयते 'हविष्कृदेहीति त्रिग्वन्नप्राह्वयति' इति । तत्र कर्तरि क्विबन्तो हविष्कृच्छब्दस्तावदवघातेन हविष्कर्तरि मुख्यः । अवघाते तु साधनत्वमात्रेण गौणः । तत्र क्रिसय

३ आह्वाने विनियोगा- मन्त्रोऽवघाते प्रयोक्तव्यः, उत हविष्कृदाह्वान इति सशयः । अवघात इति विकरणम् । त्रस । यदि ह्याह्वाने मन्त्रः सवध्येत तर्हि 'अवघ्नन' इत्येतत्काललक्ष-

। अन्वय उपपत्तय-- क, ख, ग

णार्थं भवेत् 'अवहनत्कालोपलक्षितोऽध्वर्युर्हविष्कृतमाह्वयति' इति । या यजमानस्य पत्नी साभि-
 द्रुत्यावहन्ति' इति पत्न्या अवघातकर्तृत्वश्रवणान् । न चैतद्युज्यते, मन्त्रत्राहणयोर्विरोधेऽन्यतरस्य
 गौणपरत्व आश्रयणीये मति न विधौ पर शब्दार्थे' इति पूर्वाधिकरणे व्यवस्थापितत्वेन 'अव-
 घ्नन्' इति विधिगते लक्षणाश्रयणायोगान् । तस्माद्द्वैतवद्विनियोगवचनानुसारेण गौण्या वृत्त्याव-
 घातशेष एवाय मन्त्र । न चाचेतनस्यावघातस्य कथमाह्वानकर्मत्वमिति वाच्यम् । आह्वयतिर्ह पर
 समुर्वाकृत्य सर्वोधनार्थे उच्चारणे हृष्टो लोके । इह त्स्वारणमावे गौण । आह्वानारो हेहिशब्दमुच्चा-
 रयन्ति । अयमत्यध्वर्युरवघाताय 'हविष्कृदेहि' इति मन्त्रं प्रयुञ्जान 'एहि' इति शब्दमुच्चारयति ।
 तन्मासान्याद्भवति गौणोऽयमाह्वयतिशब्द । स च केवलमनुवाद, अनुच्चारितस्य मन्वस्यावघात-
 संबन्धानुपपत्त्योच्चारणस्यार्थप्राप्तवान् । न चैवमपि विधिवाक्ये लक्षणादोपस्तुत्य इति वाच्यम् । न
 हि विधिवाक्यावयवमात्रे लक्षणा दोषावहा, तथा सत्यर्थवादाना प्राशस्यलक्षकत्वानुपपत्तेस्तेषामपि
 विध्येकदेशत्वान् । किंतु विधेयसमर्पकपद एव लक्षणा दोषावहा । आह्वयतेऽर्थप्राप्ताच्चारणमात्रार्थ-
 कस्य विधेयसमर्पकत्वाभावात् तव लक्षणा दोषावहा । मन्त्रस्याह्वानसंबन्धेत्ववघातकालस्यापि विध-
 यत्वाद्धिधेयसमर्पके 'अवघ्नन्' इति पदे लक्षणा दोषावहैवेति वैपस्यम् । न चैवमपि प्राप्तावघातो-
 ह्येन मन्त्रस्य त्रिरभ्यासस्य च विधौ वाक्यभेद इति वाच्यम् । न ह्यत्र 'त्रि' इत्यवघातेन
 साक्षादन्वेति, त्रिरवघाते तण्डुलनिष्पत्तेरसंभवान्, किंतु मन्त्रद्वारा । मन्त्रश्चाय कचिच्छाखाया
 त्रिरभ्यस्त एव पठ्यते । ततश्च 'त्रि' इत्यनुवाद इति न वाक्यभेद । तस्मादवघातशेषो मन्त्र ।
 यद्यपि मन्त्रोच्चारणानन्तरभाव्यवघात, तथापि 'अवघ्नन्' इति 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा'
 इति भविष्यतिलट शत्रादेश । अवघात निर्वर्तयिष्यन् 'हविष्कृदेहि' इति त्रिरुच्चारयतीत्यर्थः ।
 प्राप्ताप्राप्रविवेकेन हविष्कृदेहि' इत्यवहन्तीत्यर्थं पर्यवस्यतीति पूर्वपक्षमुद्भाव्य सिद्धान्तयति—

तथाह्वानमपीति चेन्न कालविधिश्चोदितत्वात् ॥ ५ ॥

यथा तावद्वैत्री गार्हपत्य प्रत्युपदिश्यमाना गौणी वृत्तिमाश्रित्य गार्हपत्य प्रकाशयति तथा-
 ह्वानम् एहिशब्दघटितमन्त्रोऽपि अवघात प्रत्युपदिश्यमान कर्तृभावस्यपि हविष्कृच्छब्दस्य हवि-
 साधनत्वमात्रेण गौण्या वृत्त्यावघात प्रकाशयतीति चेत्तन्न, चोदितत्वात् त्रिरभ्यासस्यैवात्र वाक्य
 विधानात् । न च शाखान्तरपठितत्रिरभ्यासस्यायमनुवाद इति शक्यं वक्तुम्, कचिच्छाखाया
 सकृदपि मन्त्रस्य पठितत्वेन त्रिरभ्यासस्य नित्यप्राप्त्यभावेन पाक्षिकानुवादत्वापातान् । एव च
 त्रिरभ्यासेऽवश्यं विधातव्ये मति मन्त्रस्यावघाते विधिर्न युज्यते, वाक्यभेदप्रसङ्गान् । नन्वेव-
 मस्याह्वानमन्य त्रिरभ्यासोऽवघातकालश्च विधातव्य इति वाक्यभेदो दुर्वार, 'अवघ्नन्' इत्यस्य
 काललक्षणादोपश्च, तत्राह— कालविधिरिति । 'न' इत्येतदत्रापि सर्वभ्यते । आह्वानऽवघातकालो

न विधातव्यः, अवहननकाल एव महायाह्वानस्यापेक्षितस्य प्राप्तत्वेनार्थसिद्धत्वात् । अतः 'अवघ्नन' इत्यनुवादमात्रम् । अनुवादत्वाच्च न लक्षणा दोषः । नन्वेव सति मुख्ये 'अवघ्नन' इति पदे लक्षणा स्यात्, तद्वद् जघन्ये आह्वयतिपदे इति शङ्कायामप्येतदेवोत्तरम् । कालविधिरिति । कालाभिधानं न्याय्यमित्यर्थः । उक्तं च वार्तिके 'अभिधासात्रमेवात्र विधिरित्यभिधीयते' इति । 'लक्षणहन्त्वो क्रियाया' इति क्रियान्तरलक्षकक्रियावृत्तेर्धातोः कर्तरि शतृप्रत्ययेनावघातस्याह्वानक्रियालक्षणार्थत्वावगमेनोपसर्जनतया स्वार्थसमर्पके 'अवघ्नन' इति पद एव प्रथमश्रुतेऽपि लक्षणाया न्याय्यत्वादिति भावः । तत्रावघातकालोपलक्षित आह्वानात् 'अवघ्नन' इत्युच्यते । तत्रावहननकालोपलक्षितोऽवघ्नो 'हविष्कृदेहि' इति त्रिरुच्चारितेन मन्त्रेणाह्वयतीत्यर्थः । ननु प्राप्तकर्मानुवादेनानेकगुणविधाने वाक्यभेददोषः । न^१ । अनाह्वानाया अपि पन्थ्या अवहननृत्वनिवृत्तये आह्वानस्याप्यवश्यविधेयस्य त्रिरभ्यासकमन्त्रकरणकावघातविशिष्टस्य^२ विधिसम्भवात्, 'एहि' इति मन्त्रवर्णादेवाह्वानस्य नित्यप्राप्तेः सम्भवाच्च । न चैव सत्याह्वानप्राप्तौ तत्र मन्त्रविनियोग मन्त्रवर्णाह्वानप्राप्तिरित्यन्योन्याश्रय इति वाच्यम् । 'एहि' इति पदघटितस्यास्य मन्त्रस्य प्रकरणसिद्धकृतृपकारकताकस्य मन्त्राधिकरणसिद्धदृष्टार्थताकस्य दृष्टद्वारैव कर्तौ विनियोज्यत्वेनावगमवलादेव मन्त्रसामर्थ्यपर्यालोचनालभ्यद्वारस्य तत्र मन्त्रान्वयस्य च युगपदेव लाभेनान्योन्याश्रयानवकाशान् । तस्मान्मुख्याह्वानाङ्गमेव मन्त्रः, न गौणावघाताङ्गम् । किञ्च 'एन्द्रया' इति तृतीयानिर्देशादेन्द्रया श्रौतो विनियोगो गार्हपत्येऽस्ति । इतिकरणावसृष्टस्य मन्त्रस्यावघातस्य च संबन्धो गम्यमानो नाङ्गाङ्गिभावोऽवकल्पते, प्रागुक्तवाक्यभेदान्मन्त्रलिङ्गविरोधाच्च हविष्कृच्छब्दस्य कर्तृसाधनस्यावघातेऽसम्भवात् । अतः समानकालत्वमेव संबन्धः सिद्धयति ॥

अस्तु वा कथंचिदवघाते हविष्कृच्छब्दस्य मुख्यता । तथापि मन्त्रस्य न तत्र सामर्थ्यमित्याह—

गुणाभावात् ॥ ६ ॥

'एहि' इति परंप्रेषणरूपमध्यमपुरुषस्य 'हविष्कृन्' इति संबोधनस्य चाचेतनेऽवघातेऽसम्भवेन मन्त्रस्य तत्रासामर्थ्यादित्यर्थः ॥

इतोऽपि नावघाते मन्त्र इत्याह—

लिङ्गाच्च ॥ ७ ॥

१ २ 'न' इत्येतत् मातृकासु क्वचिदोप न दृश्यते सर्वास्वपि मातृकासु 'विशिष्टाह्वानस्य' इत्येव पाठः, अत्र दृश्यमानत्र पाठः अस्माभिः कल्पितः ।

‘वाग्वे हविष्कृद्वाचमेवैतदाह्वयति’ इति स्त्रीलिङ्गशब्दवाच्यत्वसाधस्येण वाग्रूपतया हविष्कृन्मुयते । तदिह मन्त्रस्य पत्न्याह्वानाङ्गत्वे घटते, न त्ववघातपरत्वे । अभ्युक्ष्यमात्रमेतत् ॥

इतोऽयं वमित्याह—

विधिकोपश्लोपदेशे स्यात् ॥ ८ ॥

इह ‘हविष्कृदेहि’ इति मन्वस्यावघानाङ्गतयोपदेशे सति ‘अवरश्रो द्विव सपन्न वध्यासमित्यवहन्ति’ इति मन्त्रविधिना कोप विरोधः स्यात् । तथा च नित्यवदाम्नानविरोधः । विकल्पस्त्वष्ट्र-कोपदुष्टः । आह्वानसवन्धे तु न दोषः । वृत्तमधिकरणम् ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते ‘उत्तिष्ठन्नाहार्मीदग्नीन्विहर’ इति ‘व्रत कृणुतेति वाच विसृजति’ इति च । किमनयोर्मन्त्रयोर्यथाक्रममुत्थाने वाग्विसर्गे च गौण्या वृत्त्या विनियोगः, उत मुख्यार्थेऽग्नि-
 ४ आमावहरणादि विहरणे व्रतकर्तारं प्रति संप्रैषे च विनियोगः इति सशयः । तत्र मन्वयो-
 प्रकाशकमश्रुति-रुत्थाने वाग्विसर्गे च गौणेऽर्थे ऐन्द्रीन्यायेन वचनाद्विनियोगः । अग्नीन्ध-
 योयादधिकरणम् । तस्मिन्निहरणे चोत्थानं विना कर्तुमशक्यमिति तदुभय गौण्या वृत्त्या
 अग्नीच्छब्देन ‘अग्नीन्विहर’ इत्यनेन चाभिधीयते । हे अग्नीन् अग्नीन्धनसाधनभूतोत्थानं ‘आग्नी-
 र्ज्ञायाद्विष्णयादग्निविहरणसाधनं भवेति मन्त्रार्थः । ‘अग्नीन्’ इति द्वितीया षष्ठ्यर्थः । कर्तरिविहित-
 लोट् च साधनत्वे । साधनमविवक्षितम् । ‘उत्तिष्ठन्’ इति वर्तमानसामीप्ये भविष्यतिलट्
 शत्रादेशः । उन्धानं निर्वर्तयिष्यन् ‘अग्नीन्विहर’ इत्याहेति वचनव्यक्तिः । तथा ‘कृवि हिमायाम्’
 इति धातोः ‘कृणुत’ इति शब्दः कथंचिन्निष्पाद्य भक्षणस्यापि हिमावसाश्रित्य ‘व्रतं पयोयवाग्वादिक्
 भक्षयत’ इत्येव विसर्जनकर्मभूतवारगेव कर्तृत्वापचारादभिधीयते । बहुत्वमविवक्षितम् । आह्वानवाक्ये
 तावन्त्रिभ्यामेऽवश्यं विधातव्ये सति वाक्यभेदप्रसङ्गात्तावघाते मन्त्रविधिः, अतो विनियोजकव-
 चनाभावात्त गौणेऽर्थेऽवघाते मन्वस्य विनियोगः इति स्थितः पूर्वाधिकरणे । नेह तथा वाक्यभेदप्रस-
 ङ्गोऽस्ति मन्त्रस्यैवात्र विधेयत्वान्न । तत्रोत्थाने वाग्विसर्गे च मन्त्रयोर्विनियोगः इति प्राप्ते
 सिद्धान्तयति—

तथोत्थानविसर्जने ॥ ९ ॥

‘हविष्कृदेहि’ इति मन्त्रस्य मुख्येऽर्थे आह्वाने यथा विनियोगः उक्तस्तथेहापि लिङ्गानु-
 सारेण मुख्येऽर्थेऽग्निविहरणसंप्रैषे व्रतकरणसंप्रैषे च विनियोगः । ऐन्द्रीवविह गौणेऽर्थे मन्त्रविनि-
 योजकश्रुत्यभावात्सर्गभेदाहारावगतसवन्धस्य च कालार्थसयोगत्वेनायुपपत्तेः । यदुक्तं मन्त्रस्यैवात्र

। आग्नीर्ज्ञायासि घ

विधेयत्वात् वाक्यभेदप्रसक्तिरिति, अस्त्ववम् । तथापि समभिव्याहारमात्रेण लिङ्गवाधासभवेन गौणेऽर्थे कथं विनियोगः स्यात् । अतोऽत्र कालद्वारक एव संयोगः । 'उत्थानकालोपलक्षितोऽध्वर्यु-
रर्घ्यादग्नीन्विहरेत्याह' इति 'घ्नतं कृणुतेति संप्रैपकाले वाचं विमृजति' इति । ननु 'अवघ्नन्' इत्यस्यानुवादात्तत्र काललक्षणा युक्ता, आह्वाने अवहननकालम्यार्थमिद्वत्त्वान् इह तु कालस्यापि विधेयतया तन्मसर्पकशब्दे कथं लक्षणा, तथा सत्यैन्द्रीवाक्येऽपि विधेयमसर्पके लक्षणापातान् । सत्यम् । ऐन्द्रीवाक्ये तावद्गौणेऽर्थे मन्त्रविनियोगस्य श्रौतत्वेन प्रबलश्रुत्यनुगोधेन मन्त्रलिङ्गमुपेक्ष्य विधौ लक्षणानाश्रयणेऽपि प्रकृते 'इतिकरणपरामृष्टमन्त्रविनियोगस्य वाक्यप्रमाणरूपसमभिव्याहारात्' इत्यस्य तदपेक्षया प्रबलमन्त्रलिङ्गविरोधे सति वाक्यप्रमाणमुपेक्ष्य प्रबलमन्त्रलिङ्गानुगोधेन विधावपि लक्षणा-
श्रयणस्य युक्तत्वान् । एवं च प्रबलप्रमाणविरोधे सति विधावपि लक्षणेति सिद्धम् । वृत्तमधिकरणम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते 'सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति' इति । 'इदं वावापृथिवी भद्रमभृत्' इत्यारभ्य 'नमो देवेभ्यः' इत्यन्तोऽनुवाकं सूक्तवाको नाम निगद । तेन प्रस्तरस्य 'वर्हिमुष्टि-
विशेषं प्रहरति अग्नौ प्रक्षिपतीत्यर्थः । तत्र किं सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणेऽङ्गतया संयोगः उत कालार्थं संयोगः इति संशये पूर्वपक्षयति—

सूक्तवाके च कालविधिः परार्थत्वात् ॥ १० ॥

सूक्तवाकवाक्येऽपि पूर्ववत्कालार्थं एव संयोगः । कुतः । परार्थत्वात् । 'दर्शपूर्णमासा-
भ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत' इत्यत्र दर्शपूर्णमासयोः फलविशेषार्थतया कृतार्थयोर्यथा कालार्थं संयोग-
प्रस्तरप्रहरणन्यायः — मन्त्रदिहापि सूक्तवाकस्य कृताकृतप्रत्यवेक्षणफलकेश्चदेवतासंकीर्तनेन कृतार्थ-
सूक्तवाकस्य प्रस्त- तथा अङ्गतया सचन्धस्यानाकाङ्क्षितत्वादित्यर्थः । इष्टदेवतासंकीर्तनार्थत्वं च
प्रहरणाङ्गता- सूक्तवाकस्य लिङ्गवाक्यशेषाभ्यामवगतम् । तत्र मन्त्रलिङ्गं तावत् 'अग्नि-
धिकरणम् । रिदं हविरजुपत' 'सोम इदं हविरजुपत' इत्यादि । 'अग्निग्दि हविरजुप-
तेत्याह या अयाक्ष्म देवतास्ता अरीरधामेति वा वैतदाह' इति वाक्यशेषस्मैत्तिरीयके । या, अग्न्यादि-
देवता वयमयाक्ष्म इष्टवन्त ता अरीरधाम पुनर्कीर्तनेन समर्पिता अकार्पण्ये तदेव मन्त्र आह-
त्यर्थः । वाजसनेयके चास्ति वाक्यशेषः 'यावत्यो देवता सपश्यन्ति, स यदेव सपश्यत्यसौ हविर-
जुपतासौ हविरजुपतेति, यज्ञस्यैवास्मा एतन्ममृद्धिमाशास्ते' इति । न च सूक्तवाकस्य कथं प्रस्तरप्रह-
रणकाललक्षकता, प्रस्तरप्रहरणवत्सूक्तवाकस्याप्यनिर्ज्ञातकालत्वादिति वान्यम् । मन्त्रसमाप्त्या ह्यनु-
याज्याज्यानन्तरपाठान्तदन्तरकालता सूक्तवाकस्य निर्ज्ञाता । प्रहरणं तु 'उत्तरं वर्हिषः प्रस्तरं साद-

१ । सर्वास्वपि मातृकासु 'इतिकरणपरामृष्टमन्त्रविनियोगवाक्ये' इत्येव पाठः, अत्र दृश्यमानः पाठः
अस्माभिः कल्पितः । २ । दर्शं क

यति' इत्यनन्तर विहितम् । तदानीं च सुग्धारणादिप्रस्तरकार्यानिष्पत्ते प्रहरण न सम्भवतीत्यनिर्ज्ञात-
कालमेव तत् । न च तृतीयायाङ्गत्वप्रतीते कथं कालार्थं सयोग इति वाच्यम् । 'इत्थंभृतलक्षणे' इति
कचित्प्रकार प्राप्तस्य लक्षणे तृतीयाविधानेन प्रहियमाणावस्थां प्राप्तस्य ज्ञापकं सूक्तवाक इत्येव तृती-
यापपत्ते । प्रहियमाणावस्थाज्ञापकत्वं च सूक्तवाकस्य तत्प्रयोगकाले प्रस्तरप्रहरणे सत्येव भवति ना-
न्यथा^१ । अतः सूक्तवाककाले प्रस्तर प्रहरेदिति पर्यवस्यति । किंच सूक्तवाकनिर्गदे प्रहरणक्रियाभिधाय-
कपदाभावात्कथं प्रहरणे तस्य विनियोगः । न च 'अग्निरिदं हवि' इत्यादिना प्रहरणसम्बन्धिदेवताभि-
धानात्प्रहरणार्थत्वमिति वाच्यम् । प्रहरणे देवतासम्बन्धाभावात् । न च देवताभिधानशलादेव प्रहरति-
र्यागपूर्वकप्रक्षेपरूपहोमपर, तत्सम्बन्धिदेवताभिधानाच्च तस्य प्रहरणार्थत्वमिति वाच्यम् । देवताभि-
धानेऽपि होमकल्पकद्रव्यदेवतासम्बन्धस्याभावात् । न च 'अग्निरिदं हविर्जुपत' इतीदंशब्दस्य सति-
हितप्रस्तरपरतया सूक्तवाको द्रव्यदेवतासम्बन्धमभिदधातीति वाच्यम् । 'अजुपत' इति भृतप्रत्ययेन
'उद हवि' इत्यभ्यागन्तेयादिद्रव्यपरत्वेन प्रस्तरपरत्वासम्भवान् । अतः कालार्थ एव सयोगः ॥

अथ सिद्धान्तयति—

उपदेशो वा याज्याशब्दो हि नाकस्मात् ॥ ११ ॥

वाशब्द एवार्थः । 'सूक्तवाकेन' इत्यङ्गतथैवोपदेशः, करणत्ववाचिर्तृतीयाश्रुतेः । न चन्ध-
भृतलक्षणे तृतीयाभिर्विति वाच्यम् । 'उपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति कारकविभक्ते-
र्बलीयस्त्वान् । विपक्षे वाधकमाह— याज्येति । हि यत् सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गत्वे सति 'सूक्त-
वाको' याज्या प्रस्तर आहुति' इति वाक्यशेषे स्तोतुमुपात्तो याज्याशब्दः, नाकस्मात् अनालम्बनो
न भवति । इतरथा अनालम्बनं स्यात् । अतः करणतयैव सम्बन्ध उचितः । न हि प्रस्तरप्रहरणान-
ङ्गभूते सूक्तवाकेऽङ्गत्वसाधर्म्येण प्रयुज्यमानो याज्याशब्द उपपद्यते ॥

अथष्टदेवतासंकीर्तनेन कृतार्थतयापेक्षाविरहात्प्राङ्गत्वेन सम्बन्ध इत्युक्तं निरस्यति—

स देवतार्थस्तत्संयोगात् ॥ १२ ॥

स सूक्तवाक इष्टदेवतासंकीर्तनार्थ एव सन्प्रहरणाङ्गतासपि भजते । कुत । तत्संयोगात्
तस्याङ्गत्वस्यानपेक्षितस्यापि तृतीयाश्रुतिसयोगेनावगमात् । किं हि वचनं न कुर्यात्, नास्ति वचनम्याति-
भारः । ननु प्रहरणस्य तत्सम्बन्धिनो वा द्रव्यदेवतासंयोगात्तन्मिधानात्कथं सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गता ।

१ । नाप्यदा — क २ । सूक्तवाक एव इति भाष्ये पाठः

‘अग्निरिदं हविः’ इत्यादीनामाग्नेयादिद्रव्यदेवतापरस्वम्^१, ‘आयुराशास्ते’ इत्यादीनां ‘तदसंबन्धश्च इत्यत्राप्येतदेवोत्तरम् । स देवतार्थस्त्वयोगात् । तृतीया हि कृत्स्नस्य सूक्तवाकनिगदस्य प्रहरणाङ्गतां गमयति । प्रहरणं तस्मिन्बन्धनं वा प्रकाशयत एव तस्य प्रहरणाङ्गता वाच्यता । ‘यदनेन हविषाशास्ते’ इत्याद्यंशेषु आयुरादिफलकप्रस्तरपरेषु ‘अग्निरिदं हविरजुषत’ इत्याद्यंशेषु चाग्न्यादिदेवतापरेषु प्रहरणाङ्गता तदैव स्यात्, यदा आयुरादिफलानि प्रस्तरद्रव्यमग्न्यादिदेवताश्च तस्मिन्बन्धीनि स्युः । न हि यागमन्तरेण केवलप्रक्षेपात्मनः प्रहरणस्य संस्कारकर्मणः फलसंबन्धो युज्यते । नापि द्रव्योद्देशमन्तरेणाग्न्यादिदेवतान्वयः सम्भवति । अतः ‘यदनेन हविषाशास्ते’ इति प्रस्तरवाचिहविषपदेनाग्न्यादिशब्दैरायुरादिशब्दैश्च प्रस्तरद्रव्यकोऽग्न्यादिदेवताकं आयुरादिफलको यजिर्गनुमीयते । प्रहरतिना च विधिरनेन प्रक्षेपस्तत्पूर्वकं एव होमात्माभिधीयते । केवलप्रक्षेपे देवताभिधानस्यादृष्टार्थत्वापातान् । यद्यपि ‘अग्निरिदं हविरजुषत’ इत्यादौ भूतप्रत्ययवशादाग्नेयादिद्रव्यदेवतमेवाभिधीयते तथापि तदग्न्यापि प्रहरणार्थत्वमविरुद्धमेव । तथाहि— अग्न्यादयस्तत्तद्द्रव्यमजुषन्तः । अस्यामेवविधायां होत्राया होमक्रियाया देवगमाया देवगामिन्या प्रस्तरप्रहरणरूपायाम् ऋधक् ऋद्धिं प्राप्नोतु अस्मै यजमान एवमाशास्ते । ‘आयुराशास्ते’ इत्यादि ‘विश्वं प्रियमाशास्ते’ इत्यन्तमृद्धेरेव प्रपञ्चनपरम् । इतोऽपि यत् अन्यत् अनेन हविषा प्रस्तरैणाशास्ते तत् यजमान अज्यात् अजनुताम् । तत् अस्मै यजमानाय आग्न्यादिद्रव्यं मेवितवन्तो देवा अग्न्यादयः राधन्ता स्माधयन्तु । तत्फलं दातुम् अग्निं देवेभ्यः, अग्न्यादिभ्यः सकाशात् वनन्ते भजन्ते । वयं च मानुषा अग्ने सकाशाद्दत्तामहे प्राप्नुमः । किं तत्फलम् । इष्टं च वीतं च, यागकृतं दानकृतं च । किंच उभे द्यावापृथिवी अहस्य कर्मापचारात् पाता रक्षताम् । इह प्रस्तरे वामस्य धनस्य गतिं प्राप्तिं अस्तु । इदं च तम प्रस्तरलक्षणमन्नं देवेभ्य इष्टेभ्य तदन्येभ्यश्च अस्तु । ‘याश्चैव देवता यजति याश्च न ताभ्य एवोभयीभ्यो नमस्करोति’ इति ब्राह्मणम् । तथा च पूर्वकृतयागसंबन्धित्वोपलक्षितान्यादितदितरसकलदेवताकप्रस्तरद्रव्यकप्रहरणात्मकहोमाङ्गत्वं कृत्स्नस्य सूक्तवाकनिगदस्य सिद्धम् ॥

अत्राशङ्क्य परिहरति—

प्रतिपत्तिरिति चेत्स्वष्टकृद्दुभयसंस्कारः स्यात् ॥ १३ ॥

कृतप्रयोजनकद्रव्यस्य रिक्तीकरणदृष्टफलं संस्कारोऽन्यत्रापनयात्मकं प्रतिपत्तिरित्युच्यते । प्रहरणं तु यदि यागपूर्वकहोमात्मकं तदा प्रतिपत्तिर्वै तस्य नोपपद्येत, यागांशे दृष्टप्रयोजनाभावान् । अतः केवलप्रक्षेप एव प्रहरणमिति वक्तव्यम् । तत्र चाग्न्यादिकीर्तनस्यायुरादिफलकीर्तनस्य

१. परस्वात् — क, ख, ग २. तदसंबन्धाच्च — क, ख, ग ३. वित्त- क

च 'सवन्धासभवात्कथ कृत्स्नस्य सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गत्वमिति चेन्नस्यसे, नैतद्युक्तम्, यत् प्रह-
रणमुभयसंस्कार. स्यात् यागाशेऽदृष्टार्थं प्रक्षेपांशे प्रतिपत्त्यर्थमित्युभयात्मकं स्यात् । 'उभयात्मक-
त्वमुभयसंस्कारशब्देन विवक्षितम्' इति वार्तिके स्थितम् । यागाशेऽदृष्टार्थस्यापि सत् प्रक्षेपांशे प्रति-
पत्तित्वमविरुद्धमिति यावत् । स्विष्टकृद्वत्, यथा स्विष्टकृद्धोमो यागाशे अदृष्टार्थं सन्प्रक्षेपांशे प्रति-
पत्तिकर्म तद्वत् । तस्मिद्धं सूक्तवाकं प्रहरणाङ्गमिति । अत्र भाष्ये 'प्रतिपत्तिरिति चेन्स्विष्टकृद्वदुभ-
यसंस्कारं स्यात्' इत्येकसूत्रतयैव पठितम् । युक्तं चैतत् । चेदन्तस्योत्तरभागस्य च विभागं
साकाङ्क्षत्वेन सवभेदानौचित्यात् । इतरत्र त्वेवजानीयकेषु चेदन्तस्य विभज्योपादानं भाष्ये व्याख्या-
सौकर्यायेति गम्यते । वार्तिककृतस्तु 'आचार्यशैल्या द्वे सूत्रे मन्यामहे' इत्याहु । अत्रैव वक्तव्यम् ।
यजतिता जुहोतिता वा अन्येन वा शब्देन यागो यत्र चोद्यते देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागात्मकं तत्र
किं द्रव्यम् 'का देवता' इति विशेषाकाङ्क्षायां मन्त्रवर्णस्तावद्द्रव्यविशेषं देवताविशेषं च समर्पयति,
न त्वसत्यामपि यागचोदनायां कल्पयितुं प्रभवतीति द्वितीयस्य तृतीये 'अद्रव्यत्वान् केवले
कर्मशेषं स्यात् इत्यधिकरणेऽवोचाम । तत्रश्च सूक्तवाकनिगदस्य कथं यागकल्पकता । अत
एव सकर्षकाण्डे द्वितीयस्य चतुर्थे 'अदेवतासयोगेन चोद्यमानेऽर्थगृहीता देवता यथा भोजनचो-
दनायां मनुष्ययोगे' इत्यधिकरणे देवतासयोगेन विना चोद्यमाने 'उपांशुयाजमन्तरा यजति' इत्यादौ
शब्दैकसमधिगम्याया देवताया अभावाद्द्विनैव देवतया द्रव्यमुत्सृष्टव्यमिति पूर्वपक्षयित्वा, यजिना
मन्त्रवर्णतश्च सामान्यविशेषरूपेण देवतावगमाद्देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागं संभवतीति सिद्धान्तयित्वा,
तदुत्तराधिकरणे 'सूक्तवाको याज्या प्रस्तर आहुतिरिध्मं प्रथम आहुतीनां हृतये इत्येतेन व्याख्यातम्'
इति सूत्रेण प्रस्तरप्रहरणमिध्माधानं च होमरूपम्, 'सूक्तवाको याज्या प्रस्तर आहुति' इति 'इध्म
प्रथम आहुतीनां हृतये' इति च ब्राह्म्यशेषाद्धोमत्वावगमान्मन्त्रवर्णतो विशिष्य देवतालाभाञ्चेति
पूर्वपक्षयित्वा, 'प्रशसा वा संस्कारं प्रस्तरस्य सन्निधानान्मन्मिन्धनार्थं इध्म' इति सूत्रेण आहुति-
त्वेन प्रशसैषा, यत् प्रहरणं प्रस्तरस्य प्रतिपत्ति, स्मृग्धारणोपयुक्तस्य 'प्रस्तरम्' इति द्वितीयान्तेनो-
पस्थितत्वात्, इध्माधानं चाग्निवृद्ध्यर्थत्वाद्दृष्टार्थमिति सिद्धान्तितम् । "उपदेशो वा याज्याशब्दो
हि नाकस्मान्" इति तु कृत्वाचिन्ता "इत्युक्तं तद्भाष्ये देवस्वामिभिः । युक्तं चैतत्, 'मरुता
पृषतय स्थिति प्रस्तरमाहवनीये प्रहरति' इति प्रहरणे मन्त्रविधानाद्विकल्पस्याष्टदोषदुष्टत्वादुभयो-
रपि नित्यवदान्तात् । दृष्टार्थत्वाच्च न समुष्य । 'अनूच्यमाने सूक्तवाके प्रस्तरं प्रहरति'
'आशान्ते यं यजमान इत्युच्यमाने प्रहृतं प्रस्तरमवसृजति' इति वचनाच्च । सूक्तवाकस्य प्रहरणं
प्रति करणत्वे तदन्त एव तदापातान् । अत 'सूक्तवाकेन' इति कालार्थं एव सयोगः । 'इषिता
द्वैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहीति संप्रेष्यति' इति संप्रेषविध्य-

नन्तरमनुच्यमाने सूक्तवाक्ये प्रहरणस्य विधानात्सूक्तवाक्यकालकत्व प्रहरणस्य प्राप्तमनुद्यते 'सूक्तवाक्येन प्रस्तर प्रहरति' इति । अनुवादन्वाचेत्थभूतलक्षणतृतीया न दृष्यति । प्रस्तरं प्रहियमाणे इष्टदेवतास-
बन्धकीर्तन तु कृताकृतप्रत्यवेक्षणार्थमेव । यथा उत्तमप्रयाजे स्विष्टकृति च याज्यायामिष्टयक्ष्यमाण-
देवतासकीर्तन तद्वत् । वृत्त सूक्तवाक्याधिकरणम् ॥

प्रहरणाङ्ग सूक्तवाक्य इति स्थितम् । तत्र 'इदं द्यावापृथिवी' इत्यारभ्य 'अग्निरिदं हवि-
रजुषत' 'सोम इदं हविरजुषत' 'अग्निरिदं हविरजुषत' इत्यन्त पूर्वभागोऽसावाम्यापौर्णमासी-

६. सूक्तवाक्याय — साधारण, एवम् 'देवा आज्यपा' इत्यारभ्य 'तमो देवेभ्य' इत्यन्त
सूक्तवाक्यानामथा- उत्तरभागोऽपि 'प्रजापतिरिदं हविरजुषत' 'अग्नीषोमाविदं हविरजुषताम्'
नुसारेण विनियो- 'इन्द्र इदं हविरजुषत' 'महेन्द्र इदं हविरजुषत' इति मध्यभागे तु दर्श-
गाधिकरणम् । पौर्णमासीदेवता सकीर्णा अनुक्रान्ता इति स्थिति । तत्र किं कृत्स्न सूक्तवाक्य-
पौर्णमास्यासमावस्यायां च प्रयोक्तव्य, उत इष्टदेवतानुरोधेन विभज्य प्रयोक्तव्य इति संशये,
पूर्वपक्षयति—

कृत्स्नोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम् ॥ १४ ॥

उभयत्र पौर्णमास्यासमावस्याया च सर्ववचनम् । कृत्स्नसूक्तवाक्यस्य प्रयोगो भवति ।
कुत । कृत्स्नोपदेशान् कृत्स्न एवानुवाके सूक्तवाक्यशब्दस्याध्येतृप्रसिद्धे । विभज्य प्रयोगे सूक्तवाक्य-
शब्दस्य तदेकदेशे लक्षणा स्यात् । न च 'एकादशिनान्प्रायणीयोदयनीययोरालभेरन' इत्यत्रैकाद-
शिनान्ना प्रायणीयोदयनीययोर्यथा विभज्य विनियोगस्तद्वदिहापि किं न स्यादिति वाच्यम् । वैष-
स्यात् । एकादशिनोद्देशेन हि विधीयमानयो प्रायणीयोदयनीययो साहित्यस्य विवक्षितत्वान्साहि-
तयोरेव तयोरैकादशिनान्वयाद्युक्तो विभाग । इह त्वाग्नेयादियागानामङ्गोद्देशेन विधानाभावात्
सहितानां धर्मान्वय । किन्वाकाङ्क्षाबलात्प्रत्येकमेव । यथा चैतत्तथा एकादशे व्यक्त भविष्यति ।
न चैवमेकस्मिन्पर्वणि^१ प्रतिप्रधान सूक्तवाक्यस्य भेदेन प्रयोग स्यादिति वाच्यम् । एकस्मिन्पर्वणि
प्रस्तरस्यैकत्वेन तत्प्रहरणस्यावृत्त्यभावेन तदङ्गसूक्तवाक्याप्यनावृत्ते । यथा प्रयाजादीनामावृत्त्यभावा-
त्तन्मन्त्राणां दृष्टार्थानामपि नावृत्तिस्तद्वत् । एतेन दृष्टार्थत्वात्सूक्तवाक्यस्य न तन्त्रानुष्ठानसंभव इति
निरस्तम् । पर्वान्तरे तु प्रस्तरान्यत्वेन प्रहरणस्यावृत्त्या तदङ्गसूक्तवाक्यस्य कृत्स्नस्यैवावृत्त्या भवि-
तव्यम् । न च प्रहरणस्य स्वाङ्गमन्त्रद्वारा इष्टदेवतासंस्कारार्थत्वस्य पूर्वाधिकरणे उक्ततया असावा-
स्यादेवतापदानां पौर्णमास्या प्रयोजनाभावादप्रयोग, एव पौर्णमासीदेवतापदानामसावस्याया-

१. अपि पर्वणि—क, ग, घ

मिति वाच्यम् । प्रयोजनस्य लैङ्गिकत्वेन वचनविरोधे लिङ्गस्यानादरणीयतया वचनशलादेव दृष्ट-
प्रयोजनाभावेऽपि सूक्तवाकप्रकाशयमानानां सर्वेषामपि प्रहरणे देवतात्वकल्पनानुसारेण प्रहरणाति-
ष्पत्तिद्वारा प्रहरणसाध्यादृष्टाय प्रयोगसम्भवात् । तस्मादुभयत्रापि कृत्स्नस्य सूक्तवाकस्य प्रयोगः ॥

अथ सिद्धान्तयति—

यथार्थं वा शेषभूतसंस्कारत्वात्^१ ॥ १५ ॥

वाशब्द एवार्थे । प्राजापत्यादयः अर्थाः, ताननतिक्रम्य यथार्थम् । इष्टदेवतानुगोधेन
विभज्यैव प्रयोग इति यावत् । कुतः । शेषभूतसंस्कारत्वात् । दर्शपूर्णमासाङ्गभूतदेवतासम्भरणरूप-
संस्कारार्थत्वात् । दृष्टसम्भवेऽदृष्टाश्रयणस्यान्याय्यत्वात् ॥

यदुक्तं वचनविरोधे लिङ्गं नादत्तव्यमिति तदनुद्य निराकरोति—

वचनादिति चेत्प्रकरणाविभागादुभे प्रति कृत्स्नशब्दः ॥ १६ ॥

लैङ्गिकदृष्टप्रयोजनमनादृत्य वचनशलाददृष्टार्थतया प्रयोगसम्भव इति चेन्मैवम् । प्रकरणा-
विभागात् । समाहारद्वन्द्वः । प्रकरणादविभागात् । प्रकरणं प्रक्रिया अवयवव्युत्पादनम् । आज्य-
भागादिषु सूक्तं सुष्ठु निर्दिष्टमग्न्यादिकं वक्ष्यति व्युत्पन्न्या सूक्तवाकशब्द इष्टदेवताप्रकाशकमन्त्रव-
चन^२ । अतः पौर्णमासिकदार्शिके उभे प्रहरणे प्रति यथादेवतं विभज्य प्रयुक्ते निगदे सूक्तवाक-
शब्दः कृत्स्नः अविकलः, यत्र यावत्यो देवता दृष्टास्तत्र तावदेवतापदप्रयोगस्य सन्त्वात्, अनिष्टदेव-
तानामपि प्रयोगे सूक्तवाकत्वं हित्वा अनुक्तवाकत्वापातान् । अवयवव्युत्पन्न्यैव सम्भवे रूढिर्न
कल्पनीया । उभयदेवतापदसर्कीर्णे कृत्स्ननिगदे सूक्तवाकशब्दस्याध्येतृप्रसिद्धे रध्ययनकाले विभागा-
नाकलनेनान्यथासिद्धत्वात् । तस्मादुभयत्र यथादेवतं विभज्यैव सूक्तवाकप्रयोगः । वृत्तमधिकरणम् ॥

मन्ति काम्या इष्टयः 'णेन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत्प्राजाकामः' इत्यादयः । अस्ति
चैतेनैव क्रमेण समाम्नातम् 'उभा वासिन्द्राग्नी' इत्यादिमन्त्रकाण्डे काम्येष्टियाज्यानुवाक्याकाण्डस-

७. काम्ययाज्यानुवाक्यम् । किमेते मन्त्राः क्रमसमाख्ये अनादृत्य यत्र यत्र सामर्थ्यमस्ति
वाक्यानां क- तत्र सर्वत्र प्रयोक्तव्याः, उत क्रमसमाख्यानुसारिलिङ्गेन काम्येष्टिष्वेवेति
म्यमात्राङ्गता संशयः । सर्वत्रेति ब्रूमः । सामर्थ्यं तावन्मन्त्रस्य विनियोजकम्, मन्त्रस्व-
धिकरणम् । रूपेऽवगते सति 'अस्यानुष्टेयार्थस्य प्रकाशकोऽयं मन्त्रः, अतोऽत्र विनियो-
क्तव्यः' इति बुद्धेरुत्पत्तेः तदेतत्काम्येष्टिष्विवान्यत्रापि तदेवत्यकर्मस्वविशिष्टम् । तस्य च सामर्थ्य-

१. संस्कारात् २. मन्त्रवार्त्ता— ष

रूपलिङ्गस्य दुर्बलाभ्या क्रमसमाख्याभ्या सकोचरूपवाधो न युज्यते । तस्मात्क्रमसमाख्ये उपेक्ष्य लिङ्गात्मवत्र मन्त्राणा विनियोग इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

लिङ्गक्रमसमाख्यानात्कास्ययुक्तं समाम्नानम् ॥ १७ ॥

लिङ्गानुग्राहकात्क्रमसमाख्यानाच्च कास्येष्टिष्वेवाङ्गनया सयुक्तम् 'उभा वामिन्द्रार्त्नी' इत्यादिमन्त्रकाण्डसमाम्नानमित्यर्थ । लिङ्ग हि न साक्षाद्विनियोजकम्, कितु श्रुतिकल्पनामुख्येन । इन्द्राग्न्यादिस्वरूपमात्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गकल्पयमाना श्रुति 'अनेन मन्त्रेणैन्द्राग्न्यादिप्रकाशनं कुर्यात्' इत्येवरूपैव कल्पयितुं शक्यते, न तु 'अनेन मन्त्रेण क्रत्वपूर्वसाधनेन्द्राग्न्यादिप्रकाशनं कुर्यात्' इति । अपूर्वाशस्याश्रुतत्वेन तत्र मन्त्रस्यासामर्थ्येन तत कल्पयाया श्रुतेरपूर्वसाधनताविषयत्वासंभवान् । ततश्च मन्त्रस्येन्द्राग्न्यादिस्वरूपमात्रशेषत्वमेव लिङ्गात्मिध्यति, न त्वपूर्वसाधनतापन्नतच्छेषत्वम् । अतोऽस्ति लिङ्गस्य क्रतुसंबन्धबोधकप्रमाणापेक्षा । सिद्धे च प्रमाणान्तरेण कर्मसंबन्धे किद्वारा स कर्मसंबन्ध इत्यपेक्षितद्वारविशेषमात्रे लिङ्गस्य विनियोजकता । कर्मासंबन्धिप्रकाशनस्य च मन्त्रे कर्मसंबन्धिनिर्वाहकत्वाभावेन द्वारत्वाभावे सति कर्मसंबन्धिप्रकाशनस्यैव द्वारत्वात्तद्विषयैव श्रुतिलिङ्गात्कल्पयति कर्मापूर्वसाधनेन्द्राग्न्यादिशेषत्व मन्त्रस्य सिद्धं भवति । न चैवमपि 'यस्य स्वादिर स्रुवा भवति' इत्यनारभ्यश्रुतस्वादिरन्वादीना स्रुवादिसंबन्धात्क्रत्वर्थत्ववदिन्द्राग्न्यादिमयन्धात्क्रत्वर्थत्व मन्त्राणा सिध्यतीति वाच्यम् । वैषम्यात् । स्रुवादीना क्रत्वर्थ्यभिचारितया तद्गतस्वादिरन्वादीना क्रत्वर्थता युज्यते । प्रकृते तु ऐन्द्राग्न्यादीनां क्रत्वर्थत्वाव्यभिचार, मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादिषु स्वर्गार्थीश्वरत्वलोकपालत्वासुरविजेतृत्वादिना प्रतिपादितानां तेषां कर्मणो बहिरपि सद्भावावगमान् । तथा च लिङ्गान्मन्त्रविनियोगे क्रतुसंबन्धप्रमाणमन्यदपेक्षितव्यम् । न चास्य मन्त्रकाण्डस्य 'क्रमसमाख्याभ्यामन्यत्कर्मसंबन्धप्रमाणमस्ति । ततश्च क्रमसमाख्यानुगृहीतलिङ्गान्मन्त्रकाण्डानामिदं कास्येष्टिविषयमेव सपश्यते । क्रममात्रादेरे 'कास्येष्टिषु 'अस्य आयुष्मते पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपेश कास्येत सर्वमायुरियाम्' इति क्रमे आमनातानाम् 'आयुष्टे विश्वतो दधदयमग्नि' इत्यादिमन्त्राणां तदिष्टिष्वन्वयमात्रेण क्रमस्योपपत्त्या तत्र प्रथमातिक्रमणे कारणाभावात्सामिधेर्नाप्त्वेान्वय स्यात् । समाख्यामात्रादेरे तु यत्रैकदेवताका नानेष्टय 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम,' 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्सर्धमान' इत्यादयः । मन्त्राश्च नाना 'उभा वाम' 'अश्रव हि' 'इन्द्राग्नी नवतिम' 'शुचि नु स्तोमम्' इत्यादयः । तत्र व्युत्क्रमेणाप्यन्वयः स्यात् । तद्वारणाय क्रमसमाख्यानादित्युभयादर । तदुभयादरेणैन्द्राग्नेष्टिक्रमे आमनातानामृचाम् 'उभा वामिन्द्रार्त्नी' इत्यादीना सामिधेर्नापु समाख्याविरोधादप्रवृत्तावप्याज्यभागयो प्रवृत्ति स्यात् ।

प्रथमातिक्रमणे कारणाभावात् । अतो लिङ्गस्याप्यादर इति । वृत्तमाधिकरणम् ॥

तदेव लिङ्गस्य सामान्यसंबन्धापेक्षत्वे विचारिते प्रसङ्गान्छृतेरपि क्वचित्सति सभवे तद्विचार्यते । ज्योतिष्टोमे श्रूयते ' आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते ' इति । तत्र किं प्रकृतया अप्रकृतया वा इदमुपस्थान कर्तव्यमुत प्रकृतयैवेति सशये, पूर्वपक्षयति—

अधिकारे च मन्त्रविधिरतदाख्येषु शिष्टत्वात् ॥ १८ ॥

चशब्दे वार्थो व्युत्क्रम ' अतदाख्येषु ' इत्यनन्तर द्रष्टव्य । अधिकारे ज्योतिष्टोमप्रकरणे ' आग्नेय्या ' इति यो मन्त्रविधि स अतदाख्येषु वा अप्रकरणार्थानेषु प्रकरणार्थानेषु वा ८ धार्माधोपस्थाने प्र- मन्त्रेषु मध्ये यया कयाचिदाग्नेय्या ऋचा प्रत्येतव्य । कुत । शिष्टत्वात् कृतानां मन्त्राणां वि- अविशेषेण विहितत्वादित्यर्थ । न च प्रकरणात्प्रकृतमन्त्रानिवृत्तिरिति नियोगावकरणम् । वाच्यम् । प्रकरणं हि इतिकर्तव्यताकाङ्क्षालक्षणं सन्निधिलक्षणं वा । नात्र, इतिकर्तव्यताकाङ्क्षालक्षणप्रकरणस्य विनियोगमात्रे समर्थत्वेन ' ज्योतिष्टोमेतिकर्तव्यताकाङ्क्षालक्षणप्रकरणपरिगृहीतया आग्नेय्या ' इत्येव विशेषकत्वाभावात् । न चैव सति ' त्रीहीनोपेक्षति ' इत्यत्रापि क्रतुसंबन्धिनामेव त्रीहीणां ग्रहणं न स्यादिति वाच्यम् । न हि तत्र प्रकरणवशात्क्रतुसंबन्धिना ग्रहणं किंतु संस्कार्यत्ववशादेव, कत्वसंबन्धिना संस्कारवैयर्थ्यात् । यदि चेदमुपस्थानमाग्नेय्यसंस्कारार्थं स्याद्रीहिवत्क्रतुसंबन्धिनेव गृह्येत । आग्नेय्यास्तृतीयाश्रुत्या^१ विधेयत्वात् । ततश्च मन्त्रमात्रस्याङ्गत्वात् प्रकृतनियमः । अथ ' समस पदमध्वर्युरश्रुतिना गृह्णाति ' इत्यत्र पदशब्दस्य सन्निहितसोमक्रयणीपदपरन्व यथा तद्विहापि सन्निहिताग्नेय्यापरन्वमिति द्वितीय पक्षाऽस्त्विति चेन्न । अत्र ह्युपस्थानविधौ न कस्याश्चिदाग्नेय्या सन्निधिरस्ति, ' अग्न आयाहि वीतये ' इत्यादिमन्त्राणां स्तोत्रादौ विधीयमानानां प्रदेशान्तरवेदान्तरस्थत्वात् । अस्तु वा सन्निधानम्, अथापि न तद्विशेषक भवितुमर्हति, अपेक्षितसन्निधेरेव विशेषकत्वात् स्तोत्रादौ विनियुक्तानां च निरपेक्षत्वात् । न हि ' अश्वेन गच्छति श्वेतेन पटेन प्रावृत, ' इत्यत्र पटान्वितेन शान्ताकाङ्क्षेण सन्निहितेनापि श्वेतगुणेनाश्रो विशेष्यते । नायत्राग्नेय्याशब्दस्य विशेषापेक्षास्ति, आग्नेय्यामात्रस्याश्वमात्रवत्समन्वयोपपत्तः । ततश्चोभयोरनाकाङ्क्षत्वात्मन्यपि सन्निधाने स्थितः संबन्धो न घटते । एव सत्यापि यदि विशेष्येत तर्हि ' आग्नेय्या ' इति तृतीयाश्रुतिजनितान्नेय्यासामान्यप्रत्ययवाधाच्छ्रुतिवाधः स्यात् । पदस्य तु समसबन्धिकत्वेन संयन्ध्यन्तरापेक्षत्वनियमाद्युक्तं सन्निधिवशेन सोमक्रयणीविशेषकत्वम् । तस्मात्प्रकृतया अप्रकृतया वापस्थानमिति ॥

१ तृतीयया श्रुत्या— क, ग २ निराकारशब्दात्— क

अथ सिद्धान्तयति—

तदाख्यो वा प्रकरणोपपत्तिभ्याम् ॥ १९ ॥

वाशब्द एवार्थे । तस्मिन्नधिकारे प्रकरणे आख्यायते आम्नायत इति तदाख्य । प्राकर-
णिक एव मन्त्र आग्नेयीशब्देन विवक्षित । कुत । प्रकरणोपपत्तिभ्या प्रकरणान् उपपत्तश्च । प्रकृता
ह्याग्नेयी क्लृप्तप्रकृतुसंबन्धा । तस्या ग्रहणे लाघवम् । अप्रकृता तु अक्लृप्तप्रकृतुसंबन्धा । तस्या ग्रहणे
गौरवम् । तथाहि । आग्नीध्रोपस्थानस्य द्वे रूपे आग्नीध्रोपस्थानता ज्योतिष्टोमव्यापाररूपता च ।
तदुभयमपि शास्त्रैकगम्यम् । न ह्यन्यतरेणान्यतरस्य सिद्धिरस्ति । सा हि व्याप्तिनिबन्धना । न चात्र
व्याप्तिरस्ति, यो ज्योतिष्टोमव्यापार स आग्नीध्रोपस्थानात्मक एवेति नियमाभावान् दीक्षणीयाद्यात्म-
कत्वस्यापि सन्वान् । अथाग्नीध्रमण्डपस्य क्रत्वव्यभिचारितया तदुपस्थानं 'ज्योतिष्टोमव्यापारत्वमक-
मेवेति नियम सभवेतीति चेन्न । क्रत्वव्यभिचारिणोऽप्याग्नीध्रमण्डपस्य वीक्षणस्पर्शनादिव्यापार
क्रत्वनुपयुक्तोऽपि यथास्ति एवमुपस्थानस्याप्यभिधानरूपस्य क्रत्वनुपयुक्तस्य सभवान् । एव चैक-
नेतरस्यासिद्धेर्द्वे अपि रूपे शास्त्रैकगम्ये । तत्र यदि प्रकृतमेव गृह्यते तस्य क्रतुव्यापारस्य प्रकरणत
कर्तव्यत्वेनावधारितस्याग्नीध्रोपस्थानात्मकविशेषरूपमेवात्र विधीयते 'योऽयमाग्नेय्या क्रतुव्यापार
स आग्नीध्रोपस्थानात्मक ' इति । यद्यप्यस्मिन्वाक्ये क्रतुव्यापारानुवादक न दृश्यते तथाप्याग्नीध्रो-
पस्थानस्य क्रतुव्यापारत्वापेक्षणात्क्रतुव्यापारस्य सामान्यावगतस्य विशेषापेक्षणा परस्परापेक्षतया
क्रतुव्यापारानुवादेन विशेषरूपताविधौ पर्यवस्यतीत्यदोषः । तथा च प्रकरणत कल्पित श्रुत
चाग्नेय्या क्रतुव्यापारमन्त्रश्च विशेषमात्रमिह विधीयते । न त्विह क्रतुव्यापार कल्पयते नापि
विधीयत इति लाघवात्प्रकृताया एव ग्रहण युक्तम् । यदि त्वप्रकृताग्नेयी उपस्थाने गृह्येत, तदा
तस्य ज्योतिष्टोमव्यापारत्व न लभ्येत अश्रुतत्वात्, क्रतुव्यापारत्वस्यापि विधाने' वाक्यभेदान्,
उक्तरीत्या श्रुतमात्रविधानेनैवोपपत्तावश्रुतस्य कल्पितस्य विधौ गौरवान् । उदमेव च सूत्र उपपत्ति-
शब्देनोच्यते ॥

ननु तर्हि श्रुतमात्र स्वीक्रियता न तु क्रतुव्यापारत्वमर्पित्यत आह—

अनर्थकश्चोपदेशः स्यादसंबन्धात्फलवता ॥ २० ॥

आग्नीध्रोपस्थानरूपमात्रेऽप्रकृताया आग्नेय्या उपदेश अनर्थक स्यात् । कुत । फलवता
असंबन्धान् । न हि क्रत्वसंबन्धनोपस्थानमात्रेण फलमस्ति । विश्वजिदादिवत्स्वतन्त्रफलकल्पनाया
तु स एव दोषः । चशब्द शङ्कान्तरपरिहारे । तथाहि । ननु सन्निपातिनामपूर्वसाधनान्वयस्य नवमे

१ ज्योतिष्टोमात्मकम्— क ख, ग, घ २. विधौ— घ. ३. न ह्युपस्थान फलवत् ।

वक्ष्यमाणतया उपस्थानस्य क्रत्वपूर्वसाधनार्थत्वेन क्रतुसबन्धमिद्धे श्रुतोपस्थानमात्रविधानान्न गौरव-
मिति चेत् । स्वरसतो हि पदार्थस्वरूपान्वय एव प्रतीयते । अपूर्वसाधनान्वयस्तु लक्षणावान्य ।
लक्षणा च विधीयमानस्यापूर्वसाधनाकाङ्क्षायां वाच्या । सा च क्रत्वन्वयमिद्धौ तन्निर्वाहाय प्रभवति
नान्यथेत्यपूर्वसाधनान्वयस्यापि क्रत्वन्वयपूर्वकत्वादवश्य क्रत्वन्वयस्थानेन विधिना विधेयत्वाद्गौरव-
मवर्जनीयम् । न च प्रकरणादेव क्रतुव्यापारस्य विधिमिद्धेन श्रुतविधेस्तत्र व्यापार इति वाच्यम् ।
श्रुतिर्यथा स्वविषयस्य धात्वर्थभावनादिभिः सबन्धमात्रे प्रमाणं न तु विधानेऽपि, तद्वत्प्रकरणस्यापि
स्वतोऽविधानत्वेन तत् श्रुतिकल्पनामुद्येन तद्विधिकल्पनस्यावश्यकत्वात् । 'ब्राह्मिणवहन्ति' इत्यत्र
तु श्रुतिममर्षितब्राह्मणवधात्क्रतुसबन्धमपि विधिरेव विधत्त इत्यगत्याभ्युपगम्यते । उह तु प्रकृतग्रहणन
गतौ सत्या न गौरवाश्रयणं युक्तम् ॥

ननु प्रकृतानां क्रतुव्यापारस्तावन्तोत्रादिविनियोजकवाक्याद्विशेषरूपेणैवावगतं न तु
सामान्यरूपेण, ततश्चोपस्थानसबन्धनिर्वाहाय सामान्यरूपेण क्रतुसबन्धं प्रकृतानामपि कल्पनीयं इति
गौरव तुल्यमित्याशङ्क्य निराकरोति—

सर्वेषां चोपदिष्टत्वात् ॥ २१ ॥

चशब्द एवार्थे, भिन्नक्रमश्च । सर्वेषां प्रकृताग्नेयमन्त्राणां प्रकरणे उपदिष्टत्वादेव पाठा-
देव क्रतुव्यापाररूपमवगम्यते न तु स्तोत्रादिवाक्यात् । प्रकरणस्य च तद्रूपं स्तोत्रादिवाक्यै-
रिवोपस्थानवाक्येनाभ्युपजीव्यते इति न पुनः कल्पनाप्रसङ्गः । न चैव प्रकरणस्य स्वयमविधायक-
त्वात्तेन विधिरपि कल्पनीयः स्यात्, तद्वत् कल्पस्तोत्रादिविधेरेव प्रकरणमाचिद्येन क्रतुव्यापार-
रूपे विधायकत्वस्वीकार इति प्रकृतग्रहणेऽपि गौरवमवर्जनीयमिति वाच्यम् । स्तोत्रादिविधाना
वहृना तत्तद्विशेषयुक्तक्रतुव्यापारविधिकल्पनापेक्षया स्तोत्रादिमर्वावध्युपयुक्ततया एकस्यैव सामान्य-
रूपविषयविधेः कल्पयितुमुचितत्वात् । ननु प्रकृतानां स्तोत्रादिकार्ये विनियुक्तानां कथमुपस्थानेऽपि
विनियोग इत्यत्राप्येतदेवोत्तरं सर्वेषां चोपदिष्टत्वादिति । 'यस्याश्विने शस्यमाने सूर्यो नार्वाभवति
सर्वा अपि दाशतर्यारनुव्रयान्' इत्याश्विनेशस्ये श्रुतम् । ऋक्संहिता दशमण्डला, तत्र भवा ऋच
दाशतर्य । तथा वाच स्तोमे श्रुतम् 'सर्वा ऋच सर्वाणि यज्ञपि सर्वाणि सामानि वाच स्तोमे
प्रयुञ्जीत' । तथा ब्रह्मयज्ञादावपि कृत्स्नमन्त्राणामस्ति विनियोगः । तथा चाविनियुक्ताया आग्ने-
य्या कस्याश्विदायत्याभाद्विधेरेवायमन्तर्हक स्यात् । अतो विनियुक्ताया अपि वचनाद्विनिय-
याग इत्यास्थेयमिति कल्पक्रतुसबन्धाया प्रकृताया एव ग्रहणमिति स्थितम् । इत्याश्विन्याधिकरणम् ॥

अस्मि भक्षानुवाकः । तत्र भक्षेहि माविश' इत्यादि 'सुप्रजास्वाय' इत्यन्त

‘वमुमद्गणस्य’ इत्यादि, ‘उपहृतो भक्षयामि’ इत्यन्तश्च भक्षणप्रकाशकः । ‘गहि वसो’ इत्यारभ्य
 १ भक्षमन्वाणा यथा- ‘वाहुभ्या सध्यासम’ इत्यन्तो ग्रहणप्रकाशकः । सधिर्ग्रहणार्थकः ।
 लिङ्गग्रहणादौ ‘अवख्येपम’ इति चक्षिडो दर्शनार्थस्य रूपं छान्दसम् । ‘चक्षिड, ख्याञ्’
 वितियागा इत्यत्र ‘ख्येचुपख्यायते’ इति तु वार्तिककृतम् । ‘विश्रा रूपाभिचष्टे’ इत्यादौ
 विकरणम् । चक्षिडोऽवेक्षणार्थत्वं दृष्टम् । ‘हिन्व मे गात्रा’ इत्यारभ्य ‘मा मेऽवाङ्ना-
 भिमतिगा’ इत्यन्तं सम्यग्जरणप्रकाशकम् । सम्यग्जीर्णो हि सोमस्मो गात्राणि प्रीणयितुं नाभेग्ध-
 स्तादगन्तुमपि शक्नोति । तत्र किं सर्वोऽयं भक्षानुवाकः भक्षणे वितियोक्तव्यः, उत यथालिङ्ग-
 विभज्य वितियोक्तव्यः इति सशये, पूर्वपक्षयति—

‘लिङ्गसमाख्यानाभ्यां भक्षार्थतानुवाकस्य ॥ २२ ॥

यद्यपि तैत्तिरीये ‘भक्षेहि’ इत्यनुवाके भक्षणानुपयुक्ता ‘यन्म आत्मन्तो सिन्दा’ इत्या-
 दिमन्त्रा अपि पठ्यन्ते, तथापि ‘भक्षेहि’ इत्यारभ्य ‘नाभिमतिगा’ इत्यन्तं शाखान्तरे भक्षानुवाक-
 समाख्यात इह विवक्षितम् । तस्य कृत्स्नस्य लिङ्गान्त्वसमाख्यानाञ्च भक्षणार्थता । यद्यपि ‘सध्यासम’
 इत्यादेर्ग्रहणादौ मुख्यसामर्थ्यं कल्प्यम् ‘गृहीत्वावेत्यं सम्यग्जरणाय भक्षयामि’ इत्येवं ग्रहणादिविशे-
 पितभक्षणप्रतिपादने तु ग्रहणादिद्वारा विशिष्टभक्षणप्रतिपादने सामर्थ्यं लक्षणया तदेकवाक्यतावमर्जन-
 कल्प्यम्, तथापि ग्रहणादिकमिहार्थप्राप्तं प्रकाशयते न तु विहितम् । एव च ग्रहणादिस्वरूप एव
 तन्मन्त्राणां शेषत्वं स्यात् न त्वपूर्वसाधनतापक्षे तस्मिन्, ग्रहणादेरविहितत्वेन विध्येकगम्यतद्रूपा-
 भावात् । ततश्चापूर्वोपयोगाभावान्मन्त्राणामानर्थक्यं स्यात् । तथा च ‘देवस्य त्वा सविनु प्रसवेऽ-
 श्विनोर्वाहुभ्या पण्णो हस्ताभ्यासप्रये जुष्टं निर्वपामि’ इति मन्त्रस्य सविन्वादिशब्दवटितस्य विशिष्ट-
 निर्वापप्रतिपादकत्ववद्ग्रहणादिविशिष्टभक्षणप्रतिपादकता कृत्स्नानुवाकस्य लक्षणया तदेकवाक्यतावशा-
 द्युक्ता । एव च ‘भक्षेहि’ ‘भक्षयामि’ इत्युपक्रमोपसहारावगतमेकवाक्यत्वमप्युपपन्नं भवति । भक्षानु-
 वाकसमाख्यापि कृत्स्नानुवाकस्यानुगृहीता भवति । एव चाग्नेयीवाक्ये सामान्यसबन्धबोधकप्रकरणेन
 प्रकृताप्रकृतसाधारण्यप्रवृत्तश्रुतिस्वारस्यभङ्गवदिहापि कृत्स्नानुवाकस्य भक्षणार्थत्वबोधकसमाख्यावशा-
 द्द्विङ्गस्वारस्यभङ्ग आश्रयर्णाय ॥

अथ सिद्धान्तयति—

तस्य रूपोपदेशाभ्यामपकर्षोऽर्थस्य चोदितत्वात् ॥ २३ ॥

तस्य भक्षानुवाकस्य अपकर्षं ग्रहणादौ विभज्य वितियागः । कुत । रूपोपदेशाभ्याम्,

१ लिङ्गसमाख्याभ्यां २ वशेन— क, ग, घ

रूपाद्ग्रहणादौ मुख्यसामर्थ्यादुपदेशाच्च । कथमुपदेश । अर्थस्य चोदितत्वान् यावता विना विधे-
योऽर्थो न सिध्यति तावतोऽर्थस्य चोदनपरिग्रहीतत्वेन ग्रहणमवेक्षणं च विना अन्यूनानतिरेकेण
भक्षयितृभिः सहभक्षणस्यानुपपत्त्या ग्रहणादेरपि भक्षयतिचोदिततया अपूर्वसाधने तत्र विनियो-
गसंभवेन वैयर्थ्याभावादित्यर्थः । न चैवं सति ग्रीहिचोदनयाकर्षणादेरपि परिग्रहणादङ्गत्व-
स्यादिति वाच्यम् । प्रतिग्रहादिनापि कस्यचिद्वाभसंभवेनैकान्ततत्त्वदपेक्षाभावात् । एव प्रतिग्रहादेरपि । न च
भक्षणोत्तरभावि जरणं न भक्षणाक्षेप्यमिति वाच्यम् । जरणपर्यन्त एव भक्षणे भक्षयतेर्लोकप्रसि-
द्धत्वेन सोमवसने प्रायश्चित्तविधानेन च जरणपर्यन्तभक्षणस्यैवात्र भक्षयतिना विहितत्वान् । न
च भक्षणे कृते प्रयत्नं विना स्वयमेवानुनिष्पद्यमानजरणस्य पृथगनुष्ठेयत्वाभावात् स्मारकमन्त्रापेक्षेति
वाच्यम् । 'मुक्त्वा वै मुख्यमास्थाय तदन्नं परिणामयेत्' इति जरणस्यापि सुस्वाग्नादिप्रयत्नसाध्य-
त्वान् । तदेव मुख्यलिङ्गानुसारेण विभज्य विनियोगे संभवति वाक्यसमाख्याभ्यां दुर्बलाभ्यां
भक्षार्थतां कृत्स्नानुवाकस्येत्ययुक्तम् । भक्षस्यानुवाक इति समाख्यालब्धसंबन्धस्य ग्रहणादिद्वारेणो-
पपत्तेः समाख्यापि न विरुध्यते । यत्तु सवित्रादिपदघटितनिर्वापमन्त्रस्येव विशिष्टार्थप्रतिपादकत्व-
मिति तत्र । प्रकरणे सवित्रादिदेवताभावेनोत्कर्षापत्त्या च कथंचिद्विशिष्टपदस्वाकारेण लिङ्गविनि-
योगवाधेऽपि प्रकृते तथाविधवाधकाभावेन लिङ्गादेव वाक्यवाधस्य युक्तत्वान् । तस्माद्विभज्य
विनियोगः । तत्र 'भक्षेहि' इत्यादि 'मुप्रजास्वाय' इत्यन्तो भक्षणे 'गहि वसो' इत्यादि
'सध्यासम्' इत्यन्तो ग्रहणे इति वार्तिककृतः । आपस्तम्बादयो याज्ञिकास्तु 'भक्षेहीति
भक्षमाह्वियमाणं प्रतीक्ष्यादिवनोस्वा वाहुभ्यां सध्यासम्' इति प्रतिगुण्य' इत्याहुः । वृत्तसधिकरणम् ॥

तस्मिन्नेव भक्षानुवाके 'मन्द्राभिभूति' इत्यादि 'सोमस्य तृप्यतु' इत्यन्तं किं तृप्तौ वि-
नियोक्तव्यः, उत 'भक्षयामि' इत्येकवाक्यतया भक्षण इति सशये, लिङ्गात्तृप्तौ विभज्य विनियोक्तव्य-
इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

गुणाभिधानान्मन्द्रादिरेकमन्त्रः स्यात्तयोरेकार्थसंयोगात् ॥ २४ ॥

'मन्द्राभिभूति' इत्यादि 'भक्षयामि' इत्यन्तं एको भक्षणमन्त्रः स्यात् । कुतः ।
गुणाभिधानात् । गुणस्य भक्षणानुनिष्पाद्यतृप्तेर्निरर्थकाभिधानप्रसङ्गान् । तृप्तिर्हि न भक्षणान्पृथक्प्रय-
१० मन्द्राभिभूति- त्वसाध्या, भक्षणे सति तस्मात्स्वयमेवात्पत्तेः । अतस्तृप्तिप्रकाशनस्यानर्थक्यात्
त्यादेरेकमन्त्रता- तत्र मन्त्रविनियोगसंभवः । तत्प्रकाशनस्यादृष्टार्थत्वे तु स एव दोषः । न च
धिकरणम् । केवलभक्षणस्य प्रकाशनतोऽप्यनुष्ठानसिद्धेस्तृप्तिविशिष्टतत्प्रकाशनेऽप्यदृष्टार्थ-
त्व तुल्यमिति वाच्यम् । तस्योत्साहजननार्थतया दृष्टार्थत्वान् । ननु 'तृप्यतु' 'भक्षयामि' इत्याख्या-

तयोर्निगाकाङ्क्षयो कथमेकवाक्यत्वमत आह—तयोरिति । लिङ्गविनियोगासम्भवात्सत्यप्याख्यातस्य निगाकाङ्क्षे इतिकरणाध्याहारेण 'वाकृत्यतु इत्येवमर्थम् भक्षयामि' इत्येवमेकवाक्यतां प्रकल्पय तृप्तिविजिप्तभक्षणप्रतिपादकत्वापपत्ते । प्रयोजनं पूर्वपक्षे तृप्तिभक्षणानन्तरभावित्वाद्भक्षणानन्तर मन्त्र प्रयोक्तव्य , सिद्धान्ते तु भक्षणात्प्रागेवेति । वृत्तमधिकरणम् ॥

मन्त्रि उच्योतिष्टोमे शुक्रग्रहमन्थिग्रहमवतनुसुखीयचमसादिप्रदानान्यैन्द्राणि, अनैन्द्राणि चैन्द्रवायवमैत्रावरुणाश्विनादिग्रहोक्थ्यचमसादिप्रदानानि । भक्षानुवाके च 'मन्त्राभिभृति' इत्यादिभक्षणमन्त्रे 'इन्द्रपीतस्य' इति पठितम् । तत्र किमैन्द्रेष्वेव प्रदानेष्वयं मन्त्र अनैन्द्रेष्वमन्त्रक भक्षणम् , उतानैन्द्रेष्वप्युहेन मन्त्र , अथवा सर्वत्र यथाम्नातमेव मन्त्र इति सशये पूर्वपक्षयति—

लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधानेष्वनैन्द्राणाममन्त्वत्वम् ॥ २५ ॥

अनैन्द्राणां प्रदानानां शेषभक्षणस्यामन्त्रकत्वम् । कुत । लिङ्गविशेषनिर्देशात् इन्द्रपीतत्वेन विशेषेण सोमस्य निर्देशात् । 'इन्द्रपीतस्य' इति हि तृतीयासमास । न चेन्द्रेण पीतो यस्मिन्सवने

११ इन्द्रपीतस्येत्या तत्सवन्धिस्सोमस्य भक्षयामीति बहुव्रीह्याश्रयणादनैन्द्रविषयत्वमपि मन्त्रस्य
दिमन्त्राणा न विरुद्धमिति वाच्यम् । बहुव्रीहेश्रयणपदार्थपरत्वेन गौरवान् तृतीयासमासस्य
विनियोग स्वार्थवृत्तित्वेन लाघवान् । न च पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीह्याश्रयणमिति
धिकरणम् । वाच्यम् । तृतीयासमासेऽपि 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरोप-

पत्ते । नन्वनैन्द्रप्रदानेषु 'मित्रावरुणपीतस्य' इत्याद्युक्त्या मन्त्रे इत्यत आह—समानविधानेष्विति । समान विधान धर्मात्मान येषामनैन्द्रानैन्द्रप्रदानानां तेषां मध्येऽनैन्द्रप्रदानेषु भक्षणमन्त्र ऊहो न सम्भवति, प्रत्यक्षोपदिष्टधर्मकतया प्रकृतित्वान् । ऊहस्य विकृतिमात्रविषयताया दशमे वक्ष्यमाणत्वात् । ऐन्द्रानैन्द्रप्रदानानामुभयेषामपि समानविधानतया प्रकृतिविकारभावाभावान् । तस्मान्नैन्द्रेष्वमन्त्रक भक्षणमिति ॥

तमिस पूर्वपक्ष निराकुर्वन्पूर्वपक्षान्तरमुत्थापयति—

यथादेवतं वा तत्प्रकृतित्वं हि दर्शयति ॥ २६ ॥

वाशब्द पक्षान्तरसम्भावनायाम् । अनैन्द्रप्रदानेषु नामन्त्रक भक्षणम् , किन्तु 'मित्रावरुणपीतस्य' इत्येव यथादेवतमुहेन समन्त्रक भवति । हि यत् तत्प्रकृतित्वं प्रथममैन्द्रप्रदानप्रकृतिकत्वमन्यप्रदानानां दर्शयति । 'अनुष्टुब्धस इति भक्षमन्त्र नमति' इत्युहविधिरिति शेष । षोडशभक्षणमन्त्रे 'गायत्रच्छन्दस' इति स्थाने 'अनुष्टुब्धस' इत्युहोदित्यर्थ । षोडशप्रदानस्य विकृतित्वमिद्वत्कृत्य तत्रोहविशेषविधानं सवतनुसुखीयान्यप्रदानानां विकृतित्वं गमयति । यथापि सोमयाग

एक कर्म तथापि तदीयप्रदानाना नानान्वान्प्रकृतिविकृतिभाव उपपद्यते । 'इन्द्राय त्वा वसुमते सोम गुह्यामि' 'इन्द्राय त्वा वृत्रघ्ने' 'इन्द्रायैकधनविदे' इत्यादिग्रहणमानाप्यायनादिमन्त्रवशेन सोम-स्यैन्द्रप्रदानविषयत्वावगतस्याभिषवादिमकलधर्माज्ञानेन प्रथमस्यैन्द्रप्रदानस्य सवनमुर्गीयस्य प्रत्यक्षो-पदिष्टधर्मकत्वान्प्रकृतित्वं नेतरेषामिति न तुल्यविधानत्वम् । न च मन्त्ररूपाङ्गानुसारेण प्रधानभूत-सोमस्य कथं सकोच इति वाच्यम् । अङ्गभूतेनाप्याहवर्नीयादिनाग्निहोत्रादीनामाहिताग्निमात्रविषयत्व-वदुपपत्तेः । तथा च सवनमुर्गीयान्यप्रदानाना विकृतित्वादृहेन तत्र भक्षणमन्त्र प्रयोक्तव्य इति द्वितीयः पक्षः ॥

इतः परं सिद्धान्ते वक्तव्ये एतद्वितीयपूर्वपक्षप्रयोजनतया त्रिचारान्तरं प्रसङ्गात्प्रसूयते । सन्ति ज्योतिष्टोमे दश चमसाः । तत्र मध्यतः कारिसमाख्याकानां होत्रब्रह्मोद्गात्रयजमानानां चत्वारः-
 १२ अभ्युत्थान- रश्मसा मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छामिपोत्तनेऽच्छावाकाग्नीत्राणां होत्रकाणां पटः ।
 सोमभक्षण- तत्र प्रातःसवने शुक्रामन्थिप्रचारेऽच्छावाकचमसवर्जं नव चमसाः सवन-
 धिकरणम् । सुर्गीया प्रथममिन्द्राय हृयन्ते, इतरयोस्तु सवनयोर्दश दश । तत्र होत्रकाणां चमसेषु सकृत्सकृदिन्द्राय हुतेषु तच्छेषेषु सन्वेवाभक्षितेषु पुनरपि द्रोणकलशात्सोमगुर्गीय मित्रा-वरुणादिदेवताभ्यो हुत्वा तेषु चमसेषु हुतशेषं सोमो भक्ष्यते इति स्थितिः । तत्र भक्षणमन्त्रे 'इन्द्रपीतस्य' इति पदे 'मित्रावरुणपीतस्य' इत्येवं मित्रावरुणादय एव केवला उपलक्षणीयाः, उत 'इन्द्रमित्रावरुणपीतस्य' इत्येव पूर्वहोमदेवतेन्द्रेऽभ्युपलक्षणीय इति सशये, सिद्धान्तनोपक्रमतः—

पुनरभ्युत्थीतेषु सर्वेषामुपलक्षणं द्विशेषत्वात् ॥ २७ ॥

उत्थीतेषु चमसेषु इन्द्राय हुतेषु मित्रावरुणादिप्रदानार्थं तच्छेषेषु पुनरुत्थीता सोमा पुनरभ्युत्थीताः, तेषु भक्ष्यमाणेषु इन्द्रस्य मित्रावरुणादीनां च सर्वेषामुपलक्षणं कीर्तनं भवति । कुतः । द्विशेषत्वात् । भक्ष्यमाणस्य शेषस्य ऐन्द्रानैन्द्रोभयविधप्रदानशेषत्वात् ॥

अथ पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते—

अपनयाद्वा पूर्वस्यानुपलक्षणम् ॥ २८ ॥

वाशब्द प्रत्यवस्थाने । ऐन्द्रहुतशेषस्य पुनरभ्युत्थीतेमैत्रावरुणादिप्रदानशेषस्य च सम-प्रस्य भक्षणे पूर्वप्रदानदेवताविशेषस्य इन्द्रस्यानुपलक्षणम् । कुतः । अपनीतत्वात् मैत्रावरुणाद्युत्तर-प्रदानदेवताभूतमित्रावरुणादिसंबन्धेन तस्य अपनीतत्वात् बाधितत्वात् । न च मित्रावरुणाद्यर्थ-तया यः पुनरुत्थीतोऽश तस्यैव मित्रावरुणादिसंबन्ध इति शङ्क्यम् । न ह्युत्थयनकाले देवतोद्देशोऽस्ति

येन पुनरुन्नीताशस्यैव मित्रावरुणादिसबन्धात्पूर्वशेषस्येन्द्रसंश्रद्धो नापेयात् । प्रदानकाल एव हि याज्यातो देवतोद्देश । तदानीं पुनरुन्नीताशस्यैव मित्रावरुणादिसंश्रद्धात्पूर्वशेषस्य च समृष्टत्वात् पुनरुन्नीतांशमात्रस्य मित्रावरुणादिदेवतोद्देशसम्भव । देवता वा कथं पूर्वशेषाद्विविच्य पुनरुन्नीतासोमांशं गृहीत्वा भोक्तुं शक्नुयात्, समर्गिद्रव्यस्य विवेकासम्भवात् । ततश्च समृष्टस्य मित्रावरुणादिदेवतासबन्ध पूर्वदेवतासबन्धे सति न सम्भवतीति पूर्वशेषाशस्य पूर्वदेवतासबन्धापत्तयात्पूर्वदेवताया अनुपलक्षणम् । किंतु मित्रावरुणादिदेवतानामेवोपलक्षणमिति ॥

तदिदं सिद्धान्ती निराचष्टे—

अग्रहणाद्वापयः¹ स्यात् ॥ २९ ॥

वाशब्दश्चार्थे । पूर्वशेषस्यापि मित्रावरुणादिदेवतान्तरार्थत्वेनाग्रहणादुन्नयनकालेऽभ्युन्नीतामात्रस्य करिष्यमाणयारार्थत्वावधारणाच्च पूर्वदेवताया अपनयः पूर्वशेषादपनयनं न स्यादित्यर्थः । अभ्युन्नयनस्य हि सामर्थ्यात्करिष्यमाणयारार्थत्वमसदिग्धम् । ततश्चाभ्युन्नीताशस्यैव मित्रावरुणादिसबन्धोऽवधृतः, न तु पूर्वशेषस्यापि । वचनाद्वि संशेषु चमसेपन्नयनम् । तत्र चमसोपलक्षणत्वेनोपपन्न पूर्वशेषः । यदा चोन्नयनवेलायां पूर्वशेषस्य देवतान्तरार्थत्वं नावधृतं तदा प्रदानवेलायामपि यथागृहीतस्यैव होमात्मनिहितोऽपि पूर्वशेषोऽस्मावसकल्पितत्वात् देवतान्तरार्थो भवितुमर्हति । इन्द्राय त्यक्तस्य पूर्वशेषस्य देवतान्तरादेशेन पुनस्यागारयोगाच्च । यत्तु समर्गिद्रव्यत्वादभ्युन्नीतासोमांश पूर्वशेषात्कथं पृथगुद्दिश्येत देवता वा कथं स्वीकुर्यादिति तत्र, बुद्ध्या निष्कृष्य पृथगुद्देशसंभवात्, हंसस्य क्षीरोदकविभजन इव पूर्वशेषतदभ्युन्नीतासोमविभजने महात्मना मित्रावरुणादिदेवतानां सामर्थ्यसम्भवाच्च । एव च पूर्वशेषस्य न देवतान्तरसबन्धः । अभ्युन्नीते सोमे ह्यमाने पूर्वशेषोऽपि नान्तरीयकतया प्रक्षिप्यते, न तु मित्रावरुणादिभ्यो दीयते । ततश्च पूर्वदेवतापनायकस्य देवतान्तरसबन्धस्य पूर्वशेषेऽभावात् तत्र पूर्वदेवतापनय इति भवतीन्द्रमित्रावरुणपीतस्येत्येवमुपलक्षणमिति स्थितम् ॥ अत्रेदं चिन्त्यम् । 'यथादेवतं वा तत्प्रकृतित्वं हि दर्शयति' इति पूर्वतरसमृष्टेऽनैन्द्रप्रदानानामैन्द्रप्रदानविकृतित्वात्तथादेवतमृह इति स्थितम् । प्रकृते चैन्द्रप्रदानशेषस्य मित्रावरुणादिप्रदानशेषस्य च समृष्टस्य भक्षणभेकमेवेति न तस्येन्द्रप्रदानभक्षणविकृतित्वम्, एकस्यैव प्रकृतिविकृतिभावाभावान् । ततश्च 'इन्द्रपीतस्य' इत्येव मन्त्र इति युक्तम् । समृष्टमैत्रावरुणाद्यशे तु तूर्णं भक्षणपर्यवस्यति, प्रकृतावृहविरोधान् । अस्तु वा एतस्यापि भक्षणस्य पूर्वशेषांशे प्रकृतित्वम् अभ्युन्नीतांशे विकृतित्वम् । तथापि विचारोऽयमभित्तिचित्रायितः । सोमभक्षणे हि वषट्कार समाख्या होमाभिपवौ च समुदितौ निमित्तमित्यभिपवौ चमपादे वक्ष्यते । अध्वर्युर्न वषट्कर्ता । नापि कस्यचिन्नसस्य 'अध्वर्युचमस' इति समाख्यास्ति । नाप्यैन्द्रप्रदानात्मके शुक्रामन्थिप्रचारेऽध्वर्युणा मैत्रावरुणादिहोत्रकचम-

सा हुता । चमसाध्वर्युभिरेव हि ते हुता । ब्रह्मयजमानसदस्यानां यद्यपि समाख्याभक्षणमस्ति तथापि न तदीयचमसानामभ्युन्नयनमस्ति, नापि मित्रावरुणाद्यर्थतया ते हुता । होत्रकाणां चमसास्तु पुनरभ्युन्नीता प्रस्थितयात्र्यामु मित्रावरुणाद्यर्थतया हुता । तत्र पूर्वशेषस्याध्वर्युहुतत्वाभावाद्ध्वर्योर्भक्षणमप्रसक्तमिति 'मित्रावरुणपीतस्य' इत्येव मित्रावरुणादीनामेवोपलक्षणम् । 'इन्द्रपीतस्य' इत्यास्तान् तु ऐन्द्रप्रदाने ब्रह्मादिषु सावकाशम् । तत्र भक्ष्यमाणेऽभ्युन्नीतसोमे पूर्वशेषोऽयवर्जनीयत्वादध्वर्युणा भक्ष्यते । तत्तु क्रतोरकिञ्चित्करमिति न तत्र भक्षणमन्त्रस्य प्रसक्तिः । सूत्राणि त्वेव योजनीयानि । 'पुनरभ्युन्नीतेषु सर्वेषामुपलक्षणत्व द्विशेषत्वात्' इत्युक्तार्थक पूर्वपक्षपरम् । 'अपनयाद्वा पूर्वस्यानुपलक्षणम्' इति द्वितीयसूत्र तु सिद्धान्तपरम् । अभ्युन्नीतसोमेऽध्वर्युणा भक्ष्यमाणेऽवर्जनीयपूर्वशेषभक्षणस्यावैधत्वेन ततो भक्षणमन्त्रस्यापनीततया इन्द्रस्योपलक्षणमप्रसक्तमित्यर्थः । तर्हि 'इन्द्रपीतस्य' इत्यास्तान् प्रकृतिभूतादैन्द्रप्रदानादपेयादित्यत्र तृतीयसूत्रमुत्तरम् । 'अग्रहणाद्दानपाय स्यात्' इति मध्यत कारिणां चमसाध्वर्यवो वषट्कृतानुवषट्कृतां जुहुत' प्रैतु होतुश्चमस, प्र ब्रह्मण, प्रोद्धानु, प्र यजमानस्य' 'होत्रकाणां चमसाध्वर्यव सकृत्सकृद्भुत्वा शुक्रस्याभ्युन्नीयोपावर्तध्वम्' इति प्रैपानुसारेण होत्रकचमसव्यतिरिक्तश्रद्धादिचमसानामैन्द्रप्रदानानन्तर मित्रावरुणाद्यर्थं पुनरभ्युन्नयनाभावेन तद्भक्षणे ब्रह्मादिभिः क्रियमाणे 'इन्द्रपीतस्य' इति निर्वाधतया भक्षमन्त्रस्य प्रकृतिभूतादैन्द्रप्रदानादनपाय इत्यर्थः । न चाभ्युन्नीतसोमे पूर्वशेषसमृष्टे वषट्कारनिमित्तेन होत्रकैर्भक्ष्यमाणे 'इन्द्रमित्रावरुणपीतस्य' इत्येवमूहसंभव इति वाच्यम् । पूर्वहोमे ऐन्द्रे तेपा वषट्कर्तृत्वाभावेन तच्छेषभक्षणस्याप्रसक्ते, तेषाम् 'भक्षेहि' इति मन्त्राभावाच्च । 'वाग्देवी सोमस्य तृयतु' इति भक्षणे मन्त्रान्तरस्यैव वाङ्मन्ये समाप्तानात् । तस्मात्पुनरभ्युन्नीतसोमभक्षणे मित्रावरुणपीतस्य सरुपीतस्य त्वष्टृपीतस्य अग्निपीतस्य इत्येवं केवलमित्रावरुणादीनामुपलक्षणमिति युक्तम् । तदेतन्मीमांसकयाज्ञिकशिरोमणयो विदांकुर्वन्तु । वृत्तसधिकरणम् ॥

मन्ति प्रातः सवने ऐन्द्रवायवमैत्रावरुणाश्विना द्विदेवत्या प्रहा । तेषु हुतेषु तदीया शेषा आदित्यस्थाल्यासवनीयन्ते । अस्ति च तृतीयसवने आदित्यग्रहः । स च मशेष इत्यते । अस्ति

१३ पाश्चात्तमभक्षणं च तृतीयसवने आप्रयणग्रहणविधिः । 'चतसृभ्यो धाराभ्यः आप्रयण इन्द्रादीनामनु गृह्णाति' 'आप्रयणादुत्सिच्य द्वितीयां धारां करोति' 'आदित्यस्थाल्यामृतपलक्षणानि तीयाम्' 'आदित्यग्रहसपाताञ्चतुर्थीम्' इति । तदेतस्मादाप्रयणात्पात्नीवतकरणम् ।

ग्रहग्रहणसाम्नातम् 'आप्रयणात्पात्नीवतं गृह्णाति' इति । तस्मिन्पात्नीवते हुते तच्छेषे भक्ष्यमाणे किम् 'वाग्देव्यामिन्द्रवायुमित्रावरुणाश्विनादित्यपत्नीवत्पीतस्य' इत्युह, 'उत्त' 'पत्नीवत्पीतस्य' इत्येवेति मशये, पूर्वपक्षयति—

पार्त्नीवते तु पूर्ववत्^१ ॥ ३० ॥

तुग्यर्थे । यथा पुनरभ्युत्थिताशस्यैवोन्नयनेन देवतान्तरसंबन्धात्पूर्वशेषांशस्य तत्समृष्ट-
स्यापि देवतान्तरसंबन्धाभावात् पूर्वदेवतापत्तय । ततश्च तद्भक्षणमन्त्रे 'वाग्निन्द्रवायुमित्रावरुणा-
ऽऽद्यादित्यपत्नीवत्पीतस्य' इत्यह । भाष्यादौ 'इन्द्रवायुपत्नीवत्पीतस्य' इति वायुमित्रावरुणादेरपि
प्रदर्शनार्थम् ॥

अथ सिद्धान्तयति—

ग्रहणाद्वापनीतः^२ स्यात् ॥ ३१ ॥

वाशब्दस्तुपर्यायो वैषम्ये । पुनरभ्युत्थिताशस्यैवोन्नयनेन मित्रावरुणादिदेवतान्तरार्थतया
तत्समृष्टस्याऽऽद्यशेषस्य मित्रावरुणादिदेवतान्तरसंबन्धाभावात् पूर्वदेवतापत्तय इति युक्तम् । इह तु
द्विदेवत्यादिशेषसमृष्टादाश्रयणादृह्यमाणस्य समृष्टत्वरूपेणैव पत्नीवद्रूपदेवतान्तरार्थतया ग्रहणात्पूर्वशेष
पूर्वदेवतासंबन्धाद्पनीतः स्यादित्यर्थ । न च 'आश्रयणान्' इत्यपादानन्वश्रवणादाश्रयणावयवस्यैव
पार्त्नीवत्त्वमवगम्यते न तु पूर्वशेषस्यापि तत्समृष्टस्येति वान्यम् । न ह्यपादानन्वेऽवयवावयविभाव,
प्रयोजक, 'धावतोऽश्वात्पुरुषः पतति' इत्यादौ व्यभिचारान् । किन्तु विश्लेषमात्र प्रयोजकम् ।
तत्राश्रयणांशवदनाश्रयणस्यापि पूर्वशेषस्य संसृष्टस्यैव सम्भवति, आश्रयणमात्राशस्य विश्लेषयितुमश-
क्यत्वान् । तस्मादुभयस्यापि पत्नीवत्संबन्धात्पूर्वदेवतापत्तये सति 'पत्नीवत्पीतस्य' इत्येवाह ।
वृत्तसधिकरणम् ॥

अस्ति पार्त्नीवत्ग्रहणोसमन्त्र 'अग्ना ३ इ पत्नीवा ३ मज्जेदेवेन त्वष्टा सोम पित्र
स्वाहा' इति । 'अग्ने' इति सन्नोधनम् । 'एचोऽप्रगृह्यस्यादृगाद्धते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ' इत्ये-
१४ पार्त्नीवत्शेषभक्षण कारस्य पूर्वार्धसकार प्रुतो भवति । उत्तरार्धसिकार । 'अग्ना ३ इ' इति
त्वष्टरनुपलक्ष रूपम् । हे पत्नीवन अग्ने देवेन त्वष्टा सह जुपमाणः सोम पित्रेत्यर्थ ।
णीयताधि अनेन मन्त्रेण हुते पार्त्नीवते तच्छेषे भक्ष्यमाणे 'त्वष्टृपत्नीवत्पीतस्य' इति
करणम् । त्वष्ट्राण्युपलक्षणीयो न वेति संशये, पूर्वपश्रयति—

त्वष्टारं तृपलक्षयेत्पानात्^३ ॥ ३२ ॥

तुः प्रत्यवस्थाने । मास्तु वाग्वादीनां पार्त्नीवत्भक्षण उपलक्षणम्, पूर्वशेषस्य वाग्वादि-
संबन्धापत्तयात् । त्वष्टार तु उपलक्षयेत् । कुतः । पानान् । मन्त्रतो ह्यग्नेः पत्नीवत् त्वष्टा सह पानं
गम्यते । न चैतत्त्वष्टृदेवतान्वमन्त्रेण सम्भवति । तस्मात्सोऽयुपलक्षणीय ॥

१ पूर्ववत्वात् २ नीत ३ त्वष्टारं तृपलक्षयेत्

अथ सिद्धान्तयति—

अतुल्यत्वात्तु नैवं स्यात् ॥ ३३ ॥

तुल्यधरणे । त्वष्टारमुपलक्ष्येदित्येव यदुक्तं तन्नैव स्यात् । कुत । अतुल्यत्वात् पाने त्वष्टुः पत्नीवता तुल्यत्वाभावान् । पानेऽन्वयाभावादिति यावत् । त्वष्टुर्हि सहभावमात्रं न तु पानेऽन्वयः, 'सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी' इत्यत्र क्रियान्वयाभावेऽपि सहभावस्य दर्शनान् । अस्तु वा त्वष्टुरपि पालृत्वम् । तन्मात्रेण कथं तस्य देवतात्वम्, तस्य त्यज्यमानहविरुद्देश्यत्वात्मकत्वात् । ननु पाने प्रतीयमानोऽपि स्वन्ध उद्देश्यत्व एव पर्यवस्यतीत्यत्राप्यतुल्यत्वादित्येवोत्तरम् । विध्युद्देशमन्त्रवर्णयोर्बलविषयेऽतुल्यत्वादित्यर्थः । 'पान्नीवतं गृह्णाति' इति विध्युद्देशे हि केवलस्य पत्नीवतो देवतात्वं तद्धिताद्गम्यते । तदेतन्मन्त्रवर्णतस्त्वष्टुरपि देवतात्वे बाध्यते । त्वष्टुसापेक्षतया पत्नीवतो देवतात्वे तद्धितानुपपत्तिः । न हि मन्त्रवर्णेन तद्धितस्य बाधो युज्यते, मन्त्रवर्णस्य शाब्दविधया देवतात्वरूपेण त्वष्टुभिधायकत्वाभावेन पानतस्तत्कल्पकतया देवतावाचित्तद्धितापेक्षया दुर्बलत्वात् । अदेवताभूतस्यापि त्वष्टुर्मन्त्रे उपादानं तु स्तुत्यर्थं भविष्यति 'महानुभावेन त्वष्ट्रा संव्यमानं पत्नीवानग्निः' इति । तैत्तिरीयशाखायाम् 'तस्मात्पान्नीवते त्वष्ट्रेऽपि गृह्यते' इति वचनं मन्त्रोपात्तत्त्वष्टुसहभावोपपादनार्थत्वादर्थवादसात्वमिति दिक् । वृत्तमधिकरणम् ॥

अस्यस्मिन्नेव पान्नीवते याज्यामन्त्रः 'गेभिरगने सरथ याह्यर्वाङ् नानारथ वा विभवो ह्यश्वाः । पत्नीवतस्त्रिंशत् व्रीश्च देवाननुष्वधमावह मादयस्व' इति । 'आ एभिः' इति च्छेदः ।
 १५ पान्नीवतशेषे हे अगने एभिर्वक्ष्यमाणैस्त्रयस्त्रिंशद्देवैः सरथ एकरथ यथा तथा अर्वाङ् मक्षणे त्रिंशतोऽसमीपे आयाहि । तवाश्वा हि यत विभवः विविधरूपग्रहणे समर्था ।
 उपलक्षणा- अतो नानारथ वा आयाहि । पत्नीवतं त्रिंशत् व्रीश्च देवान् । अनुष्वधधिकरणम् । स्वधा अन्नं सोमः । तमन्नमभिलक्ष्य तदर्थम् आवह प्रापय । ततो मादयस्व तर्पय इति मन्त्रार्थः । अत्राप्रेर्मादयितृत्वसवगतम्, न तृप्तिः । पत्नीवता तु त्रयस्त्रिंशद्देवानां तृप्तिरवगतेति तेषामेव देवतात्वसवगतम् । 'अग्ना ३ इ पत्नीवा ३ सजृर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिव स्वाहा' इति मन्त्रे तु पत्नीवतोऽग्नेर्देवतात्वसवगतम् । पत्नीवान्पत्नीवन्तश्च देवता अस्य पत्नीवत इति कृते-कशेषबहुवचनान्ततद्धितेन तदुभयेषामपि देवतात्वसविरुद्धम् । विद्युद्देशविरोधान्त्वष्टुर्देवतात्वाभावेऽपि त्रयस्त्रिंशद्देवानां तद्विरोधान्देवतात्वसव्येव । ततश्च 'पत्नीवद्दश इदं न मम' इति त्यागः ।
 भक्षणमन्त्रे 'पत्नीवत्पीतस्य' इत्यत्राग्निस्त्रयस्त्रिंशद्देवताश्च पत्नीवन्तः प्रत्येतव्या इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

त्रिंशच्च परार्थत्वात् ॥ ३४ ॥

‘त्रिंशत्’ इति व्यधिकोपलक्षणम् । त्वष्टृवन्त्रयस्त्रिंशद्देवा अपि न पार्त्नीवन्ते देवतात्व लभन्ते । कुत । परार्थत्वात् । याज्याया तस्मिन्देशो हि स्तुत्यर्थं ‘इत्थमयमग्निं प्रशस्तो यत्स्वकीयेन हविषा महानुभावांस्त्रयस्त्रिंशद्देवानपि पत्नीवत्स्तर्पयति’ इति । अतो न तेषां देवतात्वम् । यद्यप्यग्ने- र्मादयितृत्वमवगत तथापि न तत्तस्य देवतात्वं व्याहन्ति, प्रत्युत तस्य देवतात्वमावहति । न ह्यग्निर्यज- मानद्रव्येण त्रयस्त्रिंशद्देवान्मादयितुं शक्नोति, किंतु स्वकीयेन । कथं च यजमानद्रव्यमग्ने स्व स्या- द्यदि यजमानोऽग्ने न दद्यात् । अतोऽग्नेरेव यजमानसकल्पविषयत्वादितरेषामग्निदत्तेन माद्यतामपि यजमानसकल्पविषयत्वाभावात् देवतात्वम् । एव च ‘पार्त्नीवत्तम्’ इति तद्धिनोऽप्यस्मिन् बहुवच- नग्राहकानन्यथासिद्धप्रमाणे एकवचनेनैव विगृहीतो भवतीति लाघवम् । ततश्च ‘पत्नीवत् इदं न मम’ इति त्यागः । ‘पत्नीवत्पीतस्य’ इत्यत्राग्निरेव पत्नीवान्प्रत्येतव्यः । यत्तु ‘अग्नित्रयस्त्रिंशद्देव- पत्नीवत्पीतस्य’ इति पूर्वपक्षे ऊहः सिद्धान्ते तु ‘पत्नीवत्पीतस्य’ इत्याहुस्तत्र, मन्त्रवर्णलब्धानां त्रयस्त्रिंशद्देवानामग्नेश्च विधिगतपत्नीवच्छब्देनैवोपलक्षणीयत्वान् । यथा चैतत्तथा नवमे वक्ष्यते । वृत्तमाधिकरणम् ॥

अस्ति प्रतिसोमयागाभ्याममनुवषट्कार सोमस्याग्ने व्रीहीत्यनुयजति’ इति । तत्र मन्त्रवर्णादिभिर्देवता । नात्र पूर्ववत्पाराशर्यं किञ्चिदुपलक्ष्यते । अतोऽनुवषट्कारप्रयुक्तशेषभक्षणे ‘अग्निपीतस्य’ इत्यृह इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

अनुवषट्कारश्च कर्तृवत् ॥ ३५ ॥

अनुवषट्कारदेवतापि नोपलक्षणीया । यथा, ‘होत्रादिपीतस्य’ इति कर्ता नोपलक्ष्यते । अयमाशयः अनुवषट्कारस्तावत् ‘सोमेन यजेत’ इति विहितैन्द्रवायवादिग्रहयजिवन्न सोमयागा-
 १६ भक्षणेऽनुवषट्कारभ्यासरूपः । किंतु ‘सोमस्याग्ने व्रीहीत्यनुयजति’ इति वाक्यान्तरविहित-
 कारदेवताया त्वात्कर्मान्तर सोमयागाङ्गतया विधीयत इति संकर्षकाण्डे ‘अनुयजतीत्य-
 अनुपलक्षणम् - अनुवषट्कारश्चाद्यते’ इति प्रथमाधिकरणे वक्ष्यते । तत्र प्रकृतिभूतैन्द्रप्रदाना-
 विकरणम् । ङ्गभूतानुवषट्कारदेवता न भक्षण उपलक्षणमर्हति, प्रकृतावृहाभावेन मन्त्रा-
 भावान् । एव च विकृतिभूतानैन्द्रप्रदानाङ्गभूतानुवषट्कारभक्षणेऽपि मन्त्रस्य न प्राप्तिः । यथा
 ‘व्रीहीणां मेधः’ इत्यस्य मन्त्रस्य प्रकृतौ येष्वभावान्न विकृतावपि येषु प्राप्तिस्तद्वत् । वैकृताङ्ग-

देवताया प्राकृतप्रधानकार्यापन्थभावाच्च । तस्माद्विकृतावपि नानुवपटकारदेवतापटश्रणीया । वृत्त-
माधिकरणम् ॥

तदेव द्वितीयं पूर्वपक्षं सपपञ्चमुपवर्णितं । अथ तन्निराकुर्वन्त्यासमपक्षां प्रत्यवतिष्ठत—

१ छन्दःप्रतिषेधस्तु सर्वगामित्वात् ॥ ३६ ॥

तु प्रत्यवस्थाने । ऐन्द्रान्दैन्द्रप्रदानानां समानविधानत्वमेवास्तु । तत्राग्नैन्द्रप्रदानेषु कथं
यथादेवतमृहः, प्रकृतिन्वात् । इत्थभावाकाङ्क्षाया भर्मान्वयः । सा च नैन्द्रयज्ञित्वेन, 'सामेन यजेत'
१७ कृत्वाचिन्तारूपम् 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति सामान्यरूपणैव विधानात् । सर्वेषु
अनेन्द्राणामन्त्रं प्रदानेष्वेकस्यैव यागस्याभ्यस्यमानत्वात् । न च प्रदानानां फलविधिरस्ति
कमक्षणादि- येन तेषां प्रत्येकमित्थभावाकाङ्क्षा स्यात्, प्रत्येकं चैन्द्रप्रदानेषु तस्मान्वय-
करणम् । स्यात् । ततश्च यज्ञिरूपेण सर्वेषामपि प्रदानानां विधानस्यन्त्राच्च प्रकृतिविकृति-
भावः । न च सोममानग्रहणादिमन्ववशादैन्द्रप्रदानविषयत्वेनावगतस्य सोमस्याभिपवादिधर्मान्ता-
नादैन्द्रप्रदानमेव प्रकृतिरिति वाच्यम् । मानग्रहणादिमन्त्राणां सोमद्रव्यं प्रत्यङ्गमत्वेन तदगुरो-
धेन सोमस्यैन्द्रप्रदानमात्रे संकोचस्यायुक्तत्वात्, सोमद्रव्यस्यात्पनिशिष्टस्योत्पत्तिशेषमन्त्रापेक्षया
प्रवृत्तत्वाच्च । क्रतुविधीना तु गुणभृताहवनीयाद्यनुसारणाहिताग्निविषये संकोचो युज्यते, 'यदाहव-
नीये जुह्वति' 'यद्गार्हपत्य आज्यमभिध्रयन्ति सपत्नार्याजयन्ति' इत्यादिविधिभिराहवनीयार्दीनां
होमाद्यर्थतया विधानेन क्रतुविधीना तदेकोपायकत्वात् । प्रकृते च मानग्रहणादिमन्त्राणां सर्व-
प्रदानसाधारण्येन विधानाभावादन्दैन्द्रप्रदानायसोममानादेरुपायान्तरेणापि सांख्यसमवाच्च मन्त्रवत्त्वाच्च
संकोच इति वैपश्यम् । नन्वैन्द्रप्रदानानां समानविधानत्वे षोडशिति 'अनुष्टुप्छन्दसा इति मक्ष-
मन्त्रं नमति' इति विरोध इत्यत आह— छन्दःप्रतिषेधः सर्वगामित्वादिति । प्रातःसवन्निकसवन-
मुखीयैन्द्रप्रदानीयशेषभक्षणमन्त्रस्य 'गायत्रच्छन्दस' इति घटितस्य षोडशिति प्रतिषेधः निर्वाच-
भवति, तृतीयसवनस्य 'जगतीच्छन्दस' इति मन्त्रान्तरस्य कुत्सन्तृतीयसवनगामित्वात् षोडशिति-
नश्च तृतीयसवनस्थत्वात् । अतस्तार्तीयसवन्निकमन्त्रविशेषे ऊहविधानमेतत्, न तु प्रातःसवन्निक-
कसवनमुखीयैन्द्रप्रदानतः प्राप्तमन्त्रे, येनैतद्गृहवचनस्यैन्द्रप्रदानस्य तस्य प्रकृतिन्वमितरेषा च प्रदा-
नानां विकृतिवत् गमयेत् । समानविधानत्वेऽपि तार्तीयसवन्निकमन्त्रे ऊहवचनस्यापपन्नत्वात् ।
ततश्च ऐन्द्रान्दैन्द्रप्रदानानां सर्वेषामपि समानविधानत्वाच्च प्रकृतिविकृतिभाव इत्यन्दैन्द्रप्रदानेषुहवि-
रोधान् 'इन्द्रपीतस्य' इत्यस्य चासमवायाद्मन्त्रकमेव भक्षणमिति प्रथमपक्ष एव स्थितः ॥

एवं स्थिते इदं चिन्त्यते । अस्मि ज्योतिष्टोमे ऐन्द्राग्नौ प्रह 'ऐन्द्राग्नं गृह्णाति' इति । तस्मिन्भक्ष्यमाणे 'इन्द्रपीतस्य' इति भवति न वेति संशये पूर्वपक्षयति—

ऐन्द्राग्ने तु लिङ्गभावात्स्यात् ॥ ३७ ॥

तु प्रत्यवस्थाने । अस्त्वत्तैन्द्राणां सैत्रावरुणादीनाममन्त्रक भक्षणम् । ऐन्द्राग्ने तु भक्ष्यमाणे 'इन्द्रपीतस्य' इति स्यात् । कुतः । लिङ्गभावान् 'इन्द्रपीतस्य' इत्यस्य इन्द्राग्निपीतेऽपि १८ ऐन्द्राग्नभक्ष्या- प्रतिपादनसामर्थ्यमन्त्वात् इन्द्राग्निपीते इन्द्रपीतत्वस्यापि मन्त्वात् । नन्वाग्नेय- मन्त्रकता- शब्देनाग्नीषोमीयस्यापि व्यपदेश स्यादिति चेत्सत्यम् । ऐन्द्राग्नप्रहयजौ विकरणम् । समुदितवेषेण इन्द्राग्नयोर्देवतात्वान्मिश्रोद्देशेन दीयते सोम । मिश्राभ्यां च स्वीक्रियते प्रत्येकं तृभाभ्यां पीयते, क्रियास्वाभाव्येन पानस्य प्रत्येक परिसमाप्तेः । अग्नीषोमीय-पुरोडाशे तु न देवताकर्तृक भक्षणं श्रुतमस्ति । दानस्वीकारौ तु समुदितयोरेव सम्भवतः । तस्मा-दैन्द्राग्नभक्षणे 'इन्द्रपीतस्य' इत्यस्ति मन्त्रः ॥

अथ सिद्धान्तयति—

एकस्मिन्वा देवतान्तराग्निभागवत् ॥ ३८ ॥

वाशब्द एवार्थे । एकशब्द केवल्ये । 'एके मुख्यान्त्यकेवला' इति कोशः । अन्तर-शब्दो भेदवाची । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये' इति कोशः । एकस्मिन्केवले इन्द्रप्रदानार्थायैषभक्षण एव 'इन्द्रपीतस्य' इति मन्त्रः, न त्वैन्द्राग्नभक्षणेऽपि । कुतः । देवतान्तरात् अग्निमापेक्षस्येन्द्रस्य केवलेन्द्रादन्यत्वान् । विभागवत् विभागश्चतुर्धाकरणं यथा केवलाग्निदेवत्ये पुरोडाशे भवति न त्वग्नीषोमीये तद्वत् । अयमाशयः । हुत एव सोम इन्द्रपीतः, 'न हि देवा अहुतस्याऽनन्ति' इति लिङ्गान् । न तस्य भक्षणप्रसक्तिः । हुतशिष्टस्तु ऐन्द्रपीतः, तस्य प्रत्यक्षमुपल-भ्यमानत्वान् । अतः पीतशब्देन स्वीकारो लक्ष्यते । शक्यते हि हुताहुतसमुदायः इन्द्रेण स्वीकृत-त्वान् 'इन्द्रपीत' इति वक्तुम् । दानं च तद्धितानुसारेण मिश्रयोरेवैन्द्राग्नोरिति न तत्र 'इन्द्र-पीतस्य' इति मन्त्रो भवतीत्यमन्त्रकमेवैन्द्राग्नभक्षणम् । वृत्तमधिकरणम् ॥

तत्रैव भक्षमन्त्रे 'गायत्रच्छन्दसः' इति सोमविशेषणं श्रुतम् । गायत्र्येव गायत्रं छन्दो यस्य स्तोत्रशस्त्रादिविषये इति बहुव्रीहिः । किमयं भक्षमन्त्रः केवलगायत्रीच्छन्दस्कं प्रदाने भवति, उत च्छन्दोन्तरसहितगायत्रीच्छन्दस्कंऽपि प्रदाने इति संशये, पूर्वपक्षयति—

१९ 'गायत्रच्छन्दसः' इत्यादि-
मन्त्रविनियोगाधिकरणम् ।

छन्दश्च देवतावत् ॥ ३९ ॥

१ 'इन्द्रदत्त' — क

यथा 'इन्द्रपीतस्य' इत्यत्र केवल इन्द्रो गृह्यते न त्वरन्यादिमहितस्तथा गायत्रच्छन्दोऽपि केवलमेव समासवशाद्गृह्यते न तु च्छन्दोन्तरमहितम् ॥

अथ सिद्धान्तयति—

सर्वेषु वाभावादेकच्छन्दसः ॥ ४० ॥

वाशब्द एवार्थे । छन्दोन्तरमहितगायत्रीच्छन्दस्केषु केवलगायत्रीच्छन्दस्केषु च सर्वेष्वेव प्रदानेषु 'गायत्रच्छन्दस' इति भवति, न तु केवलगायत्रीच्छन्दस्क एव प्रदाने । कुत । एकच्छन्दस अभावान् केवलगायत्रीच्छन्दस्कप्रदानस्याभावान् । वेदत्रयमध्ये ज्यातिष्टोमे सर्वेष्वपि प्रदानेषु छन्दोन्तराणामवश्यभावान् सर्वप्रदानसाधारणाङ्गभूतप्रातरनुवाकादौ छन्दोन्तराणां नित्यतत्वाच्च । एतेन 'केवलगायत्रे षुहस्पतिसवावौ गायत्रच्छन्दस इति सावकाशम्' इति निरस्तम् । एव च छन्दोन्तरमहितस्यैवान्यपदार्थसन्धितया नित्यसापेक्षत्वात्सामासार्थ्यम् । तस्माच्छन्दोन्तरसत्त्वेऽपि गायत्रच्छन्दस' इति भवति मन्त्र । वृत्तमधिकरणम् ॥

तदेवमनैन्द्रप्रदानेवमन्त्रक भक्षणमिति प्रथमपूर्वपक्ष स्थित । अथ तृतीयपक्षेण सिद्धान्तयति—

सर्वेषां त्वैकमन्त्र्यमैतिशायनस्य भक्तिपानत्वा- त्सवनाधिकारो हि ॥ ४१ ॥

तुर्ग्वधारणे । सर्वेषाम् ऐन्द्रानैन्द्रप्रदानानां शेषभक्षणे ऐकमन्त्र्यमेव ऐतिशायनाचार्यस्याभिमतम् । एकरूप अतिकृतो मन्त्र येषु तेषां भावः ऐकमन्त्र्यम् । अनैन्द्रप्रदानेष्वपि 'इन्द्रपीतस्य' इत्यतिकृत एव भवतीति यावत् । कुत । सवनाधिकारो हि । सवनमाधिकरोति विशिज्यतीति सवनाधिकारः । इन्द्रो पीत सोमो यस्मिन्निति बहुव्रीहिणा 'प्रातः सवनस्य' इत्यस्य विशेषणम् । इन्द्रपीतस्य इत्यतदिति यावत् । न त्वेतत्तृतीयासमासेन सोमविशेषण भवितुमर्हति । कुत । भक्तिपानत्वान् । भक्त्या उपचारेणाभिधीयमानं पानं यस्य सोमस्य तस्य भावः भक्तिपानत्वम् । यो हि सोमाशो हुतः न तस्य भक्षणप्रसक्तिः । यस्तु हुतशिष्टमसस्य सोमं स तु नैन्द्रपीतः, अनुपलब्धिव-प्रसङ्गान् । अतः पिबतिना स्वीकारो लक्षणाय । ततश्च 'सोम देव ते मतिविदः' इति सबुद्ध्यन्तेन सोमशब्देन 'ते' इति प्रत्यक्षतया च निर्दिष्टस्य हुतशिष्टसोमस्य तावत् 'इन्द्रपीतस्य' इति विशेषणं भवितव्यम् । न च हुतशिष्टं सोमं इन्द्रस्वीकृतं, उन्नयनादिमये सकल्पितस्य होस्यतदितरममुदायस्यैवेन्द्राय दत्तत्वात् अदत्तस्य च तदेकदेशस्य स्वीकारयोगान् । तथा च 'इन्द्रपीतस्य' इत्य-

नेन ऐन्द्रसमुदायावयवो हुतशिष्ट सोमाशो लक्षणीयः स्यात् । एव चेन्द्रपीतपदं तृतीयामसाम्ने इन्द्र-
शब्दस्येन्द्रकर्तृके पीतशब्दस्य स्वीकृतावयवे चेति पूर्वोत्तरपदयोर्द्वयोरपि लक्षणाप्रसङ्गाद्बहुव्रीहिरेवाश्रय-
णीयः । इन्द्रेण पीत सोमो यस्मिन्सवने तस्य य सोम त भक्षयामीत्यन्वयः । न च बहुव्रीहावपि
इन्द्रपदस्येन्द्रकर्तृके पीतशब्दस्य स्वीकृतेऽवयविति सोमे च लक्षणा, अवयविन सोमस्य पीतपदान्छ-
क्यानुपस्थितेरिति पूर्वोत्तरपदयोर्लक्षणा तुल्येति वाच्यम् । अवयवस्वीकारस्यावयवस्वीकारापेक्षत्वेन
विलम्बोपस्थितिकतया वैपस्यात् । वस्तुतस्तु, पीतपदे 'आदिकर्मणि क्त कर्तरि च' इति क्तप्रत्ययः ।
ततश्च इन्द्रः प्रथमं पाता यस्मिन्सवने इत्यर्थलाभात् प्रवपदे लक्षणेति तृतीयामसाम्नाद्वैपस्यम् । प्रक-
रणाच्च पात सोमविषयमिति गम्यते । पीतशब्दस्याहितारग्यादित्वात्परनिपातः । न च बहुव्रीहावपि
पदद्वयस्यान्यपदार्थे लक्षणा दोष इति वाच्यम् । बहुव्रीहावन्यपदार्थस्य समासशक्यत्वात् अन्वय-
तात्पर्यानुपपत्तिप्रतिषेधान् विना शब्दबोधस्य तत्रानुभवसिद्धत्वात् 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यनुशासन-
बलाच्च । न चैव मति 'चित्रगु' इत्यत्र चित्रपदार्थस्य गोपदार्थस्य चान्यपदार्थे विशेषणतया
भान न स्यादिति वाच्यम् । अवयवशक्तिसहकृतसमुदायशक्या वतिपदार्थविशिष्टान्यपदार्थस्य
वाच्यत्वाभ्युपगमात् । 'चित्रगु' 'पीताम्बर' 'प्राप्नोदको प्राप्' 'उद्धृतौदना स्थाली'
इत्यादाववयवार्थविशिष्टेऽन्यपदार्थे नियततात्पर्यवचनानुगोधाच्च न लक्षणा युक्ता । यदि ह्येते शब्दा
लाक्षणिकास्तर्हि गङ्गाशब्दस्य तीरादौ लाक्षणिकस्य प्रवाहविशेषे मुख्येऽपि यथा प्रयोगस्तथा चित्रासु
गोपु, पीतेऽम्बरे, प्राप् उदके, उद्धृत ओदने, इत्याद्यवयवार्थे मुख्येऽपि केवले 'चित्रगु' 'पीताम्बरः'
'प्राप्नोदक' 'उद्धृतौदन' इत्यादिप्रयोगः स्यात् । निरूढलक्षणयातिप्रसङ्गपरिहारे तु समुदायश-
क्तिरेवाभ्युपगता भवति, निरूढलक्षणया शक्तेश्चानतिभेदान् । उक्तं च वार्तिके 'निरूढालक्षणा
काश्चित्सामर्थ्यादाभिधानवत्' इति, 'इह केषुचिदर्थेषु शक्तिवदेव लक्षणाऽयनादिकालवृत्तित्वेन
निरूढा' इति च । किञ्च 'चित्रगु' इत्यत्र वतिपदद्वयस्यान्यपदार्थलक्षणा वदन्प्रष्टव्यं किं पूर्व-
पदस्योत्तरपदार्थान्वयमुख्येनान्यपदार्थे लक्षणा उत तत्रैरपेक्ष्येण । नान्य, परस्परनिर्गपेक्षत्वेना-
सामर्थ्यात्समासानुपपत्तेः, चित्रत्वस्य गोविशेषणतयैव बोधस्यानुभवसिद्धत्वाच्च, चित्रत्वस्यान्यपदार्थ-
ऽनुपलब्धिपराहत्वाच्च । 'सप्तमी विशेषणे बहुव्रीहौ' इति विशेषणस्य पूर्वनिपातविधिना पूर्वपदा-
र्थस्य चित्रत्वस्योत्तरपदार्थविशेषणताया अवगमाच्च । नात्र, तर्हि चित्रत्वविशिष्टविशेष्यवाचकोत्तर-
पदमात्रस्यान्यपदार्थलक्षकतया पदद्वयलक्षणाव्याघातान् । अस्तुत्तरपदस्यैवान्यपदार्थलक्षकतेति चेत्तर्हि
गोपदेनैव गोस्वामिलक्षणया गोवि चित्रत्वान्वयो न स्यात् पदार्थेकदेशत्वात् । न च शक्यार्थयोरन्वय-
बोधानन्तरं लक्षणाभ्युपगमात् चित्रपदस्य तात्पर्यग्राहकतया गोपदेनैव चित्रगोस्वामिलक्षकत्वाद्वा न
दाप इति वाच्यम् । एवमपि 'प्राप्नोदको प्राप्' इत्यपष्टयर्थबहुव्रीहौ लक्षणाया दुर्वारत्नान् । तथाहि ।
किं तत्र प्राप्निकर्तृभूतमुदकमिति बोधोत्तरं तस्मिन्निष्पाम्लक्षणा, उत उदककर्तृका प्राप्निरिति

बोधोत्तर तत्कर्मग्रामलक्षणा । नाग्र , एवमायुदककर्तृकप्राप्तिकर्म ग्राम इति विवक्षितार्थानिर्वाहान् । न द्वितीयः, प्रत्ययार्थप्राधान्यस्यान्यत्र क्लृप्तस्य भङ्गापत्त्या ' सन्वप्रधानानि नामानि ' इति निरुक्तवचनविरोधेन च तथा बोधासंभवात् । ' घटा नित्यः ' इत्यतो नित्याभिन्नघटत्ववानिति बोधवारणायाभेदसमर्पणं नामार्थप्रकारबोधे विशेष्यतावच्छिन्ननामजन्योपस्थितेहेतुतया कर्तरि उदकाभेदान्वयासंभवाच्च । न चोदकपदेनोदककर्तृकप्राप्तिकर्माभूतो लक्ष्यते प्राप्तपद च तत्र तात्पर्यग्राहकमिति वाच्यम् । प्राप्तपदमेव तथा लक्षकमुदकपद तात्पर्यग्राहकमित्यपि वक्तुं शक्यत्वेन विनिगमनाविरहान् । एवम् ' उद्धृतौदना स्थाली ' ' ऊढरथोऽनद्वान् ' इत्यादावायपप्रथमार्थबहुव्रीहावृह्यम् । तथा च ' प्राप्नोदक ' इत्यादौ प्राप्नादिपदेभ्यो विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन तद्विशिष्टान्यपदार्थकर्माद्युपस्थिति , ' चित्रगु ' इत्यादौ यथेति प्रकृतिप्रत्ययार्थव्यत्यासेन तद्विशिष्टान्यपदार्थोपस्थितिश्च समुदायशक्तिसाध्यैव । न च व्याससमासयोरैकार्थत्वाय चित्राणां गवामयमिति विग्रहोऽस्त्विति वाच्यम् । एव विग्रहेऽपि षष्ठ्यर्थसंबन्धस्य भेदेनायमित्यत्रान्वयेऽपि चित्रगोसंबन्धवानिति संबन्धनिष्ठप्रकारतानिरूपितभेदसमर्गीयविषयताशाली बोध , समासे तु चित्रगववानिति चित्रगोनिष्ठप्रकारतानिरूपितसंबन्धनिष्ठविशेष्यताशाली बोध इति भेदस्य तदवस्थत्वात् । अपप्रथमार्थबहुव्रीहौ प्राप्तस्योदकस्यायमिति विग्रहेऽयुदककर्तृकप्राप्तिकर्म ग्राम इत्यादिशोधस्य समासे दुरुपपात्त्वाच्च । तस्मात्प्रयाससमासयोरैकार्थत्वनियमाभावात्समुदायशक्तिः समासे विशिष्टार्थबोधो विग्रहवाक्याद्विलक्षणाऽभ्युपेय । नन्वेवमपि स्वघटकपदघटितवाक्यदृष्टार्थमात्रविषयतत्पुरुषीयशक्तिग्रहापेक्षया बहुव्रीहिसमासीयशक्तिग्रहस्य स्वघटकपदघटितवाक्यदृष्टार्थातिरिक्तबहिर्भूतान्यपदार्थविषयकत्वेन बहिरङ्गतया कथम् ' इन्द्रपीतस्य ' इति बहुव्रीहिरिति चेन्न । इन्द्रपदस्य तत्कर्तृके पीतपदस्य च स्वीकृते लक्षणापत्त्या बहुव्रीहेरेवात्र बहिरङ्गस्याप्याश्रयणान् । तस्मादनैन्द्रप्रदानेष्वपि ' इन्द्रपीतस्य ' इत्यविकृत एव भक्षमन्त्र इति सिद्धम् ॥

इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयः पादः ॥

निर्मथ्य निगमसिन्धुन्विधन्यायाभिधानमन्थानै ।
धर्मसुधामुद्धरते भूयो मुनये तमोऽस्तु जैमिनये ॥

पूर्वयो पादयो श्रुतिलिङ्गविनियोगौ निरूपितौ । सप्रति तदुभयसापेक्षवाक्यादिविनि-
योगस्तृतीयपादे निरूप्यते । वाक्यं नाम यथाश्रुतार्थस्य पदस्य समसर्गविधया लक्षणया वार्थान्तरक-
१ उच्चैस्त्वादाना ल्पनानुकूल पदान्तरसमभिव्याहार । 'धेनुर्दक्षिणा' इत्यादौ या दक्षिणा
वेदधर्मता- सा धेनुरित्येवमुद्देश्यविधेयभावादे 'उच्चैर्ऋचा क्रियते' इत्यादौ करणत्वादे-
धिकरणम् । श्रोत्रैस्त्वादिगतस्य समसर्गमर्यादया प्रयाजशेषेण हवीप्यभिधारयेत्' इत्यादौ
प्रयाजशेष हविषु क्षारयेदित्येव कर्मत्वादेश्च लक्षणया भानान् । पदसमभिव्याहारलक्षणवाक्यस्य च
योग्यताज्ञान विना उक्तविधार्थान्तरकल्पकत्वानुपपत्तेर्योग्यतारूपालङ्गानुमापकता, धेन्वा दक्षिणाकार्य
सपादयेदिति श्रुतिकल्पकत्व च । यद्यपि श्रुतस्यैव धेन्वादिपदस्य करणत्वादिलक्षकतया न' तद्वाचक-
पदश्रुतिरूपश्रुतिकल्पकता । तथापि करणत्वादिरूपतात्पर्यकत्वरूपधर्मवैशिष्ट्यरूपेण कल्पनाच्छ्रुतिक-
ल्पकता । ततश्च लिङ्गश्रुतिकल्पनामुद्येन वाक्यसङ्गत्वे प्रमाणम् । तदिह ज्यांतिष्टोमे तावत् 'प्रजापति-
रकामयत् प्रजा सृजेयेति, स तपोऽनायत्, तस्मान्तेपानात्वयो देवा अमृज्यन्ताग्निर्वायुरादित्य,
ते तपोऽनायन्त, तेभ्यस्तेपानेभ्यस्त्रयो वेदा अमृज्यन्ताग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेद'
इत्युपक्रम्य श्रूयते 'उच्चैर्ऋचा क्रियते उपाशु यजुषा उच्चैः साम्ना' इति । किमत्र ऋचा यत्क्रियते
तदुच्चैरित्येवमृगादिशब्दा मन्त्रपरा उत वेदपरा । वेदाना च मन्त्रवत्क्रिया प्रति करणत्वाभावात्
'क्रियते' इति करोतिना 'ऋग्वेदेन विधीयते' इत्येव विधानं लक्ष्यते । कोटिद्वयेऽप्युच्चैस्त्वादे
शब्दधर्मस्य क्रियाया सन्निवेशसम्भवादानर्थक्यतदङ्गन्यायेन तदङ्गमन्त्रेषु निवेशः । तत्र पूर्व-
पक्षयति—

श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात् ॥ १ ॥

जातिर्जातामिति पर्यायः । 'जातिर्जातं च सामान्यम्' इति कोशः । इह ऋगादिमन्त्र-
गतजातिविशेषा ऋक्त्वादयो विवक्षिताः । अधिकारः शेषित्वविशेषापरपर्यायः प्राधान्यम् । तत्र
'दपत्यो महाधिकारः' इत्यादौ कर्मफलभोक्तृत्वलक्षणम् । इह तु तात्पर्यविषयत्वं विवक्षितम् । ततश्चो-
च्चैस्त्वादिविधौ ऋगादिशब्दानामेव श्रवणाद्देवशब्दाश्रवणाद्ऋगादिशब्दो जातिपरः सन्नाकृत्यधिकरण-

। नव ण्पाऽस्माभिः कल्पितं मातृकामु कचिदपि न दृश्यते ।

न्यायनाश्रपलब्धतदाश्रयमन्त्रपर स्यान्न तु वेदपर, लक्षणाप्रसङ्गान् । ननुपक्रमगतार्थवादस्थवेद-
शब्दानुसारेणोपसंहारस्थविधिगतेषु ऋगादिशब्देषु वेदलक्षणाश्रयणीया, न च विनिगमनाविरह,
'मुख्य वा पूर्वचोदनाल्लोकवत्' इति द्वादशिकाधिकरणे मुख्यजघन्ययोर्धर्मविप्रतिषेधे मुख्यधर्मानु-
ग्रहस्य वक्ष्यमाणतया तन्न्यायेन प्रकृतेऽपि प्रथमश्रुतार्थवादस्यैवानुसरणीयत्वान् इति चेत्, नैतद्यु-
क्तम् । उपक्रमे वेदशब्दस्य वेदयत्यनुष्ठेयार्थमिति व्युत्पत्त्या ऋगादिमन्त्रमात्रेऽप्युपपत्ते मन्त्रब्राह्म-
णसमुदायस्यैव वेदशब्दार्थत्वे शूद्रस्य मन्त्राध्ययने वेदाध्ययननिषेधस्याप्रवृत्तिप्रसङ्गान् । अस्तु वा
वेदशब्दो मन्त्रब्राह्मणसमुदाये मुख्यः । तथाऽप्युपसंहारस्थविध्युद्देशानुसारेणोपक्रमगतार्थवादस्थवेद-
शब्दस्य ऋगादिमन्त्रलक्षकताश्रयण युक्तम् । यत् 'मुख्य वा पूर्वचोदनाल्लोकवत्' इति न्यायेन
प्रथमश्रुतार्थवादानुसरणमिति, तन्न । तत्र हि सूत्रे पूर्वसूत्राद्विप्रतिषेधधर्माणां समवाय इत्यनुवर्तते ।
तुल्यबलयोर्विरोधो विप्रतिषेधः । ततश्च प्रधानयोर्विरोधे मुख्यानुसरणम् । न त्वङ्गप्रधानयोर्विप्रति-
षेधोऽस्ति, प्रधानानुसारित्वादङ्गानामतुल्यबलत्वान् । ततश्च दीक्षणीयामुल्ययोरङ्गप्रधानयोरतुल्यबल-
त्वादविप्रतिषेधानुमुख्यस्यापि दीक्षणीयाकालस्य पूर्वणो यदृष्ट्यादिवाक्यप्राप्तस्य एकदीक्षापक्षे प्रधा-
नसुत्याकालेन पूर्वणा बाध इति 'अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात्' इति तदुत्तराधिकरणे वक्ष्यते ।
अर्थवादविध्युद्देशयोश्च न तुल्यबलत्वम्, अर्थवादस्य विध्यपेक्षितस्तुतिमसर्पकतया विधिशेषत्वान् ।
किञ्च विधेरप्राप्तविषयतया स्वतन्त्रत्वात्प्राप्त्यस्य, अर्थवादस्य तु प्राप्तानुवादतया प्राप्तिपरतन्त्रत्वाद्दु-
र्बलतेति नास्ति तयोर्विप्रतिषेधः । ततश्च प्रधानत्वादप्राप्तविषयत्वाच्चोच्चैस्त्वादिविधिगतेषु ऋगादि-
शब्देषु न लक्षणा । अर्थवादस्य तु गुणत्वात्प्राप्तानुवादत्वाच्च तद्गतवेदशब्दे ऋगादिमन्त्रलक्षणा ।
'अक्ता शर्करा उपदधाति' 'तेजो घृतम्' इत्यत्र तूपक्रमस्यस्यापि विध्युद्देशस्योपसंहारगतार्थवादा-
नुसरणं युज्यते, विरोधाभावान् । घृतनियमे हि न विध्युद्देशो विरुध्यते । अर्थवादाऽप्यनुगृह्यते ।
घृतनैलाद्यनियमे तु यद्यपि विध्युद्देशो न विरुध्यते अर्थवादस्तु विरुध्यते, सभवति च घृतनियमाद्गु-
णभूतस्याप्यर्थवादस्याविरोधे सति न घृतनैलाद्याश्रयणं युक्तम् । अतः काम्यभोजिन्यायेन तत्र विध्यु-
द्देशस्य प्रधानस्यापि गुणभूतार्थवादानुसारेण घृते सकोचः । 'अधिकश्च बहुगुण साधारणे विरो-
धात्काम्यभोजिवदमुख्येऽपि' इति द्वादशाधिकरणन्यायान् । प्रकृते त्वर्थवादानुसारेण विध्युद्देशे
ऋगादिशब्दानामृगादिवहुलवेदलक्षणया मुख्यार्थान्तिलङ्घनाद्विरोधात् तदनुसरणमिति वैषम्यम् ।
तस्माद्दुच्चैस्त्वादिविधिषु ऋगादिशब्दा मन्त्रपराः, न तु वेदपरा ॥

अथ सिद्धान्तयति—

वेदो वा प्रायदर्शनात् ॥ २ ॥

वाशब्द एवार्थः । वेद इति सामान्याभिप्रायमेकवचनम् । उच्चैस्त्वादिविधिषु ऋगादिशब्दै-

वेदा एव लक्षणया विवक्षिता, न त्वृगादिमन्त्रा । कुत । प्रायदर्शनात् । प्रपूर्वादिण्धातोर्भावे षञि प्रायशब्द उपसर्गवशादुपक्रमवार्त्ता । दृशिञ्च श्रवणे । उपक्रमे वेदशब्दश्रवणादित्यर्थ । अङ्गी-
कुर्म प्रधानं मुख्यादपि बलीय इति । तत्तु लब्धात्मकमेव तथा । प्रकृते तु प्रधानस्य लब्धात्मकत्वा-
भावान्न मुख्यबाधकता । तथाहि । ऋगादिशब्दसयुक्तविध्युद्देशजन्य ज्ञान वेदशब्दसयुक्तमर्थवाद-
मन्यथयतीति वदन्प्रष्टव्य किं विध्युद्देशजन्य ज्ञानमर्थवादैकवाक्यताप्रतिस्धानात्प्राचीनमिह विव-
क्षितम्, उत तत्कालीनम् । नाथ । केवलविध्युद्देशश्रवणदशायामर्थवादस्फूर्तेरेवाभावेन तज्जन्यज्ञा-
नस्यार्थवादगौणतापादनाश्रमत्वात् । न द्वितीय । न हि तद्दशायां विध्युद्देशेन ऋगादिमन्त्रविषयज्ञान
जनयितुं शक्यम्, विध्युद्देशस्यार्थवादानुगुणार्थकत्वे तदेकवाक्यताया अनिर्वाहान् । अतो विध्यु-
द्देशस्य नास्ति लब्धात्मकता । अर्थवादस्य तु प्राथमिकत्वेनासजातविरोधितया स्वार्थपरत्वादस्ति
लब्धात्मकता । सत्याकालस्तु यदप्रथादिवाक्यलब्धात्मकत्वादङ्गभूतर्क्षाश्रणीयाकाल बाधत इति युक्तम् ।
एतेनोपक्रमगतस्य 'पूर्वापर्ये पूर्वदौर्वल्य प्रकृतिवत्' इत्यपच्छेदाधिकरणन्यायात्परेण बाध इति
प्रत्युक्तम् । परस्य लब्धात्मकत्व एव तन्न्यायप्रवृत्ते । प्रकृते च विधे स्तुतिमापेक्षत्वेनार्थवादैक-
वाक्यतया तस्य ऋगादिमन्त्रपरत्वेऽर्थवादानुगुणत्वेनैकवाक्यतानुपपन्न्या लब्धात्मकत्वाभावान् ।
तदुक्तम् 'पूर्वात्परबलीयस्त्व तत्र नाम प्रतीयताम् । अन्योन्यनिरपेक्षाणा यत्र जन्म धियां भवेत्'
इति । यज्ञोक्तमप्रामविषयत्वाद्विध्युद्देशस्य यथाश्रुतार्थत्व न्याय्यमिति तत्र ब्रूम । उपक्रमे तावद्वेद-
शब्दश्रवणमात्रादेतावदवगतम् । नूनमत्र वेदाना स्तृयमानत्वादुद्देश्यत्वं विधेयत्व वा विवक्षितमिति,
'तवाञ्चैस्त्वादिविधेयलाभात्परिगोपादेव तस्योद्देश्यत्वावगतेर्वस्तुतः ऋगादिपदमनुवादकमेव सदुद्देश्य-
परम् । अतो विध्युद्देशगतोऽयृगादिशब्द प्राप्नोतुवादिवात्क्षणं सहते । असंजातविरोधिन उपक्रम-
स्थवेदशब्दस्यैव तात्पर्यग्राहकस्य सन्वान् । न चोपक्रमस्थार्थवादानुसारेण विध्युद्देशस्यान्यथानयनेऽपि
'उयेननाभिचरन्यजेत' इत्यत्र विध्युद्देशस्य 'यथा ह वै उयेनो निपत्यादत्ते एवमथ द्विपन्त निप-
त्यादत्ते' इति चरमश्रुतार्थवादवशेन कथं प्रसिद्धार्थत्यागेन नामधेयत्वाश्रयणमिति वाच्यम् । तत्र हि
मन्त्रार्थलक्षणाप्रसङ्गेन गुणविध्यमभवात्सामानाधिकरण्याच्च कर्मनामत्वम् । अर्थवादेन तु प्रवृत्तानि-
मित्तममर्पणेन तन्निरवाहमात्रं क्रियते । न तु तावतार्थवादवशादेवोपक्रमस्थविध्युद्देशस्य प्रसिद्धार्थत्याग
इत्यदोष । ननुपक्रमेऽपि ऋग्वेदादिशब्दा कथं तत्तद्वेदपरा, ऋग्यजु साम्ना सर्वेष्वपि वेदेषु
सर्कार्णत्वादित्यत्राप्येतदेवोत्तरं वेदो वा प्रायदर्शनादिति । प्रायशब्दो बाहुल्ये । 'प्रायो भूमन्यन्तग-
मने' इति कोश । कचिद्वा कचिद्यजुषा कचिन्साम्नां बाहुल्येन दर्शनादृग्वेदादिशब्दैस्तत्तद्वेदो-
ऽभिधीयत इत्यर्थ । एवमर्थान्तरस्योतनायैव प्रायपदं प्रायुड्क्तम् । अन्यथा 'उपक्रमदर्शनात्' इत्ये-
वावक्ष्यत ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

लिङ्गाच्च ॥ ३ ॥

चशब्दोऽन्वाचये । 'ऋग्भि पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते, यजुर्वेदे तिष्ठति मन्वे अह्ने । सामवेदेनास्तमये महीयते, वेदैरशून्यास्त्रिभिरेति सूर्य ।' इति मन्त्रे आद्यपादे 'ऋग्भि' इत्युपादाय द्वितीयतृतीयपादयोरेयजुर्वेदसामवेदौ सकीर्य चतुर्थपादे 'वेदै' इति बहुवचनेनोपसंहारादाद्यपादे ऋक्छन्देन ऋग्वेदसकीर्तनस्य सिद्धवत्कारदर्शनालिङ्गादपि ऋगादिशब्दास्तच्छन्देदपरा लक्षणया भवन्ति ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

धर्मोपदेशाच्च न हि द्रव्येण संबन्धः ॥ ४ ॥

चशब्दोऽन्वाचये । द्रव्यशब्दमृक्षु प्रयुञ्जते छन्दोगा । इह तदाधारक साम लक्ष्यते । यदि ऋगादिमन्त्राणामेवोच्चैस्त्वादिधर्म, स्यात्तर्हि ऋच उच्चैस्त्वधर्मोपदेशादेव तदाधारमास्त उच्चैस्त्व-सिद्धे द्रव्येण ऋगाधारकसाम्नोच्चैस्त्वसम्बन्ध, हि यतः न विधातव्य स्यात्, अतोऽप्युच्चैस्त्वादिर्वेद-धर्मः । तथा च 'उच्चैर्ऋचा' इति ऋग्वेदविहितकर्मसु मन्त्राणामृग्यजु साम्नामुच्चैस्त्वसिद्धावपि सामवेदविहितकर्माङ्गमन्त्रेषु तेषुच्चैस्त्वस्यासिद्धया 'उच्चै साम्ना' इत्यर्थवत् । यद्यप्युच्चैस्त्वस्य ऋग्ध-र्मत्वेऽपि प्रजापतेर्ऋदयाद्यन्तृकसामसु 'उच्चै साम्ना' इत्यर्थवत्, तथाप्यभ्युच्चयमात्रमेतदिति नाती-वात्राभितिवेष्टव्यम् ॥

यन्तु वेदशब्दो मन्त्राणामेव वाचक, न तु ब्राह्मणसमुदायस्येति तत्राह—

त्रयीविद्याख्या च तद्विदि ॥ ५ ॥

चशब्दोऽवधारणे । षयो वेदास्त्रयी विद्या यस्य स त्रयीविद्य त्रयीविद्यशब्दस्याख्या प्रयोग । तद्विदि ऋग्यजु सामप्रचुरवेदत्रयाध्येतयेव दृश्यते, न त्वृगादिमन्त्रमात्राध्येतरे । ततश्चोपक्रमगततथा-विधवेदशब्दानुसारेण विध्युद्देशेषु वेदलक्षणा युज्यते । न चैव मति ऋगादिमन्त्रमात्राध्ययनं शूद्रस्य न प्रतिषिध्यतेति वाच्यम् । 'कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च । वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चण्डालता-मियान् ॥' 'शूद्रे वेदाक्षरेणैव निष्कृतिर्नैव विद्यते' इति पाराशर्यादिस्मृत्यनुसारेण 'न स्त्रीशूद्रौ वेद-मर्ध्याताम्' इत्यत्रावयवसुखेन तन्निषेधाभ्युपगमान्, कलजादिनिषेधे तदवयवनिषेधवदुपपत्तेश्च ॥

नन्वेवमपि ऋचां यजुर्वेदविहितकर्माङ्गत्वे उपाशुत्वम्, ऋक्सामवेदविहितकर्माङ्गत्वे उच्चै-स्त्वमिति वैरूप्य स्यात्, एव यजुषां साम्ना च यजुर्वेदविहितकर्माङ्गत्वे उपाशुत्वम्, वेदान्तरविहि-

तत्वे उच्चैस्त्वमिति वैस्त्वमि न्यात्, उच्चैस्त्वादेर्मन्त्रधर्मत्वे तु नाय दोषो भवतीति मन्त्रधर्मत्वमेवास्थे-
यमित्याशङ्क्य निराकरोति—

व्यतिक्रमे यथाश्रुतीति चेन्न सर्वस्मिन्निवेशात् ॥ ६ ॥

ऋगादिमन्त्राणां वेदान्तरविहितकर्माङ्गत्वं व्यतिक्रम, तस्मिन्मिति, यथाश्रुति ऋक्त्वा-
दिश्रवणानतिक्रमेण एकैकरूपेणैव उच्चैस्त्वमुपांशुत्व च भवति, यदि मन्त्रधर्मत्वमभ्युपगम्येत, वेदध-
र्मत्वे तु न स्यादैकरूप्यमिति न वेदधर्मत्वमिति चेत्, तन्न । कुत । सर्वस्मिन्निवेशात् । सर्वस्मिन्
तत्तद्वेदविहिते कर्मणि अङ्गभूतानां व्यतिक्रान्तानामपि ऋगादिमन्त्राणां विधिवलादेव स्वराण्तरस-
निवेशादेकस्यैव मन्त्रस्योच्चैस्त्वादिवैस्त्वमि वचनबलान्न दुष्यतीति यावत् ॥

तनु उच्चैस्त्वस्य वेदधर्मत्वे प्रकरणबाध स्यात्, ज्योतिष्टोमो हि याजुर्वेदिक इत्यनुपदमेव
वक्ष्यते, अतस्तदङ्गानामृग्यजु साम्नामुपांशुत्वमेव, ततश्च 'उच्चैर्ऋचा' 'उच्चै साम्ना' इत्यनयो
प्रपानुमन्त्रणन्यायेनान्यत्र 'पुत्रकामा हाप्याख्यापयेरन्' इति बहुचत्राक्षणादिविहिते छन्दोगब्राह्मण-
विहिते अद्भुतशान्तिप्रमुखे च कर्मण्युत्कर्षः स्यात् इत्याशङ्क्याह—

'वेदसंयोगात्प्रकरणं बाध्यते ॥ ७ ॥

उपक्रमगतवेदशब्दसमभिव्याहाररूपवाक्यप्रमाणेन उच्चैस्त्वोपांशुत्वविधीना तत्तद्वेदविहित-
कर्माङ्गमन्त्रोद्देश्यकत्वरूपवेदसंयोगात्प्रकरणं बाध्यताम् । वाक्येन प्रकरणबाधस्य न्याय्यत्वादिति
भावः । तदेवमृगवेदविहितकर्माङ्गानां सामवेदविहितकर्माङ्गानां च ऋग्यजु साम्नामुच्चैस्त्वम् । यजुर्वेद-
विहितकर्माङ्गानां तेषामुपांशुत्वमिति स्थितम् । इत्युपक्रमाधिकरणम् ॥

याजुर्वेदिकस्याधानस्य सामवेदे 'वारवन्तीयं गायति' इत्यङ्गविधिः । तत्र वारवन्तीयस्य
साम्न सामवेदिकः स्वर उच्चैस्त्वम्, उत याजुर्वेदिकः स्वर उपांशुत्वमिति मशयः । सामवेदिकः स्वर
२ आधाने गानस्योपा इति ब्रूमः । न च पूर्वाधिकरणन्यायेन यजुर्वेदविहिताधानेऽपि ज्ञायमान-
शुताधिकरणम् । मुपांशुत्व तत्रासभवादानर्थक्यतदङ्गन्यायेन तदङ्गमन्त्रेषु निविशमानं वार-
वन्तीयसाम्नाप्यास्कन्दतीति वाच्यम् । पूर्वाधिकरणे ह्युपक्रमवशाद्देवपरत्वेऽवधृते ऋगादिवेदैर्यद्विधीयते
तत् 'उच्चै' 'उपांशु' इत्येतावदवगतम् । मन्त्राश्च विनियोजकवाक्यैर्विहिताः । तेषु तत्तद्वेदविहित-
त्वनिबन्धनस्वरस्य साक्षादेव निवेशमंभवान्नात्रानर्थक्यतदङ्गन्यायावतरणमिति न स्वरविधिः, प्रधान-
कर्मापेक्षः । ततश्च वारवन्तीयस्य सामवेदविहितत्वाद्दुच्चैस्त्वमेव । न च 'अङ्गानि तु विधानत्वा-
त्प्रधानेनोपादेश्ये' इत्येकादशेऽङ्गानामपि प्रधानविधिर्विहितत्वस्य वक्ष्यमाणतया वारवन्तीयस्यापि

दुर्वात्तानां विधिभिर्विहितत्वाद्दुपाशुत्वमिति वाच्यम् । प्रधानविधेरङ्गविधायकताया अङ्गविधिप्रवृत्ति-
निवन्धनत्वेन प्रधानवदस्वरस्योपाशुत्वस्याङ्गेषु मन्दप्रवृत्तिकतया, अङ्गवेदस्वरस्य चोच्चैस्त्वस्य निरपेक्ष-
तया प्रथम प्रवृत्तत्वेन, प्रथमोपस्थिताङ्गवेदस्वरस्यैव प्राख्यत्वात् । तस्मादिह वारवन्तीयस्योच्चैस्त्वमिति
प्राप्तं सिद्धान्तयति—

गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः ॥ ८ ॥

गुणमुख्ययारङ्गविधिप्रधानविधिनवन्धनस्वरयोर्ब्रह्मस्वोपाशुत्वयोर्व्यतिक्रमे वारवन्तीय-
स्यैव विरोध इति, गुणस्य मुख्यार्थत्वात्, मुख्येन प्रधानविधिनैव निमित्तेन, 'उपाशु यजुषा' इति
यजुर्वेदमयुक्तस्वर प्रत्येतव्य । अङ्गविधिनवन्धनस्वरो हि प्रथमोपस्थितोऽप्यङ्गधर्मत्वाद्बुद्धत्वात् ।
प्रधानविधिनवन्धनस्वरस्तु पश्चादुपस्थितोऽपि प्रधानधर्मत्वात्प्रबल । तथाहि । प्रधानविधिस्ताव-
त्पश्चात् प्रधान विद्यते प्राच्योर्दीच्याङ्गकलापोपकृतेनाधानेनाभिमुत्पादयेदिति । एव च प्रधानविधि-
नवन्धनस्वरोऽङ्गव्युत्थितोऽपि प्रधानस्यैव धर्मः । न स पृथगङ्गानां भवितुमर्हति । अङ्गानां प्रधा-
नस्वरत्वेनास्वतन्त्रतया स्वातन्त्र्येण धर्मग्रहणानर्हत्वात् । ततश्च प्रधानस्यैवाङ्गसाहित्यवेधेणोपाशुत्वराप-
त्तयऽङ्गभूतवारवन्तीयं तदनुष्ठानमात्रम्, प्रधाने साक्षात्तदनुष्ठानासम्भवात् । न त्वेतावता सोऽङ्गधर्मः ।
ततश्च प्रधानवदस्वरस्योपाशुत्वस्य प्रधानधर्मत्वात्तद्वाधे प्रधानवैगुण्यम् । अङ्गवेदस्वरस्योच्चैस्त्वस्य
यथा त्वद्वैगुण्यमिति वारवन्तीयस्य प्रधानवेदनवन्धनमुपाशुत्वमेव ॥

तदिदं भाष्यकारीयमधिकरणमनुपपन्नम् । अङ्गवेदस्वरस्याप्युच्चैस्त्वस्य प्रधाने श्रुतस्याङ्गद्वारा
प्रधानवदस्वरस्य तद्वाधेऽपि प्रधानवैगुण्यस्य दुर्वारत्वात्, 'अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात्' इति
इति अकार्यकरणेन गतप्रायत्वात् प्रधानविध्याश्रितस्य स्वरस्य प्रधाने श्रुतस्याङ्गेष्वनुष्ठानकल्पनस्य
गुरुत्वात् यजुर्वेदे वारवन्तीयविधेरान्नातत्वाच्च इत्यादिदृषणमुद्गाढ्याधिकरणमन्यथा वर्णितं वार्तिके ।
अन्मन्त्रं क्रकमासवेदयो कवलमाप्नायते न तु विनियुज्यते, यजुर्वेदे एव च विनियुज्यते— यथा
अन्मन्त्रेण मन्त्रमाने सूर्यो नाविर्भवति सर्वा अपि दाशनयीरनुभूयान् 'गोपृक्तेन साम्नोपतिष्ठेत्'
इत्यादी तत्र क स्वर इति मन्त्रे अविज्ञानस्वरूपस्य मन्त्रस्य विनियोक्तुमशक्यत्वात्तत्स्वरूपज्ञानस्य
अज्ञानत्वेन तत्तद्वेदनवन्धनस्यैव प्रथमोपस्थितत्वाद्बलवन्त्वम् । 'ऋचा क्रियते' इति करणैरुत्पत्तौ ।
इति मन्त्रे यदनुष्ठायते सामवेदेन च तदुच्चैः, यजुर्वेदेन यत्तदुपाश्रित्यर्थ — इति प्राप्तं, सिद्धान्तयति—
गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः ॥ गुणमुख्ययोगान्नान्विनियोगवेदनवन्धनस्वर-
नवन्धने इति आम्नानस्य विनियोगार्थत्वात् मुख्येन विनियोगविधिनैव निमित्तेन वेदसंयुक्त-
स्वर प्रत्येतव्यं करणैरुत्पत्ताविति न युक्तम् । आम्नानं ह्युत्पत्तौ । नैतावन्मात्रेण 'क्रियते' इति
वदन्महान् मन्त्रं कर्तव्यत्वेनावगम्यमानस्यैव 'क्रियते' इति व्यपदेशार्हत्वात् । विनियोग-

विधिना कर्तव्यत्वेनावगम्यमानां मन्त्र 'क्रियते' इति व्यपदेशमर्हति । 'क्रियते' इत्यस्य विधीयत इत्येवार्थः । तदुक्तम् 'तेन तु क्रियते मन्त्रो यत्र मन्त्रो विधीयते' इति । प्रकृते च ऋक्सामवेद्योर्मन्त्रस्य विनियोगविध्यभावान्न तद्वेदस्वर । किञ्च कर्तव्यत्वेनावगतस्य स्वराकाङ्क्षा । कर्तव्यत्वावगमश्च विधायत्तः । तद्वशाया च सनिहितत्वाद्विनियोगविधिवेदस्वर एव प्रहीतुमुचितः । अङ्गविधिष्वपीतिकर्तव्यताकाङ्क्षालक्षणप्रकरणान्तरप्रकरणस्य^१ प्रपूर्वपादे 'साकाङ्क्षं त्वेकवाक्यस्यान्' इत्यधिकरणे वार्तिके प्रपञ्चितत्वेनाङ्गानामपि धर्मग्राहित्वान् । तदेव प्रकृते यजुर्वेदविनियुक्तमन्त्रेपुपाशुत्वमेवेति स्थितम् । एवमन्यवाप्येवंजातीयकेषु योज्यम् । एव ज्योतिष्टोमे ऋग्यजुसाममन्त्राणां सर्वेषामपि तत्तद्वेदविनियुक्तानां यथायथमुच्चैस्त्वोपाशुत्वयोः सनिवेशसंभवादुच्चैस्त्वविध्योः प्रकरणादुत्कर्षो न कल्प्यत इति लाघवम् । प्रधानविधिवेदनिबन्धनत्वे तु ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकत्वात्तदङ्गानामृग्यजुसाङ्गा तत्तद्वेदविनियुक्तत्वेऽप्युपाशुत्वस्यैव प्राप्तेरुच्चैस्त्वविध्योः प्रकरणादुत्कर्षः स्यात् । न चैव सति 'वेदसयोगात्प्रकरणे बाध्यते' इति पूर्वाधिकरणगुणसूत्रविरोधः, तत्रोच्चैस्त्वविध्योः प्रकरणबाधस्याः कत्वादिति वाच्यम् । 'वेदसंयोगान्न प्रकरणेन बाध्यते' इत्येव वार्तिके पठितत्वात् । उच्चैस्त्वविधिद्वयमपि न प्रकरणेन बाध्यते न प्रकरणादुत्कृत्यते, स्वरविधीनां विनियोगविधिवेदनिबन्धनत्वात्, ज्योतिष्टोमे च वेदत्रयविनियुक्तानामपि मन्त्राणां सत्त्वान्— इति योजना । तदेव वार्तिकमते विनियोगविधिवेदनिबन्धनत्वं स्वरविधीनामिति स्थितम् । स्यादेतत् । कः स्वरविधीनां विषयः । न तावद्दर्शपूर्णमासौ, ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतत्वात् । न च 'उच्चैर्ऋचा' इत्यादिवाक्यानामविशेषप्रवृत्तत्वाज्ज्योतिष्टोमादन्यत्रापि तत्संभवः, प्रकरणेन वाक्यसकोचायोगादिति वाच्यम् । एवमपि 'मन्द्रया वाचाज्यभागान्त पर मध्यमया उत्तमयानयाजादि' इति वैशेषिकस्वरान्तरविधानेन दर्शपूर्णमासयोरुक्तस्वरविधिप्रवृत्तेः । अत एव दर्शपूर्णमासविकृतय इष्टिपशुबन्धा न विषयः, तत्रापि चोदकतो मन्त्रादिस्वरप्राप्तेः । न च 'उच्चैर्ऋचा' 'उपांशु यजुषा' इति प्रत्यक्षोपदिष्टस्वराभ्यां तद्बाध इति वाच्यम् । 'अग्निमसप्रमपादे 'तद्गहणाद्वा स्वधर्मः स्यात्' इत्यधिकरणे वैकृत-प्रधानप्रयोगवचनस्य चोदकोपजीवकतया दुर्बलत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन चोदकतो मन्त्रादिस्वराणामेव विकृतीष्टिपशुषु प्राप्तेः । नापि ज्योतिष्टोमो विषयः । तत्र हि 'यत्किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपाशु चरन्ति' 'यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुव्रूयान्, मन्द्र प्रायणीयायाम्, मन्द्रतर-मार्तिथ्यायाम्, उच्चैः प्रवर्येण चरन्ति' इत्यग्नीषोमीयात्प्राग्वर्तिषु दीक्षणीयाप्रायणीयादिषु स्वरविशेषा विहिता । अग्नीषोमीये तु चोदकतो मन्द्रमध्यसोत्तमस्वरा प्राकृता भवन्ति । एवमुदयनीयान्वन्ध्यादि-पञ्चपुच्छेऽपि । मुन्याया तु 'मन्द्रया वाचा प्रातः सवने मध्यमया माध्यदिने सवने उत्तमया तृतीयसवने' इति स्वरविशेषा विहिता । तस्मात् 'उच्चैर्ऋचा' इत्यादिस्वरविधीनां विषयो दुर्निरूप इति चेत् ।

१ लक्षणावान्तर - घ २ 'अग्निमाष्टमपादे' इत्येव स्वामु मातृकामु दृश्यते

अत्र वार्तिककृत. । यद्देवसामवेदयो कास्यं नैमित्तिक वा ज्योतिष्टोमाङ्ग तन्मर्वमुच्चैः कर्तव्यम्, यथा 'भिन्नमभिमृशेद्यदृते चिद्भिश्चिप' इत्यादि । 'मन्द्रया वाचा प्रातः सवने' इत्यादि हि नित्यवदाम्ना-
तत्वादन्त्यै कास्यं नैमित्तिकैरस्यध्यमान नित्याङ्गविषयमेवेति युक्तम् । एवं याजुर्वेदिकमुपाशुत्वम-
'युदाहार्यम् । तथावभृथस्यापूर्वत्वान्त्र प्राकृतस्वराप्राप्ते सोऽपि स्वगविधिविषय इत्याहु । तदेतद्या-
ह्निका न समन्यन्ते । मन्द्रत्वादयो ह्युच्चैस्त्वावान्तरधर्मा । उच्चैस्त्वमृक्सामवेदविहितमन्त्रेषु विहितम् ।
तच्च 'मन्द्र प्रातः सवने स्तुवीरन' 'मन्द्र प्रातः सवने शसति' इत्यादिभिः स्तुतशस्त्रेषु मन्द्रत्वादि-
रूपेण व्यवस्थाप्यते । इतरेषु तु परिमामादिषु हारियोजनीयप्रैषयाज्यादिषु चोच्चैस्त्व यथाकथञ्चिद्भवति ।
एव यजुर्वेदविहितेष्वश्रुतप्रत्याश्रुतमप्रैषादिषु परप्रत्यायनार्थतयार्थप्राप्तमुच्चैस्त्वम् 'मन्द्रयाज्यभागान्तम्'
इत्यादिविशेषेषु व्यवस्थाप्यते । तदितरेषु तु जपानुमन्त्रणादिमन्त्रेषु 'उपांशु यजुषा' इति व्यवतिष्ठते ।
एव च मन्द्रादिविधीना नापूर्वविधित्वमिति लाघवम् । एव ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासविकारेष्वपूर्वेषु च
द्वीहोमेषु यथायथमूह्यम् । वृत्तमधिकरणम् ॥

ज्योतिष्टोमे वेदत्रयसाम्नाते किमुच्चैस्त्वमुपाशुत्व वेति सशये एकस्यैव शाखान्तराधि-
करणन्यायेन वेदत्रयेऽपि विधिसंभवादन्त्यम् इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

भूयस्त्वेनोभयश्रुति ॥ ९ ॥

उभयशब्दोऽनेकत्वपरः । अनेकस्मिन्वेदे श्रवणं यस्य तत्र उभयश्रुति ज्योतिष्टोमकर्म भूय-
स्त्वेन विधिप्रतीतिर्षोष्कल्येन अस्मिन्नेव वेदे विहितमिति निर्धार्यम् । द्रव्यदेवत यागस्य स्वरूपम् ।
३ ज्योतिष्टोमस्य तत्रश्च सोमद्रव्यस्याभिषवादिद्विधर्मसयुक्तस्य इन्द्रवायवादिदेवतानां च यजु-
याजुर्वेदिकता- वेदे समाम्नानात्तत्रैव तद्विधि । वेदान्तरे तु सोमद्रव्ययुक्तयजिमात्रश्र-
विकरणम् । वणे विधेयकर्मस्वरूपविशेषानवगमाद्विधिप्रतीतिपर्यवसानाभावात् तत्र त-
द्विधिः । किन्तु स्तोत्रादिविधानाय तदनुवादमात्रमिति ज्योतिष्टोमाङ्गमन्त्रेषु याजुर्वेदिकस्वर उपाशु-
त्वम् । यत्र तु कर्मणि द्रव्यदेवतादि समस्तं वेदत्रये समाम्नातम्, यथाग्निहोत्रे, तस्यर्वेदे गतरेयकौषीत-
कादिब्राह्मणे यजुर्वेदे च तैत्तिरीयादौ सामवेदे तलवकार्यादौ कृत्स्नाम्नातान्, एवजार्तायेषु कर्मरूचै-
स्त्वोपाशुत्वयोर्विकल्प इति भाष्यानुसारी पन्था । वार्तिकरीत्या विनियोगविधिवेदनिबन्धनत्वे तु
ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकत्वेऽपि तदङ्गमन्त्रेषु तत्तद्देवस्वरप्राप्ते तस्य याजुर्वेदिकत्वमाधने फलाभावा-
त्सूत्रमिदमन्यत्र योज्यम् । तद्यथा । आधानमधिकृत्य सामवेदे श्रुतम् 'जानेऽसौ रथंतरं गायति'^३
इत्यादि, तथा यजुर्वेदे श्रुतम् 'रथंतरमभिगायते गार्हपत्य आर्धायमाने' इत्यादि । तदेतदुभयश्रुति

उभयत्र श्रूयमाणं साम भूयस्त्वेन विधिप्रतीतिपौष्कल्येन हेतुना अन्यतरश्च विहितमिति निर्धार्यम् । सामान्यस्वरूपस्यान्वगमे हि तद्विनियोगविधिर्न संभवति । तत्स्वरूपावगमश्च सामवेद एवेति तत्रैव तद्विधि । यजुर्वेदे 'रथंतरमभिगायते गार्हपत्य आधीयमाने' इत्यादि तु सामवेदविहितरथंतरानुवादेन 'कालान्तरविधिपरमिति न' तत्र तद्विधि । ततश्चाधानाङ्गरथतरादिस्वामसृष्टैस्त्वमेव, यस्य तु मन्वस्य वेदद्वयेऽपि समास्नानम्, विनियोगविधिश्चानन्यथासिद्ध, तत्रागत्या विकल्प । वृत्तसधिकरणम् ॥

तदेव श्रुतिलिङ्गवाक्यैर्विनियोगे निरूपिते प्रकरणेन विनियोगो निरूपयते । 'दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र 'समिधो यजति' 'तनूनपात यजति' इत्यादि श्रुतम् । तदेत-

४ प्रकरणस्य विनियो- दर्शपूर्णमासाङ्ग न वेति सशय । नाङ्गमिति ब्रूम, श्रुतिलिङ्गवाक्यानामङ्ग-
जकर्ताधिकरणम् । तावोधकानामभावान् । न च प्रकरणादङ्गत्वमिति वाच्यम् । प्रकरण हि किं समिधि, उत साकाङ्गत्वम्, अथवा प्रकाराकाङ्गत्वे मति समिहितत्वम् । नाद्य., 'गोदोहतेन पशुकामस्याप प्रणयेत्' इत्यादिगुणकामाना दर्शपूर्णमासाङ्गत्वापत्ते । न द्वितीय । प्रयाजादिवाक्याना दर्शपूर्णमासवाक्यस्य च स्वस्वार्थपर्यवसन्नत्वेन पदार्थविधयाकाङ्गाविरहान्, प्राकृताङ्गानां विकृत्यपेक्षितत्वेन तेषां विकृतिप्रकरणपरिग्रहापत्तावतिदेशोच्छेदापत्तश्च । न तृतीयः । कथं यागेन कुर्यादिति कथंभावाकाङ्गाया अनुष्ठानमात्रेण शान्ते । अनुष्ठानमेव हि यागस्य प्रकार । अनुष्ठितस्यैव फलसाधकत्वान् । अनुष्ठानस्य च लोकतो विज्ञातत्वात्प्राप्त्यपेक्षा । तनु समिदादिवाक्य फलाकाङ्गम्, प्रकारविशेषसमर्पणमेव फलम्, तदाकाङ्गावशाच्च दर्शपूर्णमासवाक्यस्याप्याकाङ्गोत्तिष्ठतीति चेन्न । विश्वजिज्ञ्यायेन स्वर्गफलकल्पनया वा, रात्रिसत्रन्यायेन 'यत्प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्मेव तद्यज्ञाय क्रियते वर्म यजमानाय' इत्याद्यार्थवादिकफलकल्पनया वा, दर्शपूर्णमासवाक्यगतस्वर्गपदानुपद्वेण वा समिदादिवाक्याना फलाकाङ्गाशान्त्या तद्वशेन दर्शपूर्णमासवाक्ये प्रकाराकाङ्गानुत्थानान् । न च प्रकारतया प्रयाजाद्यनाकाङ्गायामपीतिकर्तव्यतात्वेन तदाकाङ्गसंभव इति वाच्यम् । इतिकर्तव्यतात्वं हि यागेन फले जननीये सहकारित्वे वा, करणजन्यत्वघटितवान्तरव्यापारत्व वा । नाद्य, एकेन प्रधानेन फले जननीये प्रधानान्तरस्यापि सहकारित्वेनाङ्गतयानिदेशापत्ते । न द्वितीय, प्रयाजादि-
ष्वभावान् । न हि प्रयाजादयो यागेन प्रधानेन जन्यन्ते । अतो नास्ति प्रकरण नाम प्रमाणान्तर-
मिति प्रयाजादीना न दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमिति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्यतार्थित्वात् ॥ १० ॥

श्रुत्याद्यसंयुक्तमपि प्रयाजादिकं प्रकरणादर्शपूर्णमासाङ्गता भजते । प्रकरणादित्यस्य व्या-

न्यायनमितिकर्तव्यतार्थत्वादिति । करणगतशक्त्याधायकौ व्यापार इतिकर्तव्यता । तामर्थयतेऽपेक्षते यत्त-
दितिकर्तव्यतार्थे तस्य भावस्त्स्वम् । दर्शपूर्णमासाभ्या फल साधयेत् कथम् ' इत्याकाङ्क्षायामश्रुतप्रयो-
जनानि प्रयाजादिकर्माणि पठितानि । तत्र करणभूतानां यागानामस्ति शक्तिजननाख्यानुग्रहापेक्षा ।
अशक्तस्य कोमलदण्डस्य करणत्वाभावात् । सा च जन्यवृत्तिश्चेज्जन्यत इत्युत्सर्गः । अपेक्षाहजनक-
ताशक्तौ कर्मण सयोगजनकताशक्तौ चोत्पादकसामग्र्यभावाद्नादिता । एव च यागानामपि कर-
णानामस्ति शक्त्याधायकसामग्र्यपेक्षा, प्रयाजादीनां च साध्यापेक्षा । तदुभयाकाङ्क्षावशादेव ज्ञायते—
दर्शपूर्णमासयागोऽय शक्तिजननरूपमनुग्रहमाकाङ्क्षति, स नूनमेभि प्रयाजादिभि क्रियते, यश्च
प्रयाजादय प्रयोजनमपेक्षन्ते तदेतद्यागानुग्रहरूपमिति । तस्मान्नष्टाश्चदग्धरथन्यायेन प्रयाजादि-
वाक्याना दर्शपूर्णमासवाक्यस्य च परस्परसभिसंबन्ध सिद्धः । तदेव सभवत्युभयाकाङ्क्षालक्षणस-
ंबन्धेऽन्यतराकाङ्क्षालक्षण संबन्धो न परिग्रहीतुं युज्यत इति विश्वजिदादिवत्फलान्तरकल्पनं न
शक्यमाशयितुम् । नापि दर्शपूर्णमासवाक्यगतफलानुपङ्ग, अन्यत्रान्वयेन शान्ताकाङ्क्षफलम्यात्र
संबन्धकाभावात् । न चैवम् 'समिधो यजति' 'सनुत्पात यजति' इत्येव प्रयाजाद्यनुग्रहीतयागौ स्वर्ग
कुर्यादित्यनेकाख्यातैकवाक्यत्वस्य 'येन कर्मणोर्त्सेत्तव जयाञ्जुहुयात्' इत्यादिवद्यच्छब्दाद्युपबन्धाभा-
वेन प्रत्यक्षतोऽनवगमात्तत्कल्पनेऽपि गौरव तुल्यमिति वाच्यम् । फलान्तरकल्पनापेक्षया एवमेक-
वाक्यत्वकल्पनस्य लघीयस्त्वान् । अन्यथा अनुग्रहाकाङ्क्षा क्रान्तोर्गतिवृत्तैव स्यात् । तस्मिद्ध प्रकरणं
नाम चतुर्थं विनियोजकप्रमाणमिति वार्तिककृतम् । शास्त्रदीपिकाया तु—'अनुग्रहीतस्यापि कर्मण
सयोगारम्भकत्वदर्शनात्प्रानुग्रहाकाङ्क्षा प्रकरणम्, किंतु सामान्यात्मना व्यापार एवार्थभावनात्सा
आख्यातेनाभिधीयते, तद्विशेषापेक्षैवेतिकर्तव्यताकाङ्क्षा, प्रयाजादीनां चाभेदसंबन्धेन विशेषणतया
भावनायामन्वयः, इदमेव च प्रकरणम्, तथा च प्रयाजादिरूपा स्वर्गभावनेति वचनव्य-
क्ति' इत्युक्तम् । एव तर्हि यागस्य भावनायां कथं करणत्वेनान्वयः । भावना हि प्रयाजादि-
रूपा पर्यवसन्ना । तस्या च यागस्य करणत्व नाम न तावत्साधकतमत्वम् । असंभवान् । न हि
प्रयाजादिव्यापारे यागजन्यः । यत्तु—'कुठारेण च्छिनत्ति' इत्यबोध्यमननिपतनादिव्यापारे न
कुठार प्रत्युद्यमनत्वादिरूपेण साध्यः, कुठारोऽपि न तत्र स्वरूपेण साधनम्, वैयर्थ्यात्, किंतु
द्वैधीभावजननसामर्थ्यरूपाभिघाताद्यतिशयविशिष्टतया कुठार उद्यमननिपतनादिव्यापारे द्वैधीभावा-
नुकूलव्यापारात्मनि करण सपद्यते, ततश्च द्वैधीभावानुकूलव्यापारे उद्यमनादौ कुठार करणमित्युक्ते
'सविशेषणे हि—' इति न्यायेन द्वैधीभावनिष्पत्तौ कुठार करणमिति पर्यवस्यति; एवम् 'यजेत
स्वर्गकाम' इत्यत्रापि दृष्टादृष्टोपकारविशिष्टतया यागस्यावघातप्रयाजादिरूपे कर्तृव्यापारे स्वर्गानुकूल-
व्यापारत्वरूपापत्ते साधनत्वम् 'सविशेषणे हि—' इति न्यायेन स्वर्गोत्पत्तौ पर्यवस्यति, एतन्मूलक
एव भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वं करणत्वमिति प्रवाद इति । तदयुक्तम् । एव सति प्रयाजादिरूपा याग-

करणिका स्वर्गभावेत्येव करणस्य यागस्य प्रयाजादिव्यापारस्य च परस्परवार्तानभिज्ञतयैव भाव-
नान्वयापत्तौ यागवत्प्रयाजादिव्यापारस्यापि प्राधान्यापत्तेः, तस्यैव भावनात्वात्, फलस्य भावनाभा-
व्यत्वात् फलसाधनस्यैव च प्रधानत्वात् । न च करणान्वयद्वारा प्रयाजादिव्यापारस्य भावनान्वया-
श्लोक्तदोष इति वाच्यम् । करणेऽनुग्रहाकाष्ठाया कर्मादौ व्यभिचारोपन्यामेनानभ्युपगमात् । न
च करणस्य यागस्यानुग्रहाकाष्ठाविरहेऽयुष्मन्नाविव्यापारस्य कुठारादिकरणानुग्रहमुखेनैव फलेत्पा-
दकत्वदर्शनात्प्रयाजादिव्यापारस्यापि करणानुग्रहमुखेनैव फलभावनान्वयस्य वाच्यतया, अन्यतराका-
ष्ठास्यैव करणभूतयागानुग्रहमुखेन स्वर्गभावनान्वयान्न प्रयाजादीनां यागवत्प्राधान्यसम्भवं इति वाच्यम् ।
फलाकाष्ठाया प्रयाजादीनां फलभावनायामभेदेनान्वयं सति फलाकाष्ठाया शान्तत्वेन तेषां करणा-
काष्ठाया अस्मिद्धेः । किंचैव यदि प्रयाजाद्यनुगृहीतयागकरणिका स्वर्गभावेति वचनव्यक्तिः,
तर्हि भावनायामभेदसंबन्धेन विशेषकत्वं प्रयाजादीनामभ्युपगतं व्याहृतं स्यात् । यदि च
यागानुग्रहकप्रयाजादिरूपा फलभावेनेति वचनव्यक्तिः, एवमपि यागानुग्रहकत्वमवघातप्रयाजा-
दीनां दृष्टादृष्टोपकारवत्तया यागनिष्पादकत्वमेव वाच्यम् । एव च याग स्वर्गश्च प्रयाजा-
दिव्यापारात्मकभावनाया साध्यः स्यात् । न चैवं सम्भवति, प्रयाजादिव्यापारेण यागं कुर्या-
त्स्वर्गं कुर्यादिति वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अत एव 'यागविषयैव कृतिः शब्देनोच्यते' इति
प्राभाकरमतमुद्गाह्य—'विषयत्वं न साध्यत्वम् । स्वर्गो ह्यत्र साध्यतया सम्बन्धते, न तु यागोऽपि ।
न ह्यत्र सम्भवति स्वर्गं यागं कुर्यादिति' इति स्वयं दूषितमुपपद्यते । एतेन प्रयाजत्वादिविशेषरूपेण
यागानुग्रहकता, व्यापारसामान्यात्मना फलभावनात्मकतेत्यादिशिष्यदन्धनमपि निरस्तम् । प्रयाज-
त्वादिविशेषरूपापत्तेन व्यापारेण यागम्, व्यापारसामान्यात्मना च स्वर्गं साध्येदिति वाक्यभेदान् ।
एतदपेक्षया करणभूतयागस्यानुग्रहाकाष्ठासुक्तीत्यानुसृत्य प्रयाजाद्यतिरिक्तं फलभावना चाख्यात-
वाच्यामङ्गीकृत्य तस्या यागानुग्रहमुखेन प्रयाजादिव्यापारस्य भेदेनैवान्वयोऽभ्युपगन्तव्यः ।
प्रयत्न एव हि फलभावना आख्यातेनाभिधीयते । पचति पाकं करोतीति विवरणात्करोतेत्यन्वयार्थ-
कत्वात् । न च तस्य यतिवदकर्मकत्वं शङ्क्यम् । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादुत्पन्न्यनुकूल्यत्वेन तद्वाच-
कत्वाद्वा । न चैवं सति सर्वेषां सकर्मकत्वापत्तिः । इष्टापत्तेः । पचति पाकं करोति, आस्ते आसनं
करोति, शंते शयनं करोति, इत्यादिविवरणेन धात्वर्थस्यैव कर्मत्वात् । अत एव किं करोतीति प्रश्ने
'आस्ते' 'शंते' इत्युत्तरमुपपद्यते । 'सुखकाम आसीत्' 'स्वास्थ्यकाम शयीत्' 'ओदनं पचति' इत्यादौ
तु साध्यत्वगमककर्मितपदद्वितीयाविभक्त्यादिसमभिव्याहाराद्धात्वर्थं करणत्वमापद्यते । तदुक्त-
वार्तिके 'करोते सर्वदा सकर्मकत्वादकर्मकाख्यातानामपि किं करोत्यास्ते शंते इति तत्सामानाधि-
करण्यदर्शनात्सिद्धैवसादिव्यापि सकर्मिका भावना' इत्यादि । कस्तर्हि सकर्मकाकर्मकयोर्भेद इति
चेत्सांऽपि वार्तिके विवेचितं 'साक्षादव्यभिचारेण धात्वर्थो यत्र कर्मभाक् । सकर्मकं स धातुः

स्यात्पारम्पर्ये त्वकर्मक.' इति । विधृत चेद् तत्रैव 'आसनशयनादीना न नियमेन आनन्तर्येण वा इदं तदिति वा कर्म निरूपयते । तेनाकर्मका इत्यभिधीयन्ते । पश्चिमस्यादीना तु विक्रिन्नसयुज्य-मानादिसाक्षात्संयन्धिकर्माव्यभिचारित्वात्मकर्मकत्वम्' इत्यादि । विस्तरस्तु वार्तिककौस्तुभादिग्रन्थेषु ज्ञेय । वृत्तमधिकरणम् ॥

अथ क्रमप्रमाण निरूपयते । दर्शपूर्णमासयो आम्रेयादिप्रधानानि येन क्रमेणाह्नातानि, तेनैव क्रमेण 'अग्नेरह देवयज्ययाह्नादो भूयासम्' इत्यादयो हुतानुमन्त्रणमन्त्रा आह्नाता ।

५. क्रमस्य विनियोज तत्र उपाशुयाजक्रमे 'दद्विधमन्त्रस्य दद्विधो भूयासम्' इति हुतानुमन्त्रणमन्त्र कर्वाविकरणम् । आह्नात । स किमुपाशुयाजाङ्गमुताग्नेयादिसर्वप्रधानाङ्गमिति मशय । सर्वाङ्गमिति ब्रूम. । श्रुतिलिङ्गयोर्विशेषकयोरभावात्, प्रकरणस्य चाविशेषात् । यत्र क्वचित्पठितव्य-स्यास्य मन्त्रस्य तत्र पाठ इत्येतावन्मात्रेण क्रमस्य चोपपत्त्या तस्य नियामकत्वाभावात् । तथा च 'अग्नेरह देवयज्यया' इत्यादिमन्त्राणां दद्विधमन्त्रस्य च विकल्प इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

क्रमश्च देशसामान्यात् ॥ ११ ॥

क्रमश्च विनियोजक. । कुत. । देशसामान्यात् । उपाशुयाजविधेर्दद्विधमन्त्रस्य च स्थान-साम्यात् । यत्र क्वचित्पठितव्यस्य तत्र पाठ इत्यभ्युपगमे क्रमपाठस्याहृष्टार्थत्वापत्ति । शक्नोति च क्रमोऽपि विनियोजकम् । पुरुषो हि प्रथमस्य प्रधानस्य मन्त्रमन्विच्छन्मन्त्रसमाप्त्यायमादित. पर्या-लोचयति । तत्र प्रथममन्त्र. प्रथम हृदयसागच्छति । न चाभ्यातिक्रमे हेतुरस्तीति स एव गृह्यते । तथा मन्त्रस्यापि शेषिणसपेक्षमाणस्य प्रथमेन शेषिणा सह सबन्धो भवति । ततश्च तन्निर्गकाङ्गतया द्वितीयादीनामप्येवमेव द्वितीयादिभि सबन्धेन भवितव्यम् । एव च क्रमेण समाप्त्या आकाङ्क्षा-लक्षण प्रकरण कल्पयित्वा तद्वारा च वाक्यलिङ्गश्रुती कल्पयित्वा शक्नोत्यङ्गत्व बोधयितुमिति भवति क्रमोऽपि विनियोगे प्रमाणम् । न च क्रमाद्गलवता प्रकरणेन दद्विधमन्त्रस्य सर्वार्थतैव स्यादिति वाच्यम् । आम्रेयादीनाम् 'अग्नेरह देवयज्यया' इत्यादिमन्त्रान्तरावरुद्धत्वेन तस्य सर्वार्थत्वात्सम्भवान् । विकल्पस्य चाहृष्टोषदुष्टत्वात् । कृताकृतप्रत्यवेक्षणार्थत्वेन समुच्चयस्यानुपपत्ते । अहृष्टार्थत्वेऽपि 'अग्नेरहम्' इत्यादिविशेषलिङ्गैर्मन्त्रै कृतार्थेनाग्नेयादिप्रधानजातेनानपेक्षितस्य दद्विधमन्त्रस्य सत्या गतौ तै समुच्चयायोगात् । अस्ति ह्युपाशुयाजस्तस्य गति । तस्माद्दद्विधमन्त्र उपाशुयाजाङ्गम् । न च 'लिङ्गक्रमसमाख्यानात्' इत्यत्र क्रमादस्य विनियोग उक्त इति मन्तव्यम् । अत्रोपपादितस्य क्रमस्य तत्र लिङ्गविनियोगोऽपेक्षितत्वमात्रप्रतिपादनात् । वृत्तमधिकरणम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः शाखान्छेदनादयः पदार्थाः आध्वर्यवसमाख्याताः सन्ति । ते किमध्व-
र्युणैव कर्तव्या इति येन केनचिदिति सशयः । नियामकश्रुत्याद्यभावाद्येनकेन चिदिति ब्रूमः । न
६. समाख्यायाः आध्वर्योरिदमाध्वर्यवमिति समाख्यया कर्तृविशेषलाभ इति वाच्यम् ।
।वानयाजकता- अध्वर्योः पदार्थानां च समाख्यया संबन्धमावावगमेऽप्यस्मी पदार्था अनेन
धिकरणम् । कर्तव्या इति विध्यभावेन कर्तृनियमामिच्छे । प्रथमतः पुरुषः संबन्धं ज्ञात्वा
समाख्या प्रवर्तयति, प्रवर्तकस्य च पुरुषस्य संबन्धबोधने समाख्यैव प्रमाणमित्यन्योन्याश्रयात् ।
तस्मान्न समाख्या विनियोजिकेति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

१ आख्या चैवं तदर्थत्वात् ॥ १२ ॥

क्रमो यथा विनियोजयत्येव समाख्यापि विनियोजिका । कुत । तदर्थत्वात् कर्तृविशेष-
समर्पणार्थत्वात् । यत्तु समाख्यया संबन्धमात्रमवगम्यते न त्वनेन कर्त्रेदं कर्तव्यमिति विनियोग इति,
तन्न । विहितस्याध्वर्योः प्रयोजनापेक्षया समाख्यावगतसंबन्धेन शाखान्छेदनादिपदार्थोपस्थिते,
पदार्थानां च कर्त्रपेक्षया तेनैव संबन्धनाध्वर्युपस्थिते, मिथ उपस्थितानां च तेषां परस्परसंबन्धस्य
योग्यतावशात्क्रियाकर्तृभावलक्षणतया सिद्धस्य प्रयोगविधिपरिग्रहात् । समाख्या चानादि, सकेतयि-
तुरस्मरणान् । तदुक्तम् 'लौकिकं वैदिकं वापि प्रमाणं दोषवर्जितम् । सर्वमाश्रियते स्वार्थे न चास्मि-
न्दोषसंभवः' इति । अतो गवादिशब्दानां सकेतग्रह इवात्रापि न परस्परश्रयप्रसक्तिः । वृत्तम-
धिकरणम् ॥

उक्तानि श्रुत्यादिषु विनियोजकप्रमाणानि । अधुना तेषां बलावलविचारः प्रस्तूयते ।
तत्रेदं सूत्रम्—

श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौ- र्बल्यमर्थविप्रकर्षात् ॥ १३ ॥

श्रुतिलिङ्गयोर्लिङ्गवाक्ययोर्वाक्यप्रकरणयोः प्रकरणस्थानयोः स्थानसमाख्ययोरित्येव प्रमा-
णानां समवाये सतिपाते सति परस्योत्तरोत्तरप्रमाणस्य दौर्बल्यं प्रत्येतव्यम् । अर्थस्य विनियोगस्य
७. श्रुतिप्राक्त्याः पूर्वपूर्वश्रुत्यादिकल्पनेन विप्रकर्षात् व्यवहितत्वादित्यर्थः । समवायशब्देन
धिकरणम् । च विरोधाधायकं एकविषयसतिपातो विवक्षितः । एव च 'अरुणया
क्रीणाति' इत्यत्र श्रुतिवाक्यप्रकरणानां त्रयाणामपि विनियोजकता न विहन्यते । आरुण्यस्य
तृतीयाश्रुत्या क्रियासामान्यं प्रति शेषत्वं गम्यते । क्रीणातिसमभिव्याहारलक्षणवाक्येन च क्रय-
रूपक्रियाविशेषं प्रति, प्रकरणेन च ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनतापन्नं प्रति, इत्येव भिन्नाविषयत्वेन विरो-

वाभावान् । न हि वाक्यावगत क्रयरूपक्रियाविशेषमबन्धस्तावत्तृतीयाश्रुत्यावगत क्रियासामान्य-
 मबन्ध विरुणाद्ध . प्रकरणावगताक्रयस्यापूर्वसाधनतापि न क्रयरूपक्रियाविशेषमबन्धम् । न चैकैकस्य
 पञ्चभिः सह बलावलविचारस्य कर्तव्यत्वात्किमेकैकेन सह क्रियत इति शङ्क्यम् । यानि वाक्यादीनि
 श्रुत्यादिवाच्यैः पूर्वपूर्वलिङ्गादिभिर्वाध्यन्ते तानि लिङ्गादिवाधकैः श्रुत्यादिभिर्वाध्यन्त इत्यनुक्तमिदम् ।
 बाधितवाध्यस्य बाधकवाधकेन सुतरा बाध्यत्वान् । तत्र प्रथम तावच्छ्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे चिन्त्यते— कि
 लिङ्ग श्रुतिश्चेत्युभय तुल्यबलम् , उत लिङ्ग बलीय , अथ श्रुतिरेव बलीयसीति अविशेषात्तुल्यबलत्वम् ।
 ततश्च 'गेन्द्रागार्हपत्यमुपनिषते' इत्यत्र मन्त्रस्येन्द्राभिधानसामर्थ्याद्गार्हपत्यमित्यस्येन्द्रलक्षकतयेन्द्रोप-
 स्थाने लैङ्गिको विनियोग , 'गेन्द्रया गार्हपत्यम्' इति श्रुत्या इन्द्रपदघटिताया ऋचो गार्हपत्यस्य च
 शेषशेषिभावेऽवगते मन्त्रे इन्द्रशब्दस्य गार्हपत्यपरतया गार्हपत्य एव मन्त्रेणोपस्थेय इति श्रौतो
 विनियोग — इति विकल्प . न च विनियोगे लिङ्गस्य श्रुतिकल्पनापेक्षा विद्यते । सामर्थ्यपर्यालोचन-
 मावादेव साक्षाद्विनियोगमिद्वे . अथवा गार्हपत्य इन्द्रश्रोपस्थेय इति समुच्चयोऽस्तु, द्वयोरुपस्थानस्य
 युगपदशक्यत्वेऽपि मन्त्रस्यावृत्त्या उभयत्र प्रयोगसंभवात् , प्रतिप्रधान गुणावृत्तेर्न्याय्यत्वात् समुच्चयस-
 भवे च श्रुतिबलीयस्त्वेऽपि लिङ्गबाधो न युज्यते, विरोधाभावात् । यद्वा अशक्यस्य श्रुतिमहस्रेणापि
 विनियोक्तुमशक्यत्वेन विनियोज्यशक्यनुसारेणैव श्रुतेर्विनियोजकत्वस्य वाच्यतया श्रुतिविनि-
 योगेऽपि लिङ्गस्योपजीव्यतया प्रबलत्वाद्लैङ्गिकेन्द्रोपस्थानविनियोग एव युक्त इति पूर्वं पक्ष ॥
 मिद्वान्तस्तु— श्रुतिविनियोगे लिङ्गस्योपजीव्यत्वमसिद्धम् । श्रौतविनियोगेऽवगतेऽशक्तस्य विनियोगा-
 नुपपत्त्या पश्चात्तन्निर्वाहमात्रे शक्तेर्व्यापारात् । न चात्र श्रौतविनियोगस्यानिर्वाह । 'वचनात्त्वयथार्थ-
 मैन्द्री स्यात्' इत्यधिकरणे 'गुणाद्वाग्यभिधानं स्यात्सन्धस्याशास्त्रहेतुत्वान्' इति गुणसूत्रेण मन्त्र-
 गतेन्द्रशब्दो हवि श्रपणेशित्वादिगुणयोगेन गार्हपत्यमभिधत्त इत्येव गौणसामर्थ्येन श्रौतविनियोग-
 निर्वाहस्योक्तत्वान् । अतो न लिङ्गस्य श्रुत्यपेक्षया बलवत्त्वम् । नापि तयोः समानबलत्वम् । प्रथमतो
 हि मन्त्रतोऽर्थं प्रत्येति । ततस्तस्य प्रयोजनमाकाङ्क्षित्वाऽपि मन्त्रेण सामर्थ्यसत्त्वाद्विनियोक्तुं युज्यत
 इति सामर्थ्यं पर्यालोच्य तस्मादेव मन्त्रस्येन्द्रशेषत्वप्रत्यायिका श्रुति कल्पयति, शेषत्वस्य विध्येक
 गम्यत्वान् । ततश्च लैङ्गिको विनियोगो विलम्बते । श्रौतो विनियोगस्तु प्रत्यक्षश्रुत्या स्मृतिति प्रवर्तते ।
 ततश्च लिङ्गविनियोगस्य श्रुतिकल्पनया विप्रकर्षात् श्रुतिलिङ्गयोस्तुल्यबलत्वम् । न च लिङ्गोप-
 स्थापितसाध्यसाधनभावस्य प्रयोगविधित एव विध्युपपत्तौ किं पृथग्विधि कल्पनयेति वाच्यम् ।
 अङ्गस्यैव मत प्रयोगविधिपरिग्रह । न चाविहितमङ्ग भवति । ततश्च प्रयोगविधिपरिग्रहमिद्वयर्थमेव
 प्रातिस्विकविधि कल्पनीय । स च प्रत्ययमात्रस्य तद्धटितपदमात्रस्य चाप्रामाण्यात् 'इदमनेन कुर्यात्'
 इति कल्प्यते इत्यन्यदेतन् । न चैवमपि श्रुतिप्रवृत्तिदशाया लिङ्गस्याप्रवृत्त्या कथं तस्य श्रुत्या बाध इति
 वाच्यम् । बह्व्यौष्ण्यप्रत्यक्षेण प्रथमप्रवृत्तेन पश्चात्प्रवृत्तनवनुष्णत्वानुमानस्येव लिङ्गस्यापि प्रथमप्रवृ-

नगा श्रुत्या बाधसम्भवान् । यच्च विरोधाभावात्समुच्चय इति तत्र । विषयापहारलक्षणविरोधाभावेऽपि श्रुतेर्लिङ्गप्रवृत्तिप्रयोजकाकाङ्क्षाविच्छेदकतया विरोधसत्त्वान् । लिङ्गं व्याकाङ्क्षितमेव मन्त्रं विनियो-
क्तुमुद्युङ्क्ते । मन्त्राकाङ्क्षा च प्रत्यक्षश्रुत्या गार्हपत्ये विनियोगादेव ज्ञानेति लिङ्गस्य प्रवृत्तिप्रतिबन्धा-
दस्ति श्रुत्या विरोध इति न समुच्चयावकाशः । स्यादेतन् । श्रुतिलिङ्गयोरत्र विरोध एव नास्ति ।
द्वितीयाश्रुत्या हि गार्हपत्यस्य प्राधान्यम्, तृतीयया चैन्द्रया शेषत्वमवगतम् । ऐन्द्र्या प्रति गार्हपत्यस्य
प्राधान्यं गार्हपत्यं प्रति चैन्द्रया शेषत्वमित्यन्वयस्तु पदान्तरसमभिव्याहाररूपवाक्यस्य । तत्र
यच्छ्रुत्युपात्तमनिर्धारितविशेष शेषशेषित्वं न तल्लिङ्गेन विरुध्यते । लिङ्गान्मन्त्रस्येन्द्रार्थत्वे सत्यपि
श्रुत्युपात्तसामान्यरूपस्य गार्हपत्यप्राधान्यस्य काचिदाग्नेयी प्रति ऐन्द्र्या शेषत्वस्य चैन्द्रं प्रति सम्भ-
वान् । परम्परनिरूपित शेषशेषित्वं यद्वाक्यस्य तत्परं लिङ्गेन विरुध्यते इति लिङ्गवाक्ययोरैवात्र
विरोधः न तु श्रुतिलिङ्गयोरिति चेत् । न । अस्ति ह्यत्र श्रुत्युक्तसामान्यरूपशेषशेषिभावस्यापि
लिङ्गेन विरोधः । न हि 'गार्हपत्यम्' इति श्रुत्युक्तशेषित्वसामान्यमाग्नेयीविषयं भवितुमर्हति, न
वा 'ऐन्द्र्या' इति श्रुत्युक्तशेषत्वमपीन्द्रविषयम् । किन्तु तद्व्यतिरिक्तविषयमेव । अन्यथा गार्ह-
पत्ये आग्नेयीशेषित्वस्य ऐन्द्र्यामिन्द्रशेषत्वस्य च लिङ्गादेव प्राप्तत्वेन वचनानर्थक्यात् । वाक्यविरो-
धहेत्वभावादपि श्रुतिलिङ्गविरोध एवायम् । विरोधस्थले हि प्रवलेन दुर्बलस्यावश्यं बाधो वाच्यः ।
ययोश्च प्रबलदुर्बलयोर्बाध्यबाधकभावो भवति तयोरेव विरोधो नान्ययोः । प्रकृते न च लिङ्गेन वाक्यं
शक्यते बाधितुम् । तद्बाधे पृथग्भूतयोरेन्द्र्यागार्हपत्यपदयोः कस्याप्यर्थस्याप्रतिपादकत्वात्पदमावस्या-
प्रामाण्यात् । एव चात्र लिङ्गेन वाक्यस्यात्यन्तबाधे सति श्रुतिवाक्ययोरुभयोरप्यप्रामाण्यापत्तौ
तत्सामान्यात्कृत्ववेदाप्रामाण्यापत्तेर्न वाक्यस्य बाधसम्भव इति न लिङ्गवाक्ययोर्विरोधः । 'स्योनं ते
सदृशं करोमि' इत्यत्र तु वाक्यबाधेऽपि तदवयवयोः पृथग्भूतयोरपि स्वस्वार्थप्रतिपादनसम्भवेनाप्रामा-
ण्याभावाद्भवति लिङ्गवाक्योदाहरणमिति वक्ष्यते । प्रकृते लिङ्गेन श्रुतिबाधेऽपि न तदप्रामाण्यम् ।
लिङ्गान्मन्त्रस्येन्द्रशेषत्वे सति 'गार्हपत्यम्' इत्यस्य श्रुतिार्थपरित्यागेऽपि गौण्या अर्थान्तरप्रामाण्यो-
पपत्तेः । तथा च लिङ्गस्य बलीयस्त्वे तेन श्रुतिर्बाधितुं शक्यते इति श्रुतिलिङ्गविरोध एवायमिति
दिक् । वृत्तं श्रुतिलिङ्गाधिकरणम् ॥

अथ लिङ्गवाक्ययोर्विरोधे चिन्त्यते । अस्ति दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्र 'स्योनं ते सदृशं
करोमि, घृतस्य धारया सुशेव कल्पयामि, तस्मिन्त्मीदामृते प्रतिनिष्ठ, ब्रीहीणां मेधं सुमनस्यमानं'

८ वाक्याद्यपक्षया इति । हे पुरोडाश, ते तव स्योनं सुखहेतुं सदृशं स्थानं करोमि । घृतस्य
लिङ्गस्य प्राक्तन्या- धारया सुशेव सुखशयनयोग्यमाधारं कल्पयामि । तस्मिन्त्सदृशं हे ब्रीही-
विकरणम् । णां मेधं सारभूतं, सुमनस्यमानं प्रीयमाणं अमृते जाश्रुते स्थानं तस्मिन्

१ अत्रेदं न दृश्यते—क, ग, घ

प्रतिनिष्ठ स्थिरा भवेत्यर्थः । तत्र किं लिङ्गाद्वाक्यं बर्लीय, उतोऽस्य तुल्यबलम्, अथवा लिङ्गमेव बर्लीय इति मशयः । पदानां सहप्रयोगमात्रेणार्थबोधमनपेक्ष्य प्रथमतः प्रतीयमानत्वाद्वाक्यमेव बर्लीयः । अन्यथा 'दवस्य त्वा सवितु प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्या पृष्णो हस्ताभ्यामग्रये जुष्टं निर्वपामि' इत्यत्र सवित्रादिपदानामेकवाक्यत्वानुसारेण निर्वापप्रशंसार्थकत्वानुपपत्तेः । ततश्च 'स्योन ते' इति पूर्वभागस्य तस्मिन्स्माद' इत्युत्तरभागस्य चैकवाक्यतया प्रतिष्ठापने विनियोगः । एकवाक्यतया सदनकरणपूर्वकप्रतिष्ठापनस्य मन्त्रप्रतिपाद्यत्वात् । न तु लिङ्गात्पूर्वभागस्य सदनकरणे उत्तरभागस्य च प्रतिष्ठापने इति विभज्य विनियोगः । सभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वात्, लिङ्गाद्विभज्य प्रयोगे उत्तरभागे तस्मिन् इत्यस्य पूर्वोक्तमापेक्षत्वेनावोधकत्वापाताच्च । ननु तत्र प्रकरणे सवित्रादिदेवनातामभावान्मवित्रादिपदानां पृथग्भावे सत्यानर्थक्यापत्त्या निर्वापप्रशंसार्थत्वं स्वीक्रियते । नेतावता लिङ्गाद्वाक्यप्रवल्यमायाति । प्रकृते हि पृथग्भूतयोरपि पूर्वोत्तरभागयोर्नानर्थक्यम् । तयो स्वार्थप्रतिपादनसंभवात्, 'तस्मिन्' इति सर्वनामाकाङ्क्षाया वाक्यान्तरोपस्थितिमादाय शान्तेश्च । पुरुषसक्ते 'तस्माद्विराडजायत' इति मन्त्रगततच्छब्दवत् । 'ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽऽसरस ऊर्जो नाम स इदं ब्रह्मश्रत्र पातु ता इदं ब्रह्मश्रत्र पान्तु तस्मै स्वाहा ताभ्य स्वाहा' इत्यादि-राष्ट्रमुन्मन्त्रेषु 'ताभ्य स्वाहा' इतिवच्च । तत्र हि तच्छब्द 'तस्यौषधयोऽऽसरस ऊर्जो नाम ता इदं ब्रह्मश्रत्र पान्तु' इति पूर्वपूर्वमन्त्रोपात्ता आसरस परामृशति । न च तत्र 'ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्व स इदं ब्रह्मश्रत्र पातु तस्मै स्वाहा' 'तस्यौषधयोऽऽसरस ऊर्जो नाम ता इदं ब्रह्मश्रत्र पान्तु ताभ्य स्वाहा' इति यथालिङ्ग स्वीवाचकशब्दानां विनिष्कृष्यैव प्रयोग इति वाच्यम् । एवमपि 'तस्य' इति तच्छब्दस्य पूर्वपूर्वमन्त्रोपात्तान्यादिसाकाङ्क्षत्वात् । सकर्षकाण्डे 'ऋताषाडृतधामेति यथार्थविनिष्कर्षो-ऽर्थपृथक्त्वान्' इति पूर्वपक्षयित्वा 'यथासमाम्नात् वा' इति सूत्रेण यथामन्त्रपाठमेव व्यतिपक्ततया पूर्वपूर्वमन्त्रस्य प्रयोग, 'ताभ्य स्वाहा' इति सर्वनाम्न पूर्वपूर्वमन्त्रव्यतिपक्तस्वीवाचकपदान्तरोपस्थितिमादायाकाङ्क्षाशान्तेरिति सिद्धान्तयिष्यमाणत्वाच्च । ततश्च प्रकृतेऽपि यथालिङ्ग विभज्य विनियोगोऽस्मिन्वति चेन्नर्हि मा भूद्वाक्यं लिङ्गाद्बर्लीयः । विनिगमनाविरहादुभयं तुल्यबलमस्तु । उभयोरपि श्रुतिकल्पनामुख्येनैव विनियोजकत्वाविशेषात्पूर्वोत्तरभागसमभिव्याहारात्मकवाक्यप्रमाणेनापि मन्त्रस्य सदने प्रतिष्ठापनं च प्रति साध्यसाधनभावप्रतीत्या श्रुतिकल्पनायास्तत्राप्यवश्यभावात् । एव च सकलस्य सदने प्रतिष्ठापनं च, अथवा विभज्य सदनकरणे पूर्वभागस्य प्रतिष्ठापनं उत्तरभागस्य विनियोग इति एव पक्षः ॥ सिद्धान्तस्तु— यद्यप्युभयोरपि श्रुतिकल्पनापेक्षा, तथापि श्रुतिकल्पने तस्मिंलिङ्ग-न्यास्ति सनिकर्ष, वाक्यस्य तु विप्रकर्षः । सर्वमपि हि विनियोजकं प्रमाणं विनियोज्यसामर्थ्या-नुसारेण विनियुक्तं । विनियोज्यसामर्थ्ये च पर्यालोच्यमाने पृथग्भावस्य सदनकरण एव सामर्थ्य-प्रत्यक्षमवगम्यत । ततश्च लिङ्गं श्रुतिमनुमाय द्रष्टिनि प्रवर्तते । वाक्यं तु प्रतिष्ठापने तस्य विनियो-

गमिद्वयर्थं सदनपूर्वकत्वरूपप्रतिष्ठापनविशेषणसमर्पकतया गौणसामर्थ्यात्मक लिङ्ग प्रथमतः कल्पयति, ततः श्रुतिमिति मन्द विनियुङ्क्ते । एव च वाक्यप्रमाण श्रुतिकल्पनेन लिङ्गकल्पनेन च व्यवहितमिति वाक्यस्य लिङ्गापेक्षया विप्रकृष्टत्वादिङ्गमेव बलीय । किञ्च । अर्थेक्यनिबन्धनमेकवाक्यत्वसमाभिव्याहारात्स्वध्यवसानम् । ततश्चार्थेक्याभावे एकवाक्यत्वस्यैवानिर्वाहान्तेन श्रुतिकल्पनानुपपत्तरेकवाक्यतामिद्वयर्थं प्रथमतः सामर्थ्यकल्पनमावश्यकम् । सामर्थ्ये च पर्यालोच्यमाने नानावाक्यत्वस्यैवावगमास्यैकवाक्यताया उन्मेषोऽर्पाति विभज्यैव विनियोगः । इति लिङ्गवाक्याधिकरणम् ॥

अथ वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे चिन्त्यते । मृक्त्वाकनिगदे 'अग्नीषोमाधिद हविरजुषेताम्, अवीवृधेता महो ज्यायोऽक्राताम्' इन्द्राग्नी इद हविरजुषेताम्' इत्याहवाग्नीषोमाग्निदेवतापद पौर्णमा-

७ वाक्यस्य प्रकरणा-
यपक्षया प्राबल्या-
धिकरणम् ।

स्यामसावास्याया च यथालिङ्ग विनिकृष्य प्रयोक्तव्यमिति 'कृत्स्नोपदेशा-
दुभयत्र सर्ववचनम्' इत्यधिकरणे स्थितम् । तत्र पौर्णमास्या विनियुक्तस्य
'अग्नीषोमौ' इत्यस्य शेष 'अवीवृधेता महो ज्यायोऽक्राताम्' इति । स
किम् 'अग्नीषोमौ' इत्यनेनैकवाक्य सद्वाक्यप्रमाणेन पौर्णमासीमात्राङ्गम्, उत प्रकरणादुभयार्थं
सद्दिन्द्राग्निप्रकाशनद्वारा दर्शाङ्गमर्पीति सशयः । प्रधानाकाङ्क्षालक्षण प्रकरणमव्यभिचरितप्रधानस-
म्पर्शः । अतो नैवविधवाक्यप्रमाणात्प्रबलमिति तन्निबन्धन एव विनियोगः । नापि प्रकरणस्य श्रुति-
कल्पनाधिप्रकर्षो दौर्बल्यहेतुरस्ति । तथा चामावास्यायाम् 'इन्द्राग्नी' इत्यतः पूर्वोत्तराभ्याम् 'इद हवि-
रजुषेताम्, अवीवृधेता महो ज्यायोऽक्राताम्' इत्युभाभ्यामिन्द्राग्नी प्रकाशयितव्याविति पूर्व पक्षः ॥
मिद्वान्तस्तु—'अग्नीषोमौ' इत्यस्य इदं हवि 'इत्यादेऽच प्रत्यक्षमेकवाक्यता गम्यते । तत्र सा-
मर्थ्यश्रुत्योर्द्वयोरेव कल्पनमिति सन्निकर्षः । 'इन्द्राग्नी' इत्यनेन तु, तदुत्तरेण 'इदं हवि' इत्यनेन
शान्ताकाङ्क्षेण तस्यैकवाक्यता कल्पयित्वा, तस्मात्सामर्थ्यश्रुत्यो कल्पनमिति विप्रकर्षः । ततश्च
प्रधानसम्पर्शिनोऽपि प्रकरणस्य प्रामाण्य श्रुतिकल्पनार्थिनमिति तद्विप्रकर्षोदौर्बल्यमेव । ततश्च
'अग्नीषोमौ' इत्यनन्तरपठितस्य 'इदं हवि' इत्यादेः पौर्णमास्यङ्गत्वमेव । एवम् 'पौर्णमास्या
वैमृधमनुनिर्वपति' इति वाक्यावगतेन वैमृधस्य पौर्णमास्यङ्गत्वेन प्रकरणावगतवर्षीपूर्णमासोभयाङ्ग-
त्वबाध इत्यादि द्रष्टव्यम् । इति वाक्यप्रकरणाधिकरणम् ॥

अथ प्रकरणस्थानयोर्विरोधे चिन्त्यते । स्थान नाम क्रमः । अस्ति राजसूयः । तत्र सन्ति
'अनुमन्ये पुरोडाशमष्टाकपालम्' इत्याद्या इष्टयः । 'आदित्या मल्हा गग्निर्गामालभते' इत्याद्याः
१० प्रकरणस्य क्रमा-
यपत्तया प्राबल्या-
धिकरणम् ।

पशवः । 'अग्निष्टोमसप्र आहरति' इत्यादयः सोमाश्च । सर्वे चैते राजसूय-
शब्दवाच्या फलवन्तः समप्रधानाः । तेषां च विकृतित्वाभ्यां प्रातिस्विकं
प्रकरणम्, प्राकृतेनेत्थभावेन कथभावाकाङ्क्षापूरणम् । सत्या हि वैकृत-

राज्ञाया मनिधिपठितैरूपहामादिभिस्तस्या ज्ञान्या विकृतिषु कथं चोदकप्रवृत्ति म्यात् । राजसू-
 या-मना तु तपामस्यैव प्रकरणम् । न च निवृत्ताकाङ्क्षादेव राजसूयात्मनापि कथं प्रकरण म्या-
 दिति वाच्यम् । राजसूयाय ह्येना उच्यते 'राजसूयेनेजान सर्वमायुगेति' इत्येव राजसूयशब्द-
 महचरिततदङ्गविभयनुसारेण निवृत्ताया अप्याकाङ्क्षाया पुनरुत्थानान् । अतो राजसूयात्मना प्रकरण-
 मस्ति । तत्र राजसूयेऽभिषेचनीयो नामास्ति सोम । तन्मनिधौ 'द्विशोऽभ्ययं राजाभूदिति पञ्चाक्षा-
 न्ययच्छति' शौन शेषमाख्यापयते' इत्येव विदेवनादय समाभ्राता । ते किं कृत्स्नस्य राजसूय-
 म्याङ्गम् । उताभिषेचनीयस्यैवेति मशय । प्रकरणात्साधारणात्मनिधिरूपक्रमस्यासाधारणतया बलव-
 त्त्वान्तद्राज्ञाभिषेचनीयाङ्गमिति प्राप्ते सिद्धान्तः— यद्यपि मनिधिरसाधारण, तथापि न तस्य
 साक्षादङ्गत्वप्रत्यायकता । किंतु विशिष्याकाङ्क्षाकल्पकतयैव वाच्यम् । एव चाभिषेचनीयस्य विदेवना-
 रीना च विशिष्याकाङ्क्षाकल्पनामुखेन मनिधेर्विनियोजकत्वम् । ततश्च कल्पकाङ्क्षालक्षणप्रकरणेन
 श्रुतिर्निर्वाह्यतया तेषां विनियोगाद्विप्रकृष्ट मनिधिस्तेन बाध्यते । यद्यपि विदेवनादिषु राजसूय-
 शब्दो नास्ति तथापि राजसूयमश्रुतिनाङ्गमंदष्ट्वान्तेषामप्यस्ति राजसूयप्रकरणपरिग्रहः । अतो
 राजसूयाया विदेवनादयः । इति प्रकरणकमाधिकरणम् ॥

अथ क्रमसमाख्ययोर्विगधे चिन्त्यत । पौराणिकसमाख्याते दर्शपूर्णमासकाण्डे सा-
 नाख्यपात्रप्रोक्षणक्रमे शुन्धध्वम' इति मन्त्र समाभ्रात । स किं समाख्यया पुराणशपात्राङ्गम्,
 १) क्रमस्य समाख्या उत क्रमवशात्सामान्यापात्राङ्गमिति मशय । 'तस्य व्याख्यान इति च व्या-
 ख्यानया प्राच्यया ख्यातव्यनाम्न' इत्यधिकारे 'पौराणिकपुराणशास्त्रेण' इति व्युत्पादितपौरा-
 यकरणम् । डाशिकसमाख्याया पुराणशसम्बन्धवाचिन्या, श्रुतिर्वादिनियोगे इतरानपेक्ष-
 न्वन क्रमापेक्षया प्राच्यव्याख्यापुराणशपात्राङ्गमेव मन्त्र इति पूर्वं पक्षः ॥ सिद्धान्तस्तु— पाचकादि-
 शब्दे प्रत्ययेन पुरुषोऽभिधीयते । सवन्धस्तु न कस्यचित्वाच्य, समभिव्याहारलभ्य एव, अनन्य-
 लभ्यस्यैव शब्दार्थत्वान् । उक्तं च वार्तिके 'पाकं हि पचिरेवाह कर्तार प्रत्ययोऽप्यक । पाकयुक्त
 पूत कर्ता वाच्यो नैव तु कस्यचित्' इति । एव पौराणिकशब्देऽपि प्रकृत्या पुराणश प्रत्ययेन
 काण्डमभिधीयते । सवन्धस्तु समभिव्याहारलभ्य । क्रमे तु समानदेशत्वलक्षण सवन्ध प्रत्यक्ष
 इति क्रमो बलवान् । न चानभिहितस्यापि वाक्यार्थविधया प्रतीयमानत्वान्न कल्पनप्रसक्तिरिति
 वाच्यम् । पौराणिकपदं हि केवल स्वतो न सवन्धमद्भावे प्रमाणम्, केवलस्य' पद-
 म्याप्रमाणत्वान् । ततश्च 'पौराणिकमधीते' 'पौराणिक समाप्रम' इत्यादौ समाख्या
 १) प्रमाणम् केवलस्य इत्यनयोर्मध्य—क ख ग पुस्तकेषु 'तन्मुसिद्ध प्रमाणाधीन-
 २) इत इत इत इत

मयन्धनिमिक्ता श्रुत्वा पुरोडाशस्य मन्त्रस्य च सबन्ध कश्चिदस्तीति कल्पनीयम् । तेन च सपाठ्याकल्पितमन्त्रसबन्धेन पुरोडाशपात्रशुन्धनस्य स्मारकतन्मन्त्रविशेषाकाङ्क्षा कल्प्या । तत एकवाक्यत्वम् । तत्र मन्त्राभ्यामलक्षणमन्त्रविध्यैकवाक्यत्वरूपम् । मन्त्रस्य सामान्यत पात्रशुन्धनसमर्थताया स्वत एव सिद्धे , तत श्रुति कल्प्या । ततो विनियोग । मन्त्रस्य तु समानदेशत्वलक्षणसबन्धस्य प्रत्यक्षत्वात् तत्कल्पने सामान्या व्याप्रियते कि त्वेकवाक्यत्वादिश्रुत्यन्तकल्पने एव व्याप्रियते इति श्रुतिकल्पने मनिकर्षात्मसाख्यात क्रमो बलवान् । तस्मात्मानाद्यपात्राङ्गमेव मन्त्र । यद्यपि तैत्तिरीयशाखायामय मन्त्र पुरोडाशपात्रशुन्धनक्रमेऽप्याभ्यात तथापि शाखान्तरविषयो विचार इत्यदोष । इति क्रमसामान्याधिकरणम् ॥

तदेव श्रुत्यादिप्रमाणेषु पूर्वपूर्वं प्रबलमुत्तरोत्तर दुर्बलमिति स्थितम् । किमस्य विचारस्य फलम् । प्रबलेन पूर्वपूर्वेणोत्तरोत्तरस्य बाध इति चेत्, न । उत्तरोत्तर लिङ्गादि हि कि श्रुतिकल्पनया १२ बाधयारयता लब्धप्रमाणभाव सद्वाध्यते, उतालब्धप्रमाणभावम् । नाद्यः, श्रुतिकल्पनया विकरणम् । प्रमाणभाव प्राप्तस्य बाधानुपपत्ते । न द्वितीय, अलब्धप्रमाणभावस्य लिङ्गादेरकिञ्चित्करतया तद्विनियोगस्याप्रसक्तत्वात् । नैष दोष । श्रुत्यादिभिर्हि पूर्वपूर्वं, स्वस्वविषय-विनियोगे मन्त्रादीनामवगमिते मति लैङ्गिकादिविनियोगान्तराकाङ्क्षालक्षणमूलोच्छेदान्छ्रुतिकल्पना प्रतिषध्यते । ततश्चालब्धप्रमाणभावस्यैव लिङ्गादेर्बाधोक्तदोष । एव च श्रुत्यादिप्रवृत्त्या लिङ्गादे प्रवृत्तिप्रतिबन्ध एव बाध । सोऽयमप्राप्रबाध इत्युच्यते । अत्र दृष्टान्त प्रदर्शितो वार्तिके 'नि श्रेण्यारोगहणप्राप्त्य प्राप्तिमात्रोपपादि च । एकमेव फल प्राप्नुमुभावारोहतो यदि । अध सोपातमेकोऽन्य उत्तर तु तयो श्रित । उभयोस्तु जवस्तुल्य प्रतिबन्धश्च नान्तरा । आरोगहतोस्तदेको हि तत्फल प्राप्नुयात्तयो । प्रथमेन गृहीतेऽस्मिन्पश्चिमोऽवतरेन्मुधा' इत्यादि । 'कुशमय बर्हिर्भवति' इति प्राकृत तु प्राप्तेव कुशमयत्वम् 'शरमय बर्हिर्भवति' इति वैकृतेन बाध्यते इति दशमाद्ये वक्ष्यते । इति श्रुत्यादिपेटिका ॥

तदेव श्रुत्यादीना बलाबल विचारितम् । अधुना विरोध कास्ति नास्तीति विचार्यते । प्रथम तावत्प्रकरणस्य श्रुत्या विरोधसद्भावविचार प्रस्तूयते । ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'तिस्र एव माह्नस्यो- १३ द्वादशोपमत्ता- पसदो द्वादशार्हानस्य' इति । समानेनाह्ना मतिष्ठते यत्र सुत्या स क्रतु या अर्हानाह्ना- साह एकदिनमाध्यसुत्याको ज्योतिष्टोम । छान्दस रूपम् । तत्र माह्नस्य ताभ्रकरणम् । ज्योतिष्टोमस्य इयुपसत्कत्वसङ्गमिति निर्विवादम् । द्वादशोपसत्कत्वस्यहीन-श्रुत्या विधीयमान प्रकरणान्तस्यैवाङ्गम् , उत द्विराश्रायहर्गणाङ्गमिति मशय । तत्र पूर्वपक्षयति—

अहीनो वा प्रकरणाद्गौणः ॥ १४ ॥

वाशब्द सभावनायाम् । अहीनशब्द प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमेषु वर्तितुमर्हति । नन्वप्र-
मृद स्य नत्र वनेत्यत्र आह— गौण इति । अवयवयोगयुक्त इत्यर्थः । न हीन अहीन इति
तदुच्यते । ज्योतिष्टोमा हि केनापि सोमक्रतुना न हीयते न त्यज्यते, तस्य प्रकृतित्वेन सर्वे सोम-
क्रतु भरणयोग्यत्वात् । ततश्च नाहीनश्रुत्या प्रकरणस्य विरोध इति भवति द्वादशोपसत्कत्व व्यु-
त्पत्त्येव वा ज्योतिष्टोमाङ्गमिति ॥

अथ सिद्धान्तयति—

असंयोगात्तु मुख्यस्य तस्मादपकृष्येत ॥ १५ ॥

तुनाथ । द्वादशोपसत्कत्व न ज्योतिष्टोमाङ्गम् । किंतु तस्माज्ज्योतिष्टोमप्रकरणादपकृष्येत
असंयोजनं निविशत । द्विरात्राङ्गमिति यावत् । कुत । मुख्यस्य असंयोगात् मुख्यस्य प्रकृतिभूतज्यो-
तिष्टोमस्य द्वादशशब्देनापात्तस्य पुनरहीनशब्देन संयोगासंभवात् । एकार्थविषये शब्दद्वयप्रयोगस्य
वैश्वानरः । एव सादृशशब्दवाच्यज्योतिष्टोमादन्यस्यैवाहीनशब्देन प्रतीयमानत्वेन प्रकरणस्य 'अही-
नस्य' इति पश्याश्रुत्या विरोधान्न ज्योतिष्टोमाङ्गता द्वादशोपसत्कत्वस्य युज्यते । मुख्यस्य प्रकृतिभूत-
ज्योतिष्टोमस्य द्विरात्राहर्गणे ऋतेनाहीनशब्देन संयोगासंभवादित्यप्यर्थः । 'तस्य समूह' इत्याधिकृत्य
अह्नत्वा क्तौ इति सूत्रेणाहर्गणसाध्यसुन्याकक्तौ वाच्ये 'अहनशब्दात्त्वप्रत्यये 'आयनेयीन'
शब्दादिना तस्य इनादेशे अहीनशब्दस्य व्युत्पादितत्वात् । ननु द्विरात्रादावप्यहर्गणसाध्यसुन्या-
समूहज्योतिष्टोमा यो गतैवानुशिष्यते । ततश्च योगविशेषात्प्रकरणानुग्रहाय नञ्समास एवाश्रयणीय
इति चेत् न । एव सति 'सत्रेणवायहीनशब्दस्य प्रयोगापत्तेः । एव चाहर्गणविशेषे द्विरात्रादावेवा-
नहीनशब्दः । मुख्यस्य प्रकृतिभूतज्योतिष्टोमस्य मध्योदात्ताहीनशब्देन संयोगासंभवादित्यप्यर्थः ।
अहीनशब्दा हि संयोगात् पठ्यते । नञ्समासे तु 'तत्पुरुषे तुन्यार्थतृतीयासप्रस्युपमानाव्ययद्विती-
राकृचः' इति पूर्वपदस्य नञ् प्रकृतिस्वरेणोदात्तत्वे अहीनशब्द आद्युदात्तः स्यात् । नञो हि
'नञ्' आद्युदात्ता 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इत्युदात्तत्वमेव प्रकृतिसिद्धः स्वरः । न च 'प्रत्ययः'
परश्च आद्युदात्तश्च इति प्रत्ययसजासिनियोगशिष्टेनाद्युदात्तस्वरेणान्तरङ्गत्वादीनादेशात्पूर्वपद-
त्वन्यस्यकारम्योदात्तत्वे तत् स्वकारस्य ईनादेशे तदीकारस्याहन्शब्दाकारस्य च 'अनुदात्त
रश्मकवजम्' इत्यनुदात्तत्वे सति स्वप्रत्ययान्तत्वेऽप्यहीनशब्दस्य कथं मध्योदात्तत्वमिति वाच्यम् ।
अं गतः' इति पूर्वपदशब्दचन स्वर्गसिद्धयर्थम्' इति कात्यायनवार्तिके प्रत्ययोपदेशावस्थायामेवायनादि-

विधानेन ईनादेशस्य प्रत्ययसङ्गाप्रवृत्तिदशायामेव प्रवर्तमानतया प्रत्ययस्वरेण तस्य ऋदात्त्वे
 'अनुदात्त पदमेकवर्जम् इत्यहनशब्देऽकारस्य नकारादकारस्य चानुदात्तत्वे, तस्य स्वरित-
 त्वेऽर्हानशब्दस्य मध्यादात्तत्वापपत्ते । यद्यपि द्वादशाहे विहितस्य द्वादशोपसत्कत्वस्य द्विरा-
 वादावपि चोदकत प्राप्तेऽप्यौतिष्टोमप्रकरणे द्वादशाहीनस्य' इति न विधि । किन्तु महतोऽर्हानस्य
 महती सख्योचिता, अल्पस्य तु ज्योतिष्टोमस्याल्पेत्येव ज्युपसत्कत्वप्रशमार्थोऽर्थवादः । तस्य च
 ज्योतिष्टोमिकज्युपसत्कत्वस्तु ज्युपयुक्तत्वात् प्रकरणविरोधोऽस्ति । तथापि यत्र शाखासु द्वादशाहे
 द्वादशोपसत्कत्वं न विहितं तद्विषयोऽयं विचार इति वार्तिककृतः । शाखान्तरोपमहारानित्यत्वस्य
 शाखान्तराधिकरणे प्रपञ्चनत्वादिति तदाशयः । प्रकारान्तरेणाप्यधिकरणप्रवृत्तिवार्तिक उत्प्रेक्षिता
 क्लिष्टत्वादुपेक्षिता । याञ्चिकास्तु द्वादशाहप्रकरणे 'द्वादशोपसद' इति विधि सत्रभूतद्वादशाहविषय
 इति मन्यन्ते । वस्तुतस्तु स्वरविरोधात्पूर्वपक्षस्यैवानुत्थितेरधिकरणप्रवृत्तिश्चिन्त्या । छान्दसस्वरव्यत्य-
 येन पूर्वपक्षोत्थितवर्णनं तु क्लिष्टमेवेत्याम्ना तावत् । वृत्तमधिकरणम् ॥

ज्योतिष्टोमे 'उपास्मं गायता नर' इति नित्या प्रतिपद विधाय 'युव हि स्थ स्वर्पती—
 इति, द्वयोर्यजमानयो प्रतिपद कुर्यात्' एते अस्मिन्देव — इति बहुभ्यो यजमानेभ्यः' इति श्रुतम् ।
 १४. कुलायादेः पति षष्ठिपवमानस्तोत्रे आद्या स्तोत्राया ऋक्प्रतिपदित्युच्यते । किमिदं प्रतिप-
 पदोक्तकथाधि- द्विधिद्वयं ज्योतिष्टोम एव निविशते, उत 'कुलायेन राजा पुरोहितश्च मायु-
 करणम् । ज्यकामौ यजेयाताम्' एकां द्वौ बहवो वाहीनैर्यजेरन' इति द्विवहुयजमा-
 नकेषु कुलायादिपृक्कृत्यत इति सशये, सिद्धान्तेनोपक्रमते—

द्वित्वबहुत्वयुक्तं चाचोदानात्तस्य ॥ १६ ॥

यजमानद्वित्वबहुत्वयुक्तं प्रतिपद्विधियमपि कुलायादावुक्कृत्यते । कुत । तस्य अचोद-
 नान् । तस्य द्वित्वस्य बहुत्वस्य च प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे अविधानात् । 'यजेत' इति तदेकत्वस्यैव
 श्रवणान् । तस्य चोपादेयकर्तृगतत्वेन विवक्षितत्वान् ॥

अथ पूर्वपक्षमुत्थाप्य निराकरोति—

पक्षेणार्थकृतस्येति चेन्न प्रकृतेरेकसंयोगात् ॥ १७ ॥

'वसन्ते वसन्ते ज्योतिष्टोमेन यजेत' इति ज्योतिष्टोमस्य नित्यप्रयोगविधिः, 'ज्योति-
 ष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति काम्यप्रयोगविधिर्गिति द्वितीयस्य चतुर्थे यावर्जाविकाधिकरणे निरू-

1 तस्य इत्यतः पूर्वं 'स्वर्गतात्महितायामिति' इत्यविकाशः, सर्वत्र दृश्यते, स चाभगतत्वात्पु-
 श्चितः, 2 वाचादः .

।पनय । तत्र काम्यप्रयोग सर्वाङ्गोपेत एव फल साधयात् । नित्यप्रयोगस्य त्ववश्यकर्तव्यत्वादश-
 क्त्यानुष्ठानमङ्ग प्रयोगविधिर्न समुह्नातीति तत्राशक्यकतिपयाङ्गत्यागेऽपि न दोष इति पष्ठवृत्तीयाद्ये
 वदन्त । तथा च बहुदृश्यमाध्य ज्योतिष्टोम यज्ञे कर्तुं न शक्नुयात्तदा कर्त्रेकत्वमङ्ग परित्यज्य
 द्विवत्त्वं कुर्यु । तत्रश्रार्थकृतस्याशक्तिनिमित्तकस्य यजमानद्विवहुत्वस्य सयन्धि प्रतिपद्य नित्यप्रति-
 पन्न पक्षेण विकल्पत ज्योतिष्टोम एव निवेशमर्हति । तथा चैकस्य शक्तौ नित्या प्रतिपत् । तदशक्ता-
 वनकथनमानक इद प्रतिपद्यमिति विकल्पो व्यवतिष्ठत इति चेत्, तन्न । कुत । प्रकृते एकस
 यागात् । ज्योतिष्टोमस्योत्पत्तिवाक्ये 'यजत' इत्येकैव कर्त्रा सयोगात् । उत्पत्तिकालेऽनुष्ठानाश-
 क्तिहेतुदक्षिणावाहृत्याद्यनवगमेन कर्त्रेकत्वस्यासजातविरोधितया सर्वथा परित्यागानर्हत्वान् । यदश-
 क्यमङ्ग नित्यप्रयोगविधिर्न समुह्नाति तत्परित्यागमर्हति । यजमानैकत्व तु नित्यप्रयोगविधावपि श्रय-
 माण ऋथ परित्यागमर्हति । किञ्च पुरुषप्रयत्नसाध्य यत्प्रधानविधिना कतव्यतथा चोद्यते तद्विषय
 एव यथाशक्युपवन्थ नानुपादेयकालादिविषय इति वक्ष्यते । अनुपादेय च यजमानस्यान्मीयमेक-
 त्वम् । तत्रैकमेव यजमानमधिकृत्य यथाशक्युपवन्थ प्रवर्तते 'एको यथाशक्ति कुर्यात्' इति ।
 तथा च ज्योतिष्टोमे यजमानद्विवहुत्वाभावात्तत्संयुक्तं प्रतिपद्विधानं कुलायादिपत्कृष्यते । न च यज-
 मानश्च यजमाना च, यजमानश्च यजमाने च, इत्येवम् 'पुमान्मित्र्या' इति कृतैकशेषयोर्द्विवचनबहु-
 वचनान्तयजमानशब्दयोरिकानेकपत्नीकयजमानाभिधायिनोर्ज्योतिष्टोमे सभवात्रोत्कर्ष इति वाच्यम् ।
 विरूपेकशेषस्य लाक्षणिकत्वान् । किञ्च द्विवहुवचनयोः पत्न्यभिधायकत्वे ज्योतिष्टोमस्य कदाप्येक-
 यजमानकत्वाभावादिमे एव प्रतिपदौ स्याताम् । तत्रश्च नित्यप्रतिपद्विधिरनर्थक स्यात् । विषमशिष्ट-
 विकल्पा वा स्यात् । तस्मादुत्कर्षे । वृत्तसधिकरणम् ॥

दशपणमामयो श्रयते जाघन्या पत्नी सयाजयन्ति' इति । अत्र 'सोम यजति'
 वृष्टार यजति 'देवाना पत्नीर्यजति' 'अग्नि गृहपति यजति' इति सोमादयः पत्नीशब्देन
 'चापन्य अनु क सृष्टिन्यायेन विवश्रिता । द्वितीया तु 'सप्रदानस्य च कर्ममजा वक्तव्या'
 पारक्रमम् इति वाचनिकी । जाघनीशब्दो लाङ्गलमाचष्टे । तत्र कि जाघनीमुद्दिश्य
 पत्नीसयाजा सम्कारा विधीयन्ते तत्रश्च सम्कार्यतया प्राधान्याद्यव जाघनी तत्र पत्नीसयाजा उत्कृ-
 ष्यन्त इत्यग्नीषोमीयपञ्चतुर्निष्पन्नजाघनी सम्कर्तव्यति फलति, उत पत्नीसयाजोद्देशेन जाघनी विधी-
 यते दशपणमामयोर्वापणस्यजाघनी सयायेति सशये, पूर्वपक्षयति—

जाघनी चैकदेशत्वात् ॥ १८ ॥

चापनीसम्कारविधि सम्कार्यानुसारेणाग्नीषोमीयपशावुत्कृष्यते । सम्कारविधौ हि पत्नीस-
 याजाना सतिपत्योपकारकतया दृष्टार्थत्वम् । ननु तृतीयाश्रुत्या जाघन्या गुणत्वप्रतीतेस्तत्सम्कारवि-

धित्वसमिद्धम्, ततश्च पर्त्नीसयाजोद्देशेनैव 'विधीयमाना जाघर्नी दर्शपूर्णमासयोरैव क्रयादिना ह्यग-
हृणिणादिप्रकृतिकस्वनिष्पत्तिः प्रयोजयेदिति नोत्कर्ष इत्यत आह -- एकदेशत्वादिति । 'उत्तरार्धात्स्व-
प्रकृतेः समवद्यति' इत्युत्तरार्धशब्दस्यैकदेशश्चनतया कस्योत्तरार्धादित्याकाङ्क्षायाः प्रकृतान्नेयादिद्रव्य-
स्येत्यवगमेन द्रव्यान्तराप्रयोजकत्वात्स्वप्रकृत प्रतिपत्तित्वमिति चतुर्थान्नपादे एकदेशद्रव्यश्रोत्पत्तौ
वित्यमानसयोगात् 'इत्यधिकरणे व्यक्त्वाप्यिष्यते । तथा च जाघर्नीशब्दस्याप्येकदेशवचनत्वेन
तद्रव्यक्रयागस्य स्वयं द्रव्यान्तराप्रयोजकतया यत्रैकदेशो विद्यते तत्र तद्व्यैकदेशस्य प्राग्वत्त्वात्तस्य
चैकदेशिसंपात्तायातस्य प्रतिपाद्यत्व न्यस्यमिति पर्त्नीसयाजाघर्नीनामस्त्रीपोसीयपशुहविर्हृदयाश्नुनिष्पा-
द्यजाघर्नीप्रतिपत्तिकर्मत्वात्प्रकरणं वार्धित्वा वाक्यात्तत्रोत्कर्षः । तृतीया तु 'प्रयाजशेषेण हवींषि' इति-
वद्व्यन्ययेन नेतव्या ॥

अथ सिद्धान्तयति-

चोदना वापूर्वत्वात् ॥ १९ ॥

वाशब्द एवार्थः । जाघर्न्या एव पर्त्नीसयाजार्थतया चोदना, न तु जाघर्न्यर्थतया पर्त्नी-
सयाजानाम् । कुत । पूर्वत्वात् अपूर्वत्वाच्च । तथाहि । किं जाघर्न्युद्देशेन पाशुका पर्त्नीसयाजा
प्रतिपत्तितया विधीयन्ते, उत दर्शपूर्णमासिका । नाह, अपूर्वत्वात् पाशुकानां पर्त्नीसयाजानां
प्रकरणान्तरगतत्वेनास्निहितत्वात् । न द्वितीय, दर्शपूर्णमासिकपर्त्नीसयाजानाम् 'पर्त्नी सयाज-
यन्ति' इत्युत्पत्तिवाक्ये द्रव्यविशेषासयुक्ततया स्निहितत्वात् द्रव्यापेक्षेण च तेषु जाघर्न्या विधा-
नौचित्यात् दर्शपूर्णमासयोजाघर्न्या भूतभाव्युपयोगाभावेन संस्कारानर्हतया पाशुक्याश्च तस्या अस्-
निहिततया 'दर्शपूर्णमासिकपर्त्नीसयाजानां तत्प्रतिपत्तितया विधानानुपपत्तेः । ततश्च द्रव्यासयुक्तो-
त्पन्नदर्शपूर्णमासिकपर्त्नीसयाजोद्देशेन तदपेक्षितजाघर्नीद्रव्यविधीरिति युक्तम् । न च जाघर्न्युद्देशे-
नापूर्वा पर्त्नीसयाजा प्रतिपत्तितया विधीयन्तामिति वान्यम् । 'पर्त्नी सयाजयन्ति' इत्यनेन परामर्शोचि-
त्यात्, जाघर्न्युद्देशेन यागविधौ यागोद्देशेन च पर्त्नीशब्दप्रतिपाद्यसोमादिदेवताविधौ विरुद्धत्रिकद्रव्या-
पाताच्च । पर्त्नीविशिष्टयागविधौ गौरवान् । विशिष्टयागानुवादेन जाघर्नीमात्रविधानोपपत्तेः । न च
विशिष्टानुवादेऽपि वाक्यभेदः शङ्क्यः । पर्त्नीशब्दस्याविवक्षितार्थत्वात् । 'जाघर्न्या सयाजयन्ति'
इत्येतावन्तैवानन्तरवाक्यविहितानां पर्त्नीसयाजानामुपस्थितिसंभवान् । अपूर्वत्वात्प्राप्तत्वात्जाघर्न्या एव
चोदनेत्यापि शोच्यम् । एव च जाघर्न्या अकृतार्थत्वात्तान्मुद्दिश्य पर्त्नीसयाजविधेरप्रवृत्तेः 'प्रयाजशेषेण'
इतिवद्विभक्त्यत्ययकल्पनापि न प्रसज्यते ॥

1. विधीयमाना जाघर्नी'—एतत् क, स्व, ग पुस्तकेषु नास्ति 2. दर्शपूर्णमास क

एकदेशत्वादिष्याह—

एकदेश इति चेन्न प्रकृतेरशास्त्रनिष्पत्तेः ॥ २० ॥

उत्तरार्धादिशब्दवजाघनीशब्द एकदेशवचन , अतो द्रव्यान्तराप्रयोजकत्वात्स्वष्टकृद्-
 वचन लक्ष्मात्र पत्नीसयाजानामिति चेत् , तत्रा कुत । प्रकृतेरशास्त्रनिष्पत्त । दर्शपूर्णमासयोरङ्गत्वेन
 च पत्नी शास्त्रताऽतिष्पत्तरविधानान् । लाकत एव तन्निष्पत्ते । जाघनीशब्देन हि अर्धमास्य-
 योऽनुत्तरार्धात्तापन्यव न विवक्षिता, जाघनीमात्रस्यैव शब्दार्थत्वान् । यथायुत्तरार्धादिशब्दवजा-
 घन शब्दस्यापवयववाचत्वम् । तथायुत्तरार्धादिशब्द उत्तरार्धत्वादिना प्रकृतिमापेक्षरूपेणाभिधत्ते ।
 अत्रप्रार्थितद्रव्यज्ञान विना उत्तरार्धत्वस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्सापेक्षवृत्तित्वम् । जाघनीशब्दस्तु द्वाद-
 शशब्दवचनत्ववचन । चातिश्रान्तपक्षा । तत्रश्रीर्षोमीयपशुज्ञानाभावेऽपि प्राणिमात्रजाघनी
 इत्यु शक्यत इति जाघनीशब्दस्य निरपेक्षवृत्तित्वमेव । तथा च हरिणादेर्यस्य कस्यचित्प्राणिना
 जाघन्यपणादस्या क्रयादिना सपाशा । अर्धमास्ये तु पशौ वपादीनामुत्पत्तिप्रकार सज्ञपनादि
 शब्दत्वयत इति न क्रयाद्याश्रयणम् । अतो दर्शपूर्णमासिकपत्नीसयाजेषु आद्येन पत्नीसयाजा
 शब्दे इति शर्यान्तरविधिना जाघनीविधिविकल्पयते । इति जाघन्यधिकरणम् ॥

तदत्र श्रुतिप्रकरणयोर्विरोधाविरोधचिन्ता प्रस्तुता । अधुना वाक्यप्रकरणयोर्विरोधाविराध-
 यित्वा प्रस्तवत 'ज्योतिष्टोमे श्रयते' इति वा एते यज्ञस्य यदधिपवणे न संतृणत्ति ' अथो खलु दीर्घ-
 मोमे सत्वये श्रुत्यै' इति । ययोरुपरि सोमोऽभिपयते ते अधिपवणे फलके
 यत् यत् यज्ञस्य हनुस्थानीय, अत न फलके न सत्वृणत्ति यथा न विश्रि-
 यते तथा न कीलिते करोति । दीर्घसोमे तु ते सत्वये अविश्रष्टत्वाय
 श्रुत्यै अभिपवयोग्यदात्त्ययित्यर्थ । तदिष्ट सतर्दन कि प्रकृतिभूते ज्योतिष्टोम एव
 सत्वृणत्ति तत्रानुप्राक्कृत यदा चात्कृतयते तदा कि द्वारात्रार्हीनसत्रेषु, उत उक्त्यादि सस्थास्वेव,
 तत्रानुप्राक्कृत चातिष्टोमार्थिककृतुत्विति पञ्चधा सशय । तत्र पूर्वपक्षयति-

सतर्दन प्रकृतौ क्रयणवदनर्थलोपात्स्यात् ॥ २१ ॥

सतर्दन प्रकृतौ ज्योतिष्टोम स्यात् । कुत । अनर्थलोपान् इष्टिपशुदावर्होमापेक्षया दीर्घ-
 क्रयण प्रकृतिभूतत्वात्तष्टोम दीर्घसोमशब्दस्यावयवार्थलोपाभावान् । तथा च प्रकरणानुप्रहान्नोत्कर्ष ।
 सतर्दनवचनः सतर्दनविधि प्रकृतौ विकल्पयते । क्रयणवत् । यथा गोवासोहिरण्यादिसो-
 मस्य सतर्दन इति भाष्यम् । क्रयाणां विकल्प पूर्वपक्षयित्वा समुच्चयस्य द्वादशे वक्ष्य-

अथो खलु दीर्घसोमे श्रुत्यै अभिपवयोग्यदात्त्ययित्यर्थ । तदिष्ट सतर्दन कि प्रकृतिभूते ज्योतिष्टोम एव सत्वृणत्ति तत्रानुप्राक्कृत यदा चात्कृतयते तदा कि द्वारात्रार्हीनसत्रेषु, उत उक्त्यादि सस्थास्वेव, तत्रानुप्राक्कृत चातिष्टोमार्थिककृतुत्विति पञ्चधा सशय । तत्र पूर्वपक्षयति-

माणन्तात्पूर्वपक्षाभिप्रायो दृष्टान्त इति वार्तिककृत । अन्यथापि योजित वार्तिके । अनर्थलोपान् वाक्यशेषश्रुतधारणशक्ते । सतर्दनप्रयोजनस्य प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे सभवान् सतर्दन नाङ्क्यते । ननु प्रकृतिभूतज्योतिष्टोमस्यावश्याद्यपेश्रयान्त्वान्मन्दफल तत्सतर्दनमित्यत आह— क्रयणवदिति । प्रयोजनलोपाभावे दृष्टान्त । यथा अल्पमूल्यस्य सोमद्रव्यस्य गोवास प्रभृतिद्रव्याणामन्यतमेन क्रये सिद्धेऽन्यानतिसौकर्यार्थे शेषाणा दानम् । अधिकमूल्यदाने हि विक्रेतु स्वान्तत्वात्क्रयसिद्धिरविलम्बिता भवति । अविलम्बितक्रयकश्च सोमोऽभ्युदयकारि भवतीति शास्त्रार्थो विज्ञायते । तथा सत्तृणयोरिव फलकयोरभिपवक्षमन्ववचनसामर्थ्याद्दृढतरकृतोऽभिपव श्रेयस्कर इति विज्ञायते । ननु तर्हि ' न सत्तृणसि ' इत्यसतर्दनविधायकपूर्ववाक्यादसत्तृणयोरवाधिपवणफलकयोः प्रकृतावभिपवक्षमन्वस्याद्दृढकृताभिपवश्रेयस्करत्वस्य' चावगमात् ' दीर्घसोमं सत्तृणं धृत्यै ' इत्युत्तरवाक्ये दृढतरकृताभिपवक्षमन्वफलकसतर्दनविधायक प्रकृतौ लुप्तार्थे सद्भिः कृता दीर्घसोम उक्त्यादावेवोत्कर्षमर्हतीति चेत् असतर्दनवाक्ये नास्तीति कृत्वा क्रयणवदिति दृष्टान्त समर्थनीय इति— तदेतन्निलयदन्धनमात्रम् । वस्तुतस्तु ' अनर्थलोपान् इत्येतन् इष्टिपशुदर्वीहोमापेश्रया द्रव्यव्ययायासकालाद्यधिकत्वात्प्रकृतावेव दीर्घसोमशब्दस्य सभवादित्येव व्याख्येयम् । क्रयणवदिति सतर्दनासतर्दनविकल्पे दृष्टान्त । तैत्तिरीयादिशाखागतदशक्रयणविधयः ' गवाहिरण्येनवासमाजयति चतुर्भिः क्रीणाति ' इति बहुचब्राह्मणगतचतु क्रयणविधयश्च यथा विकल्पन्ते तद्वत्सतर्दनमसतर्दनं च प्रकृतौ विकल्पत इत्यर्थः ॥

अथ सिद्धान्तयति

उत्कर्षो वा ग्रहणाद्विशेषस्य ॥ २२ ॥

वाशब्द एवार्थे । सतर्दनस्य प्रकरणादुत्कर्ष एव स्यात् । कुत । विशेषस्य ग्रहणान् दीर्घसोमशब्देन प्रकृतिसोमविकारस्य ग्रहणान् । न हीष्टिपशुदर्वीहोमापेश्रया दीर्घत्व' दीर्घसोमशब्दप्रवृत्तौ निर्मितम् । तथा सति सोमशब्दस्य वैयर्थ्यात् सर्वस्यापि सोमस्य इष्ट्याद्यपक्षया दीर्घत्वान् । अतः सजातीयसोमान्तरापेश्रमेव बहुसोमद्रव्यकत्वचिरकालत्वादिरूपमेव दीर्घत्व विवक्षितमिति स्यादुत्कर्षः ॥

अत्र पूर्वपक्षी प्रत्यवर्तिष्ठते—

कर्तृतो वा विशेषस्य सन्निमित्तत्वात् ॥ २३ ॥

वाशब्द प्रत्यवस्थाने । कर्तृत । सार्वविभक्तिकस्तसि । कर्तरि यजमाने दीर्घशब्दोऽस्तु । ततश्च दीर्घस्य यजमानस्य साम इति षष्ठीसमास प्रकृतिसोम एवापपद्यते, न तु दीर्घश्चासौ सोम-

। अभिपवस्य श्रेयस्करत्वावगमात् इत्येव सवच पाठः । अप त्वस्माभिः कल्पितः । २ दीर्घसामन्वयम् - क, ख, ग । तान्

अति कर्मधारय । कुत । विशेषस्य सन्निमित्तत्वात् । समासविशेषनिर्वाणस्य विश्वमाननिमित्तक-
त्वात् न हि स्वरेविशेष कश्चिन्ममामविशेषको धर्मोऽत्र विद्यते । अन्तोदानत्वस्य पष्ठोसमामकर्म-
धारण्यमाधारण्यम् । ततश्च कथञ्चिन्मकृतमेवैव सम्भवतीति दीर्घसोमशब्दे प्रकरणवाधो न युक्त आश-
यितम् ॥

अथ सिद्धान्ती परिहरति—

ऋतुनो वार्थवादानुपपत्तेः स्यात् ॥ २४ ॥

वाशब्द एवार्थे । ऋतावेव दीर्घशब्दा वर्तते, न तु यजमाने । दीर्घसोमशब्द कर्मधारय
ज्ञान यावत् कुत । अर्थवादानुपपत्तेः । पष्ठोत्तरपुरुषे पूर्वपदार्थस्योत्तरपदार्थोपस्पर्जनतया प्राधान्येन
स्वोपपन्नानुपपत्तेः । पूर्वपदस्य लक्षणया स्वार्थसवन्धिपरतया मुख्यवृत्त्या स्वार्थवादित्वानुपपत्तेश्च ।
कर्मधारय तु द्वयोरपि पदयोः प्राधान्येन मुख्यवृत्त्या च स्वस्वार्थवत्त्वं भविष्यति । धृत्या इत्यर्थवाद-
स्यानुपपत्तिरित्यत्र । कर्मधारयसमामे हि द्विरात्रादिदीर्घसोमे चिरकालबहुसोमद्रव्यककृतौ चिरकाल
परवन्निगमपुण्याणामामेऽधिपवणफलकयाविशेषशङ्काया सतर्दने विधीयमान धृत्यै भवतीत्यर्थवाद
रपदेशतः । न हि यजमानस्य दीर्घत्वे ऋस्वत्वे वा प्रकृतावभिपवस्य किञ्चिदाधिक्यमस्ति, येन तत्रापि
विशेषशङ्का स्यात् वृत्त्यै इत्यर्थवादश्चोपपद्येत । तस्मादुत्कर्ष ॥

न च द्विरात्रादिवेव न तत्रभ्यपोडडयतिरात्रसंस्थाभिविति तृतीय पक्षमुपक्षिपति

संस्थासु च कर्तृवद्धारणार्थाविशेषात् ॥ २५ ॥

न, नाथे । अप्रिष्टामवदुक्त्यादिसंस्थास्वपि न सतर्दनेन । कुत । धारणार्थाविशेषात् ।
धारणरूपपदयानतानुपपत्तरेविशेषो धारणार्थाविशेष । शाकपार्थिवादिवन्मध्यमपदलोपा समास ।
धारणार्थवादानुपपत्तरेविशेषादिति यावत् । अप्रिष्टामे तावद्यजमाने दीर्घे ह्रस्वे वा दशमुष्टिपरिमित
एव सोमोऽभिपवत एकैकया ह्रस्व्याहुष्टेन चाङ्गन्मगृह्य मिसीते । पञ्चकृत्वो यजुष्या मिसीते
पञ्चकृत्वस्वर्णाम इत्यादिवत्तान् उक्त्यादिसंस्थास्वपि तावानेव सोमोऽभिपवते । ततश्चाप्रिष्टोम
एव ऋणात्संस्थास्वपि धारणार्थवादानुपपत्तेस्तुल्यत्वात् सतर्दनेमिति द्विरात्रादिवेवोत्कर्ष ॥

तस्मिन् तृतीय पक्षे निराकृतुश्चतुर्थपक्षसवलस्यते—

स्यादनित्यत्वात् ॥ २६ ॥

१. ननु कर्तृवद्धारणार्थाविशेषात् २. एककया—स्य

उक्त्यादिसंस्थासु धारणार्थवादोपपत्तिरस्येत । तत्राग्निष्टोमापेक्षया याम्नाभ्यामाधिक्ये-
नाधिकसोमस्याभिषेत्तव्यत्वात् । न च तोयेन सोमसवृद्धिः सपात्रेति वाच्यम् । सोमसाधनके
कर्मणि वचनं विना द्रव्यान्तरप्रक्षेपानुपपत्तेः । ननु सामसवृद्धिरेकादशादिमुष्टिवृद्ध्या न सम्भवति,
नापि लतादौर्ध्वेण, दशमुष्टिर्त्रिपर्वत्वयोर्विधानादित्यत आह—अनित्यत्वादिति । 'पर्वणामायामपरिमा-
णस्यानित्यत्वमित्यर्थः । तथा च दीर्घत्रिपर्वदशमुष्टिपरिमितसोमलतोपादाने सति प्रदानवृद्धिः यथा-
क्तपरिमाणस्याप्यबाधः सम्भवति । वस्तुतस्तु अनित्यत्वादित्यस्य दशमुष्ट्यवशिष्टसोमलतापरिमाणस्या
नित्यत्वादित्यर्थः । श्रूयते हि 'प्रजाभ्यस्त्वा इत्यवशिष्टानशनुपसमृहति' इति दशमुष्टिपरिमितसोमेनावशि-
ष्टसोमलता संयोजयतीत्यर्थः । अवाशिष्टलतानां च न किञ्चिदपि परिमाणं श्रुतम् । ततश्च पदानवृद्ध्य-
नुसारेण सर्वत्र सोमद्रव्यस्यैव वृद्धेरुक्त्यादिसंस्थासु धारणार्थवाद उपपद्यत इति सतर्दनस्य तास्वेव
निवेशः । एव च प्रकरणमप्यनुगृहीतं भवति, उक्त्यादिर्वापि ज्योतिष्टोमस्वरूपानुस्यूते सत्त्वात् ।
ननु 'संस्थाश्च समानविधानां प्रकरणाविशेषात्' इत्यधिकरणे उक्त्यादिसंस्थानां प्रकरणं निगक-
रिष्यत इति चतः, सत्यम् । तत्र ह्यग्निष्टोमसंस्थस्य नित्यत्वात्तदीयप्रकरणेनाविशेषमयुक्ता नित्यवदा-
म्नाता एव धर्मा गृह्यन्ते, उक्त्यादीनां तु काम्यत्वेनानित्यत्वान्न तद्धर्मा गृह्यन्ते, नित्यानित्यसंयो-
गविरोधादिति वक्ष्यते । ततश्च यथा 'आग्नेयमाग्निष्टोम आलभते' 'गैन्द्राग्नमुक्त्ये' इत्या-
दयो धर्मा उक्त्यादिसंस्थासु उक्त्यादिरूपज्योतिष्टोमप्रकरणेन गृह्यन्ते, तद्वत्सतर्दनस्यापि दीर्घ-
सोमसंयुक्तस्याग्निष्टोमेऽसंभवत्प्रवृत्तिकस्य प्रकरणेनाविगृहीतस्यापि 'दीर्घसोमसशब्दितोक्त्यादिरू-
पज्योतिष्टोमप्रकरणेन परिग्रहे सम्भवति न द्विरात्रादिकर्षो युज्यते । तस्मादुक्त्यादिसंस्थास्वेव प्रक-
रणदीर्घसोमशब्दाभ्यां सतर्दनस्य निवेशः । उक्त्यो वा ग्रहणाद्विशेषस्य इति सूत्रे उक्त्यो-
शब्दस्त्वग्निष्टोमापेक्षया ज्ञेयः । एव च 'स्यादनित्यत्वात्' इति सूत्रेऽपि 'अनित्यत्वात्' इति
बहुव्रीहिः । न विद्यत नित्यं प्रकरणस्य तदनित्यम्, ततश्च सतर्दनस्य नित्याग्निष्टोमप्रकरणेनावि-
परिग्रहात्केवलोक्त्याद्यनित्यप्रकरणपरिग्रहः अविरुद्धः स्यादित्यपि याजना । सोऽयं चतुर्थपक्षो भाष्य-
सिद्धान्तः । वार्तिककृतस्तु 'स्यादनित्यत्वात्' इति सूत्रं पञ्चमपक्षपरं योजयामासु । उक्त्या-
दिसंस्थासु द्विरात्रादिषु च सतर्दनं स्यात् न तुक्त्यादिष्वेव । कुत अनित्यत्वात् । दीर्घसोम-
शब्दस्योक्त्यादिसंस्थास्वेव व्यवस्थितत्वाभावात् । संस्थासु द्विरात्रादिषु चाग्निष्टोमापेक्षया दीर्घ-
त्वस्याविशेषादिति यातनं । ततश्च एष वाच्यः प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्योतिष्टोमो य एतेनानि-
ष्ट्वाथान्येन यजेत' इत्यत्र अन्यशब्दो यथाग्निष्टोमान्यसर्वक्रतुपरं न तु उक्त्यादिसंस्थामात्रपरं,
एव दीर्घसोमवाक्यस्य अग्निष्टोमाधिकसर्वक्रतुषु प्रवर्तमानं न प्रकरणात्मस्थास्वेव व्यवस्थापयितुं

शक्यते, प्रकरणाद्वाक्यसंकोचस्यायुक्तत्वात् । यदि च सतर्दनमुक्त्वादिमतिधौ तदवान्तरप्रकरणे वा श्रूयते तदा स्यादपि सस्थास्वेव तस्य निवेशः । इदं तु तदमतिधौ समाज्ञात सस्थाधिकरण-
न्यायेन तदीयप्रकरणाप्राप्त्येतिष्टोमवैमरन्तरिति तदीयकथभावसम्पर्शः न भजते । तस्मान्न प्रकरण-
सस्थासु सतर्दनस्य विनियोजकम् । किंतु दीर्घसोमशब्दसमुक्त वाक्यमेव । तच्च सस्थासु द्विगत्रादिषु
चाविशिष्टमेवेति । अत्र च 'सस्थासु च कर्तृवद्धारणार्थाविशेषान्' इत्यनन्तरम् 'उक्त्वादिषु वा-
र्थस्य विद्यमानत्वात्' 'अविशेषान्स्तुतिर्व्यर्थेति चेत्स्याददित्यत्वात्' इत्येव सूत्रानुपूर्वी भाष्यपुस्तके-
ष्विदानीतनेषु दृश्यते । तत्रैव योजना । 'संस्थासु च कर्तृवद्धारणार्थाविशेषान्' इति सूत्रेऽभिष्टोम
उक्त्वादिमस्थासु च दशमुष्टिपरिमित एव सोमोऽभिषेयत इति धारणार्थवादानुपपत्तेस्तुल्यत्वादहीन-
सत्रेष्वेव सतर्दनमिति शङ्कास्थिता । तां परिहरति—उपस्थादिषु वार्थस्य विद्यमानत्वात् । वाशब्द
एवार्थः । उक्त्वादिमस्थास्वेव सतर्दनम् । कुत । सतर्दनप्रयोजनस्य धारणस्य तासु सत्त्वान् ।
यागाभ्यामाधिक्येन तासु प्रदेशसोमवृद्धेरावश्यकत्वात् । ननु दशमुष्टिस्त्रिपदेत्त्वविरोधादेकादशादि-
मुष्टिवृद्ध्या लताद्वैत्यवृद्ध्या वा वृद्धिर्न सम्भवति, तोयत एव वृद्धिः सपाद्या, ततश्चाभिषेकसोमस्या-
भिष्टोमवदुक्त्वादिमस्थास्वाप्यविशेषान्स्तर्दनप्रयोजनधारणार्थवादस्तत्रापार्थक्यं स्यादिति द्विगत्रादिष्वेव
सतर्दनम् । न सस्थास्वित्याशङ्क्य निराकरोति—अविशेषान्स्तुतिर्व्यर्थेति चेत्स्याददित्यत्वात् ।
चेदन्त स्पष्टम् । स्याददित्यत्वादिति तु भाष्यरीत्या वार्तिकरीत्या च पूर्ववदेव व्याख्येयम् ।
इति संतर्दनाधिकरणम् ॥

कौपीतिकब्राह्मणे ज्योतिष्टोमप्रकरणं प्रवर्ग्यं प्रकृत्य श्रूयते 'न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यात्' इति ।
तत्र किं ज्योतिष्टोमाङ्गमय प्रतिषेधः, उत तदीयप्रथमप्रयोगाङ्गमिति मशये, पूर्वपक्षयति—

संख्यायुक्तं क्रतोः प्रकरणात्स्यात् ॥ २७ ॥

संख्यावाचिप्रथमशब्दसमुक्तं प्रवर्ग्यप्रतिषेधनमाद्यानाद्यप्रयोगसाधारण्येन ज्योतिष्टोमक्रतो-
रङ्गं स्यात् । कुत । प्रकरणान् । न च प्रकरणं बाधित्वा प्रथमशब्दसंयुक्तवाक्यवशेन प्रथमप्रयोगा-
१७ प्रवर्ग्यान्पत्या ङ्गं स्यादिति वाच्यम् । न ह्येव प्रथमशब्द प्रयोगाभिप्रायकः, यज्ञशब्दसा-
धारण्यम् । माताधिकरण्यविरोधान् । यज्ञशब्दस्य प्रयोगपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गान् । न च
यज्ञशब्दस्य यज्ञविशेषे ज्योतिष्टोमेऽपि लक्षणा तुल्येति वाच्यम् । विशेषाशस्य प्रकरणत एव लाभात् ।
'एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञाना यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्टाथान्येन यजेत गर्तपत्यमेव तत्' इति
वाक्यान्तरेण प्रथमयज्ञशब्दस्य प्रथमप्रयोगप्रवृत्तिनिमित्तकत्वस्य ज्योतिष्टोम एवावगमितत्वाच्च ।
तथा च दीर्घसोमवाक्ये वाक्यप्रकरणयोर्विभवाद्वाक्येन प्रकरणवाधेऽपि प्रकृते विभवाद्भावाच्च
प्रकरणवाध इति प्रकरणाद्वाक्यानुगृहीताज्ज्योतिष्टोमाङ्ग प्रतिषेधः ।

अथ सिद्धान्तयति—

नैमित्तिकं वा कर्तृसंयोगाल्लिङ्गस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ २८ ॥

वाशब्द एवार्थे । प्रथमपद नैमित्तिकमेव शक्यमवन्धनिमित्तकमेव । ज्योतिष्टोमे लाक्षणिकमेवेति यावत् । कुत । कर्तृसंयोगान् लिङ्गस्य तन्निमित्तत्वात् । कर्तृसंयोगादिति न्यक्लोपे पञ्चमी । लिङ्गस्य प्रतिषेधोपलक्षणभूतप्रथमपदस्य कर्तृसंयोगमपेक्ष्य 'मुख्यवृत्तिनिमित्तकत्वात् । प्रथमशब्दो ह्यप्रवृत्तपूर्वस्य कर्तृगणप्रवर्तन एव मुख्यवृत्त्या वर्तते । तादृशप्रवर्तनाविषयतया तु ज्योतिष्टोमे लक्षणया वर्तते । आकृत्याधिकरणव्युत्पादितेन नागृहीतविशेषणान्यायेनाद्यप्रवर्तनापरपर्यायाद्यानुष्ठानात्मकाद्यप्रयोगस्यैव प्रथमशब्दमुख्यार्थतया प्रथमप्रयोगाङ्गमेव प्रतिषेध इति युज्यते । आद्यप्रयोगो हि प्रथमशब्दश्रवणमात्राद्गम्यते, ज्योतिष्टोमस्तु यज्ञशब्दसामानाधिकरण्यानुपपत्तिप्रतिमिधानमूलकलक्षणागम्य इति प्रथमयज्ञवाक्यात्प्रयोगाङ्ग प्रतिषेधो गम्यते । प्रकरणान्तु क्रत्वङ्गमिति विमवादे प्रकरण बाधित्वा वाक्यात्प्रयोगाङ्गमेव प्रतिषेधो विज्ञायते । न च प्रथमशब्दस्याद्यप्रयोगपरत्वे यज्ञशब्दसामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अत एव यज्ञशब्दस्य प्रयोगपरत्वाभ्युपगमात् । 'टित्करण करोति' इति वत्सामान्यविशेषभावेन पौनरुक्त्याभावान् । न चोभयथापि लक्षणा तुल्येति वाच्यम् । जघन्यस्य यज्ञशब्दस्य लक्षणयापि नेतु शक्यत्वात् । मुख्यस्य प्रथमशब्दस्य श्रुतिवृत्तस्यैव प्राहृतत्वात् । न च प्रथमशब्दे 'एष वाव प्रथमो यज्ञ' इति सामानाधिकरण्यान्नामत्वे निश्चिते ज्येनादौ वन्यर्थवत्लक्षणा न दोष इति वाच्यम् । स्तुत्यर्थं प्रवृत्तार्थवादागतप्रयोगस्य लक्षणयापि नेतु शक्यत्वेन शक्तिकल्पनायामसमर्थतया नामत्वनिश्चयस्यैवामिद्धे । एतेन 'एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानायज्योतिष्टोम' इति सामानाधिकरण्यात् 'प्रथमयज्ञ' इति ज्योतिष्टोमस्य रूढ नामधेयमित्यपि प्रत्युक्तम् । द्वितीयादिवार ज्योतिष्टोमे प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमयज्ञ इति व्यपदेशापत्तेश्च । अत्रेदमवधेयम् । कच्चिच्छाखायामनारभ्याधीतं प्रवर्ग्यं, प्रथमयज्ञवाक्यमपि तत्रैवास्नातम् । न तद्विषयमधिकरणप्रवृत्तिः, अस्याधिकरणस्य वाक्यप्रकरणविरोधविषयत्वात् । कच्चिन्तु शाखाया प्रवर्ग्योऽनारभ्याधीतः । प्रथमयज्ञवाक्यं तु ज्योतिष्टोमप्रकरणे पठितम् । तत्र प्रवर्ग्यस्यानारभ्याधीतत्वेऽपि प्रथमयज्ञवाक्यस्य प्रकरणार्थातत्वमात्रेणाधिकरणप्रवृत्तिरूपपन्नत एव । एवमपि 'ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्यं प्रकृत्य श्रूयते—न प्रथमयज्ञे प्रवृत्तज्यात्' इति भाष्यमनुपपन्नमिति, तस्ममर्थयितुं वार्तिके कौषीतकब्राह्मणमुदाहृतम् । तत्र हि प्रवर्ग्यस्य प्रथमयज्ञवाक्यस्य च ज्योतिष्टोम एव पाठ प्रत्यक्षमिद्ध इति । ननु प्रकरणवाधेन यदि प्रथमप्रयोगाङ्गमेव प्रतिषेध स्यात्तु ज्योतिष्टोमाङ्गम्, तर्हि यस्य कस्यचित्प्रथमप्रयोगेऽपि प्राप्नुयात् । नैष दोषः । प्रतिषेधस्य प्रात्येक्षत्वेन यत्र प्रवर्ग्यस्य प्राप्तिस्तत्रैव ज्योतिष्टोमे सामर्थ्यात्प्राप्तेः । प्रवर्ग्यश्च

। 'मुख्यप्रवृत्ति' इत्येव सर्वत्र पाठः । अथ तु कल्पितम् ।

कौपीनकत्राहणे प्रकरणपाठाज्ज्योतिष्टोमाङ्गमेव । नैत्तिरीयशाखाया त्वनारभ्यार्धति प्रवर्ग्य — 'यन्प्रवर्ग्य प्रवृणक्ति' इति । स च 'पुरस्तादुपसदा प्रवर्ग्य प्रवृणक्ति' इति सोमाव्यभिचरितोपसदादिमन्वन्धात्सोम गच्छति, तत्रान्यनारभ्यन्यायेन प्रकृतिभूत ज्योतिष्टोमम्, तत्रापि प्रथमशब्दमयोगात्तदीयाद्यप्रयोगमिति नातिप्रसङ्गः । न च विकृतिसोमानामपि प्रथमप्रयोगे प्रवर्ग्यनिषेधश्चादकत, प्राप्नुयादिति वाच्यम् । प्रथमशब्दस्याविशेषितस्य सर्वाद्ये वर्तमानस्यान्यत्राप्रवृत्तेः । ननु, एवमपि नैत्तिरीयशाखायाम् 'अग्निष्टोमे प्रवृणक्ति' इति व्यर्थम् । उक्तरीत्या प्रवर्ग्यस्य तत्रैव प्राप्तेः । न च 'न प्रथमयज्ञे' इति प्रतिषेधस्य प्रवर्ग्यस्य पक्षे प्रतिप्रसवार्थं तदिति वाच्यम् । भिन्नविषयत्वात् । प्रतिषेधवाक्यानुसारेणाग्निष्टोमवाक्यस्य तदीयाद्यप्रयोगपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् । अतोऽग्निष्टोमवाक्यस्य प्रतिप्रसवार्थत्वाय प्रतिषेधवाक्यस्यापि ऋतुविषयत्वमेव स्वीकार्यम्, न तु प्रयोगविषयत्वम् इति चेत्, सत्यम् । यदि प्रतिषेधवाक्य प्रतिप्रसववाक्य च ऋतुविषयमेव स्यात्तर्हि प्रतिप्रसवफलस्य प्रकृतिसोमे प्रवर्ग्यविकल्पस्य प्रकरणानारभ्यन्यायानुगृहीतेन 'यन्प्रवर्ग्य प्रवृणक्ति' इति सामान्यविधिना प्रतिषेधेन च सिद्धे प्रतिप्रसववाक्ये भवत्वानर्थकमेव स्यात् । प्रतिषेधप्रतिप्रसवयोः प्रयोगविषयत्वे तु प्रतिप्रसवोऽर्थवान्भवति । तत्र हि प्रतिप्रसववाक्याभावे प्रवर्ग्यप्रतिषेधविकल्पस्याद्यप्रयोगाङ्गतया अप्राप्तिरिति । सामान्यविधेः ऋतुविषयत्वेन प्रतिषेधस्य प्रयोगविषयत्वेन भिन्नविषयत्वात् । तथा चाद्यप्रयोगविषयकविकल्पप्रयोजनत्वात्प्रतिप्रसवोऽर्थवान्मपद्यत इति प्रयोगविषयक एव प्रतिप्रसवोऽवश्यमास्थेयः । प्रतिप्रसवशब्दादेव प्रतिषेधस्य, प्रथमप्रयोगपर्यवसानमात्रम्, न तु वाचनिकमग्निष्टोमप्रयोगविषयत्वम् । एव चाग्निष्टोमशब्दस्य प्रयोगलक्षणेति निरस्तम् । सोऽयं प्रतिप्रसवलब्ध आग्निष्टोमे प्रवर्ग्यविकल्पः 'काम तु योऽनृचान्, श्रोत्रियः स्यात्तत्र प्रवृञ्ज्यात्' इति वचनेनोपसंहियते । तन्श्चानृचानस्य श्रोत्रियस्याग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे प्रवर्ग्यविकल्पः, काममित्यव्ययस्य विकल्पार्थकत्वात्, 'आ द्वादशभ्यो ववाति' 'काममूर्ध्वं देयम्' इति यथा । अननृचानस्याश्रोत्रियस्य तु तत्र नित्य एव प्रवर्ग्यप्रतिषेध इति वार्तिककृतः । येषां तु 'योऽनृचान् श्रोत्रियस्तस्य प्रवृञ्ज्यात्' इत्येव वचनम्, न तु कामशब्दः, तेषां तु मतेऽनृचानस्य श्रोत्रियस्याग्निष्टोमाद्यप्रयोगे नित्य प्रवर्ग्यः । अननृचानश्रोत्रियस्य तु विकल्पः । सोऽयमापस्तम्बभारद्वाजसत्याषाढाविकल्पसूत्रानुयायी पक्षः । येषां तु 'प्रथममतिरात्रेण यजेत' इति वचनम्, तेषाम'यतिरात्रस्य ज्योतिष्टोमस्याद्यप्रयोगे 'न प्रथमयज्ञे' इति प्रतिषेधादनग्निष्टोमत्वेन प्रतिप्रसवभावाच्च नित्यमेव नास्ति प्रवर्ग्यः । याज्ञिकमते त्वनृचानवाक्ये काममित्यव्ययाभावाच्चत्रापि नित्य एव प्रवर्ग्यः । ननु 'धर्मेण वेदानामेका शाखा मधीत्य श्रोत्रियो भवति' इति धर्मसूत्राच्छ्लेषण श्रोत्रिय एव कर्मस्वधिक्रियते, न त्वन्यः, 'नाश्रोत्रियस्य यज्ञः' इति प्रतिषेधान् । एव चाश्रोत्रिये प्रवर्ग्यस्यैवाप्रसक्ते तत्प्रतिषेधे श्रोत्रियग्रहणमनर्थकमिति चेत्— अत्र वार्तिककृतः । श्रोत्रियस्येति पुनर्वचनसामर्थ्यात्प्रकर्षगतिर्विज्ञायते श्रोत्रियतमस्येति, यथा हि—

अभिरूपाय कन्या देया— इत्युक्तेऽभिरूपतमायेति गम्यते इति समादधते । याज्ञिकाम्बु 'नाक्रियो ब्राह्मणो नामस्कारो द्विजो नाविद्वान्विप्रो नैतैर्हीन श्रोत्रियो नाश्रोत्रियस्य यज्ञ धर्मण वेदानामेकैका शाखामधीन्य श्रोत्रियो भवति' इत्यादिश्रोत्रियलक्षणे गर्भाधानादिक्रियाया जातकर्मादिसंस्काराणा नियमाध्ययनस्य च श्रोत्रियत्वात्कर्षनिमित्तस्य प्रविष्टत्वादन्यस्य च तदुत्कर्षनिमित्तस्याभावाच्छ्रोत्रियग्रहण व्यर्थ सत्कर्मोपयुक्तवैकदेशाध्ययनमात्रादश्रोत्रियस्यापि गौण कर्माधिकारमभ्युपजानातीति मन्यन्ते । तदेतदप्रमाणपादे 'ज्ञाने च वाचन न ह्यविद्वान्विहितोऽस्ति' इत्यत्र वार्तिकेऽपि स्पष्ट भविष्यति । अनचानस्त्वध्यापयिता, तद्ग्रहण तु श्रोत्रियवैश्यव्यावृत्त्यर्थम्, न हितयोरध्यापयितृत्वमस्तीति वार्तिककृतम् । आचार्यादधिगत वेद पश्चाच्छिष्येभ्यो 'वक्ति सोऽनचान इति व्युत्पत्तेरिति तदाशय । बोधायनस्तु साङ्गाध्यायनचान इति मन्यन्ते । 'अनचान, प्रवचने साङ्गेऽधीती गुरोस्तु य' इत्यमर । अस्मिस्तु पश्चे श्रोत्रियग्रहणमनर्थकमित्युक्त एवार्थ । 'मार्गादनपेतोऽनचान' इति भारद्वाज । वृत्तमधिकरणम् ॥

दर्शपूर्णमासयो प्राशिन्न प्रकृत्य श्रूयते 'तत्पूषा प्राश्य दतोऽरुणत्तस्मात्पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि' इति । तदिदं पूषभागस्य पेषण किं प्रकृतौ निविशते उत विकृताविति सशय । प्रकरणात्प्रकृताविति ब्रूम । यजमान पोषयतीति व्युत्पत्त्या प्रपनशब्दस्याग्न्यादिदेवतापरत्वेनाविरोधादिति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

पौष्णं पेषणं विकृतौ प्रतीयेताचोदनात्प्रकृतौ ॥ २९ ॥

पौष्णम् । प्रपनशब्दान् 'तस्येदम्' इत्यण । पौष्णद्रव्यसबन्धि पेषण विकृतौ पूषदेवत्याया प्रतीयते । कुत । प्रकृतावचोदनात् । पूष्ण इति शेषः । नन्वग्न्यादीन्प्रपनशब्दो गौण्या वृत्त्या १८ पौष्णपेषणस्य वदतीति । सत्यमेवम्, यदि तस्य मुख्यार्थो न लभ्येत । अस्ति तु विकृतौ विकृतौ विान्त्यो पूषा 'पौष्णं चरुं निर्वपति' इत्यादौ । अतस्तत्रैव पेषणमिदमुत्कृत्यते । गविकरणम् । प्रकरणबाधश्च युक्त एव, बलीयसो वाक्यात् । न च 'लिङ्गक्रमसमाख्यानात्कास्ययुक्तं समासानम्' इत्यत्रेन्द्रादीनां कर्मणो बहिरपि सद्भावस्य प्रतिपादिततया पूष्णं क्रतुव्यभिचारान्क्रतुपस्थितौ प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । भागशब्देन तदुपस्थितेर्वक्ष्यमाणत्वात् । न च प्रकृतावङ्गतया द्रव्यदेवताविशिष्टकर्मन्तरविधिरेव किं न स्यादिति वाच्यम् । विशेषणमात्रस्य विधिसभवे विशिष्टविध्याश्रयणायोगात् । तत्र पूषपदेन तशागमुद्दिश्य प्रपिष्टभागपदेन प्रपिष्टद्रव्यविधिः । भागोद्देशेन पेषणविधौ पदस्यैकप्रसरत्वभङ्गापत्तेः । फलतस्तु पेषणमात्रविधिः । द्रव्याशस्यान्यत

१ विविन्नक्ति—स्व २ अतः परं पौष्णपेषणम् इति पाठः सुगम इत्यधिकं घं पुष्णके दृश्यते ।

प्राप्तत्वात् । तद्विदमधिकरणे नोन्मिपति । पुपन्शब्दस्य प्रकरणादग्न्यादिपरत्वऽपि तदीयद्रव्यपेषण-
स्याप्यन्यत एव सिद्धत्वेन पुनस्तद्विधिवैयर्थ्यापत्त्या पूर्वपक्षस्यातिमन्दत्वात् । सतर्दनाधिकरणन्या-
यत वाक्यप्रकरणविरोधे विकृत्यर्थताया सिद्धत्वाच्च । कितु पौष्णपेषणं किं सर्वत्र भवति, उत चरा-
वयति करिण्यमाणाविचारस्य प्रकृतौ चरारभावेन विकृतावुत्कर्षं विनानुपपत्त्या तस्मिद्धर्थम्, प्रकरण-
विरोधं चिन्ताप्रस्ताव साश्रात्मगतत्वाभावेन तस्य प्राप्तद्विकत्वमिद्धर्थतया च, पेषणस्य वाक्येनोत्क-
पशाप्रिमात्रमनेन सत्रणानगत इति प्राञ्च । वृत्तमाधिकरणम् ॥

सन्ति पौष्णा पशवः पौष्ण इयामसालभतान्नकाम इत्यादयः । सन्ति च तत्र
१० पशुपक्षस्य पौष्णा पशुपुरोडाशा 'यद्देवस्य पशुस्तद्देवस्य पुरोडाश' इति वचनात् ।
चरावयति तत्रशा सन्ति च पौष्णाश्चरवः 'पौष्णं चरु इयामो दक्षिणा' इत्यादयः । किमेतेषु
११ करणम् सर्वेषु पृषा प्रपिष्टभाग' इत्येतन्निविशते, उत चरुमाद्ये इति सशयं, पूर्वप-
क्षयान्

तत्सर्वार्थमविशेषात् ॥ ३० ॥

तत् पौष्णपेषणं पशुवादिमर्वद्रव्यार्थम् । कुत । अविशेषात् । सर्वेषु पशुवादिद्रव्येषु पौष्ण-
त्वस्य अदन्तरो हि इति हेतुवादस्य चाविशेषात् ॥

अथ सिद्धान्तयति—

चरौ वाथोक्तं पुरोडाशेऽर्थविप्रतिषेधात्पशौ न स्यात् ॥ ३१ ॥

वाशब्द एवाथे । पौष्णपेषणं चरावैव भवति, न तु पुरोडाशे पशौ च । यत् पुरोडाशे
पेषणमथादव प्राप्तं न विधानस्य स्यात् । न हि विना पेषणं पुरोडाशो भवति । यदि त्वापणादिस्थित-
नैकिकविप्रयोपादानेनापि पुरोडाशमिद्धे नाधिकं पेषणमिति कश्चिद्द्रव्यात्, तर्थाव व्याख्येयम् । अर्थे
प्राकृतापकारं साधनतयापदिष्टं पेषणमर्थोक्तम् । चोदकमिद्धं पुरोडाशे पेषणमिति यावत् । ननु पा-
कात्प्रागेव चादकतं पेषणं प्राप्नोति, उदं तु पेषणं पाकान्तरमन्यदेव विधीयत इति चेन्न । विधेरप्रा-
प्रपेषणकं चरौ चरितार्थत्वेन पाकान्तरं पेषणान्तरकल्पनायामसामर्थ्यात्, पेषणान्तरविधौ गौरवाच्च ।
एतत् पौष्णपेषणस्य पशुविषयकत्वमपि निरस्तम् । पशोः मानाद्यविकारत्वस्याष्टमे वक्ष्यमाणत्वेन
पुरोडाशस्य पेषणस्य तत्रान्यन्ताप्राप्तत्वेन तद्विधौ गौरवान् । चरौ चोदकप्राप्तं पेषणं प्रयोजनाभा-
वान्नवतमानं प्रतिप्रसूयत इति न गौरवम् । अत्यन्ताप्राप्तप्रापणापेक्षया प्राप्तनिवृत्तप्रतिप्रसूयस्य
सत्त्वमिति । इत्याऽपि पशौ पेषणं निवर्तत इत्याह—अर्थविप्रतिषेधात्पशौ न स्यादिति । पेषणे सति

अर्थस्य आकृतिविशेषात्मकहृदयादिस्वरूपस्य विप्रतिषेधान् विनाशान् पशौ पेषणं न भवतीत्यर्थं । न हि पेषणे मतिः 'हृदयस्याग्रेऽवद्यति' इत्याद्युपपद्यते । न च पिष्ट्वा पुनस्तदाकृतिकरणं शक्यम् । एवमपि मृद्ववयादौ गवयादिशब्दवद्गवयादिशब्दोऽपि तत्र गौण एव स्यात् । 'उन्माद्वनदेशादवद्यति' इति श्रुतस्यार्थस्य पशौ विरोधात्पेषणं निवर्तत इत्यर्थः । उन्माद्वनदेश उन्मत्तदेशः । न हि पिष्टस्य हृदयादेरुत्कृत्तदेशो विज्ञायते अनेन प्रदेशेन इव पशोरुत्कृत्तमिति । तस्मात्पौष्णचरावेवाविप्रतिषिद्धमप्राप्तं च पेषणं विधीयते ॥

ननु दशमे 'ओदना वाप्रयुक्तवान्' इति चरुशब्दस्योदनाचकताया व्यवस्थापरिष्य-
माणत्वादन्यांन्यामलप्रत्वलक्षणवैशद्ययुक्तं तण्डुलप्रकृतिकपक्वात् एव चोदनात्प्रसिद्धे पेषणे च मति
वैशद्यामभवान्कथं चरौ पेषणमित्याशङ्क्य परिहरति—

चरावपीति चेन्न पक्तिनामत्वात् ॥ ३२ ॥

चरावपि पेषणं चरुत्वविघातकमिति चेत्, तन्न । कुत । पक्तिनामत्वात् । ओदनाशब्द-
स्य तण्डुलप्रकृतिकावस्त्रावितानवस्त्रावितोभयविधिविशदपकाश्रवाचकत्वात् । चरुशब्दस्य तण्डुलप्रकृ-
तिकानवस्त्रावितान्तरूपमपक्वविशेषवाचकत्वात् । शाकादिनिर्गमाय तण्डुलप्रकृतिकेति, भ्राष्ट्रपकापु-
पादिनिर्गमायान्तरूपमेति । दाशमिकमुत्रं तु चरुशब्दस्य स्थालीपरत्वव्यावृत्तिपरमिति दशमे वक्ष्यते ।
तस्माच्चरावेव पौष्णे पेषणम् । वृत्तमधिकरणम् ॥

राजसृये समामनन्ति 'सोमापौष्णं चरुं निर्वपत्यैन्द्रापौष्णं चरुं पौष्णं चरुं उयामो
दक्षिणा' इति । तत्र 'पृषा प्रपिष्टभाग' इति पेषणं किं केवलपृषदेवत्यचरौ, उतान्यसहितपृषदेव-
त्येऽपीति सशये, सिद्धान्तेनोपक्रमते—

२० पाष्णपेषणस्यकद-
वत्य निवशा-
धिकरणम् ।

एकस्मिन्नेकसंयोगात् ॥ ३३ ॥

'एके मुख्यान्यकवला' इत्यमरः । एकस्मिन् केवलपृषदेवत्यचरावेव पेषणम्, न तु
द्विदेवत्येऽपि । कुत । एकसंयोगात् 'पृषा प्रपिष्टभाग' इति केवलपृषदसंयोगेनैव पेषणश्रवणम् ।
यथा 'आग्नेयं चतुर्धा करोति' इत्यैन्द्राग्नौ न चतुर्धा क्रियते यथा वा 'इन्द्रपीतस्य' इत्यैन्द्राग्-
नो न भक्ष्यते तद्वत् ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

धर्मविप्रतिषेधाच्च ॥ ३४ ॥

सोमपौष्णादावर्धं वा पिष्यत समस्त वा । आद्येऽपि यद्येकस्यामेव स्थान्या पच्यन्ते, तत्र पिष्टांशं जीघ्रतरं पच्येत अपिष्टांशस्तु चिरेण । तत्र पके पिष्टांशे यदि चरुद्वयमस्यते, तर्हि पिष्टांशस्य पकता न स्यात् । यदि त्वपिष्टाशपाकपर्यन्तं पिष्टांशोऽपि चिरेण पच्येत, तर्हि पिष्टाशस्य पाके विलयनप्रसङ्गात्तत्त्वं विहन्येत । चरुशब्दार्थेऽविलयनस्यापि प्रवेशान् । न च पिष्टापिष्टाशयो पात्रभेदेन पाके सति न विरोध इति वाच्यम् । 'सोमपौष्णं चरुम्' इत्येकत्वसंख्यायां यागप्रत्युपादेयचरुगतायां विवक्षितत्वेन पात्रभेदे तद्विरोधान् । चर्वकत्वे पात्रैकत्वस्यैव नियामकत्वात् । यदि च पृषानुरोधेन भागान्तरमपि काम्यभोजिन्यायेन पिष्येत एकस्यामेव च स्थान्यां पच्येत, तर्हि भागसकरादन्यदीयभारोऽन्यस्मै दीयमाने वैगुण्यमापद्येत । न चैन्द्राम्बुपुरोडाशवन्मिश्रितोद्देशेन युगपदान्नाभ्युपगमाम्न दोष इति वाच्यम् । वैषम्यात् । ऐन्द्राम्बुपुरोडाशे हि सामभ्यापिभक्षतद्धितश्रुत्या 'पुरोडाशम्' इत्येकवचनेन च मिश्रयोरेवानुपपन्नभागविवेकैकहविरुद्धेऽयत्वावगमान् । सर्कीर्णदत्तमत्येकैका देवता स्व स्व भागं विभज्य गृह्णातीति युज्यते । सोमपौष्णे तु चरौ 'पृषा प्रपिष्टभाग' इति पृषभागं पेषणीय इत्यवधृतम् । ततश्च सिद्धे भागविवेके वचनादृते पुनरेकीकरणानुपपत्तेर्भवत्येव सकरो दोष इति विप्रतिषिद्धमेव तत्र पेषणम् ॥

अत्र पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते—

अपि वा सद्वितीये स्याद्देवतानिमित्तत्वात् ॥ ३५ ॥

अपिशब्दो व्युत्क्रमः । वाशब्दः प्रत्यवस्थाने । सद्वितीयेऽपि पृषणि स्यादेव पेषणम् । कुत । देवतानिमित्तत्वात् पेषणस्य स्वरूपेण पृषप्रयुक्तत्वात् । पेषणे हि पृषा स्वरूपेणैव निमित्तमवगतम्, न तु देवतात्वेन । देवतातद्धिताद्यभावान् । ततश्च सोमपौष्णे चरौ तद्धितवशेन देवतात्वस्य व्यासञ्जयवृत्तितया पृष्णो देवतात्वेनासद्भावेऽपि स्वरूपेण सद्भावात्स्यादेव पेषणम् । ऐन्द्राम्बु तु पुरोडाशेऽग्नेर्वेवतात्वाभावान्नाग्नेयधर्मश्रुतुर्धाकरणं प्रवर्तते । तद्धितवशेन मिश्रयोरेव देवतात्वावगमान् । 'इन्द्रपीतस्य' इति भक्षणमन्त्रोऽय्यैन्द्राम्बुप्रहे न प्रवर्तते । 'इन्द्रपीतस्य' इति सामभ्यापिभक्षसमासेन केवलेन्द्रपीतत्वस्यैवावगमान् ऐन्द्राम्बु च तदभावान् । तद्धितवृत्त्या मिश्रयोरेव देवतात्वावगमान् । एवं च पृषानुरोधेन भागान्तरमपि काम्यभोजिन्यायेनाविरोधान्पिष्यते । भागद्वयमत्येकस्यामेव स्थान्यां ग्राहकद्वयवत्या पच्यते । ततश्च न पाकवैषम्यम्, नापि भागसकर ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ३६ ॥

पौष्णपेषणे पृष्णो भक्षणदन्तत्वं हेतुरुच्यते । स च हेतुः सोमपौष्णेऽपि पृषणि विद्यते ।

न हि सद्धितीयस्य पूषणो देवतान्तरमहभावमात्रेण पुनर्दन्ता उच्यन्ति । तत्रादन्तत्वहत्तुवादादापि लिङ्गात्पृषा स्वरूपेणैव पेषणे निमित्तम्, न तु देवतात्वेन । किञ्च सोमापौष्णं चरुं निर्वपन्नेमपिष्टं पशुकामं इति क्वचित्सोमापौष्णेऽर्धापिष्टमनुवदति । तदेतदन्यत्रापि सद्धितीये पूषणि पेषणे लिङ्गम् ॥

ननु 'नेमपिष्टम्' इति नानुवादः, येनान्येष्वपि द्विदेवत्ये पेषणप्रवृत्तौ लिङ्गं स्यात् । किन्तु 'नेमपिष्टम्' इति विधिरेव । क्वचिच्च द्विदेवत्येऽर्धपेषणविधानमन्यत्र सद्धितीये पूषणि पेषणाभावमेव प्रत्युत ज्ञापयतीत्याशङ्क्याह—

**वचनात्सर्वपेषणं तं प्रति शास्त्रवत्त्वादर्थभावाद्धि चरा-
वपेषणं भवति ॥ ३७ ॥**

सोमपृषदेवताकचरोस्तत्र नेमपिष्टत्वस्य च विधौ वाक्यभेदः । 'सोमापौष्णं चरुम्' इत्यनश्च नेमपिष्टत्वविधौ चोभयानुवादप्रयुक्तवाक्यभेददोषः । अन्यतरानुवादे यश्चरुं स नेमपिष्ट इत्याश्रयणे 'सोमापौष्णम्' इत्यनर्थकं स्यात् । यं सोमापौष्णं स नेमपिष्ट इत्याश्रयणे चरुशब्दोऽनर्थकं स्यात् । यदि तु चरुमश्रुतत्वाच्चरुशब्दस्यैवानर्थक्यमाश्रित्य यं सोमापौष्णं स नेमपिष्ट इत्याश्रियते, तर्हि वचनाच्चरुत्वमपुगस्कृत्य नेमपिष्टत्वविधानात्सर्वस्यापि सोमापौष्णस्य पशुचरुपुरोडाशात्मकस्यार्धाशपेषणं स्यात् । कुत । तं प्रति शास्त्रवत्त्वात् । चरुत्वाविशेषितं सोमापौष्णं सर्वं प्रत्येवार्धाशपेषणस्य शास्त्रतात्पर्यविषयीभूतत्वात् । नन्वस्तु तर्हि पश्चादेरपि सोमापौष्णस्य पेषणं तत्राह— अर्थाभावादिति । चरुशब्दस्यानर्थक्यप्रसङ्गाभैवाश्रयितुं युक्तमित्यर्थः । ननु तत्रापि नेमपिष्टमित्यस्यानुवादत्वादानर्थक्यं नुन्यमित्यत्राप्येतदेवोत्तरमर्थाभावादिति । 'नेमपिष्टम्' इत्यनुवादस्य पृषा स्वरूपेण पेषणनिमित्तं न तु देवतात्वेनेति ज्ञापनं प्रयोजनमस्तीति तस्यानुवादत्वं युज्यते । 'नेमपिष्टम्' इत्यस्य विधित्वे तृर्करीत्या 'चरुम्' इत्यनुवादस्यानर्थक्यमेव । 'पाक्षिकानुवादत्वचदोषः, सोमापौष्णशब्दस्य यदा पशुविषयत्वं पुरोडाशविषयत्वं वा तदा चर्वनुवादत्वमभवात् । अतः 'नेमपिष्टम्' इत्यस्यैवानुवादत्वमाश्रयितुं युज्यते । ननु प्रवर्धाधिकरणे पुरोडाशेऽर्थात्प्राप्तं पेषणं न विधातव्यम् । पशौ त्वर्थविप्रतिषेधान्न पेषणं विधातुं शक्यमिति परिशेषाच्चरुरेव पेषणमित्युक्तम् । अतः 'नान्तरिक्षे न दिव्यमिक्षे-तव्यं' इतिवत् 'चरुम्' इति नित्यानुवादोऽस्त्वित्याह— अर्थाभावाद्धि चरावपेषणं भवतीति । 'अमूर्त्यपश्या राजदारा' इत्यादिवत् 'अपेषणम्' इत्यसमर्थसमाम् । 'चरौ वार्थोक्तं पुरोडाशेऽर्थविप्रतिषेधात्पशौ न स्यात्' इति प्रवर्धाधिकरणस्य केवलपृषदेवत्यविषयं न तु सद्धितीयाविषयम् । न

हि सोमापौष्णपुरोडाशेऽर्धपेषणमर्थप्राप्तम्, येन तद्विधिर्नोपपद्येत । कुन्त्रपेषणस्यैव तत्र प्राप्ते । ततश्च सर्वपेषणे प्राप्तेऽर्धपेषण तत्र विधीयत । तावन्नैव च पुरोडाशं निष्पाद्यार्धान्तर त्याज्यम् । अथवा अपिष्ट पिष्ट चोभय समृज्य कथंचिन्पुरोडाशं निष्पाद्य । हृदयार्दानामपि उत्सादनदेशविशिष्टमर्ध विहायार्धान्तरपेषणे सति नान्यन्तमाकृतिनाश । नायुत्सादनदेशव्यासोह । तस्मान्न परिशेषमिद्ध चरो पेषणम् । ततश्च, हि यत ' अर्धोक्त पुरोडाशेऽर्धविप्रतिषेधात्पशौ न स्यात् ' इत्युक्तार्थस्य पशौ पुरोडाशे चाभावाच्चरोरेव पेषणमिति परिशेषो न समवति अतः पेषणस्य पश्चादिमाधारणत्वात् ' सोमापौष्ण चरुम् ' इति चरुशब्द पाश्चिमाऽनुवाद स्यादिति पृषदेवताकचरुद्रव्यकयागविधिप- रमेवेद वाक्य स्वरूपेण पृषसवन्धनिमित्तक पेषण प्राप्तमनुवदतीत्यवश्यमास्थेयमिति भवत्ययमनुवाद पृषा स्वरूपेणैव पेषणनिमित्तमित्यत्र लिङ्गमिति ॥

तदेतन्मिद्धान्ती निराचष्टे—

एकस्मिन्वार्धधर्मत्वादेन्द्राग्नवदुभयोर्न स्यादचोदितत्वात् ॥ ३८ ॥

वाशब्द एवार्थे । एकस्मिन् केवले एव पृषणि पेषणम् । न तु सद्वितीयं । कुत । अर्थ- धर्मत्वात् । अर्च्यते फलनिष्पादकतयेत्यर्थं अपूर्वम्, तच्छेषत्वात्पेषणस्येत्यर्थः । प्रोक्षणादीनां त्रीह्यादि- स्वरूपे आनर्थक्यादपूर्वसाधनरूपार्थत्वस्य नवमादौ वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । कस्यापूर्वमित्यपेक्षिते पृषदेवत्ययागस्येति गम्यते । तथाहि । भज्यते प्रायत इति भागः । कर्मणि घञ् । स्वीकार्यं द्रव्यसु- क्यते । प्रपिष्टो भागः स्वीकार्यं द्रव्यं यम्येति बहुव्रीहिणा पृषणि स्वीकार्यप्रपिष्टसंश्रद्धो योग्यतया स्वीकर्तृत्वमेवेति गम्यते । पृषा च प्रपिष्ट द्रव्य परस्व परेण पृषोहेतेनात्यक्त न स्वीकर्तुं प्रभवतीति प्रपिष्टस्य पृषोहेतेन त्यागोऽत्याक्षेपात्प्रच्यते । त्यज्यमानहविरुद्देश्यत्वमेव देवतात्वमिति देवतोद्देश्यक द्रव्यत्यागो याग समानसवित्सवेद्यः । ततश्च पृषदेवताकयाग प्रपिष्टद्रव्यक इत्यर्थः पर्यवस्यति । एव च पृषदेवत्ययागापूर्वधर्म पेषणमिति देवतात्वेनैव पृषा पेषणनिमित्तम् । न तु स्वरूपेण । एव च सोमापौष्णे तद्विधिवशेनोभयो सोमापूष्णोर्मिश्रयोगेव देवतात्वात्पूष्णो देवतात्वचोदनाभावात्पेषण न भवति । ऐन्द्राग्नवत् । यथा ऐन्द्राग्नपुरोडाशे आग्नेयधर्मश्चतुर्धाकरण न भवति तद्वत् । न च सो- मापूष्णोर्देवतात्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वेऽपि पूष्णोऽपि देवतात्वाश्रयत्वात्पेषण कथं न स्यादिति वाच्यम् । न हि व्यासज्यवृत्तिधर्मप्रकारताया प्रत्येकवृत्तिसवन्ध संसर्गो भवितुमर्हति । अन्यथा एको द्वित्ववा- निति बोधापत्तेः । ततश्च सोमापूष्णोरुभयोर्देवतात्वस्य पर्याप्तिसवन्धेनैव प्रकारत्वात्तस्य च पृषाशे वाधात्केवलपृषदेवत्य एव पेषणम् ॥

अथ यदुक्तम् ' अदन्तको हि ' इति पेषणहेतोरदन्तकत्वस्य सद्वितीयेऽपि साम्यादस्ति पेषणमिति, तत्राह—

हेतुमात्रमदन्तत्वम् ॥ ३९ ॥

अकिञ्चित्करतायां मावशब्द 'सशयमात्रमेतद्भवति' 'प्रयोजनमात्रमेतद्भवति' इति महाभाष्यप्रयोगदर्शनात् । पेषणेऽदन्तकत्व न हेतुरिति यावत्, हेत्वधिकरणे एवजातीयकहेतुवादा-
स्याकिञ्चित्करत्वनिश्चयान् । ततश्च केवलपृषदेवत्ययागे पेषणविधेरैव प्रशसापरमदन्तकवाक्य व्यवधि-
ष्टते । न त्वन्यत्रापि सोमापौष्णे पेषणं कल्पयितुमलम्, देवतात्वनिमित्तकपेषणविधिबोधान् । यथा
'तेन ह्यन्न क्रियते' इति वाक्यम् 'शूर्पेण जुहोति' इति विधेरेव प्रशसापरमभवतिष्टते, न तु
येन येनान्न क्रियते तेन तेन होतव्यमिति विधि कल्पयितुमलम्— तद्वत् ॥

यच्च पेषणे पृषा स्वरूपेणैव निमित्तम् इत्यत्र क्वचित्सोमापौष्णे 'नेमपिष्टम्' इत्यनुवादे
लिङ्गमिति, तत्राह—

वचनं परम् ॥ ४० ॥

यदन्यत् 'नेमपिष्टम्' इत्येतत् तत् वचनम् अर्धपेषणविधायकमेव, न त्वनुवाद येना-
न्यत्रापि द्विदेवत्ये पेषणे लिङ्गं स्यात् । न च वाक्यभेद, विशिष्टविधानान् । प्राप्रकर्मानुवादेनानेकवि-
धावेव तस्य दोषत्वात् । अन्यथा यदाग्नेयादिवाक्ये का गति । तस्मान्न सोमापौष्णादौ द्विदेवत्ये
पेषणमिति सिद्धम् । यद्यपि वाजसनेयके 'प्रपिष्टाना पौष्णं चरुं श्रपयति' इति तद्विद्विश्रुत्या चरुश-
ब्देन च केवलपृषदेवत्ये चरावेव पेषणं श्रुतम्, ततश्च 'तत्सर्वार्थमविशेषात्' इति पूर्वाधिकरणस्य
पेषणे पृषा स्वरूपेण निमित्तं देवतात्वेन वेति विचारपरम्यैतदधिकरणस्य च नोन्मेषः, तथापि
शाखान्तरोपसंहारस्यानित्यतायां शाखान्तराधिकरणे निर्णयित्वान् 'प्रपिष्टाना पौष्णं चरुम्' इति
वाजसनेयकवाक्ये 'पृषा पपिष्टभाग' इति तैत्तिरीयकवाक्यस्यानुपसंहारे सति तद्विषयेयमधिकरण-
द्वयप्रवृत्तिरित्यास्ता तावत् । वृत्तमधिकरणम् ॥

इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ पूर्वपक्षा निराचष्टे—

विधिस्त्वपूर्ववत्त्वात्स्यात् ॥ ३ ॥

तु शङ्कानिरामे । 'निर्वीतम्' इति मनुष्यधर्मविधि स्यात् न त्वनुवाद । कुत । अ-
पूर्ववत्त्वात् । पूर्व प्रापक प्रमाणान्तर यस्य विद्यते तत्पूर्ववत् । नियमनस्तत्प्रापकप्रमाणान्तराभावा-
दित्यर्थ । न हि निव्यानमवश्यं प्राप्तम्, तेन विनाप्यव्यग्रताया कष्ट्यादिनिबन्धनन^१ कदाचित्सं-
भवान् । तथा चापूर्वविधित्वाभावेऽपि पुरुषार्थनियमविधित्व न विरुध्यते ॥

अथ कर्मधर्म इति द्वितीयं पक्षमुपक्षिपति—

स प्रायात्कर्मधर्मः स्यात् ॥ ४ ॥

स निव्यानाख्याऽजिनादिविन्यासविशेष दर्शपूर्णमासकर्मशेष स्यात् । कुत । प्रायात्
सामिन्वेत्यादिदर्शपूर्णमासधर्मबहुलप्रदेशपाठान् । तथा च प्रयाजादिवन्निर्वीतमपि कथंभावपरिग्रहा-
त्कर्मधर्म । मनुष्यग्रहण त्वनुवाद । ततश्च दर्शपूर्णमासयो सर्वैरपि कर्त्विग्भिर्भयजमानेन च
निव्यान कतव्यम् । तच्च 'उपव्ययते' इत्यनेन विकल्पते

अथ तृतीयमुपक्षिपति—

वाक्यशेषवत्त्वात् ॥ ५ ॥

अपव्ययतेन अन्तिम समाख्याप्रमाण विवक्षितम् । निर्वीतवाक्यस्य यजुर्वेदाग्नान्त्याध्वर्यु-
समाख्यातवत्त्वात् यजुर्वेदस्य चाध्वर्युवेदत्वप्रसिद्धे कर्मोपयुक्तकर्तृधर्मे सत्येव निव्याने कर्मापेक्षि-
तकर्तृविशेषमपिका आध्वर्यवसमाख्यानुगृह्यते । केवलकर्मधर्मत्व तु सा व्यथा सती वाच्येत । अत
कर्मयुक्तमनुष्यधर्म ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

तत्प्रकरणे यत्तत्संयुक्तमविप्रतिषेधात् ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे यत् अध्वर्युरूपमङ्ग श्रुतम्, तत्संयुक्त तच्छ्लेषभूत निर्वीतम् । कुत ।
अविप्रतिषेधात् श्रुतिप्रकरणसमाख्यानामविरोधान् । न हि पृष्ठाश्रुत्या गम्यमान मनुष्यधर्मत्वं प्रकर-
णस्य च कर्मधर्मत्व समाख्यास्य चाध्वर्युधर्मत्व विरुध्यते, येन वाक्यवाचकमात्र स्यात् । अत
क्रतुयुक्ताध्वर्युधर्म । एतदेव सूत्र चतुर्थपक्षपरमपि याज्यम् । तथाहि— दर्शपूर्णमासप्रकरणे तत्सं-
युक्त मनुष्योद्देश्यकमन्वाहार्यपाकादिकर्म यत् तदर्थमेव निर्वीतम् । कुत । एव सत्येव अविप्रतिषेधात् ।

१. विधिरु सप्तित्वात्त्वात् २. कष्ट्या नियन्वान क ३. वाक्यशेषवत्त्वात्

मनुष्याणाम् इत्यस्य वैयर्थ्यापत्त्या तद्विरोधान् । 'मनुष्याणाम्' इत्यस्य 'निर्वीतम्' इत्यन्तान्तरतया सन्ध्ये सति 'मनुष्याणाम्' इत्यनुवादवैयर्थ्यात् । अतो 'मनुष्याणां' शेषभूतत्वं तत्र निर्वीतमित्येव युक्तम् । 'प्राचीनार्वीतं पितृणामुपवीत देवानाम्' इत्यत्र पितृदेवोद्देश्यत्वं तत्र निर्वीतमित्येव युक्तम् । 'कृत्युक्तकर्तृधर्मत्वे तद्वैयर्थ्यरूपविरोधान् । अपाकर्माण-प्रतिपत्तादिव्यावृत्तये 'तत्प्रकरणे' इति । ततश्च दर्शपूर्णमासप्रकरणे यन्मनुष्यप्रधानमन्वाहार्यपाकारिकम् तत्र अत्रयुगा निव्यातव्यमिति पर्यवस्यति । तत्र 'मनुष्याणाम्' इति षष्ठ्या मनुष्यप्रधानमन्वाहार्यपाकारिकसमाख्यया चाध्वर्युरूपमनुष्यविशेषवत्त्व गम्यते इति विवक्तम् । ननु षष्ठीश्रुत्या लब्ध मनुष्यधर्मत्वमेव निव्यातस्याश्रयितुमुचितम्, न तु प्रकरणलब्धस्यान्वाहार्यपाकारिकसमाख्यया लब्ध्यान्वयव्युत्पत्तिस्य चोद्देश्यकोटौ निवेश उचितः, बलीयस्या श्रुत्या तयोर्वाधादेत्याश्रयतद्वान्तरम् 'अविप्रतिषेधान्' इति । श्रुतिप्रकरणसमाख्यानामविरोधादित्यर्थः । 'मनुष्योद्देश्यका-न्वाहार्यपाकारिकम् अध्वर्युर्निव्यातन कुर्यात्' इत्येव श्रुत्यादिलब्धानां परस्परान्वयसम्भवात् । अयमेव । अतः केनचित्त्रिभिर्द्वान्ततया परिगृहीतम् । तद्वाच्यवार्तिकान्तुगुणम् ॥

अथ पञ्चमपक्षपरिग्रहेण सिद्धान्तयति—

तत्प्रधाने वा तुल्यवत्प्रसंख्यानादितरस्य तदर्थत्वात् ॥ ७ ॥

वाशब्दोऽवधारणः । दर्शपूर्णमासप्रकरणापरिगृहीते मनुष्यप्रधानके आतिशयादिक्रमण्येन निवृत्ते निवृत्तते न तु प्रकरणपरिगृहीते मनुष्यप्रधानकान्वाहार्यपाकारिकादिव्युद्देश्यकोटौ प्रकरण-मपि निवृत्तनीयम् । कुतः । तुल्यवत्प्रसंख्यानादितरस्य तदर्थत्वात् 'तुल्यवत्' इति क्रियाविशेषणम् । अथ वदन्ति । तुल्यमेतानि वाक्यानि समासनाति 'निर्वीत मनुष्याणां प्राचीनार्वीतं पितृणामुप-वीत देवानाम्' इति । तत्रोपवीतप्राचीनार्वीते स्वतन्त्रदेवपितृप्रधानकर्मविषये समधिगते । 'उप-वीत देवानाम्' इति हि दर्शपूर्णमासकर्मणि देवप्रधाने उपवीतं विदधाति । 'प्राचीनार्वीतं पितृणाम्' इति तु पितृप्रधाने पिण्डपितृयज्ञादिकर्मणि प्राचीनार्वीतं विदधाति । अतस्तदवैयर्थ्यात् इतरस्य 'निर्वी-तवाक्यस्यापि आतिशयिपृजादिरूपमनुष्यप्रधानमन्वत्त्वकर्मार्थत्वं समभित्याहाररूपवाक्यपमाणान् म-न्वाहार्यम् । अतः प्रकरणादुत्कर्षो निर्वीतविधेरिति स्थितम् ॥

तत्र निर्वीतवाक्यस्य विधित्वसंयुपगमस्य मनुष्यधर्मत्वादिविचार प्रक्रान्तः । वस्तुतो विधित्वमेव नास्ति । मनुष्यधर्मत्वादिविचारस्तु कृत्याचिन्तयैवेति वक्तुं सिद्धान्ततयात्पक्षित-पञ्चमपक्षमपि निराकुवन्नर्थवादत्वसवलम्बते --

1. तत्र युक्तमनुष्यधर्मत्वम्— क

अर्थवादो वाप्रकरणात् ॥ ८ ॥

वाशब्दोऽवधारणे । निर्वीतवाक्यम् ' उपव्ययते ' इति विधेरर्थवाद एव । न त्वतिथिप्र-
जादिकर्माणि निर्वीतविधि । कुत । प्रकरणात् । दार्शपूर्णमासिकोपव्यानविध्यर्थवादत्वे सत्येव प्रक-
रणानुग्रहान् । ' अप्रकरणात् ' इत्यपि न्छेद । अप्रकरण बुद्धावपरिवृत्ति । श्रुत्यादिषट्प्रमाणासम्पु-
ष्टातिथ्यादिकर्मणो बुद्धयनारोहाश्च ॥

इतोऽप्यर्थवादत्वमित्याह—

विधिना चैकवाक्यत्वात् ॥ ९ ॥

' अशाङ्कस्य रोहिणी ' ' नलस्य दस्यन्ती ' इत्यादौ दारान्तरसत्त्वेऽपि रोहिण्यादय
पियतमा इति गम्यते । एव च निर्वीतप्राचीनार्वाते यथा मनुष्याणां पितृणां च प्रिये तथा देवा-
नामुपवीतम् इत्येवं स्तुत्या वा निर्वीतप्राचीनार्वातेयोर्मनुष्यपितृविषयत्वेन देवान्प्रत्ययोर्यत्वादुपवीतमेव
देवानां प्रशस्तम् इति विषययमुखेन वा स्तुत्या ' उपव्ययते ' इति प्रकृतविध्येकवाक्यत्वे सम्भवति
अप्रकृतान्तिथिप्रजादिविध्येकवाक्यत्वस्यानुचितत्वादर्थवादत्वमेव । चकारोऽनुक्तसमुच्चये । ' निर्वीत
मनुष्याणां प्राचीनार्वाते पितृणाम् ' इत्यत्र विधिपत्ययाश्रवणात् अनेकादृष्टकल्पनाप्रसङ्गा
ज्येथ । यत्प्राचीनदुस्वराधिकरणे फलाय विध्यसंभवात् विध्येकवाक्यत्वसंभवाच्च अर्थवा-
दत्वमास्थितम्, तथैवेहाप्यर्थवादत्व वर्णयत इति पौनरुक्यम्, विध्यर्थवादत्वचिन्ताप्यस्मि-
न्नध्यायेऽसगता, तथापि कृत्वाचिन्तात्वस्फोरणार्थमेव तदधिकरणसिद्धार्थवादत्वोपन्यास इत्य-
दाप । तदेवम् ' उपव्ययते ' इति विधीयमानमुपवीत स्तोतु निर्वीतादिवाक्यं प्रवृत्तमिति स्थितम् ।
अत्र च ' निर्वीत मनुष्याणां प्राचीनार्वाते पितृणामुपवीत देवानाम् ' इत्यन्यत् प्राप्तानामनुवादान्
तत्प्रापकत्वचनानि वेदेषु विज्ञेयानि । तत्र ' यज्ञोपवीत्येवाधीर्यात् याजयेद्यजेत वा ' ' संवीत मानुषम् '
इत्यादिवचन तैत्तिरीयादिशाखासु प्रत्यक्षमेव । ' उपव्ययते ' इति विधेस्तु प्रयोजनं वक्ष्यते । प्रा-
चीनार्वातेविषये तु शाखान्तरे ज्ञेयम् । ज्ञान्वैव च स्मर्तारो निवर्तन्ति ' यज्ञोपवीती देवानि कर्माणि
कुर्वन्ति प्राचीनार्वाती पित्र्याणि निर्वीती मानुषाणि ' इति । तत्र निर्वीतकार्याणि पारंगणयन्ति द्यो-
धायन ' निर्वीतकार्याण्युर्वीणा तर्पण व्यवाय प्रजामस्कारा अन्यत्र होमान्मृत्पुरीषोत्सर्ग प्रेतो-
द्ग्रहन यानि चान्यानि मनुष्यकार्याणि ' इति । अतिथिप्रजा तु दैवकर्मव, ' स एक प्राजापत्य
कुटुम्बिनो यज्ञो नित्यप्रतत ' इत्यादिना आतिथ्यकर्मण प्रजापतिदेवताकत्वावगमात् । अतिथिस्तु
आहवर्त्त्यादिवद्धवि प्रक्षेपाधारमात्रम् इति तत्रोपवीतमेवेति । एवं नित्यभोजनेऽपि आद्याना पश्चान्ना
प्राप्तानां प्राणान्दिदवत्यत्वात्, ' तृष्णी भूयो व्रतयेत्प्रजापति मनसा न्यायन ' इति तदितरग्रामाना

... इदमवाभिपद्य स्मरन्ति 'उपासने गुरुणा वृद्धानामतिथीना होमे जप्यकर्माणि
 ... स्वाहाय च यज्ञोपवीती स्यात्' इत्यादि । अन्वाहार्यपाकादिर्मनुष्यकर्मत्वेऽपि
 ... इति तिर्चीताधिकरणम् ॥

... इति दर्शपूर्णमासयोः श्रुतमुपवीत किं सर्वकर्माङ्गम्, उत दर्शपूर्णमासाङ्गमिति
 ...

उपवीतं लिङ्गदर्शनात्सर्वधर्मः स्यात् ॥ १० ॥

उपवीतं सर्वकमाङ्गं स्यात् । कुत । लिङ्गदर्शनात् । जीवदवस्थायाः प्रक्रान्ते दिष्टगता-
 ... प्राचीनार्वीती दाहयेद्यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति' इति । तत्र यद्यपि 'तर्पणी
 ... जुहोति' इति वचनान् 'यत्तर्पणी तन्प्राजापत्यम्' इति प्राजापतिदेवताकृत-
 ... प्रापम्' तन्प्रायत्र दोहते प्राचीनार्वीतविधानात्पिच्यन्व विज्ञायत' इति
 ... स्मियति । तत्र यदि सर्वकर्मार्थमुपवीतं स्यात्, तदा जीवदासिहोत्रेऽशिमयो-
 ... दिदवपदाने कर्मणि 'यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति' इत्यनुवाद-
 ... उपपद्यत । उपवीतस्य दर्शपूर्णमासार्थत्वे तु तत्रोपवीतस्याप्राप्तेरनुवादो
 ... प्रेताभ्यामुपवन्ते दर्शपूर्णमासतश्चोदकतस्तत्प्राप्त्यभावात् । ततश्च जीवदासिहोत्रे
 ... तस्य निद्वेदनुवादाद्विज्ञानप्रकरणं वाधित्वा 'उपव्ययते' इति विधेः सर्वकर्मस्य
 ... न च दर्शपूर्णमासस्योपवीतस्यैवायमनुवादोऽस्मिन्नि वाच्यम्, विष्णुपुत्रात्
 ... इति बहुवचनानुपपत्तेश्च । तत्रन्द्रस्य सहेन्द्रस्य वा एकस्यैव सांनार्यदेवतात्वात् ।
 ... अपत्तपु चादन्ततर सजोपवन्धात्' इत्यधिकरणे दाश्रायणयज्ञस्य दर्श-
 ... पुणमास सन्त्येभैवावरुणयामिश्रयाभावास्याया यजेत' इति तदीयदेवता-
 ... वचनानामिति वाच्यम् । दाश्रायणयज्ञस्य कास्यत्वेनानित्यतया तदीयदोहदेवताना-
 ... तनुवादासम्भवात् । तस्मात् 'यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति' इति जीवद-
 ... तदनुवादाद्विज्ञानसर्वकर्मार्थम् 'उपव्ययते' इति विधानम् ॥

... सद्रान्तयति—

न वाप्रकरणात्तस्य दर्शनम् ॥ ११ ॥

... अप्रकरणान्' इत्यपि च्छेदः । नैवोपवीतं सर्वकर्माङ्गम्, किं तु दर्श-
 ... कुत । अप्रकरणान् । अथ लिङ्गदर्शनमन्यथयति—अप्रकरणात्तस्य दर्शनमिति । तस्य
 ... 'यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति' इत्यनुवादः । कुत । अप्रकरणान् पञ्चता-

लाभान् । अनुवादो हि प्राण्यपेक्ष । स च सन्निकृष्टाभावे विप्रकृष्टविषयोऽप्याश्रीयते । बहुवचन प्रकृतिविकृतिद्वयताभिप्रायमविवक्षितार्थ वेति अगत्या आश्रयणीयम् । न ह्यग्निहोत्रविषयमिदं बहुवचनमिति युज्यते, तस्याग्निमूर्त्यमात्रप्रधानदेवत्वत्वस्य तत्प्रख्याधिकरणे निरूपितत्वात् । अङ्गदेवता प्रजापतिमादाय बहुवचनसमावेशे स्विष्टकृतमादाय दर्शपूर्णमासयोरेव तदुपपत्ते । दर्शे स्विष्टकृति दोहद्रव्यस्यापि समावेशान् । केचित्तु 'तस्य दर्शनम्' इत्येतदन्यथा व्याचक्षते । तस्य उपवीतस्य 'यज्ञोपवीती देवानि कर्माणि करोति' इति स्मृतिमूलश्रुत्या जीवदग्निहोत्रे प्राप्तस्य 'यज्ञोपवीती हि वेवेभ्य' इत्यनुवाद इति । ततश्च 'यज्ञोपवीती हि' इत्यनुवादस्य दर्शपूर्णमास-विषयत्वात्, अग्निहोत्रविषयत्वेऽपि स्मार्तयज्ञोपवीतविषयत्वेनान्यथासिद्धत्वात्, दर्शपूर्णमासाङ्गतयैव 'उपव्ययते' इति विधिरिति सिद्धम् । यद्यप्यग्निहोत्रादावपि स्मृत्या यज्ञोपवीते प्राण्यत एव, तथापि स्मृतिमूलश्रुतेरविज्ञातवेदविशेषस्थत्वात्, तद्विहितापचारेऽविज्ञातवेदविहितभ्रूये 'भूर्भुव सुवरित्याहव-नीये जुहुयात्' इति प्रायश्चित्तमग्निहोत्रादौ भवति । दर्शपूर्णमासयोस्तु 'उपव्ययते' इति यजुर्वेदे तैत्तिरीयशाखाया विधानान् तदपचारे 'यदि यजुष्टो यज्ञभ्रूये आगच्छेद्भुव स्वाहति दक्षिणाग्नौ जुहुयात्' इति प्रायश्चित्तं भवति । धृत्तमधिकरणम् ॥

'उपव्ययते' इत्यनुवादो विधिवेति सशय । तत्र 'नित्ययज्ञोपवीती' इति स्मृतिमूल-श्रुत्या विहितमेक यज्ञोपवीत पुरुषार्थतया नित्यधार्म्यम् । 'यज्ञोपवीत्येवाधीर्यात् याजयेद्यजेत' इति तैत्तिरीयश्रुत्या 'यज्ञोपवीती देवानि कर्माणि करोति' इति स्मृतिमूलश्रुत्या च सर्वार्थतया विहित-मन्ययज्ञोपवीतम् । तदेतन्पुरुषार्थेन यज्ञोपवीतेन समुच्चयत, क्रतुपुरुषार्थतया सयागभेदान् । बोधायनसूत्रे 'नित्यमित्याचार्या सप्रतिपन्ना कथमतदुच्यते' इति कर्मसु नित्ययज्ञोपवीती' इत्येव सिद्धे पुनस्तद्विधान व्यर्थमित्याक्षिप्य अजित वाम सूत्र वा द्वितीयं यस्य यद्भवति तेन स उपव्ययते' इति समुच्चयवचनाच्च, दृष्टीकावार्तिके 'यज्ञोपवीतेनापवीतस्याविरोधात्मसमुच्चय' इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । तदेतदुभयविधस्योपवीतस्य 'उपव्ययते' इत्यनुवादो दर्शपूर्णमासयोरिति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात् ॥ १२ ॥

वाशब्द एवार्थे । 'उपव्ययते' इति विधिरेव, न त्वनुवाद । स हि गुणविव्यर्थो वा स्यात् स्तुत्यर्थो वा । नात्र विधेयो गुण कश्चिदुपलभ्यते । नापि स्तोतव्य किंचिदस्ति ।

३. उपव्ययत इत्य- यदुक्तम् उपवीतमन्यत प्राप्तवान्न विधेर्यामिति, तत्राह— अपूर्वत्वादिति ।
स्य विधेयत्वात्- न विद्यते पूर्वं प्रापक प्रमाण यस्य तदपूर्वम् । प्रापकप्रमाणाभावादित्यर्थ ।
करणम् । दर्शपूर्णमासयोर्हि मनुष्यप्रधानान्वाहार्यपाकारिकर्माणि 'स्वया पितृभ्य' ।

इति प्रोक्षणीशेषनिनयने च पित्र्यकर्मणि निर्वातप्रार्चीनावीताभ्या वाधितमुपवीतम् 'उपव्ययते' इति प्रतिप्रसृयते । भवस्वामिपभृतयो याज्ञिका अपि ब्रह्म एवमाहु । एवं चाग्निहोत्राद्यङ्गभूत-पित्र्यकर्मणि 'स्वधा पितृभ्य' इति लेपनिर्माणादौ प्रतिप्रसवाभावात्प्रार्चीनावीतमेव भवति । वृत्त-मधिकरणम् ॥

तत्रैव दिष्टगताग्निहोत्रे श्रूयते 'ये पुरोदञ्चो दर्भास्तान्दक्षिणाग्रान्करोति' इति । पुरा जीवदवस्थाया प्रकान्ते दिष्टगताग्निहोत्रे ये परिस्तरणदर्भा उदग्रा स्थिता, तान्दिष्टगताग्निहोत्रे दक्षिणाग्रान्कुर्यादित्यर्थ । तत्र 'ये पुरोदञ्च' — इति किं विधि उतानुवाद इति सशये, पूर्व-पश्चयति—

उद्वृत्त्वं चापूर्वत्वात् ॥ १३ ॥

'तान्दक्षिणाग्रान्' इत्यनेन दिष्टगताग्निहोत्रे परिस्तरणदर्भाणां दक्षिणाग्रत्वमिव जीवद-ग्निहोत्रे तेषामुदगग्रत्वं 'ये पुरोदञ्च' — इत्यनेन विधीयते । कुत । अपूर्वत्वात् अप्राप्तार्थत्वात् ।
 ५ 'ये पुरोदञ्चा दर्भा' न च प्रागग्राण्युदगग्राणि वा' इति स्मृत्या तत्प्राप्तिरिति वाच्यम् । स्मृते इत्यस्यानुवादता श्रुतिमूलकत्वेन श्रुते स्मृतिप्राप्तानुवादत्वासम्भवात्, स्मृतिमूलश्रुतित प्राप्त्य-धिकरणम् । मिथाने च आवश्यकत्वादस्या एव श्रुतेर्मूलतया अन्यतस्तत्प्राप्त्यसम्भवात् । ततश्च यत्तच्छ्रुतौपवन्धव मत्यापि व्यवहितान्वयाध्याहारकल्पतया वाक्यभेदेन च विधिद्वयमास्थेयम् । तत्र पुरा जीवदवस्थाया प्रकान्तेऽग्निहोत्रे ये दर्भा, ते उदग्रा कार्या इत्येक वाक्यम्, 'ये पुरा उदञ्च परिस्तरणदर्भा, तान्दक्षिणाग्रान्कुर्यादित्यपर वाक्यम् ॥

अथ सिद्धान्तयति—

सतो वा लिङ्गदर्शनम् ॥ १४ ॥

वागव्य एवार्थे । सत स्मृतिप्राप्तस्योदगग्रत्वस्यायमनुवाद । न तु विधि । यत अनु-वादत्वे एकवाक्यत्वे च लिङ्गस्य यत्तच्छ्रुतौपवन्धस्य दर्शनमस्ति । न च प्राप्त्यभावः, 'उदग-ग्राणि प्रागग्राणि वा' इति स्मृत्या तत्प्राप्ते । न चेयमेव श्रुति स्मृतेर्मूलमिति वाच्यम्, स्मृते सर्वसाधारणतया ता प्रति जीवदग्निहोत्रमावविषयाया 'ये पुरोदञ्च' — इति श्रुतेर्मूलत्वासम्भवेन मूलान्तरस्यैव कल्पनीयत्वात्, कल्पिते तस्मिन् श्रुत्यन्तरे तत एव जीवदग्निहोत्रेऽपि प्राप्तेरनुवाद एवायम् । एव च यत्तच्छ्रुतौपवन्धाभ्या स्वर्गमत प्रतीयमानमेकवाक्यत्वमप्यनुसृत भवति । वा-क्यभेदे च 'तान्दक्षिणाग्रान्करोति' इति तच्छ्रुतस्य वाक्यान्तरगतयत्तच्छ्रुतेनान्वय, 'ये पुरोदञ्च' — इति पूर्ववाक्ये तच्छ्रुतान्तरस्य कार्या इत्यस्य चाव्याहारश्च नाश्रितो भवति ।

प्रयोजनम्—पूर्वपक्षे जीवदग्निहोत्रे उदक्त्वस्यापचारे यजुर्धेपप्रायश्चित्तम्, सिद्धान्ते तु उदक्त्वस्या-
विज्ञानेवेदविशेषमूलकस्मृतिमूलकत्वात् तदपचारे ^१अविज्ञानधेपप्रायश्चित्तमिति । वृत्तमधिकरणम् ॥

तदेवम् 'विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात्' इति सूत्रेणैकमधिकरणम्, तदुत्तरसूत्राभ्या च अधिकर-
णान्तरं वर्णितम् । तत्र 'विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात्' 'सतो वा लिङ्गदर्शनम्' इति सूत्रयोरधिकरणा-
न्तरपरत्वमभ्यावृत्त्या लभ्यते । तथाहि— 'यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति' इति क्रिमय जीवद-
ग्निहोत्रे देवे यज्ञोपवीतविधि, उत स्मृताग्निहोत्रदोहे 'प्राचीनावीती दोहयति' इति विधानु-
दर्शपूर्णमासादिषु प्राप्रस्योपवीतस्य विधेयप्राचीनावीतस्तुत्यर्थोऽनुवाद इति संशये, पूर्वपक्षयति—
विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात् । जीवदग्निहोत्रदोहे उपवीतविधिरेवायम् । यद्यपि 'न वाप्रकरण-
ान्तस्य दर्शनम्' इति पूर्वसूत्रे दार्शपूर्णमासिकानुवादत्वमुक्तं तथापि तत्र सम्भवति, दिष्टगताग्निहो-
त्रदोहविषयप्राचीनावीतसमभिध्याहारण 'यज्ञोपवीती हि देवेभ्यः' इत्यस्य जीवदग्निहोत्रदोहवि-
षयत्वस्य स्वरसत् प्रतीते, ^२अग्निहोत्रे चाप्राप्तत्वेन यज्ञोपवीतस्य विधिरयम् । यद्यपि 'यज्ञोपवीती
दैवानि कर्माणि' इति स्मृत्या 'यज्ञोपवीत्येवाधीर्यात्, याजयेद्यजेत्' इत्यादिश्रुत्या च सर्वकर्मार्थं
यज्ञोपवीतं विहितं जीवदग्निहोत्रे प्राप्रम्, तथापि तत्र 'स्वधा पितृभ्य इति लेप निमार्ष्टि' इत्यादि-
पितृकर्मणि स्मृतिप्राप्तेन प्राचीनावीतेन बाधो मा भूदिति पुनर्विधिः । हि-शब्दस्तु विधानानन्तरभा-
विर्पासिद्धिशोतक इति न विरोध इति स्थिते, वाक्यान्तरविषयेऽपि पूर्वपक्षमुपक्षिपति— उदत्त्वं
चापूर्वत्वात् । उक्तोऽर्थः । तदिदं पूर्वपक्षद्वयमप्येकेनैव सूत्रेण निराचष्टे— सतो वा लिङ्गदर्शनम् ।
'ये पुरोदक्ष्' इति विषये सिद्धान्ततया व्याख्यातमेवैतत् । 'यज्ञोपवीती हि देवेभ्यः' इति
वाक्यविषयेऽप्येव योजयम् । उक्तश्रुतिस्मृतिभ्या सर्वकर्मार्थतया विहितस्य जीवदग्निहोत्रे सत विद्य-
मानस्योपवीतस्य अनुवाद एवायम्, यत लिङ्गस्य अनुवादत्वशोतकस्य हि-शब्दस्यात्र दर्शनमस्ति,
स्वरसत्, स्ववाक्यगतहिशब्दावगतानुवादत्वाश्रयणे सम्भवंति वाक्यान्तरसमभिध्याहारलभ्यस्य जी-
वदग्निहोत्रविषयत्वस्याश्रयणायोगादिति भावः । प्रयोजनम्— पूर्वपक्षे जीवदग्निहोत्रं पितृयतिमार्जना-
दिकर्मणि यज्ञोपवीतमेव न तु प्राचीनावीतम्, सिद्धान्ते तु प्राचीनावीतमिति । वृत्तमधिकरणम् ॥

दिष्टगताग्निहोत्रे श्रयते 'अधस्तात्समिध धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयति'
इति । गार्हपत्यसमाप्ते स्यात्कीर्णत हविरग्निहोत्रहवण्यामुज्जीय तदधस्तात्समिध धारयन्नाहवनीय-

१ उपरि हि देवेभ्यो समाप नयेत्, हि यत देवे जीवदग्निहोत्रे समिधमग्निहोत्रहवण्यामुपरि धा-
धारयतीत्यन्वयः रयतीत्यर्थः । तत्र 'उपरि हि देवेभ्यो धारयति' इति क्रिमनुवाद, उत
विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात् विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात् संशयः । सर्वमभ्यर्हितं द्रव्यमाच्छाद्यैव नेयमिति समयाचारसि-
करणम् । दृढम् । तत्राग्निहोत्रद्रव्यस्यापि नीयमानस्य येन केनचिदाच्छादने प्राप्ते 'सामि-

१ जीवज्ञानप्रायश्चित्तम् — क २ अग्निहोत्रे चाप्राप्तत्वात् — क

रूपमगुण इति समिन्नियम्यते । सा च समित् उपरि धार्यमाणैवाच्छादयितु प्रभवतीति जीवदाशि-
रुच्य प्रप्रसूपरिधारणमनुयते दिष्टगताग्निहोत्रे विधेयमधस्ताद्धारण स्तोतुमिति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात् ॥ १५ ॥

तुयपस्य । न पूर्ववदनुवादेऽत्र युज्यते । किंतु जीवदाग्निहोत्रे उपरिधारण निर्वाचनवायम् ।
हुत् अपयन्वान् जीवदाग्निहोत्रे उपरिधारणस्याप्राप्तत्वात् । उपरिधारणविध्यभावे हि 'स्युग्दण्डे
मानमनुपयगृह्य इति श्रवणात् कृत्स्नाया अपि समिध स्युग्दण्ड एव धारण भवेत्, न तु विलस्य-
रविस्परि तत्रश्च समिधा आच्छादनमत्यन्ताप्राप्तमिति विधिर्वायम् 'धारयति' इति । त्वेदं
रूपम् । हि-शदश्च विध्यन्तर्भावप्रसिद्धि द्योतयति । सति चोपरिधारणविधौ स्युग्दण्डे विलस-
न प्रवेश सामयो मुलाशस्य विलप्रदेशे च मध्याप्राशस्य धारणमिति न विराध । वृत्तसधिकरणम् ॥

त्यातिष्टोमे श्रूयते 'दिशो व्यभजन्त प्राची देवा दक्षिणा पितरः पतीची मनुष्या
'प्राची' 'मदा' इति । तत्र 'पतीची मनुष्या' इति वाक्ये निर्वाताधिकरणमितिदिशति—

दिग्विभागश्च तद्वत् ॥ १६ ॥

पतीचीविभागोऽपि निर्वातवदेव प्रत्येतव्य ॥ देवपितृरुद्राणां कर्मानधिकारस्य पक्षे च-
र्यम् तन्वात्तद्धर्मत्वादिसर्वपक्षाणां देवादिमंयुक्तवाक्येष्वसंभवात् तेषामिह विषयत्वम् । तत्र 'मनुष्या
व्यभजन्त' इति सामानाधिकरणश्रवणादेव मनुष्यधर्मत्वमिति प्रथमासूत्र
योज्यम् । प्रायेण पूर्वाह्ने व्याप्रियमाणानां मनुष्याणामादित्य प्रपन्नं कर्तुं
पतीचीसवन्धस्यार्थतः प्राप्तत्वात् मनुष्यधर्मतया तद्विधिर्गति श्रद्धापरतया
अपदशा वा इति द्वितीयं सूत्रं योज्यम् । नियोगतस्तदप्राप्रेनियमनिर्धारति 'विधिस्त्व-
परस्व स्यात्' इति सूत्रेण तत्परिहारः । पकरणसमाख्यानाभ्यां कर्मधर्म, मनुष्यसामा-
न्ये प्रकरणस्वणपकरणसमाख्यानामविरोधात्कृत्युक्तकर्तृधर्म, मनुष्यपदस्याधैश्वर्याय 'तत्यादि-
ननुप्रदाय च प्राकरणिकमनुष्यप्रधानदक्षिणाप्रानेप्रहादिकर्मधर्म, वाक्येन पकरणसमा-
ख्येनैव तातिरादेः निवेश आतिश्रयादिकर्मणोऽतिव्यवहितत्वात् पकरणे समवतश्चानुत्कर्षान्
नैव शक्यते इति विध्यकवाक्यत्वाच्च पतीचीविभागवाक्यमर्थवाद — इत्येव यथासंभव
ननुप्राप्ये कश्चित् दिग्विभागश्च तद्वत्सवन्धस्यार्थहेतुत्वात्' इति पठन्ति—दिग्विभागवाक्य-
स्यैव निर्वातवाक्यवन्नयम्, न च 'पतीची मनुष्यैर्विभाज्या' इति विधि कल्यतामिति वाच्यम्,
ननुप्राप्ये यदनुत्वात्, अश्रूयते अपश्यत इत्यर्थे स्तुति, पतीच्या मनुष्यसवन्धकर्तृत्वस्य प्राचीसवश-

विध्याकार्हातस्तुतिप्रयोजनकत्वे सम्भवति विध्यन्तरकल्पनाया अनुचितत्वादिति व्याख्येयम् । तनु निर्वीताधिकरणातिदेशपरत्वे तदनन्तरमेवेदमधिकरण प्रवर्तयितुमुचितमिति चेत्— अत एव 'उप-
र्वीत लिङ्गदर्शनान् सर्वधर्म स्यात्' इति पट् सूत्राण्यन्तर्षाणीति पत्नीम्, भाष्ये तेषामव्याख्यात-
त्वाच्चेति केचित्, भाष्यकृतो विस्मरन्ति स्मत्येके, भाष्यसंदर्भ उत्सन्न इत्यपरे, फल्गुत्वाद्दुपेक्षि-
तानीत्यन्ये, वृत्तिकारैस्तु सर्वैर्व्याख्यातानीमानि पट् सूत्राणि, सन्ति च जैमिनेरप्येवप्रकारा-
ण्यमारभूतानि सूत्राणि, व्यवहितानिदेशाश्च 'पानव्यापञ्च तद्वत्' इत्यादावाश्रिता — इति
वार्तिके बहुधात्प्रेक्षितम् । वृत्तमाधिकरणम् ॥

महापितृयज्ञे श्रूयते 'यत्परुषि दिन तद्देवानाम्, यदन्तरा तन्मनुष्याणाम्, यत्समूलं तन्पि-
तृणाम्, समूल वर्हिर्भवति व्यावृत्त्यै' इति । परुषि पर्वणि, दिन लनम्, अन्तरा मूलपर्वणोर्मध्ये ।
तत्रैव श्रूयते 'यत्पूर्णं तन्मनुष्याणाम्, उपर्यर्धो देवानाम्, अर्धं पितृणाम्, अर्धं उपमन्थति'
इति । तथा ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'घृत देवाना मस्तु पितृणा निष्पक्क मनुष्याणा तद्वा एतन्सर्वदेवस्य
यन्नवनीत यन्नवनीतेनाभ्यङ्गे' इति । घृतम् अग्नौ विलीनम्, मस्तु स्वयं विलीनम्, निष्पक्कं सुरभि-
वस्तु प्रक्षिप्य पक्कम्, 'सुरभि घृत मनुष्याणाम्' इति बहुचत्राक्षणम् । तथा दर्शपूर्णमासयो श्रूयते
'या विदग्ध स नैर्ऋते योऽशृत स रौद्रे य शृत स सदेवस्तस्मादविदहता शृतंकृत्य' इति ।
एतेष्वपि वाक्येषु निर्वीताधिकरणमतिदिशात्—

'परुषिदिनपूर्णघृतविदग्धं च तद्वत् ॥ १७ ॥

समाहारद्वन्द्व । परुषिदिनादिशब्दैस्तद्धटितवाक्यानि विवक्षितानि, अनुकरणत्वात् ।
परुषीति सप्तम्या न लुक् । एतान्यपि वाक्यानि निर्वीतवाक्यवदेव प्रत्येतव्यानि ॥ तत्र मनुष्यसं-
७ परुषादिनादीनाम- युक्तेषु 'यदन्तरा तन्मनुष्याणाम्' 'यत्पूर्णं तन्मनुष्याणाम्' 'निष्पक्कं
नुवादतावकरणम् । मनुष्याणाम्' इत्येतेषु मनुष्यधर्मत्वादय सर्वेऽपि पश्चा सुयोजा ।
विदग्धवाक्ये तु निर्ऋतधर्म इत्यसम्वात्प्राकरणिकहविषो विदाहे निमित्ते प्राकरणिकदेवतापस्येन
निर्ऋतिदेवताविधि, एवं रौद्रवाक्येऽपि, अथवा या नैर्ऋते स विदग्ध कार्यं यो रौद्र सो-
ऽशृत कार्यं इति नैर्ऋते रौद्रे च हविषि विदग्धादिविधि, यद्वा अर्थवाद — इति पश्चा योज्या ।
तत्र 'यदन्तरा' इत्यादिमनुष्यमयुक्तवाक्येषु मनुष्यभागाय क्रियमाणं दर्भलवनं मूलपर्वणोर्मध्ये
कार्यम्, धान्यादिकं च सीयमानं पूर्णं मातव्यम्, अभ्यञ्जनादि स्नेहकार्यं निष्पक्केन कार्यमिति
नियम्यत इति मनुष्यधर्मत्वपक्षः । यद्वा प्रकरणसमाख्याभ्यां तत्तत्कर्मधर्मं, ततश्च महापितृयज्ञे
दर्भाणामन्तरालवनम् 'समूलं वर्हिर्भवति' इत्यनेन विकल्पते, आज्यं च स्थान्या पूर्णं निर्वपणी-

अथ नृपकृत्य निष्पन्न कर्तव्यमिति नियम फलति, 'मनुष्याणाम्' इति अर्थपाप्रकर्तनु-
 मन्तव्यत्वेन प्रतिपत्करणमाख्यातामविरोधात्प्राकरणिकाव्युधर्म, ततश्च महापितृयज्ञे दर्भाणाम-
 न्तवत्त्वात् तेषां च पणत्र सोम चाज्यस्य निष्पक्तत्वमव्युषणा कर्तव्यम्, एतै संस्कृतो-
 त्तवत्त्वात् प्रमाणात् । अपि वा मनुष्यपदावैयर्थ्याय श्रुत्यादिस्वप्रमाणाविरोधाय च प्राकरणिकमनु-
 मन्तव्यत्वात् तत्र च ततश्च महापितृयज्ञे तथाविधहातुसदनार्थदर्भाणामन्तरालवनम् अन्वाहार्य-
 मन्तराले च तानन्वादिपचारे आज्यस्य निष्पक्तत्व कार्यम् । अथवा स्वतन्त्रमनुष्यप्रधाना-
 न्तवत्त्वात् प्रश्लाददर्भाणामन्तरालवनम् ओदतादीना पूर्णत्वम् आज्यस्य च निष्पक्तत्व कार्य-
 मन्तराले च तत्रैव विद्याभ्युपगमे नियमादृष्टकल्पनादिदापप्रसङ्गादर्थवादत्वमिति स्थितम् । यद्यप्यत्र नि-
 ष्पक्तत्वस्य विप्रसमाधिर्यतयोपश्रावणाल्लवनादिष्वेवोपयोगसम्भवाददृष्टसाध्यस्वर्गादिफलं न कल्प्यम्,
 तथा तदस्यैवोपनिष्कर्तव्यानां पकारस्यैव फलत्वान्नादृष्टफलकल्पनम्, तथापि लवना-
 न्तवत्त्वात् सद्भवत्यतया लोकेन प्राप्तत्वादन्तरादीनामनुवाद, ततश्च यादृच्छिकलौकिकान्तरालवन-
 न्तवत्त्वात् मनुष्यस्य मनुच्ययतयैवोपदेशोपपत्तेर्न विविधकल्पनम्, विदग्धवाक्येऽपि विदग्धस्य
 च तदस्यैव लोकेन कर्तव्यत्वमात्रस्य प्रतिपादनाभिर्कृतेषु देवतानर्हभक्षकत्वस्य प्रमाणान्तरविद्व-
 यत्रैव प्रकल्पनम् इत्यधिकान्नाङ्कापरिहारार्थमेतत्सूत्रम् । वृत्तमधिकरणम् ॥

दशपदसमाया श्रयते 'नानृत वदेत्' इति । किमय पुरुषधर्मतया विधि, उत
 मनुष्यकृत्यपदसतयानुवाद यद्वा केवलक्रतुधर्मतयानुवाद, अथवा केवलक्रतुधर्मतया विधि
 तत्र समस्य प्रवपश्यति—

अकर्म क्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ १८ ॥

नर्वातस्य च नमण्डकप्रत्या मनुष्यधर्म इत्यनुवर्तते । अकर्म अनृतवदनवर्जन पकरणा-
 न्तवत्त्वात् तत्रैव पुरुषधर्मतयैव प्रत्यतव्यम् । कुत । संयोगान् अनृतवर्जनस्य श्रुत्या पुरुषस-
 न्तवत्त्वात् संयोगावगमात् । वदेत्' इत्याख्यातेन हि कर्ताभिधीयते, कर्तुस्तत्र नियमेन
 कर्तव्यत्वं प्रतीते । अल कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य' इति स्मरणाच्च, तत्र
 चकारण कर्तुरि कुत इति पूर्वसूत्रस्थकर्तुरनुकर्षणान् । कर्तृविशेषमसर्पकप्र-
 त्ययस्य न्तवत्त्वात् चकारणाय, कथमन्यथा युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मन्थम्'
 तन्मन्थ इति प्रत्यय इति तिङ्मसानाधिकरणे युष्मद्यस्मदि च क्रमेण मन्थमोत्तमपुरुषौ,
 तन्मन्थ इति पुष्पत्यवस्था सिध्येत् । तथा च कर्तुराख्यातवाच्यत्वे सति प्रत्ययार्थत्वेन
 तन्मन्थ इति प्रत्ययस्य वदनस्य गुणत्वात् समानपदश्रुत्या पुरुषार्थ वदनमिति तत्प्रतिषेध-
 न्मन्थ इति प्रत्ययस्य वदनस्य गुणत्वात् समानपदश्रुत्या पुरुषार्थ वदनमिति तत्प्रतिषेध-
 न्मन्थ इति प्रत्ययस्य वदनस्य गुणत्वात् समानपदश्रुत्या पुरुषार्थ वदनमिति तत्प्रतिषेध-

—स्य 'द्वेवतानर्हभक्षकत्वस्य' इत्येव पाठा सर्वत्र दृश्यते । अथ तु कर्त्विः ।

स्यापि पुरुषार्थत्वमिध्यति । यदर्थं वदन्तं तदर्थताया एव तत्प्रतिषेधस्य न्याय्यत्वात् । प्रतिषेधवि-
धिर्हि प्रतिषेध्यस्यानिष्टसाधनत्वमगमयति, अन्यथा तत्प्रतिषेधस्यानर्थक्यात्, तत्रैकस्मिन्वाक्ये 'व-
देत्' इति वदन्ते पुरुषप्रतीष्टसाधनत्वस्य नञानिष्टसाधनत्वस्य चावगमविरोधान् प्रतिषेधापेक्षितप्रस-
क्तिसमर्पकानुवादत्वम 'वदेत्' इत्यस्याश्रित्य, यत् पुरुषस्येष्टसाधनतया पुरुषार्थं वदन् प्रसक्तं तन्न तथा,
किंतु अनिष्टमेव पुरुषस्य साधयतीति वाक्यार्थो वर्णनीयः । पुरुषस्येष्टसाधनमेव वदन् क्रतोरनिष्ट-
साधनमपीत्यर्थस्तु न सम्भवति येन प्रतिषेधस्य क्रत्वर्थता लभ्येत । 'वदेत्' इति शब्दो हि प्रसक्ता
वदन्क्रियामनुवदन् श्रुत्या पुरुषप्रतीष्टसाधनतया वदन्मुपस्थापयति न तु प्रकृतं कर्म प्रति प्रकरणा-
च्छ्रुतवर्लीयस्त्वान्, ततश्च प्रतिषेधोऽप्यनुवादानुसारेण पुरुषप्रत्येव तस्यानिष्टसाधनता गमयति, न तु
क्रतुं प्रति, तस्य तदानीमप्रतिपन्नत्वान् । न च प्रतिषेधव्यतिरेकप्रतिषेधयोरेकस्यानित्यमानं यदर्थं वदन् तद-
र्थं प्रतिषेध इत्यभ्युपगमे, 'दीक्षितो न ददाति, न पचते, न जुहोति' इति दानपाकहोमानां क्रत्व-
र्थं प्रतिषेध इति दशमे वक्ष्यमाणं विरुद्ध्यनेति वाच्यम्, तत्र हि दानादीनां क्रत्वर्थतया विहितानां
प्रतिषेधे विकल्पापत्तेः अगत्या पुरुषार्थानामेव क्रत्वर्थं प्रतिषेध इति वक्ष्यते । ततश्च प्रति-
षेध्यस्य पुरुषार्थत्वावगमिकया 'वदेत्' इत्येकपदश्रुत्या प्रतिषेधस्यापि पुरुषार्थत्वमाहन्त्या प्रकर-
णवाधात्पुरुषार्थत्वमेवानृतवदनवर्जनस्य स्वीकार्यम् । ननु स्मृतावेव पुरुषार्थतयानृतवदनवर्जनस्य
विधानात्प्रतिषेधविधिरयमनर्थक इत्यत आह— नित्यानुवाद स्यादिति । नित्यम् अपौरुषेय
वेदवाक्यमनृतवदननिषेधकम् । तदनुवाद स्यात्स्मृति, तत्राप्येतदेव मूलं भवतीति यावत् ।
तस्मादनृतवदनप्रतिषेधोऽयं केवलपुरुषधर्म, तदतिक्रमे च 'भुक्त्वा क्षुत्वा च जृम्भित्वा
ष्ट्रावित्वाक्त्वानृतं वच । आचान्तं पुनराचामेद्वासौ विपरिधाय च' इत्यादिस्मृतिमिच्छं
द्विगचमनादिप्रायश्चित्तमिति प्रथमं पक्षः ॥ द्वितीयपक्षेऽप्येतत्सूत्रं योज्यम् । अकर्म अनृत-
वदनवर्जनं प्रकरणात्क्रतुयुक्तमेव सन् उक्तरीत्या श्रुत्या पुरुषसंयोगावगमात्पुरुषधर्मोऽपि स्यात्,
श्रुतिप्रकरणयोरविरोधात्क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोऽयं प्रतिषेध इति यावत् । तथा च दर्शपूर्णमासौ
कुर्वाणस्यानृतवदनवर्जनीयमिति पर्यवस्यति । स चायं प्रतिषेध क्रतुयुक्तपुरुषधर्मतया नात्र
विधीयते, किन्त्वन्यत इत्याह— नित्यानुवाद स्यादिति । नित्यमिच्छप्रतिषेधस्यानुवादो नित्यानु-
वादः । 'सन्त्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयात्तं ब्रूयात्सत्यमप्रियम् । प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः'
'प्रागुपनयनान्काभचारवादभक्षः' इत्यादिस्मृत्योपनयनप्रभृति यावज्जीव विहितमनृतवदनवर्जनं दर्श-
पूर्णमासयोरपि नित्यं प्राप्त्वादनृष्यते । न च स्मृतिरिदमेव वैदिकं वचनं मूलमिति युक्तम्, क्रतु-
मात्रकालकानृतवदनप्रतिषेधश्रुतेरस्यां सार्वकालिकतत्प्रतिषेधकस्मृतिं प्रति मूलत्वासम्भवेन तत्र
तथाविधिश्रुत्यन्तरमूलत्वस्यैव कल्पयत्वात् । न चैवमपि क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारत्वस्य स्मृतित्वात् प्राप्य-
भावान् कथं क्रतुयुक्तपुरुषधर्मतानुवादत्वं श्रुतेः, स्मृतिवचनस्य प्रकरणपाठाभावादिति वाच्यम्—

क्रतुर्हि स्वस्य फलसाधनत्वमिद्वयर्थं यजमानस्य फलाधारत्वयोग्यतामपेक्षते, निषिद्धाचार-
 वतश्च पुंसो नास्ति फलाधारत्वयोग्यता, 'अदृष्टकर्मणामुपायनं वेदाध्ययनमग्न्याधेय फल-
 वन्ति च कर्माणि' इत्यादिस्मरणान्, ततश्च पुरुषार्थमनृतवदनवर्जनं सार्वकालिक विद-
 धाना स्मृति कर्मदशायामपि यजमानमनृतवदनाद्व्यावर्तयन्ती तस्मिन्कृत्वपेक्षितफलाधार-
 त्वयाग्यतामादधाना कृत्वपूर्वीयत्वरूपेणापि पुरुषार्थता प्रतिषेधस्यावगमयतीति तदनुवादत्वं
 श्रुतेरिति युज्यते । एव च क्रतोर्बहि प्रतिषेधातिक्रमे पुरुष केवल प्रत्यवैति, तत्र पूर्वो-
 क्त्माचमनादि स्मार्तं प्रायश्चित्तं भवत्येव, क्रतौ प्रतिषेधातिक्रमे तु पुरुषोऽपि प्रत्यवैति, तत
 कर्तृवैगुण्यात्क्रतोश्च वैगुण्यम्, तत्र प्रतिषेधश्रुते स्मृतिप्राप्तानुवादत्वान् स्मृतेश्च अविज्ञानवेदविशेषमूल
 कत्वान् 'यद्यविज्ञाने भूर्भुव सुव स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्' इत्यविज्ञानवेदविशेषविहितयज्ञाङ्गश्रे-
 पतिमित्तक श्रौतप्रायश्चित्तम् आचमनादि स्मार्तप्रायश्चित्तं च समुष्णीयत इति द्वितीय पक्ष ॥ तृतीयपक्ष-
 परमप्येतन्मूखम् । अकर्म अनृतवदनवर्जनं पुरुषम् अद्वारिकृत्य साक्षादेव क्रतुना शेषतया युज्यते । कुत ।
 समयोगान् कर्तुराख्यातप्रत्ययवाच्यत्वेऽपि तस्य क्रिया प्रति गुणत्वेन समयोगान्, कर्तु कारकत्वेन क्रिया-
 गुणत्वावश्यभावान्, 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति निरुक्ताश्च प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मरणस्य च आख्या-
 तव्यतिरिक्तविषयत्वोपपत्तेः । ततश्च धात्वर्थवदनं प्रति पुरुषस्य शेषित्वप्रत्यायकश्रुत्यभावे सति प्रकर-
 णान्प्रतिषेधस्य साक्षादेव कृत्वर्थत्व न तु पुरुषद्वारेति पर्यवस्यति । स चायं प्रतिषेध स्मृतिप्राप्तत्वात्
 विधीयते, किन्वनृशते । न च स्मृतेरप्राकरणिकत्वेन तस्या पुरुषार्थप्रतिषेधपरतया कृत्वर्थप्रतिषेधस्य
 तत प्राप्त्यभावान् कथं स्मृतिप्राप्तानुवादकत्वं श्रुतेरिति वाच्यम्—न हि 'नानृतं वेदेन' इति स्मृतावनृ-
 तवदनवर्जनं पुरुषार्थतया विहितम्, क्रियां प्रति कर्तृगुणभूतत्वान्, कर्तृगुणकस्य चानृतवदनस्य वर्जनं
 विधीयमानं फलमाकाङ्क्षन् अर्थात्कर्त्रभिलषितार्थमेव, ततश्चानृतवदनं वर्जयन्क्रतुदशायामपि वर्जयत्येव,
 तदानीं च तद्वर्जनं कृत्वर्थं स्पष्टते, यदर्थं ह्यनृतवदनं तदर्थमेव तद्वर्जनमुचितं भवति, यद्यप्य-
 नृतवदनं क्रतौ न विहितमस्ति, तथापि स्वकार्यमिद्वयर्थमनृत वदन्पुरुष क्रतोर्पि स्वकार्यत्वा-
 विशेषान्नदर्थमपि यदनृत वदति द्रव्यार्जनादिविषये तदेव कृत्वर्थमनृतवदनं वाच्यम्, तच्च क्रतुवहिः-
 कार्यान्तरार्थानृतवदनवत् पुरुषाभिलषितार्थतयैव वर्जनीयतया क्रतावपि स्मृतिनः प्राप्तमित्यर्थादेकविष-
 योपनिपातानुक्तं स्मृत्यनुवादत्वं श्रुतेः । तदेतदाह— नित्यानुवाद स्यादिति । क्रतौ तद्वहिश्च सर्व-
 दा स्मृतिनः प्राप्तस्यानृतवदनवर्जनस्य कृत्वर्थतया प्रतिषेधश्रुतिरनुवाद इत्यर्थः । एव च प्रतिषेध-
 श्रुतेः स्मृतिप्राप्तानुवादतया, स्मृत्या कर्तृगुणकानृतवदनवर्जनस्य कर्त्रभिलषितकार्यार्थतयैव विहितस्य
 क्रतुदशायामपि सत्त्वेऽपि विधिगम्याङ्गत्वाभावात्तद्वैषेऽविज्ञानवेदविशेषविहिताङ्गश्रेपप्रायश्चित्तं न
 भवति, किंतु स्मार्तमाचमनादिकमेव । क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वपक्षे तु प्रतिषेधस्य फलिसंस्कारत्वान्
 तदतिक्रमे फलितोऽङ्गस्य पुरुषस्य श्रेपान् प्रत्यवायाश्च अविज्ञानप्रायश्चित्तं स्मार्तप्रायश्चित्तेन समुष्णीयत

इति भेद । एव च शुद्धक्रतुधर्मतयानुवाद इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

विधिर्वा संयोगान्तरात् ॥ १९ ॥

वा-शब्द एवार्थे । क्रतुपुरुषसंयोगभेदेन विषयभेदादप्राप्तत्वात्केवलकर्मधर्मतयैव विधि-
रित्यर्थ । 'धर्मातिक्रमे स्वल्नु पुनर्नरक ' इत्यादिस्मृत्या हि विहितस्यानृतवदनवर्जनस्यातिक्रमे नरको
गम्यते । तस्मिंश्च कालान्तरदेहान्तरोपभोग्ये प्रतिषेधातिक्रमणस्यानृतवदनादिरूपस्याशुतरविनाशिन
साधकत्वनिर्वाहाय दुरदृष्ट किञ्चित्कल्पयते, सोऽय प्रत्यवाय इत्युच्यते । ततश्च अनृत वदन
पुरुषस्य प्रत्यवायो भवति, तद्वर्जनाश्च न भवतीत्येतावदानृतवदनप्रतिषेधस्मृत्यावगतम् । नैतावतानृत-
वदनतद्वर्जनाभ्या कर्मणो वैगुण्यमवैगुण्य च लभ्यते । ततश्च क्रतुदशायामनृतवदनवर्जनातिक्रमेऽपि
प्रायश्चित्तेन तत्प्रयुक्तप्रत्यवायं परिहरिष्यामीत्येव प्रत्यवायसंयुपेत्य क्रतावनुष्ठियमाने तद्वैगुण्याप्र-
सक्तेः सत्यपि स्मृत्या पुरुषसंयोगेन निषेधे क्रतावनृतवदनवर्जनं न प्राप्नुयान् । अनृतवदनवर्जन-
श्रुत्या तु प्रकरणगतया अनृतवदनतद्वर्जनाभ्या क्रतुगत एव प्रत्यवायसन्त्परिहारश्च बोध्यत इत्यप्रा-
प्रक्रतुसंयोगार्थत्वात् तस्या अनुवादता । न च क्रतुदशया प्रतिषेधातिक्रमे क्रतोर्वैगुण्यमेव, अदु-
ष्टकर्मणामेव कर्माधिकारस्योक्तत्वादिति वाच्यम् । कर्माग्भ्यात्प्राक्तमेव हि निषिद्धाचरण कर्मान-
धिकारमावहति । आरब्धे तु कर्मणि निषिद्धाचरण पुरुषस्य केवल प्रत्यवायसाधने, न तु कर्मा-
नाधिकारमपि, तस्य कर्मप्रवृत्त्ययोग्यतात्मकत्वात् इह च प्रवृत्तेर्वृत्तत्वात् । 'यदि यजमान सुरापो वा
स्याद्ब्रह्महा वा तस्य ध्रुवायां यजमानभागसवधाय समिष्टयजुषा प्रस्तरेण वा सह जुहुयान्' इत्यादि-
कल्पमंत्राण्यप्यत्रानुकूलानि । किञ्च 'नानृत वदेत्' इत्यत्र निषेधवत् निषेध्यस्याप्यनृतवदनस्य
क्रत्वर्थतयैवोपस्थितत्वात् 'दर्शपूर्णमासयोरनृतवदनेनोपकुर्यादिति न भवति' इत्यर्थपर्यवसानात् क्रतु-
मध्येऽपि क्रत्वर्थद्वयार्जनादिविषयानृतवदन एव क्रतोर्वैगुण्यं न तु पुरुषार्थानृतवदने, किमुत
'न कलञ्ज भक्षयेत्' इत्याद्यप्राकरणिकपुरुषार्थप्रतिषेधातिक्रमे । तदुक्त वार्तिके 'यो नाम
क्रतुमध्यस्थ कलञ्जादीति भक्षयेत् । न क्रतोस्तस्य वैगुण्यं यथाचोदितमिद्विदित' इति ।
'क्रतुमध्यस्थ' इत्यनेन क्रत्वाग्भ्यात्प्राक्तन निषिद्धाचरण क्रत्वधिकारं विरुणद्धीति सूचितम् ।
एव चानृतवदनवर्जनस्य यजुर्वेदविहितत्वात् तदतिक्रमे यजुष्टो यज्ञभ्रेषप्रायश्चित्तं भवति ॥ स्या-
देतत् । 'वदेत्' इति कर्तृवाचकलिङ्गा एकपदश्रुत्या प्रतिषेधस्य पुरुषार्थत्वावगमिकया प्रतिषेध-
स्यापि पुरुषार्थत्वमावहन्त्या प्रकरणेन चाविरुद्धया पुरुषद्वारैव कर्मधर्मतैवानृतवदनवर्जनस्य
न्याय्या । यत्तु कर्तुराख्यातवाच्यत्वेऽपि तस्य कारकत्वात् 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति नि-
रुक्तस्मरणान्न क्रिया प्रति गुणतया पुरुषस्य धात्वर्थवदन प्रति ओषित्वप्रत्यायकश्रुत्यभावे सति
प्रकरणात्प्रतिषेधस्य केवलकर्मधर्मत्वमिति, नैतदुक्तम् । न हि धात्वर्थ क्रिया, येन तत्र कर्ता गुण-

त्वेनान्वीयेत । भावनैव हि क्रिया । तत्रैव सर्वकारणामन्वय । न च धात्वर्थस्य क्रियात्वाभावे भ्रूप्रभृतीनां कथं धातुसङ्गा, 'भूवादयो धातव' इति क्रियावाचिनामेव धातुसङ्गाविधानादिति वाच्यम् । तत्र हि क्रियात्व नोत्पादनारूपभावनात्वं विवक्षितम्, किंतु लिङ्गसंख्याद्यनन्वयित्वमेवेति न दोषः । एव च धात्वर्थस्याख्यातप्रत्ययवाच्यकर्तुश्च परस्परवार्तानभिन्नयोरेव प्रथम भावनान्वये सति पश्चादरुणैकहायनीन्यायेन तयो परस्परमन्वयो वाच्यः । न च कर्तुं प्रत्ययवाच्यतया प्रत्ययार्थप्राधान्यस्य च सति सभवे भङ्गानुपपन्न्या तस्यैव धात्वर्थवदनं प्रति प्रधानतया पर्यवस्यति । निरुक्तवचनत्वाख्यातगम्यानां मध्ये भाव प्रधानमित्येवपरम् । अत एव 'भावकालकारकसंख्याश्चत्वारोऽर्था आख्यातस्य, तत्र भाव प्रधानम्' इति तद्भाष्यं सगच्छते । तथा च कर्तुर्धात्वर्थवदनं प्रति प्रधानत्वाद्दुक्तरीत्या समानपदश्रुत्या प्रकरणानुगृहीतया क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वमनृतवदनवर्जनस्य सिध्यति । तत्र च निषेधस्यानृतवदनाशस्य श्रुतिप्रकरणाभ्यां क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वैवापस्थितत्वात् यजमानभंस्कारवपनस्तानाद्युपयोगिनया प्रसक्तमनृतवदनं वर्ज्यम्, तदतिक्रमे यजुष्टो यज्ञधेषप्रायश्चित्तमिति चेत्, अत्र ब्रूम — 'प्रशस्माया रूपप्' इति सूत्रे महाभाष्ये 'प्रशस्माया यत्प्रातिपदिकं वर्तते तिङन्तं वा तस्मात्त्वार्थे रूपवभवति' इत्युपश्रिया, 'पचतिरूपम्' 'पचतेरूपम्' 'पचन्तिरूपम्' इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययद्विवचनबहुवचने चाशङ्क्य, 'सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वात्' इति तत्परिहारवार्तिकमवतार्य, 'क्रियाप्रधानमाख्यातम्, द्रव्यप्रधानं नाम, यत्क्रिया पृष्टस्तिङ्गाचष्टे—किं वेवदत्तं करोति ? पचति, द्रव्यं पृष्टं कृताचष्टे— कतरो वेवदत्तं ? यं कारको हारकः' इत्युक्त्या 'भावप्रधानमाख्यातम्, सत्त्वप्रधानं नाम' इति निरुक्ते यास्कोक्त्या च कर्तुः भवानुसृतया भावना तावदाख्यातवाच्येत्यविवादम् । ततश्च भावनया तदविनाभावान् कर्ता लभ्यत इति स नाख्याताभिधेयो भवितुमर्हति, अतन्व्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । ततश्चाख्यातात्कर्तृप्रतीतेरन्यथासिद्धत्वात् न सा कर्तुस्तद्वाच्यत्वगमिका । न च कर्तुत एव तदविनाभावाद्भावना लभ्यत इति विपर्ययः शङ्क्य, कृदन्तेषु पाचकादिशब्देषु कर्तृवाचकेषु व्यभिचारान् । 'ल कर्मणि—' इत्यपि न कर्तृवाच्यत्वगमकम्, तस्य सूत्रस्य 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' 'बहुषु बहुवचनम्' इति सूत्रद्वयैकवाक्यतया भावनाक्षिप्रकर्तृगतैकत्वादिसंख्यावाचकत्वस्यैव तेन लाभान् । न च सत्यायेकवाक्यत्वे एकस्मिन्कर्तारि लकारैकवचनमित्येवमर्थकतया कर्तृवाचकत्वमेव लभ्यते, न तु संख्यावाचकत्वमिति वाच्यम् । 'द्व्येकयो—' इत्यस्य हि द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः, धर्मिपरत्वे बहुवचनपसङ्गान्, द्वयोरैकस्य च सतिपाते बहुत्वान् । भावप्रत्ययनिर्देशे वर्णाधिक्यप्रसङ्गान् 'द्व्येकयो' इत्येव सूत्रितम् । न च 'बहुत्व बहुवचनम्' इत्येव सूत्र्यनामिति वाच्यम्, वैपुन्याद्यर्थकत्वनिर्गमेन त्रित्वादिमंख्याख्यातबहुत्वस्फोरणाय 'बहुषु' इति निर्देशोपपत्तेः । न च कर्तृमंख्यावाचिस्त्वेऽपि विशेषणाभूतकर्तृवाचित्वमपि सिध्यतीति वाच्यम्, भावनया अक्षेपलब्धस्यानभिधेयस्यापि कर्तुं संख्यापलक्षणमात्रत्वात् । 'त्व करोषि' 'अहं करोमि'

‘चैत्र पचति’ इति कर्तृसामानाधिकरण्यमाप तिष्ठामाक्षेपलभ्यकर्तारमात्रायैवोपपन्नम्—यथा ‘गौ. शुक्ल’ इति जातिगुणवाचिनोर्गोशब्दशुक्लशब्दयोरनभिधेयावपि व्यक्तिगुणिनावाशय सामानाधिकरण्य तद्वत् । ननु, कर्तुराख्यातानभिधेयत्वे ‘देवदत्त पचति’ इत्यत्र तृतीया स्यात्, तिङ्कृतस्त्रिनसमासैरनभिहिते कर्मकर्त्रादिकारके द्वितीयातृतीयाक्तिविभक्तिविधानान्, इह च कर्तुस्त्रिजानभिहितत्वान् । न च कर्तरि यदेकत्वादि तस्मिन्ननभिहिते तृतीयैकवचनादिकमित्येकवाक्यत्वान् इह च कर्मकत्वस्य तिष्ठाभिहितत्वान् न तृतीयेति वाच्यम्, एवमपि ‘देवदत्त पक्ता’ इत्यत्र तृतीयापत्तेः, सूच कर्तृमात्रवाचकत्वान् कर्तृगतसंख्यायाश्च सुद्विभक्तिवाक्यत्वान् । न चानभिहितस्य कर्तुरेकत्वादौ तृतीयैकवचनादीत्यर्थाश्च दोष इति वाच्यम्, एव मति ‘देवदत्त पचति’ इत्यत्र तृतीयापत्तेः । न च ‘अनभिहिते’ इत्यस्य बोधिते इत्यर्थे, बोधश्च शक्यता आक्षेपाद्वा; तत्र ‘पक्ता’ इत्यादौ कृति शक्यता ‘पचति’ इत्यादौ तिङ्कृत्वाक्षेपादिति नोभयत्र तृतीयेति वाच्यम्— ‘ओदनो देवदत्तन पच्यते’ इति कर्मप्रत्ययस्थलेऽपि पाक क्रियत इति विवरणेन भावनाया वाच्यत्वावश्यकतया तस्याश्च तिनानुपपत्त्या कर्तुराक्षेपादभिहितत्वेन तृतीयानापत्तेः । तस्मान् कर्तुराख्याताभिधेयत्वमावश्यकमिति चेत् । अत्र वार्तिककृत — ‘कर्तुर्यद्यपि शास्त्रेऽस्मिन्नाभिधेयत्वमाश्रितम् । तथाप्याश्रितमित्यर्थमभिधेयत्वमिष्यते ॥’ अनभिहितस्य कर्तुरेकत्वे तृतीयैकवचनामित्येवार्थः । ‘ल कर्मणि—’ इति सूत्रे च न कर्तरि वस्तुतोऽभिधेये लकारोऽनुशिष्यते, येन तदादेशस्य तिङ्को वस्तुत कर्तृवाचिता लभ्येत । किंतु अस्मिन्व्याकरणशास्त्रे ‘अनभिहिते’ इत्यादिकार्यवशेन अनभिधेयस्याप्यभिधेयत्वं पारिभाषिकमाश्रीयते ‘देवदत्त पचति’ इत्यादौ तृतीयानिवाणार्थम् यथा ‘अधिज्ञेते, अधिनिष्ठति, अध्यास्ते वा वैकुण्ठ हरि’ इत्यादौ द्वितीयालाभाय ‘अधिशीङ्गस्थासा कर्म’ इत्यधिकरणस्यापि कर्मत्वमाश्रीयते तद्वत् । न शक्नोति हि ‘ल कर्मणि—’ इति सूत्रे वस्तुतो लकारस्य कर्तृवाचिता बोधयितुम्, लकारस्य ‘भवति’ ‘पचति’ इत्यादौ क्वाप्यश्रयमाणस्यानुपलब्धिपराहतत्वान् । न च ‘ल कर्मणि—’ इति लादेशानामर्थादेशनमिति वाच्यम्, लादेशस्यापारमार्थिकत्वान्, सुशब्दापशब्दविवेचनोपायस्य प्रकृतिप्रत्ययविभागरूपस्यपारमार्थिकस्यैव लेखागवयन्यायेन व्याकरणशास्त्रे व्युत्पादनाभ्युपगमात् । उक्तं हि हरिणा— ‘उपाया शिक्ष्यमाणानां बालानामुपकारका । असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा तत सत्यं समीहते’ इति । किंच अनर्थाव्याकरणानां लादेशत्वमत्रिदुषामपि बोधान् कथं लादेशत्वं शक्ततावच्छेदकं स्यात् । किंच क्वचिद्व्याकरणे तिब्दादेशानां कदादेशत्वम्, क्वचित्तद्भादेशत्वम् अन्यत्र च पडाद्यादेशत्वमुक्तम् । एवं सुशब्दापशब्दविवेचनोपायभेदा अनन्ता व्याकरणेषु मन्ति । उक्तं च हरिणा— ‘उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिता’ इति । ततश्च व्यभिचारान्न कस्यापि स्थानेन शक्ततावच्छेदकता, किंतु शक्तिग्राहकशरोमणिना वृद्धव्यवहारेण भावनायामस श्रयमाणेषु ‘ति,

तस्, अन्ति' इत्यादिषु आख्यातत्वेनैव शक्तिग्रह, सर्वेष्वारख्यातेषु भावनाया नियमेन प्रतीते, कर्त्रादिकारकस्य कर्मप्रत्ययादिस्थले प्रतीत्यभावेन व्यभिचारात्, भावनया आश्लेषलभ्यत्वे-
नान्यथासिद्धत्वाच्च । ततश्च 'ल कर्मणि—' इत्यर्थादेशानं किं लोकवेदव्यवहारार्थम्, उत स्वशास्त्रे
व्यवहारार्थमिति परीक्षायां लोकवेदयोराख्यातस्य कर्त्तादिकारकवाचिताया निरस्तत्वात् स्वशास्त्रे
व्यवहारार्थमिति विज्ञायते । तथा च 'देवदत्त पचति' इत्यत्र कर्तुं परमार्थतोऽनभिधानेऽपि
व्याकरणेऽभिहितवदाश्रयणादर्नाभिहिताधिकारविहिता तृतीया न भवतीति 'परमार्थ' । कर्त्तादेरन-
भिधानादेव चानभिहिताधिकारोऽर्थवान्भवति, अन्यथा 'बहुपदु' इत्यादौ 'विभाषा सुपो
बहुपुस्तानु' इति बहुप्रत्ययेनोक्तार्थत्वात् 'इपदममामौ कल्पद्वेदशयदेशीयर,' इति कल्पशाब्दयो
यथा न भवन्ति तथा 'देवदत्तः पचति' 'ओदन पच्यते' 'पक्ता देवदत्त' 'शतेन क्रीत-
शय' 'प्राप्त आनन्दो यं स प्राप्तानन्दो प्राप्त' इत्यादौ तिङ्कृतद्वितममामैरुक्तत्वादेव कर्त्तादौ
तृतीयादिविभक्तिर्न भवतीति किमनभिहिताधिकारेण । यदा तु परमार्थतो न कर्त्तादेराख्याताभि-
धेयता, किंतु तद्वैकत्वादेरेव, तदा यद्यपि 'पच्यते' 'पचति' इत्यत्र कर्त्तादिगतैकत्वादेस्तिङ्कोक्त-
त्वादेव द्वितीयाद्यप्रसक्तावपि, 'पक्ता देवदत्त' 'कृत, कट' इत्यत्र तुजादिप्रत्ययेन कर्तृकर्ममा-
त्रोक्तावपि तदेकत्वाद्यनुक्त्या द्वितीयादे प्राप्नोति तन्निवृत्तयेऽनभिहिताधिकार आवश्यक ।
अनभिहिते कर्त्तादौ यदेकत्वादि तत्र द्वितीयैकवचनाधीत्यर्थः । 'देवदत्त पचति' इत्यादौ तु
परमार्थतोऽनभिधेयस्यापि कर्त्तादेः अभिहितवदाश्रयणात् तृतीयादिविभक्तिः । तदेतत् 'अनभिहिते'
इति सूत्रव्याख्यावसरे पातञ्जलभाष्ये स्पष्टमेवोक्तम्— 'अनभिहिताधिकार कर्तव्य, यदेकत्वा-
दयो विभक्त्यर्था, यदि तु कर्त्तादयः, तार्थोऽनभिहिताधिकारेण' इति । अनभिहिताधिकारार-
म्भसामर्थ्यादेकत्वादयो विभक्त्यर्था इत्येव पाणिनेरभिमतमिति पतञ्जलराशयः । कर्त्तादयो
विभक्त्यर्था इत्याश्रित्यानभिहिताधिकारप्रत्याख्यात तु पतञ्जलेर्नाभिमतम्, पूर्वप्रन्थम-
द्वर्भे संख्यावाचित्वकारकवाचित्वपक्षावुपक्षिण्य कर्त्तादिगतसंख्यावाचित्वस्यैव कात्यायनपत-
ञ्जलिभ्यां वाक्यभाष्यकाराभ्यामवधारितत्वात्, 'बहुषु बहुवचनम्' इति सूत्रव्याख्यावसरे
'एकत्वादयो विभक्त्यर्था कर्त्तादयोऽपि विशेषणत्वेन' इति ताभ्यामेवोक्तत्वाच्च । न च
'एकत्वादयो विभक्त्यर्था' इति पातञ्जलभाष्ये सुद्विविभक्तिविपर्ययमिति वाच्यम् । 'सर्वाण्येव हि
शास्त्राणि स्वप्रदेशान्तरे सह । एकवाक्यतया युक्तमुपदेश वितन्वते' इति न्यायेन 'कर्मणि
द्वितीया' इत्यादिवत् 'ल कर्मणि—' इत्यस्यापि 'द्वयेकयो —' इत्याद्येकवाक्यतावश्यंभावा-
त् । तथा चाख्यातेषु भावनाश्लेषलब्धस्य कर्तुरनभिधेयस्यैव सत् तत्सख्यापलक्षणमात्रत्वमा-
श्रियते । सुद्विविभक्तिषु तु भावनाया अनभिधानात् किञ्चित्कारकोपस्थापकमस्तीति स्वयं

कारकमनभिधाय तद्विशिष्टसंख्याभिधानानुपपत्त्या कारकमप्यभिधेयमास्थानव्ययम् । ततश्च 'पचति' इत्यत्र आख्यातत्वेन भावना वान्या । तदाश्रयस्य कर्तुरेकत्वादिकं तु निष्वादिना वाच्यम् । तस्य च भावनाया कारकद्वारा यथायथमन्वयः । एवं च प्रकृते कर्तुरवान्यत्वे सति पुरुषश्रुत्यभावान् प्रकरणात्केवलकर्मधर्म एवानृतवर्जनमिति समादधते । प्रयोजनं तूक्तमेव । प्रयोजनान्तरमायुक्तं वार्तिके— 'विधयोऽपि हि पूर्वस्मिन्पक्षे संस्कारतां गता । ते सर्वे याजमाना स्युर्दीक्षासंस्कारवर्गवत्' इति, सर्वेऽप्यङ्गविधयः पूर्वस्मिन्पक्षे कर्तृसंस्कारविधयः संपन्ना, ततश्च 'संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्ये यथावेद व्यवतिष्ठेरेव' याजमानास्तु तत्प्रधानत्वात्कर्मवत्' इत्यष्टमपादीयाधिकरणन्यायेन याजमाना स्युः, तत्र बहुयजमानकेऽपि सत्रे प्रयाजादियागात्मकस्य समष्टिसाधारणद्रव्यत्यागव्यापारस्य स्वीक्षणीयादिवचनत्रेण प्रयोग इति संस्कारकर्मत्वार्थकर्मत्वयोर्न कश्चिद्द्वयः । स्तोत्रशस्त्रजपादीनां तु साधारणद्रव्यत्यागवचनत्रत्व न संभवतीति इन्तधावनादिवत् ते गुणभूतकर्तृनियमतममर्था प्रधाननियमानधिकृतमौद्गात्रादिसमाख्या साधित्वा यजमानकर्तृका सन्त प्रतियजमानं भिद्येरेव । कर्तुरवान्यतयार्थकर्मत्वे तु स्तोत्रशस्त्रजपादीनां केवलकर्मधर्मत्वात्सकृदेव प्रयोग इत्यादि । तथा कर्तुरवान्यत्वमनुमानतोऽपि साधित वार्तिके— 'पचति' इत्याख्यातशब्दा न कर्तुरभिधाता, तदत्यन्ताविनाभूतार्थाभिधायित्वान् । यो यदत्यन्ताविनाभूतार्थाभिधायी स तस्य न वाचकः— यथा शिशुपाशब्दे वृक्षत्वनियताशिशुपात्वस्य वाचको न वृक्षत्वस्य । कर्ता तिष्ठा नाभिधीयते, तदभिधेयापरित्यागान्, तद्व्यापाराद्विनापि च प्रतीयमानत्वान्, कारकत्वाच्च, द्रव्यवत्, तस्मिन्नेव शिशुपाशब्दे वृक्षत्ववत् करणादिवच्च । तिङ्प्रत्ययो न कर्तृवाचकः, आख्यातत्वान्, 'आस्यते' इत्यादिवत् । अत्र दूषणभूषणानि तत्रैव प्रपञ्चितानि । इति कर्त्रधिकरणम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते— 'जञ्जभ्यमानो ब्रूयान्मयि रक्षकन् इति' इति । 'जभ' जृम्भणे । यङन्तात्कर्तरि लट्, शानच् । तदिदं मञ्जवदनं किं केवलक्रतुधर्मं, उत केवलपुरुषधर्मं, अथवा क्रतुयुक्तपुरुषधर्मं इति सशये, पूर्वाधिकरणन्यायेन 'ब्रूयान्' इत्यत्र कर्तुरश्रुतत्वान् प्रकरणात्केवलक्रतुधर्मं इति प्राप्तं, द्वितीयपक्षमुपक्षिपति—

अहीनवत्पुरुषधर्मस्तदर्थत्वात् ॥ २० ॥

पुरुषस्यैवायं धर्मः, न तु क्रतोः । कुत । तदर्थत्वान् । 'ब्रूयान्' इत्याख्यातस्य कर्तृवाचित्वाभावेऽपि 'जञ्जभ्यमानः' इति लादेशस्य शानच्, 'कर्तरि कृत्' इत्याधिकारविहितस्य । जञ्जभ्यमानप्रमाणा कर्तृवाचित्वान् । न हि शानज्वधेर्लकारविधिवत् 'द्वेकयोर्द्विवचनैकवचन' पकरण निवशा- 'बहुषु बहुवचनम् इत्येकवाक्यतास्ति, येन कर्तृसंख्या लभ्येत । 'तान्ये-
धिकरणम् । कवचनद्विवचनबहुवचनान्यकशः । 'सुपश्च' इत्येकवचनादिमंज्ञाना सुप्ति-

ख्याप्रविपयत्वान् । न च पुर्याधिकरणोक्तरीत्या लविधाविष कृद्धिधावपि कर्तृवाचित्वं पारिभाषिकमे-
वाश्रीयते 'पक्ता देवदत्त' इत्यादावभिधानव्यवस्थामिच्छार्थमिति वाच्यम् । 'क्रियाप्रधानमाख्यातम्'
इत्याद्युदाहृतमहाभाष्यादिवचनेन 'लः कर्मणि—' इत्यस्य पारिभाषिककर्त्राभिधायित्वस्वीकारेऽपि,
'द्रव्यप्रधानं नाम' इत्याद्युदाहृतमहाभाष्यादिवचनेन कृता द्रव्यवाचितया तत्र भावनाया वाच्यत्वा
भावेन कर्तुराक्षेपासिद्धया 'कर्तरि कृत' इत्यस्य वस्तुन कर्तृवाचित्वानुशासनपरताया एव
स्वीकार्यत्वान् । 'धातोः परोऽकारोऽकशब्दो वा स्वभावन कर्तारि ब्रुवन्कृत्संज्ञो भवति प्रत्यय-
संज्ञश्च' इति 'कर्तरि कृत' इति सूत्रस्थमहाभाष्ये वस्तुन कर्तु कृद्धान्यताया उक्तत्वाच्च । न च
'लः कर्मणि—' इत्यत्र चकारेण 'कर्तरि कृत' इत्यत एव 'कर्तरि' इत्यस्यानुकृष्टत्वादाख्या-
तेऽपि कर्तुर्वस्तुनो वाच्यत्वापत्तिरिति वाच्यम् । 'बहुगणवतुडति संख्या' इति सूत्रस्थसंख्याश-
ब्दस्य संज्ञाभूतस्यापि 'णान्ता पट्' इत्युत्तरसूत्रेऽनुवृत्तस्य शब्दाधिकाराश्रयणेन प्रवसूत्रे वस्तुनो
वाच्यत्वात्मसर्पकस्यापि 'कर्तरि' इत्यस्य उत्तरस्मिन् लविधिसूत्रे योग्यतावशेन पारिभाषिकतया
वाच्यत्वसमर्पकत्वाश्रयणोपपत्तेः । एतेन लादेशेषु तिष्ठा न कर्तृवाचित्त्वं कृता तु ज्ञानजादीना
कर्तृवाचित्वमित्यर्धजरतीन्यायसापाद्यन्तो वैयाकरणा प्रत्युक्ता, उभयत्र कर्त्तृवाचित्त्वाक्षते
पारिभाषिकत्वपारमार्थिकत्वयोयोग्यतालभ्यत्वेन तत्र शब्दव्यापाराभावात् । एतेन ज्ञानचो लादेश-
त्वाल्लविधौ च 'कर्तरि' इत्यस्य सख्याविशेषणत्वान् न लविधिना ज्ञानचः कर्तृवाचित्वमित्यपि वैयाक-
रणोक्तं प्रत्युक्तम् । एकस्यापि लविधिशास्त्रस्य तिष्ठभाविलकारविध्यशमात्रे संख्याशास्त्रेणैकवाक्यता,
न त्वतिष्ठभाविलविध्यशेऽपि । ज्ञानचप्रभृतीनामतिष्ठरूपाणां लादेशानामेकवचनान्तिष्ठताविरहान् ।
ततश्च अतिष्ठभाविलकारविध्यशस्य कर्तृवाचित्वानुशासनपरत्वमेव पर्यवस्यति । विषयभेदात्मैकस्यापि
शास्त्रस्य कर्तृत्वसंख्यानुशासनपरतया वैषम्यं न दोषाय । अत एव आदेशप्रत्यययो' इति
सूत्रे 'एकापि षष्ठी विषयभेदाद्विद्यते, आदेशरूपस्य सकारस्य प्रत्ययावयवस्य सकारस्ये' इति
वैयाकरणैरुक्तं सगच्छत् । यदापि वैयाकरणैरुक्तम्— 'कर्तरि कृदिति कृद्वाक्यशेषाऽयमनिर्दिष्टार्थेषु
प्लुन्तृजादिपूपतिष्ठते न तु लादेशेषु ज्ञानजादिषु, तेषां लविधिलभ्यस्थान्यर्थेनैव तिगकाङ्कत्वान्'
इति, तद्युक्तम् । उक्तरीत्या लविधौ अतिष्ठभाविलविध्यशस्य सख्याशास्त्रैकवाक्यत्वामभावेन तत्र
'लः कर्मणि—' इत्यस्याप्रवृत्त्या ज्ञानजादिस्थानिनोऽर्थवच्चस्यैवासिद्धया तेष्वपि 'कर्तरि कृत'
इत्यस्यापस्थानावश्यभावान् । एव च 'पच्यमान इत्यादौ ज्ञानचो न कर्तृवाचित्वप्रसक्तिरपि ।
अतिष्ठभाविलविध्यशस्य सख्याशास्त्रैकवाक्यत्वाभावेन^१ ज्ञानश्भाविलविधे^२ स्वतन्त्रतया 'तत्र
लकारस्य कर्मार्थतया स्थान्यर्थविरोधेन 'कर्तरि' इत्यस्यानुपस्थानान् । वस्तुनस्तु— 'धातोः
परोऽकारः स्वभावन कर्तारि ब्रुवन्कृत्संज्ञो भवति प्रत्ययसंज्ञश्च, एवमकारादि.' इति स-

१ वाक्यत्वामभावेन— ख, घ. २ ज्ञानजिवधे—क. ३ तत्र लविधिना लकारस्य—क

ज्ञाया एवात्र नियम क्रियते, न तु कृतप्रत्ययस्य कर्त्रर्थकत्वमत्रानुशिष्यते तथा मति
 'काष्ठभिदत्राक्षण' इति ककारादकारस्यापि कर्तृवाचित्वस्य कृत्वज्ञाया प्रत्ययसंज्ञाया
 अप्तैरिति—'कर्तरि कृत्' इति सूत्रस्थतद्वाक्यमदर्भे 'कर्तरि' इत्यन्यत प्राप्रकर्तृवाचित्व कृत्व-
 ज्ञाप्रत्ययसंज्ञाविधानायानुद्यत इति गम्यते । धाता परत्वेन श्रुतानामकाराकादिशब्दानाम् 'कर्तरो
 वेवदन्त ? पच , पाचक' इति लोके प्रतिवचनयलादेव 'द्रव्यप्रधान नाम' इति पतञ्जलि-
 यास्कवचनतदनुभवानुगृहीतान् कर्तृवाचित्वं सिद्धम्, न तु शास्त्रस्य तत्र व्यापार । 'मिद्रे शब्दा-
 र्थमवन्धे, लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमा यथा लौकिकवैदिकेषु इति पम्पशा-
 क्तिके, 'मिद्धं तु नित्यशब्दत्वात्' 'किमर्थं शास्त्रमिति चेन्नित्यवत्कत्वात्सिद्धम्' इति वृद्धिसूत्रे च
 महाभाष्य तथा व्यवस्थापितत्वात् । उक्तं च वार्तिके भट्टपादे—'वाच्यवाचकमवन्धो नाचार्यैरुप-
 दिश्यते । अन्यथानुपपत्त्या हि व्यवहारात्म गम्यते' इति । एव च ज्ञानजादिल्लादेशाना लविधिल-
 भ्यस्थान्यर्थेनैव निराकाङ्क्षतया 'कर्तरि कृत्' इत्यन्यानुपस्थानेऽपि न तेषा कर्तृवाचित्वहानि
 लोकव्यवहारादेव तदुपपत्तेरुक्तत्वात् । उक्तरीत्या लस्य वस्तुतः कर्तृवाचित्वाभावेन तदानशान-
 जादिषु स्थान्यर्थेनावास्तवेन कर्त्रा वास्तवकर्त्राकाङ्क्षाया अशान्ततया वस्तुतः कर्तृवाच्यत्वमपणाय
 तत्रापि 'कर्तरि कृत्' इत्यन्योपस्थानावश्यभावाच्च । एवं च जज्ञभ्यमानशब्दस्य जृम्भणकर्तृवा-
 चितया वाक्योपात्तेन पुरुषेण सयुक्तमिदं मन्त्राभिधानं प्रकरणं हित्वा प्रबलाद्वाक्यप्रमाणात्केवल-
 पुरुषधर्मतामेव प्रतिपद्यते । अहीनवत् । यथा 'द्वादशार्हतस्य' इति द्वादशोपमत्कत्व ज्योतिष्टोम-
 प्रकरणमुल्लङ्घ्य द्विरात्राद्यर्हानेषु निविशते तद्वत् । न च पुरुषार्थत्वे विश्वजिज्ञ्यायेन फलकल्पनैव दोष
 इति वाच्यम्, प्रबलवाक्यप्रमाणावगतजज्ञभ्यमानपुरुषार्थत्वयत्नेन फलकल्पनस्य न्याय्यतया
 अदोषत्वान् । यथा 'ज्योतिर्गौरायु' इति विहितरात्रिमन्त्रे 'प्रतिनिष्ठन्ति ह वा एते य एता
 रात्रारूपयन्ति' इत्यर्थवाचिकफलेन निराकाङ्क्षतया न विश्वजिज्ञ्यायेन फलकल्पना, एवमिहापि
 'सर्वमायुगेति' इत्यर्थवाचिकफलेन निराकाङ्क्षतया अश्रुतफलकल्पनाया असंभवाच्च । तस्मात्केवल-
 पुरुषधर्म इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

प्रकरणविशेषाद्वा तद्युक्तस्य संस्कारो द्रव्यवत् ॥ २१ ॥

वाशब्द एवार्थे । क्रतुयुक्तस्यैव जज्ञभ्यमानस्य 'मायं दक्षकृत्' इति मन्त्राभिधान
 धर्मः, न तु केवलपुरुषस्य । कुत । प्रकरणविशेषात् । प्रकरणम् इत्थभावाकाङ्क्षालक्षणम्, तेन
 विशेषान् अक्रतुयुक्तस्य व्यावर्तनान् । प्रकरणवशेन क्रतुयुक्तस्यैव जज्ञभ्यमानस्य प्रहणादिति
 यावत् । द्रव्यवत् । यथा श्रीक्षादिद्रव्यं दर्शपूर्णमासापूर्वमाधनरूपापन्नमेव प्रोक्षणादि प्रतिपद्यते,
 तद्वत् । यद्यपि वाक्यं प्रकरणात्प्रबलं तथापि विरोधे सत्येष वाध्यबाधकभाव । प्रकृते च प्राक-

रणिकपुरुषविषयत्वेन^१ जज्ञभ्यमानवाक्यस्योपपत्तेर्न विरोधोऽस्ति । एष च नाश्रुतफलकल्पनाप्र-
सक्तिः । तदुक्तम्— 'अधिरोधात्ममावेशे लभ्यमाने प्रमाणयोः । बाधो न युज्यते कर्तुं न च दूरा-
फलश्रुतिः' इति । ननु तथापि पुरुषार्थत्वात्फलकल्पनं दुर्वारमित्यत आह—संस्कार इति । नाम्य
मन्त्राभिधानस्य प्राधान्यमभ्युपगम्य क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वमुच्यते, येन विश्वजिदादिवत्फलं कल्पयेत् ।
किंतु पुरुषसंस्कारमुख्येन क्रत्वर्थत्वमेवेति^२ न दोषः । न चैवमपि सामान्यविषयवाक्यप्रमाणस्य दुर्ब-
लप्रकरणेन सकोचो न युक्त इति वाच्यम् । प्रबलमपि हि वाक्यमपेक्षितफललाभादुर्बलेनापि
प्रकरणेन सकोचमनुमन्यते । एष च क्रतुफलेनैव मन्त्रवदनस्य फलवत्त्वमिद्वेन फलवाचकशब्दा-
ध्याहार इति लाभवम् । 'सर्वमायुरेति' इत्यर्थवादेऽपि वर्तमानापदेशात्फलप्रत्यायककामशब्दाभा-
वाच्च तत्प्रत्यायकशब्दाध्याहारस्य दुर्वारत्वान्न ततोऽपि फलकल्पनम् ।

अथ यदुक्तमहीनवदिति तत्राह—

व्यपदेशादपकृत्येत ॥ २२ ॥

विशिकारणार्थक इति 'आदेश उपदेशे' इत्यादिमूत्रमहाभाष्ये स्पष्टम्, अपेति विप्र-
कर्षे, वीत्यतिशये । अहीनस्य त्रयोतिष्ठोमप्रकरणाद्यन्तविप्रकृष्टाज्ञानादहीनसंयुक्तं द्वादशोपसत्कत्वं
त्रयोतिष्ठोमप्रकरणेनागृह्यमाणत्वाज्ज्योतिष्ठोमादुत्कृत्यत इति युक्तम् । प्रकृते तु जज्ञभ्यमानपुरुषस्य
क्रतौ लाभात्तद्विषयत्वेन मन्त्रवदनमुपपन्नमिति न तस्य क्रतुत्वं उत्कर्षः । तस्मात्क्रतुयुक्तपुरुषस-
ंस्कार एवेवं मन्त्राभिधानमिति स्थितम् । प्रयोजनं केवलक्रतुधर्मत्वे समाख्यानात्मन्त्राभिधानमिद-
माध्वर्यवं क्रतुषड्विधं न, केवलपुरुषधर्मत्वे क्रतोर्बहिर्गाप स्यात्, क्रतौ च सर्वेषां स्यात्, क्रत्व-
ङ्गत्वाभावेन समाख्याया अकिंचित्करत्वान् । क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वे तु क्रतावेव, न तु ततो ग्रहि-
याजमान च— 'संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्ये' इत्यभिप्राष्टमपादीयाधिकरणन्यायादित्याद्युक्तम् । इति
जज्ञभ्यमानाधिकरणम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'देवा वै यज्ञस्य स्वगाकर्तारं नाविन्दन्, ते शयुं षाड्मपत्यमब्रुवन्'
इत्युपक्रम्य श्रूयते 'ब्राह्मणाय नापगुरेत न निहन्यान्न लोहितं कुर्यात्' इति । 'ब्राह्मणाय' इति
१० अपगोरणादीनां द्वितीयार्थे चतुर्थी । 'गुरी' उद्यमने । नापगुरेत हन्तुं नोद्युञ्जीत । स्पष्टम-
पुमर्थताधिकरणम् । न्यस्य । सोऽयमपगोरणादिप्रतिषेधः, क्रत्वर्थं पुरुषार्थो वेति सशयः । प्र-
करणात्क्रत्वर्थ एवायम्, पुरुषार्थत्वे च फलकल्पनाप्रसङ्गान् । ननु 'योऽपगुरातै शनेन यातयान्,
यो निहनन्महस्त्रेण यातयान्, यो लोहितं करवद्यावत्' प्रस्कश पाश्मून्तमगृह्णात्तावत्' संवत्सरान्पि-

१ प्राकरणिकपुरुषीयत्वेन—क, च २ नोक्तदोष—क, च

तृलोक न प्रजानाम्' इत्यर्थवावादेव तत्सिद्धिः— यो ब्राह्मणमपगुरेत स शतसंवत्सरैरनुभविष्यत्या यातनां प्राप्नुयात्, एवमग्रेऽपीति चेत्, न । यातनाया अनिष्टत्वेन फलत्वाभावात्, तन्निवृत्तेश्चापगो- रणादिवर्जनसाध्यत्वाश्रवणेन फलत्वासंभवात् । युज्यते च ऋत्वर्थतया प्रसक्तस्यापगोरणादे प्रतिषे- धोऽप्यनृतवदनवर्जनन्यायेन ऋत्वर्थ इति वक्तुम् । ऋत्विजां हि सामदानभेदवृण्डैरानमने प्रसक्ते- ऽन्वाहार्याख्यौदनदानेनानमयेदिति' नियमितम् । यदि च तावता नानमन्ति तदा, तेषामानमने लौ- किफोपायप्रसक्तौ सत्यामय वृण्डप्रकार अपगोरणादि कर्वाचित्प्राप्त प्रतिषिध्यते । ततश्च तद्व्यसि- रिक्तस्वामाद्युपायाश्रयणमभ्यनुस्नात भवतीति प्राप्त, सिद्धान्तयति—

शंयौ सर्वपरिदानात् ॥ २३ ॥

शयूपक्रमे वाक्येऽपगोरणादिप्रतिषेध. केवलपुरुषधर्म . न तु ऋतुयुक्तपुरुषधर्म । कुत । सर्वपरिदानात् । 'योऽपगुराते' इत्यादिवाक्यशेषे यच्छब्दे ऋतुतद्बहिर्गतसाधारण्येन मर्षस्यैव पुरुषस्य परिदानात्' उपादानात् परामर्शान् । ततश्च तत्समुक्तमिदमपगोरणादिवर्जन प्रकरणे हिन्वा प्रबलाद्वाक्यप्रमाणात्केवलपुरुषधर्मता प्रतिपद्यते । न च फलकल्पना शङ्कया । मत्या फलाकाङ्क्षा- याम् 'शतेन यातयान्' इत्यादिवाक्यशेषेण रात्रिसमन्यायेन फललाभान् । न च पूर्वाधिकरण- र्गीत्या 'सर्वमायुगेति' इति जञ्जभ्यमानवाक्यशेषवदस्यापि फलसमर्पकत्वाभावे शङ्क्य । तत्र हि वर्तमानापदेशात्साध्यत्वगमककर्मपदाद्यभावाच्च न फलसमर्पकतेति युक्तम् । नेह वर्तमानापदे- शको लडस्ति । अस्ति च साध्यत्वाभिधायको लेट्, 'हेतुहेतुमतीर्लिङ्' इति लिङ्गर्थत्वेनावगते हेतुहेतुमद्भावे विवक्षिते 'लिङ्गर्थे लेट्' इति विधानान् । एव च शतयातनादेरपगोरणादिमाध्य- त्वावगमे सति अर्थाच्छतयातनादिनिवृत्तेरपगोरणादिवर्जनसाध्यत्वावगमान् अपगोरणादिप्रतिषेध- स्ववाक्य एवार्थात्साध्यत्वेनावगता शतयातनादिनिवृत्तिमेव फलत्वेन स्वीकरोति, न तु ऋतु- पकारम् । ऋतुतद्बहिर्साधारण्येन यच्छब्दोपात्तपुरुषसमुक्तवाक्यतो हि पुरुषमात्रविषये- ऽपगोरणादे शतयातनादिनरक साध्यत्वेनावगत । स च नरको यद्वत्स्तस्य तत्परिहा- रार्थोऽपगोरणादिप्रतिषेध इति युज्यते, न तु ऋतूपकारार्थे इति । तन्नेवं सति ऋत्विगानमना- र्थापगोरणादे प्रतिषेधो न स्यादित्यत्राप्येतदेवोत्तर सर्वपरिदानादिति । परिदानमिहोपसर्गवशाद्द्व- रदान विवक्षितम् । शयुना हि बृहस्पतिपुत्रेण देवान्प्रति वगेऽभ्यर्थित 'किं मे प्रजाया' इति । ब्राह्मणत्वेन मत्सजातीयाया प्रजाया ब्राह्मणजाते किमभीष्ट दातुं भवन्तो मन्यन्त इत्यर्थ । एव पुष्टे सति 'योऽपगुराते शतेन यातयान्' इत्यादिवरा देवैर्ब्राह्मणजातये दत्ता । तद्वदं वरदानम् 'मे प्रजाया' इति स्वारम्येन ऋतुतद्बहिर्साधारण्येन ब्राह्मणजातिविषयमवगतम् । ततश्च ऋत्वि-

गानमनार्थं प्रसक्तमप्यपरागणादिकं ब्राह्मणविषयमिति 'ब्राह्मणाय नापगुरेत' इत्यादिनिषेधस्त-
स्यापि भवतीति विज्ञायते । अतः केवलपुरुषधर्म एवायमपरागणादिप्रतिषेधः । वृत्तमधिकरणम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते 'मलवद्वासमा न सवदेत' इति । रजस्वलाया न सभाषेनेत्यर्थः ।
क्रियस्य प्रतिषेधः क्रत्वर्थं पुरुषार्थो वेति मत्तयः । पुरुषार्थत्वे आर्थवादिकस्यापि फलस्याभावाद्धि

११. मलवद्वासमवा- श्वजिन्न्यायेन तत्कल्पनापत्तेः प्रकरणादनृतवदनन्यायेन क्रत्वर्थ एवाय प्रति-
निषेधस्य पुरुषधर्म- षधः । क्रतौ साधारणप्रीत्यादिद्रव्यानुमतिविषये तथा सवादस्य प्रसक्तेः,
ताधिकरणम् । हस्तसङ्गादिना कदाचित्तनुमतिसूचनसंभवोऽपि कदाचित्त्ववादस्यापि प्रस-
क्तेः । न च 'रजस्वला च पण्डश्च' इत्युपक्रम्य 'दैवे कर्मणि पित्र्ये च तानप्यपनयेत्तत' इति
मनुस्मृत्या रजस्वलाया अपनयविधानान् तथा सवादो दर्शपूर्णमासयोरप्रसक्त इति वाक्यम् । 'नाशुचि-
काम्य तप आतिष्ठन्न यजेन्न स्वाध्यायमधीयीतान्यत्राग्निहोत्रदर्शपूर्णमासेभ्यः' इति बोधायनादि-
वचनेनोक्तस्मृतेस्तदन्यविषयत्वावगमान् । न च 'यस्य व्रत्येऽह्नपत्न्यनालम्भुका भवति तामपरुध्य-
यजेत' इति रजस्वलाया अपनयविधानान् दर्शपूर्णमासयोर्द्रव्यानुमतिविषयसंवादास्याप्यप्रसक्तिरिति
वाक्यम् । 'व्रत्येऽह्न' इत्यनेन व्रतग्रहणप्रभृति व्रतविमर्गपर्यन्तमेव तदपनयस्य तद्वाक्यादवगमेऽपि
व्रतग्रहणात्प्राग्यागीयद्रव्यानुमतिविषये व्रतविमर्गानन्तरं क्रत्वङ्गब्राह्मणभोजनद्रव्यानुमतिविषये च
संवादस्य प्रसक्तेः । ततश्च क्रत्वर्थ एव तत्प्रतिषेध इति प्राप्तेः, सिद्धान्तयति—

प्रागपरोधानमलवद्वाससः ॥ २४ ॥

मलवद्वासस रजस्वलाया सभाष्यत्वप्रतिषेधः, पुरुषार्थ एव न तु क्रत्वर्थः । कुतः ।
प्रागपरोधान । 'अपरुध्य' इति ल्यप् । 'यजेत' इति च लिङ्गा अशत्रयविशिष्टभावनावाचिना रजस्व-
लायाः परन्याः क्रतुत्वापारान्तवर्तेनरूपापरोधस्य साङ्गप्रयोगात्पूर्वकालकत्वावगमान् । ततश्चारम्भप्र-
भृति समाप्तिपर्यन्तं क्रतौ रजस्वलासवादस्याप्रसक्तत्वात् तत्प्रतिषेधः क्रत्वर्थो भवति । 'व्रत्ये-
ऽह्न' इति तु नियतकर्मयोग्यकाला विवक्षितम् । तेनानियतकाम्यकर्मसु नायमपरोधविधिः प्रवर्तते ।

इतोऽप्येवमित्याह—

अन्नप्रतिषेधाच्च ॥ २५ ॥

'मलवद्वाससमा न सवदेत' इत्यनन्तरं श्रुतम् 'नास्या अन्नमश्नात्' 'अभ्यञ्जनं याव-
स्त्रिर्या अन्नम्' इति । 'अभ्यञ्जनमुपगमनं यन्धिगिति पर्याया इति लाटेषु प्रसिद्धिः' इति
वार्तिककृतम् । उपगमनं स्त्रीणामन्नवन्प्रियतममिति वाक्यशेषार्थः । उपगमनं च पुरुषार्थ इत्यविवादम् ।
यर्थ्या च प्राप्तिस्तर्था प्रतिषेधः । अन्नार्थविधानाच्च क्रतौ पुरुषार्थस्यापि तस्य न प्रसक्तिरस्ति

येन तस्य क्रतौ प्रतिषेध स्यात् । अतो वाक्यशेषानुसारात् 'नास्या अन्नमद्यान्' इति प्रतिषेध पुरुषार्थ इति तत्प्रायपाठात्संवादप्रतिषेधस्यापि पुरुषार्थत्वं विज्ञायते । वृत्तमधिकरणम् ॥

किंचिदप्यनारभ्य श्रयते— 'सुवर्णं हिरण्यं भार्यम्, सुवर्णं एव भवति . दुर्षणोऽस्य भ्रातृव्यो भवति' इति । 'सव हिरण्यं रजतम्' इति रजतेऽपि हिरण्यशब्ददर्शनात्तद्व्यावृत्त्यर्थं १२ सुवर्णवारणा- 'सुवर्णम्' इति । किमयं सुवर्णभरणविधिः क्रत्वर्थः, उत पुरुषार्थ इति दाना पुरुषवग- संशयः । क्रत्वर्थत्वेऽपि त्रेधा संशयः—किं विशिष्टविधिः 'सुवर्णहिरण्य- गाधिकरणम् । भरणेन क्रतुमुपकुर्यात्' इति, उत क्रतुगतहिरण्यसंस्कारविधिः क्रतुगत हिरण्यं भरणेन संस्कुर्यात्' इति, अथवा क्रतौ भरणाय हिरण्ये सुवर्णत्वगुणविधिः 'क्रतौ भार्यं यद्विरण्यं तन्सुवर्णम्' इति । तत्र सिद्धान्तेनोपक्रमे—

अप्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषात् ॥ २६ ॥

तुरवधारणे । अप्रकरणे आम्नात हिरण्यभरणं पुरुषधर्म एव न तु क्रतुधर्मः । कुतः । ततो विशेषात् । ततः अप्रकरणाम्नातेन हेतुना हिरण्यभरणस्य प्रकरणाम्नातप्रयाजाद्यपेक्षया पुरुषधर्मत्वरूपविशेषावगमात् । 'अविशेषात्' इत्यपि च्छेदः । यदि अप्रकरणाम्नात प्रकरणाम्नात च क्रत्वङ्गं स्यात्, ततः प्रकरणाम्नातात्प्रकरणाम्नातस्य विशेषकत्वाभावात् प्रकरणप्रकरणाम्नातविवेकोऽन्तर्धक स्यात् । अतोऽवगम्यते 'अप्रकरणाम्नातं हिरण्यभरणं पुरुषधर्मः' इति । ततश्च 'सुवर्णहिरण्यभरणेनेष्टं भावयेत्' इति पुरुषधर्मतया विशिष्टविधिः ॥

अथ एतदेव सूत्रं प्रथमपूर्वपक्षपरमपि याज्यम् । तुरप्यर्थे । अप्रकरणे आम्नातमपि हिरण्यभरणं तद्धर्मः क्रतुधर्मः । कुतः । ततो विशेषात् । ततः तस्मात् पुरुषार्थत्वात् क्रत्वर्थत्वस्य विशिष्टत्वात् । पुरुषार्थत्वे वर्तमानापदेशार्थवाद्दत्त फलकल्पनापेक्षया क्लृप्तफलकक्रतूपकारार्थत्वाश्रयणस्य ज्यायस्त्वादिति यावत् । ननु क्रतूपस्थापकशब्दाभावात्कथं क्रत्वर्थता हिरण्यभरणस्य— इत्यत्राप्येतदेवोत्तरम्— ततोऽविशेषादिति । षष्ठ्यर्थे तस्मि । तस्य हिरण्यभरणस्य फलापेक्षस्य अविशेषात् वैदिकक्रियात्वेन साम्यात् प्रयाजादिवत्क्रतूपकारकत्वं युज्यते ॥

अथ द्वितीयं पूर्वपक्षमुत्थापयति—

अद्रव्यत्वात्तु शेषः स्यात् ॥ २७ ॥

तुनार्थे । न विशिष्टविधिः । किंतु क्रतौ 'हिरण्यं दक्षिणा' इत्यादिविहितहिरण्यस्य भरणं शेषं संस्कारः स्यात् । कुतः । अद्रव्यत्वात् । विधेर्हिरण्यरूपद्रव्यगोचरत्वाभावेन क्रतुगत

सुवर्णं हिरण्यमनृश भरणमात्रस्य विधौ लाघवात् । न च कथं हिरण्यस्य क्रतुसंबन्धित्वेनानुवाद्.,
 क्रतुपस्थापकाभावादिति वाच्यम् । भरणं हि स्वभावात्प्रथमतो द्रव्यशेषत्वेनावगतम् । तच्च यत्र
 द्रव्यं तत्र गच्छतीति भवति हिरण्यस्य क्रतुसंबन्धित्वापस्थिति ॥ भाष्ये तु पूर्वसूत्रोपक्षिप्रे पुरुषार्-
 थतया प्रधानकर्मत्वे आश्लेषपरतया इह सूत्रमेव योजितम्—‘यागहोमदानानामेव प्रधानकर्म-
 त्वम् । भरणं तु न तेष्वन्तर्गतम् । न च यागाद्यन्यतममत्र कल्पयितुं शक्यम् । कुत । अद्रव्यत्वात् ।
 द्रव्यमाश्रमिह विद्यते, न तु देवता तत्संबन्धश्च । तथा च द्रव्यदेवतासंबन्धस्य कल्पक-
 स्याभावात् यागहोमाविह लभ्येते । संप्रदानाभावाच्च न दानम् । अतः परिशेषाद्भरणं कर्मशेष
 एव स्यात्’ इति । तद्विदं सूत्राश्रयाननुगुणम् । न हि ‘अद्रव्यत्वात्’ इत्यस्य द्रव्यदेवतासंबन्धा-
 भावादित्यर्थपर्यवसानं संप्रदानाभावादित्यर्थश्च कथंचिदश्रयपदार्थासंगोहति । गायत्रीजपादीनामपि
 पुरुषार्थत्वेन विहितानां प्रधानकर्मत्वाच्च । तदेतदुक्तं वार्तिके—‘यत्त्वत्र भाष्यकारेण देवताग्रहण
 कृतम् । तदुत्सूत्रमयुक्तं च प्रधानं हि जपाद्यपि’ इति । क्वचित्तु भाष्यपुस्तकेषु ‘अद्रव्यदेवतत्वात्’
 इति सूत्रपाठोऽपि दृश्यते । स तु ‘उत्सूत्रम्’ इति वार्तिकविरुद्धत्वाद्दुपेक्ष्य ॥ अथ तृतीयपूर्व-
 पक्षपरतयाप्येतत्सूत्रं योज्यम् । भरणीयं हिरण्यमनृश सुवर्णत्वाख्यः शेषो गुणो विधेयः स्यात्,
 न तु हिरण्यमनृश भरणविधिः । कुत । अद्रव्यत्वात् सुवर्णत्वस्य हिरण्यरूपद्रव्यान्वयविरो-
 धात् । हिरण्यानुवादेन भरणविधौ सुवर्णपदानर्थक्यापस्या सुवर्णत्वस्यापि विधौ ‘भरणेन
 हिरण्यं संस्क्रुयान्’ ‘तच्च सुवर्णं भवेत्’ इति वाक्यभेदप्रसङ्गादिति यावत् । न च ‘भार्यं हिरण्य
 यत्’ इति विशिष्टोद्देशे गौरवमिति वाच्यम् । हिरण्यमेव हि अन्त्य अत्र सुवर्णता विधीयते, भरणं
 योग्यतया प्राप्तमनुद्यत इति न दोषः । तत्रैव त्रेधा वर्णिते क्रत्वर्थत्वे युक्त्यन्तरमाह—

वेदसंयोगात् ॥ २८ ॥

अध्वर्युवेदसमाख्याते यजुर्वेदे तावद्विद् भरणं विहितम् । तस्य च प्रधानकर्मणः संस्का-
 रकर्मणो वा क्रत्वर्थत्वे सत्येव यजुर्वेदसमाख्या अध्वर्युसंयोग नियमयन्ती अनुगृहीता भवति । पुरु-
 षार्थत्वे तु सा बाध्येत । एतत्त प्रथमपूर्वपक्षे सामान्यालौकिकस्यापि भरणकर्मणो ग्रहणमिति निर-
 स्तम् । द्वितीयपूर्वपक्षे च लोके क्रयविक्रयादिव्यवहारगतस्यापि हिरण्यस्य संस्कार इत्यपि
 निरस्तम् ॥

अथ यदेतत् द्वितीयपूर्वपक्षे भरणस्य स्वभावादेव संस्कारत्वमुक्तम्, तत्र हेत्वन्तरमाह—

द्रव्यपरत्वाच्च ॥ २९ ॥

‘भार्यम्’ इति कर्मणिविहितकृत्यप्रत्ययेन भरणस्य हिरण्यलक्षणद्रव्यप्रधानकत्वावगमे-
 नापि तस्मात्संस्कारत्वमध्यवसीयत इत्यर्थः ॥

तदेव प्रेधा क्रत्वर्थत्वमुत्प्रेक्षित मिद्धान्ती निराचष्टे—

स्याद्वा संयोगवत्फलेन संबन्धस्तस्मात्कर्मैतिशायनः ॥ ३० ॥

वाशब्द एवार्थे । प्रवर्तनात्मको विधिस्तावत्पुरुष स्वाभिलषितसाधने प्रवर्तयन् विहितस्य पुरुषार्थत्वमेव स्वरमतोऽवगमयति । पुरुषाभिलषित च फल यदि स्ववाक्ये न श्रूयेत, तदा विश्वजिन्यायेन कल्पनीयम् । अर्थवादे च श्रूयमाणं फल स्ववाक्यगतमेव भवति, तस्य विध्यैकदेशत्वान् । अतस्माद्भयमेव विहितस्य भरणस्याध्यवसातुं युक्तम् । संयोगवत्—स्ववाक्यैकदेशस्वर्गकामपदसंबन्धे मति यथा फलसंबन्ध, तथात्राप्यार्थवादिकफलेनैव स्वशोभनवर्णत्वभ्रातृव्यदुर्वर्णत्वलक्षणफलेन संबन्ध उचित । ततश्च स्ववाक्य एव विध्यप्रेक्षितपुरुषाभिलषितफललाभात्तदुद्देशेन सुवर्णहिरण्यविशिष्टभरणात्मकं कर्म विधीयते इत्यैतिशायनो नामाचार्यो मन्यते, तदेवास्माकमप्याभिमतमित्यर्थः । यत्तु वैदिकक्रियात्वसामान्याद्विशिष्टभरणस्य क्रत्वर्थत्वमिति, तन्न, स्वर्गोत्पत्तेरपि वेदावगतक्रियात्वेन तत्र व्यभिचारान् । न च संस्कार्यत्ववशाद्धिरण्यस्य क्रतुगतस्यैव प्रतीतिरिति वाच्यम् । क्रतुगतहिरण्यदानत्वे निश्चिते संस्कार्यत्वनिश्चय मति च तस्मिन् निष्प्रयोजनस्य हिरण्यस्य संस्कार्यत्वायोगात्क्रतुगतत्वप्रतीतिरित्यन्याोन्याश्रयान् । न च, क्रतुगतत्वेन हिरण्यप्रतीते पूर्वमेव स्वभावादेव भरणस्य संस्कारत्वावगमसम्भावान्याोन्याश्रय इति वाच्यम्, अदृष्टार्थतयापि भरणस्योपपन्नतया स्वभावात् संस्कारत्वनिश्चयसम्भवात् । न च कृत्यप्रत्ययात्मसंस्कार्यत्वावगमे मति तद्वशात्क्रतुगतत्वेन हिरण्योपस्थितिरिति वाच्यम् । कृत्यप्रत्ययो हि कर्मत्वमाह, 'तयोरेव कृत्यत्त्वलक्षा' इति भावकर्मणोरनुशासनात् । तन्न साध्यत्वमात्रं न तु शेषित्वम् । न च कर्मत्वमेव शेषित्वमिति युक्तम्, 'यागात्स्वर्गो भवति' इत्यत्र कर्मत्वाभावेऽपि शेषित्वमत्त्वान् । न चाश्रप्रतिग्रहद्वौ यथा वैदिकत्वसामान्याद्वैदिकमेवाश्रदानमुद्देश्यम्, तद्वद्दिहापि वैदिकमेव हिरण्यभरणमुद्देश्यमिति स्यात्क्रतुर्पस्थितिरिति वाच्यम्, अश्रप्रतिग्रहद्वौ हि अश्रदाननिमित्तकत्वस्य निश्चितत्वान् वैदिकमेवाश्रदानमुद्देश्यमिति युज्यते, उह विधानस्यापि सभवेन हिरण्योद्देश्यकत्वस्यैवानिश्चयान्न तथा । तस्मात्सुवर्णहिरण्यभरणं पुरुषार्थमेव । वृत्तमधिकरणम् ॥

उदसनारभ्यामनन्ति—'येन कर्मणेत्मेत्तत्र जयाञ्जुहुयान्' इति । ईर्त्सेन ऋत्विमिच्छेत् । 'चित्तं च' इत्यादिमन्त्रका होमा जया, 'यज्जयैरजयन् तज्जयाना जयत्वम्' इति निर्वचनान् । तदिमे जया किं लौकिकवैदिककर्मसाधारणा, उताहवर्त्नीययुक्तवैदिककर्मसाधनविषया इति सशेषे, पूर्वपक्षयति—

शेषोऽप्रकरणेऽविशेषात्मर्कर्मणाम् ॥ ३१ ॥

अप्रकरणे य शष कमाङ्गत्वनावगत , म अविशेषान् लौकिकवैदिकसर्वकर्मणां साधारण प्रत्यतय्य । ततश्च जयहोमा एते कृष्यादिलौकिककर्मस्वपि फलभूमात्मकमसृष्टीच्छाया २८ जयापाना वाद भवन्ति, यथावास्थतफलेच्छाया तु न भवन्ति । न च वैदिकत्वसामान्यत्वात् न्यास लौकिककर्मस्वेषा प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, वैदिकत्वसामान्यस्य सत्त्वि- २९ र्थत्वात् । यिरूपस्थानप्रमाणान्तर्गतत्वेन तदा वाक्यस्य सकोचायोगात् । अश्वप्रति- प्रहृष्टौ तु लौकिक दान पुरुषार्थस्य वैदिके तु कत्वशंत्वमिति वैरूप्यापत्त्या विशेषोपश्रयां वैदिक- त्वसामान्याद्वैदिकदानमेव तिसत्त्वमिति युज्यते । न च 'यदाहवनीये जुह्वति' इति जयहोमाना- माहवनीयसामान्यत्वात्कथं कृष्यादिकर्मणि प्रवृत्तिरिति वाच्यम् अङ्गुणविरोधन्यायेनाहवनीयाभावे लौकिकेऽप्यग्नौ जयहोमाना कर्तुं शक्यत्वान्, अनाहिताग्ने कृष्यादिकर्मण्याहवनीयाभावेऽप्याहिताग्ने- स्तत्सत्त्वात् । तस्माद्लौकिकवैदिकसर्वकर्मार्था जयहोमा इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति -

होमास्तु व्यवतिष्ठेरन्नाहवनीयसंयोगात् ॥ ३२ ॥

तुग्वधारणे । जयहोमा वैदिकेष्वेव कर्मसु व्यवतिष्ठेरन्, न तु लौकिकेषु । कुत । आहवनीयसंयोगात् । यदाहवनीये जुह्वति' इति होमानामाहवनीयसाध्यत्वावगमात् कृष्यादिषु च लौकिककर्मन्वाहवनीयाभावान् । अङ्गुणविरोधन्यायश्च, यानि प्रयोगविधौ उपादेयत्वेनाङ्गान् वि- धत्ते, तन्मात्रविषयः । यानि तु विध्यन्तरप्रयुक्तानि स्वयं सिद्धानि वा अङ्गत्वेन परिगृह्णाति, तानि तु स्वरूपस एवाधिकारिविशेषणता प्रतिपद्यन्ते, न तु तत्राङ्गुणविरोधन्यायः, नापि सर्वशक्यधिकर- णन्यायः । अन्यथा तियगधिकरणे अङ्गानुसारेण प्रधानवाक्यसकोचाश्रयणमसंगतं स्यात् । अग्नि- हात्रादीनि च कर्माणः यथाशक्युपवन्वादनानाहिताग्नेरपि प्रसज्येरन् । नापि कृष्यादिकर्मण्याहवनीय- संभवात्, तस्याग्न्यगारम्यत्वान् । अङ्गानि तु विधानत्वात्प्रधाननोपदिश्येरन्, तस्मिन्स्यादेकदेश- त्वम्' इत्येकादेशस्य द्वितीये अङ्गानां प्रधानदेशत्वस्य व्यवस्थापयिष्यमाणतया अग्न्यगारे कृतानां ज- यहोमाना कृष्यर्थत्वायोगात् । न चाहवनीयमात्रस्य कृषिदेशे प्रणयनमिति युज्यते, गार्हपत्यावष्टासु प्रक्रमत्वाहवनीयस्यायतनमिति विरोधान् । न च गार्हपत्योऽपि कृषिदेशे नीयतामिति वाच्यम्, तावता कृषिसामाप्त्यमावलाभोऽपि तस्मादेश्यालाभात् । हलेन श्वेत्रविदारणं हि कृषिः, न होकै- कर्मिन्विदारणदेशे आहवनीयं निश्चिन्त्य हातुं शक्यते । आहवनीयप्रदेशस्य कर्षणसंभवात् । न च प्रयोगवचनपरिगृहीतानामेवाङ्गप्रधानानां समानदशत्वस्य एकादेशे वक्ष्यमाणत्वात् लौकिककर्मणः कृषिं प्रयोगवचनपरिग्रहाभावात्तन्मादेयनियम इति वाच्यम्, 'पुरस्तात्कृषिकर्मणां प्राच्यां श्वेत्रस- र्यादाया शवापृथिवीय वलि हरेत्' इत्याशङ्कविधस्मरणेन 'तद्युक्तकृषि कुर्यात्' इति प्रयोगवचन- स्मरणस्यावश्यम्भवात् । एव च कर्षणमिति

ऋषु तु कर्मस्वाहवर्नीयवत्सु क्रियमाणान्ते प्रधानमाषेऽयात्सगुणा भवन्ति । अत मादेऽयमपादन-
सामर्थ्यरूपलिङ्गानुसारेण जयहोमविधिर्वैदिकविषय एव सकोचमर्हति ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

शेषश्च समाख्यानात् ॥ ३३ ॥

अध्वर्युसमाख्याते यजुर्वेदे जयहोमा विहिता । ते च समाख्यावशादध्वर्युकर्तृका ।
लौकिककर्मणि चाध्वर्योरभावान् अनध्वर्युणा क्रियमाणा ह्यसौ समाख्या बाधेरन । यदि च होमसा-
त्रमध्वर्युः करोति तदा यद्यपि समाख्या अनुगृह्यते, तथापि कृपेर्होमानां च समानकर्तृकत्व बाध्यत,
कृपेरवैदिकत्वेन समाख्याभावेन तत्राध्वर्युनियमापाने । अत समाख्यानुप्रहादपि वैदिककर्मशष-
त्वेनैव जयहोमविधि । वृत्तमधिकरणम् ॥

इदमामनन्ति— वरुणो वा एत गृह्णाति, योऽथ प्रतिगृह्णाति यावताऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्ता-
वतो वारुणाश्चतुष्कपालाभिर्वेपद्वरुणमेव स्वेन भारधेयेनोपधावति, स एवैन वरुणपाशान्मुञ्च-

१४. अश्वप्रतिप्रहेष्ट्य ति' इति । अत्र पतिपूर्वो गृह्णातिर्दाने वर्तते इत्युत्तराधिकरणे वक्ष्यते ।

(धिकरणम् । किमेषा इष्टिलौकिके वैदिके चाश्वदाने भवति, उत लौकिके, अथवा वैदिके

इति सशय । तत्र निमित्तस्याश्वदानस्य लौकिकत्वेन वैदिकत्वेन च विशेषणे वाक्यभेदप्रसङ्गाद्
भयत्रार्पाति प्रथमपक्ष 'सिद्धवत्कृत्य निराकुर्वेन द्वितीयपक्षमुपक्षिपति—

दोषास्त्रिष्टिलौकिके स्याच्छास्त्राद्धि वैदिके न दोषः स्यात् ॥ ३४ ॥

तुर्नार्ये । नोभयत्र इयमिष्टि, किंतु लौकिक एव दाने स्यात् । कुत । दोषान् । वरुणपा-
शप्रहदोषयुक्ताश्वदानस्य निमित्तत्वावगमात् वैदिकदाने च दोषाभावान् । न च दोषविशिष्टनिमित्ता-
नुवादे वाक्यभेद शङ्क्य । अश्वदानत्वेनैव हि तन्निमित्तं शब्दवृत्त्यावगम्यते । पर्यवसानगत्यैव
दोषवदश्वदानं निमित्तम् । तथाहि—अश्वदाने विहिताया इष्टे फलाकाङ्क्षायाम् 'स एवैन वरुणपा-
शान्मुञ्चति' इति वाक्यशेषाद्वरुणपाशप्रहदोषनिर्घात फलमवगम्यते । दोषश्च प्रतिषेधमनियत ।
लौकिकमव चाश्वदानम् 'न केसरिणो ददाति' इति प्रतिषिद्धम्, न तु वैदिकमपि, तस्य विहि-
तत्वात्, अहिमावाक्यवत् न-केसांश्वाक्यस्यापि विहितेतरविषयत्वान् । ततश्च हि यत् 'अश्वो
दक्षिणा' इत्यादिशास्त्राद्वैदिकाश्वदान दोषो नास्ति, अतोऽवैदिकमेवाश्वदानं निमित्त पर्यवस्यति ।
तथा च आर्यवादिक्फलानुसारेण लौकिकस्यैवाश्वदानस्य निमित्तत्वादिष्टे पुरुषार्थत्वमेव, न तु

कत्वर्थत्वम् । न च क्रतुवहिराप अश्वदानस्य 'अश्वस्मालोक्यभावाद्' इत्यादिश्रुतिविहितत्वान् 'न केसरिणो ददाति' इति प्रतिषेधविषयत्वाभावेन तत्रापि दोषाभावात्कथं निमित्तत्वमिति वाच्यम् ; विधिमनपेक्ष्य स्नेहप्रत्युपकारादिवशन मित्रादिभ्यो यदश्वदानं क्रियते, तस्य प्रतिषेधविषयतया दोष-
सत्त्वेन निमित्तत्वापत्तेः । तस्माद्लौकिक एवाश्वदाने पुरुषार्था इयमिष्टिः ॥

अथ सिद्धान्तयति—

अर्थवादो वानुपपातात्तस्माद्याज्ञे प्रतीयेत ॥ ३५ ॥

वाशब्देऽवधारणे । 'स एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति' इति वाक्यशेषस्तावदर्थवाद एव । यथा वरुणप्रहे मति तद्विमाचननाधनमवश्यमनुष्ठेयम्, तद्वत् अश्वदाने मति इयमिष्टिः—इत्यवश्य-
कर्तव्यतादृष्टान्तपरतया इष्टिविषयपेक्षितप्रशस्कार्थस्य वाद्, न तु दोषनिर्घातवादः । कुतः । अनुप-
पातान् वाक्यशेषस्य मुख्यार्थे समावेशासम्भवात् । मुख्यया हि वृत्त्या जलोदरपर्यायवरुणपाशमो-
चनं फलं वाक्यशेषादवगम्यते, वरुणपाशशब्दस्य जलोदरव्याधौ प्रसिद्धेः । जलोदरस्य च लौकि-
कमश्वदानं निमित्तमिति न पत्यक्षादिलौकिकप्रमाणादवगतम् । नापि कस्यांचित्त्रैदिकमहितायामेव
निश्चयमस्ति । नापि 'न केसरिणो ददाति' इति वाक्यादेवमवगन्तुं शक्यते, प्रतिषेधतः पापस्यैव
कल्पनात् तस्य च इहानुपादानात् । न च 'वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति' इति
वाक्यशेषादेवाश्वदानस्य जलोदरात्मकवरुणप्रहहेतुत्वमवगम्यते इति वाच्यम् । न हि तस्य वाक्य-
शेषस्य तत्प्रतिपत्तौ व्यापारोऽस्ति, योऽपगुरातैर्गतेन यातयान्' इत्यादिवत् इह हेतुहेतुमद्भावबोध-
कप्रत्ययाभावेन प्रसिद्धजलोदरानुवादेन तन्निघानार्थकर्मविधमात्रपरत्वान्, अत्रैव च तद्बोधने वाक्य-
भेदप्रसङ्गान् । न च 'वृणोति दुःस्वानिच्छादयति' इति व्युत्पत्त्या पापमेव वरुणशब्देन विवक्षितम्,
तच्च प्रतिषिद्धे लौकिकेऽश्वदानेऽस्तीति तन्निघानार्थत्वमिष्टे सम्भवतीति वाच्यम्, वरुणपाशशब्दस्य
जलोदरविषया समुदायप्रसिद्धिं परित्यज्य यथाकथाचिन्त्याख्यातस्यायुक्तत्वान् । तथा व्याख्यानेऽपि
वैदिकेऽश्वदानेऽपि अश्ववियोगदुःखस्य दर्शनान् तद्वत् वरुणपाशशब्देन शक्यते वक्तुम्, 'वृणोति
पुरुषम्' इति दुःखे वरुणशब्दस्य सम्भवात् । न चैव मति इष्टेस्तथाविधदुःखनिवर्तकत्वाभावात् 'स
एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति' इति वाक्यशेषात्प्रतिपत्तिरिति वाच्यम्, इष्टयाडम्बरविनाशदानेनाश्ववियोग-
दुःखनिवृत्तेः सत्त्वान् । तदेवमुभयथापि लौकिकाश्वदाने वरुणपाशदोषो न प्रसजतीति वाक्यशेषस्य
मुख्यार्थे दोषनिघाने अनुपपातान् असमावेशान् विषयपेक्षितकेवलस्तुतिपरत्वं विज्ञायते । तस्माद्वाक्य-
शेषस्य फलपरत्वाभावात् याज्ञे ज्योतिष्टोसादियज्ञाङ्गभूतं गौश्वान्वाश्वं' इत्यादिविहितेऽश्वदाने विहि-
ता एषा इष्टिः कत्वर्थतया प्रतीयेत ॥

अत्र शक्यते—

अचोदितं च कर्मभेदात् ॥ ३६ ॥

च-शब्द शङ्कायाम् । 'कर्मभेदान्' इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । लौकिक वैदिकमिति विशेषमुपाहाय इदमिष्टिकर्म अचोदितं न विहितम्, किंतु अविशेषेणाश्वदानमात्रे विहितम् । अतो लौकिके वैदिके चाश्वदाने स्यात् । उक्तरीत्या 'स एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति' इति वाक्यशेषस्य दोषनिर्घातपरत्वामंभवेन केवलस्तुतिपरतया दोषवदश्वदानस्यैव निमित्तत्वात्त्वात्त्वेन अश्वदानमात्रस्यैव निमित्तत्वत्वात् सति वैदिकमात्रपरिशेषनिर्णायकाभावात् । तस्मान् 'याज्ञे प्रतीयेत' इत्यनुपपन्नम् ॥

अथ परिहरति—

सा लिङ्गादात्विजे स्यात् ॥ ३७ ॥

सा इष्टि आत्विजे ऋत्विक्संपदानके ऋत्वङ्गभूते अश्वदाने स्यात्, न तु लौकिके । कुत । लिङ्गात् वैदिकत्वसामर्थ्यात् । प्रसिद्धे ह्यश्वदाने निमित्ते इष्ट कर्म विधीयते । प्रसिद्धौ च पर्यालोच्यमानाया नैमित्तिककर्मणोऽस्य वैदिकत्वान् तन्मदृशं वैदिकमेवाश्वदानं निमित्तं शीघ्रोपतिष्ठत इति तन्मद्वन्धिक्रतूपस्थानान् तदुपकारार्थत्वं गम्यते । ततश्च तेनैव निराकाङ्क्षत्वान्न लौकिकस्य ग्रहणम् । एवं च फलं न कल्प्यमिति लाघवम् । किंच, लौकिकेऽश्वदाने इष्टे पुरुषार्थता, वैदिकदाने तु तस्या ऋत्वर्थता, न चैकस्य कर्मणस्तदुभयार्थत्वं युज्यते, ऋत्वर्थत्वे उद्योतिष्ठोमादिप्रधानविधिपरतन्त्रत्वान् नाधिकारान्तरप्रयोजकत्वम्, पुरुषार्थत्वे तु स्वानन्द्येणाधिकारान्तरप्रयोजकत्वमिति वैषम्यापत्तेः । तस्माद्वैदिक एवाश्वदाने इयमिष्टिः । तत्रापि श्रौत एव दाने, न तु स्मार्ते, तस्य प्रत्यक्षवेदाविहितत्वाभावेन प्रत्यक्षवेदविहितनैमित्तिकविस्मृशतया लौकिकवदेव शीघ्रोपस्थित्यभावात् । तदेवम् 'दोषान्निविष्टिः' इत्यारभ्य चत्वारि सृष्ट्राण्यैकाधिकरण्यपरतया वार्तिकं योजितानि ॥

भाष्ये तु 'अचोदितं च कर्मभेदात्' 'सा लिङ्गादात्विजे स्यात्' इति सूत्रद्वयम् अस्या-
मवेष्टावधिकरणान्तरपरतया योजितम्— 'प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयन्, स स्वां देवतामाच्छेत्,

१५ दातुर्वारुणश्च स पर्यदीयत; स एत वारुणं चतुष्कपालमपश्यन्, तन्निरवपन्, ततो वै
धिकरणम् । स वरुणपाशादमुच्यत; वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति, याव-
तोऽश्वान्प्रतिगृहीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेत्' इति श्रुतम् । प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयन्
दत्तवान् । स प्रजापतिः स्वां स्वकीया देवता संप्रदानभूतं वरुणम् आच्छेत्प्राप्रवान् । प्रजापतिरश्व
दत्त्वा वरुणग्रहं प्राप्रवानिति यावत् । स प्रजापतिः पर्यदीयत जलोदरेण व्याधिना उदरे
विदीर्णोऽभवत् । स प्रजापतिरेतं चतुष्कपालमित्यादि स्पष्टम् । इयमिष्टिः प्रतिगृहीतुं दातुर्वेति

सशये पूर्वपक्षयति— अचोदितं च कर्मभेदात् ॥ दानप्रतिग्रहकर्मणोर्भेदात्प्रतिग्रहीतृमबन्धित्वेन श्रु-
 त्मिदं कर्म दातुरर्षोक्षितं मन्यामहे । च-शब्दो युक्त्यन्तरमनुक्तं समुच्चिनोति— विध्युद्देशस्य बलीय-
 स्त्वान् उपक्रमगतोऽप्यर्थवाह अन्यथा नेय इति । उपक्रमे हि यद्यपि प्रजापतिरश्वदानाद्वरुणगृहीतोऽभ-
 वत्, वारुण्येष्टया तन्मोचनमात्मन कृतवान्, तस्मादन्योऽप्येव कुर्यादिति विज्ञायते, तथापि विध्यु-
 द्देशस्य प्रबलत्वात् तदनुसारेण तद्वाक्यशेष उपक्रमगतोऽपि अङ्गुणविरोधन्यायेनान्यथा नेय—
 दातुरपि यदि दोष स्यात् किमुत प्रतिग्रहीतुरिति । न च 'दोषात्त्रिष्टि' इति सूत्रद्वयसिद्धपूर्वाधि-
 करणे 'याज्ञं प्रतीयते' इति वैदिककर्माङ्गत्वबलादेव दातुरिष्टिरिति लभ्यते, अन्यथा यजमानस्य
 सकाशात्प्रतिग्रहीतुरस्यामिष्टावधिकारसिद्धये तद्वास्येव फलं कलयामिति यजमानरूपदातृगामिफल
 ककर्माङ्गत्वासम्भवात्, न हि प्रतिग्रहीत्राधिकारिकाया इष्टे दात्राधिकारिकज्योतिष्टोमादिवैदिककर्मण-
 श्चाङ्गीकृत्वा संभवति, अङ्गप्रधानयोरैककर्तृकत्वनियमादिति वाच्यम् । एतदधिकरणप्रवृत्त्युपजी-
 वनेनैव 'पूर्वाधिकरणे याज्ञत्वव्यवहारप्रवृत्ते' । तस्मात्प्रतिग्रहीतुरिष्टि । तस्मात् च प्रतिग्रहीतृकर्तृकायां
 यजमानकर्तृकवैदिककर्माङ्गत्वाभावेन पुरुषार्थतया ऋत्विजामितरेषां च फलकल्पनायास्तुल्यत्वाद्भौ-
 किकेऽपि प्रतिग्रहे इयमिष्टिरिति । अथ सिद्धान्तयति— सा लिङ्गादात्विजे स्यात् ॥ सा इष्टि
 आत्विजे ऋत्विक्संप्रदानके याजमानेऽश्वदाने स्यात् । कुत । लिङ्गात् उपक्रमसामर्थ्यात् ।
 उपक्रमे हि प्रजापतिरश्वं दत्त्वा वरुणग्रहं प्राप्, वारुणेष्टया ततो मुक्त इत्यवगतम् । तूदे
 तद्दातुरेवेष्टिविधौ युज्यते । न हि प्रजापतिनाश्वदात्रा वारुणेष्टया वरुणपाशविमोचनस्य कृत-
 त्वान् अश्वपतिग्रहीत्रा वारुणेष्टया यष्टव्यमिति समञ्जसम् । न च दातुरपि दोषश्चेत्किमुत प्रति-
 ग्रहीतुरित्येवमङ्गुणविरोधन्यायेन विध्युद्देशमनुसृत्य उपक्रमगतवाक्यशेषोऽन्यथा नेय इति वाच्य-
 म् । असंजातविरोधित्वेनोपक्रमगतार्थवादस्य यथाश्रुततयैव व्याख्यातव्यताया अङ्गुणविरोध-
 न्यायस्य विध्युद्देशतद्वाक्यशेषान्यविषयतायाश्चोपक्रमाधिकरणे व्यवस्थापितत्वात् । ननु, प्रजापति-
 वरुणायाश्चमनयत् अददात्, स वरुणः स्वा स्वकीया देवता देवत्वम् 'वारुणो वा अश्व' इति
 तदभिमानित्वम्, आरुर्लूनं 'नाभयतोषत् प्रतिगृह्णीयात्' इति अप्रतिग्राह्यप्रतिग्रहान् आर्तमकरोत्,
 स वरुण पर्यदीर्यत जलोदरेण उदरे परिशीर्णोऽभवत्, स वरुण एतं वारुणमित्यादि स्पष्टम्,
 तदेवमुपक्रमस्य प्रतिग्रहीतृपरतयैवोपपत्ते विध्युद्देशस्य तत्परत्वमेवेति चेन्न । 'प्रजापतिवरुणायाश्चम-
 नयत्' इति हि प्रजापतिर्दाता संकीर्तितः, वरुणश्च संप्रदानम्, 'स स्वा देवताम्' इति तच्छब्दश्च
 प्रथमान्त प्रजापतिमेव परामृशति समानविभक्त्यन्तत्वात्, न तु वरुणम्, तस्य चतुर्थ्यन्तोपात्त
 त्वाम् । एवम् 'स पर्यदीर्यत' 'स एतं वारुणम्' इत्यत्रापि । वरुण एव वरुणपाशं प्राप् इत्यस्य
 वारुणेष्टया तस्मान्मुक्त इत्यस्य च व्याहृतत्वाच्च । न हि स्वेनैव स्वयं पीड्यते । नापि वरुणस्या-

1. पूर्वाधिकरणप्रवृत्ते.—स्य.

त्सोद्देशेन यागः संभवति, स्वद्रव्यत्यागात्मकस्य यागस्यात्मोद्देश्यकत्वे व्याघातान् । ततश्चोक्तरीत्या उपक्रमस्य दातृपरत्वमेव युक्तमिति तदनुसृत्योपक्रमविकरणन्यायेन विध्युद्देशस्य दातृपरत्वमेवास्थेयम् । ननु 'ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि वेव ईयते, यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्ने, सामवेदेनास्तमये महीयते, वेदैश्शून्यन्निभिरेति सूर्यः' इत्यादाद्युगादिशब्दानां वेदेष्वपि बहुशो दृष्टत्वात् 'अग्नेर्ऋग्वेदः' इत्युपक्रमानुसारेण 'उच्चैर्ऋचा क्रियते' इत्यादिविध्युद्देशानां तत्तद्वेदपरत्वमुचितम्, इह तु प्रतिगृह्यतेः कापि दाने प्रयोगाभावान्न विध्युद्देशस्य दातृपरत्व संभवति इति, अत्राप्येतद्वोक्तम्— 'सा लिङ्गादात्विजे स्यात्' इति । सा दाष्ट आत्विजे ऋत्विक्प्रदानके याजमानेऽश्वदाने स्यात्, कुत ? लिङ्गान् 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति प्रयोजकरथापि क्वचित्कृतृत्वस्मरणान् । 'प्रतिगृह्यमान्' इति हि कर्ता गम्यते । स च प्रतिग्रहस्य प्रयोजको दातापि भवति । यथा 'पद्भिर्हृलै कृषति' इति । तत्र हि कर्षणस्य मुख्यकर्ता भूयः । श्वेत्रस्वामी तु तत्प्रयोजकः । स एव च तत्र 'कृषति' इति विवक्षितः । न हि श्वेत्रस्वामी स्वयं कृषति । किं तु कर्षणे भूयं प्रयोजयति । एवमिहापि प्रतिग्रहस्य प्रयोजक कर्ता 'प्रतिगृह्यमान्' इत्यनेन विवक्ष्यते । एतेनोपक्रमविकरणन्यायेन गतार्थत्व निरस्तम्, ^१उक्ताविकशङ्कापरिहारार्थत्वात् । ननु मैत्रायणीयशाखायाम् 'स एषोऽश्व प्रतिगृह्यते' इत्येव प्रतिग्रहोपक्रमाया एवास्या इष्टेगानानां तैत्तिरीयशाखागतस्याप्यस्योपक्रमस्यस्यार्थवादस्य प्रतिग्रहीतृपरत्वमेवोचितमिति चेत्, न, तत्रोपक्रमे प्रतिग्रहावगमेऽपि तदनुसारेण तैत्तिरीयशाखायामुपक्रमार्थवादस्य स्पष्टमेव दातृपरस्य विरुद्धत्वेन प्रतिग्रहीतृपरत्वाश्रयणानुपपत्तेः । न हि विरुद्धयोरैकवाक्यतास्ति । तदुक्तं वार्तिके 'प्रतिग्रहीतरि स्पष्टं यदि वाक्यान्तरं ततः । भवेत्तस्यापि तेनेष्टिर्दातुस्तु न निवार्यते' इति । एतच्छङ्कापरिहारार्थोऽपि सूत्रे चकार । इति शाबरमतानुसारी भट्टानुमतः पन्था ॥

प्राचीनभाष्येषु मैत्रायणीयशाखीयोपक्रमानुसारेण तैत्तिरीयशाखायामुपक्रमार्थवादस्य प्रतिग्रहविषयत्वमावरोधादभ्युपेत्य चत्वार्यपि सूत्राणि प्रतिग्रहविषय एव एकाविकरणपरतया योजितानि । तद्यथा— 'स स्वा देवतामाच्छन्' इति तच्छब्दो वरुणमेव सनिहितं परामृशति न तु दातार प्रजापतिम्, व्यवहितत्वात् । न ह्येकविभक्त्युपात्तपरामर्शित्वं सर्वनाम्ना नियतम् ; 'अजादशरथो जातो रामस्तस्माद्जायत' इत्यादौ व्यभिचारान्, 'वरुणमेव स्वन भागधेयेनोपवावति, स एवैत वरुणपाशान्मुञ्चति' इत्युत्तरवाक्ये तच्छब्दस्य भिन्नविभक्त्युपात्तवरुणपरतया निर्विवादत्वाच्च । तत्रैव मैत्रायणीयतैत्तिरीयशाखयोरविरोधलाभात्प्रतिग्रहीतुरेवेष्टिः । न च 'अतयन्' इत्याख्यातोपात्तफर्तुः प्रजापतेरेव सनिहितत्वात् 'स स्वाम्—'

1. उक्ताविशङ्का— ख.

इति तच्छब्देन परामर्शो युक्त इति वाच्यम्, अख्यातस्य कर्तृवाचितायाः कर्त्रधिकरणे निरस्त-
त्वान् । वरुणस्यैव कथं वरुणप्रद इति विरोधस्तु 'अग्निर्वा अकामयत् अज्ञादो देवानां स्यामिति,
स एतमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाक्षपाल निरवपत्' इत्यादिवत् 'आत्मनो वपामुदक्खिवत्'
इत्यादिवच्च महानुभावानां देवानां लोकानुग्रहार्थं रूपमेवाश्रयणेन परिहार्यं । सा चेयमिष्टि-
किं लौकिकेऽश्वप्रतिग्रहे उत वैदिके इति मशये, पूर्वपक्षमिति— 'दोषात्विष्टिलौकिके स्या-
च्छास्त्राद्धि वैदिके न दोषः स्यात्' । जलोदरपर्यायवरुणपाशनिवातायत्वादियमिष्टिलौकिकेऽश्व-
प्रतिग्रहे स्यात्, वैदिकेऽश्वप्रतिग्रहे विहितत्वादेव दोषासंभवादित्यर्थः । सिद्धान्तयति— अर्थ-
वादो वानुपपातात्तस्माद्याज्ञे प्रतीयेत । 'स एतैतं वरुणपाशान्मुञ्चति' इत्यर्थवाद एव, न तु
फलवात् ? कुत ? अनुपपातात् जलोदरान्प्रधाते मुख्यार्थे उक्तरीत्या वास्यस्य समावेशसंभवान् ।
तस्मादिष्टेर्दोषनिवृत्तार्थत्वात्संभवादामक्तदोषेऽपि याज्ञे क्रत्वङ्गभूतेऽश्वप्रतिग्रहे इष्टिः प्रतीयेत ।
अत्र शङ्कते— अचोदितं च कर्मभेदात् । न्यवलोपे पञ्चमी । लौकिक वैदिकमिति विशेष-
मनपेक्ष्य अश्वप्रतिग्रहमात्रे इदमिष्टिकर्म विहितम् । अत उभयत्र स्यात्, वाक्यशेषस्य केवलस्तु-
तिपरतया दोषवदश्वप्रतिग्रहस्यैव निमित्तत्वालम्बान् । अतो याज्ञे प्रतीयेतानुपपन्नम् । अथ
परिहरति— सा लिङ्गादान्विज्ञे स्यात् । सा इष्टिः, लिङ्गात् वैदिकत्वसामान्यात्, आर्त्विजे
ऋत्विग्भ्यो दक्षिणात्वेन देयत्वाध्वस्य प्रतिग्रहे यजमानकर्तृके प्रत्येतव्या । ततश्च यजमानगाभि-
फलकत्वर्थत्वं भवति । अग्नि हि क्रत्वङ्गतया यजमानकर्तृकोऽश्वप्रतिग्रहः— 'दीक्षितो
द्वाद्ग्राहं भृति वन्वीत' 'पूपा मन्येति मत्तिहारान्पहिणोति' 'चन्द्रमसीति द्विगण्यं प्रतिगृह्णाति'
'वस्त्रमसीति वाम' 'उस्त्रासीति गाम्' 'हयोऽसीत्यध्वम्' इत्यादिश्रवणान् । भृतिर्दक्षिणार्थं
द्रव्यम् । वन्वीत याचेत । मत्तिं पाञ्चालव्यं द्रव्यं हरन्तीति मत्तिहारा, तान्पहिणोति
दातृमकाशं प्रापयति । स्पष्टमन्यत् । तदेतत्पष्टोपान्त्याधिकरणे 'याच्छाक्रयणमविश्याने लोकवत्'
इत्यत्र स्पष्ट भविष्यति । अत, प्रतिग्रहीतुरवेषा इष्टिः । सोऽयं प्राचीनभाष्यानुसारी पक्षोऽपि
वार्त्तिके ध्वनितः याज्ञिकममनश्च । तथा च भारद्वाजसूत्रम् 'प्रतिग्रह इष्टिः स्यादित्याश्मरभ्यो-
ऽश्वप्रतिग्रह इत्यालेखन आर्त्विजे प्रतिग्रहे यजमानस्यैव स्यात्' इति । वृत्तमश्वप्रतिग्रहे-
ष्टधिकरणम् ॥

इदमामन्ति 'सामेन्द्र श्यामाफ चरु निर्वपेत् य. सोमं वमिति' इति । किमिय-
मिष्टिलौकिकसोमस्य धातुसाम्यार्थं पीतस्य वमने निमित्ते भवति, उत वैदिकसोमवमने, अथ बो-
भयत्रेति मशये, वमनस्य विहितत्वाभावेनावैदिकतया अश्वदानववैदिकस्यैव तस्य शीघ्रोपस्थित्य-
संभवादुभयत्रापि निमित्ते इयमिष्टिरिति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

पानव्यापच्च तद्वत् ॥ ३८ ॥

पानेति कर्मणि न्युट् । पीतसोमस्य व्यापन व्यापत्ति. वान्तिरपि तद्वत् वैदिक्येव निमित्तमित्यर्थ. । यद्यपि वमन न विहित तथापि सोमपानस्य विहितत्वेन तद्वमनस्यापि १६ वैदिकपानव्यापदि वैदिकत्वात् शीघ्रोपस्थितिः सम्भवतीति भावः । भाष्ये तु 'दोषान्विष्टि-
सामेन्द्रचरविधाना लौकिके' इति 'व्यवहितानिधकरणपूर्वपक्षपरतया इदं सूत्रं योजितम् । तदेत-
धिकरणम् । क्लृष्टत्वादुपेक्ष्य' वास्तिके अव्यवहितानिधकरणसिद्धान्तातिशेषपर योजितम् ।
'सा लिङ्गादार्त्विजे स्यात्' इत्यव्यवहितपूर्वसूत्रस्य वैदिकाश्रयानमाश्रयिष्यतयापि वास्तिके योजितत्वेन तथा व्याख्यानस्य युक्तत्वात् । स्यादेतत् । 'इन्द्रियेण वा वीर्येण व्यूध्यते य. सोमं वमिति' इति सोमवमने इन्द्रियवीर्यसमृद्धिभावदोषस्य 'नेन्द्रियेण वीर्येण व्यूध्यते' इति इष्टेस्तान्निर्घातार्थत्वस्य च श्रवणाद्विदकस्य च सोमस्य विहितपानमात्रेण कृतप्रतिपत्तिकस्य वमने ऽपि दोषाभावात् न तत्र दोषनिर्घातार्थविधानमर्थवत्, अतो लौकिकसोमवमन एवेष्टि., न च 'वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति' इतिवत् 'इन्द्रियेण वा एष व्यूध्यते' इत्येतद्व्यर्थत्वाद् इति वाच्यम्, न ह्यश्वदाने मति जलोद्वग्भवत् सोमवमने इन्द्रियवीर्यव्यूद्धिरत्यन्ता-
विद्यमाना, न च लौकिकवमनादिन्द्रियवीर्यसमृद्धिरेव, अन्यथा धातुसाम्यानुपपत्तेरिति वाच्यम्, वमनादूर्ध्वमिन्द्रियवीर्यसमृद्धावपि तत्काले इन्द्रियवीर्यशोषसत्त्वान्— इत्याशङ्क्य निराकरोति—

दोषात्तु वैदिकं स्यादर्थान्द्वि लौकिके न स्यात् ॥ ३९ ॥

तुर्वधारणे । इन्द्रियवीर्यसमृद्धिदोषनिर्घातार्थत्वश्रवणादिष्टिवैदिकसोमवमन एव स्यात् । लौकिके हि वमने अर्थात् प्रयोजनवशादेव दोषो न स्यात् । सोमपान हि लोके वमनायैव प्रयोजनाय क्रियते । वमने ह्यन्तर्गतदोषनिःसारणेन धातुसाम्यं जायते । तत्रश्च तात्कालिकेन्द्रियवीर्यशोषाभ्युपगमेनैव लोके वमनप्रवृत्ते 'अङ्गीकृता गलानिने दोषाय' इति न्यायेन लौकिकसोमवमने दोषो नास्ति । षेदे तु सोमपानस्य 'हिन्व मे गात्रा हरिव' इत्यादिमन्त्रवर्णनो जरणपर्यन्तस्यैव शास्त्रार्थतया तद्वमने दोषोऽभ्येव । अतो दोषवशादेव वैदिकसोमवमने स्यादिष्टि । ननु वमनप्रयुक्तेन्द्रियवीर्यव्यूद्धेः सिष्टचनुप्रानेनाप्यपरिहार्यतया इष्टेदोषनिर्घातार्थत्वामभावात् 'इन्द्रियेण वा एष वीर्येण व्यूध्यते' इत्यर्थत्वाद्माश्रयिष्यति कुतस्तद्वशाद्वैदिकवमनमात्रे इष्टि स्यादिति, अत्राप्येतदेव सूत्रमुत्तरम् । अस्तु दोषश्रवणमर्थत्वाद् । अर्थात् अथेनात् अपेक्षावशात् वैदिकवमन एव स्यात् न तु लौकिकवमने । तत्र हि दोषाभावात्प्रतीकारापेक्षा नाम्नीत्यनपेक्षित प्रायश्चित्तेष्टिवि-

1 व्यवहितसूत्र .. ख

2 दुष्टत्वादुपेक्ष्य— क.

तुनार्थे । न सर्वस्य पुरोडाशस्य होम । किं तु द्व्यवदानमात्रस्य । शेषस्तु
स्विष्टकृदाद्यर्थं स्थापनीयः स्यात् । कुत ? निरवदानान् । पुरोडाशान्निष्कृत्य द्व्यवदानं यस्मि-
न्वाक्यजाते प्रत्यक्षश्रुतमस्ति तन्निरवदानम् । 'द्विर्हविषोऽवद्यति' 'मध्यात्पूर्वार्धाच्च द्विरवद्यति'
'अङ्गुष्ठपर्वमात्रमवद्यति' 'द्व्यवदानं जुहोति' इत्यादिवाक्यजातादित्यर्थः । अत्र हि पुरोडाशान्नि-
ष्कृत्याङ्गुष्ठपर्वमात्रशो द्विरवत्तस्यांशस्य होमसाधनता श्रुता । आप्त्यादिवाक्यान्तु कृत्स्नस्य पुरो-
डाशस्य देवतासंबन्धित्वेनावगतस्य 'अग्निमुखा वै देवाः' इति वाक्यशेषवशेन होमं विनानुपप-
त्त्या होमसाधनत्वं कल्पयते । एव च प्रत्यक्षश्रुतद्व्यवदानहोमसाधनतानुसारेण आग्नेयवाक्यतोऽपि
द्व्यवदानप्रणाडिकया होमसाधनत्वं पर्यवस्यति । अतो द्व्यवदानमात्रं हुत्वा शेषयितव्यम् ॥

अत्र पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते--

उपायो वा तदर्थत्वात् ॥ ४५ ॥

वाशब्दः प्रत्यवस्थाने । आप्त्येयवाक्यात् 'अग्निमुखा वै देवाः' इत्यर्थवादसहकृता-
त्कृत्स्नस्य पुरोडाशस्य होमोऽवगते सति निरवदानवाक्यजातमुपायोपदेशपरं भविष्यति 'मध्या-
त्पूर्वार्धाच्च पुनः पुनर्द्विद्विरवदाय होतव्यम्' इति । ननु पुनः पुनर्द्विद्विरवदाय होम इति कुत,
अभ्यासस्याश्रवणान् ? इत्यत आह— तदर्थत्वादिनि । उत्पत्तौ कृत्स्नस्य पुरोडाशस्य होमार्थत्वावगमा-
दित्यर्थः । ततश्च यथा उत्पत्त्यवगतं कृत्स्नपुरोडाशहोमे द्व्यवदानहोमोऽयमुपायः स्यात् तथा सोमयाग-
वद्भ्यसितव्यो द्व्यवदानहोम इति पर्यवस्यति । तथा च 'द्विद्विरवदायावदाय पुनः पुनर्होमात्कृत्स्नस्य
पुरोडाशस्य होमसाधनत्वम् ॥

अथ सिद्धान्ती निराचष्टे—

कृतत्वात् कर्मणः सकृत्स्याद्भ्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ ४६ ॥

तुनार्थे । यद्यपि कृत्स्नस्य पुरोडाशस्यात्पत्तिवाक्ये होमार्थत्वमवगतम्, तथापि द्व्यवदान-
होमस्य सकृदेव प्रयोगः स्यात् । नाभ्यासः, कृतत्वान् । सकृत्प्रयोगेणैव 'द्व्यवदानं जुहोति'
इति 'शास्त्रार्थस्य पर्यवसन्नत्वान् । न चोत्पत्तिवाक्यावगतं कृत्स्नस्य पुरोडाशस्य होमसाधनत्वं
द्व्यवदानहोमाभ्यासमन्तरेणानुपपद्यमानं तदभ्यासं प्रयोजयतीति वाच्यम् । अप्त्येयत्वहोमसाध-
नत्वमेव आप्त्येयत्व पुरोडाशस्य । तच्च वाक्यान्तरपर्यालोचनया द्व्यवदानप्रणाडिकया कृत्स्नस्य
पुरोडाशस्योपपाद्यम् । यथा त्रीर्होमां पुरोडाशप्रणाडिकया पशोर्हृदयादिप्रणाडिकया सोमस्य
च रसप्रणाडिकया तद्वत् । एव च द्व्यवदानप्रणाडिकया कृत्स्नस्य पुरोडाशस्याप्त्येयत्वमुपपन्नमिति

1 द्विद्विरवदाय पुनः पुनरादाय...क. 2. शास्त्रस्य .. स्त्र.

न तन् व्यवदानस्याभ्यास प्रयोजयितुमीष्टे । ननु द्व्यवदानहोमोऽभ्यस्यताम् आग्नेयत्वं वा प्रणाष्टि-
कया नीयतामित्यत्र विनिगमनाविरह इत्यत आह— द्रव्यस्य गुणभूतत्वादिति । होमो हि
' दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ' इति फलसंबन्धात्प्रधानम् , पुरोडाशस्तु तत्र साधनत्वाद्गु-
णभूतः । न च तदनुसारेण प्रवानभूतहोमस्यावृत्तिरन्याया । न च ' स्वर्गकामो यजेत ' इति
यागस्यैव फलसंबन्धात्प्रधान्यम् , न तु होमस्येति वाच्यम् , यजेतेरपि होमवाचित्वान् जुहो-
तिचोदितेष्वपि कर्मसु ' अग्निहोत्रस्य यज्ञकताः, एक ऋत्विक् ' इत्येवं यजितानुवाददर्शनात् ।
ततश्चाग्नेयवाक्य द्व्यवदानहोमवाक्यं चैकवाक्यं सपद्यते— अष्टाकपालपुरोडाशप्रकृतिकद्व्यवदान-
नमग्निदेवत्यहोमसाधनम् इति । तुशब्दश्चार्थोऽनुक्तममुच्येऽपि, पुनः पुनरवदाने मध्यात्पूर्वार्धा-
दिति विरोधश्चेति । तस्मान्न सर्वहोम ॥

इमोऽग्नेवमित्याह—

शेषदर्शनाच्च ॥ ४७ ॥

' शेषात्स्विष्टकृतं यजति ' इत्यादिशेषकार्यदर्शनादपि न सर्वहोमः । न च हविरन्तरपरः
शेषशब्द इति युक्तम् , शेषशब्दस्योपयुक्तावशिष्टाशविषया प्रसिद्धिं परित्यज्य अन्यशब्दपर्यायताश्र-
यणस्यान्याध्यत्वात् । वस्तुतस्तु, वाजसनेयके ' अथायं देवो योऽय पशूनामीष्टे ' इत्युपक्रम्य ' याव-
तीभ्यां देवताभ्यां हवींषि गृहीतान्यभवन्सर्वाणि तानि हुतानि, कथमस्मा आहुतिं कल्पयेम ' इत्युक्त्वा
' स यथापूर्वं हवींष्याभिघारयत्तदेकस्मा अवशानाय पुनराग्याययद्यातयामान्यकरोत्त एकैकमवदान-
नमवाद्यत् ' इति स्विष्टकृद्वाक्यशेषे देवतान्तरहुतशिष्टत्वाद्यागान्तरागोम्यत्वाधायकं दोषमुद्गा-
व्य अवत्तप्रदेशप्रत्यभिघारणाद्यातयामत्वम् , अतः स्विष्टकृद्यागाहृत्वमाग्नेयादिभागशिष्टहवि-
षामित्येवं दृश्यते । तदेतच्छेषशब्दस्योपयुक्तावशिष्टाशपरत्व एव घटते । तस्मादपि न सर्वहोम
इति व्याख्येयम् ॥

तदेतदधिकरण भाष्योत्प्रेक्षित वार्तिके परिष्कृतं दूषितं च । तद्यथा— यत्तावदुक्त-
माग्नेयत्वं द्व्यवदाने उपसंस्कृतमिति तदयुक्तम् । ' सामान्यविधिरस्पष्टः संक्षिप्येत विशेषतः । स्प-
ष्टस्य तु विधेर्नान्यैरुपसंहारसंभवः ' । ' सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयान् ' इत्यनारभ्यवादेन तावत्मात-
दश्यस्य सामिधेनीसंबन्ध एव स्फुटसंभवगम्यते न तु क्रतुसंबन्धः । क्रतूपस्थापकशब्दाभावात् ।
ऋत्वव्यभिचरितसामिधेनीलिङ्गादेव क्रतूपस्थितिः । तत्र सामिधेनीलिङ्गात्सर्वास्विष्टिषूपस्थितासु साम-
दश्यमनारभ्याधीतं प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासौ प्राण्य पाञ्चदश्यावरुद्धत्वात्ततः परावृत्य सर्वासु विकृती-
ष्टिषु यावन्निवेष्टुमुद्युङ्क्ते ततः प्रागेव मित्रविन्दादीष्टिषु प्रत्यक्षोपदिष्टं सामदश्यं प्रवृत्तं पर्यालोच्य
ततोऽपि परावृत्य अनाम्नातनामदश्यासु विकृतीष्टिषु निवेष्टुमुद्युज्जातं सन् मित्रविन्दादिषु

कश्चिदिष्टिषु प्रत्यक्षोपदेशवैयर्थ्यं पर्यालोच्य तत्रैव प्रत्यक्षोपदिष्टमाप्तदृश्ये उपसंह्रियते । अनारभ्याधी-
 तसामान्यवचनस्य तु शाखाभेदात् पौनरुक्त्यम् । शाखान्तरोपसंहाराभावे सर्वविकृत्यर्थं च, शाखा-
 न्तरोपसंहारानित्यन्वयस्य शाखान्तराधिकरणे व्यवस्थापितत्वात् । केचित्तु सामान्यवचनतो विज्ञान-
 मभ्युदयकारिण्याह । इह त्वष्टाकपालस्य स्फुट एव देवतासंबन्धः, तद्धितश्रुत्याभिहितत्वान् ।
 ' आग्नेय ' इति हि तद्धितेन ' सान्य देवता ' इत्यधिकृत्य विहितेन ' अग्निकलिभ्या
 ढग्भक्तव्य ' इति ढकपत्ययेनाष्टाकपालपुरोडाशस्याग्निदेवतेत्यवगतम् । त्यज्यमानहविरुद्देश्यत्व-
 मेव च देवतात्वम्, न तु वेदपुराणप्रसिद्धा जातिविशेष, ' रक्षोदेवत्वम् ' ' पितृदेवत्वम् '
 इत्यादावसम्भवान् । देवतोद्देश्यकद्रव्यत्याग एव याग । तथा च ' आग्नेयोऽष्टाकपाल '
 इत्युत्पत्तिवाक्यादग्निदेवताकयागसाधनमष्टाकपालपुरोडाश इति शब्दमर्यादयैव स्फुटमवगतम् ।
 नात्र साप्तदश्यानारभ्यत्वादवदनुमानोपश्रान्तिः । द्व्यवदानस्य तु न स्फुटो देवतासंबन्धः,
 ' द्व्यवदान जुहोति ' इत्यत्र तथाविवक्षितभावात् । यद्यपि जुहोतिर्वेवतोद्देश्यकत्यज्यमानहवि प्रक्षे-
 पवाची, तथापि तावता सामान्यतो देवतासंबन्ध एव द्व्यवदानस्य शाब्दः । अग्नित्वेन रूपेण तस्य
 देवताविशेषसंबन्धस्त्वाग्नेयपुरोडाशावयवत्वाद्नुमेय इत्यस्पष्टमेव द्व्यवदानस्याग्नेयत्वम् । तथा च
 ' आग्नेयोऽष्टाकपाल ' इति स्पष्ट सामान्यविधि कथमस्पष्टाग्नेयताकद्व्यवदानमात्र उपसं-
 ह्रियते । यद्यपि द्व्यवदानस्य होमात्मकत्यागसंबन्धः शाब्दः, पुरोडाशस्य तु श्रुतदेवतासंबन्धस्य
 ' अग्निमुखा वै देवा ' इत्यर्थवादवशेनाहवनीये प्रभेदमन्तरेणानुपपत्त्या कल्प्यते, तथापि द्व्यव-
 दानस्याग्नेयत्वे निन्दे तत्र सामान्यश्रुतस्याग्नेयत्वस्योपसंहारो वाक्य । द्व्यवदानस्य चाग्नेयत्वमाग्ने-
 यवाक्यप्राप्ताग्निदेवताकपुरोडाशावयवत्वाद्नुमेयमित्याग्नेयवाक्य तत्रोपजीव्य भवति । अपर्यवस-
 प्रार्थक एव तस्मिन्नाग्नेयवाक्ये सति द्व्यवदानस्याग्नेयत्वानुमान न प्रवर्तितुमर्हतीति स्वार्थपर्य-
 वसानान्यथानुपपत्त्या प्रथमतःरानुमितः पुरोडाशस्य कृन्तनस्य होमसंबन्धः प्रत्यक्षविशेषवचन-
 शतेनापि द्व्यवदानमात्रविषयतामापादयितुं न शक्यते । किं च यत्र विशेषस्य सामान्यात्मना
 अभेदः तत्रैव सामान्यविवेकविशेषे उपसंहारः । न ह्यत्र द्व्यवदानं पुरोडाशस्यावयवभूत पुरोडाशा-
 त्मक भवति, येन पुरोडाशस्यावयवित उक्तमाग्नेयत्व तदवयवभूतद्व्यवदानविषयमुपसंह्रियेत,
 अवयवावयवितो सामान्यविशेषभावव्यवहाराभावात् । यद्योक्तं ब्रीह्यादीनां पुरोडाशादिप्रणाडिकयेव
 पुरोडाशस्यापि द्व्यवदानद्वारा आग्नेयत्वमिति, तद्युक्तम्, अवघातादिना ब्रीह्यादिस्वरूपस्याभिष-
 वादिना सोमलतास्वरूपस्य विशसनादिना पशुस्वरूपस्य च विनष्टत्वेन ब्रीह्यादीना साक्षाद्यागसाध-
 नत्वासंभवेन पुरोडाशरसहृदयादीनामेव ' आग्नेयोऽष्टाकपाल. ' ' ऐन्द्रवायवं गृह्णाति ' ' हृदयस्या-
 पेऽवधति ' इत्यादिवाक्यान्तरना यागसाधनत्वावगमात् । प्रणाड्याश्रयणेऽपि प्रकृते साधकवाधकप्र-

माणाभावेन प्रणाङ्ग्याश्रयणस्यायुक्ततया स्वरमत साक्षाद्देवावगतस्य कृष्णपुरोडाशदेवतासंबन्धस्य अश्रवदानद्वारा आश्रयणायोगान् । अथ 'अश्रवदानं जुहोति' इति वाक्यमेव तत्र प्रमाणमिति चेत्, किमिह वाक्ये 'अष्टाकपालं जुहोति— इति यत् तत् पुरोडाशाङ्गिरवदाय' इति विधिः ? उत 'अश्रवदानं होमेन संस्कृतम्' इति वाक्ये, होमस्याप्राप्तत्वेनानुवादायोगान् । उत्पत्तिवाक्यात्तन्प्राप्तिरिति चेत्, न । तत्राष्टाकपालपुरोडाशेऽग्निदेवतासंबन्धस्य 'अग्नय इह न मम' इति त्यागमात्रेण आहवनीये प्रक्षेपात्मकं होमं विनाप्युपपत्तेः । अग्नौ प्रक्षेपाभावेऽपि पशुहोमादौ देवतासंबन्धदर्शनेन 'अग्निमुखा वै देवा' इत्यर्थवादतो होमसंबन्धस्यागिद्धेः । कथं चान्यथा 'पान्नीवतमुत्सृजेत्' इत्यादौ देवतासंबन्धस्य स्यात्, होमस्यैवाभावात् ? तत्र 'द्विर्हविषोऽवद्यति' इति प्राप्तद्वयवदानं द्वितीयया प्राधान्येन निर्दिश्य तत्संस्कारो विधीयते इति द्वितीयः पक्षः परिशिष्यते । एव च कथं द्वयवदानप्रणाङ्ग्या पुरोडाशस्याग्नयत्वसिद्धिः ? 'द्वयवदानं जुहोति' इति वाक्ये द्वयवदानस्य प्रक्षेपमात्रावगमान्, तस्य चात्पत्तिवाक्यावगतसमस्तपुरोडाशमेयत्वेनाविरोधान् । तथा हि— उत्पत्तिवाक्ये तावदष्टाकपालः पुरोडाशोऽग्नयुद्देश्यकम्बत्वत्यागात्मकयागमाधनमित्यवगतम् । तस्य च पुरोडाशस्यावघातपेषणादिना प्रोक्षणादिना च दृष्टादृष्टविधयोत्पादितस्य यत्र कचित्प्रदेशे स्थितस्य यागमाधनत्वे प्राप्ते 'वेद्यां बर्हिषि हवींष्यांसादयति' इति प्रदेशविशेषो नियमितः । तदेवविधं बर्हिष्यामादितं पुरोडाशलक्षणं हविः । 'अग्नय इह न मम' इति यजमानस्यजति । त्यक्तं च तद्धविः प्रतिपत्तिमपेक्षते । यजमानश्च स्वत्वत्यागात्तस्मिन्नुदास्ते । एवं स्थिते वाक्यान्तराणि श्रूयन्ते 'उपस्तृणानि,' 'द्विर्हविषोऽवद्यति,' 'अभिघारयति,' 'चतुरवत्तं जुहोति' 'शेषात्स्विष्टकृतं यजति' 'यजमानपञ्चमा इडा भक्षयन्ति' 'ऋत्विजो हविःशेषान्भक्षयन्ति' इति । तत्राग्नयेनोष्णीर्णाभिघारितप्रकृतस्य हविषो अश्रवदानं होतव्यमित्यवगतम् । न चेद् अश्रवदानमप्रकृतद्रव्यविषयं भवितुमर्हति । 'द्वयवदानम्' इत्यनुवादस्य प्राप्त्यपेक्षत्वेन यथाप्राप्तिं वर्णनीयत्वान् । 'द्विर्हविषोऽवद्यति' इति हि तत्प्राप्तिः । तत्रापि 'हविषः' इत्यनुवादः 'आग्नेयोऽष्टाकपालः' इत्युत्पत्तिवाक्यापेक्षः । उत्पत्तिवाक्ये च कृष्णावयवावच्छेदेन पुरोडाशस्याग्नेयत्वमवगतम् । तत्राग्नेयपुरोडाशलक्षणहविषो अश्रवदाय होतव्यमिति लभ्यते । देवतोद्देश्यकम्बत्वत्यागो यागः, स एव प्रक्षेपसहितो होम इति चतुर्थे वक्ष्यते 'यजतेचोदता द्रव्यदेवताक्रिय समुदाये कृतार्थत्वात्' 'तदुक्ते श्रवणाज्जुहोतिरामेचनाधिकः स्यात्' इति । तथा च देवतोद्देशः स्वत्वत्यागः प्रक्षेप इति ष्यशो होमः संपद्यते । इह च द्वयवदानविषयं त्यागदेवतोद्देशयोरुत्पत्तिवाक्यत एव प्राप्तत्वात्प्राप्ताप्राप्तविवेकेन प्रक्षेपाश एव संस्कारो विधीयते । 'द्वयवदानं जुहोति' इति त्याग-

देवतोद्देशोऽस्वयंभवे । एतेन जुहोते. प्रक्षेपमात्रे लभ्यते निरस्तम् । सोऽयं द्वयवदान-
स्याहवनीये देवतोद्देश्याग्रहित. केवलः प्रक्षेपः नोत्पत्तिवाक्यावगतं कृत्स्नपुरोडाशस्याग्नेयत्व
विरुणद्धि, येन द्वयवदानं प्रणाडीत्वेनाश्रियेत । अग्नये त्यक्तस्य कृत्स्नपुरोडाशस्याग्नौ तदेकदे-
शभूतद्वयवदानप्रक्षेपमात्रे सत्याग्नेयत्वानपायान् । नापि द्वयवदानस्याग्निदेवताकथागमाधन-
त्वमिह विशिष्यावगतं 'येनोत्पत्तिवाक्यावगताग्नेयत्वस्य द्वयवदानं प्रणाडी समाव्येत । न त्वेवम-
भित् । तत्र जुहोतिनोत्पत्तिवाक्यावगतयागानुवादस्योक्तत्वात् । अतः द्वयवदानप्रणाड्या पुरोडा-
शस्याग्नेयत्वमित्युक्तम् । तदयमत्र पर्यवसन्नोऽर्थः । वेद्या बर्हिष्यामादित पुरोडाशलक्षणं हवि-
राउभ्रभागानन्तरं यजमानेन 'अग्नय इदं न मम' इति त्यक्तव्यम् । तदेतं समस्तेन पुरोडाशेन
यागे यजमानेन साधिते सति पुरोडाशैकदेशभूतं द्वयवदानमुपस्तीर्णाभिघारितमाश्रावणप्रत्या-
श्रावणाद्विविधिता आहवनीयेऽव्युत्थुणा प्रक्षेपव्यमिति । सोऽयं पक्षो न युज्यते । एव हि सति प्रक्षेप
उपयुक्तसंस्कारत्वात्प्रतिपत्तिकर्मणि लभ्यते । ततश्च त्यागानन्तरं होमात्प्राक् द्वयवदाननाशे सति
हविरन्तरं नोत्पादयितव्यं स्यात् । प्रक्षेपस्य प्रतिपत्तितया द्रव्यप्रयोजकत्वाभावात् । ततश्च 'शेषाद्वय-
वदाननाशे स्यात्तदर्थत्वात्' 'निर्देशाद्वान्यदागमयेत्' इति पाष्ठाधिकरणे व्यवस्थापयिष्यमाणमध्व-
ननाशे द्रव्यान्तरोत्पादनं विरुध्यते । किं च वेद्या बर्हिषि हविरासादनम्, सामिधेन्यः, इध्माधानम्,
पूर्वाधारः, प्रवरः, उत्तराधारः, प्रयाजाः, आज्यभागौ, 'अग्नय इदं न मम' इति याजमानस्त्यागैः,
'अग्नयेऽनुमृहि' इति सप्रैषः, पुरोनुवाक्यावचनम्, उपस्तरणम्, द्विरवदानम्, अभिघारणम्,
दक्षिणातिक्रमणम्, आश्रावणम्, प्रत्याश्रावणम्, 'अग्नि यज' इति सपैषः, याज्यावचनम्,
तदन्ते वषट्कारः, वषट्कृते द्वयवदानस्याहवनीये प्रक्षेपः इति क्रमः । यथाज्यभागानन्तरमेव यागः
स्यात्, तदनन्तरं चोपस्तरणाद्विविधिता द्वयवदानस्य केवलः प्रक्षेपः स्यात्, तर्हि प्रक्षेपस्य तस्य
यागत्वाभावाद्याज्यासंबन्धो वषट्कारसंबन्धश्चानुपपन्नः स्यात्, वाजसनेयके 'अनया यजतीति हि
याज्या वषट्कारेण हि देवेभ्योऽन्नं दीयते' इति याज्यावषट्कारसाध्यत्वश्रवणं च यागस्य विरुध्यते,
ततः प्रागेव यागस्य निष्पन्नत्वात् । तस्माद्यागः प्रधानम्, होमस्तु केवलः प्रक्षेपात्मकः प्रति-
पत्तिरिति न युज्यते इति दूषयित्वा अथर्वत्यादिना पश्चान्तरमायुत्प्रेक्षितं वार्तिके । तद्यथा—
देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागो यागः, स एव च प्रक्षिप्यमाणद्रव्यविषयको होमः । स च यागान्नाति-
रिच्यते, प्रक्षेपाशाधिक्यमात्रेण यागस्याविघातान् । न ह्यङ्गुल्यन्तरोपजनने सति देववृत्तो न
मनुष्यो भवति । तथा च देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागत्वं यागस्य सामान्यरूपम् । देवतोद्देश्यक-
प्रक्षिप्यमाणद्रव्यविषयकत्वात्मकहोमत्वं च तस्य विशेषरूपमिति द्रव्याकारो यागः । तत्र 'आग्ने-

1. येनोत्पत्त्यवगत— क, घ.

योऽष्टाकपालो भवति' इति सामान्यरूपापन्नयागमाधनत्वं पुरोडाशस्यावगतम् । 'द्वयवदानं जुहोति' इति तु तद्व्यवस्य द्वयवदानस्य विशेषरूपापन्नतत्साधनत्वमवगतम् । तत्र वषट्कारोत्तरकाले यजमानेन समस्तपुरोडाशोऽग्नये त्यक्तव्यः । तस्मिन्नेव क्षणे द्वयवदानमभ्वर्युणा प्रक्षेपव्यम् । एवं च द्व्याकारोऽयं यागः समस्तपुरोडाशेन युगपदेकस्मिन्क्षणे कृतो भवति । उभाभ्यामेव च वाक्याभ्यामुत्पन्नस्य द्व्याकारस्य यागस्य 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गिकामो यजेत' इति फलसंबन्धात्प्राधान्यम् । नापि यावद्यावषट्कारस्योपयोगविरोधः, तदनन्तरमेव यागनिष्पत्तेः । त्यागप्रक्षेपयोरैककालतया प्रक्षेपात्प्राग्यागस्यानिष्पत्तिनियमेन तदा द्रव्यनाशो सति प्रक्षेपार्थतया द्रव्यप्रयुक्त्यभावेऽपि त्यागार्थतया द्रव्यप्रयुक्त्यवश्यभावात्तत्र चाष्टाधिकरणविरोधः । अमुमपि द्वितीयपक्षं पतिश्रित्य तृतीयपक्षं उपक्षिप्तो वार्तिके । यथा— सत्यं याज्यावषट्कारोत्तरकालमेव यागनिष्पत्तिरिति । किं तु द्व्याकारो याग इति कृत्वा प्रक्षेपांशस्यापि प्राधान्यकोटौ निवेश इत्येतत्तु न मृश्यामहे । प्रक्षेपस्यापि प्राधान्ये सति तस्य विकृतिष्वतिदेशान्तापत्तेः 'कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात्फलनियमकर्तृसमुदायस्यानन्वयस्तद्वन्धनत्वात्' इत्याष्टमिकाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात् । किं च प्रक्षेपस्य प्राधान्येऽग्निहोत्रादिवर्द्धनपूर्णमासादिष्वपि जुहोतिव्यवहार एव स्यात् । तथा च होमस्य यजिष्विषेधत्वेऽपि यत्र फलवाक्ये यजिष्ववणं तत्र प्रक्षेप विहाय केवलयागस्य फलसंबन्धात्प्राधान्यम् । यत्र तु फलवाक्ये जुहोति' श्रूयते तत्र प्रक्षेपांशस्यापि प्राधान्यम्, यथा अग्निहोत्रादौ । प्रकृते तु फलवाक्ये यजिष्ववणादग्नेयवाक्यावगतयागस्यैव समस्तपुरोडाशद्रव्यस्य प्राधान्यम् । तदेकदेशद्वयवदानस्य तु केवलं प्रक्षेपः प्रोक्षणादिवत्संस्कारः । इयाम्स्तु विशेषः । प्रोक्षणादिरूपयोर्क्षयमाणसंस्कारः, स्विष्टकृवादिरूपयुक्तसंस्कारः प्रतिपत्त्यपरनामधेयः, द्वयवदानस्य वषट्काराव्यवहितोत्तरकाले आहवनीये प्रक्षेपस्तूपयुक्त्यमानसंस्कार इति । केचित्तु वषट्कारानन्तरं त्यागः, तदव्यवहितोत्तरक्षणे प्रक्षेपः प्रतिपत्तिरूपयुक्तसंस्कार एव, यागप्रक्षेपयोरत्यन्तमव्यवहितत्वात्, त्यागानन्तरं प्रक्षेपात्प्राग्द्वयवदाननाशस्यासंभावितत्वात्तत्र चाष्टाधिकरणविरोध इत्याहुः । तद्युक्तम् । एवं सति 'वषट्कृते जुहोति' इति प्रक्षेपांशस्य वषट्काराव्यवहितोत्तरकालकत्वावगमविरोधान्, त्यागेन व्यवहितत्वात्, 'सह वा वषट्कारेण जुहुयात्' इत्यस्मिन्पक्षे प्रक्षेपस्य वषट्कारसमकालकतया ततः पूर्वमेव यागनिष्पत्तौ 'वषट्कारेण देवेभ्योऽन्नं शीयते' इति यागस्य वषट्कारस्योपयोगश्रवणविरोधाच्च । स्मृतिनिबन्धनकृतस्तु 'केचिद्वर्वाचीनाः' 'अवश्यं तु त्यजेदन्नं मनसा वचसापि च । ततश्च प्राक्षेपेदग्नावेष धर्मः मनाततः ॥ अत्यक्त्वा जुहुयाद्यस्तु मोहेनान्द्विस्तमानसः । न स तत्कलमानोति नरकं प्रतिपद्यते' इति जैमिनिस्मृतिवचनमुदाहरन्ति । तदेतद्विज्ञानेश्वरमाधवहेमाद्रादिप्राचीननिबन्धनेष्वदर्शनादुपेक्ष्यम् । अस्तु वा तदपि जैमिनिवचनं

प्रमाणम् । तथापि जुहोतिचोदिताग्निहोत्रादिविषय भविष्यति । तत्र हि जुहोतिः देवतोद्देश
त्यागप्रक्षेपात्मकव्यवयवकसमुदाये वर्तते मुख्यवृत्त्या । अन्यत्र तु यजतिचोदिने दर्शपूर्णमासादि-
कर्मण्युत्पत्तिवाक्यावगतदेवतोद्देशत्यागयो प्राप्तत्वात् 'ज्यवदान जुहोति' इति प्रक्षेपमात्रे वर्तते ।
प्रक्षेपत्यागयोश्च 'वषट्कृते जुहोति' 'वषट्कारेण देवेभ्योऽन्न दीयते' इति वषट्काराख्यवहितोत्तर
कालकत्वं प्रत्यक्षश्रुतम् । वषट्कारानन्तरं त्यागस्तदनन्तरं च प्रक्षेप इति स्मार्तक्रमे च तद्विरोधः ।
वषट्कारेण सह जुहुयादित्यस्मिन्प्रक्षेपे वषट्कारान्प्रागेव त्यागापत्तौ 'वषट्कारेण देवेभ्योऽन्न दीयते'
इति श्रुतिविरोधश्च । ततश्च श्रुतिविरुद्धाया जैमिनिस्मृतेरस्या अग्निहोत्रादिजुहोतिचोदितकर्मविषय
त्वमेव युक्तमाश्रयितुम् । तत्र हि 'अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्नि स्वाहेति जुहोति' इति ज्योतिहोमम्
'अग्निहोत्र जुहोति' इत्युत्पत्तिवाक्यप्राप्तमनूय मन्त्रविधिः । प्रक्षेपशिरस्को याग एव च होमः ।
¹ तथा च स्वाहान्ते यजमानेन त्यक्तव्यम्, तदृत्तरक्षणेऽध्वर्युणा प्रक्षेपव्यमिति लभ्यते । अमुमेव
वेदसिद्धमर्थमुदाहृतजैमिनिस्मृतिरूपोद्धृत्यतीति न विरोधः । ततश्च यजतिचोदितदर्शपूर्णमासादिक-
र्मसु वषट्कृते 'अन्नय इह न मम' इति ममस्तपुराहाशो यजमानेन देवतायै त्यक्तव्यः । याग
एव च प्रधानम् । तस्मिन्नेव च क्षणे तदीयज्यवदानमध्वर्युः प्रक्षेपेण संस्क्रोति । जुहोतिचोदि-
तेषु त्वग्निहोत्रादिषु 'अग्निहोत्र जुहोति' इत्युत्पत्तिवाक्येऽग्निहोत्रस्थालीस्थकृत्स्नद्रव्यस्य देवता
सबन्धान्तवगमाशावदप्रौ प्रक्षेपव्य स्वाहान्ते तावदेव प्रक्षेपात्प्राग्यजमानेन देवतायै त्यक्तव्यम्,
तदव्यवहितोत्तरक्षण एव चाध्वर्युणा प्रक्षेपन्त्यम्, प्रक्षेपशिरस्कयागस्य होमशब्दार्थत्वात् इति
फलति । अधिकरण तु यजतिजुहोत्योः पर्यायत्वमभ्युपगमस्य प्रवर्तितमिति स्थितम् । वस्तुतस्तु
जुहोतिचोदिनेष्वपि त्यागप्रक्षेपयोः समकालकत्वमेव मन्यामहे । उत्पत्तिवाक्ये हि जुहोतीति
ज्यशो होमोऽवगतः । त्यागानन्तरं प्रक्षेप इत्येतच्च तावगतम् । सूत्रकारोऽपि चतुर्थे 'जुहोति-
रान्तेचनाधिकः स्यात्' इत्येव तद्वक्षणं वक्ष्यति । प्रक्षेपांशस्याधिक्यं च यागतत्पूर्वोत्तरतक्षणेषु
यथाकथंचित्स्वाहित्यमात्रेणोपपद्यते । तत्र 'अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्नि स्वाहेति जुहोति' इति
होमकरणत्व मन्त्रस्यावगम्यमानं समाख्यावल्लान् यागाशस्य च त्याजमानत्वात् अध्वर्युकर्तृकप्रक्षेपांशं
प्रति करणत्वे विश्राम्यतीति स्वाहान्ते प्रक्षेपः सिद्धः । 'स्वाहाकारेण देवेभ्योऽन्न दीयते'
इति श्रवणाद्यागाशोऽपि स्वाहान्तेऽवगतः । ततश्च जुहोतिचोदिनेष्वपि त्यागप्रक्षेपयोः स्वाहान्ते
युगपत्प्रयोगस्य प्रत्यक्षश्रवणान् तदनुसारेणोदाहृतस्मृतिवचने तत इति सार्वविभक्तिकतन्निप्रत्ययमा
श्रित्य 'यदा त्यजेत्तदा अग्नौ प्रक्षिपेत्' इति व्याख्येयम् । 'अत्यक्त्वा जुहुयान्' इत्यत्रापि
समानकर्तृकत्वमिव पूर्वकालकत्वमपि 'मुख्य व्यादाय स्वापिति' इतिवदविवक्षितम् । अत एव

वार्तिके 'यागहोमावभेदेन यैर्मोहात्परिकल्पितौ । तेषामपरिहार्यत्वं भेदे त्वेषोऽभिधीयते' इति कारिकाव्याख्यावसरे "तयोस्तु यागहोमयोर्भेदः शब्दान्तराधिकरणन्यायमिदम् । 'जुहोतिरामे-
 चनाविकः स्यात्' इति सूत्रकारेणोच्यमानमपि तयोर्भेदं तत्रैव समर्थयिष्यामहे । यथा देवतो
 ह्येतेन स्वत्वत्यागमात्रं यागः, देवतोऽद्विष्टत्यज्यमानत्वन्वकद्रव्यप्रक्षेपो जुहोति" इत्यादि प्रपञ्चितम् ।
 तस्मात्सर्वत्र त्यागप्रक्षेपयोः समानकालकत्वमित्यास्ता तावत्प्रसक्तानुप्रसक्तम् । तदेवं कृत्स्न एव
 पुरोडाशो यागसाधनम् । तद्व्यवद्व्यवदानस्याहवनीये पक्षेपस्तु त्यज्यमानपुरोडाशसंस्कार इति
 वार्तिकनिष्कर्षः ॥ वस्तुतस्तु भाष्यरीत्या द्व्यवदानप्रणाह्यैव पुरोडाशस्याग्नेयत्व युक्तमाश्रयितुम् ।
 तथा हि । यथा पशुशब्दः सोमशब्दश्च विजमनाभिषनास्या पश्चाकृते सोमलताकृते च भङ्गात्त-
 दवयवपर, तथापि पुरोडाशशब्दः मन्यान्पूर्वाधिसि द्विरवदानतः पुरोडाशाकृतेर्भङ्गात्तदवयव-
 द्व्यवदानपर । अवयवसामान्यावच्छेदेनावगम्यमानोऽपि देवतासबन्धस्तावत् 'अङ्गुष्ठपूर्वमात्राणि
 देवतान्यवदानानि' 'ज्यायामि सौविष्टकृतानि' इत्यादिवाक्यान्तरगततद्धितान्तदैवतशब्देन
 द्व्यवदानस्य देवतासंबन्धानुवादमहिम्ना तन्मात्रविषये विश्राम्यति । अत एव च 'शेषात्स्विष्ट-
 कृत यजति' इत्युपपद्यते । अन्यथा कृत्स्नस्य पुरोडाशस्याग्नेये त्यक्तत्वेन तदेकदेशस्य स्विष्टकृते
 पुनस्त्यागासम्भवात् । अथाग्नेये त्यक्तस्यापि पुरोडाशस्यैकदेशमग्ने सकाशात्स्वीकृत्य स्विष्टकृते
 त्यागसंभव इति चेत् शिष्यद्वन्द्वनमेतत् । उक्तीला द्व्यवदानमात्रस्याग्नेययागसाधनत्वाश्रयणेन
 स्विष्टकृद्विधेः सामञ्जस्ये मति त्यक्तपुन र्वाकारकल्पनस्याश्रयणायोगात् । किं च 'ब्रीहिभिर्यक्ष्ये'
 इति सकल्प्य प्रकान्ते प्रयोगे यदि द्व्यवदानपर्याप्तमात्रा ब्रीहयो लभ्यन्ते, नीवारास्तु शेषकार्ये-
 भ्योऽपि पर्याप्ता लभ्यन्ते, तदा ब्रीहिकार्यस्याग्नेययागस्य प्रधानस्य द्व्यवदानत एव सम्भवा-
 दङ्गभूतस्विष्टकृदाविकार्यानुगोचेन प्रधानगुणस्य ब्रीहित्वस्य याधितुमशक्यत्वान्न नीवाराः प्रति
 निघातव्याः किं तु ब्रीहिभिरेव कथंचिद्व्यवदानपर्याप्तं पुरोडाशमुत्पाद्य तत् प्रधानमात्रं कर्त-
 व्यम्, स्विष्टकृदाद्यङ्गकार्याणि तु नादतव्यार्तानि— पष्ठस्य तृतीय 'विधिरप्येकदेशे स्यात्' 'अपि
 वार्थस्य शक्यत्वादेकदेशेन निर्वर्तेताथानामविभक्तत्वाद्गुणमात्रमितरत्तदर्थत्वान्' इत्याधिकरणे व्यव-
 स्थापयिष्यते । तदेतत्कृत्स्नस्य पुरोडाशस्याधशकमात्रपरिमाणस्य यागसाधनत्वे विरुध्येत ।
 अतो द्व्यवदानस्यैव यागसाधनत्वमिति भाष्यमेष समञ्जसमिति प्रतीमः । यजतिजुहोत्यो
 पर्यायत्वं चाभ्युपेत्याधिकरणं भाष्ये प्रवर्तितमिति स्थितम् । नन्वेवमपि वषट्कृते यजमानेन
 द्व्यवदाने देवतायै त्यज्यमाने यद्यध्वर्यु प्रमादात्प्रक्षेपं विलम्ब्य कुर्यात्, तस्य च प्रक्षेपात्प्रा-
 ग्यागानन्तरं द्व्यवदानं नश्येत्, तदा हविरन्तरं नोत्पादयितव्यं स्यात्, यागस्य प्रधानस्य
 निर्वृत्तत्वात् प्रक्षेपस्य शोपयुक्त्यमानसंस्कारतयाङ्गत्वेन हविरन्तरप्रयोजकत्वाभावात् इति चेत्—
 एतेतत्कृत्स्नस्य पुरोडाशस्य यागसाधनत्वेऽपि । तत्त्वं तु 'न हि देवा अहुतस्याभन्ति'

इति वाक्यशेषबलेन प्रक्षेपसंस्कारस्याङ्गभूतस्यापि हविरन्तरप्रयोजकत्वं विज्ञायते, देवेभ्यो धारयति' इतिवद्स्यापि वाक्यशेषस्य स्वार्थपरत्वोपपत्तेः । एतदेवाभिदे 'प्राक्प्रक्षेपादनिवृत्तयागावगमाग्राशादिष्वन्यद्रव्यमागमयितव्यम्' इति । तदेतत्संक्षेपकार्ये 'देवतासंयोगेन चोद्यमाने प्रदान आहुतिर्यथा लोके' इत्यत्र प्रपञ्चयिष्यत इति सर्वप्रदानाधिकरणम् ॥

हविःशेषकार्याणि स्विष्टकृदिडाचतुर्धाकरणादीनि किमेकस्मादेव हविःशेषात्त सर्वेभ्य इति संशये, पूर्वपक्षयति—

अप्रयोजकत्वादेकस्मात्क्रियेरञ्जशेषस्य गुणभूतत्वात् ॥ ४८

एकस्मादेव हवि शेषात्स्विष्टकृदादिकार्याणि^१ क्रियेरन । कुतः । अप्रयोजकत्वष्टकृदादिकार्याणां प्रतिहविःशेषमावृत्तिप्रयोजकत्वाभावात् । कुतः । शेषस्य गुणभूतत्वात् १९ सर्वशेषे स्विष्टकृ- शेषस्य स्विष्टकृदादिकार्येषु साधनतया गुणभावात् । गुणानुरोदनुष्ठानाधिकरणम् । नावृत्तेरन्याय्यत्वात् । ननु चतुर्थस्य द्वितीये 'उत्पत्तौ येन इत्यधिकरणे स्विष्टकृदादीनां प्रतिपात्तरूपसंस्कारकर्मत्व उच्यमस्यापयिष्यते, तथा च हविःशेषलक्षणप्रधानानुसारेण प्रतिहविःशेषं तदावृत्तिरुच्यतेति शक्यामपि एतदेव रम् । एकस्मादेव हविःशेषात्स्विष्टकृदादिकार्याणि क्रियेरन । कुतः । चातुर्थिकन्यासतया प्रतिहविःशेषं तदावृत्तौ प्रयोजकत्वाभावात् । कुतः आभासता । शेषस्य गुणभू हविःशेषस्य कृतकार्यतया संस्कारानवसरलक्षण गुण प्राप्तत्वात् । अकृतकार्यमेव द्रव्य मपेक्षते । कार्यार्थमेव द्रव्येण संस्कारस्याकाङ्क्षितत्वात् । प्रकृते च कार्यस्य यागस्य नि तदानीमेव विनष्टतया च तदुत्तरकालं द्रव्यसंस्काराणामनवसर इति प्रधानकर्मत्वमेवैषामुर्ता तेषु च हविःशेषस्य साधनत्वेन गुणभूततया न तदनुरोधेनैषामावृत्तिः प्रतिहविःशेषात्तुर्थिकन्यायोपमर्देन पूर्व. पक्षः ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

संस्कृतत्वाच्च ॥ ४९ ॥

स्विष्टकृदादिभिर्हि हविःशेषेष्वष्ट एव संस्कार उपजन्यते । स चाष्टसंस्कार द्रव्यनिष्पादितैरेव स्विष्टकृदादिभिः सर्वेषु हविःशेषेषु सिध्यति । अतोऽप्येकस्मादेव शेषकार्यं अथ सिद्धान्तयति—

१ स्विष्टकृदादिभिः— क ; घ.

सर्वेभ्यो वा कारणाविशेषात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ५० ॥

वाशब्द एवार्थे । सर्वेभ्य एव हविःशेषेभ्य स्विष्टकृवादीनि क्रियेरन् नैकस्मादेव । कुतः । कारणाविशेषात् 'उत्पत्तौ येन मयुक्तम्' इति चतुर्थे वक्ष्यमाणस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वकारणस्य कृतकार्यकत्वस्य सर्वेष्वपि हविःशेषेष्वविशेषात् । कृतकार्यमपि हि द्रव्यं सकीर्णकरतया स्थलरिक्तीकरणायान्यत्रापनयात्मिका प्रतिपत्तिमपेक्षते । अपेक्षितविधानं च ज्याय इति हविःशेषसंयुक्तस्विष्टकृदादिवाक्यानि प्रतिपत्तिविषय इति तत्र वक्ष्यते । यच्चोक्तं निष्पन्ने कार्ये संस्काराणामनवसर इति तत्राह— संस्कारस्य तदर्थत्वादिति । निष्पन्नेषु विनष्टेषु च प्रधानेषु तदीयानामेव सतां हविःशेषाणां का प्रतिपत्तिरित्यपेक्षायां प्रतिपत्तिनियमो विधातुं शक्यते ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५१ ॥

'सकृत्सकृदवधति' इति सौविष्टकृतावदानवीप्सा सर्वेभ्यो हविःशेषेभ्यः ^१स्विष्टकृतं तस्य च संस्कारकर्मत्वं गमयति । अतोऽपि सर्वेभ्यः शेषकार्याणि । नृत्तमधिकरणम् ॥

एकस्मादेव हविःशेषात्स्विष्टकृदादिकार्याणीत्यभ्युपगम्य चिन्त्यते— किं यस्मात्कस्माच्चिदेकस्मान्, उत प्रथमादिति । तत्र पूर्वपक्षयति—

एकस्माच्चैवाथाकाम्यमविशेषात् ॥ ५२ ॥

यद्येकस्माच्छेषकार्याणि तदा याथाकाम्यं यथेच्छम्, यस्मात्कस्माच्चिदित्यनियम इति यावत् । कुतः । अविशेषात् । न च प्राथम्यादाग्नेयादेव शेषकार्याणीति वाच्यम् । आग्नेययागो-

२०. प्राथमिकशेषात् पस्थितिदशया सर्वप्रधानयागोत्तरविहितशेषकार्योपस्थित्यभावात् । तदुप-
स्विष्टकृदाद्यनुष्ठाना- स्थितिवेलायां च शेषशब्देन सकृच्छ्रुतेन तन्प्राभिधानशक्त्या 'यजेत
धिकरणम् । स्वर्गकामः' इति यजिना यागानामिव सर्वेषां हविःशेषाणां युगपदुप-

स्थितेः । अत एकस्माच्चैवाथाकाम्यमिति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

मुख्याद्वा पूर्वकालत्वात् ॥ ५३ ॥

वाशब्दोऽवधारणे । मुख्यात् प्रथमादेव हविःशेषात् स्विष्टकृदादीनि भवन्ति । कुतः । पूर्वकालत्वात् शेषकार्योपस्थितेः प्रथमकालत्वात् । 'शेषात्स्विष्टकृतं यजति' इत्यादौ शेषशब्देन प्रधानहविःशेषाणामेव परामर्शो वक्तव्यः । अन्यथातिप्रसङ्गात् । प्रधानानां च शेषकार्योपस्थितिवेलायां न यजिनोपस्थितिरस्ति, येन 'यजेत स्वर्गकामः' इति यजिना यागानामिव युगपदु-

१ स्विष्टकृदादिक— क, प.

पन्थिति म्यात् । किं तु पकरणवशादेव तदुपस्थिति । प्रकरणे च यदाग्नेयादिवाक्यैः क्रमेणोत्प-
न्नाना प्रयानाना शेषकार्योपस्थितिवेलायामपि तथैवानुसंधानान्तदनुसारेण पथमहविःशेषादेव
शेषकार्याणां प्रथममनुष्ठाने सति तेनैव तैराकाङ्क्षयाञ्जनेभ्यः शेषकार्याणि । तदनेन न्यायेन
'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति' इति पुरोडाशद्रव्यानुत्तिष्पादितुषोपवाप पूर्वपक्षे येन-
केनचित्कपालेन कार्यं, सिद्धान्ते तु प्रथमापधेयकपालेनेति फलति । संगतिलोभेन तु हवि-
शेषविषया सूत्रप्रवृत्तिरिति दिक् । वृत्तमधिकरणम् ॥

दर्शपूर्णमासयोगाग्नेयपुरोडाशस्य चतुर्धाकृतस्य 'इदं ब्रह्मण, इदं होतु, इदमध्वर्यो.
इदमग्नीध्र इति त्वादिष्टस्य 'अग्नीध्रे प्रथमायादधाति' 'वेदेन ब्रह्मणे ब्रह्मभाग परिहरति' 'अथ
काममन्येन' 'ततो होत्रे' 'अथाध्वर्यवे' इति भागदानं श्रुतम् । किमिदमानत्यर्थं सन् ऋत्विक्कम-
स्कारार्थम्, उत भक्षणार्थमिति सशये, पूर्वपक्षयति—

भक्षाश्रवणादानशब्दः परिक्रये ॥ ५४ ॥

'आदधाति' 'परिहरति' इति च योऽय दानपरः शब्दः स परिक्रये परिक्रयणफ-
लके समर्पण प्रत्येतव्य । कुत । भक्षाश्रवणात् । यद्यपि परिक्रयोऽपि न श्रुतः, तथापि कर्म-
२१ पुरोडाशादिभागस्य करेभ्यो दानस्यान्वाहार्यादिदक्षिणादानवत्परिक्रयश्रुतिमन्तरेणापि तदर्थता
भक्षयताधिकरणम् । लभ्यते । यथेष्टविनियोगार्हद्रव्यलाभफलकस्य कर्मकरेभ्यो दानस्य भक्ष-
णनियमे विरोधान् । न च पुरोडाशभागानामल्पाना कथमृत्विगानत्यर्थत्वमिति वाच्यम् । ऋतु-
पेये सोमेषममवदन्पान्तिकरत्वेऽपि तदुपपत्ते । तस्मात्परिक्रयार्थमेव भागदानमिति ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

तत्संस्तवाच्च ॥ ५५ ॥

'दक्षिणा वा एता हविर्यज्ञस्यान्तर्वेषवस्तुभ्यन्ते, यत्पुरोडाश बर्हिषद् करोति' इति
दक्षिणात्वसंस्तवादिपरिक्रयार्थत्वमेव लभ्यते ॥

अथ सिद्धान्तयति—

भक्षार्थो वा द्रव्ये समत्वात् ॥ ५६ ॥

शाशब्द एवार्थे । भक्षणार्थ एवाय भागदानविधि । कुतः । द्रव्ये समत्वान् हविःशप-
लभ्णे द्रव्ये ऋत्विजा यजमानस्य च स्वामित्वाभावस्य तुल्यत्वात् । सकलहविषि देवतायै त्यक्ते
सति तत्रानीशानो यजमानः ऋत्विग्भिस्तुल्यः सन् तदेकदेशैः कथमृत्विजः परिक्रेतुं प्रभवेत् ।
तथा च भक्षणाश्रवणेऽपि अदनीयद्रव्यत्वेन योग्यतया भक्षणार्थत्वमेव युक्तमाश्रयितुम् । यत्
भाष्यमते द्रव्यदानमात्रस्य देवतायै त्यक्तत्वेन तद्वशिष्टांशे यजमानस्य स्वामित्वसंभवः, न

तन्मते सूत्रमन्यथा योज्यम् । तद्यथा । हविःशेषस्य प्रतिपत्त्यपेक्षस्यादनीयत्वेन योग्यतया भक्षणमेव प्रतिपत्तिरित्यवगतम् । भक्षणे च कर्तृविशेषापेक्षाया ब्रह्मादयो नियम्यन्ते । तथा च भक्षाय दानविधौ कर्तृनियममाश्रमिति लाघवम् । परिक्रयार्थत्वे तु अन्वाहार्यदक्षिणया ऋत्विजामान-
तत्वात्तया सह समुच्चयेन विकल्पेन वा भागदानविध्यापत्तेर्गौरवम् । एव च द्रव्ये हविःशेषं परिक्रयफलकसमर्पणविधेर्भक्षणार्थतद्विध्यपेक्षया असम्भवात् विपमत्वात् गुरुत्वान् भक्षार्थ एव भागदानविधिरिति युक्तम् । अथ 'तत्संस्तवाच्च' इत्यत्राह—

व्यादेशादानसंस्तुतिः ॥ ५७ ॥

'अयं ते भागः' इति विभज्य अनर्चना व्यादेशः । स तावत्सौमिकदक्षिणादाने इह च भागसमर्पणेऽस्ति । तत्सौम्यादिदक्षिणादानत्वभक्तव अर्थवादः । अत एव 'यथैवाद्ः सौम्ये-
ऽप्यध्वरे आदेशमृत्विग्रभ्यो दक्षिणा नीयन्ते तादृगेव तत्' इति चतुर्धाकृतभागसमर्पणस्य दक्षि-
णादानमास्यवादः संगच्छते । अत एव च 'पृथिव्यै भागोऽस्मीति होता भक्षयति' 'अन्त-
रिक्षस्य भागोऽस्मीत्यध्वर्युः' 'दिव्यो भागोऽस्मीति ब्रह्मा' इति भक्षण नित्यवदन्त्य मन्त्रविधयः संगच्छन्ते । अतो भक्षार्थता न तु परिक्रयार्थता । प्रयोजन पूर्वपक्षे 'दक्षिणां प्रतिग्रहीष्यत्स-
प्रदशकृत्वोऽपान्यात्' इति विधिना प्रतिग्रहः यथेष्टविनियोगश्च । सिद्धान्ते तु न विधिवत्प्रतिग्रहः भक्षणनियमश्चेति सिद्धम् । वृत्तसधिकरणम् ॥

इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

पञ्चमः पादः ॥

-- * --

निर्मथ्य निगममिन्धुन्विधन्यायाभिधानमन्थानैः ।

धर्मसुधामुद्गते भूयो मुनये नमोऽस्तु जैमिनये ॥

चतुर्थपादान्ते उपश्रितो हविःशेषकार्यविचारः । स एव च पञ्चमे पादे निम्नरेणा
१ ध्रुवाज्यादिभिः स्वि-भिधीयते । स्विष्टकृदादिशेषकार्याणि किमुपांशुयाजद्रव्यादाज्यादपि भवन्ति,
ष्टकृदादिशेषान्तु- उत नैति संशये, पूर्वपक्षयति—
पानविमर्गम् ।

आज्याच्च सर्वसंयोगात् ॥ १ ॥

आज्यादपि शेषकार्याणि विद्यन्ते । कुतः ? सर्वसंयोगात् 'सर्वेभ्यो वा कारणा-
त्रिशेषान्— इत्यनुपदमेत सर्वहविषा शेषकार्यसंयोगस्य व्यवस्थापितत्वात् ॥

इतोऽयमेवमित्याह—

कारणाच्च ॥ २ ॥

'देवा वै स्विष्टकृतमब्रुवन्हव्यं नो बहेति, सोऽब्रवीद्वर वृणै भागो मेऽस्त्विति,
वृणीष्वेत्यब्रुवन्, सोऽब्रवीदुत्तर्गादेव मह्यं सकृत्सकृत्समवद्यतेति' इत्यादिवाक्यशेषे आप्त्यादि-
हविषु स्विष्टकृतो भागप्राप्तौ तत्तद्देवतायै तत्तद्देवतायै तत्तद्देवतायै कारणमुपन्यस्तम्, अतोऽपि भवत्या-
ज्यादपि स्विष्टकृतः । तन्सात्तान्यादितराण्यपि शेषकार्याण्याऽयस्य भवन्ति ॥

इतोऽयमेवमित्याह—

एकस्मिन्समवत्तशब्दात् ॥ ३ ॥

उपोतिष्ठोम प्रायणीयेष्टौ 'आज्यस्यैताश्चतस्रो देवता यजति, पथ्या स्वर्णिता पुरस्तात्,
अग्नि दक्षिणतः, सोम पश्चात्, सवितारमुत्तरतः, मध्येऽदितिं चरुणा यजति' इति पञ्च
यागाः सन्ति । तत्रेदं कश्चिच्छास्त्रायां श्रुतम्— 'अग्नये स्विष्टकृते समवद्यति' इति । 'सम'
इत्येकत्र समेलने । एकत्र समेलयन्नवद्यतीत्यर्थः । तत्राग्नयेविकारत्वाच्चरोग्नि चोदकतः स्विष्ट-
कृतः । आज्यहविषस्तु यागा उपांशुयाजविकाराः । यदि प्रकृतातुपांशुयाजस्य स्विष्टकृत्तु स्यात्,
तदा विकृतावभ्यामिष्टावाज्यहविषा यागानां न चोदकतः स्विष्टकृतप्राप्तिरस्ति । ततश्च 'समवद्यति'

इति नोपपद्यते । यदि तु प्रकृतानुपाशुयाजस्याप्यस्ति स्विष्टकृत्, तदा विकृताद्यप्याज्यहविषां यागानामाज्यात् स्विष्टकृदस्तीति तदर्थविदानमस्त्वात्मसवदानानुवादे उपपद्यते । अतोऽपि लिङ्गात्पकृतावाज्यादपि स्विष्टकृत्सामान्यादन्यान्यपि शेषकार्याण्याज्यस्य भवन्ति । सूत्रे 'समवस' इति भावे क्त, समवदानप्रतिपादकान् 'समवद्यति' इति गठ्वादित्यर्थः ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

आज्ये च दर्शनात्स्विष्टकृदर्थवादस्य ॥ ४ ॥

आज्येऽपि स्विष्टकृत्प्रापकार्यवादां दृश्यते—'अवदायावदानं ध्रुवा प्रत्यभिधारयति, स्विष्टकृतेऽवदाय न प्रत्यभिधारयति, न हि ततः परामाहुति यक्ष्यन्भवति' इति । ध्रौवाज्यादवदाय ध्रुवा प्रत्यभिधारयति पुनः पूरयति, अन्यथा ध्रुवाया रिक्तत्वप्रसङ्गान्, स्विष्टकृते तु ध्रुवातोऽवदाय ता न प्रत्यभिधारयति, हि यत तत परा तदुत्तरकालिकीमाहुतिं ध्रुवातोऽवदाय न करिष्यन्भवतीत्यर्थः । अत 'स्विष्टकृतेऽवदाय' इति स्विष्टकृदर्थीज्यावदानानुवादादपि लिङ्गादाज्यादपि स्विष्टकृत् ॥

अथ सिद्धान्तयति—

अशेषत्वात्तु नैवं स्यात्सर्वादानादशेषता ॥ ५ ॥

तुरवधारणे । आज्यादपि शेषकार्यमिति यदुक्तं तन्नैवं स्यात् । कुतः ? अशेषत्वात् ध्रुवाज्यस्य उपाशुयाजशेषत्वाभावान् । अशेषत्वमपि कुतः ? सर्वादानादशेषता, 'सर्वस्मै वा गतद्यज्ञाय गृह्यते यद्भ्रुवायामाज्यम्' इति ध्रुवायामाज्यस्य सर्वयज्ञार्थतया आदानान् प्रहयान् ध्रौवाज्यस्योपाशुयाजशेषता ॥

ननु तथाप्युपाशुयाजार्थचतुरवत्तशेषत्व ध्रुवाज्यस्य सभवत्येवत्यत आह—

साधारण्यान्न ध्रुवायां स्यात् ॥ ६ ॥

ध्रुवाया यदाज्यम्, तस्य नोपाशुयाजार्थचतुरवत्तशेषता स्यात् । कुतः ? साधारण्यात् ध्रौवाज्यस्य यज्ञार्थत्वान् । न हि सर्वयज्ञार्थस्य तस्योपाशुयाजशेषत्व संभवति, तदुत्तरभाव्यर्मापोसीयपुरोडाशोपस्तरणाभिधारणादिकार्यान्तरानिष्पत्त्या कृतप्रयोजनत्वाभावान् । कृतकार्यमेव हि त्रय्य शेषत्वपदेशमर्हति । न चापस्तरणादिभाविकार्यार्थस्यापि सत् उपाशुयाजशेषत्वमविरुद्धमेव तदंशे कृतकार्यत्वादिति वाच्यम्, साधारण्यत्रयस्य सर्वकार्यनिष्पत्तेः प्राक्शेषत्वपदेशाभावान् । न हि बहूनामतिर्थीनामेकस्मिन्पात्रे पक्वस्यौदनस्य एकस्मिन्भागे पथमाभ्यागताय तसर्पिणे सति तदतिरिक्तभागान् तच्छेषत्रयपदेशोऽस्ति ॥

अत्र पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते, सिद्धान्ती च प्रत्याचष्टे—

अवत्तत्वाच्च जुह्वां तस्य च होमसंयोगात् ॥ ७ ॥

‘अवत्तत्वाच्च जुह्वाम्’ इति सूत्रपादो प्रत्यवस्थानपरः । चकारस्तुकारस्थाने द्रष्टव्यः । तदुत्तरभागस्तु तत्प्रत्याख्यातपरः । ध्रुवाज्ये साधारणमस्तु, तथाप्युपाशुयाजार्थतया ध्रुवातो यजुह्वा गृहीतमाज्ये तदेकदेशेनोपाशुयाजहोमे कृते सति तदितराणः शेषो भवत्येष, तस्य जुहूस्थम्याज्यस्य केवलोपाशुयाजार्थतया चतुरवत्तत्वात् । तत्रोत्तरपद—‘तस्य च होमसंयोगात्’ इति । चतुरवत्तत्वापि तस्य जुहूस्थम्याज्यस्य कृत्स्नस्यैव होमसंयोगात् ‘चतुरवत्त जुहोति’ इति विधानात् ॥

अत्राशङ्क्य परिहरति—

चमसवादिति चेन्न चोदनाविरोधाद्धविःप्रकल्पनाच्च ॥ ८ ॥

यथा चमसेपूज्नीतस्य सोमस्य होमसंयोगे मयपि शेषो विद्यते, तथा उपाशुयाजार्थ-चतुरवत्तस्यापि होमशेषो भविष्यतीति चेत्, न । कुतः? चोदनाविरोधात् । चमसेपूज्नीतस्य सोमस्य निःशेष होमे सति, ‘असर्वहुत जुहोति’ इत्यादिविधिविरोधादस्तु चमसेषु हुतशेषः । इह तु चतुरवत्तस्याज्यस्याशेषहोमे न किञ्चिद्वाधकमस्ति । नापि मशेषहोम किञ्चित्प्रमाणमस्ति, ‘शेषास्विष्टकृतम्—’ इत्यस्य पुरोडाशाद्विषयतयैवोपपत्तेः । प्रत्युत ‘चतुरवत्त जुहोति’ इति द्वितीयया चतुरवत्तं होमसम्कार्यमवगतम् । तत्र यावतोऽप्य होमो न भवति तावत् सस्कार-लोपः प्रसज्यत इति कृत्स्नस्यैव चतुरवत्तस्य होम उचितः । चमसेषु तृज्नीत सोमो नैवं होमस-युक्तः श्रुतः, ‘ब्रह्मीत सोमं जुहोति’ इति विध्यदर्शनात् । प्रत्युत ‘चमसेपूज्नीयति’ इति होमामयुक्तमेवोन्नयनं श्रुतम् । तच्च प्रधानयागाभ्यामसिद्धचर्थतया हविःप्रकल्पनमात्रं संपद्यते । तस्य होमसंयोगस्तु मश्वसहभावेन श्रूयते—‘हुत्वा प्रत्यञ्च परेत्य सद्मि मश्वयन्ति’ इति । तथा च चमसेपूज्नीतस्य सोमस्य होममश्वाम्या संयोगे सति स होमस्तदेकदेशस्यैव सिध्यति । तथा च सर्वार्थाज्यस्योपाशुयाजशेषत्वाभावात् शेषकार्याणि ॥

अथ ‘सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवद्यति’ इति वचनादाज्यादपि स्विष्टकृदिति शङ्का निरस्यति—

उत्पन्नाधिकारात्सति सर्ववचनम् ॥ ९ ॥

सति विद्यमाने हविः शेषे सर्वशब्दः पत्येतव्यः । कुतः? उत्पन्नाधिकारात् उत्पन्नस्य बुद्धि-मारूढस्य अधिकारात् विषयीकरणान्, प्रकृतविषयत्वादिति यावत् । यथा ‘सर्व ओदनो भुक्तः’ इति सर्वशब्दः प्रकृतविषयः, एवमेहापि ये हविःशेषाः प्रकृता विद्यन्ते तेभ्यः सर्वेभ्य इति मन्यामहे ॥

यच्चोक्तं प्रायणीयायाम् 'समवयति' इति लिङ्गाद्याद्यादिपि स्विष्टकृदिति, तत्राह—

जातिविशेषात्परम् ॥ १० ॥

स्यल्लोपे पञ्चमी । पर हत्वन्तरम् 'समवयति' इत्येतत् उपस्तरणाभिधारणाज्यसं-
सृष्टयद्दुर्मिकथावयवकौदनगतामाज्यजातिमादत्तजातिं चापेक्ष्य प्रयुक्तं वदितव्यम् ॥

यच्चोक्तम् 'आज्ये च दर्शनात्स्विष्टकृदर्थवादस्य' इति, तत्राह—

अन्त्यभरेकार्थे ॥ ११ ॥

आज्यादिपि स्विष्टकृदित्यत्र 'स्विष्टकृतऽवदाय' इति स्विष्टकृदर्थ्याज्यावदानानुवाददर्शन-
पूर्वपक्षान्ते यत्साधकमुपन्यस्तम्, तत् अरेकार्थे विषये पत्येतव्यम् । रेक शेष, तत्संबन्धि-
कार्ये रेकार्थे, शेषकार्यमिति यावत्, न न भवति अरेकार्थे तस्मिन् । उपाशुयाजप्रयुक्तशेषकार्ये
यदाज्यावदानम्, न तस्यैवमनुवादकम् 'स्विष्टकृतऽवदाय' इति, येनाज्यादिपि स्विष्टकृदस्येत,
किं तु 'उपस्तीर्य सकृत्सकृन्मर्वेभ्यो हविर्मयं समवयति' 'द्विर्गमधारयति' इति सौविष्टकृतपुरो-
डाशसान्नाय्यशेषावदानसंस्कारकोपस्तरणाभिधारणार्थाज्यावदानमेव 'स्विष्टकृतेऽवदाय' इत्यनु-
युते । अतो नाज्यादुपाशुयार्जायशेषकार्यगमकभवनत् । धृत्तमधिकरणम् ॥

अस्मिन् साकंप्रस्थायीयो नाम दर्शस्य गुणानकारः— 'साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशु-
कामः' इति । तत्र द्वौ सायंदोहौ प्रातर्वोहौ च । तेषां चतस्रः कुम्भस्य सन्ति । तत्रैवं श्रुतम्—
२ साकंप्रस्थायीये शपकर्मन्— 'आज्यभागाम्यासाप्तेयेन च पुरोडाशेन पचर्याग्नीव स्रुचौ प्रदाय सह
ननुष्ठानाधिकरणम् । कुम्भीमिरतिक्रमणहेन्द्रायानुब्रूयात्वाव्येन्द्र यजेत संप्रैषौ' इति । तत्र
स्विष्टकृदादिशेषकार्याणि सन्ति, न वेति संशयः । तत्रोपाशुयाजस्य शेषामावात्स्विष्टकृदाद्यभावेऽपि
प्रकृते शेषसत्त्वादिस्ति तत्कार्यम् । न च 'सह कुम्भीमिरतिक्रमण' इत्यपरेणाहवनीय कुम्भीमिः
सह होमदेशं गन्तुं दक्षिणातिक्रमणस्य दृष्टार्थत्वात् तद्गतदोहानामशेषाणामेव होमस्य वक्तव्यतया
कथामिह शेषकार्यमिति वाच्यम् । दक्षिणातिक्रमणानन्तरं यथाप्रकृति जुह्वामवदाय तथा होमं
मति, कुम्भीमाहित्यस्य दृष्टार्थत्वात्पत्त इति प्राप्तं, निन्दान्तर्यात—

साकंप्रस्थायीये स्विष्टकृदिडं च तद्वत् ॥ १२ ॥

साकंप्रस्थायीयेऽपि तद्वत् उपाशुयाजवत् शेषामावात्त दोहानां स्विष्टकृदादि शेषकार्यम् ।
इह हि कुम्भीमाहित्यावशिष्टसतिक्रमणं प्रकृताद्धोमार्थातिक्रमणादन्यत्पूर्वं न विधेयम्, अदृष्टार्थ-
त्वप्रसङ्गाद्विशिष्टावधिगौरवाच्च । किं तु प्राकृत एव होमार्थातिक्रमणे कुम्भीमाहित्यमात्रं विधेयम्,

अतिक्रमणस्य च प्राकृतस्य जुहुर्माहत्यादिहापि कुम्भीसाहित्ये विधीयमाने कुम्भीना प्राकृतजुहु-
स्थानापन्नत्वात् प्रकृतौ च जुहुर्माहत्यादिहापि कुम्भीना होमार्थत्वं विज्ञायमानं कुम्भीस्थाना दोहा-
नामशेषाणामेव होम गमयति । अन्यथा होमार्थातिक्रमणे कुम्भीगताशेषदोहाहत्याम्यादृष्टार्थ-
त्वापत्ते । ततश्च शेषाभावात् त्विष्टकृदादि कार्यम् । वस्तुतस्तु, प्राकृते होमार्थातिक्रमणे कुम्भी-
साहित्यस्य दृष्टार्थत्वाय तद्गतदोहानामशेषाणा होमार्थत्वस्य वक्तव्यतया कुम्भीषु शेषाभावात्स्वि-
ष्टकृदिष्ट न विद्यते उपाशुयाजवदित्येव सूत्रं व्याख्येयम् । न त्विह कुम्भीनां जुहुप्रत्याग्रायत्वमप्य-
भिमतम् । अत एव संकर्षे प्रथमस्य तृतीये 'सह कुम्भीभिरतिक्रमन्नाहेति स्तुक्पत्याग्राय-
श्रूयते यथा पलाशस्य मध्यमेन पर्णेन जुहोति' इति सूत्रेण पूर्वपक्षयित्वा 'दारुपात्राणि कुम्भीभि-
र्विकल्पेणैकार्थत्वात्' इति तदुत्तरसूत्रेण 'सह कुम्भीभिः' इति वचनात् 'दारुपात्रेण जुहोति'
इति वचनाच्च विकल्प, 'दारुपात्रेण' इत्येकत्वं तु न विवक्षितम्, जात्यभिप्रायं वा, शाखा-
न्तरे 'यावत्य कुम्भ्यस्तावन्ति दारुपात्राण्युपकल्पानि स्यु' इति श्रवणादिति पश्चान्तरमुपक्षिप्य,
सह कुम्भीभिरतिक्रमणेन प्रक्रान्तस्य होमस्य कुम्भीभ्योऽपनयो भवति, 'यावत्य कुम्भ्यस्तावन्तो
ब्राह्मणा दक्षिणत उपवीतिन उपोत्थाय कुम्भीभ्यः पात्राणि पूरयित्वा तैरध्वर्यु जुह्वतमनु
जुह्वति' इति श्रवणात्, यथा प्रक्रान्तस्य पालीवतस्य पर्याप्तिकरणेतरप्रयोगापनयस्तद्वत्,
'जुह्वतमनु' इत्यनु महार्थक. 'तृतीयार्थे' इति कर्मप्रवचनीयः, अध्वर्युणा सह जुह्वतीत्यर्थः,
अध्वर्युणान्वारब्धा जुह्वतीति यावत्, ततश्च कुम्भ्यो दोहाना दक्षिणतोऽपनयार्था एव,
दारुपात्रैरेव तु हाम इति सिद्धान्तयिष्यते 'प्रवृत्तस्य प्रदानस्य पात्रविधानादपनयो
यथा पालीवत पर्याप्तिकृतमुत्सृजेत्' इति सूत्रेण । तदुत्तराधिकरणे च 'तत्र शेषकार्याणि
क्रियेरन्नापन्नान्यत्वात् इति पूर्वपक्षयित्वा, 'नापनीतेषु श्रुतत्वात्तद्व्याख्यातम्' इति सूत्रेण
प्राकृते होमार्थातिक्रमणे सर्वहोमार्थत्वफलककुम्भीसाहित्यविधिना शेषकार्येष्वपनीतेषु दारुपात्राणि
श्रुतानि, तस्मान्न शेषकार्यमिति द्वादशाध्याय्यां तृतीयस्य पञ्चमे व्याख्यातमिति सिद्धान्तयि-
ष्यत इति दिक् । वृत्तमधिकरणम् ॥

सौत्रामण्यां श्रूयते— 'आश्विनं सारस्वतमैन्द्रमिति त्रीन्पयोप्रहान्गृह्णाति त्रीन्सुरा-
प्रहान' इति । तेषु त्विष्टकृदादिशेषकार्यमस्ति, न वेति सशयः । तत्र गृह्णातिशब्दतेष्वैन्द्रवायवा-
३. सौत्रामण्यां शेषकमान्तु- द्विसोमग्रहणु 'न सर्वहुत जुहोति' इति शेषसत्त्वादिहापि शेषोऽस्तीति
घान्ताधिकरणम् । स्यादेव शेषकार्यम् । इयान्तु विशेष — सोमस्यापूर्वत्वात्कतुशेषसत्त्वेऽपि
न प्राकृतं त्विष्टकृदादि कार्यम् । इह तु पयसः सानाद्यविकारत्वात्सुरायाश्च पिष्टप्रकृतिकायाः
पुरोडाशविकारत्वात्संभवस्येव प्राकृतं शेषकार्यम् इति प्राप्ते, सिद्धान्तमयति—

सौत्रामण्यां च ग्रहेषु ॥ १३ ॥

सौत्रामण्यामप्याश्विनादिग्रहेषु न प्राकृतं शेषकार्यं विद्यते, तत्र शेषस्य वैकृतकार्यान्तरश्रवणान् । श्रूयते हि— ‘अध्वर्युः’ प्रतिप्रस्थानाम्निध्रश्वाश्विन मश्रयन्ति, होता ब्रह्मा मैत्रावरुणश्च सारस्वतमैन्द्रं यजमानः, सुगप्रहान्दश्रिणत प्राचीनाधीतिनो भश्रयन्ति, अपि वा ब्राह्मणं परिश्रीणीयादुरुक्षेणस्य पातारम्, यश्चि ब्राह्मण न त्रिन्देद्वन्मीकवपायाभवत्येत्’ इत्यादि । न च वैकृतशेषकार्यार्थं तत्तद्ग्रहपात्रेषु किञ्चिन्स्थापयित्वा अन्यमागान्प्रकृतिवज्जुह्वामवदाय तदेषु देशेषु हुतेषु जुह्वां शेषसत्त्वात्तत प्राकृतशेषकार्यं न विरुध्यत इति वाच्यम् । उह हि श्रूयते— ‘यथा गृहीतान्महानृत्विज उपादशते, उत्तरेऽप्रौ पयोमहाऽबुह्वति, दश्रिणे सुगप्रहान्’ इति । येन क्रमेण गृहीतान्मेन क्रमेणादशत इति नार्थः, होमानामेकवषट्कारकालकतया यौगपद्ये, तदादानानामपि यौगपद्यान्, किं तु यथा गृहीतास्तथाभूतान्नेवादशते, न तु ततः प्रकृतिवज्जुह्वामवदायेति तदर्थः ॥

ननु मास्तु जुह्वामवदानम्, तथापि ग्रहाणामेकदेशेषु हुतेषु, तच्छेषतः प्राकृतं वैकृतं च शेषकार्यमस्तु । न च प्रत्यश्रोपनिष्ठवैकृतशेषकार्यत एव निगकाह्वन्वात्प्राकृतशेषकार्याणामिह चोदकतो न प्राप्तिरभव इति वाच्यम्, ‘न सर्वं जुहोति शिनष्टि’ इति पुनरिह वचनेन प्राकृतशेषकार्याणामपि प्रवृत्तरेभ्यनुज्ञानान्, अन्यथा वैकृतशेषकार्यविधिशलादेव शेषणमिदं पुनर्वचनवैयर्थ्यादित्यत आह—

तद्वच्च शेषवचनम् ॥ १४ ॥

सोमे ऐन्द्रवायवादिग्रहेषु हुतशेषे भक्षणशलादेव सिद्धे ‘न सर्वं जुहोति’ इति वचनयथानुवादः तद्वदत्रापि तद्वचनमनुवाद इत्यर्थः । घृत्तमधिकरणम् ॥

अस्ति सर्वपृष्ठा नामेष्टि — ‘य इन्द्रियकामो वीर्यकाम स्यात्तमेतया सर्वपृष्ण्या याजयेत्’ इति । तत्र सन्ति षड्यागाः— ‘यदिन्द्राय राथन्तराय निर्वपति, यदिन्द्राय वार्ह-
४. सर्वपृष्ठेष्टीं स्विष्टकृदिडा- ताय, यदिन्द्राय वैरूपाय, यदिन्द्राय वैराजाय, यदिन्द्राय शाकराय,

दीना मरुदनुष्ठाना- यदिन्द्राय रैश्रताय’ इति । तत्र एकैकस्यै देवतायै चतुरश्रतुरो मुष्टि-
धिकरणम् । तेकस्मिन्शूर्पे निरुप्य सहावहत्य पिष्ट्वा तैर्महान्तमेकं पुरोडाशं कृत्वा उत्तानेषु द्वादशसु कपालेषु श्रपयित्वा आमाद्य प्रचरणकाले पुरोडाशस्य मध्यभागमपहाय परितः प्रान्तभाग मनसा षड्वा विभज्य पूर्वभागस्य मध्यात्पूर्वार्धाच्च द्विरवदाय प्रथमा देवता यजति । एव तत आरभ्य प्रदक्षिणमुत्तरापवर्गं प्रान्तदेशेभ्यो मध्यात्पूर्वार्धाच्च द्विरवदायेतरा देवता यजतीति स्थितिः । ‘उत्तानेषु कपालेष्वश्रयति’ ‘द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति’ ‘समन्त पर्यवद्यति’

इत्यादिवचनान् । तत्र किं प्रधानावदानदेशस्योत्तरार्धात् सकृन्मकृत्स्विष्टकृतेऽवदानव्यम्, उत पुरोडाशस्योत्तरार्धात्सकृदेवावदानव्यमिति पञ्चमे, पूर्वपक्षयति---

द्रव्यैकत्वे कर्मभेदात्प्रतिकर्म क्रियेरन् ॥ १५ ॥

न्यापि पुरोडाशद्रव्यैकत्वे, प्रतिकर्म यावत्प्रधानं स्विष्टकृते अवदानानि क्रियेरन् । कुत ? कर्मभेदान् । प्रकृतौ 'उत्तरार्धात्स्विष्टकृतेऽवद्यति' इति प्रधानदेशस्योत्तरार्धात्स्विष्टकृदवदानं विहितम्; इह च 'समन्तं पयवयति' इति प्रधानावदानदेशानां भिन्नत्वादुत्तरार्धभेदेन तत्प्रतिपत्तिकर्मस्विष्टकृदवदानभेदावश्यभावादित्यर्थः । वषट्कारभेदादित्यायर्थः । प्रतिगाग वषट्कारभेदात्स्विष्टकृदवदानभेदः । सामे ह्येन्द्रवायवप्रहो वायवे इन्द्रवायुभ्यां च गृह्यते । स च द्विवषट्कारकः— वायवे एका वषट्कार इन्द्रवायुभ्यामपरः । तस्य च प्रहस्य द्विर्भक्षणं विहितम्— 'द्विरैन्द्रवायव भक्षयति' इति । तत्र हेतुवादं श्रूयते— 'द्विर्येतस्य वषट्करोति' इति । अस्मादेव हेतुवादात्प्रकृतेऽपि प्रतिगाग वषट्कारभेदाच्छेषकार्यभेदाऽनुमीयते ॥

अथ सिद्धान्तयति---

अविभागात् शेषस्य सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ १६ ॥

तुर्नार्थः । न प्रतिप्रधानं स्विष्टकृदवदानभेदः, किं तु पुरोडाशस्योत्तरार्धात्सकृदेवावदाय स्विष्टकृत्कार्यः । कुतः ? सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात् शेषस्याविभागात्, सर्वान्पञ्चपि प्रागान्वति पुरोडाशस्य साधारणत्वेन शेषस्याविभागात् संसृष्टत्वात् । प्रकृतौ हि कृतकार्यद्रव्यस्योत्तरार्धादवद्यतीत्येव शास्त्रार्थः, कृतकार्यद्रव्यस्य प्रतिपत्त्यपेक्षया प्रवर्तमानस्य 'उत्तरार्धादवद्यति' इत्यस्य तदुत्तरार्धविषयताया एवाचितत्वात् । यद्यार्गीयद्रव्यस्यात्तरार्धं तदेव प्रकृतौ तस्तुत उत्तरार्धमभूदिति न स शास्त्रार्थः । एव चेह कृतपञ्चमकार्यस्य पुरोडाशशेषस्य संसृष्टद्रव्यारव्यस्य सर्वयागसाधारणतया तदीयमुत्तरार्धमपि सर्वयागसाधारणमिति तस्यैकस्यागृह्यमाणविशेषत्वात्तन्प्रेणैव स्विष्टकृदवदानम् ॥

अथ यदुक्तमेन्द्रवायवप्रहजेषस्य पातवषट्कारभक्षणदर्शनादत्रापि शेषकार्यभेद इति, तत्राह—

एन्द्रवायवे तु वचनात्प्रतिकर्म भक्षः स्यात् ॥ १७ ॥

तुर्वैषम्ये । एन्द्रवायवे प्रहो 'द्विरैन्द्रवायव भक्षयति' इति वचनादेव प्रतिकर्म प्रतिगागं वायव्ययानानिमित्तमेन्द्रवायवयागनिमित्तं च भक्षणभेदः स्यात् । न तु वषट्कारभेदान्विषयधनस्तत्र द्विर्भक्षणं, 'द्विर्येतस्य वषट्करोति' इत्यस्य हेत्वधिकरणन्यायेनार्थवादत्वात् । तस्मादिह सकृदेव पुरोडाशस्योत्तरार्धात्स्विष्टकृतेऽवदानम् । वृत्तमधिकरणम् ॥

वचनादैन्द्रवायवस्य द्विर्भक्ष इत्युक्तम् । तत्प्रसङ्गात्सोमभक्षविषयो विचारः प्रस्तूयते ।
उद्योतिष्टोमे सन्ति सोमग्रहाश्रमसाश्र वहत्र, होतृत्रह्याद्यश्र कर्तार । तेषु ग्रहचमसेषु किं क्वचिदपि

५. सोमं शेषमक्षण- कस्यचिदपि न भक्षणम्, उत सर्वत्र सर्वेषामविशेषेण भक्षणम्, अथ वा
धिकरणम् । यस्य यत्र प्रत्यक्षवचनं तस्य तत्र भक्षणम्, किं वा यस्य यत्र
'होतृचमसः' 'प्रह्वचमस' इत्यादिसमाख्या वा वषट्कर्तृत्वं वा होमाभिषवकर्तृत्वं वा प्रत्यक्षवचनं
वा तस्य तत्र भक्षणम्, इति संशये, पूर्वपक्षयति—

सोमेऽवचनान्नक्षो न विद्यते ॥ १८ ॥

सोमे हुतशिष्टे क्वचिदपि कस्यचिदपि भक्षो न विद्यते । कुत ' अवचनान् दर्शपूर्णमाम-
योरिव सोमं भक्षणविध्यभावात्, सोमस्यापूर्वत्वेन चोदकतो भक्षणाप्रवृत्तेः । यद्यपि ' अम्य जुहोति '
इति वचनादस्ति शेषः, तथापि न तस्य भक्षणनियमे प्रमाणमस्ति । ' पुरस्तादैन्द्रवायवं भक्षयति '
इति तु रागप्राप्तकादाचित्कभक्षणे पुरस्तात्स्थापनाद्विगुणविधिपरं भविष्यति । ' हारियोजनस्य
सर्व एव लिप्मन्ते ' इति च हारियोजनाख्यग्रहशेषलिङ्गसामान्यपरम्, न तु भक्षणपरम् । तस्मा-
द्ग्रहचमसेषु क्वचिदपि न भक्षणम् ॥

• अथ द्वितीयपक्षमुपपक्षयति—

स्याद्धान्यार्थदर्शनात् ॥ १९ ॥

वाशब्दः पक्षान्तरे । सर्वत्र सोमशेषे सर्वेषामृत्विग्यजमानानां भक्षणं स्यात् । कुतः ?
अन्यार्थदर्शनात् 'पुरस्तादैन्द्रवायव भक्षयति' इति गुणविधिपरे वाक्ये भक्षणस्य नित्यानुवाद-
दर्शनात्, रागप्राप्तकादाचित्कभक्षपरत्वे च पाक्षिकानुवादस्वापानात् । क्वचिच्च कस्यचिद्भक्षानुवादः
स्थालीपुलाकन्यायेन सर्वत्र सोमशेषे सर्वेषां भक्षणं गमयति ॥

अथ तृतीयपक्षमुपपक्षयति—

वचनानि त्वपूर्वत्वात्तस्माद्यथोपदेशं स्युः ॥ २० ॥

— तु. पक्षान्तरे । 'पुरस्तादैन्द्रवायवमध्वर्युर्भक्षयति' 'पुरस्तान्मैत्रावरुणम्' 'सर्वतः
परिहारमाश्विनम्' इत्यादिवाक्येषु न प्राप्तभक्षानुवादेन गुणविधिः, येन क्वचित्कस्यचिद्भक्षानु-
वादः सर्वत्र सर्वेषां भक्षणं गमयेत् । किं तु पुरस्तात्स्थापनाद्विगुणविशिष्टभक्षणविधायकान्येवै-
तानि वाक्यानि स्युः । कुतः ? अपूर्वत्वात् भक्षणस्य लोकोक्तो नित्यमश्रुत्वात् । तस्मान्
भक्षणस्य सर्वत्र प्राप्त्यभावात् यथोपदेशं भक्षणविधिमनतिक्रम्य यत्र यस्य भक्षणं प्रत्यक्षमुप-

विश्यते तत्र तस्य भक्षणम्, न तु सर्वत्र सर्वेषाम् इति तृतीय पक्षः ॥

यत्र प्रत्यक्षवचनं तत्र भक्ष इत्यङ्गीकुर्मः । किं तु प्रत्यक्षवचनमेव भक्षणप्रापकम्, 'पुरस्ता-
दैन्द्रवायवं भक्षयति' इत्यादयश्च गुणाविशिष्टभक्षणविषय इति न मृष्यामहे, प्रत्यक्षवचनवत्समा-
ख्याया वषट्कारस्य होमाभिषवयोश्च भक्षणप्रापकत्वान् । एवं चैन्द्रवायवादिषु होमाभिषवाभ्या-
सध्वर्योर्भक्षणस्य प्राप्तवान्न विधानम्, किं तु तत्रनुवादेन गुणविधानमेव । तथा च समाख्यादि-
कमपि सोमभक्षणे निमित्तमिति सिद्धान्तसंग्रहः ॥

तत्र समाख्याया भक्षनिमित्तत्वं तावदाह—

चमसेषु समाख्यानात्संयोगस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ २१ ॥

चमसेषु हुतशेषस्य भक्षाऽस्ति । कुतः ? समाख्यानात् 'होतृचमसः' 'ब्रह्मचमसः'
इत्येव चमसानां होत्रादिसंयुक्तनिर्देशान् । अस्ति हि शुक्रामन्थपचारे संप्रैपः— 'प्रैतु होतु-
श्चमसः, प्र ब्रह्मण, प्रोद्गातुः, प्र यजमानस्य, प्र सदस्यस्य' इति । होतुश्चमसः सदः प्रैतु
गच्छतु । 'प्र ब्रह्मण,' इत्यादिष्वपि 'एतु' इत्यनुषङ्गते, ब्रह्मणश्चमसः प्रैतु । एव सर्वत्र
योजना । नन्वस्तु चमसानां होत्रादिसंयुक्तनिर्देशः, तावता कथं तेषु भक्षणप्राप्तिरित्यत आह—
संयोगस्य तन्निमित्तत्वादिति । चमसेषु होत्रादिनवन्वस्य भक्षणद्वारकत्वान् । 'चमु अदने' । 'अत्य-
विचमितमिनमिरभिलभितमितपिपतिपनिपणिमार्भ्याऽभच इत्याणादिकोऽमन्त्रव्ययः । चस्यते
भक्षयतेऽस्मिन्निति चमसः । होतृश्चमसः हातुर्भक्षणपात्रमित्यर्थः । होत्रादिकर्तृत्वसोमभक्षणाधारनया
निर्देशात्मिका समाख्यापि भक्षनिमित्तम् । तत्रोद्गातादिद्रव्यान्तरस्य तेषु भक्षणेनापि 'होतृश्चमसः'
इत्यादि समाख्योपपत्तेर्न सोमस्यैव भक्षलाभ इत्यवाप्येतदेव सूत्रमुत्तरम्— 'सोमचमसः' इति
समाख्यानात्सोमस्यैव भक्ष इति लभ्यते । संयोगस्य तन्निमित्तत्वाच्च । 'न सोमनोच्छिष्टा भवन्ति'
इति सोमसंयोगस्यैवानुच्छिष्टत्वनिमित्तत्वमवगतम् । ओद्गातादिद्रव्ये तु भक्ष्यमाणे पात्राणामु-
च्छिष्टत्वात्तैः कथं पुनर्होमसंभवः ? शुद्ध्यर्थं तक्षणाश्रयणे तु यद्रूपस्य होत्रादिसंयुक्तत्वमवधारितं
तस्य नाशप्रसङ्गः । पात्रान्तरोत्पादने तु 'एकाक्षं चमसा' इति संख्याविरोधः । अतश्चमसिना
चमसेषु समाख्या सोमभक्षस्य निमित्तम् । केचित्तु याज्ञिका — आस्यस्पर्शं विनैव सोमभक्ष-
णमाहुः, 'न सोमनोच्छिष्टा भवन्ति' इति स्मृतिस्तु पीतशेषपाननिषेधप्रतिप्रसवपरा, 'हविक-
च्छिष्टं दक्षिणा' इतिवच्छेषवाच्युच्छिष्टशब्दः, सोमेन भक्षितेन च महश्चमसास्तच्छेषदुष्टा न
भवन्ति, पीतशेषपानदोषो न भवतीति यावन्— इति मन्यन्ते । तदेतत् शुद्ध्यर्थतक्षणाश्रय-
णादिशक्कालपरिहारादिपरवार्तिकविरुद्धम्, 'भुक्त्वा पात्रे यतिर्नित्यं क्षालयेन्मन्त्रपूर्वकम् । न दुष्ये

तास्य तत्पात्र यज्ञेषु चमसो यथा ॥ चमसः सोमसंयोगाद्यथा वै मेध्य उच्यते । अपां तथैव संयोगान्नित्यो मेध्यः कमण्डलुः' इति मन्वादिस्मरणविरुद्धं चेत्युपेक्ष्यम् ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

तस्माच्चाब्राह्मणस्य सोमभक्षणं प्रतिषेधति ॥ २२ ॥

श्रुतिरिति शेषः । तस्मात् समाख्याकल्पितभक्षणविधिवलादेव अब्राह्मणस्य क्षत्रिय-वैश्ययज्ञमानस्य स्वचमसे भक्षणं परमं प्रतिषेधति श्रुतिः— 'यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्स यदि सोमं विभक्षयिष्यन्नप्रोक्षन्तिभिर्ताराद्भ्यः ताः सपिण्यं बध्न्युन्मृश्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोमम्' इति । यदि समाख्या भक्षणनिमित्तं न स्यात्, तदा यजमानस्य स्वचमसे भक्षणप्रसक्त्यभावात् 'यदि सोमं विभक्षयिषेत्' इति तत्प्रसक्त्युद्भावनात् 'न सोमम्' इति प्रतिषेधश्च नोपपद्येत । अतोऽपि समाख्या भक्षणनिमित्तम् । एतेन होतृचमससमाख्या वषट्कारनिमित्तभक्षणेनान्यथामिद्वेति निरस्तम्, ब्रह्मयजमानादिचमसेषु वषट्कारनिमित्तभक्षणाप्रसक्तेः । केचित्तु नेव सूत्रम्, किं तु सप्राहक भाष्यमेव— इति मन्यन्ते । वृत्तमधिकरणम् ॥

किमुद्गातृचमसमुद्गातृव भक्षयेत्, उत सर्वं ऋत्विज, अथ वा स्तोतार उद्गातृप्रस्तो-गृप्रतिहर्तार, यद्वा ते त्रय सुब्रह्मण्यश्चेति चत्वार, इति सशये, पूर्वपक्षयति—

उद्गातृचमसमेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ २३ ॥

उद्गातृचमसमेकस्यैवोद्गातृभक्षणाय प्रतीयान्, 'उद्गातृश्चमस' इति तस्यैव श्रुत्या संयोगात् । न च 'प्रैतु होतृश्चमस' इत्यादिप्रैपे 'प्रोद्गातृणाम्' इति कश्चिच्छाखाया पाठादुद्गातृ-
६. उद्गातृणा सहसुब्रह्मण्य- बहुत्वावगमात्कथमेकस्यैव भक्ष इति वाच्यम्, उद्गातुरेकत्वेन बहुवचन-
भक्षाधिकरणम् । स्याद्विभक्षितार्थत्वात् । न चोद्गातृशब्दस्य छान्दिन्यायेन तदितरपरत्व-
मायाश्रित्य बहुवचनं स्वार्थमेव नीयतामिति वाच्यम्, प्रानिपदिकस्य प्रथमप्रतीतत्वेन तत्र लक्षणाश्रयणायोगात् ॥

अथ द्वितीयपक्षमुपक्षिपति—

सर्वे वा सर्वसंयोगात् ॥ २४ ॥

वाशब्द पक्षान्तरे । ऋत्विज सर्वे भक्षयेयुः, कुत ? सर्वसंयोगात् उद्गातृशब्दस्य उद्गा-
तृवदितरेषु सर्वद्विषु वाचकतया संयोगात् । पश्चात्प्रतीतस्यापि बहुवचनस्यात्यन्तबाधापेक्षया पूर्वप्रतीतस्यापि प्रानिपदिकोद्गातृशब्दस्याजहत्त्वार्थलक्षणा युक्ता ॥

अथ तृतीयपक्षेण सिद्धान्तयति—

स्तोत्रकारिणो वा तत्संयोगाद्बहुत्वश्रुतेः ॥ २५ ॥

वागवद् एवार्थे । स्तोत्रकारिण उद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तार एवोद्गातृचमस भक्षयेयुः, कुत ? तत्संयोगात् तेषा त्रयाणा गानसंयोगात्, 'प्रोद्गातृणाम्' इति बहुवचनश्रवणात् । एव च प्रातिपदिकबहुवचनयोरुभयोरपि मुख्यार्थत्वं लभ्यते । सुब्रह्मण्यस्तु न गाना, तस्य सामाभावात् । 'सुब्रह्मण्योमिन्द्रागच्छ' इत्यादिस्तु निगदो यजुर्विशेष एव । अत एव व्याकरणे 'न सुब्रह्मण्यायाम्—' इत्यैकश्रुत्य प्रतिषिध्यते, सामत्वे हि 'यज्ञकर्मण्यजपन्यूक्लसामसु' इति पर्युदासादेवैकश्रुत्यनिवृत्तिमिच्छे कि तेन ? तस्मादपसुब्रह्मण्याना त्रयाणामेव स्तोत्रकारिणामुद्गातृचमसे भक्षणम् ॥

अथ चतुर्थपक्षवार्ता प्रत्ययनिष्ठे—

सर्वे तु वेदसंयोगात्कारणादेकदेशः स्यात् ॥ २६ ॥

तु प्रत्ययस्थाने । सर्वे सामगा उद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तृसुब्रह्मण्या उद्गातृचमस भक्षयेयुः, कुत ? वेदसंयोगात्; प्रस्ताव उद्गीथः प्रतिहार उपद्रवो निधनमिति साम्नः पञ्च भक्तयः, तत्र द्वितीयभक्तेर्गाने उत्पूर्वो गाधातुर्मुख्यवृत्त्या वर्तते, तां च भक्तिं यो गायति तत्रोद्गातृशब्दो मुख्यः, प्रस्तोतृप्रतिहर्तृसुब्रह्मण्येषु तु उद्गातृशब्दविहितप्रस्तावप्रतिहारगानसुब्रह्मण्याद्धानकर्तृत्वयोगाभिरूढलक्षणाया वर्तते, 'प्रोद्गातृणाम्' इति प्रथमप्रतीतप्रातेपदिकरूढ्यर्थपरिग्रहे बहुवचनमनुपपद्यमानमेव प्रातिपादिकनिरूढलक्षणामनुमन्यते, न तु 'उद्गीर्णाम्' इत्यवयवयोगम्, तत्र रूढिपरित्यागात्, तथा चोद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तृसुब्रह्मण्याश्चत्वार उद्गातृशब्देनात्र विवक्षिता, 'उद्गातारो निषद्य स्तुवते' इत्यत्र तु स्तौतिस्मभिरुयाहात्कारणात्, एकदेशः स्यात्— 'विश अतिसर्जनं', अतिसर्जनं त्यागः, चतुर्षु च्छयोगेषु एकस्य सुब्रह्मण्यस्य वर्जनं स्यात्, 'प्रस्तोता प्रस्तौति, उद्गातोद्गायति, प्रतिहर्ता प्रतिहरति, उपद्रवमुद्गाता गायति, निधनं त्रय उपयन्ति' इति त्रयाणामेव स्तोतृत्वान्, तस्मादुद्गातृचमसभक्षणे अपसुब्रह्मण्यवादोऽपन्याय । तदेवं प्रत्ययस्थाने एतदेव सूत्रमुत्तरम्— तुः सभावनायाम्, यद्ययुक्तरीत्या वेदसंयोगात्सर्वे समुब्रह्मण्याः स्तोत्रकारिण उद्गातृशब्दगम्या भवितुमर्हन्ति, तथापि कस्माच्चित्कारणादुद्गातृशब्दे एकस्य सुब्रह्मण्यस्य देशः अतिसर्जनं वर्जनं स्यात्, कर्मठ्यापृतिः प्रैषकाले नियमेन सानिधानं च भक्षकारणम्; शेषप्रतिपत्त्यर्थेऽपि हि भक्षणे कर्तृनियमस्यार्थवत्त्वाय कर्तृगतमपि किञ्चित्प्रयोजनं ाच्यम्; एव च कर्मणि व्याप्रियमाणानामानुषङ्गिकक्षुत्पिपासानिवृत्तमुखेनादृष्टाय कर्तृनियमो भवति; सुब्रह्मण्यस्य च न तदानीं कर्मणि ठ्यापृतिरस्ति, प्रातरनुवाकानन्तरमेव

सुब्रह्मण्याह्वानस्य तद्व्यापारस्योपरतत्वात् ; यद्यपि शास्त्रान्तरे दक्षिणाकालेऽपि सुब्रह्म-
 ण्याह्वानमस्ति, तथापि भक्षवेलायां तदभावात्सुब्रह्मण्यविषये भक्षकर्तृनियमस्य केवलादृष्टार्थत्वं
 स्यात् ; अतो न तस्य भक्ष, 'प्रोद्गातृणाम्' इति प्रैषकाले सुब्रह्मण्यस्यावश्यं संनिध्यभा-
 वाच्च, न हि कदाचित्संनिहितस्य तस्य नित्यव्यपैषविषयत्वमस्ति, सन्निधानस्यापि समाख्या-
 विधौ तु गौरवम्, न च समाख्याया सुब्रह्मण्यस्य भक्षे विहिते अर्थादेतस्य सन्निधानमपि नित्य
 लभ्यत इति वाच्यम्, 'प्रोद्गातृणाम्' इति प्रैषगतसमाख्याकाल्यपैषविधेः सन्निधितस्तोत्रका-
 रिमात्रविषयतयैवोपपन्नत्वेन तत् संनिध्यलाभात्, तस्मादपसुब्रह्मण्यानां स्तोत्रकारिणामेवोद्गातृ-
 चमसे भक्षणमिति वार्त्तिकसंमतं सिद्धान्तं । भाष्ये तु— 'सर्वे तु वेदमयोगात्' इत्यादिसूत्रमु-
 द्गातृवेदमगाख्यातसामवेदविहितकर्मकर्तृत्वलक्षणगुणयोगात्मर्षेः ससुब्रह्मण्याऽच्छन्दोगाः 'प्रोद्गातृ-
 णाम्' इत्यत्र विवक्षिता, अतः समाख्याया सुब्रह्मण्यस्यास्ति भक्षः ; 'उद्गातारो निषद्य
 स्तुवते' इत्यत्र तु स्तौतियोगात्कारणादपसुब्रह्मण्याः स्तोत्रकारिण एव विवक्षिता इत्येव सिद्धा-
 न्तपरतयैव योजितम् । सुक्तं चैतत्— तुशब्दस्वारस्यात् । यत्तु सोमभक्षणस्य कर्मणि व्या-
 प्रियमाणकर्तृषु क्षुत्पिपासानिवृत्तिलक्षणवृत्तिमुत्वेनादृष्टार्थत्वाद्भक्षवेलायां च सुब्रह्मण्यस्य कर्मव्या-
 पाराभावान्न भक्ष इति— तन्न, भक्षणस्य केवलशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वात्, अन्यथा काशाखिक-
 क्षुत्पिपासयोरभावे भक्षणस्य लोपे सति तस्य नित्यवच्छ्रवणविरोधान्, अत एव च 'न भक्षः
 कर्तृमस्कारः, द्रव्यसंस्कारोऽयम्' इति वार्त्तिकं सगच्छते । यद्योक्तम्— प्रैषकाले सुब्रह्मण्यस्य
 नित्यं सन्निधौ न प्रमाणमिति, तद्यपि न, उपगानार्थतया तत्सन्निधेरावश्यकत्वात्, सप्तमपादे
 'उपगाश्च लिङ्गदर्शनात्' इत्यत्र अर्धव्युत्पत्तिरिक्तानामृत्विजामुपगातृत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यद्यपि
 'षष्ठ्वारोऽवगर्ध्या उपगातारः' इत्युक्तम्, तथापि ये केचिन्नतुगाद्या उपगायेयुः— इति
 मत्वा सर्वस्यैकैकस्यासन्निधानादुपगानलोपप्रसङ्गं स्यादिति सर्वेषामपि सन्निधेः प्रतीक्षणीयत्वादस्ति
 सुब्रह्मण्यस्यापि नित्यं सन्निधिः । किं च तल्लकारिशस्त्रामधिकृत्य प्रवर्तिते जैमिनिरूपसूत्रे सुब्र-
 ह्मण्यस्यापि भक्षणमुक्तम्— "अथ चमसमवेक्षत उद्गाता 'श्येनो नृचक्षा' इति, एवमितरे यथा-
 पूर्वम्, अथोपह्वमिच्छन्ते—' होतरुपह्वयश्च, प्रस्तोतरुपह्वयस्व, प्रतिहर्तरुपह्वयस्व, सुब्रह्मण्योपह्वयस्व'
 इति, उद्गातैव होतर्युपह्वमिच्छन्ते, उद्गातरि प्रस्तोतृप्रतिहर्तारौ सुब्रह्मण्यश्च, उपह्वमिष्ठा भक्षयन्ति"
 इति । तस्मात्सुब्रह्मण्याः स्तोत्रकारिण उद्गातृचमसं भक्षयेयुर्गति भाष्यसिद्धान्तो भगवतो जैमिनेर-
 भिमत इति प्रतिभाति । द्वाष्ट्यायणसूत्रे तु अपसुब्रह्मण्यानां स्तोत्रकारिणामेवोद्गातृचमसे भक्षण-
 मुक्तम् ; तद्विदं वचनान्तरमूलकम् ; यथा कथाचिद्वन्तु, न तु तज्जैमिनीयन्यायस्वरणिमनुसरति,
 एवं च भाष्यानुसारिणः प्राभाकरा यद्वार्त्तिकमदूषयन्— 'अपसुब्रह्मण्यवादिनोऽपन्यायवादिनः'
 इति— 'तत्प्राज्ञैरुन्मत्तभाषितवदुपेक्ष्यम्' इति यत्पार्थसारथिमिश्रैरुक्तं तदेषोन्मत्तप्रलपितवदुपे-

क्षयमिति । वृत्तमधिकरणम् ॥

तदेवं वृत्त. समाख्याभक्षविचारः । संप्रति वाचनिकभक्षविचारः प्रस्तूयते-- 'यथा षमसमन्याश्चमसाश्चमसिनो भक्षयन्ति' 'अथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्ते' इति ७ प्रावस्तुत मोमसक्षा- श्रुतम् । किमिदं हारियोजनस्य भक्षण प्रावस्तुतोऽपि ऋत्विग्विशेषस्य अधिकरणम् । विद्यते ? न वेति संशये, पूर्वपक्षयति--

प्रावस्तुतो भक्षो न विद्यतेऽनाम्नानात् ॥ २७ ॥

प्रावस्तुतः क्वचिदपि भक्षो न विद्यते; कुत ? अनाम्नानान् वचनाभावान्, समाख्यावषट्कारहोमाभिपवाणामुक्तवक्ष्यमाणकारणानां चाभावान्, 'हारियोजनस्य लिप्सन्ते' इति तु हारियोजनप्रहृत्विपनामात्रं गमयति, न तु भक्षम्, लब्धस्य यथेष्टविनियोगोपपत्त्या लाभस्य भक्षणनियतत्वाभावात् ॥

अथ सिद्धान्तयति--

हारियोजने वा सर्वसंयोगात् ॥ २८ ॥

वाशब्द एवार्थः । हारियोजनप्रहे प्रावस्तुतो भक्षो विद्यत एव, कुत ? सर्वसंयोगात् 'हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्ते' इति सर्वेषां भक्षश्रवणान्, लाभस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायाम् 'भक्षयति' इति पूर्ववाक्यश्रुतभक्षार्थत्वे सति लिप्सन्तेर्भक्षपरत्वे पर्यवसानात् ॥

अथ पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते --

चमसिनां वा संनिधानात् ॥ २९ ॥

वाशब्द प्रत्यवस्थाने, सर्वशब्देन पूर्ववाक्योपात्ताऽचमसिन एव परामृश्यन्ते, न तु प्राकरणिका ऋत्विग्यजमाना, कुत ? संनिधानात् प्रकरणरूपमन्विध्यपक्षया स्ववाक्यसंनिधौ पक्वत्वात्, अन्यथा 'यथा षमसमन्यांश्चमसांश्चमसिनो भक्षयन्ति' इति पूर्ववाक्यस्य वैयर्थ्यात्; न ह्यस्य सर्वविशेषणत्वादन्यत्प्रयोजनमस्ति, नतश्च प्रावस्तुतश्चमसित्वाभावात् हारियोजनभक्षः ।

अथ सिद्धान्ती परिहरति--

सर्वेषां तु विधित्वात्तदर्थं चमसिश्रुतिः ॥ ३० ॥

तुम्बधारणे । सर्वेषामेव ऋत्विग्यजमानानां हारियोजनभक्ष, न तु चमसिनामेव, कुत ? विधित्वात्-- यो यो यस्य यस्य चमस. समाख्यातः स स एकैकस्त त चमसम्--

इत्येवमन्याश्चमसांश्चमसिनो भक्षयन्ति; हारियोजनस्य तु चमसिनस्तदितर च इत्येवमस्य वा-
क्यस्य चमसिनदितरमाचारण्येन भक्षविधिवपरत्वात् । यथानुमाख्य त त चमसमकैकमित्येवं
चमसिनश्चमसान्भक्षयन्ति, हारियोजनस्य तु नैको भक्षयति, किं तु सर्वे चमसिनः— इति तु
नार्थः; तथा सति 'चमसिनः' इत्यस्य वैयर्थ्यात् 'यथा चमस चमसान्भक्षयन्ति' इत्येतावतैव
'चमसिनः' इत्यस्य लाभान् । अतः पूर्ववाक्ये चमसिग्रहणम् 'अथैतस्य' इत्युत्तरवाक्ये सर्व-
शब्दस्य चमसिनदितरप्राकरणिकसर्वत्वित्ययजमानविषयत्वलाभार्थमित्येव वक्तव्यमिति । तद्वेत्-
दाह— तदर्थं चमसिश्रुतिरिति । चमसिग्रहणं सर्वशब्दस्य चमसिनदितरत्वित्ययजमानविषयत्व-
मिच्छार्थमित्यर्थः । नन्वेवमपि 'हारियोजनस्य सर्व एव लिप्यन्त' इत्येतावतैव प्राकरणिकाना-
मृत्वित्ययजमानानां लाभान् 'यथाचमसम्' इत्यादिपूर्ववाक्यं व्यर्थमित्यत्राप्यतद्वेत्तात्तरम्—
तदर्थं चमसिश्रुतिरिति । अल्पत्वाच्चमसानां चमसिन एव तान्भक्षयन्ति, हारियोजनस्य तु
महानुभावत्वात्तत्र तदितरेऽपि सर्वे भक्षयेयुगिति प्रथमार्थमित्यर्थः । वृत्तमधिकरणम् ॥

अथान्यद्भक्षनिमित्तमभिधीयते । 'वषट्कर्तुः प्रथममन्नः' इति श्रुतम् । तत्र किं
वषट्कर्तुर्यो भक्षः स प्रथम इति विधिः । उत यो वषट्करोति तस्य प्रथममन्न इति विधिरिति
८. वषट्करणस्य भक्षान्ति- संशयः । तत्र कथंचिदनुवाङ्मते अभवति प्राथम्यविशिष्टविध्ययागाद्-
• मित्ताधिकरणम् । षट्कर्तुर्होत्रादेश्वमसे यत्नमाख्यया भक्षणं प्राप्तं तत्प्रथमं कर्तव्यमित्यर्थः ।
एवं च होतृषट्कारं ग्रहचमसेषु हुतेषु मैत्रावरुणादीनां स्वस्वचमसेषु समाख्याभक्षणात्पूर्वमेव
स्वचमसेव होता भक्षयति, न तु चमसान्तर्गाणि, नापि ग्रहम्, तेषु होतु समाख्याया
अभावात्, वषट्कारस्य चेदानीं भक्षनिमित्तत्वाभिद्धेः । एव मैत्रावरुणादरपि वषट्कर्तुः स्वस्वच-
मस एव प्रथमं समाख्याभक्षः नेतेषु ततोऽन्येषां स्वस्वचमसेषु समाख्याभक्षः, वषट्कारनि-
मित्तस्तु भक्षो न क्वचिदप्यस्तीति प्राप्तेः सिद्धान्तयति—

वषट्काराच्च भक्षयेत् ॥ ३१ ॥

वषट्कारोऽपि सोमभक्षणस्य निमित्तमित्यर्थः । न तावदिह 'यो भक्षः स प्रथमः'
इति केवलभक्षोद्देशेन प्राथम्यविधिः, अवषट्कर्तुरपि भक्षप्राथम्यापत्तेः । नापि 'वषट्कर्तुर्यो
भक्षः स प्रथमः' इति विधिः, विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदान् । किं च भक्षोद्देशेन प्राथम्यविधायुद्दे-
श्यस्य प्रथमप्रतीत्यवश्यंभावाद्भक्षशब्देन स्वार्थं प्रथमं प्रतिपाद्यं पश्चात्प्रथमशब्देन तदर्थं इति
षक्तव्यम्, न चैतत्संभवति समस्यमानपदयोर्गुणपदसंज्ञकतया युगपदेव विगिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वात्,
अन्यथा एकार्थभाषलक्षणसामर्थ्याभावेन समाससंभवान्, 'समर्थः पदविधि' इत्यनुशास-
नान् । तस्माद्द्वषट्कारे निमित्ते प्राथम्यविशिष्टभक्षविधिः; वषट्कर्तुर्कर्तुकप्राथम्यविशिष्टे भक्षे

विधीयमाने अर्थाद्वषट्कारस्य प्राथम्यनिमित्तत्वलाभात् । एव च होतुर्वषट्कारे हुतेषु प्रहचमसेषु सर्वत्र समाख्याया असन्वेऽपि वषट्कारनिमित्तं तस्य भक्षान्तरम्, गौत्रावरुणादीना स्वस्व-
चमसेषु समाख्याभक्षणात्पूर्वमेव भवति, ततो होतुरन्येषा च स्वस्वचमसेषु समाख्याभक्ष-
इति सिद्धम् । वृत्तमाधिकरणम् ॥

अथान्यङ्गक्षकारणमभिधीयते । ‘हविर्धाने चर्मण्यधिप्रावाभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा
प्रत्यञ्च, परेत्य सदसि भक्षयन्ति’ इति श्रुतम् । तत्र किं भक्षानुवादेन गुणविधिः? इताभि-
षवहोमनिमित्तभक्षान्तरविविरिति संशयः । भक्षानुवादेन गुणविधिरिति श्रुतम् । न च प्राप्-
कर्मानुवादेनानेकगुणविधौ वाक्यभेदः शङ्क्य, अनेकगुणविशिष्टभक्षविधौ सति प्राप्ताप्राप्तवि-
वेकेन समाख्यादिनिमित्तके प्राप्ते भक्षे गुणत्रिवित्वपर्यवसानसंभवाद्दिति प्राप्ते—

सिद्धान्तयति—

होमाभिषवभ्यां च ॥ ३२ ॥

‘भक्षयेत्’ इत्यनुपज्यत, होमाभिषवावपि सोमभक्षनिमित्तमित्यर्थः । ‘सोममभिषुणोति,
हविर्धानेऽभिषुणोति, प्रावभिरभिषुणोति, चर्मण्यभिषुणोति, महाञ्जुहोति, चमसाञ्जुहोति, यदाहव-
२. होमाभिषवयामभ- नीये जुहति’ इति वचनैरभिषवहविर्धानप्रावचर्महोमाहवनीया. प्राप्ता ;
निमित्तताधिकरणम् । ‘अभिषुत्य हुत्वा भक्षयति’ इति क्रमोऽपि, अभिषवं विना रसस्य
होमासंभवान् होमामावे कृतकार्यत्वाभावन भक्षणरूपप्रतिपन्न्यनपेक्षत्वाच्चार्थादेव सिद्धः । वष-
ट्कारादीनां भक्षयितृणा सदसि स्थितत्वात्तत्र समाख्यादिनिमित्तभक्षतदुपहवदानार्थमध्वर्यो-
राहवनीयदेशे स्थितस्य सदः प्रति गमनं प्रत्यञ्च्यत्वं चार्थादेव प्राप्तम् । तस्मान् ‘अभिषुत्य
हुत्वा भक्षयन्ति’ इति होमाभिषवसमानकर्तृकभक्षविधौ होमाभिषवयोर्भक्षणप्राग्भावनियमाद-
र्थाभिहितत्वसवगतमिति सिद्धं होमाभिषवनिमित्तं भक्षान्तरम् । न च भक्षणमपि समाख्यानि-
मित्तं प्राप्तमेवेति वाच्यम्, अभिषवहोमकर्ता अध्वर्युरेव भवति, न च ‘अध्वर्युचमसः’ इति
समाख्यास्ति, नापि तस्य वषट्कर्तृत्वमस्ति, येन तस्य भक्षणं प्राप्नुयान् । तस्माद्धोमाभिषवनि-
मित्तभक्षान्तरविधिः । वृत्तमाधिकरणम् ॥

अथैकस्मिन्पात्रे समाख्यानिमित्तस्य वषट्कारनिमित्तस्य होमाभिषवनिमित्तस्य च
भक्षणस्य समवाये सति त्राधविकल्पसमुच्चयसंशयं, पूर्वपक्षयति—

प्रत्यञ्चोपदेशाच्चमसानामव्यक्तः शेषे ॥ ३३ ॥

हुतशेषे वषट्कारहोमाभिषवनिमित्तो भक्ष अव्यक्तः सामान्यविहितः प्रहचमसाधा-

रणः, न तावत्समाख्याभक्षेण बाध्यत इत्यध्याहारः । कुत ? प्रत्यक्षापदेशान् होतृषमसादिस-
१०. वषट्कर्त्तृदीनां चमसमाख्याकल्पितविधिना चमसभक्षणस्य त्रिंशत्त्रय विधानान्, न च मम-
सामभक्षाधिकरणम् । वात्समुच्चयः किं न स्यादिति वाच्यम्, भक्षणस्य प्रतिपत्त्यर्थत्वात्,
प्रतिपत्तेश्चैकेन विशिष्यविहितसमाख्याभक्षणेनैव भिद्यते, एतेन चमसेषु समाख्याभक्षणस्य तिकल्पो-
ऽपि प्रत्युक्तः, एव च प्रहृषु वषट्कारनिमित्तहोमाभिपवनिमित्तभक्षयोस्तुल्यवत्त्वात्किञ्चप सू-
चितो भवति ॥

अथ सिद्धान्तयति—

स्याद्वा कारणभावाद्निर्देशश्चमसानां कर्तुस्तद्वचनत्वात् ॥ ३४ ॥

वाशब्दोऽवधारणः । स्यादेव चमसेषु समाख्यादिभक्षाणां समुच्चयः, कुत ? कारण-
भावात् भक्षकारणात् समाख्यादीनां मत्त्वान्, यत्तु समाख्या चमसेषु त्रिंशत्त्रय भक्षविधि-
प्रापिकेति तत्राह— अनिर्देशश्चमसानां कर्तुरिति । यद्यपि समाख्या 'चमस्मिन्श्चमसान्भक्षयन्ति'
इति विशेषविधिपापिका, तथापि चमसानां भक्षणविषयं वषट्कर्तुर्होमाभिपवकर्तुश्चानिर्देशः—
निष्कृष्य वचनं चमस्मिन् एवात्परिसंख्यानम्— न भवति, समाख्यायाः 'चमस्मिन्श्चमसा-
न्भक्षयन्ति' इत्येतावन्मात्रविधौ व्यापारान्; न हि वषट्कारनिमित्तहोमाभिपवनिमित्तयोर्भक्षयोः
प्रत्यक्षविहितयोः समाख्यानकल्पितेन सामान्यविधिनापि बाधो युज्यते । किञ्च सति विशेष
विशेषविधि सामान्यविधि बाधते, न त्विह विरोधोऽस्ति, सोमसमस्यावयवश्वमसिभिस्तदितरैश्च
भक्षयितुं शक्यत्वात् । यद्यप्येकेनैव भक्षेण प्रतिपत्तिः सिध्यति, तथाप्यबाधनैवोपपत्तौ बाधस्या-
न्यायवत्त्वात्त्वयवशां भक्षणेनैव प्रतिपत्तिः सपाद्या । ततश्च चमसेषु समाख्यादिभक्षाणां समुच्चयः ।
एव प्रहृष्वपि वषट्कारनिमित्तहोमाभिपवनिमित्तयोस्तुल्यन्यायत्वात्समुच्चयः ॥

इताऽप्येवमित्याह—

चमसेषु चान्यदर्शनात् ॥ ३५ ॥

चमसेषु चमसिभ्यांऽन्यस्यापि भक्षो दृश्यते— 'हुत्वा चमसाश्चमसाध्वयेवो भक्षान्त्र-
षट्कर्त्रे हरन्ति' इति; न हि वषट्कर्तुर्होतुरन्यस्य वा सर्वचमसेषु समाख्याभक्षः समाह्वयते,
होतृषमसादिसमाख्याया एकैकचमसमात्रविषयत्वात्, अतो भक्षान्तरार्थमेव हरणमिदं ब्राह्म-
मिति सिद्धं वषट्कारादीनामपि चमसभक्षे निमित्तत्वम् । वृत्तमधिकरणम् ॥

एकस्मिन्पात्रे होमाभिपवकर्तृवषट्कर्त्रोर्भक्षे प्रत्यक्तं, कतरः पूर्वो भक्षयतीति सङ्क्षेपे,
पूर्वभक्षयति—

एकपात्रे क्रमादध्वयुः पूर्वो भक्षयेत् ॥ ३६ ॥

एकस्मिन्पात्रे अध्वयुर्होमाभिषवकर्ता पूर्वो भक्षयेत्, कुतः? क्रमान्— हुत्वा भक्ष
११ इतु प्रथमभक्ष- यतीति भक्षस्य होमानन्तर्यावगमान्, वषट्कर्तृभक्षप्राथम्ये च तद्विरोधान्
विस्मयम् । 'वषट्कर्तुं प्रथमभक्ष' इति वचनं तु वषट्कर्ता चममिभ्यः पूर्व भक्षये
दिन्यवपरम् ॥

अथ सिद्धान्तयति—

होता वा मन्त्रवर्णात् ॥ ३७ ॥

वाशब्द एवार्थः । होता वषट्कर्तृवै प्रथम भक्षयेत्, ततो होमाभिषवकर्ता, कुतः
मन्त्रवर्णान्— 'प्रावाण, सुकृत सुकृत्यया होतुश्चित्पूर्वे हविरशमाशन' इति मन्त्रालङ्कारम्,—
प्रावाण, सुकृत शासन कुर्वाणा, सुकृत्यया सुकर्मणा अभिषवेण, होतुश्चित् होतुरपि, पूर्वे
हावरण सामभक्षणम्, आशन प्राप्नुवन्— इति तदर्थः । अत्र होतुरपि पूर्वमित्युक्त्या सर्वा
पेक्षया पूर्व प्राणा सामभक्षणम्, ततो होतुः, तत इतरेषाम्— इत्यवगम्यते ॥

इतोऽप्यवमित्याह—

वचनाच्च ॥ ३८ ॥

'वषट्कर्तुं प्रथमभक्ष' इति वचनादपि वषट्कर्तृवै प्रथम भक्ष लभत, न च चम
मिभ्य पूर्व वषट्कर्ता भक्षयति— इति तदर्थ इति वाच्यम्, 'हुत्वा भक्षयति' इति क्त्वाप्र
त्ययस्य पूर्वकालतामात्रविषयतया तदुक्त्यवहितत्वस्य न्यायतः, काल्यत्वेन तदनुसारेण प्रथमवषट्कृत्या
विशेषेण प्रवृत्तस्य चममिसांप्रापेक्षया सकोषायोगान् ॥

युक्त्यन्तरमाह—

कारणानुपूर्व्याच्च ॥ ३९ ॥

'वषट्कर्तुं जुहोति' इति वचनादादौ वषट्कारः प्रथम क्रियते, पश्चाच्छामः, अत
निमित्तक्रमादपि वषट्कर्तुः प्राथम्यम् । यद्यपि वषट्कारात्पूर्वमेवाभिषवो भवति, तथापि न दोषः
न ह्यभिषव एव निमित्तम्, किं तु स च हामश्चेति द्वय समुदित निमित्तमिति— षष्ठस्य चतुः
'होमाभिषवभक्षणं च तद्वत्' इत्यत्र वक्ष्यते । वृत्तमधिकरणम् ॥

वचनादनुज्ञातभक्षणम् ॥ ४० ॥

‘नानुपहूतेन सोमः पातवै’ इति वचनादनुज्ञानस्यैव भक्षणमित्यर्थः । पातवै पात-
 ष्यः; कृत्यार्थे तवैप्रत्ययः; ‘अनुज्ञात—’ इत्यनेनोपपूर्वो ह्यतिरनुज्ञानार्थ इति सूचितम् । उत्तरवि-
 १२ भक्षणस्यानुज्ञापूर्वकत्वं वञ्चार्थमेतत्सूत्रम् । अनुज्ञापनं विनानुज्ञानानुपपत्तेरनुज्ञापनस्यार्थादाश्रितम्;
 मधिकरणम् । तदुभयमपि ‘अनुजानीहि’ ‘अनुज्ञातोऽमि’ इत्यादिशब्देभ्यारणादिलौ-
 किकोपायेन प्राप्तम्, तत्राह—

तदुपहृत उपह्वयस्वेत्यनेनानुज्ञापयेल्लिङ्गात् ॥ ४१ ॥

‘उपहृत’ इत्येको मन्त्रः, भक्षं कर्तुमनुज्ञातोऽमीत्यर्थः । ‘उपह्वयस्व’ इत्यस्यो मन्त्रः
 भक्षणमनुजानीहीत्यर्थः; तत्र ‘होतः’ इत्यादिमद्युद्यन्तपदमध्याहार्यम्— ‘होतरुपह्वयस्व’
 इत्यादि । ‘असावस्मादुपह्वयस्त्रेति कर्मनामधेयेनामन्त्रयते’ इति कल्पसूत्रम् । अनुज्ञापयेत्— इत्यु-
 पलक्षणम्— तन् भक्षणम्, अनुज्ञापयेत् अनुजानीयाच्च, कुतः? लिङ्गात् मन्त्रसामर्थ्यात् । इदमपि
 सूत्रमुत्तरविवक्षार्थमेव ॥

‘उपहृतः’ ‘उपह्वयस्व’ इति मन्त्रद्वयेनानुज्ञानमनुज्ञापनं च कर्तव्यमिति
 स्थितम् । तत्र किमिदं मन्त्रद्वयमनुज्ञानानुज्ञापनयोरन्यतरत्र प्रयोक्तव्यम्, अन्यतरत्र तु
 लौकिकोपाय आश्रयणीयः? उतोभयत्रोभयं प्रयोक्तव्यम्? अथ वा यथालिङ्गं विभज्य विनियोगः
 इति मंशयः । तत्र यथालिङ्गं विभज्य विनियोगे स्वीक्रियमाणे अनुज्ञानस्य ‘उपहृतः’ इति
 प्रतिषप्तनात्मकस्य ‘होतरुपह्वयस्व’ इत्याद्यनुज्ञापनोत्तरभावित्वात् ‘उपह्वयस्व’ इति द्वितीय-
 मन्त्रस्य प्रथमकर्तव्येऽनुज्ञापने प्रथमं प्रयोगः, ‘उपहृत’ इति पथममन्त्रस्य तु तदुत्तरकर्तव्ये-
 ऽनुज्ञाने पश्चात्प्रयोगः स्यादिति मन्त्रपाठक्रमो वाध्येत, अतो मन्त्रद्वयमिदं यथापाठमेवान्यतरत्र
 प्रयोक्तव्यम्, तत्र ‘उपहृतः’ इत्यस्यानुज्ञापने विशेषणप्रतिपादनमुखेन समावेशः; तथा ‘उपह्वयस्व’
 इत्यस्यानुज्ञाने विनियोगस्यल्लौकिकान्यायेन व्यत्ययमाश्रित्य ‘अनुजानीयात्’ इत्यर्थाश्रयणेन समावेशः;
 एवं च लिङ्गमनुगृहीतम्, पाठश्च; तथा च मन्त्रद्वयमेकत्र प्रयोक्तव्यम्; अन्यत्र तु लौकिकोपाय
 आश्रयणीयः । अथ वा प्रतिप्रधानं गुणावृत्तेर्न्यायत्वाद्दुभयमुभयघोति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

तत्रार्थात्प्रतिवचनम् ॥ ४२ ॥

तत्र तयोर्मन्त्रयोर्मध्ये ‘उपहृतः’ इति मन्त्रेण प्रतिवचनमनुज्ञानं कर्तव्यम्; अर्थात्साम-
 ध्यानुसारात्; एव च परिशेषात् ‘उपह्वयस्व’ इति मन्त्रेणानुज्ञापनं कर्तव्यमित्युक्तप्रायम्, ‘उप-
 हृतः’ इत्यस्य विशेषणमुख्येनानुज्ञापनपरत्वे अजहस्त्रार्था वृत्तिराश्रिता स्यात्; ‘उपह्वयस्व’ इत्यस्य
 तु विशेष्यपरित्यागेनानुज्ञापनपरत्वे स्वार्थैकदेशत्यागाजहस्त्रार्था वृत्तिराश्रिता स्यात्; अतो यथालिङ्गं

विभज्य विनियोग' । यत्तु पाठक्रमो बाध्यत इति, तत्राप्येतदेव सूत्रमुत्तरम्; अर्थक्रमात्पाठक्रमं बाधित्वा यथालिङ्गमेव विनियोग इत्यर्थः । वृत्तमधिकरणम् ॥

तदेतत् 'होमरूपहयस्त्र' इत्यनुज्ञापन भक्षयिष्या कर्तव्यमित्यविवादम्, तत्र किं यं कश्चिदनुज्ञापयेत्, 'उपहृतः' इत्यनुज्ञान् च यः कश्चिदकुर्यात्— इत्यनियमः? उत एकस्मिन्पात्रे थायन्त' प्रतिभक्षयन्ति तावन्तो ह्यनुजानीयुः? एको द्वौ बहवो वा? इति सशये— मन्त्रलिङ्गकल्पितानुज्ञापनविधेरकमेवानुज्ञाप्यमादाय चरितार्थत्वात्, दृष्टार्थत्वाच्चानुज्ञापसानुज्ञानयोः, यं कश्चिदेकमनुज्ञापयेत् स एवैकोऽनुजानीयाच्चेति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

तदेकपात्राणां समवायात् ॥ ४३ ॥

तत् अनुज्ञापनमनुज्ञान च, एकपात्राणाम्— एक भक्षणपात्रं येषां ते एकपात्रा— एकस्मिन्पात्रे भक्षयितार'— तत्कर्तृकं भवति, कुत? समवायात् एकपात्रभक्षयितृकर्तृकयो-
४३ एकपात्राणामनु- रेषानुज्ञापनानुज्ञानयोः प्रयोजनेन संगोवात् । तथा हि— एकपात्रस्थं
ज्ञापनाभिस्करणम् । सामः 'सम स्यादश्रुमत्त्वान्' इति न्यायेन समशो भक्षणीय', न्यूना-
धिकभावस्तु तत्रावर्जनीय', तन्मर्षणायानुज्ञापनं क्रियते, तस्मादेकपात्रे बहूनां भक्षणे सर्वे
भक्षयितारोऽनुज्ञाप्या । एष च एकास्मिन्नेव समये नानापात्रेषु बहुभिर्भक्ष्यमाणेषु तथा एक-
स्मिन्पात्रे एकेनैव भक्ष्यमाणेऽपि नानुज्ञापनमनुज्ञान चेति स्थितम् । वृत्तमधिकरणम् ॥

इयोनिष्टोमे सन्ति ऋतुप्रहाः, तत्र होतृष्वेव समाख्याते ऋग्वेदे काचिद्याज्या पठिता—
'अशि गृहपतिमे' इत्यादिः, सा तावत्समाख्यया होतार प्राप्ता, 'अग्निं गृहपतिमिति यजमानस्य
याज्या' इति वचनाद्धोतुरपनीता, यजमान प्राप्ता, 'सोऽभिप्रेष्यति होतरेतद्यज' इति यजमान-
संप्रैपात्पुनर्होतारं प्राप्ता, 'स्वयं वा निषद्य यजति' इति वचनात्पुनर्होतुरपनीता पक्षे यजमानेऽव-
तिष्ठते, निषद्य होतुर्धिष्ण्यस्य पश्चादुपविश्येत्यर्थः, तत्र यदा यजमानोपपितो होता याज्यां वदति
तदा हातुर्गव वषट्कर्तृत्वाद्भक्ष इत्यविवादम्, यदा तु यजमानो याज्यां वदति तदा होतुर्भक्षोऽस्ति
नास्तीति सशये, पूर्विभक्षयति—

याज्यापनये नापनीतो भक्षः प्रवरवत् ॥ ४४ ॥

होतुः सकाशाद्याज्याया अपनये सत्यपि भक्षो नापनीतः स्यात्, भक्षनिमित्तस्य वषट्कारो
रस्य होतुः सकाशादपनयाभावात्; न हि वषट्कारो याज्यान्तर्भूतः, 'याज्याया' अधि वषट्कारोति'
४४ स्वयं यत् संप्रा- इति वचनान्, प्रवरवत्— यथा होतुः सकाशाद्याज्याया अपनयेऽपि
रितन्नाधिकरणम् । 'इन्द्र होत्रात्सजूर्वेव आ पृथिव्या असौ मानुष' इति होतार वृणीते

इति ऋतुयाज्यार्थवरणलक्षणः प्रवरो नापनीतः, तद्वृषट्कारस्तस्मिन्नापनीतः । सूत्रे भक्षग्रहणं वषट्कारस्याप्युपलक्षणम् ॥

अथ सिद्धास्तयति—

यष्टुर्षा कारणागमात् ॥ ४५ ॥

यष्टुः यजमानस्य याज्याप्रयोक्तुरेव भक्षा भवति; कुतः? कारणागमात् 'याज्याया अधि वषट्करोति' इति वचनेन याज्याप्रयोक्तुरेव वषट्कारस्य आगमात् प्राप्ते; न च यजमान-प्रयुक्ताया याज्याया उपरि होता वषट्करोति— इति युक्तम्, 'संततसृचा वषट्कृत्यम्' इति विरोधान्; न हि पुरुषमेवे याज्यावषट्कारयोः सांतत्यं संभवति; अविच्छिन्नप्रयत्नत्वमेव हि सांतत्यम्; याज्यामात्रं च ब्रुवन्यजमान उपरतप्रयत्नः स्यात् । किं च 'स्वयं यजति' इति यजमानस्य प्रदानार्थकवषट्कारार्थकयाज्याप्रयोक्तृत्व श्रुतम्, केवलयाज्याप्रयोक्तृत्वे प्रदानार्थक यजेस्तत्र जहत्स्वार्थलक्षणाप्रसङ्गान् । तस्माद्याज्याप्रयोक्तुर्यजमानस्यैव वषट्कारो भक्षश्च ॥

अथ प्रवरषादित्यत्राह—

प्रवृत्तत्वात्प्रवरस्यानपायः ॥ ४६ ॥

'इन्द्र होसान्' इति प्रवरा न केवलमेतद्याज्यार्थः; किं तु तन्नेत्रेण सकलसौमिकहो-प्रीययाज्यार्थतया प्रवृतः, अतो याज्यायामस्या होतु सकाशादपनीतायां यजमानं प्राप्तायां तदर्थं यजमानवरणावश्यंभावेऽपि तदितरसकलयाज्यार्थं होतुरपि वरणस्यावश्यंभावात् तस्य होतुः सकाशादपनय इति वैषम्यमित्यर्थः । वृत्तमधिकरणम् ॥

उपैतिष्टोमे श्रूयते— 'यदि राजन्य वैश्यं वा याजयेत्, स यदि सोमं विभक्षयिषेत्, न्यग्रोधस्तिभिनीराहृत्य ताः सपिण्य दधन्युन्मृज्य तमस्मै भक्ष प्रयच्छेत्, न सोमम्' इति । न्यग्रोधस्तिभिनी न्यग्रोधफलस्तवकान, सपिण्य सूक्ष्म पिष्ट्वा, दधनि उन्मृज्य सकलस्य । स्पष्ट-मन्यम् । सोऽय फलचमसः केषलं सोमभक्षप्रत्यान्नायभक्षार्थो यजमानस्य, यागार्थस्तु यजमानसो-मचमसः अस्त्येव, इत यजमानचमसस्यैवाय फलचमसः प्रत्यान्नाय, नास्त्येवान्यो यजमानच-मसः, तत्स्थाने फलचमसेन यष्टव्यम्— इति सशये, पूर्वपक्षयति—

फलचमसो नैमित्तिको भक्षविकारः श्रुतिसंयोगात् ॥ ४७ ॥

दधिसंस्तृष्टन्यग्रोधफलपिष्टद्रवपूर्णक्षमसः फलचमसः, स च यजमानस्य राजन्यत्वे वैश्यत्वे च निमित्ते विहितः; भक्षविकारः— भक्षं सोमभक्षणं विकरोति बाधते— इति भक्षविकारः;

१५. फलचमस्येत्या- सोमभक्षणमात्रे विषये सोमचमसप्रत्याज्ञायः, न त्विज्यायामिति यावत् ;
विकारताधिकारता- कुतः ? श्रुतिमयोगान्— 'विभक्षयिषेत्' 'भक्ष प्रयच्छेत्' इति
धिकरणम् । सोमभक्षणकार्यकारित्वश्रवणेन फलचमसस्य संयोगान् यजतेश्च तत्राश्व-
णान् ; तस्माद्यजमानस्य केवलं सोमभक्षप्रत्याज्ञायभक्षणार्थः फलचमसः ; द्वयार्थेषु याजमान
सोमचमसोऽस्त्येव, तस्य तु वषट्कर्तृभक्षणमेव प्रतिपत्तिः ॥

अथ सिद्धान्तयति—

इज्याविकारो वा संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ४८ ॥

वाशब्दोऽवधारणे । इज्याविषय एवायं फलचमसो यजमानसोमचमसप्रत्याज्ञायः,
न तु भक्षणमात्रे, कुतः ? संस्कारस्य तदर्थत्वात्— भक्षणरूपसंस्कारस्य प्रतिपत्तिविधया यागा-
र्थत्वात्, प्रतिपत्तिरूपभक्षणस्य यागाविनाभूतत्वादिति यावत्, एतेन— यजेरश्रवणायागार्थत्वमेव
फलचमसस्यासिद्धम्, यत्र तस्य यागार्थद्वयसंस्काररूपभक्षणसंबन्धायागसाधनत्वमुन्नीयते—
इति निरस्तम् ; 'यदि सोमं विभक्षयिषेत्' इति हि यागायसोमभक्षप्रत्याज्ञायत्वं फलचमसभक्ष-
स्यावगतम्, अतस्तथाविवभक्षणसंबन्धायागीयत्वं तस्योन्नेतुं शक्यते, तत्र भक्षसंबन्धावुन्नीतं
यागसाधनत्वमेव विधेयात्, तद्विधौ च फलचमसस्य नैमित्तिकतया सोमचमसविकारत्वेन षोड-
शकतो भक्षस्य प्राप्तत्वाद्दत्तराद इति वाक्यभेदः ॥

इतोऽप्येवमित्याह—

होमात् ॥ ४९ ॥

'यवन्याश्रमसाञ्जुद्धत्यधैतस्य दर्भतरुणकेनोपहृत्य जुहोति' इति होमानुवादायागो
गम्यते, होमस्य यागाविनाभावात् । ननु 'स्वयं वा क्षिपश्च यजति' इति वषट्कारनिमित्तो
यजमानस्य ऋतुग्रहभक्षोऽस्तीति पूर्वविकरणे स्थितम्, तत्र च तदागसाधनत्वमपि न्यमोक्षस्ति-
भिनीनां कुतो न स्यादित्यत्राप्येतदेव सूत्रमुत्तरम्— 'हु दानादनयो' इति हुधातुर्भक्षणेऽपि
वर्तते, तत्र च 'होमात्' इति सूत्रस्य ऋतुग्रहपात्रे बहूनां भक्षणमित्यर्थः ; एकमेव हि ऋतुग्रह-
पात्रमध्वर्युप्रतिप्रस्थातागौ होत्रावयश्च गभक्षयन्ति, तेषां च सोम एव भक्ष', एवं च भूयोनुग्र-
हन्यायागयजमानस्यापि तत्र सोमभक्ष एव युज्यते इति न तत्र स्तिभिनीनां यागसाधनत्वम् ॥

इतोऽपि फलचमसो यागविषये सोमचमसप्रत्याज्ञाय इत्याह—

चमसैश्च तुल्यकालत्वात् ॥ ५० ॥

‘यदान्यांश्चमसानुश्रयत्यथैत चमसमुभयति’ इति यागीयचमसान्तरैः सह फलचमसस्योन्नयनमेककालकं श्रुतम्, अतोऽपि तस्य यागसाधनत्वमनुमिर्मासहे, चमसमात्रविषयत्वं च ।

इतोऽप्येवमित्याह—

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५१ ॥

पूर्वपक्षे तावद्भक्षणमिदं न फलचमसमस्कारः, भूतभाष्युपयोगाभावात्, अतः सक्तुहोमवद्वारादुपकारकमेवेदं फलचमसभक्षणं वाच्यम्, सोमभक्षणं तु कृतयागकार्यसोमप्रतिपत्त्यर्थम्; अतो भिन्नकार्यत्वात् फलचमसस्य सोमभक्ष निवर्तयन्, ततश्च ‘न सोमम्’ इत्यनुवादो नावकल्पेत । न च ‘न सोमम्’ इति नानुवादः, किं तु प्रतिषेधविधिरेवायमिति वाच्यम्, फलचमसभक्षणस्य सोमभक्षप्रतिषेधस्य च विधौ वाक्यभेदान्, अनेकादृष्टकल्पनापाताच्च । सिद्धान्ते तु फलचमसस्य यागसाधनत्वात्तस्य च सोमचमसविकारत्वाद्यजमानचमसयागप्रयुक्तं भक्षणं तस्यैव प्राप्तम्, न तु सोमस्य, चमसस्योन्नयनाभावान् । ततश्च ‘न सोमम्’ इत्यनुवादादापि लिङ्गात्फलचमस इत्याविकारः । वृत्तमधिकरणम् ॥

अस्ति राजमूये दशपेया नाम सोम । तत्र श्रुतम्— ‘शतं ब्राह्मणा सोमान्भक्षयन्ति’; ‘दश दशैकैकं चमसमनुप्रसर्पेयुः’ इति; — मन्थार्थं गच्छयुरित्यर्थः । तत्र किं यजमानचमसोऽपि ब्राह्मणैरेव दशभिर्भक्षयितव्यः? उत राजन्यैरिति सशये, पूर्वपक्षयति—

अनुप्रसर्पिषु सामान्यात् ॥ ५२ ॥

‘अनुप्रसर्पेयुः’ इति विहितमक्षयितृषु मध्ये राजन्या एव यजमानश्च चमसं भक्षयेयुः, कुतः? सामान्यात्— ‘राजा राजसूयेन यजेत’ इति यजमानस्य राजन्यत्वं प्राप्तम्, एकत्वं च ब्राह्मणानामतः तु चादकतः प्राप्तम्; तत्र दशत्वं विधीयमानं तु न्यजार्तायत्वादेकत्वमेव राजन्यचमसानुसर्पा- बाधते, न तु जातिर्मापि, ततश्चानिवृत्तराजन्यजातिरेव यजमानचमसोधिकरणम् । दशत्वसंख्यया युज्यत इति दश राजन्यास्तं भक्षयेयुः, ‘शतं ब्राह्मणाः’ इति ब्राह्मणशब्दस्तु च्छन्नित्यर्थेन राजन्येष्वपि लाक्षणिकः, अनुवादत्वाच्च लक्षणा न दृश्यति, ‘शतं ब्राह्मणाः’ इति हि ‘दश दशैकैकं चमसम्’ इति विधिलभ्यसमस्तसंख्यानुवादः । न च ‘शतं ब्राह्मणाः’ इत्येव विधिः, ततश्च ‘समं स्यादश्रुतत्वात्’ इति न्यायेन प्रतिचमसं दशसंख्याप्राप्तेः ‘दश दश—’ इति वाक्यमेवानुवादः किं न स्यादिति वाक्यम्, ‘अनुप्रसर्पेयुः’ इति विधिप्रत्ययभ्रवणतः ‘दश दश—’ इति वाक्यस्यैव विधित्वात्, ‘पिबन्ति’ इति वर्तमानापदेशेन ‘शतं ब्राह्मणाः’ इत्यस्यानुवादत्वात् । तत्र चमसमित्युद्दिश्य दशेति

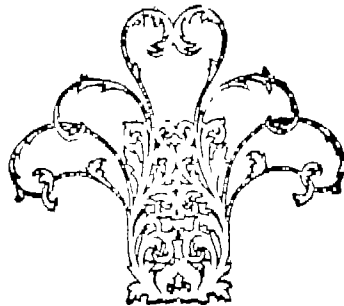
विधीयते, अनुप्रसर्पणमनुष्यते, अमश्रमराविशिष्टानुसर्पणस्योद्देश्यत्वाभावात् न विशिष्टानुवादोप, तथा च प्रत्युद्देश्यं वाक्यपरिसमाप्तिन्यायेन प्राप्तार्थत्वात् 'दश दश' इति षीमा, 'एकैकम्' इति षानुवाद इति नानेकविधिपयुक्तवाक्यभेद तस्मादिह राजन्या एव यजमानत्वमसं भक्षयेयुः ।

अथ सिद्धान्तयति—

ब्राह्मणा वा तुल्यशब्दत्वात् ॥ ५३ ॥

वाशब्दाऽवधारणे । यजमानत्वमसमपि ब्राह्मणा एव भक्षयेयुः, कुत ? तुल्यशब्द-
त्वान्— 'शत ब्राह्मणा. पितृन्ति' इति लटा लङुक्कल्पनया 'अनुप्रसर्पेयुः' इति लिङ्गन्यायान्तेन
तुल्यशब्दत्वात् 'समिधो यजति' इत्यादिविधायकत्वाविति यावत् । तत्र 'दश दश' इति विधि-
कृत्वा शतसंख्यामनुष्य 'ब्राह्मणा' इति तदाश्रयविधिः, ततश्च यजमानत्वमसं राजन्यजातिर्निव-
र्तते, सोममिति भक्षयतीति चार्थप्राप्तमिति न विशिष्टोद्देश, वशैकैकं चमसम्— इत्येवं ये
सोमस्य भक्षयितारस्ते ब्राह्मणा.— इति वचनव्यक्तिः, 'दश दशैकैकं चमसम्' इति दशत्व-
संख्याविधिः, एकैकमित्यादिगुणानुवादः— इत्युक्तमेव । एव च उभयोरपि वाक्ययोर्विधायकत्वादर्थ-
वत्त्वं लभ्यते, ब्राह्मणशब्दे च लक्षणा नाश्रिता भवति, 'शत ब्राह्मणा.' इति च कृत्स्नमेव
वाक्यमनुवादक चेन्नर्थकमेव स्यात् । एषं च वश ब्राह्मणा एव यजमानत्वमसं भक्षयेयुः; तेनैव च
नैराकाङ्क्षयात्र यजमानभक्षः, प्रकृतावब्राह्मणस्य सोमभक्षपतिषेधाच्च । वृत्तमधिकरणम् ॥

इति तृतीयाध्याय पञ्चमः पादः ॥

॥ षष्ठः पादः ॥

निमित्तय निगमसिन्धून्वनिधेत्याद्यामिनात्मन्यानि ।
धर्मसुभामुद्धरते मूर्खो मुनये तमाऽस्तु जैमिनय ॥

अन्तारभ्याधीतिद्विरण्यमरणजयोमोमाश्रपनिमहाष्टपाचव्यर्थाद्वचार पशुना, तत्र साम-
नमनप्रमङ्गागतहवि षोपविचारे च वृत्त मति, षष्ठ्य पौनडस्मिन् स पवनान्तरसाधनार पा
रे, अथादिषु प्राग्गतान् धान्येन पशुयत । तेषु स्वान्तर म्युत्रो मन्वाते पश्यत पा
तिष पञ्चानसामिनात्म मर्षा जुद्धमर्वाते इत्याद्यन्तरभ्याम्नान पशुर्वातेऽर्थात्साधारणम्, पशु-
करणम् । निमात्रविषय वात सत्ये, पूनेपश्यात--

सर्वार्थमप्रकरणान् ॥ १ ॥

स्वाचर्यमात्मनान सवार्थे प्रकाशात्कृत्य म, इति, अप्रकरणान् प्रकरणान्प्रकाशात् ॥

अथ सिद्धान्तयति—

प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वात् ॥ २ ॥

अन्तारभ्यामान प्रकृतनिमित्तयेन न तु विकारित्वेनापि, कुल, पशुनात्तान् । अन्-
निमात्रापरिपुत्रस्य स्वाचर्यत्वादेष्टादकता विकृतिश्चपि प्राग्गतमन्वत्त तत्र पुनरुक्तत्वात् प्रकृत्या वा-
पातात् ॥

अथ पूनेपशो अन्यत्रातपुन —

तद्वर्जं तु ब्रह्मन्प्रातः ॥ ३ ॥

पु-पशुवस्मति, अन्तारभ्याम्नान विकृत्यर्थमप्यस्तु, न न द्विरुक्तत्वात् । तत्र
तद्वर्जम् अन्तारभ्यापरिपुत्रवर्जम्, प्रकरणान्प्रातः पथाजादिकमत्र तद्वक्त प्राप्तयेति, कुल, तत्र
प्रातः प्रत्यक्षस्यान्तारभ्यावत्तस्यानुमानिकानिदेशपशुने पागेव विकृतिषु प्राग्गत्येन तर्थात्पशुना-
न्तारभ्यावाहृतत्वातिरिक्तविषयत्वावश्यमात्रान् ॥

नन्वत्र सात प्रकृतिषु अन्यन्तारभ्यावाहृतत्वापकात्कृत्वात् नन्वत्र तत्रात्तत्रात् ॥

प्राप्नुयुः, ततश्च सौर्येष्टौ “प्रयाजेप्रयाजे कृष्णल जुहोति” इति प्रयाजानुवादो नोपपद्येत, अतः प्रकृत्यर्थ एवानारभ्यबाधः—

इति सिद्धान्तितं प्रत्यवतिष्ठमानं पूर्वपक्षी निराचष्टे—

दर्शनादिति चेन्न चोदनैकार्थ्यात् ॥ ४ ॥

कच्चिद्विकृतौ प्रयाजानुवाददर्शनान् प्रकृत्यर्थोऽनारभ्यवाद इति चेत्, तन्न, कुतः; चोदनैकार्थ्यात्— अनारभ्यवादेन प्राकरणिकविधिभिश्च चोद्यन्ते प्रत्यक्षमुपदिश्यन्ते इति चोदनाः स्वादिरत्वादयः प्रयाजादयश्च, तदुभयेषाम् ऐकार्थ्यात् भिन्नकार्यत्वान्, एकशब्दोऽन्यपर्यायः, “एके मुख्यान्यकेवला” इति कोशः, एककार्यत्वे सत्येव वैकृतैरङ्गैः प्राकृताङ्गानि बाध्यन्ते, यथा शरैः कुशादयः, न तु भिन्नकार्यत्वेऽपि, अन्यथा आमनहोमादिभिरपि वैकृतैरङ्गैः प्राकृतानि प्रयाजाद्यङ्गानि बाध्येरन्, तथा च सौर्येष्टौ प्रयाजदर्शनस्य न विरोधः । यद्वा— अनारभ्यावहितैश्चोदकप्राप्ता न बाध्यन्ते, कुत, चोदनाया अनारभ्यविधेः, ऐकार्थ्यात् एकविवेकत्वान्, स्वादिरादवाक्येषु प्राप्तस्रुवाद्युद्देशेन स्वादिरत्वादि विधीयते, न तु स्रुवाद्यपि, वाक्यभेदप्रसङ्गात्, स्रुवादि च प्रकृतानुपदिष्टम्, न तु विकृतिषु, अनारभ्यवादश्च प्रकृतिविकृतिसाधारण्येन स्रुवाद्युद्देश्य स्वादिरत्वादि प्रत्यक्षमुपदिश्यन्, विकृतिषु स्रुवाद्युपदिश्यन्, तत्प्राप्तेरतिदेशार्थिनत्वादुद्देश्यस्रुवादिविषये अतिदेशमनुमन्यमान एकदेशानुमत्या सर्वाङ्गविषयमतिदेशमनुमन्यत इति— न सौर्येष्टौ प्रयाजादिदर्शनविरोधः, स च सर्वाङ्गविषयमतिदेशमनुमन्यमानो विकृतिषु स्वप्रवृत्तेद्विकृतिदोष पर्यालाच्य स्वविधेयत्वादिदिव्यतिरिक्तसर्वाङ्गविषयमेव चोदकमनुमन्यत इति न द्विकृतिदोषोऽपि; तस्मात् सर्वार्थोऽनारभ्यवादः ॥

ननु स्रुवादीनां प्रकृतावेव प्रत्यक्षोपदेशः विकृतिषु तु अतिदेशतः तत्प्राप्तिः अतः शीघ्रप्रवृत्तिकस्रुवाद्द्वारा प्रकृतावन्वय एव स्वादिरत्वादीनां न्याय्य इति पुनः प्रत्यवतिष्ठमानं सिद्धान्तितं पूर्वपक्षी निराचष्टे—

उत्पत्तिरिति चेन्न तुल्यत्वात् ॥ ५ ॥

प्रकृतावेव उत्पत्तिः प्रत्यक्षोपदेशः स्रुवादीनाम्, अतस्तद्वारा प्रकृतावेवान्वयोऽनारभ्यवादम्येति च न, न, कुतः, तुल्यत्वान्— स्वादिरत्वादिविधौ हि स्रुवादिप्राप्तिरपेक्षिता, तच्छीघ्रत्वं त्वकिचिद्विकरम्, अन्यथा प्रकृतावपि तस्मिन्नेव न स्यात्, कदाचित् कस्यचित् पुरुषस्य प्रकृतिप्रयोगसंबन्धिमुवादीनामपि स्मृतिव्युत्पत्तिसाम्यमावसम्भवात्, तथा च या औपदेशिकी आतिदेशिकी वा स्रुवादिप्राप्तिः सा सर्वापि प्राप्तित्वेन रूपेण तुल्या । अतस्तत्स्रुवादेन विधीयमानं स्वादिरत्वादिर्क

सर्वार्थमेव ; तथा च यथा सर्वपदार्थगोचरस्यापि चोदकस्य प्रत्याम्नातप्रतिषिद्धलुप्तद्वारान पदार्था-
न्वर्जयित्वा पर्यवसानं तथा प्रत्यक्षाम्नातस्वाविरत्वादिकमपि वर्जयित्वा पर्यवसानसंभवात् द्विकृत्कि-
दोषः । तदेवम 'तद्वर्जं तु वचनप्राप्ते.' इति पूर्वपक्षः स्थितः ॥

अथ सिद्धान्ती प्रत्याषष्टे---

चोदकार्थकात्स्न्यात्तु मुख्यस्य विप्रतिषेधात् प्रकृत्यर्थः ॥ ६ ॥

तुरवधारणे । प्रकृत्यर्थ एवानारभ्यवाद , न तु विकृत्यर्थोऽपि, द्विकृत्किदोषप्रसङ्गान् ।
यत् 'तद्वर्जं तु वचनप्राप्ते' इति तत्राह— चोदकार्थकात्स्न्यादिति । विकृतिषु चोदकतः प्राप-
णीय उपकारः चोदकार्थः, तस्य कात्स्न्यात् कृत्स्नपदार्थविशिष्टाखण्डोपकाररूपत्वान् ।
न हि प्रतिपदार्थं चोदको भिद्यते, येनानारभ्यविहितव्यतिरिक्तपदार्थेष्वेव चोदकाश्रयणा-
त्तद्वर्जं प्राप्तिरुच्येत । नैवमस्ति, तत्त्वपदार्थमाध्यदृष्टादृष्टावान्तरव्यापारनिश्चयात्मकाखण्डो-
पकारस्यातिदेश इति दशमे वक्ष्यमाणत्वान् । न चैवमपि पदार्थानां प्रत्येकमुपकारविशे-
षणतया चोदकस्य कतिपयपदार्थवर्जं प्रवृत्तं संभवतीति वाच्यम्, समुचितानामेव पदा-
र्थानामुपकारविशेषणत्वस्य वक्ष्यमाणत्वान् । तत्रानारभ्यविहितवर्जं चोदकः प्रापयतीत्यनुपपन्नम् ।
शैदप्युक्तम्— चोदकप्रवृत्ते प्रागेव प्रत्यक्षमनारभ्यवचनं प्रवर्तते इति तदायसिद्धमित्याह—
मुख्यस्य विप्रतिषेधादिति । मुख्यस्य प्रथमप्रमाणप्रत्यक्षगोचरानारभ्यवादस्य विप्रतिषेधान् अति-
देशप्रवृत्तेः प्राक्प्रवृत्तिविरोधान् । प्रत्यक्षानुमानयोर्हि शीघ्रमन्धरप्रवृत्तिकृतं बलाबलम् ; इह
च प्रत्यक्षस्याप्यनारभ्यवादस्य स्रुवादिप्राप्तिसापेक्षत्वात् शीघ्रं प्रवृत्तिः, किं तु स्रुवादिप्राप्तिसुप-
र्जाव्यैव प्रवृत्तिरिति अनुमानस्यैव शीघ्रं प्रवृत्तिः, तत्रश्च प्रत्यक्षस्याप्यनारभ्यवादस्य चोदकबाधक-
त्वासंभवात् न प्रत्याम्नातप्रतिषेधद्वारलोपस्थल इव चोदकस्य तद्व्यतिरिक्तपदार्थेषु पर्यवसानम्,
एव च यस्यानारभ्यवादस्यातिदेशिकपदार्थानपेक्षत्वम्, तत्र प्रत्यक्षस्य तस्य शीघ्रप्रवृत्तेः प्रकृति-
विकृतिमाधारण्यमेव— यथा 'अग्निष्टोमे प्रवृणक्ति' इत्यादौ, न हि तत्र विकृत्यग्निष्टोमस्यातिदे-
शिकतास्ति, एवं च चोदकत एव स्वाविरत्वादीनां विकृतिषु प्रवृत्तिसंभवात् अनारभ्यवादस्य
विकृतिमाधारण्ये द्विकृत्किदोषप्रसङ्गान् प्रकृतिमात्रविषयत्वमेवाश्रयणीयम् ॥

प्रयोजनम्— पूर्वपक्षे अनारभ्यविहितपदार्थाश्रितगुणकामानां विकृतिषु प्रवृत्तिः, सि-
द्धान्ते तु अप्रवृत्तिरिति ॥ वृत्तमधिकरणम् ॥

'सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्' इत्यनारभ्यवादः प्रकृतौ निविशते, उत विकृतिष्वेवेति
संशयः । पूर्वाधिकरणन्यायात् प्रकृतिविषयत्वम्, न च 'पञ्चदश सामिधेनीरनुब्रूयात्' इति

सुप्रसङ्गानि तपाञ्च उपरिसाध इति तात्पर्यम्, अत एव विकल्पसम्भवात् । ननु पाञ्चदश्यां पकरणात्, प्राप्तिरर्थापूर्णासामान्याककतुनिशेषसंश्लेषतया विहितत्वात् प्रयत्नम्, साप्तदश्यां तु कालव्यभिचारेण च विकल्पे तु संश्लेषतस्तु सामान्यसंश्लेषतया विहितत्वाद्बुद्ध्यात्मित्यनुभवत्वात् विकल्पसम्भव इति तु सायणदहितपाञ्चदश्यां साप्तदश्यां च एवैविति इति चेत्, अयम् — पाञ्चदश्यावाक्यमपि साप्तदश्यावाक्यवत् शब्दसंज्ञायां पाञ्चदश्यां सामिधेनीमस्य न क्रतुसामान्यसम्बन्धेन बाधयति, तस्य दर्शपूर्णमासान्यककतुनिशेषसंश्लेषात् पकरणात्प्रत्ययत्, पकरणं च वाक्यार्थवत्तम्, तदत्र विशेषतः वाक्यार्थानुक्त्याभावात् न सामान्यबाधकत्वम्, ततश्च यावत् पकरणं व्यापयते, तत्तत्प्राप्तेः साप्तदश्यावाक्ये तुल्यबलत्वात् वाक्यद्वयत्वं विकल्पोत्पत्तिरिति चेत् पञ्चादुन्मिपदपि पकरणेन तत्रैव प्राप्तेः तेषाम्, तस्मान्न क्रतौ पाञ्चदश्यां साप्तदश्यास्य विकल्प इति प्राप्तेः—

[अत्रानुवर्ति—

प्रकरणविशेषात् विकृतौ तद्विरोधि स्यात् ॥ ७ ॥

पुरोधसाणे । साप्तदश्याद विकृतिरित्येव स्यात्, न तु प्रकृतौ, यतः प्रकृतौ साप्तदश्यानेन पाञ्चदश्यानेन विरोध्यते । न च विकल्पः कुतः, पकरणविशेषात्— पाञ्चदश्यास्य प्रकरणेन, सामिधेनीनां सप्त- क्रतुवैलक्षण्यात् । तथाहि— पाञ्चदश्यासाप्तदश्यायोः शब्दसंज्ञायां वाक्यार्थानुक्त्यात् स्वरूपेण सामिधेनीसंज्ञान्यस्यावसथमानस्य आन्तर्यक्यापत्त्या तात्पर्यिकायां गणसंज्ञावत्त्वम् । विकृतिरित्येव साप्तदश्यानेन सामिधेनीशब्देनापूर्वसाधनतापञ्चसामिधेनीर्लक्षित्या अपुनैव प्रवर्तते इत्येव तयोः सामिधेनीसंज्ञयोः वाच्यं, अपूर्वसाधनरूपलक्षणा च पाञ्चदश्यावाक्ये अस्ति इति प्रवर्तते, प्रकरणबलत्वात्, साप्तदश्यावाक्ये तु अपेक्षितापूर्वसाधनरूपस्य अस्ति युपस्थापनसंज्ञाभावात् सामिधेनीशब्देन तद्व्यभिचयत् तद्व्यभिचयत् न शक्तिं प्रवर्तते, ततश्च बलवता पाञ्चदश्यानेन तद्विरोधित्वात् विकृतिरित्येव साप्तदश्यानेन विरोधे ॥ यत्तमाधिकरणम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रुतेः— 'पञ्चदश्यां सामिधेनीरन्वाह' 'साप्तदश्यानुब्रूयाद्वैदश्यास्य' इति । साप्तदश्यासाप्तदश्या विकृतिरित्येव प्रकृतौ त्विति सशयः । तत्र प्रकृते पाञ्चदश्यावरुद्धत्वात् साप्तदश्यास्य साप्तदश्यासाप्तदश्यावत् विकृतिरित्येव । न च विकृतिरित्येव, प्राधान्यकालेकप्रकृति-पुनोर्गो साप्तदश्यास्यप्राप्त्या तत्र निर्विधिस्यास्य पाञ्चदश्यास्य लक्षणात्मकताया एव विकृतिरित्येव स्यात् । अथ वा द्वयोरप्येतयोः पाञ्चदश्यासाप्तदश्यावाक्ययोः पकरणाधीतत्वेन पूर्ववत् सामिधेनीशब्दे लक्षणापवृत्तौ शेषसामान्यकृतावशेषाभावात् प्रकृतौ पाञ्चदश्यासाप्तदश्यायोः विकल्पः इति प्राप्तेः—

निष्ठान्तयति—

नैमित्तिकं तु प्रकृतौ तद्विकारः संयोगविशेषात् ॥ ८ ॥

तुर्वेषभ्ये । प्रकृते पाञ्चदश्यावरुद्धत्वादनाम्यत्रिहित साप्रदश्य विकृतावेव निवि-
 शत इति युक्तम्, इदं तु नैमित्तिकं वैश्यत्वनिमित्तकं साप्रदश्यम्, प्रकृतौ, तद्विकारं तस्य
 ३ नामान्तराणाम्- पाञ्चदशस्य विकारं प्रत्यास्थाय बाधकं सन्, निविशत । कुत ।
 दश्यस्य प्रकृतिगामि- संयोगविशेषात् पाञ्चदश्य-नाप्रदश्ययोः नित्यनैमित्तिकसंयोगभेदान् ।
 ताधिकरणम् । पाञ्चदश्यनिधिस्तावत् प्रकरणाविशेषात् दर्शपूर्णमासपयोगसामान्यविषयः,
 स च विशेषविषयत्वं विनानुपानपर्यवसानाभावात् सामान्यमुख्यतः तत्तत्पयोगविशेषात् लक्ष्यत्वा-
 पयेत्यस्यति, यावच्च लक्षणया वैश्यकर्तृकप्रयोगपरिधीभवितुमुक्तं, ततः प्रागेव विविध्य वैश्य-
 ज्ञेयं विधीयमानं साप्रदश्यं नैश्यकर्तृकप्रयोगे पतन्ति इति बलवद्भवति । तथा नित्यस्य निमित्तान-
 पेक्षतया पूर्वमेव प्रवृत्तिः, नैमित्तिकस्य तु निमित्तानुसंधानसापेक्षतया पश्चात्प्रवृत्तिः, तत्र
 नित्यस्य प्रवृत्तिवेलायां नैमित्तिकस्यासंज्ञाततया नैमित्तिकमबाधित्वैव प्रवृत्तिः, नैमित्तिकं तु
 नित्ये प्रतिपक्ष उत्पन्ने सति तद्विज्ञानावस्थायामेवोत्पत्तुमुद्यत्ज्ञानं न नित्यमबाधित्वा उत्पत्तुम-
 र्हेति, ततश्च— 'पूर्वं परमज्ञानत्वादबाधित्वैव जायते । परम्यानन्तरोत्पादात् पूर्वबाधे न
 भवति' इत्यपच्छेदाधिकरणन्यायेन नैमित्तिकं साप्रदश्यं पश्चात्प्रसूतमेव बलवत् । तथा पाञ्च-
 दश्यं ब्राह्मणराजन्यविषये गावकाशम्, साप्रदश्यं तु वैश्यादन्यत्र निरवकाशासति तदेव बलवत्
 तस्मात्प्रकृतावेव वैश्यप्रयोगे पाञ्चदश्यं बाधित्वा साप्रदश्यं निविशत, अनुपदिष्टसाप्रदश्यान्वपि
 विकृतिषु वैश्यस्य प्रकृतिवत्साप्रदश्यमेव, न तु पाञ्चदश्यमपि । तदेव सूत्रगतनैमित्तिकपदानु-
 सारेण नैमित्तिकसाप्रदश्यविषयमित्तराधिकरणमुपवर्णितं भाष्यं ॥

वार्तिके तु 'चमसेनाप-पणयेत्' 'गोदोहनेन पशुकामस्य' इति काम्यविषयमेवेदमधि-
 करणं वर्णितम् । युक्तं चैतत्, नैमित्तिकसाप्रदश्यस्य प्रकरणाज्ञानानर्थक्येन विकृतौ तदुत्कर्षपूर्वपक्षस्य
 मानकाशातिरखकाशादिस्थले विकल्पप्रसक्त्या विकल्पपूर्वपक्षस्य चातिमन्दत्वात् । काम्योदाहरणे
 तु पूर्वपक्ष एवमुन्मिषति । प्रकृतिप्रयोगस्य सर्वस्यापि चमसेनावरुद्धत्वात् काम्य गोदोहने विकृता
 वर्थवदुत्कृष्यते । न च सामान्यविशेषविहितत्वाद्युक्तदुत्रयेण काम्यगोदोहनेन नित्यश्चमसो बाध्य-
 ताभिनि धाक्त्यम्, नित्यपाञ्चदश्यनैमित्तिकसाप्रदश्ययोः कतूपकारलक्षणकार्यैक्यावस्ति विरोध इति
 बाध्यबाधकभावो युज्यते, इह तु चमसः कर्तव्यं गोदोहनं तु पशवर्थमिति भिन्नाविषयतया विरो-
 धाभावाच्चमसस्य गोदोहनेन बाधो युज्यते । अथापि यदि बाध्यते, तर्हि कर्तव्यगुणत्वात्तदा-
 श्रितगोदाहनान् कथं फलं म्यात्, ततश्च 'पश्यतो गधाबन्धुं तु त्रीणशास्त्राधिरोहणान् । मन्वदुद्धे

रवश्यं तु विनिपातक्तो भवेत्' इति न्यायः आश्रितः स्यात् । अतो विकृतिरेव गोदोहनस्य गतिः । यदि तु विकृतावपि चमसबाधे क्रतुवैगुण्यात्तत्रापि गोदोहनस्य न निवेशसंभवः, तर्हि लौकिकमेवापां प्रणयन गोदोहनस्य गतिरस्तु, 'आयुष्य प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्य दक्षिणामुखः' इत्यादौ लौकिकभोजनाद्याश्रितादपि गुणात् फलदर्शनात् । यद्वा फलाय गुणविधिवलान् गुणफललाभार्थमपांप्रणयनस्याभ्यास आश्रिष्यते— यथा ऐन्द्रवायवप्रहे मित्रावरुणादिदेवतान्तरनिवेशसंभवात् मित्रावरुणादिदेवत्यप्रहयागाभ्यासान्तरम् 'मैत्रावरुण गृह्णाति' इत्यादिविधिवलादाश्रिष्यते तद्वत् । एव च क्रत्वर्थे चमसेनाप. प्रणयि पश्चर्थे गोदोहनेनाप. प्रणेतव्या । तदेव पूर्वपक्षद्वये, प्राप्ते, सिद्धान्तः—

नैमित्तिकं तु प्रकृतौ तद्विकारः संयोगविशेषादिति— अत्र नैमित्तिकमित्यनेन कावाचित्कतया काम्य गोदोहन विवक्षितम् । प्रकृतौ, तद्विकारः— त चमस विकरोति बाधते नित्यान्वित्यसंयोगकृतवैलक्षण्यादित्यर्थे तत्र बाध्यबाधकभावे त्रयो हेतवः पूर्वमुक्ता, ते अत्राप्यनुसंधातव्या । किं च काम्य गोदोहन फलस्य प्रत्यासन्न शीघ्रं प्रयुज्यते, तस्य क्रतूपकारद्वारा फलोपयोगात्, ततश्च पुरुषार्थप्रत्यासन्नत्वाद्गोदोहनं बलवत्, तेन चमसस्य बाधः । ननु भिन्नविषयत्वात्कथं बाध्यबाधकभाव इत्यत्राप्येतदेवोत्तरम्— संयोगविशेषादिति । चमसो गोदोहनं च येन द्वारेण सयुज्यते, तद्विशेषात् प्रणयनरूपद्वारविशेषस्य एकत्वादिति यावत् । सत्यपि कार्यभेदे द्वाराभेदादस्ति विरोधः । ततश्च पशुकामप्रयोगादन्यस्मिन् प्रकृतिप्रयोगे चमस प्रणयनं साधयति, पशुकामप्रयोगे तु गोदोहनेन चमसो बाध्यते; बाधितत्वादेव चमसस्य नास्ति पशुकामप्रकृतिप्रयोगे चमसाभावकृत वैगुण्यम्, पशुकामप्रयोगवेलायां चमसस्य बाधितत्वेनाऽनङ्गत्वात्— यथा ऋणलेपववषातस्य बाधितत्वात्तदभावकृतं न वैगुण्यं तद्वत् ॥ धृत्तमधिकरणम् ॥

'अग्नीनादधीत' 'अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकायाग्नये शुश्रूषे' इति श्रुतम् । तस्मान्न्याधेयं पवमानेष्ट्यङ्गं न वेति संशये, पूर्वपक्षयति—

इष्ट्यर्थमग्न्याधेयं प्रकरणात् ॥ ९ ॥

पवमानेष्ट्यर्थमग्न्याधेयम् । कुत, प्रकरणात् । ननु नास्ति पवमानहविषा प्रकरणम्, फलाश्रवणात्, कथमिदं फलमनेन कर्तव्यमित्याकाङ्क्षैव हि प्रकरणम्, किं च फलवत्संनिधावफलं ४. आधानस्य पवमाने तदङ्गम्, आधानं च 'अग्निं' इति स्ववाक्यगतद्वितीयानिर्दिष्टाग्निभिरेव ध्यतङ्गताधिकरणम् । फलवदिति कथं तस्य पवमानेष्ट्यङ्गता; प्रत्युत पवमानेष्टीनामेवाफलत्वात् फलवदाधानाङ्गत्वमुचितमिति चेत्, सत्यम्— पवमानेष्टीनामास्ति प्रकरणम्, तत्र विश्वजिह्वयायेन

फलकल्पनात्, रात्रिसन्न्यायेन 'पुनात्येवैनम्' इत्यर्थवादिकफलकल्पनाद्वा । आधानस्य तु नामय-
फलम्, तेषां स्वतोऽपुरुषार्थत्वात् । ततश्च यथा द्वितीयाश्रुत्या प्रोक्षणादीना त्रीहिमात्रार्थत्वावग-
मेऽपि प्रकरणादर्शपूर्णमामापूर्वियस्त्रीह्यर्थत्वम्, एवमाधानस्यापि प्रकरणान् पवमानेऽप्यपूर्वियानिस-
स्कारकत्वम् । सन्ति हि पवमानेऽपि अतिदेशप्राप्ता भ्रमयः । तथा च द्वितीयाश्रुतिसहितान्
प्रकरणादतिदेशप्राप्तिसंस्कारद्वारा पवमानेऽप्यङ्गमाधानम् ॥

अथ सिद्धात्मयति—

न वा तासां तदर्थत्वात् ॥ १० ॥

वा-शब्द एवार्थे । नैवाग्न्याधेयं पवमानेऽप्यङ्गम् । कुतः । तासां पवमानेऽपि तद-
र्थत्वात् । आधानं हि द्वितीयावगतसाध्यताकारग्न्यर्थमेव अग्नीनां स्वतः पुरुषार्थत्वाभावेऽपि फल-
वदग्निहोत्रार्थतया पश्चादिवत् फलत्वोपपत्तेः । पवमानेऽप्यङ्गोऽप्याधानवदन्यर्था एव । तासां
अग्निधौ हि 'यदाहवनीये जुह्वति' इत्यादिवाक्यानि श्रूयन्ते ; तत्र हि पवमानेऽपि होमाधार-
तया आहवनीयादीनां विधानं न सम्भवति, पवमानेऽप्यङ्गोऽप्याहवनीयादिस्वरूपनिष्पत्त्यभावात्,
न चाधानमात्रान् तत्स्वरूपनिष्पत्तिः शक्यता, तथा सति तदुत्पन्नानामाहवनीयादीनाम् 'यदाह-
वनीये जुह्वति' इत्याद्यनारभ्याधीतवाक्यान्तरैः प्रकृतभूतदर्शपूर्णमासौ प्राप्तानां चोदकत्वं एव
पवमानेऽपि प्राप्तिसंभवेन तत्संनिधौ 'यदाहवनीये जुह्वति' इत्यादिपुनराग्नानानर्थक्यापातात् ।
तस्मात् पवमानेऽपि संनिधावास्नातेषु 'यदाहवनीये जुह्वति' इत्यादिवाक्येषु सप्तम्या द्वितीयाथ
लक्षकत्वम् जुहोतेश्च हामसयुक्तपवमानेऽपि लक्षकत्वमाश्रित्य 'पवमानेऽपि आहवनीयाद्यग्नींकुर्यात्'
इत्येवं पवमानेऽपि नामग्न्यर्थत्वं विधीयते । एव च पवमानेऽपि विश्वजिह्वादन्यायेन फलकल्पना-
च्छोऽपि न कर्तव्यः । ततश्च आधानवत्पवमानेऽपि नामग्न्यर्थत्वात् 'गुणानां च परार्थत्वात्'
इति न्यायेनाधानस्य न पवमानेऽप्यङ्गत्वमिति भाष्यानुयार्या पन्थाः ॥

पवमानेऽपि संनिधौ 'यदाहवनीये जुह्वति' इत्यादिवाक्यान्तराणि न सन्त्येवेति वार्तिक-
मते तु सूत्रमेव योजनीयम्— नैवाधानं पवमानेऽप्यङ्गम्, पवमानेऽपि नामाधानार्थत्वात् इति ।
आधानं हि स्ववाक्यश्रुताग्निभिः फलवत्, तत्संनिध्यास्नानान् पवमानेऽपि अश्रुतफलास्तदङ्गमिति
युज्यते, पवमानेऽपि विश्वजिह्वायेन रात्रिसन्न्यायेन वा फलं कल्पयित्वा तत्प्रकरणपठितमग्न्या-
धेयं तदङ्गमिति कल्पनायाः कृष्टत्वात् । अस्मिन् व्याख्याने तदर्थत्वादित्येतत्समञ्जसं भवति ;
तच्छब्दस्य पूर्वसूत्रोपात्तान्याधेयपरामर्शिताया उचितत्वात् । अग्न्यर्थत्वादिति व्याख्यानस्य च
कृष्टत्वात् तासां साक्षाद्ग्न्यर्थत्वे प्रमाणाभावात् । तत्संनिधौ 'यदाहवनीये जुह्वति' इत्यादिवा-
क्यान्तराणि तु गगनकुसुमकल्पानि । सन्तु वा तानि, तथापि आधानाङ्गभूतपवमानेऽपि होमेषु

आहवनीयादिप्रापकाण्यत्र तानि स्युः । न चानारभ्याधीत्यदाहवनीयादिषाक्यान्तरनस्तर्पाम् ,
पवमानेष्टिवेलायामाहवनीयादिस्वरूपनिष्पत्त्यभावात् , पवमानेष्टीनामाधानाङ्गतया तत्समाहताधानस्ये-
वाहवनीयादिस्वरूपनिष्पत्त्यभावात् । न चैव सति पवमानेष्टिषु सान्निधिपाठितैर्यदाहवनीयादिवाक्यैर्वा
कथमाहवनीयादिप्राप्तिः , तदानीमाहवनीयादिस्वरूपनिष्पत्त्यभावादिति वाच्यम् , तदानीं परमापूर्वो
त्पत्त्यभावेन आहवनीयादिस्वरूपनिष्पत्त्यभावेऽपि आधानमात्रजन्योत्पत्त्यपूर्वविशिष्टान्यधिकरण
कत्वप्रापणार्थत्वात् । एव सप्तम्या द्वितीयाथलक्षकत्व जुहोतेश्च होमसमुक्तपवमानेष्टिलक्षकत्व
नाभयितव्यं भवति । तस्मादन्याधेयं न पवमानेष्ट्यङ्गम् , पवमानेष्ट्यस्याधानाङ्गम् , आधानवत्
ग्न्यर्था वेति स्थितम् । प्रयाजन पूर्वपक्षे स्वर्गाश्रया पवमानेष्ट्यः , तदङ्गभूतासिमस्कारकमाधानम् ,
तदुत्पत्तासिषु पवमानेष्ट्यः पागसिंहोत्राधारम् , सिद्धान्तं तु सेष्ट्याधानमग्न्यर्थम् , न
पवमानेष्ट्यः पागसिंहोत्राधारम् ॥

इताऽप्यत्रमित्याह—

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ११ ॥

‘ जार्यति इ वा एष आहितो यदसि , तदेतान्यग्न्याधेयस्य हवींषि सयत्सरे भवत्सरे ति-
वेपेत् , तनैष न जार्यति , तनैवेत् पुनर्नव करोति ’ इति श्रूयते । अत्र ‘ एतान्यग्न्याधेयस्य हवींषि ’
इति पवमानहविषामग्न्याधेयसंबन्धित्वेन कर्तव्यं तेषामाधानद्वारा साक्षाद्ग्न्यर्थत्वे अवकल्पनं,
नान्यथा । अतोऽपि हेतोः सेष्ट्याधानमग्न्यर्थम् ॥ वृत्तसंविचरणम् ॥

अग्न्यर्थमाधानमिति स्थितम् । तत्किमात्रद्वारा प्रकृत्यङ्गम् , तन्मध्य चादकता विकृत्यङ्ग
मपि , इत न प्रकृत्यङ्गं नापि विकृत्यङ्गम् , किं त्वग्निमात्राङ्गमिति सशयः पूर्वपक्षार्थात्—

तत्प्रकृत्यर्थं यथान्यनारभ्यवादाः ॥ १२ ॥

तन् अनारभ्यविहितमग्न्याधेयं प्रकृत्यर्थम् , चादकतस्य विकृत्यर्थमापि , ‘ प्रकृतो वा ष-
कृत्स्वान् ’ इति न्यायात्— यथा अन्य अनारभ्यवादाः ‘ परमं स्वादिमं सुर्वो भवति ’ इत्यादयः ॥

अथ सिद्धान्तयति—

सर्वार्थं वाधानस्य स्वकालत्वात् ॥ १३ ॥

वागव्वाऽवधारणे । अग्निमात्रार्थमेवाधानम् , यद्यत् आहवनीयाद्यग्निम् शक्यते कर्तुम्
—यथा । कृतिः विकृतिः । तदुभयविलक्षणमपूर्वकम् अग्निहोत्रादि—तत्सर्वार्थमत्राधानमग्निद्वारेणेतत्तु

१. आधानस्य स्वार्थ- आर्थिकम्, नन्वेतावता आधानस्य सर्वकर्माङ्गत्व सिध्यति । कुतः । आधा-
 नानिष्करणम् । नस्य स्वकालत्वात्— काष्ठिरनेकार्थक । स्वतन्त्रतया आम्नातत्वात्, क्तू-
 पस्थापकपमाणाभावाविति यावत् । नङ्गत्वं हि श्रुत्यादिप्रमाणैकगम्यम्, न तु वस्तुतः साधकतामा-
 त्रेणाङ्गत्व भवति, तथा सातः त्रीणादियोगेषु कर्षणादिगम्यङ्गत्वापत्ते । न च यथानारभ्यविधीयमाने
 खादिरत्वादिक स्रुवादिस्वरूपे आनर्थक्यात् क्रत्वपूर्वसाधनत्वलक्षणया वाक्यादेव क्रत्वङ्गं संपद्यते,
 तद्भाधानमप्याहवनीयाद्यप्रिस्वरूपे आनर्थक्यात् अपूर्वसाधनत्वलक्षणया वाक्यादेव क्रत्वङ्गं भवतीति
 वाच्यम्, वैषम्यात् । सुवज्रहोमशब्दादि 'अङ्गुष्ठपर्यवृत्तपुष्करं स्रुव', 'अर्धप्रादेशपुष्करा हंसमुख्य
 स्रुवः' इत्याद्याकृतिविशेषवाचका । न च तत्र स्वादिरत्वादिजातिविशेषोऽपि प्रवृत्तिनिमित्तम्, क्वचित्
 'पालाश स्रुवः' इत्यादिवर्शनात् । अतो जातिविशेषनियम तत्र विधेय । स च स्वरूपेणाकृतिविशे-
 धार्थत्वे आनर्थक्यात् क्रत्वपूर्वियत्वलक्षणया आकृतिविशेषार्थतया विधानव्य इति युक्तम् । तथा च
 'क्रत्वपूर्वसाधनस्रुवाद्यो ये ते स्वादिरादिप्रकृतिका' इति वचनव्याक्तिः । इह तु आहवनीयादि-
 स्वरूपस्य केवलशब्दाधिक्यतया तस्माधानेन विना सिद्धयन्वगमात् 'आहवनीयाद्यप्रयो ये, तानाधा-
 नेन संस्क्रुयान्' इति वचनव्याक्तिर्न सम्भवति, किं तु 'आधानेनाहवनीयादिस्वरूपं निष्पादयेत्'
 इति वचनव्याक्तिः । तत्र आहवनीयादिस्वरूपनिष्पत्तये आधानस्य विधावानर्थक्याभावात् क्रत्वपूर्वी-
 यत्वलक्षणा आश्रयणीया । आहवनीयाद्यप्राना च स्वतः पुरुषार्थत्वाभावेऽपि आहवनीयाद्यङ्गफल-
 वत्यर्थकत्वर्थत्वात् विशेषः । प्रयोजनम्—पूर्वपक्षे प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासश्रुतिष्टोमेषु तद्विकृतिष्वेव
 चाहवनीयाद्यप्रयः स्युः, न त्वपूर्वे अप्रिहोत्रादिकर्मणि, आधानस्यानारभ्याधीतत्वेन प्रकृतिगामि-
 तया तदविकारत्वप्रवृत्ते, तेषामाहवनीयाद्यप्रयस्तु क्रयादभिः सपाशा, सिद्धान्ते तु तेष्वपि
 स्वाधानसिद्धा एवाप्रय इति । वृत्तमधिष्करणम् ॥

पवमानेष्टिषु तदङ्गतया पवमानेष्टयः कर्तव्या न वेति मशये, पूर्वपक्षयति—

तासामग्निः प्रकृतितः प्रयाजवत् ॥ १४ ॥

तासा पवमानेष्टीनाम्, अग्निः, जातार्थकत्वचनम्, आहवनीयाद्यप्रयः, पवमानेष्टिसं-
 स्क्रुता, प्रकृतित दर्शपूर्णमासतः, प्राप्नुवन्ति । दर्शपूर्णमासयोर्हि पवमानेष्टिसंस्कृता अप्रयोऽङ्गमिति
 ६ पवमानेष्टीनामसंस्कृते- पवमानेष्टयोऽप्यग्निद्वारा दर्शपूर्णमासाङ्गम्, अतस्तद्विकृतिभूतपवमानेष्टि-
 ऽग्नौ कर्तव्यताधिकरणम् । एवमपि पवमानेष्टिसंस्कृता एवाप्रयोऽङ्गतया प्राप्तमर्हन्ति । प्रयाजवत्, यथा
 दर्शपूर्णमासाङ्गभूता, पयाजादयः पवमानेष्टिषु प्राप्नुवन्ति ।

अथ सिद्धान्तयति

न वा तासां तदर्थत्वात् ॥ १५ ॥

वा शब्दोऽवधारणे । नैव पवमानेष्टिषु पवमानेष्टय प्रकृतिन प्राप्नुवन्ति । कुतः । तासां पवमानेष्टीनां पृथ्वीधिकरणन्यायेनाग्निमात्रार्थत्वात्, प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमाभोपस्थापकप्रमाणाभावेन तदङ्गत्वाभावात्, आर्थिकस्य चानङ्गत्वात्, अतङ्गस्य चातिदेशाभावात्, अन्यथा गुणकामा-नामपि विक्रांतप्रतिदेशापत्तेः । अस्तु वा पवमानेष्टीनां प्रकृत्यङ्गत्वम्, तथापि न तासां पवमानेष्टि-प्रातिवेशोऽवकल्पत, पवमानेष्टया हि कथंभावात्काङ्क्षित्य प्रकृतिं पश्यन्त्य तदानीं प्रकृते पवमाने-ष्टिशून्यत्वात् तद्व्यतिरिक्तमवाङ्गजातं गृहीत्वा ज्ञान्ताकाङ्क्षा सत्य न पवमानेष्टी आत्मानमापि प्रहृतुं पभवन्ति, ततश्च पवमानेष्टीविधिदशायां पवमानेष्टीनां दर्शपूर्णमासाङ्गतया अकल्पत्वात् तासां तास्वतिदेश इति फलितम् । अयमभावाच्च— न ह्यकस्यैव शेषित्वं शषत्वं च सम्भवति न च पवमानेष्टीनामन्या पवमानेष्टयोऽङ्गमाति व्याक्तभेदात् विरोध इति वाच्यम्; या हि पवमानेष्टयः प्रथमं क्रियन्ते, ताभिः क्रिमाहवनीयाद्यग्रतयो जायन्ते, न वा, जानत्य, वैयर्थ्यात्, नाद्य, प्राथ-मिकीभिरेव ताभिः आहवनीयाद्याग्रहिताभिराहवनीयाद्यग्निसिद्धौ तदुत्तरासां वैयर्थ्यात् । तस्मात् पवमानेष्टिषु पवमानेष्टय ॥ वृत्तमाधकरणम् ॥

खन्ति ज्योतिष्टोमे त्रय पशवः अग्नीषोमीयः सवनीय अनूवन्थ्यश्चेति । तत्र अग्नी-षोमीयस्तावत् प्रायणीयाहे सोमक्रयसन्निधातुःपक्ष 'आसोम वहन्ति' इत्युपक्रम्य 'यदग्नीषोमीयः'

७. उपाकरणादीनस्त- पशुमालभते' इति तस्य च 'स एष उपवसर्थायऽहं द्विदेस्य पशुरा- मग्नीषोमीयधर्मता लभ्यते' इति वचनान् सोमक्रयादादन्यस्मिन्नहानिं सुत्यादिनात्पूर्वास्मिन्- धिकरणम् । अनुष्ठानम् । सूत्यायां पूर्वदिनमुपवसर्थायामन्युच्यते । अहमित्यत्र सुपा मुलुगिति मप्रम्या लुक् । सूत्याहे सवनीय पशुराज्ञात्.— 'आश्विनं प्रह गृहीत्वा त्रिवृता यूष परिर्वायामय सवनीय पशुमुपाकरोते' इति । अन्येषामग्निष्टोमीयपशुसन्निधावस्ति वाक्यम्— 'आग्नेय सवनीय पशुराग्निष्टोम आलभ्यते' इति । अनूवन्थ्यस्तु पशु अवभृथोत्तरोदयनीयानन्तर- मुत्पन्न 'मेत्रावरुणीं वशामनूवन्थ्यामालभते' इति । पशुधर्मास्तु अग्नीषोमीयपशुसन्निधावाज्ञाता — 'यूप छिनात्' 'यूपे पशु नियुञ्जन्ति' इत्यादयः । ते किं त्रयाणामपि पशूनां साधारण्येन विधीयन्ते, उत सवनीयपशोरेव, अथवा अग्नीषोमीयसवनीयपशोः, किं वा अग्नीषोमीयपशोरेवेति सशयः ।

तत्र पूर्वपक्षयति—

तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः प्रकरणाविशेषात् ॥ १६ ॥

पशुविधिः पशुधर्माश्चाथ, तुल्यः पशुत्रयसाधारणः प्रत्येत्यः । कुतः । प्रकरणाविशेषान् - त्रयोऽप्येते पञ्च ज्योतिष्टोमप्रकरणे विदिताः, तथा पशुधर्माश्च, तत्रश्च पशुस्वरूपे तेषां सामानानर्थक्यापन्या लक्षणया अपूर्वमाधनपश्चर्थत्वे सति प्रकरणाविशेषान् ज्योतिष्टोमगतसर्वपशु-यामार्थत्वं विज्ञायते । अथ द्वितीयपक्षपरतयाप्येतदेव सूत्रं योज्यम्—पशुविधिः, जातावकवचनम्, यूपच्छेदननियोजनादधर्माविवे, महाप्रकरणाविशेषान्, तुल्यः पशुत्रयसाधारणः सभाव्येत, इह तु सर्वनीयपश्चवान्तरप्रकरणेन महाप्रकरणं बाध्यते, 'आग्नेयः सवनीयः पशुरग्निष्टोम आलभ्यते' इति सवनीयपशुत्पत्तिर्निर्घौ औपवसथ्येऽहनि पशुधर्माणामनुक्रमणान् ॥

अथ तृतीयपक्षमुपक्षिपति—

स्थानाच्च पूर्वस्य ॥ १७ ॥

यो भिन्नक्रमः । पशुधर्मा अवान्तरप्रकरणान् सवनीयपशोर्भवान्तः, स्थानप्रमाणान् पूर्वस्य च अग्नीषोमीयपशोरपि । तस्य अग्नीषोमीयपशोरौपवसथ्यमहकृत्पत्तिस्थानम्, क्रयमान्भाव-त्पक्षस्यापि तस्य 'स एष उपवसथ्येऽहनि द्विदेवत्यः पशुरालभ्यते' इति तन्नात्कर्षविधानान् । पशुधर्माश्च औपवसथ्येऽहन्त्येव समाप्ता इति स्थानप्रमाणान्तस्यापि ते विज्ञायन्ते । न च बलवद्-वान्तरप्रकरणेन पशुधर्माणां सवनीयार्थत्वे लब्धे तत्र एव नैराकारुक्ष्यात् कथमग्नीषोमीयार्थत्वमपीति वाच्यम्, सवनीयपशुमादाय धर्माणां नैराकारुक्ष्येऽपि अग्नीषोमीययामस्य प्राणिद्रव्यकतया पशुध-र्मापेक्षत्वेन तद्वाकाङ्क्षावलेन धर्माणामप्याकाङ्क्षात्थापनान् । आकाङ्क्षावशाच्च दुर्बलमपि स्थानं न प्रकरणेन बाध्यत इति तदुभयार्थां पशुधर्मा — यथा प्रकृतौ प्रत्यक्षोपदेशात्तद्व्याख्यात्वा अपि-वर्गा विद्वत्याकाङ्क्षया दुर्बलनाप्यतिदेशेन तदङ्गतामपि भजन्ते तद्वन् ॥

अथ सिद्धान्तयति—

श्वस्त्वेकेषां तत्र प्राक्श्रुतिर्गुणार्था ॥ १८ ॥

तुरवधारणे । श्वस्तु औपवसथ्याहातः परेष्टुरेव सुत्याहः सवनीयपशोरुत्पत्तिः, एकेषाम् अन्येषां शास्त्रिणां सामाना— 'आश्विनं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीराम्नेयः सवनीयः पशुमुपाक-रोति' इति । तत्र तस्मिन् उत्पन्ने सवनीयपशौ प्राक्श्रुतिः गुणार्था सुत्याहातः प्राक् पूर्वेषुः औपव-सथ्येऽहनि श्रुतम् 'आग्नेयोऽग्निष्टोम आलभ्यते' इति वाक्यं गुणविधानार्थम् । औपवसथ्येऽहनि तावत् पशुधर्मानुक्रमणमनिर्घौ 'आग्नेयः सवनीयः पशुरग्निष्टोम आलभ्यते, ऐन्द्राश्च उक्थ्ये, ऐन्द्रो वृष्टिः षोडशिनः, सारस्वती मेप्यतिरात्रे' इति सवनीयान् पशून्नुक्तार्थं, 'यथा वै मत्स्यो वीर्यो

जनमवधूनुते एवं वा एते अप्रह्लाथमाना जनमवधूनुते' इति निन्दित्वा, एभिः कथं सवनानि पशु-
मन्ति भवन्ति' इति प्रश्नमत्रतार्य, 'वपया प्रातःसवने चरन्ति पुरोडाशेन साध्यन्दिने सवने
अभ्रैस्तृतीयसवने' इति वपादिप्रचारविप्रकर्षो विधीयते । सत्यम्, त्रीते जले विविध गच्छन्,
अनवधारितगतिः, प्रेक्षक जनमवधूनुते प्रेक्षणाय इतस्ततः सचालयति, एवमस्य पशवः कथं प्रच-
रितव्या इति अप्रह्लाथमानाः प्रयोक्तारं जन सचालयन्तीति निन्दा । वपापुरोडाशहृदयादिहविःप्र-
चाराणामेककालत्वस्य न्यायस्वत्वात् प्रतिमवने च प्रचाराणुवृत्तेरविवक्षितानां प्राण्यपि सवनानि कथ-
मेतैः पशुप्रयोगवन्ति भवन्तीति प्रश्नः । तत्र पशुसर्कितेन प्रचारदेशविशेषज्ञानपशुसर्कितेनार्थम्,
निन्दा च प्रश्नान्तरणार्था, प्रश्नश्च प्रचारविप्रकर्षणविषयः — इति औपवस्येऽहति सवनीयपशु-
संकीर्तनं गुणविधानार्थमेव, न तु सवनीयपशूनां तत्त्वोत्पत्तिः, येन धर्मानुक्रमण प्रकरणप्रमाणान्
तेषामपि साधारणं न्यात्, 'आश्विनं प्रहं गृहीत्वा' इत्यादिमुत्याहगतवाक्येदेव सवनीयपशुत्पत्तिः ।
ननु 'आश्विनं प्रहं गृहीत्वा' इत्यादिवाक्यमेव गुणविधायकमस्तु, न च प्राप्रकर्मानुवादेनानेकगुण-
विधौ वाक्यभेदः शक्यः, 'वपया प्रातःसवने चरन्ति' इति प्रधानोत्कर्षादेव पूर्वोक्तुर्विहितानामपि
तदङ्गानां प्रधानकालकर्तव्यत्वादुत्कर्षे मतिः, तेषां प्रातःसवनेऽपि कदानुष्ठानमित्यपेक्षायाम्,
आश्विनं प्रहं गृहीत्वा परिवीय' इति परिव्याणस्य वा, 'यत् प्रवृत्ता यूयं परिवीथोपाकरोति,
सदाश्विनं गृहीत्वा' इत्युपाकरणस्य वा, आश्विनप्रहान्तरकालविशेषमात्रं विधीयते, परिव्याणम्
उपाकरणम् द्रव्यदेवते सवनसम्बन्धश्च वाक्यान्तरप्राप्तः अनुद्यन्ते, परिव्याणोपाकरणक्रमश्च पाठः
प्राप्तोऽनुद्यते इति न वाक्यभेदः इति चेत्— सत्यम् । प्रकरणान्तराधकरणे हि— अनुपादेय
गुणसमभिव्याहृतवाक्य एव कर्मात्पत्तिः, उपादेयस्य गुणस्य दूरस्थकर्मानुवादेनापि 'यदाहवनीये
जुहति' इतिवत् विधिसम्भवादिति स्थितम् । तथा च औपवस्येऽहतिवाक्यमेव गुत्याहोऽयुत्पन्न
दूरस्थं कर्मानुद्य प्रचारविप्रकर्षलक्षणमुपादेयगुणं विधातुं शक्नोति । सुत्याहगतवाक्यं तु औपवस्य-
ध्वोत्पन्नदूरस्थाविपरिवर्तमानं कर्मानुद्य आश्विनप्रहप्रहणोत्पन्नकाललक्षणमनुपादेयगुणं तदधातुं प्रभ-
वतीति तदेव सवनीयपशुत्पत्तिपरमास्थेयम् । तथा च औपवस्येऽहति पशुधमाणां सवनीयावान्तर-
प्रकरणपरिग्रहाभावे मतिः, स्थानादर्घ्याषोमीयार्थत्वमेव सिध्यति ॥

सादितम्— नास्यत्र प्रकरणान्तरन्यायः, औपवस्येऽहतिवाक्यापि कर्मणो वपाप्रचारा-
त्कर्षादुत्कृष्टस्य सुत्याहे प्रातःसवने बुद्धौ विपरिवर्तमानतया असंनिधानलक्षणप्रकरणान्तराभावात्,
तथा च 'सन्निधौ त्वविभागात्' इति न्यायेन 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या' इतिवत् सन्निहितकर्मानु-
वादेन अनुपादेयस्याप्याश्विनप्रहप्रहणोत्तरकालस्य गुणस्य विधिः सुत्याहवाक्येऽपि किं न स्यात्—
इति शङ्कामुद्गाह्यं परिहरति—

तेनोत्कृष्टस्य कालविधिरिति चेन्नैकदेशत्वात् ॥ १९ ॥

तेन वपाप्रचारेण, सुत्याहे प्रातः सवने उत्कृष्टस्य बुद्धौ विपरिवर्तमानम्यानुवादस्य सुत्या-
हवाक्य फाललक्षणगुणविधिरस्त्विति चत, तत्र । कुत । एकदेशत्वान् वपाप्रचारेण्य समस्ताङ्गोपे
तस्यवनीयपशुभावनैकदेशतया तन्माहात्म्येण तद्वितराङ्गानामुत्कर्षालाभान् । तथा हि— परिष्का-
णस्य उपाकरणस्य वा आश्विनग्रहग्रहणोत्तरकालो विधेय इति वक्तव्यम्, तयोश्च नास्ति विपरि-
वृत्तिः । न च वपापचारेत्कर्षेण तयोःप्युत्कर्षाद्विपरिवृत्तिः शङ्क्या. एकोत्कर्षेण हि अपरोत्कर्षो
द्वेषा घटते— 'अङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोपादेशेयम्' इत्येकादशे अङ्गाना प्रधानकालत्वस्य
वक्ष्यमाणतया प्रधानोत्कर्षे अङ्गोत्कर्षाद्वा, तदादि वामिभवनधात्तदन्तमपकर्षे स्यात्' इति पाञ्च-
मिकन्यायाद्या । नाद्य - एकादशे हि 'अङ्गाना मुख्यकालत्वाद्वाचनान्यकालत्वम्' इत्यत्र अन्ति-
हान्तकालानामेवाङ्गाना प्रधानकालत्व वक्ष्यते, ततश्चौपवस्येऽहनि कर्मोत्पत्तौ तत्राङ्गाना कर्तव्यत्वेन
निज्ञातकालतया कथ प्रधानवपाप्रचारेत्कर्षेण उपाकरणाद्युत्कर्षे । न द्वितीय — पञ्चमे हि
एकस्याङ्गोत्कर्षे अपकर्षे च श्रुते तद्देशेऽुत्कर्षे तदन्तम्यापकर्षश्च स्यात्, वदकमत्वान् इति
निद्धान्तयिष्यते, एव च प्रकृते वपाप्रचारे उत्कृष्टे तदुत्तरभाविनामेव पदार्थानाद्युत्कर्षो भवेत्, न
तु तत्पूर्वभाविनामुपाकरणादीनामपि । तस्मादुपाकरणस्य परिष्काणस्य वा प्रातः सवने विपरिवृत्त्य-
भावात् तस्य सुत्यावाक्ये कालावधिगति उत्पत्तिविधिरेवाय सवनीयपशो । औपवस्यवाक्ये तु
तत्र गुणविधिरिति सवनीयपशोस्तदानाद्यनुष्ठानाभावात् तदथत्व प्रशुधर्माणाम् ॥

स्यादेतत्— औपवस्येऽहन्त्युत्पन्नस्य सवनीयपशोस्तदानामेव स्वाङ्गसहितानुष्ठाने प्राप्ते
सुत्याहे प्रातः सवने वपाप्रचाराद्युत्कर्षो विहित । तत्र याद् वपाप्रचाराद्येव सुत्याहे अनुष्ठयित
तत्पूर्वभाविनश्च पदार्था, पूर्वशुग्नुष्टीयेरन, तर्हि वपोद्धरणान्दिकर्माप पूर्वशुग्नुष्टीयेरन स्यात् । तथा
सति 'मुष्टिना शमिता वपोद्धरणमपिधायान्ते वा वपाया होमान्' इति विदध्येत । न हि काश्चिद्-
पाद्धरणच्छिन्नपदेश मुष्टिना पूर्वशुग्नुष्टीयेरन परेशुर्वपाहामपर्यन्तमपिदधत् उपवष्ट शङ्क्यात्, मध्ये
आहारादिकर्मणामवर्जनीयत्वात् । ततश्च वपापचाराद्युत्कर्षेण तत्पूर्वपदार्थानामपि सुत्याहे उत्कर्षे
सति परिष्काणस्योपाकरणस्य वा तदानीं विपरिवृत्तिसत्त्वान् तत्राश्विनग्रहणोत्तरकालविधि. सम-
वर्तानि औपवस्येऽहनि तत्पन्नस्य सवनीयस्य प्रकरणसत्त्वात्तदानामास्राना. पशुधर्मा सवनीयपशो
मपि भवन्ति इत्याशङ्क्य, परिहरान्—

अर्थेनेति चन्न श्रुत्याविप्रतिषेधात् ॥ २० ॥

अर्थेन 'मुष्टिना शमिता इति विहितकार्येण अनुपपद्यमानेन परेशु. परिष्काणादिप्रदा-
र्शानामपि प्राप्ताद्युत्कर्षो भवत्विति चन्न, कुत, श्रुत्याविप्रतिषेधान्— औपवस्येऽहन्त्युत्पत्तिपक्षे
वपाप्रचाराद्येव सुत्याहे उत्कृष्टतया, तत्पूर्वपदार्थास्तु पूर्वशुग्नुष्टीयेरनात्, अर्थापि 'मुष्टिना

दोहयोः कालभेदादसंयुक्तं शृतं स्यात् ॥ २४ ॥

दुह्यते इति दाहौ दधिपयसी, तयोर्मध्ये शृतं पयः शाखाहरणादिधर्मैरसंयुक्तं स्यात् । कुत । कालभेदान्, पूर्वेषु पायः क्षयः क्रियते, परेषुस्तु प्रातः पयः, ततश्च दध्न एवानुष्ठानसादे-
शयलक्षणमनिधिमिति, दाधिहरणस्य पूर्वेषु विहितत्वेन तस्य पूर्वेषु भवेति कर्तव्यताकाङ्क्षास्त्वान् अत्रा-
न्तरप्रकरणं च तदर्थे, एष च मानाधिकरणस्या दध्न एव एते धर्मा इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

प्रकरणाविशेषाद्वा तत्संयुक्तस्य कालशास्त्रम् ॥ २५ ॥

वा शब्द एवार्थः । उभयधर्मा एते शाखाहरणादयः । कुत । प्रकरणाविशेषात् । दर्श-
पूर्णमासयोः प्रकरणे शाखाहरणादयो धर्मा आम्नाताः । ते च योग्यतया लिङ्गेन दाधिपयोयागमा-
त्रधर्मोपपद्यन्ते, न तु सन्निवित्रशाधिमात्रधर्मा, मानध्यपेक्षया प्रकरणस्य बलीयस्त्वान् । न च
दधियागस्यावान्तरप्रकरणमस्ति, शाखाहरणादिधर्माणां दधियागसदभाभावान् । न हि शाखाहर-
णादिधर्मानुक्रमणस्य पुरस्तात्परस्ताच्च दधियागश्रवणमस्ति, येन संदेशे सति 'सदृष्टं तदङ्गमितर-
न्पुनः' इति न्यायादवान्तरप्रकरणमुन्निषेत् । तापि दधियागस्य पूर्वेषु स्थानमस्ति, परेषु रेव तद-
नुष्ठानान् । ततश्च दधियागसंयुक्तस्य शाखाहरणादिधर्मजातस्यानुष्ठाने पूर्वेषु कालविधायकशास्त्रं
वर्तते इति कृत्वा तत्रानुष्ठानम्, न तु तावता दधिमात्रार्थता, तस्मादुभयधर्मा । प्रयोजनं पूर्वपक्षे
वर्तिनिष्पन्नन्तरशाखानाशे प्रातर्दोहार्थं न शाखान्तरमुत्पाद्यम्, उपायान्तरेण वत्सापाकरणादि-
कर्तव्यम्, सिद्धान्ते तु शाखान्तरमुत्पाद्यम् ॥ वृत्तमधिकरणम् ॥

उद्योतिष्टोमे प्रातः सवने प्रह्वधर्मा समाप्ता — 'ग्रह समाष्टि' 'गृहीत्वा स्व-
मादयति' इत्यादयः । तर्हि प्रातःसवनिकपहार्था, उत सवनान्तरग्रहार्था अपीति सशयः ।

१. सवनादीनां सवन-
व्यवसर्ताधि-
करणम् ।
पेन्द्रवायवादिग्रहयज्ञभ्यामान्ता प्रातःसवनेऽनुष्ठानान् उत्पत्तेश्च अनुष्ठान-
सादेशयलक्षणं स्थानमवान्तरप्रकरणं वास्तीति प्रातःसवनिकपहार्थमात्र-
धर्मास्तानमिति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

तद्वत्सवनान्तेरग्रहान्नानम् ॥ २६ ॥

प्रातःसवनादन्यत्र साध्यन्दिनतृतीयसवनयोरपि यत् प्रह्वान्नानं तदापि, तद्धतं शृतवत्, धर्मप्राहकम्, महाप्रकरणान् स्थानस्य च तदपेक्षया दुर्बलत्वात् । अवान्तरप्रकरणं तु प्रातःसवन-
शब्दसदशाभावान्नास्ति । अतो महाप्रकरणान् सर्वग्रहार्थं धर्मास्तानम् ॥ वृत्तमधिकरणम् ॥

सोमपशुधर्मानुक्रमणे 'यूपं परित्यजति' इति प्रकृत्य रजनाधर्मा श्रुता — 'अग्निगुणा

भवति' 'वर्धमर्त्या भवति' 'रशनाया मध्यभागेन रूप परिधीयाद्यन्तभागौ प्रवेष्ट्यामे मूल प्रवेश-
 १०. रशनाग्निवृत्तादीनां यति' इत्याद्यः । ते तावत् अग्नीषोमीयपरिव्याणरशनार्थाः सवनीय-
 पशुधर्मताधि- परिव्याणरशनाया षोडशकतः प्राप्नुवन्तीत्यनुपदमेव स्थितम् । अस्ति च
 करणम् । सवनीयपशौ अपूर्व परिव्याणान्तरम्-- 'स आश्विन गृहीत्वोपनिष्क्रम्य
 यूपं परिव्ययति' इति । अत्र हि षोडशकप्रतिपरिव्याणे आश्विनप्रहणोत्तरकालो न विधीयते,
 'आश्विन प्रहं गृहीत्वा त्रियुता यूपं परिधीयाद्येय सवनीय पशुमुपाकरोति' इति सवनीयात्प-
 त्त्राद्ययोदेव तस्मात् । किं तु परिव्याणान्तरमेव यूपस्य सम्कारान्तरार्थमप्राकृतकार्यं कालावशिष्ट
 विधीयते, उपनिष्क्रमण स्वर्थप्राप्त्याप्त विधेयम् । तदेवात्र रशनासाधारण्यसि त्रिगुणत्वादिधर्मा
 ज्ञानम्, अताम्रीषोमीयरशनामात्रार्थमिति सजयः । तत्र रशनाधर्माणां परिव्याणस्वरूपार्थत्वे आनर्थ-
 क्यवस्था क्रत्वपूर्वानुप्रवेशावश्यभावे सति स्थानादग्नीषोमीयपरिव्याणरशनार्थमेव तदाज्ञानम् ।
 तथा च त्रिगुणत्वादयो रशनाधर्मा सवनीयपशौ षोडशकप्रतिपरिव्याणरशनायामेव प्राप्नुवन्ति,
 नैतदपूर्वपरिव्याणरशनार्थमिति प्राप्ते, सिद्धान्तयति--

रशना च लिङ्गदर्शनात् ॥ २७ ॥

सवनीयपशौ अपूर्वपरिव्याणरशनापि रशनाधर्मोपदेशेन गृह्यते; तत्साधारण्यतया रश-
 नाधर्मा उपदिश्यन्त इति यावत् । कुत ? लिङ्गदर्शनात्-- दृश्यते निश्चीयते संदिग्धोऽर्थोऽने-
 नेति दर्शनम्, न्यायः, लिङ्गं च दर्शनं चेति समाहारद्वन्द्वः; लिङ्गात् न्यायाद्येत्यर्थः । 'आश्विनं
 प्रहं गृहीत्वा त्रियुता यूपं परिधीय' इति सवनीयात्प्राक्तवाक्ये प्राकृतापूर्वसाधारणसवनीयपरिव्या-
 णरशनायां त्रिगुणत्वानुवाचो दृश्यते । रशनाधर्माणामग्नीषोमीयपरिव्याणरशनामात्रार्थत्वे तु तत्रो-
 पपद्यते, सवनीयपशुगतापूर्वपरिव्याणरशनायां त्रिगुणत्वस्य षोडशकतोऽप्राप्तत्वेन तदनुवादायोगात् ।
 अतो लिङ्गादपि तद्रशनासाधारण्यं धर्माणाम् । न्यायाच्च - यूपं परिव्ययति इति हि द्वितीया-
 श्रुत्या परिव्याण यूपार्थम्; तत्रणाह्या यूपार्थत्वा रशनाधर्माः प्रतिपद्यन्ते; तत्र रशनाधर्माणां परि-
 व्याणस्वरूपे आनर्थक्यात् क्रत्वपूर्वानुप्रवेशावश्यभावे सति अग्नीषोमीययूपार्थत्वेन परिव्याण न
 विशेषणीयम्; किं तु अग्नीषोमीयसंबन्धियूपसंबन्धित्वमात्रेण, लाघवात्; तावन्नैवानर्थक्यपरिहा-
 रात्, अग्नीषोमीयसंबन्धेरपि तावन्नैवोपपत्ते; अन्यथा रशनाद्वयसाधारण्येन प्रवृत्तधर्मश्रुतिसंको-
 चापत्ते । न च सवनीयपरिव्याणस्य सवनीययूपसंबन्धित्वेऽपि अग्नीषोमीययूपसंबन्धित्वाभावात्
 तत्साधारण्यमिति वाक्यम्, एकादशे हि यूपस्य सौमिकपशुत्रयसाधारण्य व्यवस्थापयिष्यते 'यूप-
 श्चाकर्मकालत्वान्' इत्यत्र; अतः सवनीयपरिव्याणमध्येतदग्नीषोमीयसंबन्धियूपसंबन्धीत्यवशः ।
 तस्मादुभयरशनार्थं धर्माज्ञानम् ॥ वृत्तसंभिकरणम् ॥

ज्योतिष्टोमे 'मह समार्द्धि' इत्यादयो महधर्मा. अश्वदाभ्ययोर्भवति न वेति सशये, पूर्वपक्षयति—

आराच्छिष्टमसंयुक्तमितरैः संनिधानात् ॥ २८ ॥

आगतं दूरं शिष्टं विहितम्, अनारभ्यविहितमिति यावत्; तथाविधमिदं महधर्मै रसंयुक्तं प्रत्येतव्यम् । कुत ? इतरै र्निधानात् । प्रकरणपठितै. प्रहै महधर्माणां संनिधानात् ।

११ अश्वदाभ्ययोरपि असंनिधानादिति पाठे आराच्छिष्टम् अनारभ्यविहितम् महद्वयम् इतरै र्निधानात्प्रथमं प्रकरणपठितै महधर्मैः असंयुक्तं प्रत्येतव्यम्, महद्वयस्य धर्मविषयसंनिधे र्नाधिकरणम् । इति योजना । प्रकरणात् सोमप्रहेषु निविशमाना महधर्मा प्रकरणप- ठितेषु संनिहितेष्वेव निवेशं लब्ध्वा अनारभ्यविहिते व्यवहिते महद्वयेऽस्मिन् न पवर्तन्त इति यावत् ॥

अथ सिद्धान्तयति—

संयुक्तं वा तदर्थत्वाच्छेषस्य तस्मिन्निमित्तत्वात् ॥ २९ ॥

वा शक्योऽवधारणे । महद्वयमिदं महधर्मैः संयुक्तमेव प्रत्येतव्यम् । कुत ? शेषस्य संमार्गादिधर्मस्य तस्मिन्निमित्तत्वान् महप्रयुक्तत्वात् । अविशेषप्रवृत्तप्रहशब्दचटितवाक्यप्रमाणेन सर्व- प्रहार्थत्वादिति यावत् । प्रकरणबलान् महधर्माणां प्राकरणिकमहमात्रार्थत्वं वदतः किमवान्तरप्रक- रणं विवक्षितम्, महाप्रकरणे वा, नाथ, ऐन्द्रवायवादिप्रहविधीना प्रातिस्निकशब्दमदशाभा वान्, न द्वितीयः — महाप्रकरणेन प्राकरणिकमहार्थत्वं वदता हि 'ज्योतिष्टोमप्रकरणगतान महान समृश्यात्' इत्येव प्रकरणस्य धर्मविधिविशेषणत्वं वक्तव्यम्, तद्धिना अनारभ्याधीतव्यावृत्त्यामिद्रे ; न च तत्संभवति, विनियोजकमात्रप्रमाणस्य प्रकरणस्य विशेषकत्वानुपपत्तेः । नन्वेव सति मह- धर्मोपदेशस्य कर्मान्तरीयसुरादिप्रहसाधारण्य स्यादित्यत आह— तदर्थत्वादिति । प्रकरणस्य स्वतो विशेषकत्वाभावेऽपि धर्मविधिषु महद्वयप्रहशब्दार्थस्य ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनस्वरूपप्रत्यायनार्थ- तया तद्वारा विशेषकत्वसम्भवादित्यर्थः । न चैवमपि संनिधेर्विशेषकत्वान् संनिहितमहमात्रार्थत्वं धर्माणामिति वाच्यम्, अपूर्वसाधननिवेशनमात्रेण धर्माणामर्थवत्त्वोपपत्त्या पुनः संनिधिना विशे- षणस्यानाकारिण्यत्वात्, अनारभ्याधीतमहद्वयस्य उत्पत्तौ धर्मविधिप्रतिभ्यभावेऽपि तस्य प्रकृ- त्यर्थत्वान्यायेन ज्योतिष्टोमगामिनोऽनुष्ठानमादेश्यलक्षणमनिधे र्स्वरवाच्यः । तस्मात् ज्योतिष्टोमीय सर्वप्रहार्था धर्माः, नन्वेव सति 'मैत्रावरुण पयसा श्रीणाति' इत्यपि सर्वप्रहार्थं स्यात्— भीणातीति मिश्रणमूच्यते— इति मन्वशब्दां निराकरोति—

निर्देशाह्वयतिष्ठेत ॥ ३० ॥

‘मैत्रावरुणम्’ इति विशिष्य निर्देशान् तत्रैव श्रयण निविशेत, न तु महाप्रकरणमनु-
सृत्य महान्तगण्यपि संक्रामति, प्रकरणाद्वाक्यस्य वर्तीयम्भान् । ततश्च श्रयणस्य प्राकरणीकसर्वा-
र्थत्वबाधेन वाक्याव्यवस्था । इह तु प्राकरणीकव्यवस्थाबाधेन वाक्यात्सर्वार्थता ॥ वृत्तमधिकरणम् ॥

भार्गवयनप्रकरणे ‘प्राणभृत उपदधाति’ इत्याद्याः काश्चिदिष्टका मन्ति । ‘चित्रि-
णिरुपदधाति’ इत्याद्या अनारभ्यविहिताश्च । इष्टकाधर्माश्चात्प्रकरणे समागताः, ‘न खण्ड्या-
१२ चित्रिण्यादीष्टकानां मुपदध्यात्’ ‘न कृष्णामुपदध्यात्’ इत्यादयः त तावदनारभ्यविहिता-
मग्न्यङ्गताधिकरणम् । त्विष्टकासु प्रवर्तन्ते न वेति सशयः । तत्र अश्वदाभ्ययोरनारभ्यविहि-
तयारपि ‘यस्यैवं विदुषोऽऽशुर्गृह्यते’ ‘यस्यैवं विदुषोऽश्वभ्यो गृह्यते’ इति प्राकरणीकवाक्य-
द्वयेन विनियोगोऽस्ति । ततश्च प्रकरणसंस्पर्शाशुक्तः तयोर्धर्मसंबन्धः । चित्रिण्यादीनामनारभ्य-
विहितानां यां काश्चन ब्राह्मणवतीमिष्टकाभिजानीयात्, ता मध्यमायां चित्यामुपदध्यात्’
इत्यनारभ्यवादेनैव ध्यानयोगोऽवगतः, ब्राह्मणवतीरित्यनारभ्याविहिता उच्यन्ते, ततश्च चित्रि-
ण्यादीनां प्रकरणसंस्पर्शाभावात्तत्र धर्मसंबन्ध इति प्राप्ते, सिद्धान्तयति --

अग्न्यङ्गमप्रकरणे तद्वत् ॥ ३१ ॥

अप्रकरणे यदग्न्यङ्गं चित्रिण्यादिः तदपि अश्वदाभ्यवत् धर्मयुक्तं स्यात्; प्रकरण-
संस्पर्शाभावेऽपि साम्प्रचित्यकत्वपूर्वमस्पर्शात् तस्माधननिवेशित इष्टकाधर्माश्चित्रिण्यादीनामपि
भवन्ति ॥ वृत्तमधिकरणम् ॥

‘यादि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्’ इत्यादिवाक्ये सामप्रत्याम्नायत्वेन फलचमस-
विधिरिति स्थितं पूर्वस्मिन्पादे । तत्र ‘सोममभिषुणोति’ इत्यादिधर्मोपदेशः किं सोमफलचमससाधा-
१३. अभिषवादीनां रण, एत सोममात्रविषय इति सशयः । उभयसाधारण इति श्रुमः ।
सोममात्रधर्मताधिकरणम् । अभिषवाद्द्विविधेषु हि सोमशब्दो ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनस्वरूपेणैव सोम-
माचष्ट, न तु तद्विशिष्टमोमत्वेन, अन्यथा ‘व्रीहीनवइन्ति’ इत्यादीनां यवेषधप्रवृत्तिप्रसङ्गात् ।
एव च फलचमसस्यापि क्वत्वपूर्वसाधनत्वाविशेषाम् तस्साधारण्यमभिषवादिधर्माणामिति प्राप्ते,
सिद्धान्तयति--

नैमित्तिकमतुल्यत्वादसमानविधानं स्यात् ॥ ३२ ॥

राजन्यत्वादिनिमित्ते विहितं फलचमसद्रव्यम् असमानविधानं स्यात्— समानं

साधारणं वर्माज्ञानं यस्य तत् समानविधानम्, अभिषवादिधर्मोपदेशः सोममात्रविषयः, न तु फलचमसमाधारण इति यावत् । कुत ! अतुल्यत्वान् फलचमसद्रव्यस्य कादाचित्कतया नित्यैर-
भिषवादिधर्मैः अतुल्यत्वात्, नित्यानित्यसंयोगविरोधादिति यावत् । यद्यपि त्रीहियवद्रव्ययोरपि
प्रयोगतोऽपि नित्यस्य सोमद्रव्यस्य नित्याभिषवादिधर्मिणां च अन्वयसंभवान् अनित्यफलचमसा-
न्वयो न युज्यते, किं च शाब्दमेव नित्यत्वं धर्मान्वये प्रयोजकम्, न तु प्रयोगतः, ततश्च त्रीहि-
यवद्रव्यया प्रयोगतः प्राश्निकत्वेऽपि गृह्यतो नित्यत्वात् अनित्यधर्मान्वयविरोधः, फलचमसस्य तु
'यदि राजन्यम्' इति यद्युपपन्नादनित्यत्वान् न नित्याभिषवादिधर्मसंबन्धः । न हि अभिषवादिधर्मिणो
नित्येन ज्यातिश्रोमस्योपकुर्यात् अनित्यफलचमसद्वारेणोति युज्यते, नापि नित्यमाभिषवादिधर्म-
संस्कृतफलचमसेन क्रतोरुपकुर्यादिति, तथा सति फलचमसस्यापि नित्यत्वप्रसङ्गान्, नापि अभि-
षवसंस्कृतेन फलचमसेन राजन्यत्वादितिमित्ते सति क्रतोरुपकुर्यादिति समकलन्, आभिषवाद्-
धर्मिणामप्यनित्यत्वप्रसङ्गान् । अतो नित्यानित्यसंयोगविरोधात् फलचमसमाधारण्यमाभिषवादिधर्मा-
ज्ञानस्य । नन्वपूर्वसाधनत्वरूपेणैव फलचमसस्य धर्मान्वयः, ततश्च अपूर्वसाधनत्वस्य ब्राह्मणयज-
मानकप्रयोगे सोमद्रव्यमाश्रित्य राजन्यादिप्रयोगे फलचमसद्रव्यमाश्रित्य च नित्यतयैव सर्वत्र प्रयोगेषु
सद्भावात् नित्यानित्यसंयोगविरोधः इति चेत्—सत्यम्; नित्यं नैमित्तिकं च द्रव्यं न युगपद्विधी-
यते, किं तु नित्यं विधाय नैमित्तिकं विधीयते इत्यनुपदेमेव निरूपितम्— 'नैमित्तिकं तु प्रकृतौ
सद्विकार संयोगविशेषान्' इत्यत्र, ततश्च नित्यसोमद्रव्यशास्त्रप्रवृत्तिवेलायां नैमित्तिकफलचमसद्रव्य-
शास्त्रस्य प्रवृत्त्यभावेन फलचमसद्रव्यगतापूर्वसाधनत्वानवगत्या सोमपदेन सामद्रव्यगतापूर्वसाधन-
त्वमेव लक्षणयोपस्थितेः तद्विशेषणतया तस्या दशायामभिषवादिधर्मविषयः स्वार्थान्विधाय निवृत्ता
पश्चान् नैमित्तिकद्रव्यशास्त्रप्रवृत्त्यनन्तरं नैमित्तिकद्रव्यगतापूर्वसाधनत्वानवगतौ न तद्विशेषण-
तयापि स्वार्थान्विधातुं शक्नुवन्ति, आवृत्तिप्रसङ्गान् । त्रीहियवशास्त्रयोः पाठक्रमसत्त्वेऽपि तयो-
र्द्रव्ययोर्युगपदेव धर्मप्रवृत्तिरेकादशे वक्ष्यते इति न विरोधः । प्रयाजन पूर्वपक्षे 'सोम ते क्रीणाभि' इत्यादिमन्त्राणां
फलचमसद्रव्ये निवृत्तिः, प्रकृतावृद्धाभावात्; गुणकामानां प्रवृत्तिश्च, सिद्धान्ते
तु तद्विपर्यय इति ॥ वृत्तसधिकरणम् ॥

नित्यकर्मणि आग्नेये च काम्यकर्मणि श्रुतद्रव्यालाभे प्रतिनिधिरुपादातव्य इति पक्ष-
वक्ष्यते । तत्रावघातधर्मोपदेशः किं श्रुतप्रतिनिधिसाधारणः, उत श्रुतमात्रावपय इति सशयः, पूर्वं
पश्यति—

प्रतिनिधिश्च तद्वत् ॥ ३३ ॥

प्रतिनिधिरपि फलचमसवत्प्रमानविधान इत्यर्थः, प्रतिनिधिद्रव्यस्य श्रुतद्रव्यालाभनि-

१४. प्रतिनिधिश्चपि मुख्य- । मलकतया अनित्यत्वेन तस्य नित्यवदाज्ञातधर्माणां संबन्धाभावात् ;
धर्मानुष्ठानाधिकरणम् । श्रुतद्रव्यविकारत्वाच्चातिदेशत एव तत्र धर्मप्राप्तिरिति यावत् ॥

अथ सिद्धान्तयति—

तद्वत्प्रयोजनैकत्वात् ॥ ३४ ॥

न प्रतिनिधिरममानविधानः ; किं तु तद्वत् श्रुतद्रव्यवत् धर्मोपदेश लभेत । कुतः ?
प्रयोजनैकत्वाम्— येन शब्देन ब्रह्माविद्रव्यमनूषावहननादिधर्माः प्रयुज्यन्ते विधीयन्ते, तस्य
ब्रह्मादिशब्दस्य एकत्वान् प्रतिनिधेयनीवारादिमाधारणत्वात् । 'ब्रह्माभ्यर्जते' इत्यत्र हि ब्रह्मि-
शब्दः आकृत्यधिकरणन्यायेन जानिष्यते, तत्र जाते. साक्षाद्यागसाधनत्वासंभवात् व्यक्तिद्वारा
यागसाधनत्वं वाच्यम्, तदपि न संभवात्, यागज्ञायामवहननपेषणादिना व्यक्तीनां विनष्ट-
त्वात्, अतो ब्रह्मिष्यत्वानामेव यागसाधनत्वं ब्रह्मिशास्त्रस्य तात्पर्यं वाच्यम्; तत्र ब्रह्मिषु ब्रह्मि-
ष्यत्वा बहुलाः सन्ति, नीवारणेषु तु ब्रह्मिष्यत्वा नीवारणव्यतिरिक्ता अल्पा सन्ति, तत्र यदि ब्रह्मि-
ष्यत्वं लभ्यन्ते तदा ब्रह्मिशास्त्रानुसंगतान् नीवारणता अल्पा अपि ब्रह्मिष्यत्वा प्राप्ता, तत्र नीवारण-
णामुपादानं विना तद्वत्ब्रह्मिष्यत्वानामुपादानासंभवान्तरियकतयैव तदुपादानम्, तच्च ब्रह्मि-
ष्यत्वबुद्धयैव, न तु नीवारणबुद्ध्या— इति षष्ठे वक्ष्यते 'सामान्यं तद्विकीर्षा हि' इत्यत्र । तथा
च ब्रह्मिगतानामिव नीवारणानामपि ब्रह्मिष्यत्वानां ब्रह्मिशास्त्रतात्पर्यविपर्ययाभूतत्वाद्धर्मोपदेशः
श्रुतप्रतिनिधिद्रव्यसाधारण ॥

७, नन्वेवमपि ब्रह्मिगता एव तद्व्यवस्थाः प्रथमावगता, नीवारणतास्तु मुख्यद्रव्यालाभेऽपि
कर्मणामवश्यकर्तव्यतया आक्षिप्ताः पश्चादवगता, ततश्च फलचमनन्यायेनापि सामानविष्यं
न संभवतीत्याह—

अशास्त्रलक्षणत्वाच्च ॥ ३५ ॥

ब्रह्मिष्यत्वानां ब्रह्मिगतत्वरूपेण यागसाधनतायां ब्रह्मिशास्त्रतात्पर्यविषयत्वाभावादित्यर्थः ।
अवघातपेषणादिना ब्रह्मिष्वरूपस्य विनष्टत्वेन यागनिष्पत्तिज्ञायामव्यवधानां ब्रह्मिगतत्वाभावेन
ब्रह्मिशास्त्रस्य ब्रह्मिगतत्वविशिष्टावयवेषु तात्पर्यासंभवात् ब्रह्मिजननयोग्यावयवमात्रे तात्पर्यं
वक्तव्यम् । ततश्च ब्रह्मिजननयोग्यत्वरूपेण तदवयवानां ब्रह्मिषु नीवारणेषु च ब्रह्मिशास्त्रान् युगपदेव
यागसाधनत्वमवगतम्, प्रवृत्तिनिमित्तस्य साधारणत्वात् । एव च ब्रह्मिशास्त्रानुसारेण 'ब्रह्मि-
ष्यत्वं हि' इत्यादिवाक्यगतस्यापि ब्रह्मिष्वरूपस्य ब्रह्मिजननयोग्यावयवतावत्त्वं न्याय्यम्, न
तु ब्रह्मिगतत्वरूपेण— इति सिद्धं प्रतिनिधीनामपि श्रुतद्रव्यप्राप्तान्विषयम् । तत्र ब्रह्मिशास्त्रस्य

प्रीहिजननयोग्यावयवपरत्वं प्रीहिणांमिव नीवाराणामपि मुख्यत्वमेव स्यात्, न तु प्रतिनिधित्व-
मित्यत आह—चेति अनुक्तममुच्यते । प्रीहिषु प्रीहिजननयोग्यावयवा बहुला भवन्ति; नीवारेषु
त्वरूपा, प्रवृत्तैश्च स्वभावः—यत् बहुलावयवेषु सत्सु अल्पावयवेषु न प्रमरतीति । तस्मिन्
प्रतिनिधिना श्रुतद्रव्यसामानविध्यम् । प्रयोजन पूर्वपक्षे प्रकृतौ 'प्रीहिणा मव' इत्यादिमन्त्राणां
नीवारादिशब्दविकारेण प्रवृत्तिः; सिद्धान्ते तु अविकारेण तत्प्रवृत्तिरिति ॥ वृत्तमधिकरणम् ॥

'यदि सोम न विन्देत् पूतीकानभिषुणुयाम्' इत्यत्र पूतीकानामोषधिर्विशेषाणामभि-
षवाविधर्मोपदेशमाहित्वलक्षण सामानविध्यमस्ति, न वेति मशयः । तत्र प्रीहिलाभे निमित्ते सति
१५ धृतेष्वपि प्रतिनिधिषु नीवारशब्देन नीवाराणां विध्यभावात् प्रीहिबुद्धौ च उपादानात् प्रीहि-
मुख्यधर्मानुष्ठानाधिकरणम् । सामानविध्ये सत्यपि सोमालाभे पूतीकानां पूतीकशब्देन विधानात्
पूतीकबुद्धौ च उपादानात् फलत्वमस्रवन्न सामानविध्यमिति प्राप्ते, सिद्धान्तयति—

नियमार्था पुनःश्रुतिः ॥ ३६ ॥

सोमालाभे तस्मद्दृशद्रव्येष्वन्येष्वपि प्राप्तेषु पूतीकानां कदाचित्प्राप्तत्वात् अप्राप्तत्वं
शपूरणाय नियमविधानार्थं पुनर्वचनम्, अर्थात् तादृतरसदृशद्रव्याणां ग्रहणं निवर्तत इति न
परिमंख्यानिबन्धन त्रैदोष्यम्; न त्वेह पूतीका अपूर्वतया विधेयाः, अत्यन्ताप्राप्ततद्विधौ गौर-
वाम्, कदाचित्प्राप्तत्वेनात्यन्ताप्राप्त्यभावाच्च, पूतीकग्रहणं तु पूतीकगतसोमावयवोपलक्षणम्, त-
स्मात् पूतीकानां सोमसामानविध्यम् । प्रयोजन पूर्वपक्षे प्रकृतौ 'सोमं ते क्रीणामि' इत्यादिम-
न्त्राणां पूतीकशब्दविकारेण प्रवृत्तिः; सिद्धान्ते तु अविकारेण प्रवृत्तिरिति ॥ वृत्तमधिकरणम् ॥

ज्योतिष्टोमे अग्निष्टोमाख्यस्तोत्रयुक्तं सोमयज्यभ्यामप्रचारान्तं कर्मकलापमनुक्रम्य-
'इत्यग्निष्टोमः' इत्युक्त्वा 'पशुकाम उक्थ्य गृहीयात्' 'वाङ्शिना वीर्यकामस्य स्तुधीत'
१६. दाक्षणीयादिधर्माणां—'अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्' इति काम्यगुणाननुक्रम्य, अनूयाजायु,
ममिष्टोमाहताधिकरणम् । द्वसानीयान्तं यज्ञपुच्छमाह्वानम् । तत्र 'सोमेन यजेत' इत्युत्पन्नस्य
सोमयागस्य 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति फलविधिः 'अग्निष्टोमेन यजेत' इति तु तस्य
संस्थाविधिः; अग्निष्टोमशब्दो हि अग्निमारुतशस्त्रान् पूर्वभाषिस्तोत्रविशेषे वर्तते, 'अग्निष्टोमेन स्तुवते'
इति स्तौतिमामाताधिकरण्यात्; तथा अग्निष्टोमसंस्थाककतावपि वर्तते, 'अग्निष्टोमः प्रथमयज्ञः'
इति दृशनात् । तत्र आकृत्यधिकरणन्यायिनं विशेषणभूताग्निष्टोमसस्यैवाभिधेया, ऋतुस्तु गवा-
दिशब्देषु व्यक्तितरिव निरूढलक्षणया शक्तितुल्यया गम्यते, अग्निष्टोमसंस्था च इह अग्निष्टोमा-
ख्यस्तोत्रादूर्ध्वं स्तोत्रव्यापारोपरतिर्विषयिता; तत्र च अग्निष्टोमस्तोत्रादूर्ध्वम् अग्निमारुतशस्त्रं

वीययउयभ्यामप्रकारानूयाजादियङ्गपुच्छमएवेऽपि न भति । न चाग्निष्टोमशब्दस्य स्तोत्रविशेष वाचिन एव लक्षणया अग्निष्टोमस्तोत्रसंबन्धेन कृतावपि प्रयोगोऽस्त्विति वाक्यम्, तथा सति योऽयमुक्थ्यादिसंस्थाकैः क्रतुभिर्यजते तस्मिन्नपि 'अग्निष्टोमेन यजते' इति प्रयोगापत्ते, तेष्वप्यग्निष्टोमस्तोत्रसंबन्धमभवात् । तदेव स्तोत्रविशेषवाची, तत्संस्थावाची चाग्निष्टोमशब्दः ; तत्र 'अग्निष्टोमेन यजते' इत्यत्र यजिसामानाधिकरण्यात् संस्थानिमित्तकक्रतुपर एवाभ्येय । तथा चाग्निष्टोमसंस्थाकेन क्रतुना भाग्येदिति प्रतीयमानोऽर्थे तत्र क्रतुस्तानम् 'सोमेन यजते' इत्युत्पत्तिवाक्यादेव प्राप्तः प्राप्ताप्राप्तविवेकेन लोहितेष्णीषादिविद्विशेषणभूताग्निष्टोमस्यैव विधीयते— अग्निष्टोमसंस्थया क्रतुमुपकुर्यादिति । उक्थ्यषोडशिशब्दावपि स्तोत्रविशेषवाचकौ 'उक्थ्यैः स्तुवते' 'षोडशिना स्तुवते' इति स्तौतिसामानाधिकरण्यात्, 'उक्थ्यो यज्ञः' षोडशी यज्ञः इति प्रयोगात् तत्संस्थाकृत्वोरपि वर्तमानौ आकृत्याधकरणन्यायेन विशेषणभूततत्संस्थयोर्वाचकौ उक्थ्यसंस्थया पशून् कुर्यात्, षोडशिसंस्थया वीर्यं कुर्यात्, इत्यर्थः, उक्थ्यमिति द्वितीया तु अग्निहोत्रमिति वदुपपाणाः ; गृह्णामिस्तु 'वीर्यं चकृ निर्बलेन' इत्याद्यैः निवपत्यादिवत् पत्यमात्रानुग्रहाय फलवत्संस्थाकृत्वेन वाक्यान्तरप्राप्तग्रहणस्यानुवाकः, 'ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं बोधयिस्तात्रमुपाकुर्यात्' इति हि ग्रहणस्य स्तोत्रसंबन्धोऽवगम्यते ; ग्रहणशलात्तद्यभ्यासोऽपि गम्यते, ततश्च ग्रहणं स्तोत्रं तद्ग्रहयउयभ्यासश्चेत्येतन्मर्वमुक्थ्यसंस्थया फलवत्त्वात् फलवदफलन्यायेन तदर्थं भवति । एवं षोडशिवाक्येऽपि योज्यम् । न चोक्थ्यषोडशिशब्दाविह स्तोत्रपरात्वे किं न स्यातामिति वाक्यम्, 'उक्थ्यो यज्ञः' 'न वै षोडशी नाम यज्ञोऽस्ति' इत्यादिवाक्यशेषावगत यजिसामानाधिकरण्यबलेन संस्थानिमित्तकत्वस्यैवावधारणम् एव च उक्थ्यषोडशिवाक्यद्वययुक्तं 'उक्थ्येन पशुकामो यजते' 'षोडशिना वीर्यकामः' इति वाक्यद्वयं च समानार्थं संप्रदाते । अतिरात्रशब्दोऽपि रात्रिमतीत्य सातष्ठते इति व्युत्पत्त्या संस्थानिमित्तक एव । रात्रिमतीत्यस्यो वर्तते इति व्युत्पत्त्याश्रयणे तु अग्निष्टोमादिसंस्थेष्वपि क्रतुषु तत्प्रयोगापत्ति तेष्वपि सुत्या प्रयोगस्य पूर्वसुर्महारात्रे उपक्रम्य उत्तरेऽहनि समाप्यत्वान् । संस्थानिमित्तकक्रतुपरत्वेऽपि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन संस्थैवात्रापि फलाय विधीयते— अतिरात्रसंस्थया प्रजां कुर्यादिति । तदेव उच्योतष्टोमः क्रतुः फलार्थः ; अग्निष्टोमसंस्था कृत्वङ्गम् । उक्थ्यादिसंस्थास्तु फलान्तरार्थतया उच्योतिष्टोममाश्रित्य विधीयन्ते । तथा च ऋतुसंस्थो वयोतिष्टोमोऽवधारितः । सर्वास्तपि संस्थासु 'त्रिसृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंशः, एतानि चाव तानि वयोतीर्षि, य एतस्य स्तोमा' इति निरुक्तयोः अग्निष्टोमत्वमनुस्यूतं भवति । तदेतन् संस्थाभेदोपजननेऽपि नापैति— यथा वेत्तदनुस्य चन्मादाश्वस्थाभेदेऽपि देवदत्तत्व नापैति, तद्वत् । संस्थातां तु विरोधादन्यान्यं समावेक्षो नास्तीति स्थितिः । तद्विह संशयः— किं दीक्षणीयाद्यङ्गविधानमग्निष्टोमसंस्थयोः अतिष्टोमस्य का-

स्यसंस्थानां च साधारणम्, उद्योगिष्टोमसंस्थानातिष्टोमस्यैवेति । तत्र पूर्वपक्षयति—

संस्थास्तु समानविधानाः प्रकरणाविशेषात् ॥ ३७ ॥

तु फलचमसवैषम्ये । सा भूत्फलचमसस्य नैमित्तिकस्य सोमद्रव्यसमानविधानता ; उक्त्यादिमस्थास्तु काम्या उद्योगिष्टोमसमानविधाना भवितुमर्हन्ति । कुत ? प्रकरणाविशेषात्— प्रकरणम् इतिकर्तव्यताकाङ्क्षालक्षणम् । तदेतत् उद्योगिष्टोमस्य क्रतो तदाश्रिताना च काम्यसंस्थानां फलार्थत्वाविशेषाद्विशिष्टम् । न ह्यत्र— नित्यमभिषवादिधर्मैः क्रतुमुपकुर्यान्नित्यफलचमसद्वारेतिवत् नित्यानित्यसंयोगविशेषोऽस्ति ; एतदेव हि फलचमसस्य श्रममानविधानता— यदेतदभिषवादिधर्माणां क्रतुत्वान्वये फलचमसस्य न द्वारत्वमात ; न हि तस्य स्वतो धर्मप्राप्तिव्यवस्थि, अफलत्वात्, नित्यानित्यसंयोगविशेषोऽत्र द्वारत्वत्वस्य धर्मान्वये, न तु स्वतो धर्मान्वयेऽपि ; न च संस्थानामिह काम्यानां द्वारत्वान्वय, तासां क्रतुत्वेष फलार्थतया स्वतो धर्मप्राप्तिव्यवस्था, अन्यथा उद्योगिष्टोमस्यापि नित्यस्यैव धर्मविधानं स्यात्, न तु फलार्थस्य, फलकामनाया अनित्यत्वात् । ततश्च— नित्यं दीक्षणीयादिधर्मैः क्रतोरुपकुर्यात्, पश्चाद्विफलकामनायामुक्त्यादिमस्थाभिः उपकुर्यादित्यन्वये विरोधाभावात् तासां समानविधानता

इतोऽप्येवमित्याह—

व्यपदेशश्च तुल्यवत् ॥ ३८ ॥

स्वार्थे वतिः 'अभिषवदप्रा भात' 'तृप्त्वत्कोष्ठ' इति व्याकरणसूत्रव्याख्यावमरे आभीयं कार्यमसिद्ध भवति, क्रौष्टुशब्द उकारान्त. तृजन्त. क्रौष्टुशब्दो भवति इति तद्भाष्यवादि कयोर्भ्यवद्भनत्वेन स्वार्थघते ज्ञापितत्वात्, अत एव च 'नित्यवशात्प्रातम्' 'सिद्धवत्कृतम्' इत्यादि संगच्छते । व्यपदेश उद्योगिष्टोमप्रकरणे विशिष्य धर्मोपदेशः सर्वसंस्थानां तुल्यो दृश्यते— 'यमग्ने पृत्सु मर्यामिति प्रचरणीशेषात्क्रतुकर्षणं जुहोति, यद्यपिष्टोम.' 'अथ यशुकथ्यो मध्यमं परिधिमनक्ति' 'यदि वोइशी द्रोणकल्लगमुपस्पृशति' इति 'यद्यतिरास एतदेव यजुर्वेदं हविर्धानं प्रपद्यते' इति । इव च तत्संस्थानां धर्मविशेषवचनं सामान्यधर्मविधीनामविशेषितानां सर्वमंस्थासाधारण्यं गमयति । किं च यत्र सामान्यविहितमपिष्टोमसंस्थस्यैव क्रतो स्यात्, तदा 'यद्यपिष्टोम' इत्यनर्थकमेव स्यात्, तद्विनापि 'यमग्ने पृत्सु मर्यामिति जुहोति' इत्येतावतैवापिष्टोमकस्त्वङ्गत्वसिद्धे । किं च उक्त्यादिसंस्थाना उद्योगिष्टोमप्रकरणपरिग्रहाभावे 'यशुकथ्यो' इत्यादियशुपशब्दोऽनुपपन्न, तस्यानेकसंनिहितापेक्षत्वात्, ततश्च 'तिस्र एव साहस्योपसदो द्वात्राह्निनस्य' इतिवत् यशुपशब्दोऽप्येव धर्मविधानं स्यात् । अत उक्त्यादिमंस्थासाधारण्य-